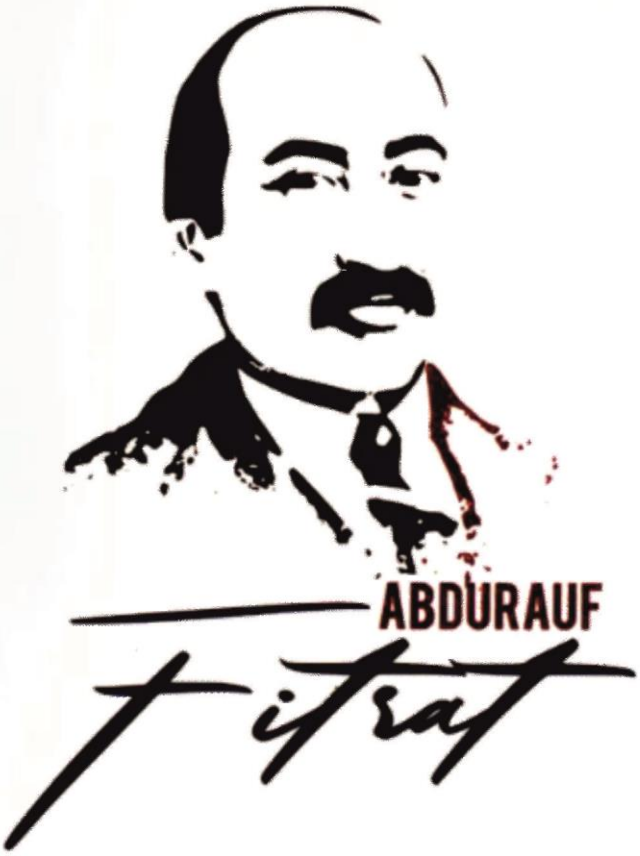
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

PROFESSOR ABDURAUF FITRATNING ADABIY-ILMIY VA IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIYATI JAHON JADIDSHUNOSLARI TALQINIDA

INTERPRETATIONS OF PROFESSOR ABDURAUF FITRAT’S SCIENTIFIC, LITERARY, AND SOCIO-POLITICAL LEGACY BY INTERNATIONAL SCHOLARS OF JADIDISM

XALQARO ILMIY ANJUMAN

TOSHKENT – O‘ZMU

2026, 15-may

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

MICHIGAN DAVLAT UNIVERSITETI (AQSH)

ANQARA DAVLAT UNIVERSITETI (TURKIYA)

OZARBOYJON MILLIY ILMLAR AKADEMIYASI
NIZOMIY NOMIDAGI ADABIYOT INSTITUTI

O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

RESPUBLIKA MA’NAVIYAT VA MA’RIFAT MARKAZI

PROFESSOR ABDURAUF FITRATNING ADABIY-ILMIY VA IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIYATI JAHON JADIDSHUNOSLARI TALQINIDA

НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА АБДУРАУФА ФИТРАТА В ИСТОЛКОВАНИИ ДЖАДИДОВЕДОВ МИРА

INTERPRETATIONS OF PROFESSOR ABDURAUF FITRAT’S SCIENTIFIC, LITERARY, AND SOCIO-POLITICAL LEGACY BY INTERNATIONAL SCHOLARS OF JADIDISM

XALQARI ILMIY ANJUMAN MATERIALLARI

TOSHKENT – O‘ZMU

2026, 15-may

UO‘K: 821.512.133.1
KBK 82.3(5O‘)

“**Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida**” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2026. – 490 b.

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida o‘tkazilgan “Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida” mavzusidagi ulug‘ olim tavalludining 140 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari olti bo‘limdan iborat bo‘lib, uning har bir bo‘limida Abdurauf Fitrat ijodi va faoliyatining mufyyan qirrasi o‘z aksini topgan. 70 dan ortiq maqolalarni o‘z tarkibiga olgan mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, mutaxassis va tadqiqotchilar, doktorant va izlanuvchilarga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrirlar:
Hamidulla BOLTABOYEV – filologiya fanlari doktori, professor;
Minhojiddin HOJIMATOV – filologiya fanlari doktori

To‘plab, nashrga tayyorlovchilar:
D.Qozoqboyeva, H.Boltaboyeva, H.Mahkamova

Taqrizchilar:
Temur XO‘JA O‘G‘Li – filologiya fanlari doktori, professor;
Ilhom G‘ANIYEV – filologiya fanlari doktori, professor

Mazkur Materiallar O‘zMU Ilmiy-texnikaviy kengashining 2026-yil 30-apreldagi majlisida nashrga tavsiya etilgan (4-sonli bayonnoma)

ISBN 978-9943-6085-5

© O‘zbekiston milliy universiteti, 2026
© MUMTOZ SO‘Z, 2026

MUNDARIJA

YALPI MAJLIS

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI REKTORI I.U.MADJIDOVNING KIRISH SO‘ZI.....7
***Prof. Dr. Yusuf AVJI*. Fitrat’in sosyal hayati ve siyasi görüşleri**.....9
***Dr. Minhojiddin HOJIMATOV*. Abdurauf Fitrat ijodiida milliy o‘zlik tuyg‘usining badiiy in’ikosi**.....18
***Prof. Dr. Mehman HASANLİ*. Əbdürrauf Fitrətin dramaturgiyasinda istiqlal və milli kimlik problem**.....22
***Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHIN*. Abdurauf Fitrat’in “Türk-rus ittifaki” teklifi**.....30
***Prof. Dr. Yashar QOSIM*. Yangi O‘zbek shye’riyatida shaxsga sig‘inish davri fojialarining in’ikosi**.....51
***Prof. Dr. Tanju SEYHAN*. Abdurrauf Fitrat’in Dil ve Çağatayca Terimi Üzerine Düşünceleri, Kadîmki Eserlerle Ilgili Bazi Çalişmalari**.....59
***Prof. Dr. Sulayman DOĞAN*. Abdurauf Fitrat’in Islam Tarihi ve Müslüman Ailesi üzerine değerlendirme**.....81
***Prof. Dr. Ilhom G‘ANIYEV*. Uilyam Shekspir va Abdurauf Fitrat dramalarida intertekstuallik**.....92
***Prof. Dr. Nurboy JABBOROV*. Fitrat ijodida ma’rifat va jaholat talqini**.....98
***Dr. Bahrom IRZAYEV*. Buxoro amirligida “Sho‘ro inqilobi” yoxud “Yosh buxorolilar” faoliyati haqida yangi materiallar**.....103
***Prof. Dr. Ulug‘bek HAMDAMOV*. Fitrat – jadidchilik harakatining ulkan namoyandasi**.....109
***Dr. Yasin YAYLA*. Abdürrauf Fitrat’in Türk Dili ve Eğitimine Katkilari**.....120
***Prof. Dr. Женисбек ДУЙШЕЕВ*. Абдурауф Фитрат – историк Турана**.....126

1-sho’ba. JADIDCHILIKNING UMUMIY MASALALARI VA FITRATNING SIYOSIY FAOLIYATI

***Prof. Dr. Makhliyo UMAROVA*. Abdurauf Fitrat: in the Heart of East-West Intellectual Discourse**.....129
***Prof. Dr. Dilshod KOMOLOV*. Jadidchilik harakati va Turkistonda odil sudlov institutlarini shakllantirish masalalari**.....134
***Dots. Dr. Farrux TEMIROV*. Sadriddin Ayniy – alloma Fitrat haqida**.....137
***Dots. Dr. Ulug‘murod AMONOV*. Abdurauf Fitratning Buxoro shashmaqomini yozib olinishidagi xizmati**.....143
***Dots. Dr. Nigina SULTONOVA*. Buxoro adabiyot tarixi muzeyi ko‘rgazmasida jadidlar merosi: Abdurauf Fitrat faoliyati talqini**.....147
***Dots. Dr. Sherxon QORAYEV*. Abdurauf Fitrat asarlarida shayboniy Ubaydullaxon ijodi va jahriy zikr majlislari talqini**.....153
***Dr. Mashhuraxon DARMONOVA*. Abdurauf Fitratga doir manbalar tavsifi**.....158
***Gulnoz MUROTOVA*. Fitrat faoliyatining Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o‘rni: manbashunoslik, tarixiy tafakkur va milliy tarix konsepsiyasi**.....163

Marvar SHARAFUTDINOVA. **Джадид, просветитель и выдающийся филолог**.....172
Anvar TOSHBOYEV. **Jadidchilikning umumiy masalalari va Fitratning siyosiy faoliyati**.....178
S.AHMADOV, A.AHMADOV. **"Yosh buxorolilar"ning siyosiy faoliyati va Fitratning ishtiroki**.....182

2-sho‘ba. FITRAT BADIIY IJODI VA UNING TALQINI MASALALARI

Prof. Dr. Abdulla ULUG‘OV. **Alloma Abdurauf Fitrat**.....185
Prof. Dr. Mavluda ERGASHEVA. **Abdurauf Fitrat asarlarida vatanparvarlik va mustaqillik g‘oyalari talqini**.....191
Dots. Dr. Xurshida JALILOVA. **Abdurauf Fitratning "Hind sayyohi bayonoti" sayohat tipidagi asar sifatida**.....196
Dots. Dr. Dilrabo QOZOQBOYEVA. **Fitratning forscha tarkibbandi mumtoz janrlar kontekstida**.....208
Dots. Dr. Manzura JO‘RAYEVA. **Abdurauf Fitrat ijodida safarnoma janri va uning taraqqiyoti**.....216
Dr. Xurshida BAROTOVA. **Fitratning "Munozara" va "Hind sayyohi bayonoti" asarida kasb-hunar va hunarmandchilikka munosabat**.....220
Dots. Dr. Dilafro‘z JABBOROVA. **Fitrat dramalari poetikasi: Ilhom G‘aniyev tadqiqotlari talqinida**.....228
Dr. Maftuna SHOMURODOVA. **Jadid adabiyoti taraqqiyotida Ayniy va Fitrat o‘rni**...233
Dildora SAIDOVA. **Fitrat va Cho‘lpon ijodida lirik qahramon timsolining uyg‘unligi**.238
Munisa G‘ULOMOVA. **Fitratning imloshunos shogirdi – Xolid Saidning tarjima maktabi**.....243
Mushdariy TOJIYEVA. **Fitrat dramalarida tarixiylik konsepsiyasi**.....250
Sadoqat NORMAXMATOVA. **Abdurauf Fitratning "Qiyomat" hikoyasida intertekstuallik unsurlari**.....254
Hayotxon YAVKACHEVA. **Abdurauf Fitratning ilk ijodida jadidchilik g‘oyalari**.....259
Shahodat O‘SAROVA. **Abdurauf Fitratning "Qiyomat" hikoyasi talqini**.....263
Zulfiya YO‘LDOSHOVA. **Abdurauf Fitrat hayoti va faoliyatining ilmiy va badiiy ijodi bilan uyg‘unligi**.....267

3-sho'ba. JADID PUBLITSISTIKASI VA FITRATNING MA'RIFATCHILIK FAOLIYATI

Dots. Dr. Shahlo HOJIYEVA. **Fitrat va ma'rifatchilik g‘oyalari**.....272
Dots. Dr. Hamza JO‘RAYEV. **Turkistonda milliy ta'lim omili (Abdurauf Fitrat misolida) milliy uyg‘onish bosqichlari**.....276
Dots. Dr. Azimjon DAVRONOV. **Abdurauf Fitrat – siyosiy publitsist**.....281
Dots. Dr. Nilufar MO‘MINOVA. **Abdurauf Fitrat va Abdurahmon Sadiy qo‘llanmalarida adabiyot nazariyasi masalalari**.....287
Dots. Dr. Gulrux JO‘RABOYEVA. **Abdurauf Fitrat publisistikasida til masalalari**.....292

Xolboy ABDURAHMONOV. **Ahmad Donish va Fitrat qarashlarida milliy uyg‘onish bosqichlari**.....300
Ilxomjon ABDULLAYEV. **XX asr boshlarida namanganda jadid matbaachiligi va matbuot**.....303
Dr. Hulkar MAHKAMOVA. **Mehmet Akif Erso‘y va Abdurauf Fitrat asarlarida ma’rifatga najot yo‘li sifatida qaralishi**.....309
Shavkatjon VOSITOV. **Fitrat ijodida milliy taraqqiyot va ma’rifat masalalari**.....319
Shamsiyo BOLTABOYEVA. **Abdurauf Fitrat publitsist va “Hurriyat” gazetasining muharriri**.....325
Shoxijahon URUNOV. **Jadidchilik davridagi “Usuli jadid” ta’lim tizimi va Abdurauf Fitrat pedagogik merosining bugungi raqamli ta’limdagi dolzarbligi**.....335
Shahinabonu RASULOVA. **Fitratning oila borasidagi qarashi va milliy taraqqiyot masalasi**.....342

4-sho‘ba. FITRATNING ADABIYOTSHUNOSLIK MEROSI VA JADID TANQIDCHILIGI

Prof. Dr. Nodira AFOQOVA. **Abdurauf Fitrat she’r vaznlari xususida**.....348
Prof. Dr. Shoira Axmedova. **Abdurauf Fitrat va adabiy tanqid janrlari**.....356
Prof. Dr. Nodirxon HASANOV, Xayriniso ULUG‘NAZAROVA. **“Hibat ul-haqoyiq” bilan “Devoni hikmat” orasidagi mavzu mushtarakliklari**.....364
Prof. Dr. Orzigul HAMROYEVA. **Fitrat – aruzshunos**.....372
Hilola BOLTABOYEVA. **Abdurauf Fitratning tahlil an’analari Erkin Vohidov ijodida (Alisher Navoiy g‘azallari talqinlari misolida)**.....378
Nodir G‘AFUROV. **O‘zbek tasavvuf adabiyoti Fitrat talqinida**.....382
Dildora INOG‘OMOVA. **Fitrat – xamsashunos**.....388
Xurshida YULDASHEVA. **Abu Ali ibn Sino va Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari**.....392
Ozodbek RAVSHANOV. **Fitrat va mashrabshunoslik**.....395
Marjona JO‘RAQULOVA. **A.Fitratning “Adabiyot qoidalari” va M.Shayxzodaning “Adabiyot nazariyasi” qo‘llanmalarining tavsifiy tahlili**.....400
Fazliddin UTAGANOV. **Professor Abdurauf Fitrat – “Devonu lug‘ati-t-turk”ning ilk tadqiqotchisi**.....408
Dildora HUSANOVA. **Ruboiy vazni xususida Abdurauf Fitrat qarashlari (“Aruz haqida” risolasi)**.....412
Diyorbek NORMURODOV. **Abdurauf Fitratning ijtimoiy adolat va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari**.....419
Sanobar SULTONOVA. **Fitratning hikoya janriga oid qarashlari va zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi**.....424

5-sho‘ba. FITRAT ADABIY MEROSINING JAHON KONTEKSTIDA O‘RGANILISHI VA TILSHUNOSLIK MASALALARI

Prof. Dr. Muqaddas TOJIBOYEVA. **Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslik faoliyati va uning xalqaro miqyosda o‘rganilishi**.....429

Dots. Dr. Qahramonjon ISMOILOV. **Abdurauf Fitrat and sufi Literature**.....434
Доц. Др. Жамила БУРАНОВА. **Традиции интеллектуальной прозы в Узбекистане: от просветительских идей Фитрата к неомифологизму Хуршида Дустмухаммада**.....438
Dots. Dr. G‘iyosiddin USMONOV. **Abdurauf Fitrat ijodi: fitratshunoslikning shakllanishi hamda taraqqiyoti**.....443
Dots. Dr. Gulrux JO‘RABOYEVA. **Abdurauf Fitrat publitsistikasida til masalalari tahliliga doir**.....448
Sabogul SUYUNOVA. **Munavvar qori va Fitratning tilshunoslikka doir qarashlari**.....451
Dilnoza SA’DULLAYEVA. **Edvard Alvort tadqiqotlarida fitrat siymosi**.....459
Dinora MIROBIDOVA. **Abdurauf Fitratning adabiy va ilmiy-publitsistik merosi dunyo tadqiqotchilar nigohida**.....464
Dots. Dr. Feruza SHOIMOVA. **Fitrat risolalarining kognitiv metaforalari: «uyqu», «kasallik», «zulmat» konseptual sxemalari va ularning jadid badiiy matnlarida transformatsiyasi**.....469
Fotima SAFAROVA. **Fitrat ma’rifiy risolalarida dialogik nutq strategiyasi: persuaziv diskursning jadid dramaturgiyasi shakllanishidagi prototip funksiyasi**.....477
Umida G‘AFUROVA. **Abdurauf Fitrat qarashla tilning ijtimoiy va tizimli mohiyati**....485

YALPI MAJLIS

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI REKTORI I.U.MADJIDOVNING KIRISH SO‘ZI

Assalomu alaykum, hurmatli Xalqaro ilmiy anjuman qatnashchilari! Muhtaram xorijlik olimlar, O‘zbekiston Milliy universitetiga xush kelibsiz!

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 30 maydagi PQ-201-son “Jadidlar merosi davlat muzeyini tashkil etish to‘g‘risida”gi 2024 yil 19 iyuldagi PQ-270-son “Siyosiy qatag‘on qurboni bo‘lgan yurtdoshlarimiz hayoti va faoliyatini o‘rganish, targ‘ib etish hamda ularning xotirasini abadiylashtirish borasidagi ishlarni kengaytirish to‘g‘risida”gi Qarorlarida belgilangan vazifalarni amalga oshirish, jumladan, jadid ma’rifatparvar adibi professor Fitratning ilmiy-adabiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyatini o‘rganish, uni jahon ma’rifatparvarlari qatorida targ‘ib etish va tavalludining 140 yilligini munosib nishonlash bugungi «Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida» mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman o‘tkazilmoqda.

O‘zbek filologiyasi, tarixshunoslik, falsafa, musiqa, turkiy xalqlar madaniyati kabi o‘nlab sohalar boroki, ularning bugungi taraqqiyot darajasini professor Abdurauf Fitrat faoliyatisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Bugungu kunda e’tirof etilayotganidek, №-Renessansning poydevorini iqo‘ygan jadidlar qatorida, ularning yetuk vakili sifatida Fitrat ham bor bo‘lib, “Yosh buxoroliklar” partiyasining tuzilishida ishtirok etgan, Buxoro xalq jumhuriyatida Tashqi Ishlar vaziri, Ma’rif vaziri vazifalarini bajargan. O‘zbekiston Milliy universiteti ochilgan kundanoq universitetimizning Adabiyot va falsafa fakultetini boshqargan edi.

Abdurauf Fitrat talabalik paytidayoq o‘z she’riy ijodi bilan adabiy jamoatchilik e’tiborini qozongan, nomi tazkiralarga kirgan edi. “Sayha” to‘plamidagi forscha she’rlari, “O‘zbek yosh shoirlari: Fitrat” kitoblari she’riyat ixlosmandlarining qalbidan o‘rinolgan edi. Nasr bilan muvaffaqiyatli shug‘allangan adibning “Munozara”, “Hind sayyohi bayonoti”, “Qiyomat” kabi qissa va hikoyalari dunyo adabiyotidan o‘rin olgan. O‘zbek dramaturgiyasining shakllanishi va taraqqiyoti Fitratning qutlug‘ nomi bilan bog‘langan holda birinchi o‘zbek tragediyasi bo‘lmish “Ablufayzxon” ham adib qalamiga mansubdir.

1923-1924-yillardagi Moskva Davlat universitetining Sharq tillari) hozirgi Osiyo va Afrika instituti)da dars berishi natijasida O‘zbekistonda birinchi bo‘lib, professor unvoniga sazovor bo‘lgan. O‘zbek adabiyotshunosligining shakllanishi

uchun asos bo‘lgan nazariy darsliklar “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida” kitoblarini yozgan, o‘zbek adabiyoti tarixini ilmiy tizimga solgan va “O‘zbek adabiyoti namunalari” kabi ilk to‘plamlar tuzgan olim ham Abdurauf Fitrat edi. Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur va Mashrab kabi ulug‘ shoirlar haqida ham ilmda birinchi tadqiqotlar Abdurauf Fitratga tegishli.

“Amir Olimxonning hukmronlik davri”, “Muxtasar islom tarixi”, “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi”, “Sharqda shaxmat” kabi asarlari bilan tariximizning eng murakkab davrlarini yoritgan, musiqa va teatr, xalq baxshichiligining tiklanishi uchun asos manbalar yaratgan edi. Falsafa va axloq, huquqshunoslik va davlat boshqaruvi sohasida o‘nlab risola va maqolalar yaratish bilan birga o‘zbek matbuotining shakllanishida “Hurriyat” gazetasiga muharrirlik qilgan, “Tong” jurnaliga asos solgan edi.

Hurmatli anjuman qatnashchilari, professor Fitrat mashg‘ul bo‘lgan sohalarning ayrimlarinigina men tilga oldim xolos. Qolgan sohalar va asarlari bo‘yicha bugungi anjujanga taklif etilgan olimlar qiziqarli ilmiy ma’ruzalar qiladilar. Men O‘zbekiston Milliy universiteti olimlar jamoasi nomidan barcha anjuman qatnashchilarini yana bir bor qutlayman va Ilmiy anjuman ishiga muvaffaqiyatlar tilayman.

FITRAT'IN SOSYAL HAYATI VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ

Prof. Dr. Yusuf AVCI
Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi- Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı Başkanı
yavci@comu.edu.tr.

Özet. Fıtrat'ın sosyal hayatı ve siyasî görüşleri tarihi süreç içinde incelenmektedir. Emperyalist devletlerinin istilacı siyasetine karşı mücadele düşüncesi, 1910'lu yıllarda eğitim görürken Yaş Türkler hareketinin etkisiyle ortaya çıkar. Fıtrat'ın "Zafer, halk tarafından kazanılır, bunu anlamayanlar yok olmaya mahkumdur" görüşü, ceditçiliği, bağımsızlık düşüncesi ve hayatına mal olan Sovyetlerle ilişkisi analiz edilmiştir. Çalışma, Fıtrat'ın düşüncelerini ve kültür mirasını bütünleyici bir bakışla değerlendirir.

Anahtar Kelimeler: *Fıtrat, Ceditçilik, millî bağımsızlık, Türkçülük, Sovyet dönemi, Orta Asya, aydın kimliği.*

Abstract. Fitrat's social life and political views are examined within a historical framework. His idea of resisting the imperialist and expansionist policies of dominant powers emerged during the 1910s, influenced by the Young Turks movement while he was receiving his education. Fitrat's belief that "victory is achieved by the people, and those who fail to understand this are doomed to disappear," along with his adherence to Jadidism, his commitment to independence, and his relations with the Soviets – which ultimately cost him his life – are analyzed in this study. The research evaluates Fitrat's ideas and cultural legacy through a holistic and integrative perspective.

Keywords: *Fitrat, Jadidism, national independence, Turkism, Soviet period, Central Asia, intellectual identity*

Аннотация. Социальная жизнь и политические взгляды Фитрата рассматриваются в историческом контексте. Его идея сопротивления империалистической и экспансионистской политике великих держав сформировалась в 1910-е годы под влиянием движения младотурок в период его обучения. В работе анализируются взгляды Фитрата, выраженные в утверждении: «Победа достигается народом, и те, кто этого не понимает, обречены на исчезновение», а также его приверженность джадидизму, идея независимости и отношения с советами, которые в конечном итоге стоили ему жизни. Исследование оценивает идеи и культурное наследие Фитрата с целостной и интегративной точки зрения.

Ключевые слова: *Фитрат, джадидизм, национальная независимость, тюркизм, советский период, Центральная Азия, интеллектуальная идентичность*

Fıtrat'ın hayatta tek amacının milleti için yaşamak ve milletine hizmet etmek olduğunu görüyoruz. Milletine hizmet için fikirler üretmiş, bilim yapmıştır. İlmi ve debi bütün serlerini milletine hizmet etmek için kullanmıştır. Fıtrat'ın hayatına bütünüyle bir siyasi hayat diyebiliriz. Bu siyasi hayatın kendi içinde dönemleri vardır. İlk dönem olan eğitimi ve

Emirlikle (Buhara Hanlı'ğıyla) ilgili olan siyasi dönem ve 1917 Bolşevik İnkılabından sonraki dönem olarak incelenir.

Fıtrat'ın siyasi hayatını ve eserlerini, İstanbul'un etkisini düşünmeden anlamak zordur. Yenilikçi Türkiye'de "İttihat ve Terakki" partisi ile Osmanlı Türklerinin demokratik gelişmesinde önemli mesafeler alınmıştır (Avcı 1997). Bu demokratik zemine hizmet eden İslamcılık, Türkçülük, Osmanlıcılık fikirlerinin, Fıtrat'ın eserlerinde ve siyasî kişiliğinin şekillenmesinde açık ve belirgin olan etkileri görülür.

Fıtrat, Yaş Buharalıların faaliyetlerine doğrudan katıldı. O, Türkiye, İran ve Rusya'daki inkılâpçı hareketlere yabancı olmasa da onları eğitim yoluyla gerçekleştirmeyi düşünür. Bunun için, onu siyasî mücadeleye iten sadece bu inkılâbların etkisi değildi. Dayanması çok güç hale gelen hayat şartları, iki taraftan yapılan zulümler Fıtrat'ın o, hoşgörülü, vatanperver özelliklerini yeniden gözden geçirerek yeni yorumlar yapmasına sebep olur. Özbekistan'a döndüğü zamana kadar eğitime yönelik hareketlerinin yanında siyasî faaliyetlerde bulunur.

Fıtrat'ın dünya görüşü, Batı Avrupa emperyalist devletlerinin istilacı siyasetine karşı mücadele düşüncesi, 1910'lu yıllarda İstanbul Darülfünununda eğitim görürken Yaş Türkler hareketinin etkisiyle ortaya çıkar ve ona göre şekillenir. 1910'lu yılların ortalarında Yaş Buharalılar Teşkilatının çalışmalarına fiilî olarak katılmaya başladığı dönemlerde, bu düşünceler millî bağımsızlık hareketine katılanların esas amacı haline gelir.

Bütün benliğiyle, doğrudan doğruya, öz vatanına, milletine muhabbet duygusuyla dolup taşma konusunda genellikle mazlum milletlerin tepkisi birbirine benzer. Bu duygular bakımından toplumun tepkisi en yüksek seviyededir. Fıtrat, milletinde var olan bu duyguyu milletinin yararına kullanmaya çalışırken milleti her yönden sömüren egemen güçler de bunu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışırlar. Bu şekilde, eldeki potansiyel güç bölündüğü, birtakım çıkarcıların elinde kaldığı ve millet için gerekli atılımı, kararlılığı, sonuçta bağımsızlığı sağlamaya yetmediği için milletin Fıtrat gibi birçok nadide evlâdı kendi insanlarının hatalarını canlarını vererek ödemeye mahkûm olurlar.

Fıtrat'ın eserlerinde Batı felsefesinin etkisiyle, İnkılâpçı Yaş Buharalılar hareketinin üst düzeyde organize edilmiş fikirleri olduğu ve siyasî yönden bu akımın önünde yer aldığı görülür. Yaş Buharalıların Emirin hakimiyetini sınırlamayı düşündükleri bir zamanda, Fıtrat onu tahttan indirme fikrini ileri sürer (Kerimov 1990). İnkılâpçı hareketin yükselmesiyle Fıtrat da yükselir. 1914'te o Yaş Buharalılar hareketinin içinde aktif olarak yer alır. Böylece Fıtrat, sadece eserleriyle tanınan fikir adamı değil, teşkilât adamı olarak da kendini göstermiştir. O, Buhara Emirliğindeki mevcut feodal sistemi yıkmadan, halkçı demokratik ıslahatları gerçekleştirmenin mümkün olmadığına ilk anlayanlardandı (Kerimov 1990).

1910'lu yılların ikinci yarısında Yaş Buharalılann sol kanadında aydın, ileri görüşlü, aktif bir karaktere sahip Feyzulla Hoca ile birlikte Fıtrat da yer alır. Sol kanat taraftarları bu hareketi genişletip güçlendirerek Buhara Emirliğini isyanla devirmeyi düşünüyorlardı. Bu düşünceyi yüksek sesle de anlatmaya başladılar. Ceditçilerin sol kanadına mensup olanlar, Emirlik sistemine karşı mücadelenin en üst noktaya ulaştığı zamanlarda Ekim inkılâbı tarafına geçerler. Sağ kanata mensup diğer şahısların faaliyetleri zayıflar ve bazıları komşu ülkelere gider (Aliyev 1991). Ekim ihtilâli günlerinde, onu kollamak kuvvetlendirmek fikrini savunan sol kanatta yine F.Hoccne ve Fıtrat vardır. Fıtrat'ın ceditçilik hareketi içindeki fiilî mücadelesi kısmen bundan ibarettir.

Fıtrat, fikrî mücadelesini eserlerinde yapmış ve Yaş Buharalılar hareketinde var olan farklı düşünceleri, tezatları, karışıklıkları, tartışmaları eserlerinde işlemiştir. Gerçek hayatta olduğu gibi fikirleri tezat içinde olanlar, çoğu kez hayatlarını bu şekilde devam ettirir. Bir dava için yola çıkanlardan birileri yarı yolda kalır, birileri hainlik eder. Bu tür durumlar onun siyasi hayatında ve bütün edebî eserlerinde canlı olarak yer almaya başlar.

Yaş Buharalılar, memlekette gerçekleşmesi zaruri olan bu ıslahatların programını yapmak istediler, metinleri hazırlama işi Fıtrat'a düştü. Buhara'daki bütün fikirleri aksettirmesi gereken bu liste, sadece inkılâpçı Yaş Buharalılarm siyasî partisinin "Genel Program" özelliklerini taşır. Bu programda hukukî devletçiliğin yerleştirilmesine ve memleketin ekonomik, siyasî ve askerî bağımsızlığa erişmesine dikkat çekerek çiftçiler ve köylülerin üretim sistemindeki meselelerine geniş yer verilir. Emir'in mülkünün ise devlet mülkü sayılması gerekir. Arazi olarak belirlenen ve on adetten fazla olan yerlerin mülkiyeti geçersiz (Baltabayev 1992) sayılarak yeniden devlet yararına göre düzenlenmesi teklif edilir. Sulama tedbirleri, çiftçilerin borçlanma sebepleri ve özellikle tarıma dayalı yüksek okullar açılmasına duyulan ihtiyaç bu listede yer alır. Vakıf yerlerinden gelen bütün sermayenin kültür ve eğitim işlerine harcanması, her vatandaşın mecburî askerlik hizmetleri ve diğer işleri geçekleştirmek için de bakanlıkların oluşturulması teklif edilir (Baltabayaev 1992).

İkinci dönemde eserlerinde daha temkinli ve kapalı anlatımlar görülür. Fıtrat'ın yaşadıkları ile yazdıkları arasında farklılıklar dikkat çeker. Bu nedenle devrim sonrası eserlerde farklı yorumlar yapılabilir. Sosyalist fikirleri savunanlar, dine karşı mücadeleyi yeni hayatın şartı olarak görmüş ve bu mücadeleyi çok ileri götürmüşler. Bu süreçte eski kültür değerlerinin yok edildiği ve toplumda derin bir manevî yıkım yaşandığı görülür.1920'li yıllardan sonra "Kıyamet", "Şeytanın Tanrıya İsyanı", "Fars şairi Ömer Havyam", "Ruzalar", "Zehranın İmanı" ve "Ak Mezar" gibi eserleri yazar. Bu eserler dönemin yönetimi tarafından ateistik olarak değerlendirilir. Ancak tarafsız bir bakışla değerlendirildiğinde bu eserlerin sahte dindarları ve dini sömürenleri eleştirdiği görülür (Avcı 1997). Fıtrat'ın eserlerinde yer alan fikirler günümüzde de geçerliliğini korur. Toplumdaki sömürü düzenine karşı eleştiriler getiren Fıtrat, özellikle çiftçilerin emeğinin sömürülmesini vurgular (Aliyev 1992). Böylece toplumdaki tezatların temel sebeplerini gösterir.

Fıtrat, bütün fikir ve düşünceleriyle çilekeş halkın kendi benliğini tanıması, toplumdaki yerini, statüsünü düşünmesi ve onun bütün geleceğini yönlendiren asıl sebep hakkında aydınlanması için çalışır. O, bunları eğitim ve yenileşme yoluyla gerçekleştirmeyi düşündüğü için, bütün halkı buna davet etme gayesiyle 1908-1910 yıllarından ömrünün sonuna kadar bu fikir ve amaçlarından vazgeçmez. Ayrıca 192O'li yıllardaki imkânların sınırlı oluşunun sonucunda materyalizmi mecburen kabul eder göründüğünde de onun bu fikirlerinin değişmediği eserlerinin derinliğine inilince anlaşılır (Aliyev 1992:14-17). Bu fikirleri ifade ederken tezatlar, sınıf mücadeleleri devam eder, sonuçta Fıtrat, "Zafer çilekeş halk tarafından kazanılır" deme noktasına gelir. "işte bunu anlamayanlar yok olmaya mahkumdur" diyerek fikirlerini özellikle vurgular. O, halkın hayatıyla hükümranların hayatı hakkında şunları söyler: "Adalet perdesi altında sürdürülen hareketler sonucunda çiftçi dünyası sömürüldü. Çiftçiler sadece ürünlerinden değil, yerlerinden de oldular. Çiftçi sürekli eker, harman yapar. Fakat harman başındaki öküzler gibi ağzı bağlanır. Bir şeyler yemesi mümkün değildir. Yabancılar kasalarını suyun dolu akan yerinden dodururlar da pınarın sahibi susuzluktan can verir..." Bu sözler, çiftçi ve köylülerin emeklerini sömürenlerin bu topraklardan ayrılmalarından sonra, buraların harap oluşu hakkında

günümüzde açıkça söylenen bu fikir ve tartışmalar artık bir şey ifade etmez.

"Şahsa sığınış ve durgunluk devri" diye bilinen Özbeklerin en zorlu yıllarında ortaya çıkan olayları Fıtrat'ın yukarıdaki sözlerini tekrarlayarak belirten A. Aliyev, ". . . Gerçi Fıtrat gelecekte gerçekleşecek olan bu durumları tam olarak görmeden seziyor, tahmin ediyordu; biz ise bu hâlleri olduğu gibi yaşadık, (Aliyev 1992) diyerek Komünist Bolşeviklerin döneminin de hükümranların döneminden farklı olmadığını dile getirir.

Rusya'nın yüreği Moskova'dan, Sosyalist devrimin şarktaki kalesi Özbekistan'a gelen terkip ve teşvikler işçilerin dostluk ve kardeşlik treni diye adlandırılır. Çolpan'ın "Yeni zamanın güzel sevdalarından biri olan bu tren, Türkistan ve onunla birlikte bütün Doğuda ilim, eğitim, parlaklık, aydınlık, sağlam fikir, güzel dilekler, sıcak selamlar getirdi; onlara, özellikle belirlenmiş Türkistan'a kendisinin doğru isteklerini, arzu ve heveslerini, kardeşlik selamlarını gönderecektir" (Kerimov 1988)… şeklinde ifade ettiği, sözde parlak umutlar, Fıtrat'ın 1917-(1921) yıllarındaki eserlerinde yer alan, o devrin karışık siyasî sıkıntıları[1]*, bu trenin Özbekistan'a gelişiyle başlar.

Bu dönem, Fıtrat'ın eserleri ve ruh dünyası bakımından değerlendirildiğinde ikinci döneme geçiş devri olarak kabul edilebilir. Bir dünyanın yıkılıp yeni bir dünyanın temellerinin atıldığı, değerler sisteminin yeniden düzenlendiği ve birbirine zıt fikirlerin ortaya çıktığı bir karışıklık dönemidir. Türkçülük, Turancılık, İslamcılık gibi fikirlerin yanında mazlum Doğu milletleriyle aynı sıkıntıyı paylaşma, emperyalizme karşı mücadele etme, Buhara Emirliğini yıkma, Sovyet Rusya ile askerî ve siyasî ittifakı geliştirme ve Doğuyu yeni sosyal temellerde birleştirme gibi amaçlar bu dönemde şekillenmiştir.

Fıtrat, "İştirakiyun" ve "Kommünist Türkistana" gazetelerinde yayımlanan yazıları ile "Şark Siyaseti" (1919) adlı risalesinde Sovyet devletinin Doğu siyasetini anlatır. 1919 yılında, ülkesinin kuşatma altında olduğu bir dönemde şu görüşleri dile getirir: "Benim gözümde Doğuyu birleştirici bir güç varsa, o Rusya Meclisler Hükümeti. Rusya Meclisler Hükümeti, Avrupa cihangirleriyle mücadele yolunda başını ortaya koyarak ölümü göze almıştır. Bu hükümetin şiarı: Yanmak ve ölmektir. İşte Doğuyu birleştirmek için bunun gibi himmet ve cesaret gereklidir." Bu görüşlerinin ardından Lenin'i Doğu sorununu anlayan ve Şarkı birleştirmeye çalışan bir lider olarak değerlendirir (Fıtrat 1919:42-43; Kerimov 1988). Aynı eserde, Buhara'da iki gücün varlığını "Emir ve İngiliz altınları" şeklinde ifade ederek siyasî durumu özetler (Baltabayev 1990).

"Aile", "Siyasî Haller" ve "Yurt Kaygusı" gibi eserlerinde sadece Türkistan'la sınırlanmayan büyük fikirler taşımaktadır. 7 Kasım 1917'de yayımlanan "Siyasî Haller" makalesinde Rusya halkına seslenerek Bolşeviklere olan inancını açıkça ifade eder. Ancak zaferin Bolşevikler döneminde gerçekleştiğini vurgulamasının arkasında siyasî nüfuz kazanma amacı olduğu anlaşılmaktadır (Kerimov 1990). Bu karmaşa içinde Fıtrat'ın ". . . Ey mukaddes Turanımın hayali gitme dur; ayrılma! Yanımda, gözlerimde, yüreğimde vicdanımda kal, gitme! Yurdum, Turanım senden ayrılmak, benim ölümüm. Senin için ölmek benim yaşamamdır! Ben senin için yaşadım; VATAN!" (Fıtrat 1917). Bu ifadeler, Bolşevik ihtilâlinden önce yaklaşan tehlikeyi sezdiğini ve bunu derinden hissettiğini göstermektedir. Fıtrat, devrim öncesi ve sonrasındaki eserlerinde yetiştiği çevrenin görüş ve amaçlarını yansıtır. Bu döneme ait

[1] Şubat 1917'de Kerenski liderliğinde Menşevıklerle gerçekleştirilen (Daha sonra Şubat Burjuva Devrimi adı verilen) bir ihtilalle Çarlık Rusya'sına son verilir. Ekim 1917'de ise Bolşevıkler yaptıkları bir darbe ile Kerenski liderliğindeki Menşevik iktidarını ele geçirmişlerdir.

toplumsal endişeler ve siyasî eserlerindeki gayeler, milletin geleceğine dair kaygılarla semboller aracılığıyla dile getirilmiştir. Bunun yanında şiir ve tiyatro eserlerinde açıkça milliyetçilik ve Türkçülük yaptığı görülür. Marksçı-Leninci ilkeleri yansıtmaması da eserlerinin bir başka yönüdür.

Eserlerinde Orta Asya'nın Rusya'ya katılması meselesine dair tartışmalar onun cesaretini ve milliyetçiliğini gösterir. Emir ve yönetimine karşı tavrı ise cumhuriyetçi yönünü ortaya koyar. Bu yönelişin 1910'lu yıllara kadar uzandığı anlaşılır. Kültür esareti, din sömürüsü, bid'at ve hurafeler onun mücadele ettiği konular arasındadır. Demokratik görüşlere sahip Avrupalı karakteri Orta Asya edebiyatına ilk kez Fıtrat taşımıştır. Feyzulla Hocaev ve Sadriddin Ayni'ye göre, 1917'ye kadar Özbek edebiyatında eğitime ilginin artmasında Fıtrat'ın önemli etkisi vardır (Kerimov 1988). Çolpan ve Fıtrat'ın eserleri Lenin tarafından ideolojik açıdan hatalı ve zararlı görülmüştür (Kerimov 1988). Bu eserlerde dönemin değerlerini yerleştirme mücadelesi görülür. Fıtrat ve Çolpan, Ali Şir Nevai ve klasik Özbek edebiyatını incelemeleri nedeniyle Pantürkist ve milliyetçi olmakla suçlanmıştır. Fıtrat, Özbek dili ve edebiyatını savunarak eğitim sistemine dahil etmeye çalışmış ve bu süreçte Pantürkizmle mücadele etmiştir (Kerimov 1988). Buna rağmen "Temür Sağanası" (1920), "Oğuzhan" (1920) ve "Türk Tili" (1921) eserlerinde milliyetçilik açıkça görülür. Bu durum onun Türkçülüğünün bilindiğini göstermektedir.

Ruslar ve onların etkisindeki gruplar, Fıtrat ve Çolpan'ın hatalarını Marksçı-Leninci prensipleri yeterince bilmemelerine bağlamışlardır (Kerimov 1988). Bu suçlamalar karşısında Çolpan ve Fıtrat kendilerini savunma yoluna gitmişlerdir (Baltabayev 1990). Çolpan'ın savunması, görünüşte önceki hataları telafi etmeye yönelik olsa da aslında kendi fikirlerini sürdürme amacı taşımaktadır.

Fıtrat'ın Ekim İhtilâli ile ilişkisi basın faaliyetleriyle başlar. 1917'de Buhara Emirinin Ceditçileri cezalandırması üzerine Fıtrat, diğer aydınlarla birlikte Buhara'dan ayrılmak zorunda kalır ve bir süre Semerkant'ta kalır. Olaylar devam ederken yeni mücadele biçimleri ortaya çıkar. Emir ve Ceditçiler arasında çatışmalar yaşanır. Baskılar sonucu "Onikiler komitesi" içinde ayrılıklar çıkar ve Fıtrat'ın başını çektiği grup azınlıkta kalır. Bu süreçte Cedidizm bütünlüğünü kaybeder ve hareket iki ayrı partiye bölünür (Erk Partisi ve Ceditçi Terakki Perver Partisi) (Togan 1969). Bu gelişmeler Yaş Buharalılar için önemli bir kırılma olur. Rus desteği olmadan bağımsızlığın mümkün olmayacağı düşüncesi yaygınlaşır. Ancak Ekim inkılâbı bu beklentileri boşa çıkarır. Çünkü bu grup komünist sistemi kabul etmeye hazır değildir ve Şubat İnkılâbını desteklemelerine rağmen Ekim inkılâbı karşısında sessiz kalırlar. Aynı dönemde millî bağımsız devlet kurma düşüncesi Türkistan basınında güçlenir. Kısa sürede Taşkent'te Bolşevikler yönetimi ele geçirir. Ekim darbesinin mahiyeti kısa sürede anlaşılır ve Bolşeviklerle Buhara Şuralar Cumhuriyeti, Emirliğe karşı mücadele için anlaşır (Baltabayev 1992). Bu gelişmelerin ardından 1917'de Kokan Muhtariyeti ilan edilir. Fıtrat bu süreçte aktif rol almadığını belirtir ve yaşanan olayları şöyle ifade eder: Semerkant'tan vekil seçildiği halde Kokan'a gitmediğini, Kalisev vakasına katıldığını, Buhara Emirine verilen ültimatomu yazdığını, Semerkant'tan Taşkent'e geçerek "İştirakiyun" gazetesinde çalıştığını ve "Şark Siyaseti" adlı eseri yazarak Şark milliyetçilerini Sovyet yönetimiyle ittifaka çağırdığını belirtir. Ayrıca basmacılık hareketine destek vermediğini ifade eder (Baltabayev 1990). Fıtrat, 1918 yılının Kasım ayında Buhara Komünistlerinin saflarına katılır. 1919'da ise Komünist Partisine girerek partinin birinci kurultayında (Haziran, 1919) Buhara Komünist Partisi Merkezi Komitesi üyeliğine seçilir. Parti matbuatında, eski Sovyet okullarında ve okul yurtlarında

hizmetlerde bulunur. Fıtrat, 1919-1920 yıllarında, Afganistan'ın Taşkent'teki elçiliğinde tercümanlık yapar. Afganistan'daki bu göreviyle ilgili Afgan büyükelçisi ve generallariyle yaptığı sohbetler 1937'de dikdatör Stalin'in adaletince suç kabul edilecektir. Buradaki İştirakiyun Fırkası, Komünist Türkistan Partisi Müslüman bürosunun Türkistan halkları kültür mirasını toplamak ve öğrenmek konusundaki görevini yerine getirir. Bu firka edebî ve Kültürel bir teşkilâttır ve ıslahatçılığı önde tutmaktadır. Bunun yanında Fıtrat, "İştirakiyun" ve "Türkistan" gazetelerinde coşkun makaleleri ile bu oluşuma katılır. Fıtrat'ın işte bu devirde silahlı isyandan kültürel inkılâba doğru yöneldiğini görüyoruz. H. Baltabayev, bu konuda F. Hocaev'den alıntı yaparak şunları söylemektedir: "Fıtrat, parti ve siyasî işlerle ilgili resmî seviyeden uzak olmasa da sosyo-kültürel konularda bütün bedeniyle çalışıyordu" (Baltabayev 1992). Yerlerinden ayrılan Yaş Buharalılar "Uçkun", Komünist grubu ise "Kutulış" gazeteleri etrafında birleşmişlerdi. Karışıklık ve yeni ihtilaflara yol açtırmayacak olan kurul, Merkezî Komite değil, Yaş Buharalılann Türkistan Bürosuydu. Bu büro, "Uçkun" sayfalarında zulme karşı birleşiniz!" sözleri altında partinin yeni şartlara uyumlu hale getirilen sert ilkelerini ilân eder. Onda yer alan "Yaşasın hür ve bağımsız Buhara!" sloganının maksadı başkadır. Esas maksat Emirliği yıkarak Buhara Cumhuriyetini kurmaktır. Bunun için millî ve hukukî meselelerde ek tedbirler almayı (Fıtrat'ın hazırladığı önceki ilkelere eklemeler yapılarak) gerekli görürler. Programa ilâve tarzında Özbek dilinde "Buhara askerlerine", Fars dilinde ise "Buhara'nın mazlum halklarına" hitapları altında yazılar yayınlarlar. İnkılâpçı Yaş Buharalılar, siyasî parti şeklinde kendi ilk ceditçilik temelinde oluşmuş mücadele tecrübelerine (hiç olmazsa son on yıllık mücadele tarihini hatırlamak gerektiğini düşünerek) ve bunun taktiklerine (yenilikçilikten silahlı isyana kadar) sahip oldukları için Komünist fırkasına katılıp onun teşkilâtı altına sığınmayı istemezler. Çünkü Buhara'da halk hakimiyeti yerleştikten sonra da o şekilde savaşların devam etmesine rağmen ceditçiler ve Yaş Buharalılann Buhara'yı hür ve bağımsız görme isteği gerçekleşmez. Bunun sonunda ise Fıtrat Partiye girer. Komünist Partisinin Türkistan Bürosu üyeliğine seçilmiştir. Fıtrat'ın da iyi bildiği gibi ülkede yerleşmemiş devrimci hareketlerin ihtilâlle Rusların çizgisine getirilmesi ve bunun bedelini de vatan toprağının emdiği hesapsız kanlarla ödeyen bu milletin düşünen evlatlarının ıztırap içinde bırakmaması mümkün değildi. Emir, inkılâbın öncüsü olan Yaş Buharalıları halkın gözünde "yabancı" göstermeye çalışıyordu. Ayrıca onların faaliyetlerini Moskova'dan gelenlere "Komünizm ideolojisine zıt" olarak tanıtıyor ve düşmanlığı körüklüyordu. Fıtrat, bu sürecin sonunda "komünistleştirilmenin" gerçekleşeceğini sezmekteydi. Bolşeviklerin 1920'de Buhara'yı almalarından önce Yaş Buharalıların programlarını açıklamak için "Tang" adlı dergiyi yayımlamaya başlarlar (Allworth 1964). 9 Nisan 1920'de ilk sayısı basılan derginin kurucusu ve yazarı Fıtrat'tır; Batu ve Elbek de yer alır. Derginin sloganı "Yaşasın ilmî, edebî ve sosyal değişim"dir. Fıtrat, bu derginin editörlüğünü yapar ancak daha sonra Buhara Komünist Partisi tarafından görevden alınır. "Tang" kapatılır ve yerine 1920'de "Kutulış" gazetesi çıkarılır (Allworth 1964).

Fıtrat, hayatının en karmaşık dönemini 1918–1923 yılları arasında yaşar. Bu dönem Türkistan'da Federatif Cumhuriyetten Millî Cumhuriyete geçiş sürecidir. Kerimov, Fıtrat'ın Marksist-Leninist düşünceyi tam anlayamamasını ve millî sınırların belirlenmesine dair tutumlarını hata olarak değerlendirir. Ayrıca milliyetçiliği parti içine taşıması da eleştirilir. Ceditçilerin askerî başarısızlığından sonra Fıtrat, ilim ve eğitime yönelir. Taşkent'te eğitim faaliyetlerinde bulunur, ardından Buhara'ya çağrılır ancak tekrar Türkistan'a gönderilir.

1921'de Buhara'da eğitim ve kültür alanında çalışmalar yapmak ister, öğretmen yetiştirmeye yönelik seminerler düzenler ve Şark Darülfünunun açılması için hazırlık yapar. Fıtrat'ın yazdığı "Buhara Halk Şuralar Cumhuriyetinin Anayasası" 23 Eylül'de kabul edilir. Bu anayasa, RSFSR'nin 1918 anayasasından farklı olarak özel mülkiyete yer verir ve işçi diktatörlüğünü içermeyen, daha demokratik bir yapıyı yansıtır (Baltabayev 1992). 1922 yılında Fıtrat, Bakanlar Kurulunda önemli görevler üstlenir. Başkan yardımcılığı, maliye ve ekonomi alanındaki görevler ile çeşitli komitelerde aktif rol alır. Aynı zamanda siyasî toplantılarda inkılâp karşıtı hareketlere dikkat çeker. Ancak Sovyet yönetimi Buhara'yı sosyalist sisteme dönüştürmek için baskı yapmaktadır. Stalin de Buhara ve Harezm gibi sosyalist olmayan cumhuriyetlerin Sovyet sistemine katılacağını belirtir. Fıtrat ise sanayi gelişmeden sosyalizme geçmenin mümkün olmadığını savunur. 1923'te alınan kararlarla Sovyet yönetimi Buhara üzerindeki kontrolünü artırır. Rudzitak, Buhara hükümetine yönelik eleştirilerde bulunur ve Fıtrat'ın görevden alınmasını önerir. Bu süreçte Fıtrat ve arkadaşları görevden uzaklaştırılır. Resmî gerekçeler öne sürülse de asıl neden onların milliyetçi ve bağımsızlık yanlısı olmalarıdır. Aynı dönemde anayasada yapılan değişikliklerle bazı sınıfların seçme ve seçilme hakları kaldırılır. Kerimov'a göre Fıtrat, 1922'de görevlerinden ayrılarak Moskova'ya gider. Daha sonra ilmî çalışmalarına devam eder ve eğitim alanında faaliyet gösterir. "İnkılâb" dergisinin yazı kurulunda yer alır (Kerimov 1990b). 1925'ten itibaren Fıtrat, Özbekistan'da eğitim ve bilim alanlarında çeşitli kurumlarda çalışır (Kerimov 1988). Aynı zamanda Özbek alfabesinin Latinleştirilmesi çalışmalarında aktif rol alır. 1926'da kurulan komisyona katılır ve dil alanındaki çalışmalarıyla öne çıkar. Bu dönemde "Özbek Dilinin Sarfı", "Sarf-ı Zeban-i Taciki", "Özbekçe Til Sabaklıgı" gibi eserler yayımlar. Ders kitapları uzun süre kullanılır ve birçok kişi bu eserler sayesinde ana dilini öğrenir. İlmî yönüyle de kendisini kabul ettiren Fıtrat, Özbek İlmî kurumlarının merkezi olan "Devlet İlmî Şûrası" na üye olarak kabul edilir. Bu şûranın toplam 171 üyesi olup, 1928 yılı başında oluşturulan on iki kişilik idare heyeti içinde sadece Fıtrat ve iki arkadaşı Türktür"(Togan 1982). Fıtrat'ın 1930'lu yıllarda kendisini tamamen ilmî araştırma ve incelemelere verdiğini görüyoruz.

Ölüm Sebebi:

Fıtrat, 23 Nisan 1937 gecesi Özbekistan yönetiminin kararıyla KGB Devlet Güvenliği 4. bölüm başkanı Binbaşı Agabekov tarafından tutuklanır ve şu suçlamalar yöneltilir: "Millî İttihad" teşkilâtına üye olmak, Sovyet hâkimiyetine karşı milliyetçi faaliyetlerde bulunmak, genç edebiyatçıları bu yönde yetiştirmek ve devrim karşıtı eserler yazmak. 5 Ağustos'ta hazırlanan yedi maddelik suçlama ile Fıtrat, "anti devrimci, milliyetçi ve Pantürkist faaliyetlerde bulunan" bir kişi olarak yargılanır. 4 Aralık 1937'de soruşturma tamamlanır ve kendisine imzalatılır. 1938 Mayısında yeniden soruşturma başlatılır ve bu kez İngilizler adına casusluk yapmakla suçlanır. Ardından Alman istihbaratıyla bağlantılı olduğu da ileri sürülür. Mahkeme kapalı oturumda, savunmasız ve şahitsiz yapılır. 5 Ekim'de gerçekleştirilen yargılama kısa sürede sonuçlanır ve hüküm derhal uygulanır. Begali Kasım'a göre Fıtrat, hükümden önce kurşuna dizilmiş, ardından gıyabında yargılanmıştır.

1937–1938 yıllarında birçok aydın benzer şekilde katledilmiş, bu durum gizlenmek için ölüm tarihleri değiştirilmiştir. Komatsu, Fıtrat'ın ölüm tarihinin kesinolmadığını söylemektedir (Komatsu 1981). Eşi Hikmetay'ın da 1937'de tutuklandığı bilinmektedir. Bu tür bir ölüm yalnızca Fıtrat'a özgü değildir. Aynı dönemde birçok aydın aynı kaderi paylaşmıştır. Abdullayev, Çolpan ve diğer aydınların da birlikte katledildiğini belirtir (Abdullayev 1991).

SSSR Yüksek Mahkemesi 1 Ağustos 1957'de aldığı kararla Fıtrat'a yöneltilen suçlamaları geçersiz sayar ve suçsuz olduğunu açıklar. Peki Fıtrat kızıl emperyalizmine ne yaptı da bu şekilde öldürüldü? Fıtrat kendi halkının geleceği için düşünen fikir üreten bir aydındır. Bu kimliğiyle halka düşman olan kerkesin düşmanıdır. Fıtrat'ın, şiirde gençler için söyledikleri ile hayatının her devresinde yaşayarak onlara örnek olur. Fıtrat, halkının geleceği için mücadele eden bir fikir adamıdır. Gençleri yeni dünyalar kurmaya davet eder ve bunu eğitimle destekler. Bu inancından hiçbir zaman vazgeçmez. Bu nedenle, halkın geleceğini savunan bu düşünceleri sebebiyle öldürülmüştür.

Türk gençlerine şöyle seslendi: (Aliyev, 1992)

Aġır yigit! Seniñ gözel nurlı köziñde
Bu milletniñ saadetini, behtini okudum;
Oylaşıñda, turışıñda, hem de öziñde
Bu yurt üçün kutılışnıñ barlıġın kördim.
Turma yügür, tinma tiriş, bükülme yüksel,
Hurma, kiriş, korkma, yapış, yürme kozġal!
El yolını tösib turġan eski bulutlarnı
Yandırıb, koy, yırtıb taşla, barçasın yok et!
Kıla almasañ şu işlerni
Seniñ üçün horlıkdır bu!. ...
Yıkıl, yok ol, ket!

Şiirde görüldüğü gibi milletinin mutluluğu için mücadele etmeyen gençlere "yok ol, yıkıl, git!" diye haykırması da onun hayatının özünü ve anlamını, başka hiç bir belgeye gerek kalmayacak şekilde bu sözlerden daha iyi kim ve nasıl ifade edebilir? Gençliğinde gayet cesaretle, fikirlerine örnek davranışlarda bulunduğu bilinmektedir. Onun I917'de "Ya hayat, ya memat!" diye ortaya çıkan "Köhne Türkistan"da ve 18 Ağustos 1917'de, "Hürriyet"te "Yurt Kaygusu" adlı yazıda şunları söylediğini görüyoruz: "Men senin içün tirildim, senin üçün yaşarmen, senin içün ölürmen! Ey Türk ilinin mukaddes oğlı! Ölim. senin ölimninni istegenlerge, nefret seni kömgenge (gömmeye) kelgenlerge!" Bu sözler onun yüreğinden nasıl çıkıyordu? Onun ülkeden, vatandan başka derdi de amacı da yoktu. Onun maddî bakımdan gönlü tok idi. Din âlimi denilecek kadar dinî bilgilere sahip olduğu için manevî dünyası da mükemmeldi. Devrimden önceki yıllarda yurt dışındaki ilim merkezleri değerini anlayarak ülkelerine davet ettikleri halde Fıtrat, kabul etmez. Her ne olursa olsun vatanı ve milletiyle birlikte olması gerektiğine inanır. Halbuki Ekim devriminden sonra ülkesini terk eden (bazı bilim adamları ve zenginler gibi) iki milyon insandan biri olabilirdi. Hatta 20'li, 30'lu yıllar da bile buna imkânı vardı. Fakat mukaddes bildiği vatan ve onun sevgisi, buna izin vermez. Onun vatanı için:

Binma seheri azmi tavafı vatanı men
Ah-ah çi vatan, secdegahı canu teni men.
Hem mahı menü asayişi, izzi şerefi men.
Hem Kabei, Kıblei men, hem Çemeni men (Kasım 1989a)

(Vatanımı tavaf etmeye sabah erkenden gel. Bu öyle bir vatan ki benim secdegâhım, canım ve tenimdir. O benim gök yüzündeki ayım, asayişim izzetim, şerefimdir. Hem Kabem, hem Kıblem, hem de Çemenimdir.) Şeklinde ifade ettiği hisleri yalnızca kelimelerle yakalamak

mümkün müdür? Bu şiirin duygu dünyasına girildiğinde, Mehmet Akif'in "Çanakkale Şehitleri"ndeki "Kâbe" ile ilgili hislerini hatırlamadan bu yoğunluğu tamamlamak da mümkün değildir. Bu kadar derin ve değerli duygular taşıyan bir insanın, mukaddes bildiği milleti ve vatanı adına mevcut komünist sistem tarafından katledilmiştir. Ancak Fıtrat'ın canını alanlar, onun vatanın bağrından gelen ışıkla milletinin yolunu aydınlatmasına engel olamadılar. Böyle mümtaz bir Türk'ün gerek Özbekistan'da gerek diğer Türk ülkelerinde gerçek değeriyle tanıtılması ve Türk milletinin parlak simaları arasında yerini alması ise henüz yeterince gerçekleşmemiştir.

Sonuç olarak Fıtrat'ı, 1919'da söylediği şu sözler açıkça anlatır: Avrupalıların, özellikle Fransız ve İngilizlerin amacı bizi yok etmektir. Onlara ne kadar dostluk göstersek ne kadar fedakârlık yapsak da bu düşüncelerinden vazgeçmezler. Rusya imparatorluğunun bize yaptığı zulümler, İngilizlerin Hindistan'da yaptıklarından geri değildir. Avrupa emperyalizminin bu haksızlıkları yalnız Müslüman dünyasına değil, bütün Doğu'ya yöneliktir. Yüzyıllarca kendi halinde yaşayan Çin halkının huzuru da bu güçler tarafından bozulmuştur. Bundan kırk elli yıl önce Japon halkı da aynı şekilde bu emperyalist baskılara maruz kalmıştır. (Fıtrat 1919)

Kaynaklar

1. Abdullaev, Mes'ud (199l) "Millî Matem Küni", Yaşlık , Taşkent, 10: 33-35.
2. Aliyev, Ahmed (1992). "Seniñ Nurlı Köziñde Beht Okudum" Özbekistan Avazı. Taşkent, 9 Ocak.
3. Allworth, Edward (1964) Uzbek Literary Politices (Özbek Edebiyat Siyaseti) Movuton and Co London- The Hague Paris.
4. Avci, Yusuf (1997) Fıtrat ve Eserleri, T.C.Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
5. Baltabayev, Hamidulla (1990) "Namaġlum Fıtrat", Yaslık, Taşkent, 4: 34-37.
6. Baltabayev, Hamidulla 1990b "Yapışmaġan Gerçekler, Fıtrat-Ortak Baybulatovğa Açık Hat" Yaslık, Taşkent, 5: 67-71.
7. Baltabayev, Hamidulla (1991a) "Mir Ali Şir Nevaî, Fıtrat Telkinide", Özbek Tili ve Edebiyatı**,** Taşkent, 3:13-21.
8. Baltabayev, Hamidulla (1992) Abdurauf Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı, Taşkent.
9. Fitrat, Abdurrauf (1917) Yurt Kayġısı II, "Hürriyet", 18 Ağustos 1917, Taşkent.
10. Fitrat, Abdurrauf (1919) Şark Siyaseti, Taşkent; İştirakiyyun Taşkent 1919.
11. Hayit, Baymirza (1981) "Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu", *Milli Eğitim ve Kültür*, Ankara, S.4, s. 45-55.
12. Kasim, Begali (1989a) "Abdurauf Fıtrat Halk Ferzendi" / *Saadet.* S. 7, s 14-15.
13. Kasim, Begali (1991) "Fıtrat". *San'at*, Taşkent, S. 12, s. 10-13.
14. Kerimov, Erik (1990a) "Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı Hakkıda", Özbek Tili ve Edebiyatı. Taşkent. S.3, s. 26-29.
15. Kerimov, Erik (1990b) "Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı Hakkıra".Özbek Tili ve Edebiyatı, Taşkent, S.6,. s. 13-16.
16. Kocaoğlu, Timur (1982) "Türkistanlı Bilgin Abdurauf Fıtrat'ın Türkoloji Sahasındaki (1983) Unutulmuş Eserleri, *TDAY- Belleten*, Ankara, s. 102-112.
17. Komatsu, Hisao (1981) "Fıtrat'ın "Münazara"sı Üzerine Notlar", Doğu Dilleri. Ankara, A.Ü.DTCF Arş. Ens. Yayını sayı: 4, Ankara, s. 157- 168
18. Toğan, Zeki Velidi 1969) Hatıralar, İstanbul, s.372-373.

19. Toğan, Zeki Velidi 1981) Bugünkü Türk İli (Türkistan) Yakın Tarihi, İstanbul.
20. Yarkin, İbrahim (1975) "Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı Yazar ve Şair Abdurauf Fıtrat", *Türk Kültürü*, Ankara, S. 147,148,149, Ocak, Şubat, Mart.

ABDURAUF FITRAT IJODIIDA MILLIY O‘ZLIK TUYG‘USINING BADIIY IN’IKOSI

Minhojiddin Hojimatov,
O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
filologiya fanlar doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadid adabiyotida milliy o‘zlik tuyg‘usining badiiy in’ikosi A.Fitratning “Yurt qayg‘usi” asari misolida tadqiq qilinadi.

Kalit so‘zlar: *vatan, o‘tmish, milliy ruh, Turon, badiiy tafakkur, yurt, voqelik, qadriyat, moziy, Temurxon, meros.*

Milliy o‘zlik tuyg‘usi har bir ijodkor qalamga olgan davrning qiyofasida, xalqning xarakter xususiyatlarida ko‘rinadi. Vatan o‘tmishi, buguni va kelajagi bilan bog‘liq masalalarda bu ko‘zga yanada yaqqolroq tashlanadi. Serqirra iste’dod sohibi Abdurauf Fitratning mashhur “Yurt qayg‘usi” sarlavhali sochma she’rlarida zamonasining eng hayotiy va dolzarb muammolari ko‘tarilgan. Bu sochmalarning tarixiy-ijtimoiy ahamiyati shundaki, ularda buyuk g‘oyalar ilgari surildi.Ular erki toptalgan, or-nomusi, ma’naviyati xo‘rlangan millatning nidosi bo‘lib yangraydi. Shoirning o‘qday otilgan ohlari har qanday yurakka hayajon soladi. Vatan qayg‘usida chekkan iztiroblarning alamli qirralari namoyon bo‘ladi. Lirik qahramonning ichki dardlari, hasratlari, o‘z baxtsizligidan nolasi yonib turadi. Tilining soddaligi, o‘ta haroratli va ta’sirchanligi bilan o‘ziga tortadi.

Atoqli adabiyotshunos olim O.Sharafiddinov ta’kidlaganidek, “XX asrda O‘rta Osiyoda yetishib chiqqan ijodkorlar orasida eng saralaridan biri, eng mumtozi Abdurauf Fitratdir desam xato bo‘lmasa kerak. Shoir, adib, dramaturg, muarrix, munaqqid, adabiyotshunos, tilshunos, san’atshunos, mutarjim, mutafakkir-faylasuf, jamoat arbobi, siyosatchi, pedagog – bir o‘zida shuncha sifatlarni jam etgan Fitrat madaniyatimiz rivojida o‘chmas iz qoldirdi. Biroq gap ijodkor bilimlarining qomusiyligiyu shaxsiyatining serqirraligida emas. Muhimi shundaki, Fitrat Vatanini ulug‘ bir muhabbat bilan sevardi va shu muhabbat uning butun faoliyatini yorqin nur bilan yoritib turardi” [2:387].

Fitratning yuragini yondirayotgan jasorati farzandlik burchi va o‘z so‘ziga e’tiqodida ko‘rinadi. Ichki nido-muallifning nohaqlikka nafrati va erkinlikka bo‘lgan so‘nggi ilinjini saqlab qoluvchi ulkan kuch. Dunyoda insonning erki, qadr-qimmati va sha’nidan balandroq hech narsa yo‘q. Vatanga qo‘shilib so‘z va qalbning turg‘unlikka mahkum etilganligi adib yuragini o‘rtaydi. U jon-jahdi bilan loqayd, o‘z qadrini yo‘qotgan zamondoshlari qalbida milliy ruhiyatni uyg‘otmoqchi bo‘ladi. Toptalayotgan tug‘yonlarda halqning necha ming yillik qadriyatlari, madaniy merosi ham borligi haqiqiy fojia edi. O‘z qadrini yo‘qotgan millatning ertangi kuni, kelajagi ham tanazzulga yuz tutishi aniq. Ruhiyatning g‘amgin va dardli holatlari kitobxonning ko‘z o‘ngidan o‘ta boshlaydi: “Ey Ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi! Senga ne bo‘ldi? Holing

qalaydir? Nechuk kunlarga qolding? Ey Chingizlarning, Temurlarning, O‘g‘uzlarning, Otillalarning shonli beshiklari! Qani u chiqdig‘ing yuksak o‘rinlar? Qullik chuqurlarig‘a nedan tushding?! Dunyoni “urho”lari bilan titratkan yo‘lbars yurakli bolalaring qani? Yer tuprog‘ini ko‘klarga uchiraturg‘an tog‘ gavdali o‘g‘lonlaring qani? Nechun tovushlari chiqmaydir? Yer yuzining bir necha polvonlari bo‘lgan botir turklaring qani?” [3:45-46]

“Ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi”ning o‘tmishini nurga chulg‘ab turgan “botir turklar”ning sog‘inchi shoirga tinchlik bermaydi. Jahon ilm-fan va madaniyat olamida Sohibqiron shaxsiyati va siyosiy faoliyatiga hamma zamonlarda ham juda katta qiziqish bo‘lgan. Albatta, har bir tarixiy davr o‘z oldiga yangi muammolarni qo‘yadi. X.Sultonning fikricha, “Amir Temur shaxsiyatidagi eng jozibador xususiyatlardan biri – uning bosqinchilar oyog‘i ostida toptalib yotgan sitamdiyda Vatanini qullikdan ozod etgani, ozod etibgina qolmasdan ona yurtini dunyoning ulkan va qudratli davlatiga aylantira olganidadir” [4:36].

Sohibqirondan meros Vatanning qullikka bandi qilinganligi Fitratni chuqur qayg‘uga soladi. Bu – yurt taqdiriga faqat hamdardlik emas, balki isyon satrlari edi. Muallif hayotning azaliy va abadiy nafasini yurtining ozodligi bilan his qiladi. Uning o‘tkir va alamnok nigohi tabarruk tuproqda kechayotgan taloto‘mlar begunoh to‘kilayotgan qonlar va nohaqliklar qa’ridagi noumid, “kimsasiz” kelajakni va achchiq haqiqatlarni ko‘radi va bu yo‘lda “o‘lurg‘a rozi” ko‘ngli bilan azobli kechinmalarga beriladi. “Men yolg‘iz qonli ko‘z yoshlarimni bu sag‘anangga to‘kmak uchun emas, o‘z yoziqlarimni iqror etarg‘a keldim, Xoqonim. Meni qo‘yma! Men yolg‘iz yoziqlarimni iqror etarg‘a emas, Turong‘a berdigim zararlarni to‘lamoq uchun keldim, Xoqonim. Mendan nafrat etma! Ey arslonlar arsloni! Menim yozuqlarimdan o‘t, Meni qo‘limni tut. Belimni bog‘la, muqaddas fotihangni ber! Sening dunyoga sig‘magan g‘ayratingga ont ichamanki, Turonning eski sharaf va ulug‘lig‘ini qaytarmasdan burun ayog‘-laringda o‘tirmasman!” [3:49]

Bu oddiy tavba-tazarru emas, balki Amir Temur sag‘anasi poyida uyg‘ongan tom ma’nodagi isyon edi. Ma’naviy qullikka, jaholat girdobiga mahkum bo‘layotgan millatdoshlariga aytilgan iltijo edi. Vatan taraqqiyoti va millat ravnaqida azaldan mushtaraklik mavjud, ya’ni bu jarayon insonning o‘z qadr-qimmati, sha’nini umummilliy darajada anglashi bilan bog‘liq. Jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy hodisalarning inson ruhiyatiga ta’sirini Fitrat nihoyatda ta’sirchan ifodalaydi. Muallifning o‘z-o‘ziga ta’nasi ham juda keskin va shafqatsiz. U xalqini ayblashdan oldin o‘zini la’natlaydi: “Men uch kunlik umrimni tinchgina yotib o‘tkazmoqchi bo‘lmasa edim, shularning birortasi bo‘lmas edi. Men qo‘limg‘a topshirdig‘ing qilichni tashlab, cholg‘uni olmasa edim, Turonim talanmas edi!.. Men yolg‘iz qonli ko‘z yoshlarimni bu sag‘anangga to‘kmak uchun emas, o‘z yoziqlarimni iqror etarg‘a keldim, Xoqonim” [3:49].

Millatning bu “yoziq”lari esa Sohibqiron sag‘anasiga to‘kiladigan ko‘z yoshlaridan ham ayanchli va xavfli edi. Professor Anqaboy Quljonovning fikricha, adibning “Yurt qayg‘usi” nomli turkum sochma she’rlari ilk bor 1917-yilda “Hurriyat” gazetasida chop etilgan edi” [5:44]. Va nafaqat Turkiston o‘lkasida, balki qadim Turon elida katta shuhrat qozonadi.Turkiy tilli xalqlar orasida keng tarqaladi. Sochmalarda dramatik holat nihoyatda murakkablashib boradi. Voqealar qismatlar timsolida keskin tus oladi. Go‘yo inson ruhiyati fojialar girdobiga cho‘kib ketayotganday tasavvur qoldiradi. Fitrat domla ichki faryod, qalb amri, azmu qat’iyat va keskin qaror bilan “Turonning eski sharafi va ulug‘ligini qaytarmasdan burun ayog‘laringda o‘tirmasman!” deb butun borlig‘i ila Sohibqiron poyida qasam ichadi. Adibning farzandlik burchi bilan aytgan so‘zi aslida o‘ziga chiqargan hukmi edi. Atoqli rus yozuvchisi, Nobel

mukofoti laureati I.Buninning “Temurxon” hikoyasi zamirida shu mavzuning borligi asarning katta hududda dong qozonganligini ko‘rsatadi.

Bu mo‘jaz asar “Yurt qayg‘usi” sochmalaridan to‘rt yil keyin 1921-yilda yozilgan. Ilk bor Berlinda chiqadigan “Vereteno” adabiy-badiiy almanaxining 1922-yil 1-sonida chop etilgan [6:23]. Hikoya ijodkorning xayolida shunchaki tasodifan tug‘ilgan va sayqallangan voqelikning quruq tasviridan iborat emas. Badiiy yaxlitlik, “Temurxon haqida dardli qo‘shig‘ini boshlagan darvesh” ruhiyatining ochilishi muallif qalbidagi nomsiz anduhlar va ilohiy tasavvurlar bilan ichki aloqadorlikda uyg‘unlashib ketadi. Natijada, darveshning qo‘lidagi “dag‘al yog‘och cholg‘u-do‘mbira” o‘tmish va kelajakni, zamon va makonni bog‘lab turgan ramz sifatida gavdalanadi. Qo‘shiq zamiridagi romantik motivlar tarix haqiqatlari bilan ichki aloqadorlikda tutashib ketadi. Akademik A.Saidovning fikricha, “Temurxon” hikoyasi – ulkan mahorat bilan nasrda yaratilgan beqiyos darajada ohangdor va ta’sirchan nazmiy durdonadir [7:13].

Aslida badiiy olamni yaratishda hamma vaqt ham real voqelik mantig‘i va qoidalariga amal qilinavermaydi. Fitratning mahorati shu darajada yuksakki, u yaratgan badiiy-ruhiy olam zamon-makon qonunlariga bo‘ysunmaydi. Taxayyul ufqi baland adibning ko‘ngil iqlimida kechgan iztirobli, tog‘dan ham zalvorli, og‘ir o‘ylar kitobxonning qalbiga ko‘chadi. Aytgan bilan, qutulmaydigan, kamaymaydigan dard. Armonga aylangan katta maqsadlar o‘kinchi. A.Fitratning sobit e’tiqodli qahramoni “Men qo‘limg‘a topshirdig‘ing qilichni tashlab, cholg‘uni olmasa edim”, [3:49] deydi alam bilan. Fitratning millati uchun o‘rtanishlari umuminsoniy dard zamiriga ko‘chadi. Go‘yoki o‘sha cholg‘uning “mungli sadolari”ni I.Buninning hikoyasida tinglaymiz: “Darvesh ohista tor chertib, sozdan mungli sadolarni bir-bir yulqib olar ekan, adoqsiz qayg‘u-hasrat bilan afg‘on qilmoqda, dardchil nola chekmoqda” [6:24].

O‘tmish sog‘inchi, davr og‘riqlari avvalo adib poetik tafakkurida aks-sado beradi. Tarixiy jarayonning inson ongi, tafakkuri, ma’naviy ruhiy olamiga ta’siri ifodalanadi. “Yurt qayg‘usi”da chigal kechinmalar girdobidagi qahramon, “Men yolg‘iz qonli ko‘z yoshlarimni bu sag‘anangga to‘kmak uchun emas, o‘z yoziqlarimni iqror etarg‘a keldim, Xoqonim” [3:49], deydi. Haq va haqiqatni, yurtning toptalgan qadrini topishga intilayotgan qalbning iqrori har qanday insonni chuqur o‘yga toldiradi. Va “Temurxon” hikoyasida o‘zining mantiqiy yakunini topganday bo‘ladi: “Vo-oo-oh, sadqang bo‘lay, Temurxon! Dunyo dunyo bo‘lib, Temurxondek ulug‘ Sohibqironni ko‘rmagan” [6:25].

Vatan va unga bog‘liq mehr, sog‘inch, burch kabi tug‘yonlarni qalbi ozod, niyati to‘g‘ri va iymoni salomat insongina teran va chuqur anglaydi. Sinov maydoni bo‘lgan bu dunyoda tiriklikning asl maqsadi iymon, yurtga sadoqat va milliy o‘zlik tuyg‘usi yo‘lida boshini fido qilishdan ham qaytmaydigan insongina qalban g‘olib chiqadi. Maqsadni aniqroq ifodalash uchun Sohibqironga e’tiqodini vijdon posangisiga qo‘yayotgan Fitratning nazdida eng katta ijtimoiy kemtiklik-millat onalarining “tirsaklarigacha qop-qora loyqadan botg‘an”, mungli ayolga aylanib qolayotganidir. Muallif ulug‘ Amir Temurning sag‘anasi, mungli ayol obrazlaridan vatan va qalb ozodligini anglash haqiqiy saodat ekanini ifoda etish yo‘lida mahorat bilan foydalangan. Aslida bu saodatning zalvori va mohiyatini faqat yuragida vatan ishqi bor insongina anglay oladi.

Adabiyotning juda ko‘hna va doimiy mavzusi hisoblangan ishq I.Buninning “Temurxon” hikoyasida tiriklikning ma’no-mazmunini, insonning insonlik mohiyatini belgilovchi eng muhim omil sifatida gavdalanadi. Ishq hikoyada dard va hasrat shaklida kelyapti. Bu dard shu

qadar ulkanki, go‘yo u zarradan koinotga qadar makon iztiroblarini ifodalaydi, azaldan abadgacha bo‘lgan zamondagi Sohibqiron ichki kechinmalarini anglashga va kitobxonga anglatishga urinadi. “Vo-oo-oh, sadqang bo‘lay, Temurxon! Dovrug‘ing, shoning qani? Yovlarni qilib yakson, surgan davroning qani?” [6:26]. Muallif Temurxonning tanazzulga uchragan dovrug‘i, yovlarni yakson qilib, surgan davr-davronlarini ifodalayapti. Akademik B.Nazarov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “...Bunin oktabr to‘ntaruvini, sho‘ro islohotlarini qabul qilmadigina emas, ularni keskin va oshkora tanqid etdi. Uning Amir Temur obraziga murojaati zamirida Rossiyaning iqtisodiy-siyosiy qudrati tayanchlaridan biri bo‘lmish, Sohibqirondek butun dunyoni zir titratgan zotni voyaga yetkazgan Turkiston ahli ham sho‘raviy balodan qutula olmayotganidan qayg‘urish, mayuslanish tuyg‘ulari yotadi, bizningcha” [8:67].

“Vo-oo-oh, sadqang bo‘lay, Temurxon!”, “Voh, sadqangman, Temurxon!” nolalarining takrorlanib kelishi hikoyaning tagdor ma’no-mohiyatini, ta’sir doirasini nihoyatda kengaytirgan. I. Buninning “Temurxon” hikoyasida “Yurt qayg‘usi”ning ta’siri seziladi. Fitrat 18 yoshiga qadar Buxorodagi Mirarab madrasasida tahsil oladi, so‘ngra haj safarini ixtiyor qilib, Turkiya, Afg‘oniston va Hindistonda bo‘ldi, Markaziy Rossiya shaharlariga safar qildi. 1923-1924-yillarda Moskvada yashab, Jonli Sharq tillari institutida o‘zbek va fors adabiyotlari tarixidan ma’ruzalar o‘qib, ilmiy-pedagogik faoliyat bilan mashg‘ul bo‘lgan [9:125]. Demak, buyuk ma’rifatparvar olimning Rossiyaga birinchi safari chog‘ida Sharq adabiyoti va tarixiga nihoyatda qiziqqan I.Bunin Fitrat haqida eshitgan va uning asarlarini bilgan, degan taxminimiz bor. Akademik N.Karimovning fikricha, “Talabalar Germaniyaga ketishlaridan avval Fitrat tashabbusi bilan Samarqandga borib, Go‘ri amirni ziyorat qilishgan va Temur sag‘anasi oldida vatanni kelajakda obod va ozod qilish haqida qasamyod qilishgan. Taxmin qilish mumkinki, ular Fitratning “Chin sevish” asari bilan birga “Temur sag‘anasi”ni ham o‘zlari bilan birga Germaniyaga olib ketishgan” [9:119]. Jamiyatdagi qizg‘in kurashlar davridagi bu qasamyod millat va yurtning istiqboli uchun juda muhim ahamiyat kasb etishi aniq edi. Buyuk Sohibqiron ikkinchi Renessansning tamal toshini qo‘ygan betakror salohiyatli bunyodkor va sarkardagina emas, balki sharqona donishmandlik, azmu shijoat, vatanparvarlik va adolatning ham timsolidir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Fitratning “Yurt qayg‘usi” turkumi va Buninning “Temurxon” hikoyalari ulug‘ Amirning mozoriga qo‘ngan asrlarning gardini tozalashga qodirdir. Xususan, “Yurt qayg‘usi” asari xalq yuragida istiqlol tuyg‘usini uyg‘otib, keyingi tarixiy jarayonlarga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Adabiyotlar

1. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy Kutubxonasi nashriyoti, 2007.
2. Bunin I. Temurxon. Tiyramoh (tarj. G‘ulom Mirzo). – T.: DAVR PRESS, 2018.
3. Fitrat A. Yurt qayg‘usi / Tanlangan asarlar. – T.: Ma’naviyat, 2020.
4. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – T.: O‘zbekiston, 2008.
5. Mirziyoyev Sh. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2021.
6. Nazarov B. Fitrat va Bunin // Tafakkur. – 2015, – 4- son.
7. Quljonov A. Fitrat dunyosi. – Guliston: Ziyo, 2007.
8. Saidov A. Ivan Bunin ijod chamanidan najib guldasta / I.Bunin Tiyramoh (tarj. G‘ulom Mirzo) – T.: DAVR PRESS, 2018.

9. Sharafiddinov O. Tanlangan asarlar. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2019.
10. Sulton X. “Mingta Firdavsiy kerak...” / Haqiqat jamoli. – T.: Mashhur-press, 2019.

ƏBDÜRRAUF FITRƏTIN DRAMATURGIYASINDA İSTIQLAL VƏ MILLI KIMLIK PROBLEMI

Mehman HASANLİ
Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Xəzər Universiteti
https://orcid.org/0000-0003-3036-2646

Xülasə.

Məqalədə özbək cədid ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əbdürrauf Fitrətin dramaturgiyası milli istiqlal məfkurəsi kontekstində tədqiq olunur. Araşdırmada cədid hərəkatında teatr və dramaturgiyanın yaranma zərurəti, bu sahənin maarifçi və ictimai funksiyası nəzərdən keçirilir. Fitrətin “Çin sevgisi”, “Hind inqilabçıları”, “Əbülfəz xan”, “Teymur məzarı”, “Əbu Müslüm” və digər dram əsərləri əsasında müəllifin milli azadlıq, vətən sevgisi, Turan birliyi və işğala qarşı müqavimət ideyalarını necə ifadə etdiyi araşdırılır. Məqalədə göstərilir ki, Fitrət bir çox hallarda senzura səbəbindən hadisələri fərqli məkan və zaman çərçivəsində təqdim etsə də, əsərlərinin əsas ideya xəttini Türküstanın istiqlalı təşkil edir. Dram əsərlərində tarixi hadisələr və obrazlar vasitəsilə dövrün ictimai-siyasi reallıqları bədii şəkildə əks etdirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, Əbdürrauf Fitrət dramaturgiyası cədidçilik ideologiyasının yayılmasında, milli şüurun formalaşmasında və istiqlal düşüncəsinin təbliğində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Əbdürrauf Fitrət, cədidçilik, özbək dramaturgiyası, milli istiqlal məfkurəsi, Türküstan*

Annotatsiya.

Maqolada o‘zbek jadid adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Abdurauf Fitrat dramaturgiyasi milliy istiqlol mafkurasi kontekstida tadqiq etiladi. Tadqiqotda jadid harakatida teatr va dramaturgiyaning yuzaga kelish zarurati, uning ma’rifiy hamda ijtimoiy vazifalari ko‘rib chiqiladi. Fitratning “Chin sevgisi”, “Hind inqilobchilari”, “Abulfayzxon”, “Temur sag‘anasi”, “Abu Muslim” kabi dramatik asarlari asosida muallifning milliy ozodlik, vatanparvarlik, Turon birligi va bosqinga qarshi kurash g‘oyalarini qanday ifoda etgani tahlil qilinadi. Maqolada Fitrat senzura sababli ko‘plab hollarda voqealarni boshqa makon va zamon doirasida tasvirlashga majbur bo‘lgan bo‘lsa-da, uning asarlaridagi asosiy g‘oya Turkiston istiqloli ekanligi ko‘rsatib beriladi. Dram asarlarida tarixiy voqealar va obrazlar vositasida davrning ijtimoiy-siyosiy voqeligi badiiy aks ettirilgan. Tadqiqot natijasida Abdurauf Fitrat dramaturgiyasi jadidchilik mafkurasining tarqalishi, milliy ongning shakllanishi hamda istiqlol g‘oyasining targ‘ib etilishida muhim o‘rin tutgani aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, jadidchilik, o‘zbek dramaturgiyasi, milliy istiqlol mafkurasi, Turkiston.*

Abstract.

The article examines the dramaturgy of Abdurauf Fitrat, one of the prominent representatives of Uzbek Jadid literature, in the context of the ideology of national independence. The study analyzes the necessity of the emergence of theater and dramaturgy within the Jadid movement, as well as their educational and social functions. Based on Fitrat's dramatic works such as Chinese Love, Indian Revolutionaries, Abulfayz Khan, Timur's Tomb, and Abu Muslim, the article investigates how the author expressed the ideas of national freedom, patriotism, Turanian unity, and resistance against occupation. The research demonstrates that although Fitrat was often compelled by censorship to present events within different temporal and spatial settings, the central ideological line of his works remained the independence of Turkestan. Through historical events and literary characters, the socio-political realities of the period were artistically reflected in his plays. The study concludes that Abdurauf Fitrat's dramaturgy played a significant role in the dissemination of Jadid ideology, the formation of national consciousness, and the promotion of the idea of independence.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, Jadidism, Uzbek dramaturgy, ideology of national independence, Turkestan.*

Dramın və teatrın yaranması özbək cədid hərəkatının yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Mərhələli şəkildə inkişaf edən cədidçilkdə məktəb, mətbuatdan sonra teatr zərurəti meydana çıxdı. Dramaturgiyanın yaranması dövrün tələbi idi. Çünki cəmiyyətin köklü inkişafı üçün tək məktəb kifayət etmirdi. Cədidçilər tərəfindən şəbəkəli şəkildə qurulan "üsuli-cədid" məktəbləri qısa bir zamanda Türküstanı əhatə etmişdir. 1905-ci ildə Çar Rusiyasının məğlubiyyətindən sonra verilən nisbi azadlıqdan maksimum dərəcədə yararlanan cədidçilər milli qayəni təbliğ edən mətbuat şəbəkəsini qurmağa nail olmuşdular. Lakin orta və yaşlı nəslin maarifləndirilməsi üçün daha kütləvi vasitələrin tətbiqinə ehtiyac duyulurdu. Teatr bu baxımdan böyük imkanlara malik idi.

Əslində Türküstanda teatr XIX əsrin 60-70-ci illərində fəaliyyət göstərirdi. Rus dilində və əsasən rus və bir sıra Qərb müəlliflərinin əsərlərinin nümayiş olunduğu bu cür teatr tamaşaları kütləvi xarakter daşımırdı. Hədəf yüksək elita-xanlar, bəylər və onların yerini tutacaq övladları idi. Yerli elitanı bu cür "mədəni" tədbirlərə cəlb etməklə öz maraqlarına cavab verən və yerli idarəetmədə uğurlu ola biləcək kadrlar hazırlamağı istəyirdilər. Bu kimi fəaliyyətlər milli teatrın yaranması demək deyildi. Çünki bunun üçün hələ milli hərəkat kifayət qədər formalaşmamışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, özbək dramaturgiyasının əsası Mahmudxoca Behbudi tərəfindən 1911-ci ildə qələmə alınmış "Padarkuş" ("Ata qatili") pyesi ilə qoyuldu. Üç pərdə və dörd səhnədən ibarət olan əsər cədidçilərin təhsil haqqında olan baxışlarını ifadə edirdi. Pyesdə Türküstanın gələcəyi naminə M.Behbudi köhnə təhsilin tərəfdarları olan qədimçilərlə, yeni təhsilin tərəfdarları olan cədidçiləri eyni məqsəddə birləşdirir. Türküstanda "Turan" truppası tərəfindən tamaşaya qoyulan əsər kiçik olmasına baxmayaraq, milli ideyaların kütləvi təbliğində mühüm rol oynadı. "Turan" truppasının üzvlərindən biri olan Samoyloviç tamaşa haqqında təəssüratlarından bəhs edərək yazırdı: *"Türküstanda yeni ədəbiyyat meydana gəldi.*

Bu məni çox xoş etdi.... Yeni ədəbiyyatın mərkəzi Səmərqənd.... Öz qələmdaşlarının baş ilhamçısı Səmərqəndli müfti Mahmudxoca Behbudi oldu" (Kosimov, Jusupov, Dolimov, Rizayev, & Əhmədov, 2004, s. 166).

Teatr cədidçilərin xalqa daha da yaxınlaşmasına, maarifçi ideyaların xalq arasında daha kütləvi yayılmasında vacib faktora çevrildi. Beləliklə, dramatik əsərlər yazmaq ənənəsi cədidçi yazarlar arasında geniş yayılmağa başladı.

Dramatik əsərlərin Türküstan yazarları arasında yayılmasında və bu janr vasitəsilə istiqlal məfkurəsinin təbliğində önəmli rol oynayan simalardan biri Əbdürrauf Fitrət olmuşdur. O, 1916-cı ildən dram əsərləri yazmağı başlamışdır. Fitrət vətənin istiqlalı, milli qayə naminə zamana uyğun öz əsərlərini ortaya qoymuşdur. Nəsr və poeziya sahəsində olduğu kimi dramaturgiyada da Fitrətin yazmış olduğu əsərlər yüksək bədii dəyərə malikdir. Cədid ideyalarını Fitrət dram əsərləri vasitəsilə geniş formada xalqa çatdırmağa çalışmışdır. "Beqican" (1916), "Mövludi şərif", "Əbu Müslüm", "Teymur məzarı" (1918), "Oğuz xan" (1919), "Qan" (1920), "Çin sevgisi" (1920), "Hind inqilabçıları" (1921), "Əbülfəz xan" (1923), "Aslan" (1926) və yazılma ili bəlli olmayan "Şeytanın Tanrıya üsyanı" kimi pyeslərində Fitrət cədid hərəkatının ideya və prinsiplərini yaratdığı obrazlar vasitəsilə ifadə etmişdir. Bu əsərlərin bir çoxu hələ də tapılmamışdır. Dramlar haqqında bəzi məlumatlar, əsərlərdən hissələr qalmaqdadır. Sovet repressiya maşını Əbdürrauf Fitrətin özünü olduğu kimi bir çox əsərlərini repressiya edərək məhv etmişdir.

Əbdürrauf Fitrətin əksər dramlarında tarixə müraciət, tarixi planda öz dövrünün problemlərinin əks etdirməsini müşahidə edə bilərik. Bəzən senzuranın sərt tələblərindən yayınmaq məqsədilə Fitrət zamanı və məkanı dəyişmək məcburiyyətində qalmışdır. Lakin əsərlərində ifadə edilən əsas qayə yenə yurdunun işğaldan qurtularaq azad yaşamasıdır.

Əbdürrauf Fitrətin "Əbu Müslüm" tarixi dramında 747-750-ci illərdə Ərəb Xilafətində baş verən tarixi hadisələrdən bəhs olunur. Əməvilərin hakimiyyətdən getməsi və yerinə Abbasilərin gəlməsi və onların rəhbəri Əbu Müslümdən danışılır. Əslində Fitrət "Əbu Müslüm" dramında bu hakimiyyət dəyişməsini təsvir etməklə Çar Rusiyasının Bolşeviklərlə əvəz olunmasına işarə edir. Hər iki halda bir işğalçını digəri əvəz etmiş, ad dəyişilsə belə mahiyyətdə hər hansı bir dəyişiklik olmamışdır. Əsər beş pərdəli tarixi dramdır.

Qədim türk tarixindən bəhs edən "Oğuz xan", "Teymur məzarı" və "Qan" dramları Fitrətin hələ də tapılmayan əsərlərindəndir. "Oğuz xan" dramında eramızın əvvəllərində yaşayan və türklərin mərkəzi dövlətini qurmuş olan Oğuz xaqan haqqındadır. Əsər haqqında çox az məlumat vardır. Fitrətin yaradıcılığının ana qayəsi hesab olunan türklərin birliyi - Turan ideyası bu pyesin də ana xəttini təşkil edir. "Qan" dramında Fitrətin öz dövründə baş verən hadisələr əks olunur. Əsərin tamaşaya qoyularaq yerli xalq arasında böyük şöhrət qazandığı bəllidir.

"Teymur məzarı" pyesinin Fitrət yaradıcılığında mühüm yer tutması o zamanda dövrü mətbuatda pyes haqqında söylənilən fikirlərdən də bilmək mümkündür. Ümumilikdə, cədid ədəbiyyatında Əmir Teymur özünəməxsus yeri vardır. Yazılan əsərlərdə Əmir Teymurun türklərin birliyini simvolizə edən tarixi qəhrəman kimi təsvir olunur.

"Teymur məzarı" dramı Fitrətin "Yurt qayğusu" silsiləsində çap olunan "Teymur qarşısında" şeirinin davamı kimi Teymurun adından onun öz-özünə cavabı kimi səciyyələndirmək olar. Pyesdə Əmir Teymurun ruhu məzardan qalxır və Turanı işğaldan azad etməyi, yenidən vahid məmləkətdə birləşdirməyi öz soydaşlarına əmr edir. "Yurd Qayğısı"nda çap

olunan “Teymur qarşısında” şeirində də şair bir turanlı olaraq Əmirinin hüzuruna çıxır, məmləkətinin işğalından bəhs edir, onun müqəddəs ruhundan güc istəyir, məzarı önündə vətəninin istiqlalı uğrunda sona qədər vuruşacağına and içir.

...Turana verdiyim zərərləri ödəməyə gəldim,
Xaqanım
Məndən nifrət etmə!
Ey aslanlar aslanı!
Mənim günahlarımdan keç
Belimi bağla, müqəddəs fatihəni ver.

(Fıtrat A. , 2000, s. 36)

Pyesdə isə sanki Fitrət özü-özünə cavab verir. Əmir Teymur məzarından qalxmış və öz müasirlərinə müraciət edərək suallarını verir:

“Nə oldu ki, bir zamanlar şərəfli və cəsur bir millətin övladları başqa bir millətin zülmü altında qaldı...? Kimlər bağlarından quşlarımızı qovmaqda!... Ataların mirasını niyə itirdiniz? Sizdən tələb edirəm, qalxın!.... Ölkəni qurtarın, övladlarımın hür yaşamasını təmin ediniz. Əgər bunu etməsəniz ölkə böyük bir məzarlıq halına gələcəkdir” (Fıtrat A. , 2000, s. 36).

Bu fikirlər Fitrətin vətəninin istiqlalı uğrunda çırpınan qəlbinin Əmirinin dili ilə ifadə olunan sözləridir. “Çin sevgisi” və “Hind inqilabçıları” pyeslərinin mövzusu Hindistan həyatından götürülmüşdür. Hər iki əsərdə əsas mövzu düşmən işğalına qarşı mübarizə, yurdun yağı tapdağından azad edilməsi, vətənin istiqlalıdır. Əslində Fitrətin təsvir etdiyi məmləkət Türküstandır. Sadəcə olaraq senzuranın qamçısından keçinmək naminə Fitrət məkanı dəyişməyə məcbur olmuşdur.

Hər iki əsərdə hind xalqının ingilis işğalçılarına qarşı apardığı mübarizəsindən danışılır. Əslində “Çin sevgisi” və “Hind inqilabçıları” pyeslərini eyni bir əsərin müxtəlif variantları kimi səciyyələndirmək mümkündür. Fitrət hər iki əsərdə beynəlxalq imperializmin digər xalqlara qarşı apardığı işğalçı mahiyyətini açıqlayır. Hind xalqının timsalında dünyada istiqlalı əlindən alınan, işğal altında əzilən xalqlar ümumiləşdirilmişdir. Bu əsərlər bir tərəfdən Fitrətin beynəlxalq müstəvidə baş verən olaylara çevik münasibətini ifadə edirdisə, digər tərəfdən ortaya qoyulan ideya baxımından bolşevik işğalına qarşı olan qəzəbini nümayiş etdirirdi. *“Əsər 1920-1923-cü illər arasında yazılmış və Daşkənddə Mennan Uyğur tərəfindən səhnələşdirilmişdir”* (Açık, 2002, s. 6).

“Çin sevgisi” əsərinin baş qəhrəmanları Nurəddinxan, Züleyxa, onun atası Kərimbəxş, Rəhmətullah və ingilis yüzbaşısı Vilyamdır. Yazarın “eşqi-hissi faciə” adlandırdığı əsərdə Fitrətin vətən sevgisi və istiqlal mövzusu davam etdirilmişdir.

Əsər Kərimbəxşlə Rəhmətullahın təhsil haqqındakı müzakirəsi ilə başlayır. Cədid hərəkatında maarif, təhsil məsələləri başlıca yer tutur. Təhsil haqqında proqram tipli nəzəri fikirlərinin Əbdürrauf Fitrət digər bədii növlərdə yazmış olduğu əsərlərində olduğu kimi dram əsərlərində yaratdığı obrazların dilindən ifadə edir.

Əsər evlənmə söhbəti ilə başlasa da, Fitrət “eşqi-hissi faciə” adlandırdığı əsəri daxilində istiqlala dair olduqca önəmli mətləbləri açıqlayır. Evlilik mövzusundan söhbət Kərimbəxşin avropalılar haqqında fikirlərinə gedib çıxır. Kərimbəxşə görə: *“Avropada elm var, lakin insaf yoxdur. Avropanın elmi qaplanın dişi dırnağı kimi bir şeydir. Gücsüzləri parçalayıb yemək üçün daha çox iş görmüşdür”* (Fıtrat A. , 1996, s. 44).

Göründüyü kimi, Fitrət beynəlxalq imperializm mövzusuna toxunaraq milli davanı beynəlxalq kontekstə qaldırmağı bacarır və bu kontekstdə öz istiqlal ideyalarını ifadə edir. Bu gün də populyar olan qloballaşma, Avropaya inteqrasiya məfhumlarının əsl mahiyyətini Əbdürrauf Fitrət XX əsrin əvvəllərində yazdığı əsərləri ilə soydaşlarına çatdırmağa çalışır. *"Avropada oxumaq avropalıları mədh etmək üçün deyil, onlardan özünü qorumaq, dişli-dırnaqlı olmaq üçün lazımdır"* (Fıtrat A. , 1996, s. 45).

Bir çox Avropa təhsillilərinin Avropaya heyranlığı, Avropalıları sadəcə təqlid etmələri Fitrətin tənqid obyektinə çevrilir. Fitrət bu kimi insanları Sərvər xanın dilindən səslənən fikirləri ilə tənqid etmişdir: *"Biz müsəlmanlar sanki dünyaya aldanmaq üçün gəlmişik..... Varlımız, işçimiz, mollamız, müəllimimiz, şagirdimiz, filosofumuz, böyüyümüz, kiçiyimiz Avropanın qəzetinə, kitabına, sözünə, işinə, qanununa, idarəçisinə, qızılına, aldanmaqdan başqa iş bilmərik"* (Fıtrat A. , 1996, s. 46).

Ötən əsrin əvvəllərində avropalaşmaq, çağdaşlaşmaq ideyası demək olar ki, əksər türk xalqlarında mövcud idi. Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu olduğu kimi Orta Asiya cədidçilərindən Əbdürrauf Fitrət bu ideyanın türk xalqlarının elmi və texniki cəhətdən inkişaf etmə zərurətini qeyd edir və bu amal naminə çalışırdılar. Təsadüfi deyil ki, Fransada təhsilini bitirib vətəninə dönmək istəyən Əhməd bəy Ağaoğlunun qeyri-adi istedadını görən görkəmli filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünas Ernest Renan: *"-Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar"* (Ağaoğlu, 2006, s. 4) - demişdi. Lakin Əhməd bəy sevimli müəlliminin təkidli israrına baxmayaraq, vətənə dönmək, Qərbdə öyrəndiklərini xalqına, millətinə çatdırmaq niyyətində olduğunu bildirmişdi. Məhz Fitrətin də əsərdə toxunduğu mətləb bundan ibarətdir. XX əsrin əvvəllərində, çətin bir dönəmdə millətinin gələcəyini düşünən ziyalı məhz bu addımı atmalı idi. Fitrət qərbləşməyin dəyərlərini, özünü itirmək kimi deyil, əksinə müasir texnologiyanı öyrənərək daha da gəlişmək, aparılan savaşda qalib gəlmək zərurətini ortaya qoyurdu. Xüsusən də təhsil məsələlərinə Əbdürrauf Fitrət daha çox önəm verir. Avropadakı təhsilə yiyələnməklə öz millətini irəliyə aparmaq, onu işğaldan müdafiə edə bilmək mümkündür. Çünki yüksək intellektə malik toplumu parçalamaq və assimilyasiya etmək daha çətindir.

Əsərdə Kərimbəxş obrazı Fitrətin öz arzu və istəklərinin ifadəsi baxımından ön planda durur. Məlum olur ki, ingilislər Hindistanı işğal etdikdən sonra bir sıra "mədəni" tədbirlər həyata keçirməyi planlaşdırır. Çoxlarının ingilislərin bu pərdələyici addımlarına aldanmasına baxmayaraq, Kərimbəxş özünəməxsus şəkildə şərh edir. Məsələn, ingilislərin məscid açmaqlarını Kərimbəxş "Kəbəni pozmağa cəhd" kimi dəyərləndirir. Əslində Fitrət işğalçıların incə məqsədlərini ifadə edir. Təbii ki, ərazi işğalını həyata keçirən ingilislər Hindistanda möhkəmlənmək üçün yerli xalqa nüfuz etməli idilər. Bunun üçün bir sıra "mədəni" fəaliyyət sahələri yaranır. İnsanları dini cəhətdən parçalamaq üçün məzhəblərdən uğurlu şəkildə istifadə olunmağa başlanılır. Pyesdə obrazların dilindən ifadə olunan fikirlər nə qədər işğala məruz qalan Hindistanı və onu işğal edən ingilislərdən aid olsa da, Türküstan və onu işğal altına alan bolşevikləri də bir o qədər əhatə etməkdədir. Xüsusən Kərimbəxşin dilindən ingilislərin Hindistandakı "mədəni" fəaliyyətinin şərhində biz bolşevik və ondan öncə Çar Rusiyasının eyni fəaliyyətini görürük. Bu məsələyə toxunan zaman Çar Rusiyası dövründə Türküstanın general qubernatoru olan Kuropatkinin rəhbərliyə yazdığı məktubunda *"Biz 50 il Türküstan əhalisini elmdən, inkişafdan geri saxladıq"* (Açık, 2002, s. 7) fikri heç də təsadüfi deyil. Eyni fikri başqa bir rus rəhbərlərindən biri M.Muropiyev tərəfindən *"Müsəlmanların təhsilində əsas məqsəd*

onları ruslaşdırmaqdır... İkinci prinsip isə İslamı pozmaqdır" (Alimova, 2000, s. 371) kimi ifadə olunmuşdur.

Pyesdə Nurəddin xan inqilabçıdır. O, ingilis işğalına qarşı mübarizə aparır. Nurəddin xan iki cəbhədə vuruşmağa məcburdur. Bir tərəfdən ingilis zülmü varkən, digər tərəfdən də Rəhmətullah kimi ingilis sevdalıları Nurəddin xanı mənəvi cəhətdən parçalayır. Bir ingilis ölərkən hərbi vəziyyət elan olunur. Lakin yüzlərlə vətən deyən insanın ölməsinin üzərindən sükutla keçilir. Eyni vəziyyətin bolşevik işğalında olan türk xalqlarında da görmək mümkündür. Bolşeviklər türk torpaqlarını işğal edərkən ideologiyaya aldanaraq bu işğalı alqışlamışdılar. Sonra onlardan bəziləri bunun peşmançılığını çəkmiş, bəzilərini hətta bir zamanlar işğalına əl çaldıqları rejim amansız repressiyada məhv etmişdir.

Əsərdə, eyni zamanda Nurəddin xanla Züleyxanın sevgi xətti də vardır. Nurəddinxanın beynində iki xəyal var: Vətən və Züleyxa. Züleyxa da vətəninə sonsuz bağlı və Nurəddin xanın apardığı haqq savaşını könüldən dəstəkləməkdədir. Onun eşqində də bir sufi yanaşma vardır. *"Gerçək aşiqlər məşuqlarının özü ilə deyil, xəyalı ilə yaşayarlar"* (Fıtrat A. , 1996, s. 62).

"Çin sevgisi" əsəri ötən əsrin 20-ci illərində Daşkənddə nümayiş olunmağa başladı. Bu zaman bolşevik işğalının ölkədə genişləndiyi dövr kimi səciyyələnirdi. Fitrət məkanı dəyişib əsəri Hindistan həyatından yazsa da ifadə olunan mətləb, əsərin ana qayəsi Fitrətin doğma yurdunda baş verən hadisələrdən doğmuşdur. Amansız bolşevik işğalı Fitrəti qətiyyən öz yolundan sapdıra bilmədi. Cədid fikir axınının önəmli siması kimi Fitrət ömrünün sonuna kimi daşıdığı milli ideallara sadiqlik nümayiş etdirdi.

Təsadüfi deyil ki, pyes nümayiş olunandan qısa zaman sonra Türküstanda və bütün Rusiya müsəlmanları arasında geniş şöhrət qazandı. Xalqın arzu etdiyi ancaq ifadə edə bilmədiyi istiqlal fikrini Fitrət "Çin sevgisi" pyesində yaratdığı obrazların dili ilə ifadə etmişdir.

"Çin sevgisi" əsərində başlanan Hindistanın istiqlalı fikrini Fitrət "Hind inqilabçıları" pyesində davam etdirdi. Bu əsərin də yazılma illəri təxminən 1920-1923-cü illərə düşür. Əsərin baş qəhrəmanları Rəhimbəxş və Dilnavəz bir-birilərini sevirlər. Lakin onların vətəni Hindistan işğal altındadır. Pyesdə iki obrazın timsalında hind xalqının azadlıq mücadiləsi təsvir olunur. İngilislər hər iki qəhrəmanı həbs edirlər. Sonra Rəhimbəxş qaçaraq inqilabçılara qoşulur. Sonda Dilnavəzi azad edir. Dilnavəzin *"Məni Hindistanı sevdiyin qədər sevirsənmi?"* sualına Rəhimbəxş *"Hindistanı sevməyim səni sevməyim deyilmi"* cavabını verir. O, öz yurdunun gözəlliyinə vurğundur, özünü tanıyır, tarixini sevir. Sevgilisi Dilnavəzi də yurdunun ona bəxş etdiyi fəzilətlərdən biri kimi görür və sevir.

Pyesdə ingilislərin ərazi işğalından sonra apardıqları mədəni işğal və parçalama siyasəti aydın şəkildə ifadə olunur. Hindistanda yaşayan müsəlmanlar 74 hissəyə bölünmüşlər. Bu parçalanmaya bilərəkdən işğalçılar tərəfindən rəvac verilir. Parçalanma nəticəsində yerli tayfalar arasında bir-birilərinə qarşı olan savaş vahid düşmənə qarşı birləşməyi ləngidir. Yerli ingilis casusları Hindistanı işğalda saxlamaq üçün tayfalararası, məzhəblərarası savaşı bilərəkdən qızışdırır. İmperiyaya xas olan "ayır, buyur" siyasəti uğurla tətbiq olunmaqdadır. Pyesdə inqilabçı Abdusubbihi obrazı Fitrətin istiqlal ideyalarını ifadə edən mücadiləçi obraz kimi təsvir olunmuşdur. O, ulusa müraciət edərək deyir: *"Siz mollalar bundan agah olun. Hindistanı bu illərdə bilgisizliyə sürüklədiniz. Ulusu 74 bölük etdiniz. Hər bölüyü başqasına düşmən etdiniz. Yüz illərdən bəri biz özümüzü özümüzdən qurtarmaq üçün savaşdıq. Bundan əlavə ingilisləri də başımıza gətirdiniz. Birləşib qurtulmaq istədik. Yenə məzhəb, din cəncəlləri ilə qarşımızı*

kəsdiniz. Oyanın! Ölkəmizə dırnağı ilə belə toxunanlara qarşı çıxarıq. Qol-qola verib savaşarıq. Bizi bu yoldan siz də, din də qaytara bilməz" (Fıtrat A. , 2003).

Fitrət əsərdə yaratdığı obrazların dili ilə yadelli işğalın, müstəmləkəçiliyin mahiyyətini açıqlayır. Bir çox məqamlarda Fitrətin təsvir etdiyi Hindistan onun doğma vətəni Türküstana bənzəyir. Sadəcə mövcud senzura Fitrəti hər şeyi olduğu kimi təsvir etməsinə imkan vermir. Fitrət yaratdığı istiqlalçı obrazlarla soydaşlarına əslində bir nümunə göstərir. Hər iki əsərin həm "Çin sevgisi", həm də "Hind inqilabçıları" əsərinin qısa zaman ərzində Türküstanda geniş şöhrət qazanmasının əsas səbəbi də xalqın istək və arzularının bu pyeslərin obrazlarında canlanması idi.

"Şeytanın Tanrıya üsyanı" pyesi kiçik dramatik dastanı xatırladır. Əsərdəki dini obrazlar sovet-bolşevik reallığının iç üzünü açmaq üçün müəllif tərəfindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmişdir. Ədib baş verən haqsızlıqları yaratdığı Mələklər və Cəbrayıl obrazı vasitəsilə təqdim etmişdir.

Tanrım, nədir bunun bunca azmağı,
imanların təməlini qazmağı?!
Bu bizlərə küfr öyrədib durubdu,
canımızı tamuğ sarı sürübdü.
Uçacaqmı göyə bunun külləri?
Kəsilməzmi hədyan deyən dilləri?! (Fitrət, 2020, ss. 5-6)

Əbdürrauf Fitrətin dramaturgiyasında qələmə aldığı "Əbülfəz xan" dramı özünəməxsus yer tutmaqdadır. Beş pərdədən ibarət olan əsər özbək ədəbiyyatında ilk tarixi dram kimi də əhəmiyyətlidir. 5 pərdəli tarixi faciədə Buxaranın XVIII əsrdəki mürəkkəb tarixindən bəhs olunur. Əştarxanilər sülaləsinin hakimiyyətdən getməsi, Manqıtların hakimiyyətə gəlməsindən danışılır. Əslində XVIII əsrin təsvirini verməklə Fitrət XX əsr bolşevik istilasının mahiyyətindən bəhs edir. Xanların dəyişməsi xalqın rifahında hər hansı bir dəyişiklik yaratmamışdı. Eyni proses Türküstanda çarlığın bolşevik idarəetməsi ilə əvəz olunmasında da müşahidə olunur. Pyesin əsas qəhrəmanı Əbülfəz xan Əştərxanilər sülaləsinə mənsubdur. Xan əsərin başlanğıcında mülayim xasiyyətli insan idisə, səltənət onu zalım bir insan halına döndərmişdir. Çevrəsində olan pis niyyətli insanların təsiri ilə xan günü-gündən qəddarlaşır. *"Öldürəcəm, öldürəcəm dünyada tək bir düşmənim qalmayana qədər qan tökəcəm"* (Fıtrat A. , 2000, s. 222) deyir. Artıq Əbülfəz xanın xarakterində pislik, qorxaqlıq, xəyanət və şübhə duyğuları bir-birinə qarışmışdır. Fitrət bu qəhrəmanın ruhi halını ortaya qoymağa çalışır. Lakin zamanla xan tökdüyü qanlardan təngə gəlir. Fikirlərini belə ifadə edir: "*Mən bu işlərdən bezdim... Qan tökməkdən bezdim. Qardaşımı öldürdüm. Bir çox dostlarımı öldürdüm. Məni bir ata kimi qoruyan Fərhad atanın başını ayaqlar altında gördüm. Ufff... gözlərim qanla doldu. Gecələr yata bilmirəm. Gözlərimi yumanda bütün ölənlər, öldürdüklərim mənim ətrafımı sarır. Sırayla yanımdan keçirlər. Məni qorxudurlar. Mənə gülürlər"* (Fıtrat A. , 2000, s. 225).

Əbülfəz xan Nadir şahın köməkliyi ilə taxtdan endirilir. Yerinə Rəhim bəy keçir. Fitrət əsərdə mövcud idarəçiliyə qarşı İbrahim bəy obrazını yaratmışdır. Ədalət və vətənsevərlik duyğuları ilə yaradılmış bu obrazın vasitəsilə Fitrət arzu və ideallarını ifadə etmişdir. *"Mən olsaydım Əbülfəz xanı taxtdan endirdikdən sonra qurultay çağırardım. Yeni Xanı xalq təmsilçilərinin formalaşdırdığı məclisin səsverməsi ilə müəyyən edərdim"* (Fıtrat A. , 2000, s. 228).

"Əbülfəz xan" pyesində təsvir olunan hadisələrlə Fitrətin öz dövründəki baş verən hadisələr arasında paralellik mövcuddur. Hər iki dövrdə baş verən dəyişikliklər özbək xalqının tarixində çətin və məsuliyyətli dövr kimi xarakterizə olunur. Əslində Əştərxanilərin Manqıtlarla əvəz olunması xalq üçün heç nəyi dəyişdirmir. Xalq əvvəlki kimi zülm içində yaşamaqdadır. Əbdürrauf Fitrət pyesi bolşevik senzurasından keçirmək üçün öz dövrünə aid arzu və istəklərini tarixi planda əks etdirmişdir. İbrahim bəyin vasitəsilə Fitrət dövlət idarəçiliyi məsələsinə toxunur və Əştərxanilərin timsalında bolşevik hakimiyyətinin yırtıcılığını təsvir edir.

Əbdürrauf Fitrətin 1926-cı ildə qələmə aldığı "Aslan" pyesi bir kəndlinin həyatından bəhs edir. "Aslan" pyesinin baş qəhrəmanı Buxara xanlığında yaşayan gənc kəndçi Aslandır. Anası ilə birlikdə kənddə işləyir. Nə qədər çalışırsa da belə sevdiyi Tolganayla evlənmək üçün lazımı qədər pul toplaya bilmir. Tolganayla evlənmək istəyən kəndin üç arvadı olan bir ağa da vardır. Ağa istəyinə çatmaq üçün Aslanı həbs etdirir. Çətin vəziyyətə düşən Aslan torpağının bir qismini satmaq məcburiyyətində qalır. Əsərdə sosial motiv güclüdür. Aslan sosial bərabərlik naminə vuruşan obraz kimi səciyyələndirilir. Əsərin sonunda Aslan Ağa və onun oğlunu öldürür.

Fitrət dramaturgiyaya böyük əhəmiyyət kəsb edən pyesləri ilə gəldi. Pyeslərin tamaşaya qoyulması Türküstanda cədid hərəkatının genişlənməsində böyük rol oynadı. 1916-cı ildən pyes yaradıcılığına başlayan Fitrət qısa bir zamanda bütün Türküstanı fəth etdi. Tədqiqatçılar onun pyeslərinin kütləvi marağa səbəb olması haqqında həmin dövrün mətbuatında geniş məqalələrlə çıxış etmişlər. Yazdığı pyeslərində Fitrət birbaşa və bəzən də dolayısı yolla milli məfkurəni, Türküstanın istiqlal fikrini yaratdığı obrazlar vasitəsilə uğurla təbliğ etmişdir. "Çin sevgisi" və "Hind inqilabçıları" pyeslərində Fitrət hind xalqının timsalında istiqlaliyyət üçün savaşan qəhrəmanların obrazlarını yaratmışdır. Ötən əsrin XX illərində Türküstanın mürəkkəb və ziddiyyətli dövründə Əbdürrauf Fitrət dramaturgiyası öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Açık, F. (2002). Özbek türk şairi, yazarı, dil bilimcisi ve düşünürü Abdurauf Fıtrat. Kök, 40-52.
2. Ağaoğlu, Ə. (2006). Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim.
3. Alimova, D. (2000). Mustabid Tüzimnin Özbekistan Milli Baylıklarını Talaş Siyaseti: Tarih şahidliği ve sabakları. Toşkent: Şark,.
4. Baltabayev, H. (2002). Fitrat ve Buxara Inqılabı // Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve Ihtilaller: 1900 – 1924. B T. Kocaoglu, Osman Hoja Anisina Incelemeler [Reforem Movements and Revolutions in Turkistan. (стр. 436-466). Haarlem: Sota.
5. Baltabayev, H. (2016). Dünya ədəbiyyat nəzəriyyasindan tərcümələr: Əbdürauf Fitrətin "Şeir və şairlik" əsəri. Poetika. İzm, 218–224.
6. Baltabayev, H. (2022). Abdurauf Fitrat / Jadidlar. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
7. Болтабоев, Ҳ. (2007). Фитрат ва жадидчилик: Адабий-тадқиқий мақолалар. Ташкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонаси.
8. Fıtrat, A. (1996). "Ebülfeyzhan", "Çin Seviş", şerləri, dramaları, makaleleri. Toşkent: Okuvutçu.
9. Fıtrat, A. (1996). "Şark", "Çini Seviş", şerlər, dramalar, makaleler. Toşkent: Gafur Gulam Nomindakı Edebiyat ve sanat naşriyat.

10. Fıtrat, A. (2000). Əsərləri. 5 cilddə. I cild. Şerlar, nasriy asarlar, dramalar. Toşkent: Manaviyat.

11. Fıtrat, A. (2003). Əsərləri. 5 cilldə. 3-cü cild. Dramalar, publiçistik makolalar. Toşkent: Manaviyat.

12. Fitrət, Ə. (2020, sentyabr 5). Şeytanın Tanrıya üsyanı (tərcümə: Yaşar Qasımbəyli). Bakı.

13. Fitrət, Ə. (2023). Türküstan harayı. Bakı: Parlaq imzalar.

14. Həsənli, M. (2015). Mahmudxoca Behbudi və Özbək Dramaturgiyasının yaranması. Pənah Xəlilovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları (ss. 217-220). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.

15. Həsənli, M. (2020). Özbək dramaturgiyasına baxış. Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq, 246-250. Bu http://cljournal.az/index.php/files/article/view/118/115 mənbədən tapılıb

16. Kosimov, B., Jusupov, Ş., Dolimov, U., Rizayev, Ş., & Əhmədov, S. (2004). Milliy uyğonış davri Özbek adabiyatı. Toşkent:: Manaviyat.

17. Rızayev, Ş. (1997). Cedid draması. Toşkent: Manaviyat.

ABDURAUF FITRAT'IN "TÜRK-RUS İTTIFAKI" TEKLIFI

Seyfettin Erşahin
Profesör, İslam Tarihi
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ORCİD nu: 0000-0003-2551-9629
SCOPUS ID: 26033506500

Özet. Medeniyetler, devletler veya toplumlar arası ittifak tarih boyunca dini, siyasi, ideolojik ve iktisadi gayelerle yapılmıştır. İki komşu halk olan Türkler ve Ruslar da ilişkilerini bazen barış, işbirliği bazen çatışma içinde sürdürmüşler, nadiren de ittifaklar gündeme gelmiştir. Biz Özbek cedi-ciliğinin kurucularından Abdurrauf Fıtrat'ın bu iki halk ve Türkistan-Rusya arasında öngördüğü ittifakı Şark Siyaseti adlı eseri, makaleleri ve daha ziyade Müslüman diğer kişilerce yazılan makaleleri kaynak alarak söz konusu ettik. Fıtrat'ın fikrinin arka planı ve köklerinin izlerini sürdük ve günümüze etkiler-ine değindik.

Anahtar kelimeler: *Fıtrat, Türk, Rus, ittifak, işbirliği, İslam, Türkistan*

A.FITRAT'S PROPOSAL FOR A TURKISH-RUSSIAN ALLIANCE

Abstract. Throughout history, alliances between civilizations, states, or societies have been formed for religious, political, ideological, and economic purposes. The Turks and Russians, two neighboring peoples, have maintained their relations sometimes in peace and cooperation, sometimes in conflict, and rarely in alliance. We have examined the alliance envisioned by Abdurrauf Fitrat, one of the founders of the Uzbek Jadid movement, between these two peoples and Turkestan-Russia, drawing on his work "Sharq Siyasati/Eastern Politics," his articles, and especially articles written by other Muslim figures. We have traced the background and roots of Fitrat's ideas and discussed their impact on the present day.

Keywords: Fitrat, Turk, Russian, alliance, cooperation, Islam, Turkestan

ПРЕДЛОЖЕНИЕ АИДУРАУФА ФИТРАТА О ТУРЕЦКО-РОССИЙСКОМ АЛЬЯНСЕ

Аннотация. На протяжении всей истории союзы между цивилизациями, государствами или обществами формировались в религиозных, политических, идеологических и экономических целях. Турки и русские, два соседних народа, поддерживали свои отношения иногда в мире и сотрудничестве, иногда в конфликте, и редко в союзе. Мы рассмотрели союз, задуманный Абдурауфом Фитратом, одним из основателей узбекского движения «Джади», между этими двумя народами и Туркестаном-Россией, опираясь на его работу «Восточная политика», его статьи и, особенно, статьи других мусульманских деятелей. Мы проследили предпосылки и корни идей Фитрата и обсудили их влияние на современность.

Ключевые слова: Фитрат, турок, русский, союз, сотрудничество, ислам, Туркестан.

Giriş.

Ele aldığımız konunun dini, siyasi, fikri, ideolojik, devletlerarası, uluslararası ve medeniyetler arası boyutları vardır. Bütün bu boyutların bizi ve bu yazının vüsatini aştığının farkında olarak uzmanlarına bırakıyoruz. Biz daha ziyade siyasi ve dini yönlerine bakacağız.

Hermen belirtelim ki metod olarak herhangi birinin fikir ve faaliyetleri doğru kavrayıp değerlendirebilmek için döneminin siyasi, ekonomik, kültürel şartlarını göz önünde bulundurmamız geekmektedir. Aksi takdirde geçmişteki olayları bugünün kavram, düşünce ve şartlarına göre yorumlarsak, farkına varmadan anokronizme ve bazı hatalara düşmemiz kaçınılmazdır. A.Fıtrat'ı değerlendirirken de bu ilkeyi dikkate almak durumundayız. Bu bakımdan onun, kendi zamanı ve zemini içinde çağdaşları ile mukayese ederek, dönemine ve sonrasına olan etkilerini açısından ele alacağız. Fikrinin arka planı ve köklerinin izlerini süreceğiz. Başvuracağımız literatür Fıtrat'ın konuya dair Şark Siyaseti adlı eseri, makaleleri ve daha ziyade Müslüman diğer kişilerce yazılan yazılar olacaktır.

Kavramsal Çerçeve.

İttifak kelimesine Tük Dil Kurumu Sözlü bağlaşma, oy birliği anlamları vermektedir.[2] İttifak farklı gruplar, halklar veya bağımsız devletler arasında ortak yarar ve çıkar sağlayacak ilişkilerdir. Bu askeri siyasi, ticari veya ideolojik zeminlerde olabilir. Birlikteliğin niteliğini kavramak için söz konusu tarafların meseleye dair meşruiyet referanslarını ya da yaklaşımlarını bilmek elbette hayati öneme sahiptir. İşbirliği veya ittifakı sağlayan ya da en azından kolaylaştıran din dil, kültür, fikir/ideoloji, ekonomik çıkar, coğrafya, tarih gibi etkenler gerekir. Söz konusu etkenlerde ortaklıklar veya ortak çıkarlar göz önünde bulundurulur.

Bu çalışmada, Fıtrat'ın hangi etkenlere daha çok vutgu yaptığını belirlemeyi hedefliyoruz. Konuya dair Rusların yaklaşımlarına dair bilgileri büyük ölçüde Türklerin kaynaklarından tespit ettik. Esasen bizim maksadımız İslamın ve Türklüğün temsilcisi olan birinin yaklaşımı ortaya koymaktır.

İttifakın devletlerarası mı toplumlararası mı olacağı sorusu da önemlidir. Bu noktada önemli olan da Türkistan'ın dünya kamuoyu ve Rusya karşısındaki statüsüdür. Bağımsız, yarı bağımsız ya da azınlık gibi farklı yapıda olmaları durumunda her birinin siyasi ve hukuki

[2] https://sozluk.gov.tr/ittifak erişim 95.04.2026

boyutları değişmektedir. İslam hukuku açısından Türkistan daru'l-İslam mı, daru'l-harb mi, daru'l-eman mı ya da istila altında mı? Bu sorulara verilecek cevap da Türkistanlıların statüsünü belirleyecektir.

Azınlık azınlık (ekalliyet, minority) kavramı yeni olmakla birlikte günümüzden geriye bazı durumları belirleyicidir. Kavramın sosyolojik ve hukuki boyutları bulunmaktadır Sosyolojik bakımdan Türk Dil Kurmu sözlüğüne göre "Bir toplulukta kendine özgü nitelikler bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar; azlık, ekalliyet; bir ülkede ayrı soydan veya inançtan olan ve sayıca az bulunan topluluk."[3] Hukuki anlamda azınlığın tanımına dair bir konsensüse varılabilmiş değildir. BM Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesine göre "sayıca bir devletin ana nüfusunda az olan, mahkum durumda bulunan, farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip, açıktan veya gizli şekilde kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini koruma dayanışması gösteren bir grup"tur.[4]

1910'larda Türkistan'da Müslümanlar nufus bakımından azınlıkta olmaslar da hukuken ve siyaseten azınlık muamelesi görmüşlerdir. Çarlık Rusya'da Ortodoksluk, diğer dinlerin üstünde bir statüye sahip olarak devletin resmi dini idi. Bu dine mensup olanlar da Ruslardan başlayarak Müslümanlar ve diğer din mensuplarının üzerinde sayılıyorlar. Rusya'nın Türkistan'ı istilası ve uyguladığı yönetim geleneksel sömürgecilikti. Çarlık rejimi Türkistanlılara tam vatandaşlık hakkı verdi vermedi; sadece *"inorodtsy"* (gayri cins/gayri milli/Rus olmayan) dalandırmsıyla ikinci sınıf vatandaş statüsü tanıdı.

Tarihi daha gerilere götürmek mümkün olmakla beraber diyebiliriz ki gayrimüslim güçler Müslümanların önemli bir kısmını 19. ve 20. yüzyıllarda azınlık (ekalliyet, minority) statüsünde hâkimiyet altına almışlardır. İslam coğrafyasının yabancılarca istilası Müslümanları iki durumla karşı karşıya bırakmıştır: İdari yönden *gayr-i müslim idare ile ilişkiler,* sosyo-kültürel yönden de *gayr-i müslim halkla ilişkiler.* Müslümanlar bu aşamada şu seçeneklerden birine başvurmuşlardır: 1. Mevcut idareye ve istilaya direniş, 2. Mevcut idareye itaat, 3. Daru'l-İslam'a hicret. Direnmeler olmuşsa da ikinci ve üçüncü seçeneklere daha tercih edilmiştir. Müslüman bir idare veya devletin gayr-i müslim bir devlet veya güç tarafından yıkılması veya vassalı durumuna getirilmesi karşısında ulemanın bir kısmı "Adil bir gayr-i müslim yönetici zalim bir müslim yöneticiye tercih edilir"derken[5] bir kısımı da isteyenlerin daru'l-islam'a hicret etmesi, kalanların da her durumda dinî vecibelerini yerine getirmesi gerektiği yönünde fetva vermişlerdir.[6]

Bu süreçte Müslümanların en hayati talepleri, temel insan hakları, değerlerinin ana kaynağı olan dilleri ve dinlerinin talimatları doğrusunda kimliklerini korumak, Müslümanca yaşamaktı. Konunun İslam tarihi, dinler tarihi, Türk tarihi, diplomasi tarihi, fıkıh, hukuk, sosyal psikoloji, medeniyetler arası ilişkiler gibi çeşitli boyutları bulunmaktadır. Bunu bir kenara not ederek şunu söyleyebiliriz ki mesele, özellikle Batılılar tarafından ele alınırken bugüne kadar,

---

[3] https://sozluk.gov.tr/azınlık erişim 05.04.2026

[4] Joe R. Feagin, *Racial and Ethnic Relations*, 2. ed., Prentice-Hall, 1984, 10 vd; Nail Yılmaz, "Azınlıklar", TUBİTAK Ansiklopedisi, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/azinliklar erişim 17.03.2026

[5] İbn al-Tiqtaqâ, *(ö. 1309?) Kitâbul-Fakhrî fî 'l-âdâbi's-sultâniyya*, Paris 1895, 21.

[6] M. Tevfik Azapagic, *Risâle fi'l-Hicre (1302/1884)*. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgali üzerine başlayan göçe karşı çıkmak amacıyla yazılan Arapça risale. Osman Lavic, "Mehmed Tevfik Azapagic", *DİA*, c. 28, 536; M. M. Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two hijras and two fatwas", *Journal of Islamic Studies 5(1994),* 242-253.

"İstilacının dini, kültürü, siyasi ve idari tecrübesi ve birikimi böylesi bir azınlıkla ilgili neler içermekte ve önermektedir?" sorusuna, eğer kasten gözden kaçırılmadıysa ikna edici cevap verilmemiş veya verilememiştir. Konu, büyük oranda klasik Müslüman fıkıh kavramları ile değerlendirilmiştir. Buna göre, a. İdari ve sosyal bakımdan gayr-i müslim muhitte yaşamak zorunda olan bir Müslüman, *zimmi* statüsünde mi, daru'l-eman veya daru'l-ahd'da yaşamasına izin verilen *müste'men* statüsünde midir? b. Böyle ise Müslüman fıkhının öngördüğü canı, malı, dini, aklı ve neslinin korunmasına karşılık zimmi veya müste'menden itaat istenmesi gibi gayr-i müslim idarelerin de hâkimiyetlerindeki Müslümanlardan itaat isteme hakkı ve Müslümanın da itaat yükümlülüğü var mıdır?

Mesele bir yönüyle de kendini bir dine dayayan çokuluslu imparatorlukların, diğer dinlere ve mensuplarına karşı nasıl davranacağı meselesidir. İmparatorluk, söz konusu toplulukları a. Hasım ve hedef alıp asimilasyon veya soykırım politikalarıyla yok mu edecekti? b. Yoksa entegrasyon politikalarıyla sisteme katarak iktidarını tahkimde bir araç hâline mi getirecekti?

Bu hususta İslam medeniyetinin *ehl-i kitap* (ilahî kitap halkı), *ehl-i zimme*/*zımmi* (koruma altındaki halk) veya *müste'men* (eman verilmiş, emniyeti sağlanmış) gibi kavramları ve buna uygun hukukları vardı. Avrupalıların ise yeterince, belki de hiç tecrübeleri yoktu.

Müslümanları 16. Yüzyıl ortalarında Kazan'dan başlayarak 19. Yüzyılın ikinci yarısında Türkistan ile biten süreçte istila yoluyla hakimiyetlerine alan Rusya'nın bu tecrübesi Avrupa ve Hıristiyanlığın da tecrübesidir. Yaşanan bu durum aynı zamanda İslam ve Ortodoks Hıristiyanlığın karşılaşması, birlikte yaşama veya birbirlerine meydan okuma sürecidir. Tabii ki bu süreçte İslamiyet azınlığın dini durumundadır. Aslında karşılaşmanın sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel sonuçları yanında dinî-teolojik sonuçları da çok ilmî incelemeyi hak etmektedir.[7]

Özetlediğimiz bu terorik çerçevede Türkistan müstevli bir devletin hakimiyetinde azınlık statüsüne uygundur. Ancak değindiğimiz gibi hakim devlet Çarlık Rusya 1917'de yıkılmış, hukuken mahkum devletler ve topluluklar müstakillik statüsüne geçmişlerdir. Elbette ki tarih böyle tecelli etmemiş Çarlık rejiminin yerini alan Sovyet rejimi de eski siyaseti sürdürmeye başlamıştır. Öte yandan Türkistan müstakilliğini kazanma çabasındadır.

Gayrimüslim ile ittifak meselesi.

İslam medeniyetinde tarih boyunca çeşitli zaman ve mekanlarda Müslümanlar gayrimüslimlerle işbirliği yapmışlardır. Bunun dini cevazı daima tartışma konusu olmuştur. Geleneksel İslam ulemasının çoğunluğunun yorumuna göre Kur'an kafirlerle ittifak yapmayı şu ayet ile yasaklıyordu: "Ey inananlar mü'minleri bırakıp kafirleri dost edinmeyin". (Kur'an Nisa 144). Bu hususta şu ayetler de referans alınmıştır: "Ey iman edenler! Eğer imana karşı küfrü sevip tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin! Sizden kim onları dost edinirse işte onlar zâlimlerin ta kendileridir. (Kur'an Tevbe, 23). Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri yakın dost, sırdaş ve işlerinize vekil edinmeyin!" (Kur'an Mümtehine 1). Bununla beraber söz konusu ayetler, kimi zaman maslahat ilkesi esasında "gayri müslim bir toplulukla barış anlaşması yapıp düşmana karşı ittifak kurmak caizdir" şeklinde yorumlanmıştır.

[7] Geniş bilgi için bkz. Seyfettin Erşahin, Müslüman Azınlıkların Modern Dünyada Yargı Çıkmazı, Berikan yay, Ankara, 2020.

Türkler ve Ruslar Avrasya'nın kadim iki komşu halkı. İlişkiler kimi zaman dostluk bazen de düşmanlık şeklinde gerçekleşegelmiştir. Coğrafya ve komşuluk iki tarafın "ortak kaderi"dir. Bu durum düşmanlık ve çatışma değil ortak düşmana veya ortak hedeflere yönelik "dostluk", "anlaşma", "uzlaşı", "işbirliği" hatta "ittifak"ı gerekli kılar savı uzun zamandır tartışılmaktadır. Kuşkusuz son dört asırdır bu ilişkilerde Ruslar Türkler aleyhine istila dahil büyük hâkimiyet alanları elde ettiler. Ancak hem Rusya'da hem Türk dünyasında aslen barış olması gereken bu ilişkiler sürecinin düşmanlık boyutunun öne çıkmasında özellikle Batı Avrupa emperyalizminin parmağı olduğuna dair hatırı sayılır bir kanaat vardır. Buna göre düşman Ruslar için Müslümanlar veya Türkler olmadığı gibi Türkler için de Ruslar değildir; ortak düşman emperyalizmdir. Düşmanlık arızi, dahası orta çağlardan beri Katolik ve Protestan Batı Avrupalıların veya Ortodoksluğa karşı kışkırtması ve fitnesi ile zuhur etmiştir. Dostluk iki tarafın, hatta insanlığın kazancınadır. Bu hususa Sovyet rejiminin kurulma aşamasında dikkat çekildiği gibi dağılmasından hemen sonra da "Avrasyacılık" kavramıyla tekrar güncellenmiştir.

Bütün bu tartışmalar ve mülahazalar Çarlık Rusya zamanına aitti. Ancak Türk-Rus işbirliği ve ittifakıae Rusya Türkleri veya daha özelde Müslümanlar Sovyet döneminde de sıcak baktılar. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Sovyet Rusya, hem ideolojik devrimini yaymak hem de siyasi olarak yeni halklar ve coğrafyalar elde etmek için "Şark Meselesi"ni gündemine aldı. Batı emperyalizmini gerileterek kendine alan açmayı ve siyasi veya ideolojik yeni sömürgeler elde etmeyi hedefliyordu. Bu siyasetinde kendi içindeki Müslümanlardan da yararlanma yoluna gitti.

Fıtrat'ın İttifak Teklifi.

Fıtrat'ın Sovyetlere yaklaşımının fikri-ideolojik mi konjonktürel-taktiksel mi olduğu tartışma konusudur. O Sovyet idelojisi ve rejimini amaç mı araç mı gördü sorusu hala cevap beklemektedir. Şunu biliyoruz ki bütün cedidciler gibi Fıtrat da bir çelişki halinde, hem geri kalmışlıktan kurtulmak için Avrupaî yenilik öneriyor hem de geri kalmışlığın sebepleri arasında Avrupa emperyalizminin önemli bir yer tuttuğunu düşünüyordu. Avrupaî yeniliğin nereden kim aracılığı ile alınacağı sorusuna da, anlaşıldığı kadarıyla cevap açık değildi. Avrupa ve Avrupaîlik darken ne kastediliyordu? Batı Avrupa mı, doğu da dahil Avrupa'nın tamamı mı? Avrupaîlik neydi ve kimler temsil ediliyordu. Avrupaîlik 18. Yüzyıldan itibaren esasen Batı Avrupa'dan Aydınlanma ve Pozitivizm öncülüğünde gelişen, bilim, teknoloji ve sanattan oluşan medeniyet miydi? Bu mirası veya medeniyeti bir bakıma Avrupalı sayılan Ruslar aracılığı ile almak mümkün değil miydi?

Fıtrat'ın konuya özellikle 1917-1918 yıllarında Semerkant'ta *Hürriyet* ve Taşkent'te hükümetin çıkardığı *İştirakiyun* gazetelerine yazdığı makalelerde eğilmiştir. "Türkistan'da Ruslar" (Hürriyet, 1918, sayı 63-64) adlı yazısında Türkistan'ın kadim zamanlardan beri medeniyet merkezi olduğunu özellikle İslami dönemde Abbasiler zamanından (9-10. yüzyıllar) Timurilerin sonuna kadar (14-15. Yüzyıllar) adeta medeniyetin beşiği halini aldığını hatırlattıktan sonra gerilemeye şöyle değinmektedir:

Bir kişinin beynini uyuşturucu nasıl bozuyorsa bir milletin beynini de saltanat, zenginlik ve kültür-medeniyet uyuşturucuları bazmaktadır. Bizi de bu sarhoş etti. Elimizdeki saltanat kılıcı ile medeniyet defterini bir yana koyup sefahat çalgılarını aldık. Vurduk, çaldık, içtik, yıkıldık, yandık ve bunlar için birbirimizle vuruştuk.

İşte bu zamanlarda Rusya devleti bizim ülkelemizi basıp aldı. Artık biz Türkistan Türkleri Avrupa medeniyetinin taşıyıcısı olan Ru milletine yoldaş olduk. Medeni Ruslar ile yürüyüp onların delaletiyle Avrupa'nın medeni ve içtimaî usullerinden tesir almamız gerekirdi.

Şunu ifade edelim ki bu tesiri Rus milletinin avam tabakasından almak mümkün değildi. ... kalmı mı elde Rus milliyetçileri, zenginleri ve ruhanileri/din adamları ile onların bekçisi/karakolu olan İmparator hükümeti. Biz Türkistanlılar sadece bunların elinde kaldık. Ne gördüysek bunlardan gördük. Şimdi bakalımı haydi. Bunlar bizim terakkimiz ve Avrupa medeniyetinden tesir almamız yolunda bir iş yaptılar veya yapmak istediler mi?[8]

Devamında Çarlık rejiminin devrilmesiyle Türkistanlıların "Türkistan Muhtariyeti" adıyla hükümetlerini kurup hürriyetlerine kavuştuklarını belirtmektedir. Makalenin mantıki sonucu olarak Fıtrat yeni Ruslardan Avrupa medeniyetini getirmeleri vetya aracı olmalarını beklemektedir.

Türkistan'ın istiklalini silaha sarılmakta gören Korbaşları (Basmacıları) tenkit eden Fıtrat Hokand'da 27 Kasım 1917'de ilan edilen Türkistan Muhtar Hükümeti'ni büyük bir ümit ve sevinçle karşılamaktadır. İlandan on gün sonra, Hürriyet gazetesinde (5 Aralık 1917) yayınladığı *"Muhtariyeti"* adlı dokunaklı yazısında bu hamleye *"Milli leyletü'l-kadr"* adını vermektedir.[9]

Aslında Lenin'in önderliğinde kurulan İşçi-Köylü Sovyet Hükûmeti'ne "Bolşevik belası" (Hürriyet 17 Kasım 1917, Sayı 49) diyerek mesafeli durmuş; ancak kısa bir süre içinde belki de konjonktürel olarak ya da çaresizlikten Bolşeviklere inanmış veya inanır gibi görünmüştür. "İngiliz ve Türkistan" (Hürriyet, 28 Mart 1918, sayı. 82) adlı yazısında İngilizlerin, Hindistan'ın akabinde gözünü Türkistan'a diktiği, bunu da Çin veya Afgan hükümetleri ile ittifak ile gerçekleştireceği söyler. Çin'in Japonya karşısında ittifak için İngilizlere yanaşmasını anlamakla birlikte Afgan hükümetinin tutumuna anlam veremez. Ancak Afganların bu siyaseti benimsediklerini belirtir. Türklerin/Osmanlının ve Almanların da İngilizleri en büyük düşman gördüklerini hatırlatır ve Türkistan'ın İngilizlere geçmektense Rusların elinde kalmasını tercih edeceklerini belirtir.[10] Fıtrat'a göre İngilizlerle işbirliği yapan Müslümanlar sadece Afganlar değildir. Araplardan bir kısmı da böyle bir tutum içindedirler. Bu konuya bir makalesinde değinir. Biraz da Sovyet basınının taraflı bilgi aktarması sebebiyle ya da kendi de bu manipulasyonu benimseyereke *Ağla İslam* adlı duygusal bir yazı kaleme almıştır. (İştirakiyyun, no.89, ll Nisan 1919) Makalede emperyalist İngilizlerle işbirliği yapan bazı Arapların Türkleri Medine'den çıkararak İngiliz himayesine vermesini eleştirmiştir.[11] Bu makalelerde dile getirdiği görüşlerin izlerini Şark Siyaseti adlı eserinde takip edebiliyoruz.

---

[8] Abdurrauf Fıtrat, "Türkistan'da Ruslar" içinde Tanlangan Eserler, c. III, yay. haz. Hamidulla Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, 2003, s. 201-202.

[9] Şunları söylemektedir: *Elli yıldan beri ezildik, ...dilimiz kesildi, ... yerlerimiz basıldı, malımız talan edildi, şerefimiz yerle bir edildi, namusumuz gasb edildi, hakukumuza tecavüz edildi, insanlığımız ayaklar altına alındı. Düzene isyan etmedik, ...her buyruğa boyun eğdik. Elimizdeki bütün varlığımızı verdik. Yalnız bir fikri vermedik, gizledik, imanımıza sarıp sakladık. Bu - Türkistan Muhtariyeti! ...Bu günlerde düşkün ruhumuzu çoşturmak için kapkaranlık dünyanın uzak bir yerinden parlak bir yıldız yaklaşmakta idi. Hiç bir şeyi görmeyen gözümüz bunu görüyordu. O ne idi? Türkistan muhtariyeti. ...Hokand şehrinde toplanan Türkistan Kurultayı 27 Kasım'ı 'milli leyletü'l-kadrimiz olan'Türkistan Muhtariyetini ilan etti."*Abdurrauf Fıtrat, "Muhtariyet" içinde Tanlangan Eserler, c. III, yay. haz. Hamidulla Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, 2003, s. 198-199.

[10] Abdurrauf Fıtrat, "İngiliz ve Türkistan", içinde Tanlangan Eserler, c. III, yay. haz. Hamidulla Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, 2003, s. 203-205.

[11] Bilindiği gibi, Mekke şerifi Ebul Berekat, Ağustos 1517'de Mekke'nin anahtarlarını oğlu Şerif Ebu Nümey'den Kahire'de bulunan Yavuz Sultan Selim'e göndererek Osmanlı Devleti'ne tabiyetini bildirmiştir.İsmail Hakkı

Fıtrat, *Şark Siyaseti* adlı populist siyasi yazılarını önce İştirakiyyun gazetesinde (23, 25, 26 Ekim 1919) tefrika etmiş akabinde Yaş Buharalılar Komitesi 1919'da risale olarak bastırmıştır.[12] O önce Şarkın yükseliş ve düşüş sebeplerine değinmiştir. Sonra İngiliz, Fransız ve Almanların başat olduğu Garbın Şarka yönelik siyasetini irdelemiştir. Söz konusu büyük güçlerin, Çin, Japonya, Türkiye/Osmanlı'ya matuf emperyalist siyasetlerini özetlemiştir.

Avrupalı emperyalistlerin/cihangirlerin genelde Şarkı özelde İslam dünyasını sömürgeleştirme siyasetlerini ahlaki bulmamakta, ikiyüzlülük itham etmektedir. *"Şark" denen bu güzel sevgili hanımı"* almak için dünyaya şu yalanları söylediklerinin altını çizmektedr:

"Şark halkı vahşidir, onları medenileştirmek için gidiyoruz, Şark halkları bilimsizdir, onlara bilim yaymak için gidiyoruz, Şark halkını Haç/Hristiyanlık buyruklarına boyun eğdirmek için gidiyoruz" diye kendi işçi ve köylülerini aldatıp bizim üstümüze salarlardı. Onlar bu yalan bahane ve sözleri yalnız kendi askerlerine değildi. Biz Şarklılara da utanmadan "Siz Şarklılara medeniyet yoktur, sizler ilkel, vahşi kişilersiniz, size ıslah etmek, tertip vermek, okutmak, medenileştirmek gerekir – bu iş bizim (yani Avrupa'nın) vazifemizdir. Yer yüzünün en büyük ve en mamur kaynağı olan Şarkı işe salmak, beşeriyet dünyasının en büyük kitlesi yığını olan Şarklıları dehşetten kurtarmak bize farzdır. İşte bunun için biz (Avrupalılar) Şarka geldik, Şark hükümetlerinin bir kısmını aldık ve kalanlarını almak üzereyiz" dediler.

Fıtrat'a göre Şarka medeniyet getirmek bahanesiyle gelen Avrupalıların metodları şudur:

Avrupa cihangirlerinin Şarkta tuttukları siyaset yolları şunlardır: Şarkın ahlakını bozmak, gönlünü dini ve milli mukaddeslerinden soğutmak, Şarklılar arasında ayrılık ve düşmanlık salıp birbirlerine kılıç çektirmek, Şarkı işsiz, aç-biilaç, yavan yapıldak yapıp sonra el atıp yavaş yavaş Şarklılının elinden yerlerini ve kıymetli şeyleri yüz türlü hilelerle çekip almak…! İngiliz ve Fransız cihangirleri tarafından Çin, Hind ve Mısır'da açılan fuhuşhaneler ve meyhaneler – yollanan paralar ve misyonerler, açılan mektepler, hepsi bunun içindir. Rusya Nikolay hükümeti Türkistanımızda da bu tedbirleri uygulamadı mı?

Fıtrat, Avrupa'nın genelinin emperyalist olduğunun farkındadır. Rusları da bu kategoride değerlendirir. Hassaten de risalesinde iki büyük güç Rusya ve İngiltere rekabet siyasetlerini mukayese eder. Esasen bu "Büyük Oyun" adlı siyasettir.[13] Fıtrat bu hususa işaret eder:

Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1988, II, 292; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara, 1984, 17). Hadimu'l-Haremeyn ünvanıyla dört asır bu kutsal topraklara hizmet eden, Hz. Peygamber'in kabri başında nöbet tutan Osmanlı Türkleri, Şerif Hüseyin'in 1915'te İngilizlerle gizli bir anlaşma imzalamasıyla burayı terketmek durumuyla karşı karşıya kalmışlardır. Hüseyin 27 Haziran 1916'da Osmanlı Devleti'ne isyanı başlatmışsa da Fahreddin Paşa'nın bir avuç askeriyle savunması sebebiyle bir türlü Medine'ye yaklaşamamıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı'nın bittiğini ilan eden 30 Ekim 1918 tarihli Mondoros Mütarekesi'nin 16. maddesine göre*, "Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki güçler en yakın İtilaf Devletleri kumutanlarına teslim olunacaktır."* Hamza Eroğlu, Türk İnkılap Tarihi, MEB yay, İstanbul, 1982, 92. Geniş bilgi için bkz. Feridun Kandemir, Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, Medine Müdafası, İstanbul 1974.

[12] Şark Siyaseti, Yayına haz: B. H. Ergaşev, İ. M. Ganiyev, Sözbaşı müellifi: İ. M. Ganiyev, Navkıran Buhara yayını, Buhara, 1992. A. Fıtrat, Tanlangan Eserler, c. III, haz. H. Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, 2003, ss. 213-225. Bu eser (1992 baskısı, 24 sayfa) Yusuf Avcı tarafından 11 sayfası (6-15 sayfalar) Fıtrat ve Eserleri adlı kitabında Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ayrıca "Türkistanlı Fıtrat'ın Güzüyle Şark Siyaseti ve Şark Siyasetinde Çanakkale'nin Yeri" (85. Yılında Çanakkale Savaşları Sempozyumu, Çanakkale 2001) adlı tebliğinde hem eseri değerlendirmiş hem de özetlemiştir. s. 19-24. Son olarak tarafımızca yayınlanmıştır, Seyfettin Erşahin, Türkistan'ın Milli uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği, MAMER yay, İstanbul 2021, s. 249-271.

[13] Şark Siyaseti'nin bir boyutu da dünya siyaset literatürüne İngiliz empyaliminin önemli kalemlerinden R. Kipling'in 1901'de kazandırdığı "Great Game" kavramıdır. Türkçede Büyük Oyun, Rusça'da Турниры теней, (Turniri Teney), şeklinde geçe bu siyaset 19. yüzyıldan başlamak üzere Asya'daki Hindistan, Afganistan ve Türkistan gibi stratejik bölgelerin İngiltere ve Rusya tarafından paylaşılma rekabetini veya mücadelesini

"Şark" denen bu güzel sevgili hanımın bütün kendine almak için en mücadeleci devlet Rusya İmparatorluğu oldu. Rusya cihangirleri Kafkasya ve Türkistan'ı aldıktan sonra Hindistan için iki yol hazırlanmakta idiler: "İstanbul ve Mısır üzerinden Hindistan"; "Afganistan ve İran üzerinden Hindistan." İngiliz cihangirler Rusya'nın bu düşüncelerini anladı. Bunun için bir güçleri ile Afgan, İran, Buhara Türkiye hükümetlerinin istiklallerini korumaya giriştiler, fakat Rusya'nın gücü günden güne artıyordu. Rusya o hale geldi ki bir gün orta Hindistan'a yürüyeceğini herkes sezdi. Hindistan'ı İngilizlerden çekip alacağına herkes inandı. Bu "bela"dan kurtulmak için İngilizlere tek yol kalmıştı: iş kılıp Rusya'nın başına bir sopa vurmak, İngilizin şeytan siyaseti için bu iş zor olmadı.

Ancak şimdilerde bir gerçeklik oluşmuştur. Rusya ile bu gerçeklik üzerinden ilişki kurulmalıdır. Rusya artık eski Rusya değil, dünya artık eski dünya değildir. Rusya'da rejim değişmiştir. Bu rejim ile işbirliği konjonktürel olarak yapılabilir. Buna iki tarafında ihtiyacı vardır. Rusya Şuralar / Kengeşler / Sovyetler hükümetinin emperyalizmle tek başına baş edemeyeceğinden İslam dünyası ile ittifak yapmaya *mecbur* İslam dünyası için de buna katılmasının *vacip* olduğu kanaatindedir.

Fıtrat ittifak meselesine hem Ruslar hem de Türkistanlılar açısından bakar. Ruslar açısından bazı husulara dikkat çeker. Bu projede Rusları temsilen Lenin'i önemli görür. Ona göre "büyük bir şahsiyet" olan Lenin "Şarkı uyandırmaya ve birleştirmeye girişti. Şarkı uyanmaya birleşmeye çağırdı. Şark da ortak Lenin'in bu çağrısını cevapsız bırakmadı. Hindistan'dan Türkiye'den Afganistan'dan Çin'den, İran'dan Moskova'da vekiller toplandılar. 'Şarkı kurtarm' ittifakı kurdular." Ancak Fıtrat'ın kanaatince bu hamlenin siyasi ve fikri ayaklarında eksiklikler vardı. Siyasi bakımdan Türkistanlıların kısmen dışlanması edilmesi hata idi. Fikri-kültürel zemin de yeterince oluşturulamamış yahut kurgulanamamıştı. Zira "Şarkı birleştirmek için Şarklıların güvenini almak Şarklılara kendimizi tanıtmak gerekir. Şarkın güvenini kazanmak için de komünizm esaslarını güç ile Şarkın boynuna koymak değil, Şarkın da nazariyatına, Şarkın da sezgilerine itibar etmek, uymak gerekirdi." Aslında Ortak Lenin bunları tamamen anladı. "...Türkistan hükümetine, ruhi hallerine riayet etmek, Türkistanlıların sayılarına göre haklar vermek için nice telgraflar göderdi." Bununla beraber güven bunalımı ve kırılma burada yaşandı: "Türkistan Cumhuriyeti'nin başındakiler bu telgrafların ruhunu anlamadılar veya anlamazlıktan geldiler." Bolşevikler de siyasi ve fikri vehimlerine kapıldılar: "Nasıl olur? Şark ile, komünizmin esaslarından başka bir yolda birleşsek, Şark kendisi Avrupalı cihangirlerinden kurtardıktan sonra bizim fikrimize gelir mi? Bize dirsek göstermez mi?" Bu "yüzeysel" ve "çürük" fikirlerin Şarkı bilmemekten çıktığını belirten Fıtrat ahlaki ve fikri iki gerekçe ileri sürer. Ahlaken der ki "Ben bir Şarklı olarak büyük bir inançla söylüyorum ki Şarklının yüreğinden insanlık sevgileri silinmemiştir. Şark iyiliği unutmaz. Şark sizden bir iyilik gördükten sonra size dirsek göstermez." Sonra da fikri boyutu ekonomik olguya işaretle açıklar: "Şarkda çoğu halkta Avrupa derecesinde sermaye ve zenginlik yoktur. Şark uluslarının çoğu çiftçi ve işçidirler. Şark çiftçileri arasında Ruslarda olduğu gibi toprak sahipleri yoktur. Bunun için Şark uyanınca, sosyalizm esaslarından asla baş çevirmezler." Bu tahlilleri yaptıktan ve gerekçeleri sıraladıktan sonra Şark açısından ittifak ile hükmümü verir:

tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Ali Bhat, "Great Game in Central Asia: Causes and Consequences". Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi 4/2 (01 Ağustos 2020): 170-187.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Rusya Şuralar hükümeti Şark ile anlaşmaya ve ittifak etmeye mecburdur. Bütün Avrupa ve Amerika cihangirleri ile yalnız başına mücadele edemez, güce muhtaçdır.

Bu noktada Fıtrat Batı'da ideolojik ve siyasi kırılmaya dair çok önemli bir hususa da işaret eder. Evet bir Batı medeniyeti olan sosyalizme fikri siyasi destek yine Batı'daki sol kanattan gelmeliydi; ama beklenen olmadı:

Kaldı Şarkın yardımı. Şark kendi cevabını verdi, hala da vermektedir. Lakin Şarkın girişimlerini birleştirmek belli bir yola koymak gerekir. Bu da Rusya Şuralar hükümetinin vazifesidir.

Fıtrat projeye dair Şarklıların ya da daha dar ölçekte Türkistanlıların yaklaşımını da ortaya koyar. Burada da ahlaki ve siyasi gerekçeler ileri sürer. Der ki,

Avrupa cihangirleri, özellikle İngilizler Müslüman dünyasını yutmak için çalışıyorlar. Müslüman dünyası İngilizlern ayakları altında yıkılmış durumda, deprenip duruyor. Böyle bir deprenişle kendini kolayca kurtaramayacağı da açıktır. Açık söyleyelim, biz Müslümanlar iki yoldan birini kabul etmeye mecburuz: İngiliz boyunduruğu altında kalıp Müslümanlığı mahvetmek veya bütün gücümüz ile bütün varlığımız ile İngilize karşı mücadele etmek. Birinci yolu, yani İngiliz boyunduruğu altında kalıp Müslümanlığı yok etmeyi kabul edecek bir Müslüman vicdanın varlığını düşünemiyorum. Bunun için ben bütün Müslüman dünyası için sadece bir yol bulabiliyorum. Hangi yol ile olursa olsun var gücümüzü toplayıp İngilize karşı durmak, yüreğinde azıcık Müslümanlık sevgisi bulunan herkes bu gün bütün başka işlerini bir tarafa bırakıp, İngilize mücadele etmek için İngilizin düşmanlarına dost olmak bizim vazifemizdir.

Pekiyi, bu vazife nasıl yerine getirilecek. İşte burada dışarıdan bir yardımcıya ve müttefike ihtiyaç vardır. Bu da Fıtrat'ın ifadeleriyle şöyle mümkündür:

Bu gün İngiliz hükümetinin en yaman en korkunç düşmanı Rusya Şuralar hükümetidir. İngilize Türkiye karşı çıktı, biz yardım etmedik, Afganistan karşı çıktı yerimizden kımıldamadık. Büyük fırsatları elimizden kaçırdık, İslamın yok olmasına sebep olduk. Şimdi Rusya Şuralar hükümeti karşı çıkmış, yana yatıp kalsak, bu fırsatı da kaçırsak bundan sonra kurtuluş günü elde edemeyiz. Bundan sonra İngiliz ve Fransız elinde namusumuz, dinimiz, şerefimiz, itibarımız, varlığımız, adımız yok olup gider. Kabemiz İngiliz elinde kalır, Kur'anımız İngiliz elinde yırtılır. Rusya Şuralar hükümeti ile birleşmek fikri yeni bir fikir değildir. İslamın büyük şahsiyetleri, ulu siyasileri bunu çoktan düşündüler. Müslüman dünyasını Avrupa cihangirliğinden kurtarmak gerekir, lakin Müslüman dünyası bilimsiz, bilinçsiz ve hünersiz kalmış durumda; bilimi olmayan, çalışma usullerini bilmiyor, savaşmak için silahı yoktur. Bunun için Avrupa güçlerinden birisine katılmaktan başka çare yoktur. İşte bunun için Müslüman düşünürleri Avrupa'nın hangi, hangi devletine katılmak gerktiği konusunda çok düşündüler. Osmanlı düşünürlerinden en heyecanlı milliyetçilerinden olan Celal Nuri Bey eserlerinden birinde "Müslümanlar Avrupa istilasından kurtulmak isterlerse Avrupa sosyalistlerine katılmaları gerekir"[14] diye yazmıştı. ...Rusya Şuralar hükümeti hiç bir ulusun

[14] Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd', (İctihad, No. 41,15 Şubat 1327/28 Şubat 1912, ss. 1000-1002, aynı makale Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel, İstanbul 1330, ss. s. 163-191 adlı esere de alınmıştır.) adıyla yayınladığı makalesinin son bölümünde Avrupa emperyalizmine karşı mücadelede Müslümanların sosyalistlerle işbirliği yapmasını önermektedir. Recep Duymaz, "Celal Nuri İleri", DİA, c. VII, s. 243; Necmi Uyanık, Siyasi

ülkesini almak istemiyor. Güçsüzlerin ülkelerini almak isteyen başka devletleri de yer yüzünden kaldırmak istiyor. Bunun için Müslüman dünyasını kurtarmak isteyenlerin Rusya Şuralar hükümeti ile birleşmeleri vaciptir.

Rus-Müslüman İttifakı Fikrinin Arkaplanı.

Fıtrat konunun arka planına dair bize göre iki adıma işaret etmektedir. Birisi Rus Sovyetlerinki diğeri Müslümanların çabaları.

Rus Sovyetlerin Yaklaşımı.

Sovyetlerin ilk hamlesi daha ihtilalin başında geldi. Fıtrat'ın da belirttiği gibi Lenin ve Stalin'in imzalarıyla, Halk Komiserleri Sovyeti'nin 24 Kasım 1917 tarihli *Rusya'nın ve Doğu'nun Müslüman İşçilerine* adlı ünlü bildirisi yayınlandı. Burada müslümanlara, devrimi desteklemeleri durumunda, din-vicdan özgürlüğü ile İslamî kurumları devam ettirme ve siyasi haklarla ilgili garantiler ifade edildi.[15] Sovyet rejimi ilk adımlarından birini din özgürlüğü veya dinlerin eşitlenmesi yönünde attı. *"Kiliseyi Devletten ve Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında"* adıyla 23 Ocak 1918'de bir kanun çıkarıldı.[16] Kanun ile bütün dinlerin eşit olduğu, herhangi bir dine inanmak veya hiçbir diğer inanmamanın bir ayrıcalık kaynağı olamayacağı hükmünü getirildi. Dolayısıyla İslam ve Hıristiyanlık kanunen eşit statü sahibi olduğu gibi Müslüman ile Hıristiyan da eşitti. Bu, Müslümanların belki de 1552'de Korkunç İvan'ın Kazan'ı istilasından beri hasretle bekledikleri bir statü idi.

Aslında bu tutum, siyasî bir zorunluktan kaynaklanmakla beraber, müslümanların komünizmi her yönüyle tam olarak tanımadıklarını da göstermektedir. Çarlık Rusyası'nın Avrupa bölümünde yaşayan müslümanlar her ne kadar St. Petersburg ve Moskova'da ortaya çıkan fikrî ve siyasî gelişmelerden biraz haberdar olsalar da, Baymirza Hayıt'a göre, Türkistan'da Bolşevikler iktidarı ele geçirmeden önce komünizmin ne olduğunu kimse bilmiyordu.[17] İslam dünyasında o yıllarda komünizmin bilinip bilinmediği konusu da kanaatımızca tartışmalıdır. Ne varki, Sovyet döneminde yazılmış resmi tarihlere göre, Türkistan'da daha 1903-4'lerde K. Marx ve F. Engels'in eserlerinden *Komünist Parti Manifestosu, Kapital* ve *İngiltere İşçi Sınıfı* gibi eserleri ve Lenin'in küçük risaleleri de yayılmaya başlamıştı.[18] Tabii ki bu ifadelerin gayesinin Türkistan'da komünizmin tarihini olabildiğince gerilere götürmek olarak düşünülebilir.

Türk Sovyetlerin Yaklaşımı.

Sovyetler, Türkistan'da ilk yıllarda halkı yanlarına çekebilmek için dini iyiden iyiye kullanmışlardır. Türkistan'da müslüman asıllı Bolşeviklerin İslam ile komünizm arasında benzerlikler bulmaya çalışmalarının esas amacının ne olduğunu tam olarak bilemesek de, Sovyet rejiminin temel gayesinin geçici bir süre için İslam'ı komünizme hizmet ettirmek

---

Düşünce Tarihimizde Batıcı bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 563.

[15] J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documantery Record: 1914-1956*, Princeton, 1956, II, 27.

[16] *Kanun, Din, Çerkov: Marksizm-Leninizm Kalsiklerning Din ve Ateizm Toğrısıdagı Fikrleri, KPSS ve Özbekistan Kompartiyasının, SSCB ve Özbekistan SSChükümetlerining ana Şu Masalalarga aid Huccatları Toplamı,* Haz. P. S. Kriboşeyev, Ö. A. Rüstemov, N. İ. Hasanov, Taşkent, 1987, s. 90-92.

[17] Baymirza Hayıt, *Türkistan, Rusya ve Çin Arasında,* Almancadan çev, A. Sadak, İstanbul, 1975, s. 237. Rusya müslümanları arasında komünizmin yayılması ve tanınmasının tarihi seyri için bkz., A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, "Communism in the Central Islamic Lands", *The Cambridge History of Islam,* ed., P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge, 1980, I/B, 644-698.

[18] *Özbekistan SSR Tarihi, II,* 259.

olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda önemli çaba harcayanlardan biri olan Ahmet Klevleyev[19] Türkistan KP'nin 17 Haziran 1918'deki I. kurultayında İslam ile komünizm arasındaki benzerlik olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre dinî öğretileri sosyalist nitelikte olan Hz. Muhammed ilk komünist kabul edilebilir. Nitekim KP'nin ana gayeleri Kur'an'da bulunmaktadır.[20]

Değindiğimiz gibi, Birinci Dünya Savaşı sonrasını bir fırsata çevirmek isteyen Sovyet Rusya, hem ideolojik devrimini yaymak hemde siyasi olarak yeni coğrafyalar elde etmek için "Şark Meselesi"ni gündemine almıştı. Batı kapitalist emperyalizmini gerileterek kendine alan açmayı ve siyasi veya ideolojik yeni sömürgeler elde etmeyi hedefliyordu. Bu siyasetinde kendi içindeki Müslümanlardan da yararlanma yoluna gitti. Bu bağlamda mesela Sultan Galiyev konuyla ilgilendi. Sovyet Rusya'nın Panislamizm, Panmongolizm gibi akımların anti-emperyalist niteliklerinden yararlanarak Batı Avrupa sömürgeciliğine karşı yönlendirmesi gerektiğini söyledi. Sovyet ideolojisi ile İslamın da telif edilebileceğini düşündü[21] 1922'de Tatar Cumhuriyet hükümetini kontrol eden Galiyev bu mutedil çizgisini Adalet Komiserliği'nde özel bir *Şeriat Komisyonu* kurarak kurumsallaştırmaya çalıştı. Bu komisyon Kur'an hukuku ile Sovyet hukukunu uzlaştıracak ve kordine edecekti. Aynı hükümet 1923'te Bulgar Hanlığı'nın Islamı kabul etmesinin 1000. yılı törenleri düzenledi. Fakat bu törenler Galiyev'in tutuklanması ile kesildi.

1919 yılında Semerkand'da çıkarılan *Mihnetkeşler Okulu* adlı bir Sovyet gazetesinde *İşçi* imzasıyla yazan Şakir Muhtari *"Komünizm Nedir?* adlı bir risale yayınlamış, burada sosyalizme ve komünizme geçişin Kur'an'ı Kerim'de haber verildiğini ve sosyalizmin temel gereklerinin ve talimatlarının İslama tamamen uygun olduğunu iddia etmiştir.[22] 1923 yılında *Novy Vostok*'ta (No. 4, s.274-279) yayınlanan *Müslüman Kültürü Üzerinde Komünistlik Etkisi* adlı makalede de İslam kültüründe tarih boyunca pek çok İslam büyüğünün komünist oldukları ileri sürülmüştür.[23]

Sovyet Ulemasının Yaklaşımı.

Milliyetçi aydınların yanında, cedidci ulemadan bazılarının da İslam ile komünizm arasında yakınlıklar bulmaya çalıştıkları görülmektedir. Bildiğimiz kadarıyla, bunların eserleri incelenerek ortaya konmuş bir çalışma yoktur. Bununla beraber, Tatar ulemasından ve *Ufa Mahkeme-i Şer'iye* üyelerinden Ziyaeddin Kemalî'nin *"Kur'an'dan Das Kapital, İslam'dan da sosyalizm ve komünizm imal etmeye"* çalıştığı ileri sürülmüştür.[24] Yine Tatar alimlerden Musa Carullah 1925'te Hindistan müslümanlarına yazdığı bir mektupta *"Rusya'da büyük bir devrim zafer kazanmış ve eski tiranlar rejimini yıkarak dürüst ve eşitliğe dayalı rejim kurmuştur. Şimdi müslümanlar eşitlik, güven ve barış içinde yaşamaktadırlar. Bu fırsattan yararlanarak bir "Kur'an Müminleri Toplumu" kurmanın zamanı gelmiştir."*[25] diyerek yeni rejime olan

---

[19] A. Klevleyev Kazan Tatarlarından olup 1918-1920 yılları arasında merkezi Rusya hükümeti tarafından Türkistan'da komünizm lehine kamuoyu oluşturmakla görevlendirilmiştir. A. Klevleyev, samimi bir komünist olarak komünizmi yaymak için dini vasıta olarak kullanmış, bu alanda bazı kuruluşların vucud bulmasına öncülük etmiş, bu gönüllü kuruluşların üyeleri, ellerinde Kur'an nushaları ile Basmacı hareketine karşı mücadeleye vermişlerdir., Baymirza Hayıt, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası,* Ankara, 1975, s. 143.

[20] Baymirza Hayıt, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası,* Ankara, 1975, s. 142-143.

[21] Halit Kakınç, Destansı Kuramcı Sultangaliyev, Bulut yay, İstanbul, 2004, s. 317 vd.

[22] Hayıt, *Sovyet Rusya,* 143.

[23] Hayıt, *Sovyet Rusya,* 334.

[24] Ferhad, "Urus Padişahları-Dîniye Nezâreti- Müftüleri", *Hudâsızlar,* 1929/1, 24.

[25] A. Bennigsen, Chantal Quelquejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, çev. Nezih Uzel, Hür yay, İstanbul, 1981, s. 78. Carullahın bu beyanatı Bombay Chronicle 1 Agustos 1925'te çıkmıştır. Carullah'ın benzeri bir

muvafakatını göstermiştir. Ancak dikkat edilirse, Carullah burada eski Çarlık rejiminin ağır baskılarından hareketle yeni rejime meşruiyet zemini bulmaya çalışmaktadır. Sovyetler Birliği'nde o zamanlar en yetkili ve etkili resmi dinî idarelerin başına gelen Ufa'daki Merkez Dîniye Nezâreti 1923'te yayınladığı bir fetvada *"Allah'ın büyük lütfü ile Rusya'da gerçekleşen Devrim, İslam'ı baskı ve takibat altında tutan bir zalim, müstebit idareyi yıktı"*[26] ifadeleri ile Sovyet rejimini meşrulaştırmanın yollarını aramaktadır.

Aynı şekilde merkezi Taşkent'te bulunan *Türkistan Mahkeme-i Şer'iyesi* başkanı müftü Zahiruddin Allam'ın, 1925'te Devrim'le ilgili değerlendirmedesi şudur:

Ekim-Halk Devrimi Orta Asya müslümanlarının hayatında yeni bir dönem açtı ve onları büyük Proleterya ailesi (İşçi sınıfı) safına kattı. Şûrâlar (Sovyetler) hükümetinin çalışmaları sayesinde ileriye doğru büyük ve geniş adımlar atılmaktadır. Müslümanlar eğitime doğru kuçak açmış gidiyorlar. Buna son zamanlarda sayıları çoğalan öğrencilerin varlığı açık delildir. Dinin devletten ayrılması, idari işlerde ne kadar yararlı ise dinin ilerlemesinde de o kadar yararlıdır. Hayatta görülen ugulamalar buna açık örnektir. ... Çocuklarımıza Şûrâ emekçi okullarında hayatımızda lazım olan ilimler okutuluyor. Ana dilde her türlü tedris yapılıyor. Şûrâlar Cumhuriyetinin eğitimin yükselmesi ve yayılması hususunda tuttuğu siyaseti bizim de ilerleme ve yükselmemize hizmet ediyor. ... İslamiyet esasları ve Şeriat-ı Ahmediye ahkâmı ile bütün dinî meseleler 'şûrâ-meşveret' ile çözülmesi gerekiyor. Şûrâ bu hususta lazım gelen kararı kabul edecektir.[27]

Müslümanların/Türklerin Yaklaşımı.

Fıtrat, Müslüman cenahının tutumuna da "Rusya Şuralar hükümeti ile birleşmek fikri yeni bir fikir değildir. İslamın büyük şahsiyetleri, ulu siyasileri bunu çoktan düşündüler." ifadesiyle işaret etmişti. Nitekim bizim de girişte kısmen değindiğimiz gibi bu fikrin Çarlık dönemi sonlarından başlayan bir geçmişi vardır. Bu konuda bölge Türklerinin amacı *maslahat* ve *ehven-i şer* ilkelerinden veya *denize düşenin yılana sarılması* gerçeğinden hareketle reel politiği izleyerek Avrupa emperyalizminden kurtulmak olarak görünmektedir. Benzeri fikirleri Cemaleddin Afganî 1887-1889 yıllarında Rusya'da bulunurken St. Petersburg sarayında seslendirmiştir.[28]

İsmail Gaspıralı da konuyu gündemine almıştır.[29] Akmescid'de 1881 yayınladığı *Russkoe Musulmanstvo -Mısli, zametki i nablyudeniya* (Rusya Müslümanları -Fikirler, Notlar, Gözlemler)[30] adlı eserinde Rusya'daki Müslümanların durumunu değerlendirmiş geri kalma sebeplerine eğilmiştir. Mevcut durumdan kurtulmak için tecdid/yenileşmeyi önermiştir. Bu bağlamda da Rusların öncülük yapmasını, iki taraf arasında yakınlaşmayı gerekli görmüştür.

---

beyanatı da Pravda gazetesinde yayınlanmıştır. Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef,* Ankara, 1994, s. 37-38; C. Lemercier-Quelqejay, "Ihtilal ve Iç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar,* ed. S. E. Wimbush, çev., Y. T. Kurat, Ankara, 1988, 90-91, dipnot 17.

[26] James Crithclow, "Islam and Nationalism in Central Asia", *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics,* ed. Pedro Ramet, Durham, 1989, 202.

[27] *Asri Müslümanlık,* 1 Fevral 1923/2 Recep 1343, S.3, 79.

[28] Nikki R. Keddie, An Islamic Response to Emperyalism, Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani, London, 1983, 27 vd.

[29] Bkz. Bkz. Nadir Devlet, "İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma", Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, 1996, Sayı: 2, s. 403-407.

[30] İsmail Gasprinski. Russko-Musulmanskoe, reprint, yay. A. Benningsen, Society for Central Asian Studies, Oxford, 1985; İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler, II (Fikri Eserleri), çev. Aydın İbrahimov, Yavuz Akpınar, neşreden Yavuz Akpınar, Ötüken yay, İstanbul, 2015, ss. 79-121.

Bunun da karşılıklı saygı, temel hak ve hürriyetlerin tanınması esasında olmasını istemiştir. Bu güne kadar yaşanan soğukluk veya uzaklaşmanın sebebini "Rusya Müslümanları, Rus vatanının menfaatlerini bilmiyorlar ve onların hissettiklerini hissetmiyorlar" şeklinde ifade etmiştir. Bu ifade hem Ruslara kendilerini Müslümanlara doğru anlatmaları hem de Müslümanların cehalet ve inattan çıkıp Rusları anlamaya gayret göstermeleri gibi karşılıklı ödev yüklemektedir.

Bunları söylerken kafasındaki sorular şunlardır:

Gerçekten de Tatarlarla Ruslar arasında ne tür ilişkiler olmalıdır? Tatarların, Rusya Müslümanlarının Ruslarla ilişkileri nasıl olmalıdır ve bunun karşılığında Ruslar Müslümanlara nasıl davranmalıdırlar? Rus hükümeti başka soydan oaln bu Müslümanlar için hangi makul hedefe can atıyor? Rusya onlar için ne yapmalı, nasıl yapmalı ve onlardan ne tistemelidirler? Ruslar ve Rusya Müslümanları aynı toprakta aynı kanun altında tesadufi bir yol arkadaşı ve komşu gibi mi yaşamalı? Yoksa uçsuz bucaksız vatanımızın büyük ailesinin çocuğu (Tatarlar) ile hakim Rus milleti arasında yakın akrabalık ilişkilerinin geliştirilmesi mi gerekiyor? Rusya hükümetinin Rusya Müslümanlarına karşı hareketlerini yönlendiren, insanlara ilham veren ilişkilerin kaynağı olan fikir nerede?[31]

İsmail Bey; Rusların genelde Türk yurtları, özelde Türkistan'ı işgalini tabi sınırlarına ulaşma, tarih ve takdirin hükmü / tarihi mukadderat olarak değerlendiriyordu. *Russkoe Musulmanstvo* adlı eserinde, Kazan, Astrahan, Sibirya, Kırım, Güney Kafkasya hanlıklarını işgal ederek Türkistan'ı almasıyla tabi sınırlarına ulaşacağını belirtiyordu.[32] Gaspıralı kanaatimizce tabii sınır olarak Afganistan'a dayanmayı kastetmektedir. Nitekim Ruslar, Ocak 1881'de yapılan Göktepe Savaşı'nda Türkmen direnişini kırdılar, 1885'le de tabii sınır Afganistan'a kadar ilerlediler. Ağustos 1887'de de İngiltere ile yapılan bir anlaşma ile Afganistan tabii sınır olarak tescil edildi.[33]

İsmail Bey bu aşamadan itibaren Rusya'nın sorumluluğunun daha da arttığına inanmakta "bu kavmin mukadderatına ciddi önem vermesini" istemektedir. Bu topraklardaki hakimiyetin "Hakim olan benim, vergilerinizi ödeyin, nasıl istiyorsanız öyle yaşayın" demekle olamayacağını iki tarafın karşılıklı yükümlülüklerinin belirlenmesi gerektiğini düşünmektedir.[34] Gaspıralı Rusya'nın ilim ve hareket olan Avrupa ile cehalet ve durgunluk olan Asya arasında tabii köprü olduğuna inanmaktadır. Başka bir ifade ile Avrupa medeniyetini Müslümanlara taşımasını söylemektedir. Ona göre aslında Rusya'nın Müslümanlara medeniyet konusunda bir borcu bulunmaktadır. Şöyle ki Altın Ordu zamanında Müslümanlar Rusların dinlerine ve kültürlerine saygılı davrandıkları, hatta Rus milletini yabancı güçlerden koruyarak milli benliklerinin güçlenmesine yardımcı olduklarını Rus birliği ülküsünün temellerini attığını belirtmektedir:

Eğer gerçekten biz Tatarlar bu manada, Rusya'ya bir dereceye kadar faydalı olmuş isek 'Borç kıyamete kalmasın' / 'Borç idesiyle güzeldir' derler. Biz isterdik ki bu iade eski Asya akçesiyle değil yeni Avrupa akçesiyle/altınıyla olsun. Sadece hakimiyet kurmak, haraç toplamakla değil, bizim aramızda Avrupa biliminin genelde bilginin yayılmasıyla olur.

[31] Gaspıralı, Rusya Müslümanları, s. 81-82.
[32] Russkoe Musulmanstvo, 2-3; Rusya Müslümanları, ss. 79-80.
[33] Mehmet Saray, The Turkmens in the Age of Imperializm: A Study of the Türkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire, TTK ya, Ankara, 1989, 183 vd.
[34] Gasprinski, Russkoe Musulmanstvo, 27, Rusya Müslümanları, s. 81.

Doğrudur, bu güne kadar Ruslar kendileri öğrenci idiler, fakat şimdiden sonra onlar bizim mürşitlerimiz ve öğretmenlerimiz olabilirler.[35]

Gaspıralı'ya göre Rusyalıların çok uluslu bir imparatorluğun sahipleri olarak kendi geleceğini güvence altına almak için birliğe, mümkün olduğunca tek ulusluluğa inmeye ihtiyaçları vardır. Bunu uygun yolla yapmak gerekir. Asimilasyon veya Ruslaştırma siyaseti devlete ve uluslara zarar getirir. Tarihte bu konuda başarılı olmuş bir yönetim de yoktur. Öyle ise bu kaynaşma nasıl sağlanmalıdır? Başka bir ifade ile devlet ve toplumun öncülüğünde Rusya Müslümanlarını Rusya ve onun eğitimi ile bilinçli bir şekilde kaynaştırma hangi yolla yapılmalıdır? Müslümanların yönetime karşı soğuk davranmaları dinlerinden kaynaklanmıyor. Çünkü Müslüman yönetim adil olduğunda ona itaati dini vecibe olarak kabul eder. Öyleyse bu soğukluk iki toplumun birbirini anlamamasından kaynaklanmaktadır. Bu da başta dil farklılığı olmak üzere Müslümanların cehaletindendir. Rusya'nın ülkedeki istenen birliği sağlamasının yolu *ahlaken Ruslaştırmadan* geçer.[36] Bunun da yolu Türk dilinin eğitim dil olarak kabul edilmesi Müslümanların da imkan nispetinde Rusçayı öğrenmeleridir. Böylece Müslümanlar Avrupa medeniyetine ulaşabileceklerdir. Eğitim kurumları ve müfredat bu yönde yeniden düzenlenmelidir.[37]

Gaspıralı Ruslara şöyle seslenir:

Büyük kardeşler/ağabeyler, bize ışık veriniz ışık! Yoksa boğuluruz, çürürüz ve çevreyi kirletiriz. Bizler, Müslümanlar, hala çocuğuz, dolayısıyla bilge pedagoglar/akıllı mürebbi olun; bizlerle, sizlere şaşkın-şaşkın bakacağımız şekilde değil, sizleri anlayabileceğimiz biçimde konuşun. Sizleri anladığımız zaman; mektebimizde ilim ve fenninizin ilk meyvelerini elde ettiğimiz zaman, Tatar kitaplarında anavatanımız Rusya'yı ve onun nizamlarını öğrendiğimiz zaman emin olunuz; biz de gimnaziye ve üniversitelerimiz doldurmak, hayat ve bilim meydanında sizlerle beraber çalışmak arzusu doğacaktır.[38]

İsmail Bey bu konuya dair müstakil bir risale yazmak gereğini duymuştur. Bahçesaray'da Mart 1896'da yazdığı *Russko-Vostocnoe Soglaşenie: Mysli, Zamatki i Pozhelaniia* (Rus-Şark Anlaşması: Fikirler, Notlar ve Temenniler) adlı eserinde baştan sona Ruslarla Müslümanların uzlaşı veya işbirliğinin iki tarafa kazandıracağı yararları ve Avrupa emperyalizmine getireceği zararları tartışmıştır.[39] Burada der ki,

Rusya Müslümanları adlı kitapçığımda Rusya Müslümanlarının aydınlanması ve onların Ruslarla sıcak ilişkilere girmelerinin mümkün olduğunu vurgulamıştım. . .. Kuzey yarı küresinin haritasını incelediğimizde Müslüman ülkelerle Rusya'nın sınırdaş olduğunu ve Karadeniz, Hazar gibi ortak denizleri paylaştıklarını görürüz... Rusya 'nın doğu sınırlarında 500-600 milyonluk Moğol dilli halklar (yazar bununla Çin, Japon vb. kasdetmiş olsa gerek) yaşamaktadır. Rusya'nın batısında ise 250 milyon Avrupalı bulunmaktadır. Bu iki dünya, yani Avrupa ile Moğol dünyası arasında ise Rusya Müslümanlarınm dünyası bulunmaktadır. Hristiyan Tanrısı da Müslüman Allah'ı da barış ve iş birliğine engel değillerdir. Kur'an-ı Kerim

[35] Gasprinski, Russkoe Musulmanstvo, 35, Rusya Müslümanları, s. 89-90.
[36] Gasprinski, Russkoe Musulmanstvo, 59, Rusya Müslümanları, 109.
[37] Gasprinski, Russkoe Musulmanstvo, 60-64, Rusya Müslümanları, s. 111-112.
[38] Gasprinski, Russkoe Musulmanstvo, 64, Rusya Müslümanları, s. 112.
[39] İsmail Bey Gasprinski, Russko-Vostocnoe Soglaşenie: Mysli, Zamatki i Pozhelaniia, Baxcisaray1896. Edward J. Lazzerini tarafından yapılan İngilizce tercümesi, Tatars of the Crimea, Their Sruggle for Survival, ed. Edward Allworth, London, 1988, 202-216; Türkçe tercümesi Hocali Necefoğlu-Yavuz Akpınar, İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler, II (Fikri Eserleri), neşreden Yavuz Akpınar, Ötüken yay, İstanbul, ss. 122-143.

Türkiye'nin Fransız ve Almanlarla birlik kurmalarına engelolmamıştır. Aynı şekilde incil de Nikolay Pavloviç'i Türkiye ile dostane ilişkilerden alıkoymamıştır. Dolayısıyla Müslümanlarla Hristiyanlar arasında da çok iyi ilişkiler yerleştirilebilir. Müslüman halklar için Rus kültürü Batı'dakinden daha yakındır. Rus halkının ekonomik ve endüstriyel hedefleri Batı'dakinden daha az tehlikelidir. Müslümanlarla Ruslar birlikte veya yan yana üretebilir, ticaret yapabilirler. Avrupalılarla iş birliği yapan Müslümanlar eskiden olduğu gibi şimdi de fakir kalmışlardır. Fakat Rusya'daki Müslümanlar, hatta göçebe Kırgızlar da dahil, fakir değil tersine varlıklı olmuşlardır. Kültürel yönden baktığımızda doğunun insanı Rusya'da olduğu gibi hiçbir yerde rahat yaşamamaktadır. Marsilya'da, Paris'te, hatta Fransız kolonisi Cezayir'de, Londra'da veya Den Haag'da hiçbir Müslüman Moskova veya Petersburg'taki konumuna sahip değildir. Burada onların kendi sokakları, camileri vb. kuruluşları vardır. Bunların ekserisi Tatardır. Ancak onların dışında da Rusya'nın dış ülkelere komşu olan oblastlarında değil, hatta iç Rusya'nın hemen her büyük şehrinde İranlı tüccar veya Türk fırıncılara rastlarız.

Gaspıralı'nın Ruslar ile işbirliği düşüncesine Buhara'dan da Ahmed Mahdum Daniş gibi katılanlar olmuştur. Alim, şair ve saray müşavirlerinden olan Daniş 1856, 1860 ve 1880 yıllarında Buhara Emirinin Rusya'ya gönderdiği heyetlerde bulunmuş, St. Petersburg ve Moskova'yı görme imkanı yakalamıştır.[40] O Batı Avrupa'yı Müslümanları Rusya'nın elinde tamamen yok olmaktan koruyacak bir güç olarak düşünüyor; Rusya'yı, Buhara için taklid edilebilecek mükemmel bir örnek, yararlı bilgi kaynağı ve yenileyecek bir araç görmüyordu. Ancak, Ruslar ve Buhara Müslümanları işbirliği yapabilirlerdi. Türkistan halklarını Avrupa medeniyetine ulaştırmada en mühim vasıta olan Rusça'yı öğrenmek zaruridir.[41]

Bu açıdan bakıldığında S. Galiyev ve A. Fıtrat'ın teklifleri daha öncekilerin bir tekrarı ve devamı niteliğindedir. Fıtrat, zaten İsmail Gaspıralı'ya yabancı değildir. Onun Daru'r-Rahat Müslümanları adlı eserine Farsçaya çevirip yayınlaması fikri bağlılığının göstergelerinden biridir.[42]

Fıtrat'ın Avrupa medeniyetine ya da son yüzyılın kanlı Avrupalılarına yönelttiği tenkitleri n kısmen benzerlerine o dönemde Türkiye'de rastlıyoruz. Mesela Türkiye'de Batıcı kanaatın önemli simalarında da tezahür etmişe benziyor. Osmanlı siyaset ve fikir adamlarından Jöntürkler hareketi temsilcilerinden Meclis-i Mebusan (Osmanlı Parlamentosu) başkanı Ahmet Rıza'da (ö.1930) da görüyoruz. Esasen Fransız Pozitivistlerinden A. Comte'nin fikir öğrencisi olan A. Rıza, 1922'de Paris'te basılan bir eserinde Batı'nın Doğu'dan medeniyet adına çok şeyler aldığını, zamanla bunları inkar ettiğini, hatta bir geri kalan Doğu'yu "medenleştirme misyonu" adı altında sömürgeleştirdiğini belirtmektedir. Bu tutumu da "ahlaken iflas" olarak kavramsallaştırmaktadır.[43]

Ruslarla işbirliği hatta ittifak konusu bazen Osmanlılarda da gündeme gelmiş, bir iki deneme de yapmıştır. Bunlardan biri Sultan II. Mahmud zamanına aittir. O, İngiliz ve Fransız emperyalizminin Osmanlı toprakları üzerindeki niyetleri ve faaliyetleri karşısında Rusya ile ittifakı uygun bulmuştur. Bu devletler bazı isyancıları Osmanlıya karşı kışkırtmışlar ve

[40] İbrahim Muminov, Tanlangan Eserler, I, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası , Fan neşriyatı, Taşkent, 1969, 249. Kitab-ı Pend ve Meslek-i Ademiyet, Kitab-ı Nukat, Kitab-ı Çhar Unsur, Nevadirü'l-Vakaye, Buhara Emirliğinin Tarihi, Mecmua-yı Hikayat-ı Ahmed-i Kelle adlı eserlerinde konuya değinmiştir. Muminov, 199.
[41] Muminov, I, 258.
[42] Şirali Turdiyev, Gapsrinsky ve Türkistan", Fen ve Turmuş, 1990/4, s. 20.
[43] Ahmed Rıza, La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient (Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası), Paris 1922 çev. Ziyad Ebuzziya, 1982.

destelemişlerdir. Bu arada Fransa 1839'larda bir Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgal etmiş, İngiltere bir Babüri toprağı olan Hindistan'da içten içe ele geçirme faaliyetlerini başlatmıştır.

Osmamnlı padişahlarının devletini ve reayasını kurtarmaya matuf ıslahatın başarıya ulaştırmak için başvurduğu yollardan biri de bazı Avrupa devletleri ile askeri ittifaklar yapmaktı. Ulemanın önemli bir kısmı 1790'larda Avrupalı diğer güçlere karşı oluşturulan Osmanlı-Prusya ittifak antlaşmasına karşı çıkmışlardı. II. Mahmud (1808-1839) da benzeri sorunla karşılaştı. Osmanlıların Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'u tehdit karşısında Avrupa'nın siyasi bir parçası olmanın vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğuna karar vermişlerdi. Zira Sultan, Rusya ve diğer hıristiyan devletlerin yardımı ile valisinin elinden kurtulabilmişti. Bu siyasi ve askeri gelişmeler üzerine şeyhülislam ve yüksek rütbeli ulema seleflerinin yaptığı gibi, hıristiyanlarla ittifak yapmayı tecviz etmişlerdir.[44]

Osmanlının bir diğer ittifak girişimi 19. Yüzyılın ikinci yarısında Sultan Abdülaziz'in sadrazamlarından Gürcü kökenli Mahmud Nedim Paşa'nın (ö. 1883) iktidarında olmuştur. O, iki farklı dönemde bir buçuk yıldan fazla sadrazamlık yapmış, görev yıllarında İstanbul Rusya büyükelçisi Nikolay Pavloviç İgnatyev ile yakın ilişki kurmuştu. Hatta Rusya sevgisi yüzünden lakabı "Nedimof"a çıkmıştı. Bu tutumunu hem içeriden hem dışarıdan muhalefet sebebiyle sürdüremedi ve 1872'de azledildi. Ruslara yakınlaşma siyasetinin sultanlarından Abdülaziz de "intihar" etmişti. Kimilerine göre bu intihar değil Batılı güçlerin suikastidir. Rusya Müslümanlarının önderlerinden A. İbrahim de hatıratında[45] "Sultan Aziz'in Öldürülmesine Asıl Sebep Neydi?" başlığı altında onun şehadetinin asıl sebebini sorgulamaktadır. Ona göre Sultan Abdülazizi'in taktik olarak Rus sefiri Graf İgnatiyef'e yaklaşması Rusların Balkanlar, Kafkasya, İdil-Ural, Türkistan ve Doğu Türkistan'da yaptıklarını önlemeye matuf olup, Balkanlarda Müslümanları güçlendirmiş, Kafkasya'da Şeyh Şamil'e ve Doğu Türkistan Kaşgar'da Yakup Han'a askeri yardımda bulunmaya çalışmıştır.[46]

Modern Türkiye de benzeri siyasetler takip etmiştir. Bilindiği gibi Türkiye Türkleri Birinci Dünya sonrası başlattıkları Milli Mücadele ve İstiklal Harbi'nde (1919-1922) yeni kurulan Sovyetler Birliği'nden siyasi ve askeri destek almışlardır. Hatta bu mücadeleyi uluslararası düzeyde ilk tanıyan Ruslar olmuştur. Şu hususu da hatırlatalım ki Ruslar tarafından yapılan yardımların büyük bir kısmı Sovyet ittifakı içindeki Türkler tarafından karşılanmıştır. Söz gelişi Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yardım olarak verilmesi için Sovyetler Merkez Hükümetine teslim ettiği 100.000.000 altın rubleden, Ruslar üç senede toplam 17.500.000 altın ruble kısmını vermişlerdir.[47]

---

[44] Bkz. Seyfettin Erşahin, "Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler", Diyanet İlmi Dergi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. yılı Özel Sayısı), c. 35, sayı: 1, 1999, ss. 249-270)

[45] Abdürreşid İbrahim, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri. Bu eser Musa Carullah Bigi tarafından, "Büyük üstadı muhterem Reşid Efendi İbrahim cenaplarının hatıralarından imla kılındı" ifadesi ile ondan kaydedilmiş Berlin'de 1933'te yayınlanmıştır. Eseri İsmail Türkoğlu, Tarihin Gizli Sahifeleri, adıyla yeni harflerle yayınlamıştır. Türk Dünyası Araştırmaları, 1997, sayı 110, s. 105-114.

[46] A. İbrahim 1904'te St. Petersburg'ta bulunurken İgnatiyef'i evinde ziyaret eder. Sohbet sırasında İgnatiyef der ki, "*Aziz gayet güzel adamdı. Halife olmak sıfatıyla da büyük bir adamdı. Ortaya çıkardığı meselesi de Sultan Aziz'in gayet mühim, gayet büyük idi. ...Aziz'in kalbinde büyük bir emel, dimağlarında büyük bir fikrin vücudu tahakkuk eder. Eğer o zaman böyle bir siyasete başlanmış olsaydı Alem-i İslamın Türkistan'ın yanız alabileceği vaziyeti değil hatta haritası da Hıristiyan devletlerin hürmetlerini celbederdi".* Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, s. 8-10.

[47] Selda Kılıç, "İstiklal Harbi'nde Sovyetler Birliğinden Gelen Yardımlar", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 56(1), 2016, 124-143.

Bu yıllarda Türkiye kamuyoyu da Sovyetlere karşı fikri ve siyasi yakınlık beslemektedir. İlginçtir ki İslamcı kanattan milli şair Mehmed Akif (Ersoy) da Rusya veya Sosyalist Bolşeviklerle işbirliği konusunda yakın bir duruş sergilemektedir:

...Avrupa hükümetlerini titreten Bolşevik tehlikesi, bizler gözlerimiz açmak şartıyla alem-i İslam hakkında tehlike değil, bilakis istifade olunacak bir fırsattır. Çünkü evvela bizde Bolşevikliğin sirayetini hazırlayacak sebepler yok. Ne sermaye sahiplerimiz ne bankalarımız ne amele meselemiz ne arazi meselemiz mevcut. Saniyen bütün harekatımızı ev muamelatımız tanzim eden şeriat sosyalistlerin, Bolşeviklerin bundan asırlarca sonra bekli bulabilecekleri düsturların esasların en insani, en ulvi, en fıtri, en şefik, en rahim eşkalini ihtiva etmektedir. Binaenaleyh, Bolşeviklerin Garb medeniyetini yıktıkları gün bizim esaslı hiçbir şeyimiz sarsılacak değildir. Sarsılsa sarsılsa Avrupalıları körü körüne ve hiç lüzumsuz yere taklit ederek aldığımız birtakım şeyler sarsılacaktır ki zaten bugünkü felaketimizin en birinci sebebi o mefasidin harim-i mevcudiyetimize sokularak hayat-ı ictimaiye ve siyasiyemizi zehirlemesidir.

Şu halde bizim Bolşeviklerden korkmamıza mahal olmadığı gibi, Bolşevik olmaya da ihtiyacımız yoktur. Biz elimizdeki şeriatın ahkamına, esasât-ı fazılasına tamimiyle sarıldığımız gün yakamızı kurtarmış oluruz.

Evet, düşmanın düşmanı ile dost olmak itibariyle müşterek, mütekabil menafi dairesinde Bolşeviklerle ittifak yapabiliriz. Garbın alem-i beşeriyeti, bilhassa biz Müslümanları ezmek için kuvvet almakta oldukları o mel'un zulüm müesseselerini yıkmak hususunda Bolşeviklere yardım da ederiz. Artık ittifakın zamanını, zeminini, dairesini, bu muavenetin derecesini tayin etmek tabidir ki selahiyet sahiplerine aittir. O cihetleri onlar düşünsünler, onlar halletsinler. Böyle bir ittifaktan biz ne kadar istifade edersek Ruslar da o derece müstefid olacaklardır. Çünki, ihmal edilmeyecek bir kuvvet olduğunu demincek söylediğimiz İslam alemi kendileriyle müttefik olmak şöyle dursun, bitaraf olmakla bile Bolşeviklere pek kıymetli muavenette bulunmuş olur. Buna mukabil, şimdiye kadar cenuptan, şarktan, garptan mahrusiyet içinde kalan Müslüman milletlere de böyle bir ittifakın vereceği faideler inkâr olunamaz. Henüz silah tedarik etmemiş olanları silahlandıracaklar, arkalarından emin olarak önlerindeki düşmanı denize dökmeye, asırlardan beri kaydettikleri istiklali ele geçirmeye muvaffak olacaklardır.[48]

Mehmed Akif'in Bolşeviklik ve Ruslar ile ilgili görüşleri zamanı ve zemini çerçevesinde tutarlılık göstermektedir. O ilkesel olarak Ruslara veya Rusya'ya karşı ya da düşman değildir. Müslümanları ezen Çarlık Rus rejimini tasvip etmez. Bolşeviklerin kurduğu Sovyet Sosyalist Rus rejimine sırf Rus olduğu gerekçesiyle düşman değildir. Bolşeviklere diyaneten karşıdır, ancak siyaseten iş birliğinden yanadır. Bu yaklaşım Millî Mücadele'ye Bolşevik Rusların yardımı ile açıklanabilir. Bu yaklaşım Fıtrat, fikirleri ile yakınlık arz etmektedir.[49]

Değerlendirme ve Sonuç.

Hemen belirtelim ki Ruslarla işbirliği veya ittifak Müslümanlar açısından ilk bakışta bir çelişkidir. Son asırları göz önünde bulundurduğumuzda Ruslar hakim, Müslümanlar makum, Rusla metbu Müslümanlar tâbidir. Aralarında hiyerarşik bir ilişki vardır. Bir de son dönemlerde bütün gelişmeler Müslümanların aleyhine olmuş, bu süreç duygusal kırılmaları ve

[48] Mehmet Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri, Mevıza ve Hutbeleri, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu, DİB yay, Ankara, 1991, s. 154-156.

[49] Seyfettin Erşahin, Türkistan'ın Milli Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği, MAMER yay, İstanbul 2021, s. 249-271.

düşmanlıkları doğurmuştur. Bu arada uluslararası ilişkilerin altın kuralı her zaman ve zeminde geçerlidir: "Devletler ve toplumlaraarası ilişkilerde ebedi dostluklar veya düşmanlıklar olmaz; çıkarlar olur." Bu kuraldan hereketle olsa gerek Çarlık Rusya hakimiyetindeki Türkler veya bir kısmı hasasten de aydınlar Rusy'nın siyasi, askeri ve özellikle de ilmi ve kültürel önderliğini, büyüklük göstermesini, ışık verip karanlıklardan/gerikalmışlıktan kurtarmasını istemişlerdir.

İşbirliği veya ittifakta din dil, kültür, fikir/ideoloji, ekonomik çıkar, coğrafya, tarih gibi etkenleri dikkate aldığımızda Ruslar ile Türkler arasında müşterekler azdır. Ancak Çarlık döneminden beri devam eden Türkler/Müslümanlar ile Rusların arası ittifakın imkanına ve gereğine çoğu Müslüman gibi Fıtrat da inanmıştır.

İttifak veya işbirliğinde Müslüman taraf daha ziyade ortak coğrafya, ortak kültür, ortak düşman ve ortak amaç gibi etkenlere atıfta bulunmuşlardır. Mesela İsmail Gaspıralı Bey ısrarla bu etkenlere işaret etmiştir. Dini/teolojik hususlara fazla eğilmemekte, mecbur kaldığında da İslam dini ve Müslümanlar bu konuda müsamaha ve işbirliğini tecviz ederler demekle yetinmiştir. Bir yandan da Çarlığın son yıllarından Sovyetlerin ilk yıllarına kadar bazı Müslümanlar ve Ruslar İslam ile komünizm, Kur'an ile Das Kapital arasında benzerliklerde de söz etmişlerdir. Fıtrat'ın yaklaşımını bazı çağdaşlarından ayıran hususlar vardır. Her şeyden önce dini boyuta fazla girmemiş, İslam, Kâbe, Hz. Muhammed'in kabri ve Müslümanların ayaklar altında ezilmekten kurtulması gibi duygusal argümanlar öne sürmüştür. Tatar cedidci ve sosyalist Galiyev de Sovyet Rusya'nın Pan-islamizm, Pan-monğolizm gibi akımların anti-emperyalist niteliklerinden yararlanarak Batı Avrupa sömürgeciliğine karşı yönlendirmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak, Galiyev Doğu'nun Batı'ya karşı harekete geçirilmesine Marksist teoriden ve Sovyet Rusya penceresinden bakarken, Fıtrat daha Şarklı bir duruşla İslamın, Müslümanların ve doğunun penceresinden bakmıştır.

Sovyet Rusya, kendisine inanaları hayal kırıklığına uğratmış, kendisinden beklenen veya umulan kurtarıcılık yerine istilacılığa soyunması Fıtrat'ın tezlerini tartışmalı hale getirmiştir. Ruslar SSCB sınırları içinde Rus olmayan halklara verdikleri sözleri tutmadıkları gibi yeni sömürgeler edinmişlerdir. Yine bir çelişki olarak genelde Batı'nın İslam dünyasına karşı iki asrı aşkındır sürdürdüğü sömürgeci tavır hâlâ günümüz Müslümanlarına yüzlerini Rusya'ya çevirmekten başka çare bırakmamaktadır. Fıtrat'ın yaklaşımları Soğuk Savaş'ın 1990'da sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tekrar güncellik kazanmıştır. Zira bir yandan eski Sovyet halkları Batı'dan beklediklerini bulamadıklarını iddia ederken diğer yandan Müslümanlar dahil olmak üzere dünyanın geri kalan halklarından bir kısmı da Batı'nın kendilerini sömürdüğünü hatta mahalli askeri çatışmalarla karşı karşıya bıraktığını, kimi durumlarda da bu çatışmaları destekleyerek yeni bir sömürgecilik yöntemi denediklerini düşünür olmuşlardır. Niteliği kısmen farklı olmakla beraber 1996'da güvenlik, savunma ve ekonomik dayanışma amacıyla kurulan Şanghay İşbirliği Örgütü'nde (ŞİO) Özbekistan başta olmak üzere Türkistan cumhuriyetleri Ruslar, Çinliler vb. ülkelerle birlikte hareket ediyorlar.

Fıtrat'ın "Şark Siyaseti" kavramını kullanması önem arz etmektedir. Bunun bir başka ifadesi de Şark Meselesi'dir. Esasen Osmanlı-İngiltere-Fransa ittifakı ile Çarlık Rusya arasında vuku bulan ve Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan Kırım Savaşı (1854) sırasında siyasi olarak tedavüle konan Şark Meselesi daha sonra Osmanlı'nın "hasta adam" olduğu iddiasıyla Rusya'nın da dahil olduğu emperyalist Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalamasıyla sonuçlanan bir süreçti. Daha sonra bu kapsama Garplı emperyal güçlerin Şark'tan istila etmek istedikleri topraklar, halklar ve devletler de dahil edildi. Bu aşamada Türkistan da İngiltere ve

Rusya açısından Şark meselesine girdi.[50] Fıtrat da eserinde kimi zaman Türkistan'daki emperyalist devletler rekabetini Şark Meselesi kavramı içinde değerlendirmektedir.

Şark Meselesi siyasi bir kavram olarak Avrupa'ya Şark'a müdahale hakkı hatta imtiyazı veriyordu. Avrupalılar Şarklıları ilerlemeden yoksun **gerici**, ve örgürlükten uzak **despot** olarak tanımlıyorlardı. İlerlemeci tarih anlayışının bir tezahürü ve gereği olarak Avrupa **modern**, Asya ya da Şark **modern öncesi** yani geri idi. Dolayısıyla insanlık adına "medenileştirme misyonu" ile Şark'a yönelik her türlü siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel operasyonu kendileri için meşru görüyorlardı. Şark cehalet uykusundan uyandırılmalıydı. Bu da Garp değerleri üzerinden yapılmalıydı. Oryantalizm bu algının "bilimsel" aracı idi. Rus oryantalistler de Türkistan'ı böyle tasvir etmişlerdir. Bunun bir algı mı olgu mu olduğu uzunca bir zamandır tartışılmaktadır. Her ne kadar oryantalizm maksadı, metodu ve muhtevasında olmasa da Gaspıralı'dan başlayarak Cedidciler de kendi halklarını biraz bu açıdan görüyorlar, yine bir Batılı olan Ruslar üzerinden uyandırmak, kalkındırmak istiyorlardı.

Fıtrat'ın Sovyet Rusya ile Şarkın/Müslüman dünyanın emperyalizme karşı ittifak kurma talebi siyasi ve kısmen kültüreldir. O, Çarlık Rusya'dan muzdarip olurken Sovyet Rusya ile ittifakı önerisinde yalnız da değildir. Geçmişte olduğu gibi, günümüzde bile hem Rus hem Türk veya Müslüman aydınlar arasında Batı'ya karşı müşterek ittifak dillendirilmektedir. Bu yaklaşıma göre komşu coğrafyaları paylaşan, hatta içiçe yaşayan, kültürel bakımdan yakınlıkları olan Ruslar ve Müslümanları birbirine düşman olmaları büyük ölçüde Batı'nın kışkırtmalarının sonucudur.

Müslüman dünyasının önemli bir kesimi "Rusya-Müslüman/Türk Dünyası ittifakı" meselesini *maslahat* ve *ehven-i şer* ilkeleri üzerinden meşrulaştırmaktalar. Reel politik de *Denize düşenin yılana sarılır* atasözü ile bu ittifaka kapı aralamaktadır. Ancak "Yağmurdam kaçarken doluya tutulmak" atasözünü haklı çıkaracak durumlar da her zaman yaşanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu fikrin inandırıcılık kazanması için epeyce bir zamana ve çabaya ihtiyaç vardır.

Kaynakça

1. Abdurrauf Fıtrat. (2003). "İngiliz ve Türkistan", içinde Tanlangan Eserler, c. III, yay. haz. Hamidulla Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, ss. 203-205.
2. Abdurrauf Fıtrat. (2003). "Muhtariyet" içinde Tanlangan Eserler, c. III, yay. haz. Hamidulla Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, ss. 198-199.
3. Abdurrauf Fıtrat. (2003). "Türkistan'da Ruslar" içinde Tanlangan Eserler, c. III, yay. haz. Hamidulla Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, ss. 201-202.
4. Abdurrauf Fıtrat. (2003). Şark Siyasatı, Tanlangan Eserler, c. III, haz. H. Baltabayev, Maneviyat yay, Taşkent, ss. 213-225.
5. Abdurrauf Fıtrat. (1992). Şark Siyaseti, Yayına haz: B. H. Ergaşev, İ. M. Ganiyev, Sözbaşı müellifi: İ. M. Ganiyev, Navkıran Buhara yayını, Buhara.
6. Abdürreşid İbrahim. (1997). Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, yay. İsmail Türkoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 110, ss. 105-114.

[50] Geniş bilgi için bkz. Arslan Topçuoğlu, Batı ve Şark Meselesi, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 2000, s. 10 vd.

7. Ahmed Rıza. (1922) La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient (Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası), Paris, çev. Ziyad Ebuzziya, 1982.

8. Allworth, Edward. (ed) (1988). Tatars of the Crimea, Their Sruggle for Survival, London.

9. Arnaut, M. M. (1994). "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two hijras and two fatwas", *Journal of Islamic Studies 5*, 242-253.

10. Asri Müslümanlık, 1 Fevral 1923/2 Recep 1343, S.3, 79.

11. Avcı, Yusuf. (2001). "Türkistanlı Fıtrat'ın Güzüyle Şark Siyaseti ve Şark Siyasetinde Çanakkale'nin Yeri" (85. Yılında Çanakkale Savaşları Sempozyumu) ss. 19-24.

12. Azapagic, M. Tevfik. (1884). *Risâle fi'l-Hicre 1302/1884*.

13. Baymirza Hayıt. (1975). Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası, Ankara.

14. Baymirza, Hayıt. (1975). Türkistan, Rusya ve Çin Arasında, Almancadan çev, A. Sadak, İstanbul.

15. Bennigsen, Alexandre-Chantal Lemercier-Quelquejay. (1980). "Communism in the Central Islamic Lands", The Cambridge History of Islam, ed., P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Cambridge, I/B, ss. 644-698.

16. Bennigsen, Alexandre-Chantal Lemercier-Quelquejay. (1981). Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, çev. Nezih Uzel, Hür yay, İstanbul.

17. Bhat, Ali. (2020). "Great Game in Central Asia: Causes and Consequences". Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi 4/2, ss. 170-187.

18. Celal Nuri. (1912) "İslam'da Vucub-ı Teceddüd', İctihad, No. 41,15 Şubat 1327/28 Şubat 1912, ss. 1000-1002.

19. Crithclow, James. (1989). "Islam and Nationalism in Central Asia", Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics, ed. Pedro Ramet, Durham.

20. Devlet, Nadir. (1996) "İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma", Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, Sayı: 2, ss. 403-407.

21. Eroğlu, Hamza. (1982). Türk İnkılap Tarihi, MEB yay, İstanbul.

22. Erşahin, Seyfettin. (1999). "Ulema ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler", Diyanet İlmi Dergi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. yılı Özel Sayısı), c. 35, Sayı 1, ss. 249-270.

23. Erşahin, Seyfettin. (2020). Müslüman Azınlıkların Modern Dünyada Yargı Çıkmazı, Berikan yay, Ankara.

24. Erşahin, Seyfettin. (2021). Türkistan'ın Milli Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği, MAMER yay, İstanbul.

25. Feagin, Joe R. (1984). Racial and Ethnic Relations, 2. ed., Prentice-Hall.

26. Ferhad. (1929). "Urus Padişahları-Dîniye Nezâreti- Müftüleri", Hudâsızlar, 1.

27. Görmez, Mehmet. (1994). Musa Carullah Bigiyef, Ankara.

28. Hurewitz, J. C. (1956). Diplomacy in the Near and Middle East, A Documantery Record: 1914-1956, II, Princeton.

29. İsmail Gaspıralı. (2015). Seçilmiş Eserler, II (Fikri Eserleri), neşreden Yavuz Akpınar, Ötüken yay, İstanbul.

30. İsmail Gasprinski. (1896). Russko-Vostocnoe Soglaşenie: Mysli, Zamatki i Pozhelaniia, Baxcisaray1896; İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler, II (Fikri Eserleri), çev. Hocali Necefoğlu-Yavuz Akpınar, neşreden Yavuz Akpınar, Ötüken yay, İstanbul, 2015, ss. 122-143.

31. İsmail Gasprinski. (1985). Russko-Musulmanskoe, reprint, yay. A. Benningsen, Society for Central Asian Studies, Oxford; İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler, II (Fikri Eserleri), çev. Aydın İbrahimov, Yavuz Akpınar, neşreden Yavuz Akpınar, Ötüken yay, İstanbul, 2015, ss. 79-121.

32. Kakınç, Halit. (2004). Destansı Kuramcı Sultangaliyev, Bulut yay, İstanbul.

33. Kandemir, Feridun. (1974). Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler, Medine Müdafası, İstanbul.

34. Kanun, Din, Çerkov: Marksizm-Leninizm Kalsiklerning Din ve Ateizm Toğrısıdagı Fikrleri, KPSS ve Özbekistan Kompartiyasının, SSCB ve Özbekistan SSChükümetlerining ana Şu Masalalarga aid Huccatları Toplamı, Haz. P. S. Kriboşeyev, Ö. A. Rüstemov, N. İ. Hasanov, Taşkent, 1987.

35. Keddie, Nikki R. (1983). An Islamic Response to Emperyalism, Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din al-Afghani, London.

36. Kılıç, Selda. (2016). "İstiklal Harbi'nde Sovyetler Birliğinden Gelen Yardımlar", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 56(1), ss124-143.

37. Mehmet Akif. (1991). Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri, Mevıza ve Hutbeleri, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu, DİB yay, Ankara.

38. Muminov, İbrahim, (1969). Tanlangan Eserler, I, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası, Fan Naşriyatı, Taşkent.

39. Özbekistan SSR Tarihi, II, **(1957).** ed, M. G. Vahabov, V. Ya. Nepomnin, T. N. Kâriniyazov, Taşkent.

40. Quelqejay, Chantal Lemercier. (1988). "İhtilal ve Iç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar", Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar, ed. S. E. Wimbush, çev., Y. T. Kurat, Ankara.

41. Saray, Mehmet. (1989). The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Türkmen People and Their Incorporation into the Russian Empire, TTK yay, Ankara.

42. Topçuoğlu, Arslan. (2000). Batı ve Şark Meselesi, Kültür Bakanlığı yay, Ankara.

43. Turdiyev, Şirali. (1990). Gapsrinsky ve Türkistan", Fen ve Turmuş, 4.

44. Uzunçarşılı, İsmail H. (1984). Mekke-i Mükerreme Emirleri, TTK yay, Ankara.

45. Uzunçarşılı, İsmail H. (1988). Osmanlı Tarihi, II, TTK yay, Ankara.

46. Yılmaz, Nail. "Azınlıklar", TUBİTAK Ansiklopedisi, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ ansiklopedi/azinliklar erişim 17.03.2026.

YANGI O'ZBYEK SHE'RIYATIDA SHAXSGA SIG'INISH DAVRI FOJIALARINING IN'IKOSI
(Fitrat, Qodiriy va Cho'lpan obrazlarining badiiy-falsafiy semantikasi)

Yashar QOSIM,
Ozarboyjon Milliy ilmlar akademiyasi
Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot
institutining bosh ilmiy xodimi
filologiya fanlari doktori, professor

Аннотация. Ushbu maqolada yangi o‘zbek she’riyatida shaxsga sig‘inish davri fojealarining inikosi muhokama qilinadi. Stalinizm qatag‘onlari avj olgan 30-yillarda qardosh o‘zbek xalqi, sobiq imperiyaning barcha xalqlari singari, nihoyatda og‘ir sinovlardan o‘tishiga tog‘ri keldi. XX asr Turkiston madaniyatining Abdulla Qodiriy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Usmon Nosir kabi buyuk san’atkorlari 20-30-yillardagi taqiqlar qurboni bo‘lishdi. Faqat 60-70-yillarda asarlari va ijodi, shuningdek, nomlari uzoq vaqt tilga olinmagan bu daho insonlarni eslash va ularga munosabat bildirish imkoniyati paydo bo‘ldi. Yangi o‘zbek she’riyatida birinchi marta o‘quvchilar qatl etilgan buyuk san’atkorlarimizning ismlarini ko‘rish va ularning xotirasini yod etish baxtiga muyassar bo‘lishdi. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Aman Metjan, Cholpan Ergash, Jamal Kamol va boshqa yosh shoirlar bundan 60 yil oldin zamondoshlarimizga va kelajak avlodlarimizga misl-siz fojialarimiz haqida ma'lumot berib, daho o‘g‘lonlarimizning fojealarini ko‘z yoshlari bilan kuylashgan.

Ka’lit so‘zlar: *Şəxsiyyətə pərəstiş dövrü faciələri, Abdulla Qədiriy, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Əbdürauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan, Osman Nasir, yeni özbək poeziyası, Erkin Vahidov, Abdulla Aripov. Rauf Pərfi, Aman Mətcan, Çolpan Erqaş, Camal Kamal.*

YENI ÖZBƏK POEZIYASINDA ŞƏXSIYYƏTƏ PƏRƏSTIŞ DÖVRÜ FACIƏLƏRININ INIKASI

Xülasə. Bu məqalədə yeni özbək poeziyasında şəxsiyyətə pərəstiş dövrü faciələrinin inikasından bəhs edilir. Stalinizm repsressiyalarının tüğyan etdiyi 30-cu illərdə sabiq imperiyanın bütün xalqları kimi qardaş özbək xalqı da son dərəcə ağır sınaqları yaşamalı olmuşdur. XX əsr Türküstan mədəniyyətinin Abdulla Qədiriy, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Əbdürauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan, Osman Nasir kimi böyük sənətkarları 20-30-cu illərin qadağalarının qurbanı olmuşdur. Uzun müddət nəinki əsərləri və yaradıcılığı, hətta adları belə çəkilməsi, tələffüz edilməsi mümkün olmayan bu dahi insanları yalnız 60-70-ci illərdə xatırlamaq, onlara münasibət bildirmək imkanı yaranmışdı. Yeni özbək poeziyasında ilk dəfə olaraq qətl edilmiş böyük sənətkarlarımızın adlarını görmək, xatirəsini yad eləmək xoşbəxtliyi oxuculara nəsib oldu. Erkin Vahidov, Abdulla Aripov. Rauf Pərfi, Aman Mətcan, Çolpan Erqaş, Camal Kamal və başqaları kimi gənc şairlər 60 il bundan əvvəl dahi oğullarımızın faciələrini göz yaşları ilə tərənnüm edərək çağdaş və gələcək nəsillərə misilsiz faciələrimizdən xəbər verirdilər.

Açar sözlər: *Şəxsiyyətə pərəstiş dövrü faciələri, Abdulla Qədiriy, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Əbdürauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan, Osman Nasir, yeni özbək poeziyası, Erkin Vahidov, Abdulla Aripov. Rauf Pərfi, Aman Mətcan, Çolpan Erqaş, Camal Kamal.*

REFLECTION OF THE TRAGEDIES OF THE ERA OF PERSONALITY CULT IN NEW UZBEK POETRY

Summary. This article discusses the reflection of the tragedies of the era of personality cult in new Uzbek poetry. In the 30s, when Stalinism repressions were rampant, the fraternal Uzbek people, like all the peoples of the former empire, had to experience extremely difficult trials. Great artists of the 20th century Turkestan culture such as Abdulla Qadiriy, Hamza Hekimzadeh Niyazi, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cholpan, Osman Nasir fell victim to the prohibitions of the 20s-30s. It was only in the 60s-70s that it became possible to remember and

express an attitude towards these brilliant people, whose works and creativity, as well as their names, could not be mentioned or pronounced for a long time. For the first time in new Uzbek poetry, readers were lucky enough to see the names of our great artists who were murdered and commemorate them. Erkin Vahidov, Abdulla Aripov. Young poets like Rauf Parfi, Aman Metjan, Cholpan Ergash, Jamal Kamal and others, 60 years ago, sang the tragedies of our brilliant sons with tears, informing contemporary and future generations about our unparalleled tragedies.

Key words: *Tragedies of the era of personality cult, Abdulla Qadiriy, Hamza Hekimzadeh Niyazi, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cholpan, Osman Nasir, new Uzbek poetry, Erkin Vahidov, Abdulla Aripov. Rauf Parfi, Aman Metjan, Cholpan Ergash, Jamal Kamal.*

XX asr 60-yillari shoirlari avlodining ijodida mavjud jamiyatga munosabat, asosan, shaxsga sig‘inish davri fojialarining tahlili asosida shakllangandi. Aniqrog‘i, yosh shoirlar stalinizm davrining fojialarini ochib bermasdan, o‘sha davrning xunukliklarini oxirigacha fosh qilmasdan turib, zamonaviy ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni baholashning imkoni yo‘qligini teran tushunardi. Stalinizm davrining jinoyatkorona mohiyatini anglamasdan turib, 60–70-yillarni o‘ziga xos va mustaqil siyosiy bosqich sifatida baholashning mutlaqo iloji yo‘q edi. Shu sababli ham yangi o‘zbek lirikasida zamonaviy haqiqatlarni fosh etish va inkor qilish jarayonlari yaqin o‘tmish fojialarining tahlili bilan ayni paytda va yaxlit bir yo‘nalishda olib boriladi. Ayni shu bois yangi avlodning 60-70-yillardagi adabiy to‘plamlarida va ilk “Saylanma”larida shaxsga sig‘inish davri fojealariga bag‘ishlangan she'rlar muhim o‘rin.

Yangi lirik qahramonning ma'naviy faoliyati va ichki kechinmalaridagi bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zida chuqur axloqiy-falsafiy mazmun mujassam etgan ushbu ikki yo‘nalishning o‘zaro bog‘liqligi va kuchli ta'siri nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu ikki poetik oqimning uzviy birligi yangi o‘zbek lirikasining g‘oyaviy-badiiy pafosi, yangi lirik qahramonning o‘ziga xos estetik pozisiyasini belgilab beradi.

Ta'kidlash joizki, o‘zbek oltmishinchilari ilk qalam tebratishlaridayoq alohida o‘rin egallagan, repressiya va siyosiy qatliom qurbonlariga bag‘ishlangan yurakni o‘rtagan marsiyalar, dardu hasratga to‘la bag‘ishlovlarni yosh ijodkorlarning faqat e'tiqodsiz va imonsiz zamonga bo‘lgan noroziligi sifatida baholash noto‘g‘ri. Bu turkumga kiruvchi she'rlar yangi avlod shoirlarining orzu-umidlari, kayfiyatlari va qarashlarining ham yaqqol ifodasi edi. Ochig‘i, bu she'rlar ularning poetik avlod sifatidagi mohiyati va mavjudligini namoyon etuvchi axloqiy-estetik nishonalari va belgilari edi.

Ayni zamonda, bilvosita bu izlanishlarning davomi bo‘lgan va yaqin o‘tmishga turli yo‘nalishlardan, pozisiya va nigohdan yondashishga harakat qilgan yangi she'riyatning eng sara va samimiy namunalarida shafqatsiz zamon uzib tashlagan ma'naviy rishtalarni tiklash, ularni yangitdan bog‘lash, bir-biriga payvand etishga bo‘lgan ehtirosli intilishlar kuzatiladi. Bu faqat yangi o‘zbek lirikasini emas, balki umumiy imperiya doirasida, deyarli, barcha hudud va markazlarda faoliyat yuritgan, o‘z xalqlarining adabiy-madaniy hayotida yangi bosqichni boshlab bergan oltmishinchilarni xarakterlovchi global xususiyat edi.

Oltmishinchi yillar shoirlari ijodida siyosiy qatliom dahshatining aks ettirilishi haqida gap borganda, Abdulla Oripovning she'rlari alohida e'tiborni tortadi. Ijodkorning ayniqsa “Ketganlar yodi bu…” (1966) she'ri bu jihatdan o‘ziga xosdir. Ushbu she'rda yangi lirik qah-

ramonning shaxsga sig‘inish davri fojialariga faqatgina iztirobli munosabati emas, balki dahshatli tarixning uning ma'naviyatidagi aks-sadosi, umr bo‘yi unutilmaydigan ruhiy-ma'naviy xulosalari ham aks etgandi. She'rda Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Oybek, Maqsud Shayxzoda, Mirtemir kabi ulug‘ ustozlar, muqaddas ma'naviy salaflarning achchiq taqdiriga ishoralar sezilib turadi. Fojiali o‘tmish bilan bugunning ichki aloqalarini tasavvur qilish nuqtai nazaridan Abdulla Oripovning hissiy-fojiaviy pafosga boy “Malomat toshlari” (1976) she'ridagi shaxsga sig‘inish davri qurbonlariga bag‘ishlangan misralari inson qalbida o‘chmas iz qoldiradi. Bu haroratli satrlarda aks etgan iztirobli nadomatlar, dardu hasrat, zolim zamonga nisbatan g‘azab tuyg‘ulari kelajak avlod qalbida ham aks-sado berishiga ishonasiz:

Sarg‘aygan sahfalar aro qarab tek,
Qodiriy qabrini so‘rar Otabek.

She’rda yuqorida aytilganlar, xalq boshdan kechirgan xatarli davr va qonli tarixiy yo‘llar umumlashtirilib, jiddiy xulosa chiqariladi. Bu falsafiy-badiiy xulosada milliy taqdir hamda ijtimoiy tarjimai hol aniq, real tarzda namoyon bo‘ladi:

Ha, qonu ter bilan yo‘g‘rilib kam-kam,
Shundoq barpo bo‘ldi davron muhtasham .

“Malomat toshlari” she'rida bir-biridan dardli, g‘amgin misralar inson qalbini larzaga soladi. Shoir yaqin o‘tmishimizdagi musibatlardan, insoniyat tarixining turli og‘riqli voqealaridan so‘z yuritadi. Zamondoshlarimizni murakkab tariximizning shafqatsiz haqiqatlari to‘g‘risida o‘ylashga undaydi. Chunki, Abdulla Oripovning “Malomat toshlari” (1976) she'ri yozilgan davrda soxta shon-shuhrat va yolg‘onlar hukmron bo‘lgan saltanatda, hatto uzoq kelajakda ham qilingan jinoyatlar uchun javob berish zarurligi ko‘pchilikning, “uyqudagi vijdonlar”ning xayoliga ham kelmasdi. Jamiyat kelajak oldidagi javobgarlik va burchni butunlay unutgandi. Ha, “Malomat toshlari” ruhan uxlayotgan jamiyatga, mudrayotgan ommaga jiddiy ogohlantirish edi.

Diqqatla qaraganda sezamizki, yangi lirik qahramonning ma'naviy olamida yuz berayotgan ziddiyatli o‘zgarishlarda o‘tmishdagi iztiroblar va ertaga nisbatan xavotir uyg‘un tarzda birlashadi. Shoirning otashin iztiroblari, bezovta fikrlarining asosida ko‘p hollarda aynan mana shu tuyg‘u yotadi – kelajakka ishonch va shubha, ertangi kunga bo‘lgan ba'zan kamaygan, ba'zan ko‘paygan havotir… Yangi lirik “men” insonni o‘zining barcha gunohlari va nuqsonlaridan xoli, azaliy-ma'naviy komillik darajasida tasavvur etishni va ko‘rishni istaydi. Agar biz kechagi gunoh va yovuzliklar uchun bugun tavba qilmasak, kelajakning shafqatsiz ta'na toshlaridan qutula olmaymiz. Yangi lirik qahramonning zamondoshlarga murojaati, tabiiyki, kelajak avlodlarga ham qaratilgan edi...

60-80-yillar o‘zbek she'riyatining bir qator yuksak namunalari yangi lirik “men”ning ishonch va ishonchsizlik, umid va shubha orasidagi ikkilanishlari, og‘ir ma'naviy iztiroblaridan yaralgandi. Yuqorida biz nazardan o‘tkazgan “Malomat toshlari” she'ri ham shulardan biridir. She'rsevarlar va adabiy jamoatchilik xotirasiga muhrlanib qolgan “Olomonga” she'ri ham shu qatordandir. Yangi o‘zbek lirikasining taraqqiyotidagi muhim bosqich sifatida diqqatni tortgan “Olomonga” (1980) she'ri –lirikamiz mohiyatida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berganidan darak berardi. Yangi badiiy tafakkurda “mudragan vijdon” istiorasidan ko‘ra ancha g‘azabli va kinoyali “olomon” ramziga o‘tish tabiiy hamda zarur ma'naviy-estetik hodisa edi. Aslida “mudragan vijdon”, “uyqudagi xalq” metaforalarining “olomon” timsoliga aylanishini zaruriy

poetik jarayon sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Chunki omma psixologiyasining negizida aynan shu xususiyatlar – itoatkorlik, qullik, befarqlik, uyqu, fahmsizlik kabi ma'naviy nuqsonlaru razolatlar yotganligi malum haqiqatlardir. Shu tariqa Abdulla Oripov “Malomat toshlari”, “Olomonga” she'rlari orqali kechagi jinoyatlarini unutgan, esidan chiqargan meshchan va manfaatparast jamiyatini tavbaga chaqiradi. Ma'naviy poklanish, oʻz gunohlarini tan olish, ruhan tozarishga ojiz avlodlarni kelajak kechirmasligini e'lon qiladi. Buyuk rus yozuvchisi Aleksandr Soljenisin aytganidek, unutganlarning har ikkala dunyosi ham kuyadi.

Abdulla Oripovning ushbu mavzudagi she'rlari hayotiy-tarixiy teranligi, oʻziga xos emosional pafosi bilan ajralib turadi. U “tarixning shafqatsiz gʻildiragi bosib oʻtgan avlod”ning (Anna Axmatova) fojiaviy obrazini barcha murakkab jihatlari bilan jonlantirishga muvaffaq boʻlgan. Shoirning bu boradagi she'rlarida milliy faxr va armon, milliy gʻam hamda iftixor tuygʻulari uygʻunlashuvi, tabiiy birlashuvi tasodifiy emas. Aynan shu ruh yuqorida tilga olingan she'rlarda yetakchi yoʻnalishdir. Mashhur “Bahor” she'ri ham bu jihatdan istisno emas. Tarixiy haqiqatga sadoqat ayniqsa, ustozlar – Gʻafur Gʻulom va Maqsud Shayxzodaga bagʻishlangan parchalarida yaqqol koʻzga tashlanadi. Bu parchalarda muallif nafaqat ikki shoirning adabiy taqdiri, jamiyatda ijodkor sifatidagi oʻrni, balki ularning bir-biridan farqli tarjimai hollari va hayotiy qismatlarini ham yoritadi.

Ustozlar ruhiga samimiy hurmat va cheksiz muhabbat bilan bitilgan bu she'rda buyuk ijodkorlar taqdiridagi nozik farqlar ham oʻz aksini topgan. She'rda mavjud yuksak tarannum va tantanali marsiya uslubi Gʻafur Gʻulom umrining quvonchli damlarini ulugʻlashga mos boʻlganidek, Shayxzoda tarjimayi holinigg ogʻir sahifalari, buyuk shoir umri toʻfonlarini tasvirlashga ham toʻsqinlik qilmagan. Agar “Ey zəfər nəğməkarı, ünlü zamandaş” murojaatida Gʻafur Gʻulomning hayoti va ijodi mahorat ila umumlashtirilgan boʻlsa, (“Bəlxdən yorğun qayıtmış Əlişir kimi Təzədən doldurmuşdu mürəkkəb qabın”) misralari Shayxzoda umrining mashaqqatli bosqichidan dalolat beradi. Abdulla Oripov Shayxzodaning fojiali taqdiriga tarixdan misol izlab topgan, ya'ni uning qamoqdan sogʻ-omon qaytishini Hazrat Navoiyning Balh surgunidan qaytishiga qiyoslaydi. Mazkur poetik taqqoslash orqali shoir juda muhim bir fikrni – barcha zamonlarda nodon va johil kishilar, xudbin saltanatlar ozodliksevar insonlarni, ayniqsa, shoirlarni ta'qib etgani, ularni xoʻrlaganini ifoda etadi. Agar muallif faqat shu taqqoslash bilan cheklanganida, ehtimol, fikr doirasini toraytirgan boʻlardi. Chunki qiyoslanayotgan davrlar oʻz mohiyatiga koʻra – ijtimoiy-siyosiy tabiati jihatidan mutlaqo teng va muqobil emas. Ular oʻrtasida osmon bilan yercha farq bor. Ha, Shayxzoda zamonasi Navoiy zamonasidan koʻra koʻproq shafqatsiz, solishtirib boʻlmas darajada beshafqat edi. Abdulla Oripov bu haqiqatni – Shayxzoda zamonining favquloddaligini, insoniyat tarixida misli koʻrilmagan darajada ogʻirligini ta'kidlash uchun ehtimoliy tarzda boʻlsa-da, oʻtmishdan ta'sirli misollar keltiradi.

Ustoz Mirtemir xotirasiga bagʻishlangan, yurakni larzaga keltiruvchi sogʻinch va dard bilan bitilgan “Karvon” she'rida ham Abdulla Oripov oʻz uslubiga sodiq qoladi. Umri davomida son-sanoqsiz zarbalar, davr maddohlarining nohaq hujumlaridan azob chekkan, “yorugʻ kunlarni intizor kutgan” dardchil shoir qalbining iztiroblarini quyidagi misralarda dildan his qilamiz. Zotan buyuk shoirning umr karvoni qarshisiga chiqqan aqlga sigʻmas toʻsiqlar va qiyinchiliklarni yengib, yolgʻon va xiyonatlarga bardosh berib, oʻz muhitida har doim ezgulik va ulugʻvorlik nurini sochdi. Shu bilan birga, zulm va zulmat saltanatida umri davomida ignaning uchiday yorugʻlikka zor boʻlib yashagan shoirning yolgʻizligi ham abadiy muhrlangan

ushbu misralarga. “Karvon” she'rida bir band alohida yondashuvni talab qiladi. She'rning har bir misrasida buyuk Mirtemirning inson va ijodkor sifatidagi xarakterining muayyan belgisi, o‘ziga xos jihati jonlantirilgan. Ayniqsa, quyidagi misraga e'tiborni jalb etadi:

Pokiza edingiz misli oq qog‘oz.

Bu – she'rdagi shoh misra. Muallifning badiiy niyati va ulug‘ ustozning ma'naviy siymosi aynan shu misrada to‘liq ifodalangan. Shoir o‘z qahramoni fojiasining sabablarini, uning fojiali taqdirining muqarrarigini ta'kidlaydi. Xususan, Mirtemir va zamon ziddiyatining ildizlari, mohiyati ochib beriladi: Qop-qora davron oppoq qog‘ozdek poklikni, sotqin va xoin muhit soddaligu samimiyatni, jirkanch va nopok hayot esa cho‘qqidagi qorday tozalikni qabul qilolmasdi. Insoniyatning necha ming yillik tarixida bu ziddiyat har doim ikkinchi tomonning – ijodkorlarning mag‘lubiyatlari, azobli va fojiali taqdiri bilan yakunlangan.

Siyosiy qatag‘on qurboni bo‘lgan barcha ijodkorlar falokati va baxtsizlik sabablari bir nuqtada jamlanadi: zamon axloqiga moslasha olmaslik, davr shamollariga bosh egmaslik. “Karvon” she'rida ham ushbu muhim falsafiy-badiiy xulosa o‘z aksini topgan. Yuqorida qayd etganimiz (“Pokiza edingiz misli oq qog‘oz”) aynan shu fikr tasdig‘idir. Shuningdek, Abdulla Oripov shaxsiyatga sig‘inish davrining boshqa qurbonlariga bag‘ishlangan asarlarida ham aynan shu konsepsiyani ilgari suradi, shu nuqtai nazardan chiqish etadi. Ustoz Oybek haqidagi (“Benazir Oybek”) va Shayxzoda haqidagi (“Ketdi pok bir siymo, teran bir xayol”) epitetlari yuqoridagi fikrlarni yanada mustahkamlaydi. Ma'lum bo‘ladiki, qo‘rquv va yolg‘onga asoslangan jamiyatda barcha ma'naviy fazilatlar, axloqiy qadriyatlar o‘z qadr-qimmatini yo‘qotib, odamni o‘lim va musibat sari yetaklaydigan zidlikka aylanadi. Ravshan bo‘ladiki, qabohat va razolatlar dunyosida yaxshilik va olijanoblikning, insonda insoniylikning yemirilishi muqarrardir.

O‘sha davrlar – 30–50-yillarda ham, hozir ham jamiyat ma'naviy o‘lim haqida teran va jiddiy o‘ylamagan. Chunki jismoniy o‘lim dahshati bunga yo‘l bermasdi. Shu ma'noda, biz har doim qatag‘on qurbonlari haqida o‘ylarkanmiz, ma'naviy o‘limga yetarli darajada e'tibor qaratmagan bo‘lishimiz mumkin. Holbuki, o‘sha davrda ma'naviy o‘limning ko‘lami va oqibatlari jismoniy o‘limdan-da dahshatliroq edi. Milliy falokat va yo‘qotishlarning aynan shu qatlamlarigacha kirib borish, tafakkur nurini shu tubsizliklar sari yo‘naltirish, ehtimolki, so‘z san’atining kelajakdagi asosiy vazifalaridan biridir. O‘zbek oltmishinchilarining bevaqt qurbon bo‘lgan ustoz ijodkorlarga bag‘ishlab yozgan she'rlarida so‘z bilan ifoda qilib bo‘lmaydigan ruhiyatni his qilasiz. Yosh lirik qahramonning kechinmalari va tafakkurida ustozlar ruhi hamda yo‘liga sadoqat pafosi yaqqol seziladi. Yangi estetik ideal shakllanishida mana shu merosiy tuyg‘u muhim rol o‘ynaganini ham ta'kidlash joiz, albatta. Ha, qurbon bo‘lgan avlod e'tiqodi va idealiga sadoqat yangi lirik qahramonning asosiy adabiy kredosi mag‘zini tashkil etgan. Shoir ustozlarning ulug‘ orzulari va ezgu niyatlari kelajak avlodlar hamda keyingi asrlarga ham yetib borishiga yurakdan ishonadi. Yangi lirik qahramonning ma'naviy olamida quvonchdan ko‘ra g‘am, shodlikdan ko‘ra qayg‘u, orzudan ko‘ra sog‘inch asosiy omilga aylanishi, uning emosional lirik hikoyasida bosh pafos darajasigacha ko‘tarilishi aynan shu bilan izohlanadi.

“Sizning armoningiz yashar ko‘ngilda”. Bu otashin qasamyod faqat ustoz Mirtemirga emas, balki zolim zamon taqdirini ezib, yo‘q qilib yuborgan barcha ma’naviy ajdodlarga ham bag‘ishlangandi. Masala shundaki, biz tilga olayotgan 60-yillarda siyosiy qatag‘on qurbonlarining barchasini ochiqchasiga tilga olish, ularga bemalol murojaat qilishning imkoni yo‘q edi. Shu bois ham o‘sha davr lirikasida Abdulla Qodiriy nomidan ko‘ra uning qahramonlari –

Otabek va Kumush koʻproq madh etilardi. Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Choʻlponning ismlari oʻsha yillardagi she'rlarda deyarli uchramaydi. Faqatgina 60-yillarda yozilgan birgina she'r bundan mustasno. Abdulla Oripov qalamiga mansub "Yozajakman" (1967) radifli gʻazalida bir bayt bor. Mana oʻsha bayt:

Osmon elining turfa-tuman yulduzi koʻpdir,
Xoʻbdir barisi, ravshani – Choʻlpon yozajaqman.

Shoir bu misralarda nima deyishni istaydi? Gap haqiqatdan osmondagi yulduzlar haqida ketyaptimi? Choʻlpon – oʻzbek tilida tong yulduzi degani. Xoʻsh, ushbu baytdagi "Choʻlpon" faqat yulduzni anglatadimi? Bu va boshqa savollarga toʻliq javob bera olish uchun she'rni atroflicha tahlil qilish zarur. Ushbu she'r ijodkor va dunyo, shoir va zamon haqidagi chuqur mulohazalar, ehtirosli satrlar bilan boshlanadi. Gʻazalning ilk baytidan sezilgan asabiy shiddat lirik kayfiyat mazmunini tushunishga yordam beradi.

Endi shoirni yondirgan dardni anglashga harakat qilaylik. Nima uchun u ("Men oddiy doston emas, faryod yozaman") deya kuyinmoqda? Bu faryod va nolalar nimadan, qanday alamu iztiroblardan kelib chiqqan? Lirik "men"ni izdan chiqargan, hayajonga solgan, bu otashin dardning ildizi qaerda? Lirik qahramonning gʻamgin holati nima uchun boshqalarda hayrat uygʻotmoqda?

Lirik "men" esa haqiqatdan ham boshqalarning holiga hayrat bilan qaramoqda. Bu oʻzaro hayratning sababi nima? Lirik "men" va atrof-muhit oʻrtasidagi "tushunmovchilikning" ma'lum sababi bormi? Bu oʻzaro hayratning sababi "men"ning boshqalardan ajralib turishidami yoki atrofdagilarning lirik qahramon holatini tushunishga ojizligidami? Umuman olganda, bunday qarama-qarshilik – tomonlarning bir-biriga nisbatan rad etuvchi munosabati Abdulla Oripovning aksar yirik she'rlari, ayniqsa, ilk lirikasiga xos holat. Yosh shoirning 60-yillarda yozgan mashhur toʻrtliklaridan birida bu ziddiyat ancha keskin va kinoyali tarzda ifoda etilgandi. Bu toʻrtlikda tasvirlangan ma'naviy muhit yuqorida keltirilgan baytdagi "men" va "oʻzgalar" oʻrtasidagi "hayrat"ni tushunishga yordam beradi. Ya'ni, bulbul zogʻlar orasida, oqar suv togʻlar orasida, "muhabbat dardidan hasta qalblar" esa sogʻlar orasida oʻgay boʻlganidek, "men" ham "oʻzgalar" orasida oʻgaydir. Mohirlik bilan tasvirlangan ushbu badiiy-ma'naviy manzara shoir va atrof-muhit oʻrtasidagi yotlik, uzoqlik, ziddiyatni obrazli va yodda qolarli shaklda aks ettiradi. Shu bois ham muallif keyingi baytda "men"ni – shoir deb ataydi.

Abdulla Oripov "shoir" deganda faqat oʻzini, oʻz dardmand holatini nazarda tutmagan. Gʻazaldagi umumiy holat shuni koʻrsatadiki, muallif shoir qalbining xarobaligini ta'kidlaydi va bu orqali faqat oʻz iztiroblari emas, balki butun ijodkor fojiasini ochiqlashni xohlaydi. Quyidagi bayt ham "Yozajakman" gʻazali aynan shoir fojiasi haqida yozilgan asarligini isbotlaydi. "Men"ning qalbiga behisob dardlar solgan "ul shoʻxoʻ badhoʻ" shoirlar fojiasining klassik nomidir. Keyin esa buyuk Choʻlponning muborak nomi muhrlangan bayt keladi. Ushbu misralardan ayon boʻladiki, gʻazalda muallif faqat oʻz qalb alamlari emas, balki butun ijodkor taqdirining ogʻirligi, aniqrogʻi, baxtsiz shoir qismati borasida soʻz yuritmoqda. Abdulla Oripov "Choʻlpon" obrazi orqali juda chiroyli va chuqur satr orqasidagi ma'noni ifoda etishga muvaffaq boʻlgan. Chunki "Choʻlpon" faqat oʻzbekchadagi tong yulduzi emas, balki milliy-ma'naviy e'tiqodimiz bayroqdori va she'riyat osmonining yulduzlaridan biri – XX asr adabiy-estetik tafakkurimizning tong yulduzi boʻlgan Abdulhamid Sulaymon oʻgʻli Choʻlponning ham ismidir. "Choʻlpon" istiorasining "yozajakman" radifi bilan birga kelishi bayt ma'nosining ufqlarini yanada kengaytirgan. Muallif shu orqali Choʻlpon ruhiga cheksiz muhabbatini, uning

yo‘liga sadoqatini ham ifodalagan. Shuningdek, “Cho‘lpon” nomi tilga olingan ushbu ko‘p ma'noli misralarda buyuk Cho‘lponning mashhur misralariga ishora ham bor. Haqiqatdan ham “Yozajakman” g‘azalida milliy armonimiz – bir zamonlar ma'naviyat osmonimizda porlagan go‘zal Cho‘lponning zulmat saltanatining barcha nur so‘ndirishiga dosh berolmay “yerga botganini” iztirob bilan eslash bor.

Ishonch bilan aytish darkorki, “ey johili nodon” murojaati aniq bir kishiga yo‘naltirilmagan. Muallif bu yerda biron shaxsni emas, balki “men” orqali o‘z noroziligi va g‘azabini zamonga qaratadi. “Johili nodon” deb mustabid jamiyat va tuzumni nomlaydi. (“Xudo bo‘lsang ham, nomingni shayton yozaman”) degan qat'iy hukm esa iqtidorlaru nurli insonlarni qadrlamagan, ularni qurbon qilgan yovuz zamon va zolim tuzumning ma'naviy tubanligi isbotidir. G‘azalning poetik mantiqi va asosiy pafosi bizga bunday jiddiy xulosa chiqarishga asos beradi. Chunki “Yozajakman” g‘azali kimdandir, katta bir amaldor yo rahbardan ranjib yozilgan she’r emas. Aksincha, muallifning bu asari she'ru shoirni qadrlamaydigan, inson sha'ni va huquqini poymol qiladigan shafqatsio‘ jamiyatga, “o‘lik jonlar”, “imonsizlar” va “vijdonsizlar” dunyosiga qarshi otashin isyondir. G‘azalning so‘nggi baytlarida esa poetik g‘oya yanada chuqurlashadi, ma'no chegaralari yanada kengayadi. Badiiy matndagi fikr ijod va ijodkor fojiasidan umumxalq fojiasigacha bo‘lgan darajada rivojlanadi.

O‘zining chinakam farzandlari va buyuk o‘g‘lonlarini himoya qila olmagan millat – ozod millat emas. Shoir Vatan ozodligi va mustaqilligi yo‘lida o‘zini qurbon etgan, hayotdan hasratu armon bilan ketgan ustozlar ruhiga qasam ichadi. Ularning orzu va maqsadlari ro‘yobga chiqishi, shahidlarning yarim qolgan umrini nomus bilan davom ettirishiga ishonch bildiradi. Kora o‘tmish va qatag‘on davrining poetik tahliliga bag‘ishlangan she'rlarida yangi estetik idealning asosiy konturlari, mohiyat hamda mazmunini ham obrazli tarzda ochib beriladi. Yangi poetik idealning mundarijasini xalqning ozodlik hamda mustaqillik orzulari tashkil etganligi ifodalanadi.

Xullas, biz oltmishinchi yillar shoirlar avlodining estetik dunyoqarashi, ijodkor va shaxs sifatida shakllanishida qatag‘on qilingan adabiyotning kuchli ta'sirini ko‘rishimiz mumkin. Ayniqsa, o‘sha shafqatsiz davrda shahid ketgan ulug‘ ijodkorlar – Abdulla Qodiriyning milliy romanlari, Abdurauf Fitrat ijodi, Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning kurashchan va ozodliksevar she'riyati, yosh Oybekning biroz shikasta va romantik ilk lirikasi, Usmon Nosirning otashin va musaffo shoirona poetik kechinmalari biz tilga olgan ma'naviy-badiiy manbalardandir.

Adabiyotlar

1. Vohidov E. Muhabbat. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1976. – 447 s.
2. Vohidov E. Tirik sayyoralar. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1978. – 127 s.
3. Vohidov E. Sharkiy kirg‘ok. Toshkent, Yosh qvardiya nashriyoti, 1982. – 126 s.
4. Vohidov E. Saylanma. İkki jildlik. I jild. Muhabbatnoma. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1986. – 528 s.
5. Vohidov E. Saylanma. İkki jildlik. II jild. Sadokatnoma. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1986. – 550 s.
6. Oripov A. Yuzma-yuz. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1978. – 390 s.
7. Oripov A. Surat va siyrat. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1981. – 151 s.
8. Oripov A. Yillar armoni. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1984. – 592 s.

9. Parfi R. Xotirot. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1975. – 78 s.
10. Parfi R. Ko‘zlar. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1978. – 95 s.
11. Parfi R. Kaytish. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1981. – 191 s.
12. Kamol J. Kadah. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1980. – 167 s.
13. Kamol J. Suvaydo. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1983. – 237 s.
14. Kamol J. Umidli dunyo. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1988. – 477 s.
15. Erqash Ch. Tonqotar sadolari. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1982. – 135s.
16. Erqash Ch. Enq baland kasr. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1986. – 232 s.
17. Erqash Ch. Orzuninq og‘ir kipriklari. Toshkent, Adabiyot va sanat nashriyoti, 1990. – 264 s.

ABDURRAUF FITRAT'IN DİL VE ÇAĞATAYCA TERİMİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ, KADÎMKİ ESERLERLE İLGİLİ BAZI ÇALIŞMALARI

Tanju Seyhan
Prof. Dr., MSGSÜ Öğretim Üyesi
tanju.seyhan@msgsu.edu.tr

Özet. 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarında eş zamanlı olarak Osmanlı İmparatorluğunda siyasi gelişmelere ve toplumsal değişime bağlı olarak "Türkçülük" ve eski SSCB'de Orta Asya'daki, Kırım, Kazan Azerbaycan'da "Ceditçilik" adını taşıyan cereyanı Türk dilini ve kültürünü merkeze alan bir anlayışla Türk ulusunun kendine has değerlerine ve öğeleriyle kültürel ve politik birliğini sağlayarak yükselmesini ilke edinmiş; İsmail Gaspıralı'nın formülleştirdiği "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesine dayanan bir fikir hareketidir. Bu akım sayesinde dilde sadeleşme ve milli bilinç oluşturulmuştur. Türk dünyasının, Fıtrat'ın sözleriyle Türk ulusunun aydınları yüz yüze olmasa da görüş birliğinde olup birbirlerini takip etmektedirler. Bu çalışmada Abdurrauf Fıtrat'ın *yelpi til* için yapmış olduğu çalışmalarla Türk dili, ortak dil, edebî dil, Çağatayca, Çağatay-Özbek edebî dili, Türkçenin zenginliği, bahtsızlığı ve sadeleştirilmesi gibi konularla ilgili görüşleri yer yer Osmanlı sahasında yürütülen Yeni Lisan ilkeleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

***Anahtar Kelimeler**:* Abdurrauf Fıtrat, Dil Zenginliği, Dilde Sadeleşme, Çağatayca, Ortak Türk Dili

Abstract. Abdurrauf Fitrat's Perspectives on Language and the Concept of Chagatai, with Selected Studies on Classical Texts

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, parallel to political developments and social change in the Ottoman Empire, the movement known as "Turkism," and in the former USSR—specifically in Central Asia, Crimea, Kazan, and Azerbaijan—the movement called "Jadidism," emerged as intellectual currents centered on the Turkish language and culture. These movements adopted as their principle the elevation of the Turkish nation by ensuring its cultural and political unity through its unique values and elements. They were based on the principle formulated by Ismail Gaspıralı: "unity in language, thought, and action." Thanks to this movement, simplification in language and the formation of national consciousness were achieved. As expressed in the words of Abdurrauf Fıtrat, the intellectuals of the Turkish world—though not face to face—were in agreement and followed one another.

In this study, the views of Abdurrauf Fıtrat on issues such as the Turkish language, common language, literary language, Chagatai, the Chagatai–Uzbek literary language, the richness and misfortune of Turkish, and its simplification—based on his works for a "general language" (yelpi til) are examined comparatively, at times alongside the principles of the "New Language" movement carried out in the Ottoman sphere.

Keywords: Abdurrauf Fitrat, Linguistic Richness, Language Simplification, Chagatai (language), Common Turkic Language

GİRİŞ

Ömrünü yazı yazmakla geçiren velût bilim insanlarının çalışmalarına özellikle de 1900'lü yıllardan bahsediyorsak makalelerine, gazete veya dergi yazılarına ulaşmak hiç kolay değildir. Ahmet Bican Ercilasun'un isabetle belirttiği gibi "Makalelere her zaman aynı kolaylıkla ulaşılamaz. Nice kaynakları tarayarak, nice mantık ilişkileri kurarak ulaştığınız önemli bir sonuç, birkaç sayı çıkmış, bilinmeyen bir derginin sayfaları arasında kaybolup gidiverir. Hele verimli bilim adamlarının çok değişik yerlerde yayımlanmış makaleleri, kendilerine ulaşmamızı iyice zorlaştırır. Bu durum, sadece yeni araştırmalarda bir eksiklik yaratmakla kalmaz, aynı zamanda makaleleri kaleme almış olan bilim adamları hakkında toplu bir değerlendirme yapmayı da engeller." (Korkmaz 1995: V). Abdurrauf Fıtrat'ın (Doğ. Buhara 1886- öl.1938) çalışmalarının önemli bir kısmı *Tanlangan Asarlar* adı altında 5 ciltte toplanmış, bunun yanı sıra birkaç eserde daha bir araya getirilmiştir; ancak Abdurrauf Fıtrat'ın en azından kendi çalışmalarından gazetelerde olan başkaca yazılarının olduğu bilgisine sahibiz; çünkü Fıtrat bize bir konu hakkında peyderpey yazdığını bildirmekte, bazen bu konudan bir önceki yazımızda bahsettik demektedir. Onun bütün yazılarının toplanmasıyla düşünceleri hakkındaki değerlendirmeler eksiksiz olacaktır.

Abdurrauf Fıtrat 20. yüzyıl modern Özbek edebiyatının kurucularından, yazar, şair, tiyatro yazarı, fikir adamı, müzikolog, eğitimci, siyasetçi, bilim insanı, tarih bilinci içinde türkolojideki gelişmeleri eş zamanlı takip edip tarihi Türk dilli ortak eserleri takip eden ve üzerlerinde çalışmalar yapan Türkolog, Türkçü bir aydın. 1909'da Buharalı milliyetçiler tarafından kurulan Terbiye-i Etfal cemiyetince İstanbul'a gönderilir. 1913'e kadar Darü'l-Fünun'da eğitim görür. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden mezun olmuştur.

Abdurrauf Fıtrat Türkçü aydınlarımızdandır. 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarında eş zamanlı olarak Osmanlı İmparatorluğunda siyasi gelişmelere ve toplumsal değişime bağlı olarak "Türkçülük" ve eski SSCB'de Orta Asya'daki, Kırım, Kazan Azerbaycan'da "Ceditçilik" adını taşıyan cereyanı Şemsettin Sami (Doğ. Arnavutuk 01.06.1850– öl. İst. 08.06.1904), İsmail Gaspıralı (Doğ. Bahçesaray 20.03.1851– öl. Bahçesaray 24.09.1914), Ali Emîrî (Doğ. Diyarbakır 1857– öl. İst.23.01.1924), Necib Âsım (Doğ. 29.12.1861 – öl. İst. 12.12.1935); Mehmet Emin Yurdakul (Doğ. İst. 1869– öl. İst. 14.01.1944), Yusuf Akçura (Doğ. Kazan 02.03.1876 – öl. İst. 1935), Ziya Gökalp (Doğ. Diyarbakır 23.03.1876 – öl. İst. 25.10.1924), Ömer Seyfettin (Doğ. Gönen 11.03.1884– öl. İst. 06.03.1920), Abdurrauf Fıtrat (Doğ. Buhara 1886– öl. Taşkent 1938), Ali Canip (Doğ. İst. 01.01.1887– öl. İst. 26.10.1967), Ahmet Zeki Velidi Togan (Doğ. Başkurdistan 10.12.1890 – öl. İst. 26.07.1970), Hüseyin Namık Orkun (Doğ. İst. 15.08.1902– öl. Ankara 23.03.1956) ve başka pek çok Türk aydını tarafından Türk dilini ve kültürünü merkeze alan bir anlayışla Türk ulusunun kendine has

değerlerine ve öğeleriyle kültürel ve politik birliğini sağlayarak yükselmesini ilke edinmiş; İsmail Gaspıralı'nın formülleştirdiği "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesine dayanan bir fikir hareketidir. Bu akım sayesinde dilde sadeleşme ve milli bilinç oluşturulmuştur. Türk dünyasının, Fıtrat'ın sözleriyle Türk ulusunun aydınları yüz yüze olmasa da görüş birliğinde olup birbirlerini takip etmektedirler. Türk dünyasında Abdurrauf Fıtrat'ın terimiyle *yelpi til* / ortak dil, ortak alfabenin oluşturulmasının zaman alacağının bilincindedirler ve farklı Türk boylarından olanlar öncelikle *öz tilleri* / kendi lehçelerinin meseleleriyle ilgilenmeleri gerektiğini düşünürler. Umdeleri 11 Nisan 1911'de *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan ve Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp ve başka hareket öncülerinin ortak imzasız *Yeni Lisan* başlıklı yazı ile Osmanlı İmparatorluğunda; 1918 sonu ile 1919 başlarında Taşkent'te kurulan "Çağatay Gürüngi" topluluğu ile umdeleri 1919'da *İştirakiyyûn*'da yayımlanan Abdurrauf Fıtrat'ın *Tilimiz I, Tilimiz II* yazılarında ortaya konulan, Çağatay dilini esas alarak *"Gürüng" til* çalışmalarıyla Özbekistan'da, Türkistan'da edebî diller yaratılmaya çalışılır (T. E. II: 37-45). Burada Çağatay adının kullanılması son derece bilinçlidir; çünkü 15-16. asır Türk tili / Çağatay lafzı Timür Han va Timürlüler, Baburluların hakimiyet sahasında geniş bir coğrafyada siyasî ve kültürel olarak ortak resmî edebî dil olarak kullanılmıştır.

"Çağatay Gürüngü" topluluğunda çalışanların da amacı Türkistan'da bütün dil kültür varlığını da değerlendirerek böylesi bir ortak dil ve kültür birliği yaratmaktır. Fıtrat, Türkistan halklarının bir olduğunu savunur ve parçalanmasına da şiddetle karşı çıkar. Türkiye'de yapılan halk ağzından derlemeler gibi burada da diyalektlerin öğrenilmesi çalışması başlatılır. Bu bir yandan unutulan değerleri tekrar yazı diline kazandırmak, Arapça, Farsça kelimelerin tasfiyesinde yerine konulacak Türkçe söz varlığını derlemektir.

Özbekistan'da da tıpkı Türkiye'de olduğu gibi yenileşme hareketlerinde paralel düşünceler hakimdir, yapılması gerekenler ve bu doğrultuda yapılanlar, ele alınan meseleler: dil, bütün Türk dünyası için ortak dil, Özbek Türkçesi, imla Abdurrauf Fıtrat'ın şu sözlerinde ifadesini bulur:

"Miladi 19. Mölçerning (asrnıng) songlarıda bizde yanglılaşmak (teceddüd) fikri oygandı. Yengi mektepler açmak, yengi kitaplar yazmak, gazeteler, hatlar çıkarmak istedik: açdık, yazdık, birak henüz – til, imla meselelerige açık belgili bir yol bire almagan edik. Bütün Türk dünyası üçün 'bir **yelpi til**' kabul etmek hayalları bilen avare boldık. Tilimizni şunga togrı yörgüzmak üçün ünümsiz tirişdik. Bu hayallarnıng işke aşmaganın bilgenden keyin öz tilimizni, öz imlamızını tüşüne başladık. Bu yolda birinçi adımnı Kokanlık Aşurali Zahirî atdı. İmla bitik sözini yazıb çıkardı. Undan songra Taşkentde 'Çıgatay Gürüngi' açıldı. *'Gürüng' til,* imla meseleleri bilen tiranrak meşgul boldı. Türkiyeli Şeyh Vâsıfî tomanıdan Arabça, Farsîçege ergeşib yazılgan eski *Osmanlı Sarf, Nahv*[51] kitabını mekteblerimizden sürüp çıkardı-da öz

[51] Şeyh Vasfî (Doğ. İstanbul 1269/1851-öl. İstanbul 1328/1910): "Fatih Merkez Rüşdiyesi'nde Kavâ'id-i Osmâniyye, Mekteb-i Nüvvâb'da Resmî Kitâbet dersleri vermiştir. Recâizâde Mahmud Ekrem ile Muallim Nâcî'nin arasındaki edebî münakaşalarda Muallim Nâcî'nin yanında yer almış ve dönemin bazı gazete ve dergilerinde yazmıştır. Şeyh Vasfî'nin şiir, mektup, sohbet, ders kitapları ve tercümeler şeklinde tasnif edilebilecek birçok eseri bulunmaktadır. ***Nahv-i Osmanî***: Rüştiye Mektebi'nde okuyan talebelere Osmanlı Türkçesinin cümle bilgisini öğretmek için hazırlanmıştır. ***Sarf-ı Osmanî***: Müellif bu eseri harf, hareke, kelime, isim, lafz, müfred-cem', ism-i cem', mürekkeb isimler, müfred, tesniye, cem', cem'-i müzekker, cem'-i müennes, ahvâl-i isim, sıfat, zamîr, fiil, fâil, mef'ul, edat gibi konulara değinerek Osmanlı Türkçesinin kelime yapısını öğretmek için hazırlamıştır. *Sarf-ı Osmanî* farklı isim ve hacimlerle pek çok kez yayımlanmıştır." Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ertürkoğlu, Eren (2025), Şeyh Vasfî ve Hikemiyyât-ı İslâmiyye Adlı Tercümesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi /Journal of Turkish Language and Literature,* 65 (1): 89-129. https://doi.org/10.26650/TUDED 2025-1503748;

tilimizning kaidelerini kirgizdi. … eski imlaga karşı keng suvretde küreş açıp öz fikirlerini ötkezdi. ... bir yandan ülkede Latin harflerini kabul etmekni yaklavçılar tayyarladı. … **Bütün Türk tillerini birleştirmak hayalı hayalgına bolup kaldı**. Eski imlanın izleri kökke uçurıldı." (T.A. IV: 140).

Bu çalışmamızda kendisi bizzat zengin bir söz varlığıyla ve çok akıcı bir Türkçeyle yazan Abdurrauf Fıtrat'ın çalışmalarında önemli yer tuttuğunu gördüğümüz dil, millet ve konuşulan lehçenin adı, terim meselesi, ortak dil, alfabe, imla meseleleri üzerine düşündükleri/görüşleri; yüksek tarih bilinciyle ortak dil mirasımızın kadîm metinleri üzerinde yaptığı çalışmalar ve onlardan bugüne ışık tutan görüşleri ortaya çıkararak faydalanışı üzerinde Batı Türklük sahasıyla özellikle de Osmanlı dönemiyle karşılaştırmalı olarak durmaya çalışacağız.

Yenileşmede yapılması, gerçekleştirilmesi gereken pek çok iş olduğunu belirten Abdurrauf Fıtrat'ın birinci aşamada yapılmasını düşündüğü Türk dünyasının yeniden ortak dilli, ortak alfabeli olması idealidir; ancak bunun bir hayal haline geldiğini düşünür ve öncelikle kendi dil ve imlalarını, alfabelerini düşünmeye, okullarda okutulmak üzere kendi dillerinin gramerini yazmaya girişildiğini ifade eder. Önce imla, gramer bilmek, bunlarla ilgili kitaplar yazmak gerekir. *Sarf, Nahiv* kitapları bu amaçla yazılmıştır. Aynı düşünce doğrultusunda Türkiye'de yapılan çalışmalar da paraleldir, gramer kitapları yazılır[52], "Yeni Lisan"la umdeleri ortaya konulan dilde sadeleştirme çalışmaları başlatılır. Kendi milli kimliklerini, üst kimliklerini tesis için de kadim eserlerin, tanıtımına girişilir, kütüphanelerde çalışıp tarihi eserleri ortaya çıkarılır. Abdurrauf Fıtrat da bu yolda pek çok önemli işe imza atmış, kendinden önce başlayan bazı çalışmalara, her ne kadar haklarında çok bilgi sahibi olmasak da katkıda bulunarak gelişmesine çalışmıştır. Mesela "Ancak *Sarf*'ın 5. baskısında yer alan bilgilerden o devirde "İmla-Istılah Komisyonu" adıyla bir komisyon oluşturulduğunu öğreniyoruz. Bu komisyon, öncelikle Latin alfabesi için kabul edilen esasları uygulamaya başlar. İmlayı düzeltme girişiminde bulunur. Bu çalışmaların yanında bazı terimleri de değiştirerek yerlerine yeni terimler kabul eder. "*Dil, terim ve imla konusundaki çalışmaların henüz birinci devresi yaşandığı için kurallar bütünüyle ortaya çıkarılıp terimler sabit hâle getirilemez. Yeni başlayan çalışmaların hepsinde bu türden sıkıntıları hemen çözmenin imkânı yoktur*." diyen Fıtrat, terimlerin henüz yerleşmediğini bu konudaki çalışmaların devam ettiğini belirtir." (T.A. IV: 175-176; Avcı'dan 2008: 11-12).

Taştan, Osman (2009*), Şeyh Vasfi'nin Nahv-ı Osmanî adlı eserinin incelenmesi*, Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Edebiyatı Bölümü / Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı / Türk Dili Bilim Dalı, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nursel Özdarendeli, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

[52] Batı Türklük sahasında yazıldığını bildiğimiz ilk gramer kitabı M. 1530 tarihli Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l-Ulûm*'udur. Sonraki gramer kitapları 19. Yüzyılın ortalarında yazılmaya başlanır. Birkaçı: *Mikyâsü'l-Lisan Kıstasü'l-Beyan* / Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi (Çev. Ali Ulvi Elöve) Yazılış: (1847), basım İst. (1881); *Kavâid-i Osmâniyye* / Ahmet Cevdet Paşa ve Fuad Paşa (M 1851); *Medhal-i Kavaid* / Ahmet Cevdet Efendi, (1851); *Lugat-i Türkî* / Fazlullah Han (1852) (Sarfa dair bilgiler de vardır); *Emsile-i Türkiyye* / Abdullah Ramiz Paşa (M 1866); *Kavâid-i Türkiyye* / Ahmet Cevdet Paşa (1875); *İlm-i Sarf-ı Türkî* / Süleyman Hüsnü Paşa (1875); *Belâgat-i Osmaniyye* / Ahmet Cevdet Paşa (1880); *Nahv-i Osmânî* / Selim Sabit Efendi (M 1881); *Sarf-ı Osmânî* / Selim Sabit (1881); *Nahv-i Osmânî* / Selim Sabit (1881); *Lisan-ı Osmânî* / Ali Nazima (1884); *Külliyât-ı Kavâid-i Osmâniyye* / Manastırlı Mehmet Rifat (M 1885); *Nev Usul Sarf-ı Türkî* / Şemseddin Sami (1892); *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* / Tâhir Kenan (M 1893); *Mükemmel Sarf ve Nahv-i Osmânî* / Necib Âsım Yazıksız (M 1894); *Nahv-i Osmânî* / Şeyh Vasfî Efendi (M 1901); *Sarf ve Nahiv* / Hüseyin Cahit (Yalçın) (1908); *Kavâid-i Türkiyye* / Hacı Mehmed Zihni Efendi (öl. 1913: Eser günümüzde yok); *Yeni Türkçe Sarf ve Nahiv Dersleri* / Midhat Sadullah (M 1927).

Abdurrauf Fıtrat'ın bu yolda yaptığı ilk çalışmalatdan biri *Uzbek Tili Kaideleri Togrısıda Bir Tecribe*dir. Bu konuların işlendiği yazılar özellikle *Tanlangan Asarlar* adlı külliyatın II. cildinde yer alan *Nevâyî'ning Farsiy Şairliği Hem Unıng Farsiy Divanı Togrısıda* (5-11), *Kutadgu Bilig* (11-17), Ahmed Yesevi (17-31), *Ahmed Yesevi Mektebi Şairleri Togrısıda TekŞîrişler* (31-36), *Çıgatay Edebiyatı* (37-45), *Hibet ül-Hakayık* (45-54), *XVI Asrdan Songra Özbek Edebiyatıga Umumi Bir Karaş* (55-61); IV. cildinde yer alan *Tilimiz I* (124-128), *Tilimiz II* (128-131), *Tilimizning Adabîligi* (131-135), *Mukaddimet ül-Adab* (135-140), *Uzbek Tili Kaidalari Tugrisida Bir Tacriba Birinçi Kitab: Sarf* (140-175), *Uzbek Tili Kaidalari Tugrisida Bir Tacriba Birinçi Kitab: Nahv* (175-213) *En Eski Türk Edebiyatı Nemuneleri (Semerkand 1927) Bir İki Söz* (T.A. IV: 117-123), *Tilimizning Tarihî Akımı* (T.A. IV: 172-175) ve başkalarıdır.

I. DİLDE SADELEŞME HAREKETİNİN İLKELERİ

Batı ve Doğu Türklük Sahalarında Dilde Sadeleştirme Hareketi Doğrultusunda Yapılması Gereken Çalışmalarla ilgili ileri srülen düşünceler arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır: Doğu Türklük Sahasında Abdurrauf Fıtrat'ın kaleme aldığı *Tilimiz I* ve *Tilimiz II* yazılarında (T.A. IV: 124-128; 128-129) *yeni imlanın* (*çızık imla*) /dilin oluşturulması için ortaya konulan düşünceler Çağatay Gürüngü meclisince düzenlenecek kurultayda konuşulup ele alınması gereken maddeler olarak belirlenmiştir. Türk edebiyatı Eski Türkçe döneminden itibaren hem yazılı hem de sözlü edebiyat olarak geliŞîr, buna paralel olarak dil de edebî olarak gelişmiştir. Bu sayede yazı dili/zümre dili Arapça, Farsça başta olmak üzere yabancı dillerin iç yapısında bozulmaya uğrayacak kadar sadeliğini yitirdiğinde dilde sadeleştirme çalışmalarında halka yöneliş başlar ve sade ama edebî olarak gelişmiş konuşma dili yazı dili olarak işlenir. Yeni Lisan'da, Ulusal dilimizi oluşturmak için, Osmanlı dilini hiç yokmuş gibi bir yana atarak, Halk edebiyatına temel görevini yapan Türk dilini olduğu gibi benimseyip İstanbul halkının ve özellikle İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak, ilkesini görürüz.

Fıtrat'ın da belirttiği gibi "halkka togrı" denilen fikir Ali Şîr Nevâyî devrinde de görülür: "Bu paytnıng eng birinçi şairi bolgan Lutfiy bütünley açık ve anglarlık bir tilde yazgan. Nevâyî her bir eserni Türk halkını faydalantırmak, Türk halkıga ruhiy azuk bermek tilegi bilen yazganın söyler. Umer Han devri edebiyası ise saray edebiyatıdangına ibaret bolgan, halk bilen tüzükrek münasebet yasay almagandır." (T.A. 133-134). Her iki sahada da Batı Türklük Sahasında Yeni Lisan hareketi Türkçenin sadeleşmesini, millî kimliğine kavuşmasını savunan bir dil, edebiyat ve fikir hareketidir.

Yeni Lisan'cıların Dilin Sadeleştirilmesi İçin İleri Sürdükleri Düşünceler

1. Arapça ve Farsça dilbilgisi kuralları (tamlamalar vb.) Türkçede kullanılmamalıdır.
2. Türkçeye girmiş yabancı kelimeler, Türkçe söylenişlerine göre (İstanbul halkının konuştuğu gibi) yazılmalı ve telaffuz edilmelidir.
3. Arapça veya Farsça kurallarla yapılan tamlamalar kaldırılmalıdır.
4. Yazı dili ile konuşma dili arasındaki ikilik kaldırılarak halkın konuştuğu sade Türkçe esas alınmalıdır.

***Çağatay Gürüngi* etrafında toplananların Dilin Sadeleştirilmesi İçin Fıtrat tarafından kaleme alınan İleri Sürülen Düşünceler**

1. Dilimize girip yerleşmiş Arapça ve Farsça kelime ve terimleri çıkarmak gereklidir.
2. Dilimizin köklü, yüksek ve sanatkâr bir edebiyatı Araplıkta değil, kendi özündedir. Bunu yeniden canlandırmak gerekir.
3. Edebiyatımızı yükseltmek için eski sanatkâr şairlerimizin ölmemiş ve ölmeyecek eserlerinden yararlanmak ve ilerlemiş milletler tarafından ortaya konulan genel esaslara ulaşmak gerekir.

5. Yabancı kelimelerin Türkçe karşılıkları varsa, Türkçe olanlar tercih edilmelidir.	4. Dilimizin kurallarını Tatarca ya da Osmanlıca dil bilgisi kitaplarından değil, dilimizin kendi yapısından almak gerekir. 5. Bunun için halk ağzında yaşayan sözleri, halk edebiyatı olan masalları, atasözlerini ve türkülerini toplayıp incelemek gerekir. 6. Edebiyat yazıya dayandığı için yazım kurallarını ve imlayı da düzeltmek gerekir.

Elbette *Yeni Lisan*a olduğu gibi Çağatay Gürüngüyle ortaya konulan *sade dil / yelpi til* anlayışına ve bu yolda yapılması gerekenlere karşı görüşler de bulunmaktadır:

1. Biz Türkçeyi sade bir dilde yazmaya çalışıyoruz; bunun için Türkçeden sade (basit) kelimeleri çıkarmamak gerekir.
2. Türkçeye girip yerleşmiş Arapça ve Farsçanın Türkçe karşılıkları yoktur.
3. Bilimsel terimlerin Türkçe karşılıkları yoktur.
4. Bilimsel terimleri Türkçeleştirmeye çalışmak, vaktimizi boşa harcamak olur.
5. Çağatay dilinde bilim öğrenmek istiyorsak, iki yüz yıl bekleyelim.
6. Arapça, ilmî ve edebî bir dildir; Arapça ilmî terimleri değiştirmek doğru değildir. Biz bilimsel eserlerimizden ilmî sözleri çıkarıp, Arapça kullananların sözünü ortadan kaldıramayız (bu son sözü, ders verdiğim bir okulun öğretmenleri arasından bir kişi söylemişti). (Tilimiz II, T.A. IV: 129)

Fıtrat bu görüşte olmayı "kendimizi sevmemek, kendimize inanmamak ve kendi varlığımızı anlayamamak dışında bir şey değildir." diye nitelendirir. Bu altı maddeye de tek tek karşılık verir: 3. itiraza cevap: Dilimizdeki yabancı sözlerin ve "ilmî terimlerin" Türkçe karşılıkları yoktur. Bunun cevabı çoktan verilmiştir. Yabancı sözlerin ve ilmî terimlerin Türkçelerini ararsak buluruz; bulamadıklarımızı ise Türkçenin kurallarına göre türetebiliriz. Siz dilimizdeki yabancı sözleri ve ilmî terimleri değiştirmek gerektiğini kabul edin; onların Türkçeleri sonra bulunur. Yok, eğer siz bu yolda çaba göstermezseniz, o zaman niyetiniz başkadır. Bunu ben başarabilirim! Benim düşünceme göre Türk milletinin ilmî ve toplumsal birçok sorunu, birçok yüksek hedefi vardır. Bu sorunları bilmek ve o yüksek mevkileri doldurmak hepimiz için gereklidir. Bir yola giren kimsenin en küçük çabası bile boşa gitmez. (T.A. IV: 130). 5. itiraza cevap: Çağatayca ile bilim öğrenmek istiyorsak, iki yüz yıl bekleyelim. "Yedi gün içinde bütün kitapları Çağatayca yazıp size teslim ederim." diyen kim?! Biz de biliyoruz ki bu iş kolay değildir, çok zaman ister. İşte bu yüzden şimdiden işe koyulmak için acele ediyoruz. Biz Arapçacıların diliyle bilim öğrenemezmişiz. Bu nasıl söz?! Bu karanlık işlerin "olduğu gibi" kabul edilmesi yerine, ilmî ve edebî tarihe bakmak daha iyi olmaz mıydı? Hikmet (felsefe) ve hendese (geometri) bilimleri Araplara gökten inmedi. Onlar bu ilimleri Yunanlılardan aldılar; Araplarda bu bilimler yokken ilmî terimler de yoktu. Fakat "ilmî terim" dediğimiz şeylerin karşılığı olan kelimeler vardı. (T.A. IV: 130). 6. itiraza cevap: "Türkçeden edebî sözleri çıkarmamak gerekir. Bunu biz de kabul ediyoruz. Edebî sözleri Türkçeden çıkarın demiyoruz. Bizim isteğimiz edebî sözleri değil, Arapça sözleri çıkarmaktır. Anlaşılıyor ki bize karşı duranlar "Arapça" ile "edebî"yi ayırt etmeden konuşuyorlar. Bunların dediğine göre Türkçemize girip yerleşmiş yabancı sözler edebîdir; onları çıkarırsak dilimiz edebîlikten çıkar. İşte bu sözler kendimizi sevmemek değil midir? Kendimize hor bakmak değil midir? Kendimize güvenmemek değil midir? Yeryüzünde bizden başka millet yok mu? Hangi millet kendi dilini "edebî" yapmak için yabancı dillerden dilenmeye gider? "Edebî" denilen söz, dar

anlamda söylemek gerekirse, dilin kurallarına uygun olarak yazılmış, anlaşılır sözdür. Arapça ve Farsçanın bu konuda bir ayrıcalığı yoktur." (T.A. IV: 130). *Tilimizning Edebiyligi* başlıklı yazısında bazı aydınların Osmanlıcadan etkilendiğini, okullarda Arapça dolu Osmanlıca okutulduğu tespitlerinde bulunarak şikâyet eder[53].

Abdurrauf Fıtrat, Ömer Han devrinden sonra meydana gelen sadeliğini yitirme, gramer kurallarının birliğini yitirmesi, mahallî unsurları, alıntı kelime ve gramer kurallarının dile girmesiyle ve dilin kurallarını bilenlerin yok denecek kadar azalmasıyla rotasından çıkan Çağatay-Özbek dilinde yenilikçilik işlerini yapacak kişilerin sayıları çok da olmayan aydınlar olduğunu bilir. *Yeni Lisancı*lara da *ceditçi*lere de karşı gelenler, aynı fikirde olmayanlar az değildir: "dilimizi ve edebiyatımızı derinlemesine inceleyemediler. Dilimizi anlamaya çalıŞîrken "kırık dökük" sözlerle karşılaştılar; yazımızı araştırırken eski medrese yazılarına rastladılar. Bunlar elbette yabancı ve uygun olmayan unsurlardı." (T.A. IV: 134).

II. TÜRK ULUSU VE TÜRK DİLİ İLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ

Abdurrauf Fıtrat "Türkçe" terimini, Türkiye Türkçesi için değil genel anlamda bütün lehçeleriyle Ali Şîr Nevâyî'nin, Babur Şah'ın da kullandığı gibi "Türk tili" için kullanmaktadır. Abdurrauf Fıtrat "Tilimiz I" başlıklı yazısında "Dünyanıng eng bay, eng bahtsız bir tili kaysı tildir? Bilesizmi? Türkçe. Şairlik kılmakçı imesmeni sözning togrısı şudır. Dünyanın en bay dili Türkçedir, en bahtsız tili hod Türkçedir. Tillerning bahtsızlıgı sovet hükümeti çagında bolgan bir işdir, bundan burun bahtlı ediler degenler tilimizni halını bilmesden gepüreler" (T.A.IV: 124) soru cevap yöntemiyle (Dünyanıng eng bay, eng bahtsız bir tili kaysı tildir? Bilesizmi? Türkçe. – T.A. IV: 124) ve yer yer okuyucuyla konuşan (Tilimizning aynı togrısında hem baylıgı, tügelligi bilindimi? - T.A. IV: 125) canlı bir üslupla, iki hususa dikkat çeker: a) Türkçenin zenginliği ve b) Türkçenin bahtsızlığı. Ona göre Türkçe dünyanın en zengin dilidir; ancak bir o kadar da bahtsızdır. Bu hükmü Türk Dilinin tarihi dönemlerde geçirdiği gelişmesini, değişmesini, sadeleşme veya sadeliğini yitirmesini, yabancı dillerin etkisi altına girmesini kendi dönemine, Sovyet dönemi ve ondan önceki tarihî devirlere bakarak açıklar. Şunu da hatırlamakta fayda var. Abdurrauf Fıtrat'ın da ilk eserlerinden İstanbul'da 1911'de yayımlanan *Sayha* tıpkı Ali Şîr Nevâyî gibi Farsçayla yazdığını görüz (Avcı 1995: 16).

1. Abdurrauf Fıtrat'a Göre Dilin Zenginliği Ne Demektir, Türkçenin Zenginliği

Dil, toplumların kavramlar dünyasını, maddi ve manevi kültürün yansıtıcısı, dünya görüşünün ifadesi olup onun söz varlığı yalnızca, dilin sözcükleri değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerinin ve çeşitli anlatım kalıplarının

[53] "Dilimiz ilmî ve edebî bir dil değilmiş" gibi gülünç bir düşünceye de kapıldılar. Bunun sonucunda okullarımız ve yazımız Osmanlıcanın etkisi altında kaldı. Basınımıza biraz da Tatarca karıştı. Taşkent'te açılan kurslarda ana dili dersleri için ayrılan saatlerin çoğu Osmanlıcaya verildi. Semerkant'ta açılan ilk öğretmen kursunda ise ana dili diye bir ders konulmadı. 1918'deki Maarif Şûrası'nın bir toplantısında ve geçen yılki öğretmenler kurultayında da şöyle bir karar alınmıştı: "Okullarımızın ilk üç yılında ana dili – Özbekçe okutulsun, ondan sonra edebî umumî Türk dili okutulsun!" Bunların "edebî umumî Türk dili" dedikleri ise Arapça unsurlarla dolu Osmanlıcaydı. Dilimizin edebî olması için "Arapça olması şarttır" düşüncesi kabul edildi. Ben öyle kişiler tanıyorum ki, "Yazımızı neden Arapça ile dolduruyorsunuz?" dediğimde, "Arapça olması daha iyi değil mi?" diye cevap veriyorlardı. Kurslara Özbekçe dersleri için giren öğretmenlerimiz, Osmanlı Türklerinden Şeyh Vasfi'nin Arapçadan alınmış *Kavâyidü'l-Lisân-ı Osmânî* adlı eserinden izafet-i lâmiye, izafet-i beyâniye, izafet-i teşbîhiye gibi konuları anlatıyorlardı. İşte bütün bunlar dilimizi yoksullaştırmak, dilimize saygısızlık göstermek demekti. Bunların hepsi dilimizi ve edebiyatımızı iyi tanımamaktan kaynaklanıyordu. İşte bunların hepsine karşı çıkmak, isyan etmek ve bunlarla mücadele etmek için genç ve dinamik bir güç 1918 yılında ortaya çıktı. (T.A. IV: 134-135)

oluşturduğu bir bütündür. Doğan Aksan dilbilimde bir dilin yapı özellikleri ve anlatım olanakları açısından zenginliğinin belirlenmesinde bakılacak "1. Dildeki sözcük sayısı; 2. Dilin kavramlaştırma kabiliyeti; 3. Dilin kavram alanı genişliği; 4. Sözvarlığının ne ölçüde kendi mirasından geldiği" (Aksan 2005) gibi bazı temel kriterleri sıralar. Bu kriterler Abdurrauf Fıtrat'ın dil zenginliği için sıraladığı temel ölçütler olup Türkçenin zenginliğini ortaya koyarken esas aldığı metotla aynılık gösterir.

Abdurrauf Fıtrat "Tilimiz I" başlıklı yazısının girişinde bir dilin zenginliğinin ne demek olduğunu açıklar ve Türkçenin zenginliğini kaynaklarla ispat eder. Ona göre bir dilin zenginliği şu ölçütlerle belirlenir:

1.1. Kelime zenginliği (*sözning köpligi / kesret-i kelimet*);

1.2. Kelime türetme imkanlarının genişliği (*ündirlik kelgiligi / vüs'at-i iştikak*);

1.3. Gramer kurallarının mükemmeliyeti (*yusup tügelligi / mükemmeliyet-i kavayid*).

1.4. Dilin edebîliği

1.1. Kelime zenginliği (*sözning köpligi / kesret-i kelimet*): "Türkçede kelime zenginliği veya Arapça ile uğraşanlaran dediği gibi ***kesret-i kelimet*** var mı?" sorularının cevabını arar. Bu soruların sadece bugünün meselesi olmadığını, Ali Şîr Nevâyî tarafından da sorulup *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de cevaplandırıldığını açıklar. Ali Şîr Nevâyî'nin dilin zenginliği meselesini açıkça dile getirmese de Türkçenin kelime hazinesine hâkim olduğunu, sadece *yıglamak* "ağlamak" kelimesi üzerinden nasıl ispatladığını ortaya koyar: *iñremek, siñremek, iñiçkirmek, yıglamak, yıglamsınmak, ökürmek, sıktamak*… Abdurrauf Fıtrat kendi döneminden örneklerle konuyu genişletir, Türkçeyi Arapçayla karşılaştırır, dilde nüansları olan Arapça kelimeleri ve bunların Türkçe karşılıklarını belirtir:

Arapça	=	**Türkçe**
nüfûz, mürûr, ubûr		*ötmak*, *kiçmak, aşmak, artmak*
kand, 'azm, 'amel		*tilak, istav, orhan*
zarf		*idiş*, *sovut*
nef', menfaat		*tasıh*, *unum*
kalb		*yürek*, *köngül*
sadr		*köks*, *kökrek* (T.A. IV: 124)

1.2. Kelime türetme imkanlarının genişliği (*ündirlik kelgiligi / vüs'at-i iştikak*):

Konuya Arapça *'ilm* kelimesinin Türkçe karşılığı *bilim*i vererek *bil-* fiilinin çekimli şekillerini ve *bil-* fiilinin türevlerinin örnek olarak verir: *bil, biler, bilecek, bilgüsi, bilgey, bilse, bilse-çi, biley, bildi, bilibdir, bilgen, bile başladı, bileyazdı, bile aldı, bile turdı, bile bildi, bilib, bilgeç, bilgeli; bilmek, biliş, bilüv, bilmav, bilim, bilgi, bilgili, bilgüçi, bilmekçi, bilgür, bilmegey, bilmegen, bilmey, bilimsiz, bilmes, bilmeslik* (T.A. IV: 124-125).

Bir fiil kökünden çeşitli çekim, türetmelerle, yalın durumun teklik 2. Şahıs emir ifadesi taşıması (*Bil!*) hariç tutulursa 98 farklı kullanımı bulunduğunu ileri sürerek Türkçenin kelime işletme ve türetme zenginliğini ortaya koyar: Basit fiillerden 13 fiil, birleşik fiillerden 6 fiil, birleşik fiillerin her birinden emir, oluş, hâl, gelecek, şart çekimleri ve çatı türevleri olmak üzere 13x6 olmak üzere 78; bunlara durum, süreklilik/devamlılık ve sebep fiilleri eklendiğinde 81 kelime çeşidi; buna isim yapan ve sıfat yapan eklerle türetilmiş 18 şekli eklendiğinde 99 çekimli ve/veya türev kelime elde edilir.

1.3. Gramer kurallarının mükemmeliyeti (*yusup tügelligi / mükemmeliyet-i kavayid*):

Abdurrauf Fıtrat bu bahiste Türkçenin gramerinin sağlam kuralları olduğundan, Arapça, Farsça, Rusça, İngilizce, Fransızca gibi istisnaları bulunmadığından, sağlam, düzenli bir kurgusu olduğundan bahseder.

1.4. Dilin edebîliği:

Abdurrauf Fıtrat 1921 Til ve İmla Kurultayı'nda Türk dilinin edebî bir dil olduğuyla ilgili görüşlerini açıklar (T.A. IV: 131-135). Türk dilinin tarihî dönemlerden bugüne kesintiye uğramadan kullanımı devam etmiş Türk ulusunun resmî dili ve konuşma dili olmuştur, destanlarla, hikmetlerle sözlü ve resmî, sivil, edebî, tıp, bilim, din her alanda yazı dili olarak delişmiştir. Türk dilinin tarihî lehçeleri de kendilerinden önceki dönemlerin mirasçısı olarak dilin, kültürün devamlılığını sağlamışlardır. Lehçelerin konuşurları boylar farklı olsa da dil, Türk dili varyasyonlarıyla tektir. Timürlüler Uygur, Harezm Türkçesini[54], Şeybaniler Çağataycayı elbette kendi lehçelerinin çok da farklı olmayan fonetik özelliklerini miras aldıkları resmî dile zenginlik kazandıracak surette katarak devam ettirmişlerdir. Fıtrat ve arkadaşları da geleneğin devamcısı olmuş, tarihî dönemler metinlerine dil, edebiyat ve başka açılardan gereken önemi vererek zenginleşmiş ve gelecek inşa etmişlerdir:

"Doğu edebiyatı tarihinde yer tutan Türk edebiyatının en önemlisi, en zengini ve en değerlisi Çağatay lehçesindeki edebiyattır. Çağatay edebiyatı yalnızca halk edebiyatıyla sınırlı değildir; onda yüksek ve üstün bir sanat edebiyatı da vardır. Çağatay edebiyatında Baykara, Nevâyî, Lutfî, Ömer Han, Fazlî gibi sanat dünyasında adeta mucizeler yaratan, fırtınalar koparan kahramanlara sıkça rastlarız. Kısacası, Çağatay edebiyatı çeşitli Türk lehçeleri arasındaki edebiyatlar içinde en yüksek ve en önemli yeri tutmaktadır. Diğer lehçelerdeki Türk edebiyatları, ona benzerlikleri ve onun öğrencisi olmalarıyla övünürler. Edebiyat, süslenmiş ve bezeli bir şekildir. Çağatay edebiyatı Türk edebiyatları arasında en yüksek ve üstün olduğuna göre, Çağatay dilinin de Türk dilleri arasında yüksek ve üstün bir yere sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Süslenip bezenerek güzel görünen bir kızın aslında da güzel olması gerekir; aslı güzel olmayan bir kız, süslenmekle gerçekten güzel görünmez. Benim bu iddiam yalnızca mantıksal bir çıkarım değildir; bunun başka tanıkları ve kanıtları da vardır. Çağatayca ile Tatarcanın dil bilgisi karşılaştırıldığında, Çağataycanın özellikle türetme (iştikak) bakımından zengin olduğu görülür. Dilimizin kelime zenginliğini göstermek için eskiden beri ortaya konmuş *Muhakemetü'l-Lugateyn, Lugat-ı Çağatay, Lugat-ı Nevâyî, Lugat-ı Harezmşahî (Mukaddimetü'l-edeb)* gibi millî hazinelerimiz vardır. Bunlardan başka Türk dili ve edebiyatı hakkında yazılmış eserlerin çoğunda 'Çağatay edebiyatı, Türk edebiyatının anası ve babasıdır.' şeklindeki ifadelere rastlamak mümkündür." (T.A. IV: 132-133).

2. Türkçenin Bahtsızlığı, Arapça ve Farsçanın Türkçedeki Nüfuzu, Türkçenin Sadeleştirilmesi Çalışmaları

2.1. Abdurrauf Fıtrat'a göre Türk dili dünyanın en bahtsız dilidir. Bahsettiği bahtsızlığın Arap baskınıyla hususiyle din dili olması sebebiyle Arapçanın tesiriyle başladığını ileri sürer:

[54] Harezm Türkçesi, bir yandan Moğol akınının doğrudan Maveraünnehir, Harezm ve Horasan'a sürüklediği çeşitli Türk göçleri; Türkleşmiş Moğollar kanalıyla dile girmiş bazı Moğolca söz ve gramer kalıpları; Harezm bölgesindeki eski Harezm dilinden, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinden gelen etkiler ve ayrıca Farsçanın Türk dili üzerindeki güçlü baskısı, ister istemez Doğu Türkçesine, yaygın adlandırmayla Çağataycaya bağlayan dönemde Karahanlı edebî geleneği dışında Kaşgâr, Kanglı, Yimek, Bayavut, Oğuz, Kıpçak vb. çeşitli lehçelerin ve hatta Arapça ve Farsçanın da etkisine açık, karma bir dil yapısıdır.

“Türkçening bahtsızlıgı Arab baskını bilen baglanmışdır. Arablar basdıkları ülkege yalguz hükümetlerning emes, dinlerini, yosunlarını-da tanıtgan, aldırgan ediler. Müsülmanlıklarnıng tübi, tamırı Kur’an bilen Hadisdir. Şunıng üçün yengi müsülmanlar Arabça örgenişni özlerige vacib dep bildiler, okıdılar, örgendiler, sevdiler. Bundan keyin Farsyçe ve Türkçe Arabça boguvıga kirib kaldılar. Fars tilining hali bütünley imanlaşdı. Farslar öz tillerini taşladılar: kitablarını emes, özara yazuvlarını hem Arabça yaza başladılar. Likin, bu iş köp çizilmedi. Fars tili bir silkiniş bilen özini Arab boguvıdan kutkara aldı. Fars tilining bu silkinişi İran şairi Firdevsiyning çıkışı edi. Firdevsiy Arabçılıkka karşu kaynagan, kızıgan bir milletçi edi. Ottız yıl tirişdi, danglı *Şahnâme* kitabını yazıb çıkardı. *Şahnâme*’ni yazıb çıkarudan Firdevsiyning ikite tilegi bar edi: İran ulusını Arabdan sovutıb, İranlı toygusını bermek ve Arab tilini İran’dan sorıb çıkarmak. Şunıng üçün *Şahnâme*’ning her bir yerinde İranlını maktagan şair Arablıkka kelgende:” (T.A. IV.: 125-126)

(Türkçenin bahtsızlığı Arap baskınıyla bağlantılıdır. Araplar işgal ettikleri ülkelere yalnızca hükümetlerini değil, dinlerini ve geleneklerini de tanıtmış ve kabul ettirmişlerdi. Müslümanlığın temeli, özü Kur’an ve Hadistir. Bu yüzden yeni Müslüman olanlar Arapça öğrenmeyi kendilerine bir zorunluluk olarak görmüş, onu okuyup öğrenmiş ve benimsemişlerdir. Bundan sonra Farsça ve Türkçe Arapçanın etkisi altına girmiştir. Farsçanın durumu tamamen değişmişti. Farslar kendi dillerini bırakmış, sadece eserlerini değil, aralarındaki yazışmalarını da Arapça yazmaya başlamışlardı. Fakat bu durum uzun sürmedi. Farsça bir silkelenişle kendisini Arap etkisinden kurtardı. Farsçanın bu uyanışı İranlı şair Firdevsî’nin ortaya çıkışıydı. Firdevsî Arapçılığa karşı öfkeli, coşkulu bir milliyetçiydi. Otuz yıl çalışarak meşhur *Şehnâme* adlı eserini yazıp ortaya koydu. Firdevsî’nin *Şehnâme*’yi yazmasındaki iki amacı vardı: İran halkını Arap etkisinden uzaklaştırıp onlara millî bir bilinç kazandırmak ve Arap dilini İran’dan çıkarmak. Bu nedenle *Şehnâme*’nin her bir yerinde İranlıyı öven şair, Araplığa geldiğinde:)

Ali Şîr Nevâyî *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de Arapçanın dil dili olmasıyla büyüklüğünü beyan eder; Fıtrat, İslamiyeti kabulün etkisiyle, Müslümanların kendilerini Kuran’ı ve Hadisleri okumak için Arapça öğrenme mecburiyetinde hissettiklerini, bu yolla Arapça hakimiyetinin başladığını ileri sürer. Farsların Arapça yazacak kadar Farsçanın tesirinde kaldıkları, Firdevsî’nin milliyetçilik duygularıyla Arapça tesirinden uzak Farsça ile yazdığı *Şehnâme*’de fırsatını bulduğunda Araplara karşı söylediği nahoş sözler sayesinde bu nüfuzdan çabuk kurtuldukları, Türklerin ise bu etkiden çıkamadıkları görüşündedir. Bu tavrı Türklerin gösteremediğini, Arapça kelimeleri azaltamadığını, yapsalardı Arapçanın Türkçe üzerinde bu kadar etkin olamayacağını Farslar üzerinden satır arasında örneklendirme metoduyla anlatmaktadır. “*Bes, renc bürdem sâl-i sî / Acem zinde kerdem bâ din-i Farsî*” (Bu 30 yıl içinde çok zahmet çektim; Acem’i Farsça yazdığım bu kitapla ayakta tuttum) beytini örnek göstererek Firdevsî’nin bunu bilinçle yaptığını, maalesef Türkçenin bir Firdevsî yetiştiremediği için bahtsız olduğu inancındadır.

Verdiği örneklerden biri de Türkistanlı, Doğu’nun birinci şairi, aynı zamanda birinci âlimi ve birinci filozofudur. Mirza Abdülkadir Bîdil’dir (Doğ.1642-öl. Delhi 1720). Bugün Hindistanlı bir sufi ve Emîr Hüsrev'den sonra en büyük Hint-Fars şairlerinden biri olarak tanınır, ataları Hindistan’a gidip yerleşmiştir. Şair orada doğmuş ve orada yaşamıştır. Hindistan’da yaşayan bir Türkistanlı olduğu için eserlerini Türkçe ya da Urduca yazmak yerine Farsça yazmıştır.

Dilimiz Doğu dillerinin birincisi olduğu hâlde, edebiyatımızın ikinci sırada kalmasının sebebinin Türkçe yazmayan Türk yazarlar olduğunu her fırsatta söyler, örnekler verir. Bu konuda dilin hiçbir suçu yoktur. Bu hâlin bir hastalık, üstelik öldürücü bir hastalık olduğunu önceden fark eden ise Ali Şîr Nevâyî'dir. Nevâyî, Türk şairlerinin Farsça yazmalarına açıkça karşı çıkmış, buna isyan etmiştir. Çağataycanın edebî ve zengin bir dil olduğunu göstermek için *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserini yazmıştır. Nevâyî'nin yaşadığı dönem, Çağatay edebiyatının ve dilinin en çok yükseldiği, en parlak devri olmuştur.

2.2. Türk Olduğu Halde Türkçe Yazmayanların, Türkçe Yazmayı Teşvik Etmeyen Hanların Eleştirisi

Abdurrauf Fıtrat *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de olduğu gibi Türk oldukları hâlde Türkçe yazmayan bilim insanları, şairler, yazarlar meselesine de değinir. Türkçede Arapçanın etkisinin ötesinde gelişme yolunda Türkçenin en büyük bahtsızlığı olarak gördüğü Türk oldukları hâlde Türkçe yazmayan, Arapça, Farsça yazan bilim insanlarının, şairlerin bulunmasıdır. Fârâbî (öl. 951), Cevherî (öl. 1009'dan önce), İbn Sinâ (öl. 22.06.1037), Nizâmî (öl. 1214?), Celaleddin-i Rûmî (öl. 1273) gibi. Dünyaca meşhur bu sanatçı ve bilim insanları eserlerini Türkçe yazmadıkları için Türklerin onlardan yararlanamadıkları, belki de kendilerini tanıyamadan kaldıkları, Türkçe yazmış olsalardı Türk ulusunun durumunun muhtemelen bambaşka olacağı, bunun da büyük bahtsızlık olduğu fikrindedir.

Abdurrauf Fıtrat, Türk Mahmud Gaznevî Farsça yazan Firdevsî'yi çağırıp Türkçe *Şehnâme* yazması için teşvik etseydi keşke diyerek hayıflanır. Osmanlı hakanlarının da Türke mahsus bir edebî tür olan tuyugu Farsça yazdırdılar diyerel kendisi Farsça, Arapça yazanlar yanı sıra yöneticileri de buna izin vermekle eleştirir.

2.3. Dilde gelişme ve sadeleşme üzerine düşünceler; dilin sadeliğinin yitirmesi, tasfiyecilik, öztürkçecilik

Ticaret, din değişikliği, göçler, savaşlar gibi çeşitli sebeplerle birbirinden etkilenen milletlerin dilleri arasında kelime alışverişinin olması normaldir; ancak bünyesinde bulunan bir kelimeyi atıp aynı anlamda yabancı kelime almak zamanla dilin aleyhine işlemeye başlar; yine bu etkilenme dilin milli olan unsurları ses ve grameri etkilemeye başladığında dilin sadeliği bozulmaya başlar. Türkçenin de tarihî dönemlerde başına bu durumlar gelmiştir. Bu durumlarda milletin bilinçaltı dil şuuru ortaya çıkar ve dili sadeleştirme çalışmaları, alıntılara dur deme hatta onlara karşı olma hareketi başlatılır. Türk dünyasında 14. asırda Ali Şîr Nevâyî'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de Farsça yazanlara karşı duruşu, 15-16. asırlarda Batı Türklük sahasında Aydınlı Visâlî, Tatavlalı Mahremî gibi şairlerin Türkçe söz varlığıyla şiir yazarak sergiledikleri *Türkî-i Basît* cereyanı her iki Türk yazı dilinde paralellik gösterir. Yine eş zamanlı olarak Batı ve Doğu Türklük sahalarında görülen *Türkçülük, ceditçilik* cereyanlarında da dilde sadeleştirme çalışmaları görülür, alıntı kelimelere karşı bir tutum sergilenir, Halk ağzından derlemeler yapılarak yazı dilinde kullanmaya çalışılır, Türkçe söz varlığı kullanma teşvik edilir, Türkçe yazmayanlar ve bunu teşvik etmeyenler eleştirilir.

Abdurrahman Fıtrat *Tilimiz I* yazısının sonunda bu konuya değinir. Türkçe kelime yerine alıntı kelime kullanmanın mesela *seksen* yerine Farsça *haştat* tercihinin "bin yıldan beri ezile gelen Türkçenin bahtsızlığı" olduğunu ileri sürmüştür: "Kafkaziya Türklerining yakalarını tutmış-da Farsiy tilining hürmeti üçün sakson yerinde haştat dedirmişdir. Türkçe bahtsızdır." (T.A. IV: 127). Ancak bu kadar ezilmeye rağmen, kendini Arapça, Farsçanın etkisinden kurtaramamasına rağmen zengin bir dil olduğu için ölü diller arasına karışmadığını ifade eder.

Türkçenin Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtulamayacağı iddialarına, bu dillerden alınan kelimelerin atılıp atılamayacağına karşılık şu cevapları verir:

a. Arapça ve Farsça zengin diller olduğu için Türkçe Arap ve Fars dillerinden kurtulamaz, diyenlere "Türkçe de zengindir; çünkü bugünkü Türk dünyasının bilgili büyük yazarları bu yola girmiştir.";

b. "Türk dünyasının büyük bilginleri olan Farabî ile İbn Sînâ eserlerini Arapça yazmaya yönelmişlerdi. Siz niçin onların izinden çıktınız? Siz İbn Sînâ'nın izinden çıktıysanız, biz de sizin izinizden çıkabilmeliyiz. Çünkü dilimizde birçok şeyin adı yoktur, diyorsunuz. Cevabımız: Bu sözle maksadınız nedir? Eğer bugün dilinizdeki Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçesi bulunmaz demek istiyorsanız, sözünüz yanlıştır. Türkçeyi bilmiyorsunuz. Öğreniniz. Bugünkü sözlerimizdeki Arapça ve Farsça kelimelerden bazılarının Türkçesi bulunmamaktadır derseniz, bu doğrudur. Biz de onları çıkarmak istemiyoruz. Onları alırız, fakat kendimize mal ederiz; Türkleştiririz. *Kaide*nin Türkçesi yoktur. *Sarf*ın da Türkçesini bulamadık. İkisini de alırız; fakat sizin gibi *kavâid-i sarfiye* demeyiz, *sarf kaideleri* deriz, cevaplarını verir. (T.A. IV: 127). Karşılığı olmayan terimleri kullanmaktan yanadır ama Farsça tamlama yerine aynı kelimelerle Türkçe gramer kuralına uygun tamlamayı önerir.

c. "Çünkü ilmî terimlerin Türkçesi yoktur." diyenlere sorar: Bunu kim söyledi? *Şems*ning Türkçesi *kuyaş*dır. *Kevakib*ning Türkçesi *yulduzlar*dır. *Menar*ının Türkçesi *alev*, *ot*dır. *Sehab-ı münevver – yarug bulut*; *hendese – ölçov hat, çızık, zaviye – burçak, pıçmak*dır. *Kevakib-i sabite -turguçı yulduz*dır. *Kevakib-i zü zenb – kuyruklı yulduz*dır. Burada Abdurrauf Fıtrat bilim dili Türkçe meselesine değinir[55].

d. Doğrudur, bazı terimlerin Türkçesini bugüne kadar bulamadık; onları koruruz. Çünkü Türkçemiz kabadır, hantaldır, edebiyat dili değildir, deniliyor. Söz bu noktaya geldi mi,

---

[55] Bilim insanları en azından eski Uygurlar döneminden itibaren Türkçenin bir bilim dili, din dili olduğunu örneklerle delillendirmişlerdir: Özellikle Uygurlar döneminde elimizde bulunan dinî metinler, din dışı hukuk metinleri, resmî ve sivil mektupları, sağlık bilgisi kitapları, fal kitaplarında Türkçeye yeni kelimeler girer, yapılan tercümelerle kelime türetmeleri yapılarak Türkçenin söz varlığı zenginleşmiştir. Bunların içinde dinî terimler, hukuk terimleri ve başkaları yer alır. Bunlar Eski Türkçe döneminden beri bir bilim dili olduğunun göstergesidir: "agıçı "hazinedar, veznedar", birimçi "borçlu", kıyın "ceza", terçi "işçi", törüçi "kanun yapan", tutuk "rehin", yargu "karar, hüküm", yarlık "emir, buyruk"; kirtgünç "iman", kirtgünç kirtgünmek "iman etmek", nom bitig "mezhep ayetleri", bursay kuvrag "cemaat, rahipler topluluğu" (Özkan 2005: 145-146). Karahanlı Türkçesi döneminde de İslami terimlere Türkçe karşılıklar türetilmiştir: "belgi "ayet", yazuk "cürm", köni "müstakim", yalvaç "nebi", bagırsak "rahman" vb. Türk dilinin dinî ve felsefî dil olma boyutunu gerçek anlamda "Buddhist Türklerin zihinsel gayreti ve kalem gücüyle kazandığını söylemek gerekir. … Bu külliyat, Türkçe Buddhist terminolojinin Buddhizm'in diğer dilleriyle karşılaştırmalı ansiklopedik sözlüğünü (Sankrit, Çin, Tibet, Mongol vd.) ortaya koyacak miktarda ve yetkinlikte son yüzyıldır işlenmiştir. Türk İslâmiyeti ise, Buddhist Türklüğün dikkatle, incelikle işlediği bu zengin dili Erken Orta çağda, Kuran'ı ve İslâm'ın 'yol'unu kendi hedef kitlesine anlatırken, mükemmel bir biçimde kullanmasını bildi. Erken Orta Türkçenin bugüne kalan dinî - didaktik edebiyatı bunu çok açık biçimde gözler önüne serer. İlk Kuran tercüme ve tefsirlerinin dili ve elbette tek başına *Kutadgu Bilig* bu açıdan ilgiye lâyıktır. Edîb Ahmed Yüknekî'nin *'Atabetü'l-Hakāyik*'ı, Ahmed Yesevî'nin *hikmet*leri de bu ilgi dairesinin içine alınmalıdır. … *KB*'de ve ilk Türkçe Kuran tercümelerinde, yani Allah kelâmı olan Kuran'da Buddhist Türkçe metinlerdeki dinî terminolojinin varlığından hareketle sinkretizmin varlığından söz edilebilir mi? ...Buddhist öğretiyle mükemmelen işlenmiş bir dil mirasını alan Müslüman Türkler bu dil mirasını İslâmî kavramlara akıllıca yüklemekten başka ne yapabilirlerdi? Bundan daha kolay ve daha akıllıca hangi yol vardı ki? Yūsuf" (Barutçu Özönder 2003: 14-15, 28).
Konu hakkına ayrıntılı bilgi için bakınız: **Arat,** Reşit Rahmeti (1942), Uygurlarda Istılahlara Dair, *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII. cilt, s. 56-81; **Sayılı,** Ord. Prof. Dr. Adın (1978), *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe,* Ankara: T.T.K; **Barutçu Özönder**, F. Sema (2003), Erken Orta Türkçe'de Budist ve İslam Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma, *KÖK Araştırmalar* V/1 (Bahar 2003), s. 13-31; Özkan, Mustafa (2005), *Tarihî Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe.*

dayanmak mümkün olmaz! Kabaca konuşarak deriz ki: Siz milletinizi sevmiyorsunuz. Onun için Türk milleti ve Türk dilinin sizinle işi yoktur. Karşınızdakiler bu sözü işitince susmazlar, gerekeni yaparlar. "Ben milletimi canımdan çok severim" derler. Ama bu sözleri yalandır. Sevdiğiniz birinin bazı kötü taraflarından dolayı terk etmezsiniz, diyerek Türkçeyi terkedip yabancı dilde yazanları eleştirir.

e. "Türk ulusını sevemiz, likin tili kabadır, musikası tatsızdır, tarihi karangudır degenlerning hem bir-iki tayak yeb kovılmakları kerekdir. Likin Türk tili bahtsızdır." (Türk milletini seviyoruz ama dili kabadır, musikisi tatsızdır, tarihi karanlıktır" diyenlerin de bir iki tokat yiyip kovulmaları gerekir. Fakat Türk dili bahtsızdır).

Abdurrauf Fıtrat 1921 yıl *Til ve İmla* Kurultayı'nda sunduğu tebliğde dilden Arapça, Farsça kelimeleri ve terimleri/ıstılahları çıkarmak konusundaki görüşlerine karşı olanların da bulunduğunu *Tilimiz II*'de beyan eder.

3. Fıtrat'ın Türkçe söz varlığıyla yazılarını kaleme alması.

Abdurrauf Fıtrat'ın dilin zenginliğini belirlemede kullanılan kriterleri sayarken Türkçe kelime tercihi üzerinde de durmak gerekir. Üç kriterin önce Türkçe sonra hususiyle de belki bir ölçüde istihza ile Arapça ile uğraşanlarca diye belirtilerek Arapça kelimelerle Farsça izafet yapısındaki terimi verilmiştir: *Sözning köpligi / kesret-i kelimet* "kelime zenginliği", *ündirlik kelgiligi / vüs'at-i iştikak* "kelime türetme yollarının çeşitliliği"; *yusup tügelligi / mükemmeliyet-i kavayid* "Gramer kurallarının mükemmeliyeti". Alıntı kelime ve terimler yerine onların Türkçelerini tercih eder, dilde sadeleşmeden yanadır, Türkçe terimin kullanılan alıntı karşılıklarını yazar. Ali Şîr Nevâyî gibi o da Türkçedeki alıntıları Türkçe nüanslarıyla karşılıklarını bilmektedir.

Yazılarında da tarihî metinlerde, diyalektlerde görülen söz varlığını yazı diline kazandırdığını görmekteyiz: *kumuç* "yalgan", *molçar* "asır" ve niceleri.

III. ÇAĞATAYCA

1. Abdurrauf Fıtrat'a göre Tarihî Lehçeler ve Çağatay Türkçesi / Çağatay Tili Teriminin Kullanım Alanı

Abdurrauf Fıtrat, Orta Asya edebiyatının "Çağatay edebiyatı" olarak adlandırılmasının Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'a nispetle olduğu söyler. Çingiz Han'ın 1224 yılında topladığı kurultayda ülkeyi oğulları arasında paylaştırır. Burada Abdurrauf Fıtrat şu mesele üzerinde düşününür: "Bu zamandan sonra bu ülkeye, Çağatay'dan Timür Han'a kadar geçen bir asır içinde Çağatay ülkesi, diline de Çağatay dili denildi mi, denilmedi mi?". Timürlüler dönemine kadar bunun böyle olduğuna dair bir belge bulamadığını, tanıklatamadığını söyler. Konuyla ilgili literatüre hakim olarak Prof. Vambery ve ondan yararlanan Prof. Ubeydullin'in de ad vermede bu paylaşımı esas aldıklarını "Orta Asya halkı ve dili, Orta Asyalılar tarafından Çağatay olarak adlandırılır. Bu isim onlara İranlılar tarafından verilmiştir." dediklerini kaydeder ve doğrular. Timürlülerden sonra bu ülkenin ve dilinin Orta Asyalılar tarafından Çağatayca olarak adlandırıldığı görüşüne ise şüphesiz katılır; çünkü belgeleri vardır, Lutfî, Ali Şîr Nevâyî, Muhammed Salih ve Meclisî'de bu terimin kullanıldığını örneklendirir:

Lutfî: "Sėnidėk sanemî körmedi Lutfî **Çagatay**'da"

Ali Şîr Nevâyî: "Acem şuârası her neçük kâide kim efkârga esb ü ârâyiş körgüzib erdiler, **Çagatay lafzı** bilen rakam urdım."

Muhammed Salih:

Belki mèn barça müşfikdür mèn / Barça el birle muvâfıkdur mèn…
Çagatay èli mèni Özbek dèmesün / Bîhûde fikr kılıb gam yèmesün.
Dèdiler: ‘Sèn **Çagatay èli** sèn / Uşbu yèrde **Çagatay haylı** sèn
Nè dèb Özbek bile yavaç boldung?
Meclisî: Meclis-i **Çagatay** ki kündüz tündir anga / Ahvâlı perîşân kara kündir anga.

Çağatay edebiyatı teriminin yeni olduğunu, ilmî olmadığını, Çingizlilerden Timürlülere kadar bu dille edebî eser bulunmadığını kaydeder: “Halk ve dil ‘Çağatay’ olarak adlandırılınca, edebiyatın da ‘Çağatay’ diye adlandırılması buradan ortaya çıkmıştır. Ancak “Çağatay edebiyatı” denilen bu terim elbette yenidir. Bu terim o kadar da ilmî değildir. Edebiyat, o dönemin hâkim sınıfı olan ticaret burjuvazisinin edebiyatı idi. Bu yüzden buna ‘ticaret sermayesi devrinin edebiyatı’ demek gerekir. Bu edebiyat, Çağatay’dan başlayıp Timürîlerin yıkılışına kadar (13–16. yüzyıllar arasında) devam eden bir edebiyattır. Cengizlilerden Timurîlere kadar geçen bir asırlık dönemde ise Çağatay edebiyatına ait örnekler yoktur.”

Sonrasında Çağatay edebiyatı olarak adlandırılan edebiyata ait eserleri ve hangi coğrafyada vücuda getirildiklerini; Çağatay tilini, gelişme sadeliğini yitirme aşamalarını Türk Dili tarihiyle birlikte etraflıca açıklar:

*Çıgatay edebiyatı*nıng eng birinci eseri sanalgan Rabguzî *Kısas ül-Enbiya*’sınıng şivesi *Kutadgu Bilik, Hibet ül-Hakayık* kebi Hakanî Türkçeside yazılgan kitablarnın şivesini esletedir. Zaten, *Çıgatay Türkçesi* öziden yüzleb yıl burun hüküm sürgen bir edebî şiveni az vaktda tübden yokatıb, unıng cayını özi alalmas idi. Yalgız Rabguzîning *Kısas ül-Enbiyâ*sı bar. Songra Özbek ilmî merkezi kütübhaneside *Miftah ül-adl*[56] barki, kaçan yazılganı malum emes. Birok tili bunıng hem Rabguzi zamandaşı ekenin körsetmekde. Mana bu nemune azlıgı bu devrde edebiyatımıznıng turış haletide bolganın körsetedir. Çıgatay edebiyatınıng köterilişi Orta Asya sevda sermayesining köteriliş devri bolgan Temürîler devridir. Bu devrde biz *Çıgatay edebiyatı*nı üç kısmga ecrete alamiz: *Dastan edebiyatı, yessevîlik edebiyatı, saray edebiyatı*. Kıskaça aytkanda, Yesseviylik mektebi-sevda sermayesi mektebi tomanıdan ezilgen feodallık cemiyetining nemayendelerining mektebi. Sevda sermayesi edebiyatı saray edebiyatı ataganımız edebiyatnı şairleri Nakşibendiyege mensub ediler. Nevâyî, Babur, Baykara – hemmeleri nakşibendiyege mensub, şunıng üçün bu devrde Yessevî edebiyatı özining terakkî yolıda devam kıla almadı. Asl sevda sermayesige mensub bolgan edebiyatkim, bizning aramızda saray ve saray- medrese edebiyatı dèb meşhurdır, bu devrde cüda gülledi. Asyanıng ulug bir kısmıga yayıldı. Azarbaycanda, Osmanlı ülkeside, Kırımda Kaşgarda, İran, Hindistan’da Çıgatay tilide şiirler yazıldı. Çıgatay şiirlerini anglaş üçün lugatlar tüzildi. Hatta Çıgatay edebiyatınıng Gürci edebiyatıga tesiri bolganı hem aytılmaktadır. Temürîler devride köterilgen Orta Asya sevda sermayesining eng bay ve hem köbrek saylangan müstemlikesi İran ülkesi edi.” (T.A. IV: 37-45)

“Özbekler Türkistan’ga kilib Çıgatay hükümeti sanalgan Temürîlerni kovgandan song ünsiz hem halk arasıga tüzük kengeşmegen *Çıgataylık* ünvanı aradan çıkarıla başladı. Bunıng cayıga kabile ünvanları -hanlıg, beklik ünvanları birleşdi. Uruslar kilgendin song *Sart* ünvanı umumîleşe başladı. Birok ‘Sart’ sözi (Arablarnıng acem sözige ohşab) Türk bolmaganlarga

[56] Bu eser *Gülzâr* ve *Maksadü’l-etvâr* sahibi Padişah Hace’nin olup XVI. asırda yazılmıştır; eserin uzun bir süre eser üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapılıncaya kadar XIV asırda Harezm Türkçesiyle yazıldığı sanılıyordu.

takıla kilgen idi. Millî oyganışımızning başıda turganlar bu ünvannı kabul etmediler. ‘Sart’ sözi yokdır, dib kıçkıra başladılar. *Türk, müsülman, Türkistanlı* kebi ünvanlarnı saklamkçı boldılar.

Büyük inkılabdan kiyin bu ünvansızlıkdan kutulmak ehtiyacı bütün küçi bilen özini körsetdi. Her kim ‘Biz kim bolamiz?’ dib öz-öziden soray başladı. *Özbek* ünvanı yararlık körildi, kabul etildi, türli itirazlarga karamasdan bu kün bu unvan hayatga aralaşıb kaldı.

Biz mana şunday ünvandan ünvanga agdırıla turganda burungı ünvanımız bolgan ‘*Çıgatay*’ sözi edebiyatımızdagına öz küçini saklab kildi, özimiz Türkistanlı, Maveraünnehirli, müsülman, sart bolaturgan paytlarda tilimiz ‘*Çıgatay tili’*, edebiyatımız ‘*Çıgatay edebiyatı’* bolıbgına kaldı. Bu ‘*Çıgatay tili’* kanday tildir? Türkçening kaysı şivesige kiredi? Tarihi nüçükdir? Şunı körib ötişimiz kerek.

Hicrî 466(yıl)da Kaşkarlı Mahmud ibni Hüseyn tomanıdan yazılgan *Divanı Lugatit Türk*’ning körsetişige karaganda, Hicrî 5 mulçarda(asrda) Türk tili iki büyük tarmakka ayrılgan. Aralarıda sarfçada, lügatçede ançagına ayırma bolgay. Bu iki tarmaknıng bir *Divanı Lugat*’nıng aytkanıga köre, ‘Oguz Türkçesi’, biri ise ‘Hakanî Türkçesi’ ya sadaça ‘Türkçedir’. Umumî Türk tilini *Şark Türkçesi; Garb Türkçesi* dib ayırmaknıngda esası ‘Divanı Lugat’nıng şu sözlerige barıb tıraladır. Bu kün Şark Türkçesi digenimiz Türkçe ‘Oguz Türkçesi’ge mukabil, onga ‘yandaş’ bolgan şu Hakanî Türkçesidir.

Divanı Lugat’nıng sözige köre bu Hakanî Türkçesi Türklerning resmî, edebî tilleri imiş, Türk tillerining eng ‘fasi’i hem şu imiş. Hakanî Türkçesi ‘Cikil-çegil’, ‘Tahsı-Tuhsı’ (yani Karluk) Türklerning şivesi imiş. Balasagun, Taraz, Medinet ül-Beyza’da (yani Sayram) yaşaguçılar Sogdça gepirseler hem, Hakanî Türkçesini biler imişler.

‘Aspicab’dan (yani İspicap/Sibicab) Balasagungaça yayılıb ‘Argu’ ülkesi sanalgan caylarda hem, Hakanî Türkçesining bir az buzulgan şekli işletiler imiş, Kaşkarnıng şeher tili hem, şu Hakanî Türkçesi imiş. Uygurlar hem Hakanî Türkçesi bilen söyleşer ikenler, birok unlarnıng özlerige mahsus şiveleri hem bar imiş.

Hicrî 426 (yıl)da, yani *Divanı Lugat*’dan tört yılgına burun Kaşkar’da yazılgan *Kutadgu Bilig* bilen, Kaşkar tilide yazılganı malum bolgan *Hibet ül-Hakayık*’nıng şu Hakanî Türkçesining bu yukarıda yazılgan sözleriden açık anglaşıladır. *Divanı Lugat*’da Argu ülkesiden sanalgan Sayram’dan çıkkan Ahmed Yesevî hikmetlerini hem şu dairening bir az buzuk şivesige kirgizişke togrı kiledir. Şark Türkistanınıng bütün kabile şiveleri üstide umumî edebî, resmî bir şivesi barlıgı hem o şivede ançagına şiveler yazılganı yukarıdagı izahdan malum boladı. Bu şivenin *Hakanî Türkçesi* dib atamakka eski bir zamanda Kaşkarda çıkkan til alimi Mahmudnıng sözlerige tayanıb özimizni haklı tapamiz.

Hakanî Türkçeside kabile şivelerining üstiga turgan edebiyatlik hali bar. *Divanı Lugat*’nı yazgan Kaşkarlı Mahmud bu şivening Hakanî Türkçesi digeni kebi arasıra yalgız ‘Türkçe’ dib hem koyadır. Bu hallarnı biz Çıgatay Türkçeside hem köremiz. *Çıgatayça* Orta Asyada yaşagan Türkî kab şivelerining hemmesiden yukarı turgan edebî, resmî, beynel kabilevi bir tildir. Nevâyî kebi *Çıgatay* şairleri özlerining bu edebî şivelerige sadece ‘Türkçe’ atını bergenler.

Mana şunday bolıb meydanga çıkkan *Çıgatay tili* kün sayın İran, Arab tesirlerige birilib müsülmanlaşa bardı. Nevâyî zamanlarıda ise emdi Arab, Fars sözlerige tolıb kalgan idi. Şunday bolsa hem eski nüfuzını, eski küçini yokatmadı. Arab-Fars edebiyatıdan kalışmak istemey yoraberdi. Yalgız Orta Asyada imes, bütün Türk dünyasıga yayıldı. Tatar tilige bir köp yıllar can azugı bola kildi.

Usmanlı ve Azerbaycan Türkleri hem bu edebiyat bilen meşgul boldılar. Bu şivede şiirler yazdılar, Çıgatay lugatları yasadılar.

Çıgatay edebiyatınıng 'Altun Devri' sanalgan Nevâyîler paytınıng songı künleride Özbek Hanı Şeybani Türkistanga yöriş etdi, Çıgatay hanlarını, şunlar katarıda meşhur Babır Mirza'nı yengib Türkistandan kovdı. Türkistanda Özbek idaresi kurdı. Özbek hanlıkları zamanıda hem Orta Asya Edebiyatı Çıgatay edebiyatı bolıb kaldı. Şeybani Hannıng uruş dastanı ataglık Çıgatay şairi Muhammed Salih Tomanıdan yazıldı, Kokan Hanı Umer Han tegreside yıgılgan şairlerning hemeleri Nevâyînıng sadık şagirdleri bolıb kaldılar. Bu hal zamanemizgaça devam etdi. (T.A. IV: 172-175)

2. Ortak dil, Dil/lehçe adlandırma meselesi

Dönem için bu konuların ciddî bir şekilde ele alınması gerekir; çünkü Ali Şîr Nevâyî, Babur Şah, Ebu'l-Gazi Bahadır Han ve başkalarının öncelikle kullandığı terimle *Türk tili, Türkî, Türk(î) Tili, Türkî Lafzı, Türk elfâzı, Türkçe, Türkçe til*, hususiyle saray edebiyatının dilinden bahsedilirken kullanılan edebî Çağatay lafzı[57] 17. asırdan itibaren başlayarak 18-19. asırlarda

[57] Çağatayca terimi XIX. asırda Avrupada E. Bérézine 1848'de Kazan'da neşredilen eserinde *Recherches sur les dialectes musulmans*'da (sf. 26 …), H. Vámbéry terimin anlam alanını genişleterek Leipzig'de 1867'de neşredilen *Ćagataische Sprachstuden* adlı çalışmasında kullanır. "N.A. Aristov da XIX. asır sonlarında Hive ve Zerefşan vâdisi Özbekleri arasında Çağatay adını taşıyan kabîlelerin yaşa"dığını (Eckmann 1958: 116) kaydettiğini belirten J. Eckmann da Fıtrat'tan alıntılayarak bu terimi benimser ve "Çağatay Dili Hakkında Notlar" yazısında terimle ilgili geniş bilgi verir. "Çağataycanın itibarı asırlar boyunca büyüktü: devlet, yazı, hattâ diplomasi dili olarak yalnız Orta Asya Türk devletlerinde değil, Avrupa Rusyasında yaşıyan ve Oğuz grupu dışında kalan Müslüman Türklerinin de yazı dili olarak asrımızın başlarına kadar kullanılmıştır. Rus istilâsından (1866 Buhara, 1873 te Hive, 1876 da Hokand hanlığının işgali) sonra 'sartça' adiyle Türkistan'da kullanılan Türk yazı dili de, esasında, yerli ağızların az çok tesiri altında kalan çağataycadan başka bir şey değildir. Özbekistan'da 1923 te çağatayca yerine şehirlerde konuşılan ağızlara dayanan Özbek yazı dili geçtikten sonra bile çağatayca tamamen sönmemiştir: Özbek yazı dilinde bugün de çağataycadan kalma bir takım arkaizmler devam ediyor." (Eckmann 1958: 115). Çağatay kelimesi bilhassa Duva Han'dan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bizans kaynaklarında XIII-XIV. asırlara ait olarak Batı Türkistan Türk halkı farklı şekilleriyle çagatay kelimesi kullanılır (Eckmann 1958: 116).
Muhammed Salih'in *Şeybaniname*'sinde Şibani Han'ın Çağatay halkının kendisini Özbek diyerek kendilerinden saymaması gerektiğini, bu geleneğin, dilin devamcısı olduğunun mesajını verir:

"Bil ki mėn barçaga müşfikdür mėn / Barça ėl birle muvâfıkdur mėn
Çagatay ėl mėni Özbek dėmesün / Bîhûde fikr kılıp gam yėmesün"

"… önce Çağatay ulusunda yaşıyan göçebe Türklerin, daha sonra da bütün ahalinin dilini ifade etmek için kullandığı tahmin edilen Çağatay tili ve Çağatay türkîsi tâbirleri, Timurlular zamanında, Timurlular devletinde teşekkül eden Türk yazı dili mânasını kazanmıştır. Böyle olduğu halde, XV. ve XVI. asırlar yazarları Çağatay kelimesini bu mânada hemen hemen kullanmamakta, onun yerine *türkî, türk(î) tili, türkî lafzı, türk elfâzı, türkçe, türkçe til* gibi umumi tâbirleri tercih etmektedirler. Yalnız Nevai, devrin edebî dilini belirtmek için, Çagatay lafzı tâbirini kullanır. …" (Eckmann 1958, Çağatay Dili Hakkında Notlar, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten,*: 116-118);

C.Eralp Alışık da "'Türk Dili Tarihi' kapsamında 'Orta Türkçe' dönemi içinde yer verilen 'Çağatay Türkçesi, Çağatayca, Çağatay Dili' adlandırmalarıdır. Orta Türkçe dönemi yaygın olarak 11 ve 16. Yüzyıllar arasını kapsayan dönem olarak kabul edilmesine karşın, Çağatay Türkçesi'nin 19. Yüzyıla kadar olan dönemi kapsaması açıklamaya muhtaç çelişkilerden birisidir. Çingis Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'ın adından mülhem bu adlandırma, ikinci bir çelişkiyi de beraberinde getirmektedir. Çingisli devletinin, Avrupa tarihçiliğinde genelde Moğol devleti olarak tanıtılması, hatta Emir Timür'ün dahi Çingis Han çizgisinde 'olumsuz bir tarihî karakter öznesi' olarak gösterilmesi, 'Çağatay Edebiyatı' mahsullerinin de Moğolca olmasını gerektirmektedir. Kendisi 'Moğol' olarak tanıtılan bir tarihî karakterin ikinci oğlunun adıyla Türk Dili tarihinde bir dönemin adlandırılması açıklamaya muhtaçtır. Diğer yandan 'Çağatay Edebiyatı' terminolojisi, Doğu Türkçesi'nin İdil Bölgesini de kapsayan siyasî coğrafyasını daraltmaktadır." Çağatay adının Türk Dili Tarihinde 19. yüzyıla kadarki edebiyat için kullanılmasına dikkat çeker (Alışık, C. Eralp 2014, Orta Asya Türk-Moğol Tarihçiliğinde Türk Soylu Toplulukların Ortak Tarihî ve Edebî Anlayışı Üzerine Katkılar, *XI. Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, I. Cilt: 173);

Aysu Ata "Karahanlı Türkçesi, türkolojideki genel eğilime göre XI. ve XX. yy'lar arasını kapsayan Orta Türkçe döneminin XI-XIII. yy'lar arasındaki ilk basamağını oluşturur1. "Orta Türkçe" terimi 1928'de C. Brockelmann

yazılan eserlerde bugünkü çağdaş lehçeler Özbek Türkçesi ve Yeni Uygurca, değişerek, gelişerek devam eden veya başka diyalektlerle varyasyonlar, mahallî unsurlar görülmeye, kurallı gramer yapısından giderek uzaklaşılmaya başlanmıştır. Fıtrat için köklü bir tarih bilinciyle devamlılığı ve bağı devam ettirmek adına kendi dilinin adlandırması meselesine hususi olarak temas eder, "Ruslar Türkistan'a gelmeden bir-iki asır öncesinden başlayarak son günlere kadar bizim için genel (umumi) bir adımız yoktu." diyerek konunun önemine vurgu yapar, ad sahibi olmanın kimlik sahibi olmak anlamına geldiğini belirtir (T.A. IV: 172). Bu mesele Batıda *Genç Kalemler* dergisinde Kâzım Nami (1876-1967) tarafından işlenir: Kâzım Nami (1911), Türkçe mi Osmanlıca mı?, *Genç Kalemler*, 1. Cilt.

Abdurrauf Fıtrat da bilinçli olarak Türk Dilinin inkıtaya uğramadığını, bilhassa "*ünvandan ünvana geçerken 'Çağatay' sözü de gücünü koruyordu. Kendimizin Türkistanlı, Maveraünnehirli, Müslüman, Sart vb. olduğumuz zamanlarda dilimiz 'Çağatay Dili' edebiyatımız 'Çağatay edebiyatı' olarak kaldı. Çağatay ismini kabul etmeyenler onun yerine kabile ünvanları, hanlık, beylik ünvanları almaya başladılar. Ruslarda sonra ise 'Sart' ünvanı yayıldı."* sözleriyle isimsizlik yani yok oluş, kimliksizlik tehlikesini vurgulayarak bu terimi yaşatma gereğine inanır ve eserlerinde kullanır. "1917 devriminden sonra, Türkistan'da bu ünvansızlıktan kurtulma ihtiyacı kendini gösterir. Herkes 'Biz kim oluyoruz?' diye kendine isim aramaya başlar ve değişik itirazlara rağmen 'Özbek' ismi kabul edilir." (T.A. IV: 140-). Şibanilerin Timürlüler mirasına varis olmaları gibi bu dönemde de aynı sahiplenme 2. kez kendini gösterir. Fıtrat "Özbek Tili Kaideleri Togrısıda Bir Tacriba Birinçi Kitab: Sarf" yazısının ilk cümlelerinde "Bizning til, adabiyatimizning eng song künleri Ferganalı Ömer Han zamanında edi. Til, edebiyatımız Ömer Han paytıda birden yaşnap köterildi da, ondan kiyin sekin sekin peseye başladı. Bara, bara yıkılışnıng, yokalışnıng eng agır, eng kara dakikalarını ötkezdi. Azgına paytdan song Türkistanda yetişgen yarım şairler, yarım yazguçılarnı ese eski

---

tarafından Karahanlı Türkçesi için kullanılmıştır (Brockelmann 1928). Brockelmann, 1954 yılında bu terimin alanını İslâmlığın kabulünden XIX. yy'ın başlarına kadarki Orta Asya Türkçesini (Karahanlı, Harezm, Çağatay Türkçeleri) içine alacak şekilde genişletmiş ve bu dönemi "Doğu Türkçesi" adıyla vermiştir (Brockelmann 1954). Caferoğlu'nun Karahanlı dönemiyle başlattığı, "Bu çağ Türk dünyasının geniş bir sahaya yayılmasına rağmen Türkler arasında kendini hissettirecek derecede müşterek bir yazı dili olmuş ve bu dilde bir edebiyat vücuda getirilmiştir." dediği dönem, "Müşterek Orta Asya Türkçesi"dir ki bu da türlü kültür merkezleri, Türk boylarının etnik ve diğer özellikleri bakımından Samoyloviç ve Grønbech'in yaptıkları gibi alt dönemlere ayrılmıştır (Caferoğlu 1958: II/74). Köprülü ise Karahanlı Türkçesinden sonra Türk dünyasının doğu kanadında kullanımda olan yazı dili ve ürünlerini Harezm-Altın Ordu ara dönemi adı altında değil Çağataycanın ilk devri ve eserleri olarak değerlendirmiştir (Köprülü 1945: XXIV/270). Köprülü'nün bu yargıya varırken esas aldığı nokta Moğol istilasıdır. 1991'de yaptığı dönemlendirmede Cengiz istilasını esas alan bir başka türkolog da Róna-Tas'tır (Róna-Tas 1991: 29). Orta Türkçe dönemini XIII. yy'dan itibaren başlatan Róna-Tas, dönemin belirleyicisi olarak Moğol istilası ile Türk dünyasının farklı yer ve zamanlarında ortaya çıkan edebî dillerin (Harezm, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı) istikrar kazanmaya çalışıp bugünün bağımsız dil ve dil gruplarını oluşturduğunu belirtmiştir. … "Doğu Türkçesi" ya da "Doğu Türk yazı dili" kavramını Brockelmann gibi İslâmlığın kabulünden XIX. yy'ın başlarına kadarki Karahanlı, Harezm, Çağatay Türkçeleri için kullananlar yanında sadece Çağatay Türkçesi için kullananlar da vardır. Son kullanım Türkiye türkolojisi çerçevesinde epeyce kabul görmüştür. … XV. yy'dan XX. yy'ın başlarına yani günümüzdeki Türk yazı dillerinin oluşumuna kadar devam eden Çağatay Türkçesinin beş yüzyıllık bir dönemde kullanıldığı göz önünde bulundurulursa Orta Asya Türkçesinin en parlak dönemini oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Öyle sanıyoruz ki bugün için gerek yurt içindeki gerekse yurt dışındaki türkoloji çalışmalarında "Doğu Türkçesi" denildiği zaman ilk akla gelen tarihî Türk yazı dilinin Çağatayca olması bu nedenledir. M. Quatremère, Pavet de Courteille ve Zenker Çağataycanın söz varlığıyla ilgili çalışmalarında "Doğu Türkçesi" (Türk oriental, osttürkisch) terimlerini kullanmışlardır. Bunda kuşkusuz Doğu Türkçesinin ilk basamağı ya da Çağataycaya geçiş dönemi olarak değerlendirilmesi gereken Harezm Türkçesine dil çalışmalarında gereken titizliğin verilmeyişi de etkendir." (Ata 2010, Moğol fütuhatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili kavramları üzerine, *Türkoloji Dergisi*, *17*(1): 30-31, 34, 35).

edebiyatımızning song solışları dep körsetmek yanglış bir iş bolmaydır. Bularning kalemleri içiden tökülgen cümleler bozuk, sözler sınık, fi'ller karanglık bolup çıka başladı."

Son zamanlarda "Özbek edebiyatı" diye adlandırılan yeni genç edebiyatın da temellerini ve gerekli unsurlarını yine Çağatay edebiyatından aldığını ve alacağını ileri sürer ve "Bu yüzden bugünkü Özbek edebiyatını; Çağataycanın gelişip medenîleşerek günümüzün ihtiyaçlarına cevap vermek isteyen, Arapça ve Farsça kelimelerden uzaklaşıp halka yaklaşmayı amaçlayan başka bir şeklidir, demek gerçeğe aykırı olmayacaktır." ("Sarf" 1927, 4. neşri) der.

3. Özbek-Çıgatay edebiyatı

"Üsluptan (T.A. IV: 17-23) bahsederken Özbek-Çıgatay edebiyatı terimini kullanır, dönemler arasında farklı üsluplar olduğu gibi aynı dönemin şairleri ve hatta bir kişinin eserleri arasında da farklı üsluplar kullanıldığını ifade eder: "Şi'rde Fars üslubıga berilib kalgan AliŞîr Navayi özining 'Mecâlis' digen kitabıda bazı şairlerning tercime-yi hâlını yazganda 'Türkâne' yazadır, 'Türkâne şi'rleri bar' deb körsetedirkim, bu 'Türk üslubıda yazadır' demekden başka nerse imes. Avrupa sanatkarlarının-da bazı bir eserleride ruhımızda yakınlık sizilgende 'bu şark üslubıga yakınlaşıbdır' deb maktaymiz. Mana bunlar her milletning ayrıça bir üslubı barlıgını körsetedir. Özimizning Özbek-Çıgatay edebiyatını alıb karaganda cüda açık körinedirkim: Nevâyî, Babir, Baykaralar zamanıdagı üslub bilen Umer Han, Fazlîler zamanıdagı üslub bir imesdür. .. Umer Han zamanının üslubı bilen Mukimî, Evlânî zamanıdagı üslub hem bu küngi yengi edebiyatımızning üslubı başka-başka üslublardır." (T.A. IV: 18)

IV. FITRAT'IN KADÎMKİ TÜRK DİLLİ YADİGARLAR ÜZERİNDEKİ ÇALIŞMALARI

1919' da kurulan Çağatay Gürüngünde, Abdurrauf Fıtrat ve grubunun programı o zamanki sloganları "Tarihî ve edebî mirastan yararlanın." idi. (Avcı 1995: 105).

Abdurrauf Fıtrat'ın Tarihî eserler üzerindeki çalışmalarının Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinden başlamaktadır. Burada özellikle D.L.T üzerinde durması, Kaşgarlı Mahmud'un Türk lehçeleri tasnifinden bahsetmesi esere vukufiyetini gösterir. Kilisli Rıfat Bilgenin 1915-1917 yılları arasında cilt olarak hazırladığı neşrini okumuştur ve üzerinde yapılan çalışmaları da incelemiştir: "Mahmud Kaşgarîge köre, hicrî 5 asrdan Türk tili kiçkine kabilevî ayrımlarga karamay, esasen, iki mühim kolga ayrılgan: Oguzça, Türkçe. İkinçisige yalgız Türkçe deyilgeni kebi Hakanî Türkçesi deyiledi. Mahmud Kaşgarî *Divanı Lugat*'de mana şu Hakanî Türkçesini esasî kılıb algandda câyı kelgeç, Oguzça sözlerni körsetip izah kılıb bargan. Unıng bu tasnifi aynen kabul kıl(ın)masa hem başkaça tasniflerge esas kılıb alınışı elbette lazımdır. Bu tarihî tasnifning bizçe mühimligi bu künçe edebî Özbekçening anası bolgan Çıgatayçanıng mana şu Hakanî Türkçesiden togulganı üçündir. … Hakanî Türkçesi atalgan mana şul edebiy şivening beş asr keyingi şekli Çıgatayçadır. Şunıng üçün biz Özbek edebiyatımızning tarihi üçün materiallar izler iken(miz), Çıgatayçaga barıb tohtalmaymiz. Çıgatayçanıng anası bolgan haligi edebî şivege (Hakanî Türkçesigeçe) barışga mecburmiz. Bu şivening eng eski nemunelerini bizge *Divanı Lugati't-Türk* kitabı beredi." (T.A. IV: 118). Yine D.L.T. değerlendirmesinde Mahmud Kaşgarî'nin lehçeleri değerlendirdiği cümlelerinde geçen Türk Oguz kelimelerinin Orhun abidelerinde yer aldığı cümleyle karşılaştırarak dipnotta anlamlandırmayla ilgili görüşlerini verir: "Mahmud Kaşgarî eserining başlangışıda mana şunday dep tanıştıradı: 'Men Türklerning eng togrı, eng açık gepirgeni, cüda togrı anglaganı, tubçakları, baturları, bolaturıb

şeherlerini, talalarını aylanıp körib çıkdım. Türkning, Türkmen-Oguznıng, Çigil, Yagma, Kırgıznıng sözlerini, kafiyelerini yahşı örgendim'". Dipnot: "Bu Türk, Oguz tabirige biz Orhun yazuvlarıda hem uçraymiz. Beytning başıda 'Türk, Oguz bekleri budun eşidek' deyiledir. Bunda Türk sözini Oguznıng sıfatı kılıb 'Türk bolgan Oguz bekleri…' manasıda anglamak yanglışdır. Togrısı 'Türk ve Oguz bekleri' manasıda(gı) 'Türk Oguz bekleri…'dir."

"En eski Türk Edebiyatı Nemuneleri" adlı yazısını hazırlarken Karahanlı Türkçesinden itibaren yazılmış kaynaklara (D.L.T. ve içinde bulunan nazım parçaları, *Kutadgu Bilig, Hibetü'l-Hakayık/Atebetü'l-Hakayık, Mukaddimetü'l-Edeb* ve Çağatay edebiyatı kaynakları) baktığını dile getirir: "Men hem *Divanı Lugat*'ni(ng) basma nüshasını algan künimden başlap şularga kızıkdım. Bularnı vezn, kafiye hem mevzularıga köre bir-birlerige bagladım. Sözleri, terkibleri üstide ança işledim. Ularnı izah kılış üçün *Kutadgu Bilig, Hibet ül-Hakayık, Muhakemet ül-Edeb* hem Çıgatay edebiyatıga aid köp kitablardan faydalandım. Ançagına uzakka çözilgen mihnet neticeside kolıngızdagı mana şu eser meydanga keldi. Tizden hem aytıb öteykim: mening işimni(ng) neticesi Prof. Köprilizadeni aytganı kebi çıkmadı. Prof. Köprilizade bu parçalardan 4 mersiye çıkarganını …" (T.A. IV: 120). *Kutadgu Bilig* üzerine müstakil bir yazı yazan Abdurrauf Fıtrat eserin bu yazıdan önce bulunan 2 nüshasını, içeriğini, üzerine çalışanları, eserlerini tanıtır ve Zeki Velidi Togan'ın bir şahsî kütüphanede bulduğunu ama elde edemediğini, kendisinin bunu sağladığını haber verir, tanıtır, nüshalar arası karşılaştırma yapar.

Mukaddimet ul-edeb **(**T.A. IV: 135-140) üzerine de yazı yazar. Eserin önemini kavramış, makalesini yazdığı döneme kadar ciddi bir çalışma yapılmadığını, belki yazısının esere dikkat çekmeye yarayacağını düşünür: "Birok bu küngeçe şu kitab togrusıda ciddiy tekŞîriş yasap, ilmiy bir makale yazguçı kişi bolmadı. Men özimning küçsizligimge karamasdan mana şu makaleni yazub meydanga çıkarmakçı boldım. Mening bu makalem ilmiy kişilerning dikkatlerini bu kitabga tartışga sebeb bolur, deb ümid etemen." (T.A. IV: 137). Eserden okumalar yapar, binasını ortaya koyar.

Ahmed Yesevi (T.A.: 16-31) ve *Ahmed Yesevi Mektebi şairleri togrısıda tekşirişler* (T.A.: 31-36) adlı yazılarında Ahmed Yesevî hakkında ayrıntılı bilgi verir; 1906'da Kazan'da neşredilen *Bakırgan kitabı'*nda yer alan şiirler ve şairleri tanıtılır: Şems, İkanî, Kul Ubeyd, Kul ahmed, Meşreb, Hudaydâd, Kul Şerif, Fakirî dışında birer şiiri olan şairlerin de adını zikreder: Hubbî, Kâsım, Tafî, Fikrî, Nâsıhî, Gazzalî, Gadâlî, Kul Şerefî, Şühûdî, Bihbûdî, Baba Maçin, Tâc.

Hibetü'l-Hakayık (T.A.: 45) üzerinde durur; Ali Şîr Nevâyî'nin Külliyatını okumuştur. Sûfî Allahyâr (Şi'r: T.A. IV: 13): Burada *Seb'atü'l-âcizîn*'i belki bütün eserlerini okuduğunu, yazılarında konuyla ilgili görüşlerinin bulunduğu beyitlerinden alıntı yapacak kadar anladığını düşünüyoruz.

V. SONUÇ

Yabancı dillerin Türk dili üzerindeki artışıyla Türklük şuur ve bilinci taşıyan şair, yazar ve bilim adamları tarafından öz Türkçe kullanarak sadeleşme çalışmalarına gidilmiştir. Dillerin koruyucusu her şeyden önce millî şuurdur. Türkçenin tek dilli döneminde de ikiye ayrıldıktan sonra Doğu ve Batı Türklük sahalarında da bu şuurla bilinçli ya da bilinçsiz bir hareketle anadiline sahip çıkmayı görürüz. Ana dil dediğimiz zaman da özellikle konuşma dili tüm canlılığı ile karşımızda durur. Bu dil halk tarafından daima işlenmiştir ve kesintisiz olarak

bugüne kadar kullanılagelmiş ve yazı diline kaynaklık etmiştir. Aslî ve kalıcı olan, zamanı ortadan kaldırarak birliği sağlayan yazı dilidir. Türkçenin yazı dili olarak kullanımında, Farsçanın yazı dili ve edebiyat dili olarak kullanılması gibi, tarihte kesintiler olmuştur; ancak belirttiği üzere dil şuuruna sahip olanlar (Yusuf Has Hacip, Karamanoğlu Mehmet Bey, Aşık Paşa, Nevayi, Babur Şah v. başkaları) buna dur demeyi başarmış, Türk dilinin zenginliklerini, inceliklerini ortaya koyarak ana dilinin yazı dili olarak idamesini sağlamışlardır. Ancak bu yazı dili zaman zaman kendine muhatap olarak sunî bir zümreyi muhatap almış, söyleyişi anlama feda ederek anlaşılamaz bir duruma gelmiştir.

XI. yüzyılda başlayararak yazılan eserlerde Türk dili ile ilgili olarak hemen hemen aynı görüşler ortaya konmuştur:

1. Eserlerin Türkçeyle yazıldığının belirtilmesi geleneği,
2. Türkçenin işlenmemişliğinden şikâyet, bazen de onun yetersiz görülmesi,
3. Türkçenin inceliklerine vakıf olunması, zenginliğinin ortaya çıkarılması,
4. Eserlerin herkes tarafından anlaşılması, konuşulduğu gibi ve doğru yazılması,
5. Yabancı dil kaidelerinin kullanılmaması, yabancı dille eser vücuda getirmeme,
6. Diyalektlerin değil kültür merkezindeki gelişmiş dilin yazı dili olarak kabul edilmesi (Bu doğuda Andican, Batıda İstanbul olmuştur.),
7. Alfabede değişikliğe ya da düzeltmeye gidilmesi.

Yukarıdaki yedi maddenin hepsini Batı Türklük sahasında 1911'de başlayan Yeni Lisan hareketinin umdeleri arasında görürüz. Doğu sahasında ise daha Nevayi'de XV. yüzyılda görürüz. Maalesef siyasî hayat her iki saha için aynı şartlarda olmamıştır. Doğu çalkantıları, bağımsızlık mücadeleleri ve yazı dilleri durumuna getirilişiyle (ki Doğu Türklük sahasındaki bu bölünme Batı Türklük sahasında Yeni Lisan hareketinin başlamasıyla yeniden Türkçenin hakimiyetinin sağlanması çalışması tezat olarak hemen hemen aynı yıllardır) tek yazı dili olmaktan uzaklaşmıştır. Batı ise bu bakımdan şanslıdır ve iniş çıkışlarına rağmen tek bir yazı dili olarak hayatiyetini devam ettirir.

Türk Dünyasında Türkçülük hareketinin dil yanı Gaspıralı İsmail ile "dilde, fikirde, işte" birlik şeklinde formüllendirilen ortak dil arzusu öncelikle Osmanlıda ve Özbekistan'da yazı dillerinin sadeleştirilmesi ve kimlik sahibi olmanın gerektirdiği lehçe adı belirleme şeklinde gelişmiştir. Lehçelerin sadeleştirilmesinde de tartışılan meseleler aynıdır: 1. Türkçe, Arapça ve Farsçanın yoğun etkisi altındadır; Türkçeyi bu dillerin etkisinden kurtarıp sadeleştirmek gerekmektedir; 2. Konuşma dili ile yazı dili arasındaki ayrılığı ortadan kaldırmak gerekmektedir; 3. Osmanlı ülkesinde konuşulan bu dilin adı Osmanlıca mıdır, yoksa Türkçe midir? 4. İmlâ meselesi nasıl çözüme kavuşturulur? 5. Terimler yabancı dillerden alındığı şekliyle mi kalmalıdır, yoksa terimlere karşılık mı bulunmalıdır? 6. Arap harflerinin ıslahı mümkün müdür? 7.Türkçe sözlük ve gramer kitaplarına ihtiyaç vardır.

İki Türk sahasında Yeni Lisan ve yelpi dili sağlama umdeleri halka dönüş, dilden Arapça, Farsça unsurları Türkçe karşılıkları varsa atma, hiç Türkçe karşılık bulunmadığında Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinden yararlanma gibi, aynıdır. Abdurrauf Fıtrat Türkistan'da orta bir dil oluşturulabileceği düşüncesiyle bu uğurda hizmet verenlerin eserlerini okumuş, Divanü Lugati't-Türk, Kutadgu Bilig, Yesevî Hikmetleri, Çağatayca edebî eserler, lugatler, modern dönem eserlerini okuyup tanıtarak Türkçenin zenginliğini, imkanlarını ortaya koymuş, yelpi dille eserler yazmış, dille ilgili yazılar yazmıştır. Yeni Lisanda yapılması gereken çalışmalardan biri dilin inceliklerinin araştırılması ve gramerinin ortaya konmasıdır. Abdurrauf Fıtrat da Sarf

ve Nahiv kitapları yazarak çok kıymetli hizmetler vererek fikir önderliği yapmış ceditçilerdendir.

Abdurrauf Fıtrat'a göre 1. Türk dili (özellikle Çağatayca), kelime hazinesi ve türetme gücü bakımından son derece zengindir. Bu zenginlik, dilin kendi iç kaynaklarından gelir; Arapça ve Farsçaya bağımlı değildir. 2. Dilde sadeleşmeyi savunur. Yani Türkçeye sonradan giren yabancı (özellikle Arapça ve Farsça) unsurların ayıklanmasını ve halkın anlayabileceği doğal, yalın bir dilin kullanılmasını gerekli görür. 3. Fıtrat, Çağataycayı Türk dünyasının en gelişmiş ve en güçlü edebî dili olarak değerlendirir. Ona göre bu dil, zengin bir edebiyat geleneğine sahiptir ve modern Türk dili için önemli bir temel oluşturur. 4. Fıtrat'ın önemli hedeflerinden biri, Türk dünyasında anlaşmayı kolaylaştıracak ortak bir edebî dilin oluşturulmasıdır. Bu dil, Türkçenin doğal yapısına dayanmalı ve farklı Türk topluluklarını birleştirmelidir. 5. Fıtrat, dil reformunun bir parçası olarak yazı sisteminin (alfabenin) de düzenlenmesi gerektiğini savunur. Yazının sadeleşmesi ve fonetik esaslara uygun hâle getirilmesi, dilin gelişimi için zorunludur.

Kaynakça

1. Aksan, Prof. Dr. Doğan (2005), *Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri*, Bilgi Yayınevi.
2. Alışık, C. Eralp (2014), Orta Asya Türk-Moğol Tarihçiliğinde Türk Soylu Toplulukların Ortak Tarihî ve Edebî Anlayışı Üzerine Katkılar, *XI. Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014*, I. Cilt: 171-185.
3. Arat, Reşit Rahmeti (1942), Uygurlarda Istılahlara Dair, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII. cilt, s. 56-81.
4. Ata, Aysu (2010), Moğol fütuhatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili kavramları üzerine, *Türkoloji Dergisi*, *17*(1), 29-37. https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000174
5. Avcı, Yusuf (1995), *Fıtrat ve Dilciliği (Hayatı ve Eserleri- İnceleme-Metin-Aktarma)*, Danışman: Leyla Karahan, Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türk Dili Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara
6. Avcı, Yusuf (2008), Fıtrat'ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Gramer Terimlerinin Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması, Türk Dünyası Türk Dili ve Edebiyatı, TDK Ankara , sa.22: 7-22.
7. Avcı, Yusuf (2006), Özbekistan'da Fıtrat'ın Ceditçiliği, Eğitimciliği ve Eğitim Felsefesi, Journal Of Turkısh World Language And Lıterature , cilt.21/21: 39-51.
8. Baltabayev, Hamidullah (1992), Abdurrauf Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı, Taşkent.
9. Barutçu Özönder, F. Sema (2003), Erken Orta Türkçe'de Budist ve İslam Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma, *KÖK Araştırmalar* V/1 (Bahar 2003), s. 13-31.
10. Caferoğlu, Ahmet (1934), Uygurlarda Hukuk ve maliye Istılahları, *Türkiyat Mecmuası*, IV. Cilt, s. 1-43
11. Celal, Dr. Öğr. Üyesi Vahit (2018), Abdurauf Fıtrat'ın Hayatı ve İlmî Faaliyetleri, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi*, ISSN: 2149–5866 Cilt:5, Sayı:1, s. 39-47, Yaz 2018, Bartın.
12. Eckmann, János (1958), Çağatay Dili Hakkında Notlar, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 6, 115-126.
13. Eraslan, Cezmi (1996), FITRAT, Abdurauf, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),* C. XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, ss. 48-49.

14. Erşahin, Seyfettin (1999), Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları), *Dini Araştırmalar* 1/3 (01 Haziran 1999). https://izlik.org/JA88KT87KR.

15. Fitrat (2008), *Eng eski türk adabiyati namunalari (Adabiyatimizning tarihi üçün materiallar)*, Taşkent, "Mümtaz Söz", Mesul Muharrir: Hamidulla Boltabeyav.

16. Fitrat (2013), *Özbek adabiyati namunalari*, I. Cild, Taşkent, "Mümtaz Söz", Mesul Muharrir: Hamidulla Boltabeyav.

17. Korkmaz, Zeynep (1995), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I. Cilt, Ankara.Köprülü, Fuat (1945). Çağatay Edebiyatı, *İA*, III, 24. cüz, İstanbul.

18. Levend, Agâh Sırrı (1960) Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

19. Öksüz, Yusuf Ziya (2004) Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

20. Özçam, Arş. Gör. Çimen (1997), Türkiye Türkçesi ile İlgili Gramer Çalışmaları, *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 110: 121-163.

21. Özkan, Mustafa (2005), Tarihî Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe, *Journal of Turkish Language and Literature*, *33*(33), 141-158. https://izlik.org/JA85ED86MB

22. Özdemir, Serkan (2025), The Positivist References of the New Language Movement, *Türkiyat Mecmuası–Journal of Turkology*, 35, 2: https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1615123

23. Sayılı, Ord. Prof. Dr. Adın (1978), *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: T.T.K.

24. Т.А. I, Фитрат, Абдурауф (2000), *Танланган асарлар I. жилд*, Масъул муҳаррир: Н. Каримов, Тошкент, Манавият Нашриёти.

25. Т.А. II, Фитрат, Абдурауф (2000), *Танланган асарлар II. жилд*, Масъул муҳаррир: Наим Каримов, Тошкент, Манавият шриёти.

26. Т.А. IV, Фитрат, Абдурауф (2006), *Танланган асарлар IV. жилд*, Масъул муҳаррир: Б. Қосимов; Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: Ҳ. Болтабоев, Тошкент, Манавият Нашриёти.

27. Т.А. V, Фитрат, Абдурауф (2010), *Танланган асарлар V. жилд*, Масъул муҳаррир: М. Ражабова, Тошкент, Манавият Нашриёти.

ABDURAUF FITRAT'IN İSLAM TARIHI VE MÜSLÜMAN AILESI ÜZERINE DEĞERLENDIRME ("Muhtasar islam tarihi" ve "Aile" eserleri esasinda)

Prof. Dr. Süleyman DOĞAN
Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, İstanbul-Türkiye
e-posta: sudogan@yildiz.edu.tr

Özet. Abdurauf Fitrat'ın (1886–1938), "Muhtasar İslam Tarihi" ve "Aile" üzerine yazdığı iki eseri üzerine detaylı bir şekilde değerlendirme yapılmıştır. Onun üslubu sade, özlü ve etkilidir. Karmaşık dini kavramları basit örneklerle açıklayarak tarihi materyali okuyucuya yaklaştırmayı başarır. Eser sadece bilgilendirici değil, aynı zamanda eğitici bir kaynak haline gelir. "Muhtasar İslam Tarihi" kitabına İslam'ın kısa tarihi ve İslam'ın özlü tarihi demekte mümkündür. Eser boyutu bakımından kısa olmasına rağmen, içerik bakımından zengin, eğitici ve önemli bir eserdir. İslam tarihini temel düzeyde öğrenmek isteyen okuyucular için kullanışlı bir rehber niteliğindedir ve okuyucuyu bilgi edinmeye ve düşünmeye teşvik eder. Fitrat'ın temel amacı, genç nesle dini bilgiyi sadece rivayet veya geleneksel yorumlar temelinde değil, aynı zamanda tarihselcilik ve bilimsel ilkeler temelinde de aktarmaktır. Bilimsel açıdan bakıldığında, Fitrat'ın görüşleri aile sosyolojisi ve ahlak felsefesi içinde önemli bir kavramsal yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bireysel seçimi toplumun çıkarlarıyla ilişkilendirerek evliliği sosyal bir kurum olarak güçlendirmeye hizmet eden kriterler sunmaktadır.

Abdurauf Fitrat "Aile" adlı eserinde, İslami değerlere dayalı olarak, eş seçimi konusuna bilimsel bir temelde ışık tutmaktadır. Ona göre, din, ahlak, manevi uyum ve terbiye gibi kriterler, aile mutluluğu ve istikrarının en önemli faktörleridir. Bu görüşler, günümüzde de geçerliliğini korurken, aile kurma kültürünü geliştirmek için önemli bir teorik temel oluşturmaktadır. Abdurauf Fitrat'ın "Aile" adlı eseri, Özbek aydınlanma düşüncesinde aile ve yetiştirme konularını sistematik olarak ele alan önemli kaynaklardan biridir. Yazar bu eserde çocuk yetiştirmeyi üç ana alana ayırır: fiziksel, entelektüel ve ahlaki. Fitrat'a göre bu üç alan birbirine yakından bağlıdır ve hepsi "Kur'an" ve İslami değerlere dayanmalıdır. Fitrat'ın bir diğer önemli yönü de İslam'ı dar bir anlamda değil, aydınlanmayla uyumlu bir şekilde yorumlamasıdır. Yazar Fitrar mezkur her iki eserinde de, tarihsel ve sosyo-aydınlanma bağlamında uyumlu bir şekilde sunulmaktadır. İslam değerleri, her iki eserde de ahlak eğitimi, bilim ve aydınlanma, sosyal adalet ve insan mükemmelliği fikirlerini desteklemenin bir aracı olarak hizmet etmektedir. Bu, Fitrat'ın İslami mirası ile modern eğitim sistemini birleştirme arzusunu doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Fitrat, İslam Tarihi, Aile, Müslüman Aile.*

AN EVALUATION OF ABDURAUF FITRAT'S WORKS ON ISLAMIC ISTORY AND THE MUSLIM FAMILY (Based on his works "A Concise History of Islam" and "Family")

Abstract. This is a detailed evaluation of two works by Abdurauf Fitrat (1886–1938): "A Concise History of Islam" and "Family." His style is simple, concise, and effective. He succeeds in making historical material accessible to the reader by explaining complex religious concepts with simple examples. The work becomes not only an informative but also an educational

resource. "A Concise History of Islam" can also be described as a short history of Islam and a concise history of Islam. Although short in length, it is a rich, educational, and important work in terms of content. It serves as a useful guide for readers who want to learn Islamic history at a basic level and encourages the reader to acquire knowledge and think. Fitrat's main aim is to transmit religious knowledge to the younger generation not only on the basis of narrations or traditional interpretations, but also on the basis of historicism and scientific principles. From a scientific perspective, Fitrat's views can be considered an important conceptual approach within family sociology and moral philosophy. He offers criteria that strengthen marriage as a social institution by linking individual choice to the interests of society. In his work "Family," Abdurauf Fitrat sheds light on the issue of spouse selection on a scientific basis, grounded in Islamic values. According to him, criteria such as religion, morality, spiritual harmony, and upbringing are the most important factors for family happiness and stability.

While these views remain valid today, they form an important theoretical foundation for developing a culture of family formation. Abdurauf Fitrat's "Family" is one of the important sources in Uzbek enlightenment thought that systematically addresses family and upbringing issues. In this work, the author divides child rearing into three main areas: physical, intellectual, and moral. According to Fitrat, these three areas are closely interconnected and all should be based on the Quran and Islamic values. Another important aspect of Fitrat is his interpretation of Islam not in a narrow sense, but in a way that is compatible with enlightenment. This constitutes the fundamental essence of the Jadidism ideology. In both of his aforementioned works, the author Fitrat presents his ideas in a harmonious way within a historical and socio-enlightenment context. In both works, Islamic values serve as a means of supporting the ideas of moral education, science and enlightenment, social justice, and human perfection. This confirms Fitrat's desire to combine the legacy of Islam with the modern education system.

Keywords: *Fitrat, Islamic History, Family, Muslim Family.*

Giriş.

Batı’daki aydınlanma felsefesinin İslâm dünyasına yansıması ve “usûl-i cedîd” adlı eğitim hareketinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya müslümanlarında ilköğretim şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde geleneksel yöntemlerle yürütülerek sadece okuma yazma ve ilmihal bilgisi öğretiliyor, ayrıca Kur’an’dan bazı sûrelerin ezberletilmesiyle yetiniliyordu. “Usûl-i kadîm” denilen bu yönteme karşı çıkarak yerine usûl-i cedîd adıyla Batı’daki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişilere Cedîdciler (Batı dillerinde Djadids) ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Cedîdcilik (Djadidisme) denilmiştir. Kazan, Kırım, Azerbaycan ve Orta Asya’da yaşanan uyanış hareketleri tarihî-siyasî köklerini Cedîdciliğe dayandırmaktadır.

İlköğretimin ıslahı ve yeni eğitim sisteminin uygulanması düşüncesinin başta gelen temsilcisi Gaspıralı İsmâil Bey’dir (ö. 1914).1883 yılında Kırım’da “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik” alt başlığıyla çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde usûl-i cedîdle ilgili fikirlerini dile getiriyor ve ilköğretimdeki sistemi eleştiriyordu. Gaspıralı hedefleri ve ilkeleri doğrultusunda 1884’te Bahçesaray’da usûl-i cedîd mektebini açtı ve yeni yöntemi burada bizzat kendisi uygulamaya çalıştı. Ceditçilik tüm Rusya Müsülmanlarını kapsayan bir hareketti. Buhara’daki ceditçiler kendilerini Yaş Buharalılar olarak tanıttılar. “Yaş” Özbek Türkçesinde

"genç" anlamını verir. Genç Buharalılar derken, üyeleri gençlerden oluşan bir hareket değil, gayesi genç olan bir hareket düşünülmelidir.

Cedidcilik ve Fitrat.

Genelde Türkistan'da, özelde Buhara Emirliği'nde Ceditçilik hareketi 1905 yılından sonra aktifleşti. 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen halk ayaklanması sonucunda Çar II.Nikolay Duma (danışmanlar meclisi) oluşturmuş, ülkeye dahil olan halklara sosyal, siyasi, dini ve kültürel bazı haklar tanımış. Bazı kaynaklarda meşrutiyet olarak anılan dönem 28 Şubat 1917 devrimine kadar devam etti. Böylelikle, Rusya müsülmanları milli uyanışa doğru ilerlediler. 18 Haziran 1909'da Buhara ceditçileri "Terbiye-i Etfal" (ÇocukTerbiyesi) hayriye cemiyetini kurdular. Cemiyetin birinci maksadı İstanbul'a öğrenci göndermekti. Osmanlı okullarında müellim olarak yetişmeleri ve Buhara'ya geri dönerek toplumu eğitmeleri beklenmekteydi. İstanbul'a gönderilen ilk grup öğrenciler şunlardı: Osman Hoca, Polat Hocaoğlu, Ata Hocaoğlu, Mahzar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu, Mukim Bek ve Abdurrauf Fitrat.

Abdurauf Fitrat (1886–1938), Özbekistan'ın kadim kültür ve sanat şehri olan Buhara'da doğmuştur. Fitrat İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi milliyetçi ve Sırat-ı Müstakim gibi İslamcı çevrelerle yakın ilişki kurdu. 1908 yılında İstanbul'da çıkarılmaya başlanan "Sırat-ı Müstakim" "Din, felsefe, ulûm, hukuk, edebiyat, tarih ve siyasetten ve bilhassa ahval ve şüun-u İslamiyet'ten" söz eden makaleleri içeren haftalık bir dergidir. Bu dergi, II Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan süreli yayınlardan en tanınmış dergilerden biriydi. Bu derginin yayın işlerine Mehmed Akif (1873-1936) bakmakta ve kendisinin çevresinde, Rusya'dan sığınanlar, özellikle Tatar müslümanları bulunmaktaydı. "Sırat-ı Müstakim" dergisi okuyucularını eğitim, aile tutumu, İslam ve onun emirlerine uygun bir şekilde yenilenmeye çağırdı.

Fitrat, İstanbul'da yazdığı eserlerini Farşça yazdı. Kendisi Buharalı olduğu ve Buhara halkının genelde Farsça okumaya alışkanlığını göz önünde tutarak, her türlü sınıfın mensuplarına kolay anlaşılmasını istediğinden Farsça yazdı. Ayrıca, Buhara'da asırlardır saray dili olarak kullanılan Farsça bundan sonra da etken olacağını düşünmüş, ileriye dönük hedeflerle Farside yazmayı tercih etmiş olabilir. İstanbul'dan büyük hedeflerle dönen Fitrat ve yol arkadaşları 1924 Özbekistan Sovyet Sosyal Devleti kurulana kadar bir çok konuda yenilikler yapabildi. 1938 yılına kadar yazılan kaynaklarda Fitrat, Çolpan, Behbudi, Evlani gibi önderlerin ismi zikredilerken, aynı kitapların sonraki baskılarında isimlerin hepsi silinmiştir. Böylelikle, toplumun hafizesinden Ceditçilik ve onun azaları uzak tutulmuştur. 4 Ekim 1938'de diğer ceditçiler, aydınlar, bilim adamları, genel olarak söylersek, halkın hür fikirleri kişileri safında Abdurrauf Fitrat da mezarsız, kefansız idam edildi. Böylelikle, zamanının büyük alimı, aydını, Türkistan'ın ilk profesörü tarih sahfalarında kaldı.

Fitrat kendini İslâm dünyasının problemlerine adamış bir fikir adamı idi. Fitrat'a göre İslâm cemiyetinin tekrar güçlenmesi, yaygınlaştırılacak bir eğitim yoluyla ruhî canlanma, çöküş döneminin müessese ve fikirlerini terkedip modern bir devlet ve cemiyet yaratacak siyasî ve içtimaî bir inkılâp gibi ikili bir metotla gerçekleşebilecektir. Ruhî canlanma yabancı hâkimiyetini kırıp bağımsızlığı kazanmak için gereklidir.

Münâẓara adlı eserinde din adamlarını, bilgilerinin yetersizliğinden ve İslâm'ı yanlış takdim etmelerinden dolayı şiddetle tenkit eden Fitrat, İslâm dünyasının zayıflamasından din adamları ile medrese hocalarını sorumlu tutmaktadır. Arapça, Urduca ve Rusça da bilen Fitrat edebî faaliyetlerine Farsça yazarak başlamış, daha sonra milliyetçilik fikirlerinin gelişme

seyrine uygun olarak Türkçe'ye dönmüştür. Türkistan Cedîdcilik hareketinin önde gelen liderlerinden biri olarak temayüz etmiştir.

Abdurauf Fitrat'ın Hikmet dergisinde yayımladığı ilk makalesinden itibaren açıkça görülen temel hedefi, İslam ümmetinin birliği idealine ulaşmaktır. Bu birliği sağlamak için öncelikli araç olarak eğitim reformlarını öneren Fitrat, düşünsel çizgisinde istikrarlı bir duruş sergilemiştir. Ona göre, bu büyük hedefin taşıyıcısı ve uygulayıcısı Müslüman din âlimleri ve entelektüeller olmalıdır.

Fitrat'ın düşünsel dünyası sadece bireysel gözlemlerine değil, dönemin önemli basın organlarından Sırat-ı Müstakim ve Hikmet gibi dergilere dayanan yoğun bir fikri etkileşim sürecine de yaslanmaktadır. İstanbul'daki entelektüel atmosferin, reformcu ve modernleşmeci düşüncelerle yoğrulmuş yapısı, Fitrat'ın zihinsel gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. 1910'lu yılların başında şekillenen bu entelektüel çerçeve, onun sonraki yazılarında da derin izler bırakmıştır.

Cehalet, Fitrat'ın düşüncesinde Müslüman toplumların temel düşmanı olarak tanımlanır. Ona göre İslam dünyasının bugün karşı karşıya olduğu geri kalmışlık ve dış egemenlik durumu, büyük ölçüde modern ilimlerin ihmal edilmesi ve aklın ikinci plana itilmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla, kurtuluşun yolu bilgiye, akla ve sağduyuya dayalı bir dirilişten geçmektedir. Bu süreçte, Müslüman din adamları halk kitlelerine doğru yolu göstermeli ve onları bu bilinçle harekete geçirmelidir.

Fitrat'ın çözüm önerisi üç temel unsur üzerine kuruludur: yeni usul okullarının yaygınlaştırılması, Müslüman basının(ahbaratın) güçlendirilmesi ve Osmanlı sultanının önderliğinde ümmetin birleştirilmesi. Fitrat, gelenekle modernliğin sentezine dayalı bir İslamcı aydın tipi olarak, Müslümanların sadece fikri uyanışlarını değil, siyasal örgütlenmelerini de hayal etmiş; bu uğurda din âlimlerine öncülük rolü yüklemiştir. Onun idealleri, dönemin reformcu İslamcılığını anlamak açısından önemli bir entelektüel örnek oluşturmaktadır.

Sade ve etkileyici üslup.

Cedid hareketinin önde gelen temsilcilerinden Abdurauf Fitrat, sadece edebiyat alanında değil, tarih, din ve aydınlanma alanlarında da önemli eserler ortaya koymuştur. "Muhtasar İslam Tarihi" adlı eseri, İslam tarihini özlü, anlaşılır ve aydınlatıcı bir üslupla aydınlatmayı amaçlamakta olup, özellikle gençler olmak üzere geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmektedir.

Muhtasar kelimesini kısaca izah etmekte fayda vardır. Sözlükte "bel" mânasındaki hasr kökünün "iftiâl" kalıbından türemiş bir sıfatlan muhtasar "kısaltılmış, özetlenmiş" demektir. Kelime, hacimli bir eserin özetlenmiş şekli için olduğu gibi bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli için de kullanılmıştır (*Lisânü'l-ʿArab*, "ḫṣr" md.; *Kāmus Tercümesi*, II, 294-295). Muhtasar ile (ihtisâr) mûcez (îcâz), ayrıca mülahhas (telhîs), hulâsa, mühezzeb (tehzîb), muhtâr (ihtiyâr), müntekā (intikā), müntehab (intihâb) ve mücerred (tecrîd) kelimeleri arasında anlam benzerliği bulunmakla birlikte bazı farklar da mevcuttur. Muhtasarda bir eserin kısaltılması, mülahhasta özetlenmesi temel düşüncedir. Muhtasarlar, çeşitli dönemlerde ilgi görmüş hacimli kitapların kullanımı sırasında ortaya çıkan zorlukların yaşandığı bir devreden sonra bu zorlukları giderici özetlerin meydana getirilmesi ihtiyacından doğmuştur.

Fitrat'ın kaleme aldığı "Muhtasar İslam Tarihi" eserinin en önemli yönlerinden biri, İslam tarihini sade ve akıcı bir dille anlatmasıdır. Fitrat, karmaşık tarihi süreçleri aşırı ayrıntılara girmeden, zengin bir anlamda ifade etmeyi başarmıştır. İslam'ın ortaya çıkışını, Hz.

Muhammed'in (sav) hayatını ve çalışmalarını, ilk halifelik dönemini ve İslam medeniyetinin oluşum aşamalarını tutarlı bir şekilde ele almaktadır.

Eserin bir diğer olumlu yönü ise eğitimsel yönelimidir. Fitrat, tarihi sadece olayların bir dizisi olarak değil, örnekler ve dersler kaynağı olarak yorumlamaktadır. Okuyucuyu geçmişten sonuçlar çıkarmaya ve dini değerleri bilinçli bir şekilde anlamaya teşvik etmektedir. Bu yön, özellikle bilim ve aydınlanmayı ilerlemenin ana faktörü olarak gösteren Cedidizm fikirleriyle tutarlıdır.

Aynı zamanda, eserde bazı genellemeler de gözlemlenmektedir. Eser "Muhtasar" bir şekilde yani hülasa edilerek özetlenir bir biçimde yazıldığı için, bazı tarihi olaylar derinlemesine analiz edilmemiş, genel bir biçimde sunulmuştur. Derinlemesine bilimsel araştırma arayan bir okuyucu için bu yön bir ölçüde dezavantaj olarak görülebilir. Bununla birlikte, eserin geniş bir kitleye yönelik olduğu düşünüldüğünde, bu şekilde bir yazım tabi olsa gerekir.

Fitrat'ın üslubu sade, özlü ve etkilidir. Karmaşık dini kavramları basit örneklerle açıklayarak tarihi materyali okuyucuya yaklaştırmayı başarır. Eser sadece bilgilendirici değil, aynı zamanda eğitici bir kaynak haline gelir.

"Muhtasar İslam Tarihi", kısa boyutuna rağmen içerik bakımından zengin, eğitici ve önemli bir eserdir. İslam tarihini temel düzeyde öğrenmek isteyen okuyucular için kullanışlı bir rehber niteliğindedir ve okuyucuyu bilgi edinmeye ve düşünmeye teşvik eder. Fitrat'ın temel amacı, genç nesle dini bilgiyi sadece rivayet veya geleneksel yorumlar temelinde değil, aynı zamanda tarihselcilik ve bilimsel ilkeler temelinde de aktarmaktır.

Eseri özellikle medrese ortamı için yazıldığını göstermektedir . İslam'ın ortaya çıkışını, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatını ve çalışmalarını, ilk halifelik dönemini ve İslam'ın yayılmasını kısa, özlü ve açık ifadelerle ele almaktadır. Fitrat, tarihi olayları anlatırken gereksiz ayrıntılardan kaçınır ve ana gerçekleri ve özlerini ortaya koymaya odaklanır. Bu, öğrencilerin karmaşık tarihi süreçleri hızlı ve etkili bir şekilde kavramalarını sağlar.

"Muhtasar İslam Tarihi"nin bir diğer önemli yönü de, dini bilginin yanı sıra aydınlanmış ruhun önceliğidir. Fitrat, İslam tarihini anlatırken, onu sadece geçmiş olaylar dizisi olarak değil, aynı zamanda ahlaki ve eğitici derslerin kaynağı olarak da yorumlar. Eser, İslam medeniyetinin bilim, kültür ve sosyal hayattaki rolünü vurgular. Yazar bu sayede okuyucunun sadece dini bilgi değil, aynı zamanda geniş bir dünya görüşü ve eleştirel düşünme becerileri de oluşturmayı amaçlar.

Fitrat'ın bu eseri, Cedidizm fikirleriyle de yakından ilişkilidir. Cedidler, eski moda eğitim sistemini reforme etmeyi ve modern bilimsel ve pedagojik başarılarla zenginleştirmeyi savunmuşlardır. "Muhtasar İslam Tarihi" bu ihtiyaçtan doğmuş ve geleneksel dini eğitimi yeni bir şekilde geliştirmeye hizmet etmiştir. Eserin sade dili, açık yapısı ve bilimsel yaklaşımı, onu medrese öğrencileri için kullanışlı bir ders kitabı haline getirmiştir.

"Muhtasar İslam Tarihi", sadece İslam tarihinin kısa bir anlatımı değil, aynı zamanda eğitim ve maneviyat eğitimi için de önemli bir araçtır. Medrese eğitiminde yeni bir aşama başlatan ve dini bilgiyi modern düşünceyle uyumlu hale getirmeye hizmet eden bir eser olarak değer görmektedir.

Abdurauf Fitrat'ın "Muhtasar İslam Tarihi" adlı eseri, yalnızca İslam tarihine dair özlü bir rehber olmakla kalmayıp, yazarın tarihsel olaylara eleştirel ve tarafsız yaklaşımını yansıtan

önemli bir bilimsel kaynaktır. Fitrat'ın objektif düşünceye sahip bir bilim insanı olarak konumu, özellikle Emevi ve Abbasi halifelerinin faaliyetlerini ele aldığı bölümde açıkça görülmektedir.

Fitrat, bu hanedanların yöneticilerini tanımlarken, onları yalnızca dini liderler olarak idealize etmekten kaçınır. Aksine, bazı halifelerin iktidarı pekiştirmek için şiddet, siyasi entrika ve mali baskı kullanmalarını açıkça eleştirir. Özellikle, eser Emevi döneminde iktidarın kalıtsal doğasını ve siyasi rakiplere karşı sert önlemlerin kullanılmasını eleştirir. Fitrat, bazı halifelerin "paranın gücüyle hareket ettiklerini", yani devlet yönetiminde adalet kriterlerini terk edip maddi çıkarları önceliklendirdiklerini belirtir. Bu, yazarın tarihsel süreçlere yaklaşımının idealist değil, gerçekçi olduğunu gösterir.

Cedidcilik.

Fitrat, Abbasi dönemini analiz ederken de ikili bir yaklaşım kullanmaktadır. Bir yandan bu dönemde bilimin, kültürün ve tercüme hareketinin gelişimini kabul ederken, diğer yandan bazı halifelerin savurganlığını, iç çatışmalarını ve kanlı savaşlarını sert bir şekilde eleştirmektedir. Örneğin, bazı yöneticilerin rakiplerini ortadan kaldırmak için kullandıkları acımasız yöntemlerden bahsetmekte ve bu tür politikaların İslami adalet ilkelerine aykırı olduğunu belirtmektedir.

Eserdeki bu örnekler, Fitrat'ın tarihi şahsiyetleri mutlak anlamda "kutsal" veya "kusursuz" olarak değil, karmaşık sosyo-politik koşullar altında faaliyet gösteren insanlar olarak gördüğünü göstermektedir. Yazar, Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki adalet, eşitlik ve ahlaki saflık ilkelerini daha sonraki yöneticilerin faaliyetleriyle karşılaştırarak tarihsel farklılıkları ortaya koymaktadır. Bu sayede yazar, okuyucuyu/öğrenciyi eleştirel düşünme yeteneği kazandırmayı ve tarihi olayları bağımsız olarak değerlendirme becerisini geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Fitrat'ın bu yaklaşımı, Cedidizm ve Aydınlanma fikirleriyle uyumludur. Cedidistler, tarihi mitlerden ve idealizasyondan arındırarak yeni bir yorumlamayı savundular. Bu açıdan bakıldığında, "Muhtasar İslam Tarihi", dini tarihi bilimsel bir temelde yeniden incelemeyi ve modern düşünceyle uyumlu hale getirmeyi amaçlayan önemli bir eserdir.

Fitrat'ın Ummevi ve Abbasi halifelerine dair eleştirel değerlendirmeleri, onun objektif ve bağımsız düşünceli bir bilim insanı olduğunu doğrulamaktadır. Tarihi, tek taraflı yüceltme veya kınamadan uzak, olgulara ve gözlemlere dayanarak ele almaktadır. Bu nedenle, "Muhtasar İslam Tarihi" sadece bir ders kitabı olarak değil, aynı zamanda tarihsel düşünceyi şekillendiren önemli bir bilimsel çalışma olarak da değer görmektedir.

Aile.

Fitrat, “Aile” eserinde aileyi toplumun en önemli birimi olarak yorumlar. Ona göre, sağlıklı bir toplum her şeyden önce sağlıklı bir aileyle başlar. Bu görüş doğrudan İslami öğretilere dayanmaktadır, çünkü İslam'da aile kutsal bir kurum olarak kabul edilir. Bu bakış açısına dayanarak Fitrat, karı koca ilişkisi, çocuk yetiştirme ve aile yönetimi konularında Kur'an ve hadislerle uyumlu kriterler ortaya koymaktadır.

Eserde İslam ruhu, her şeyden önce ahlaki konularda açıkça görülmektedir. Fitrat, dürüstlük, saflık, sabır ve iyilik gibi nitelikler temelinde bir insanın eğitilmesinin gerekliliğini vurgular. Bu nitelikler, İslam ahlakının temel direkleridir. Özellikle kadınların ailedeki rolüne büyük önem verir. Fitrat, kadını sadece bir ev hanımı olarak değil, aynı zamanda gelecek neslin yetiştiricisi olarak da görür. Bu görüş, İslam ruhuyla da uyumludur ve annenin statüsüne verilen yüksek değerle ilişkilidir.

Ayrıca eser, evlilik konusuna da özel bir önem vermektedir. Fitrat, evliliği sadece toplumsal bir anlaşma olarak değil, aynı zamanda kutsal bir ahit olarak da yorumlamaktadır. Bu yön, evliliğin Allah karşısında bir sorumluluk olarak anlaşıldığı İslami görüşlerle de doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle yazar, aileyi yok eden faktörleri -cehalet, maneviyat eksikliği ve sorumsuzluk- şiddetle eleştirmektedir.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" adlı eseri, aile kurma meselesini sadece sosyal değil, aynı zamanda dini-normatif bir bakış açısıyla da açıklıyor. Yazar, evlenmenin gerekli olduğu bir durumda ne tür bir eş seçilmesi gerektiği konusundaki görüşlerini doğrudan "Kur'an" ve hadislerin ruhuna dayandırıyor. Bu yaklaşım, Fitrat'ın aile kurumunu İslami değerler temelinde güçlendirmeyi amaçladığını gösteriyor.

Evliliğin sadece bir sosyal sözleşme değil, manevi ve ahlaki sorumluluklar taşıyan kutsal bir bağ olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, zenginlik, soy veya güzellik gibi dışsal faktörler eş seçiminde belirleyici kriterler olamaz. İslam kaynaklarında verilen kriterlere dayanarak, kadının dini, ahlakı ve terbiyesinin öncelikli olarak dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu görüş, kadının dört şey için evlendirildiğini belirten ünlü hadislerde de ifade edilmektedir: zenginlik, soy, güzellik ve din; ancak dini ve ahlaki erdemler en önemlisidir.

Kadın'nın rolü.

Fitrat bu ilkeyi genişleterek, dindar ve ahlaklı bir kadının ailenin gücündeki en önemli faktör olduğunu bilimsel olarak kanıtlamaya çalışır. Ona göre, böyle bir kadın sadece kocasına sadık olmakla kalmaz, aynı zamanda çocukların yetiştirilmesinde de belirleyici bir rol oynar. Çünkü aile bir yetiştirme yeridir ve burada oluşan değerler toplumun gelecekteki imajını belirler. Dolayısıyla, doğru eş seçimiyle sağlıklı bir toplum inşa etmek mümkündür.

Fitrat, aile kurmada entelektüel ve manevi uyumluluk konusuna da özel önem vermektedir. Ona göre, eşler arasında dünya görüşü, yetiştirme tarzı ve hedefler konusunda uyum yoksa, aile içinde çatışmalar kaçınılmazdır. Bu yön İslam görüşleriyle de uyumludur ve uyumluluk kavramı evlilikte önemli bir rol oynar. Fitrat bu kavramı modern bir yorumla zenginleştirerek, sosyal istikrarın bir faktörü olarak göstermektedir.

Yazar, yanlış seçimlerin sonuçlarını da eleştirel bir şekilde inceler. Evliliğin maddi kazanç veya dış faktörler üzerine kurulması durumunda, böyle bir ailenin uzun süre dayanamayacağı ve sevgi eksikliği yaşayabileceği konusunda uyarır. Bu durum sadece çifti değil, çocukların ruh sağlığını da olumsuz etkilediğini belirtir.

Bilimsel açıdan bakıldığında, Fitrat'ın görüşleri aile sosyolojisi ve ahlak felsefesi içinde önemli bir kavramsal yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bireysel seçimi toplumun çıkarlarıyla ilişkilendirerek evliliği sosyal bir kurum olarak güçlendirmeye hizmet eden kriterler sunmaktadır.

Abdurauf Fitrat "Aile" adlı eserinde, İslami değerlere dayalı olarak, eş seçimi konusuna bilimsel bir temelde ışık tutmaktadır. Ona göre, din, ahlak, manevi uyum ve terbiye gibi kriterler, aile mutluluğu ve istikrarının en önemli faktörleridir. Bu görüşler, günümüzde de geçerliliğini korurken, aile kurma kültürünü geliştirmek için önemli bir teorik temel oluşturmaktadır.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" adlı eseri, Özbek aydınlanma düşüncesinde aile ve yetiştirme konularını sistematik olarak ele alan önemli kaynaklardan biridir. Yazar bu eserde çocuk yetiştirmeyi üç ana alana ayırır: fiziksel, entelektüel ve ahlaki. Fitrat'a göre bu üç alan birbirine yakından bağlıdır ve hepsi "Kur'an" ve İslami değerlere dayanmalıdır.

Beden Eğitimi.

Beden eğitimine değinen Fitrat, sağlıklı bir bedenin sağlıklı bir toplumun temeli olduğunu vurgular. Çocuğa küçük yaşlardan itibaren temiz, disiplinli ve çalışkan olmayı öğretmenin gerekliliğini vurgular. Bu fikirler İslam kaynaklarında da sağlam bir şekilde kök salmıştır: temizlik, dürüstlük ve sağlıklı bir yaşam tarzı dinin önemli şartlarıdır. Örneğin, abdest, hijyen ve dengeli beslenme gibi kurallar çocuğun fiziksel sağlığına hizmet eder. Bu yönleri göz önünde bulunduran Fitrat, beden eğitiminin dini kriterlerle uyumlu bir şekilde yürütülmesini tavsiye eder.

İkinci yön olan entelektüel eğitim, Fitrat'ın görüşlerinde özellikle önemlidir. O, bilgi edinmeyi her Müslüman için bir yükümlülük olarak görür ve bu fikrini İslami kaynaklarla gerekçelendirir. Bilgiye çağıran ayetler ve hadisler, çocuğun düşünce yapısını şekillendirmede önemli bir rol oynar. Fitrat'a göre, bir çocuk sadece dini değil, aynı zamanda seküler bilgi de edinmelidir, çünkü gerçek gelişim bilgiyle ilişkilidir. Entelektüel eğitim yoluyla, çocuk bağımsız düşünmeye, gerçeği anlamaya ve topluma aktif olarak katılmaya hazırlanır.

Üçüncü ve en önemli yön olan ahlak eğitimi, Fitrat'ın yorumunda eğitimin merkez noktasıdır. O, çocuğun ahlakını, dürüstlüğünü, doğruluğunu ve başkalarına saygısını temel kriterler olarak görür. Bu yönler doğrudan İslam ahlak sistemiyle ilişkilidir. Örneğin, Kur'an, anne babaya saygı, yalan söylemekten kaçınma ve adil olma gibi birçok ahlaki gereklilik ortaya koymaktadır. Fitrat, bu değerlere dayanarak, ahlak eğitimi olmadan toplumun geleceğinin olmadığını öğretir.

Fitrat, sadece kendi dönemi için değil, modern toplum için de geçerli olan mükemmel bir eğitim modeli sunmaktadır. Fitrat'ın görüşleri, sağlıklı, eğitimli ve yüksek ahlaklı bir nesil yetiştirmenin, herhangi bir toplumun gelişmesi için en önemli koşul olduğunu göstermektedir.

Abdurauf Fitrat, "Aile" eserinde, aile mutluluğu ve istikrarını sağlamanın en önemli faktörü olarak İslami kanunlara uymanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Fitrat'ın bu görüşü tesadüfi değil, yaşadığı dönemin Müslüman toplumundaki manevi kriz ve aile sorunlarının derinlemesine gözlemlenmesi sonucu ortaya çıkan bilimsel bir sonuçtur.

Fitrat'ın yorumuna göre, İslam sadece bir ibadet sistemi değil, aynı zamanda insan hayatının tüm alanlarını düzenleyen mükemmel bir sosyo-normatif sistemdir. Özellikle aile konusunda, Kur'an ve Hadis yoluyla açık kurallar belirlenmiştir. Evliliğin kutsallığı, karı koca arasındaki hak ve yükümlülükler, çocuk yetiştirme ve anne babaya saygı gibi konular İslam'da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Fitrat, aile ortamında sorunların bu kurallara uyulmaması nedeniyle ortaya çıktığını savunmaktadır.

Yazar, aile mutluluğunun ilk şartları olarak adalet ve karşılıklı saygı ilkelerine işaret etmektedir. İslam öğretilerine göre, erkek ve kadın birbirlerinden sorumludur ve her iki tarafın hakları da korunmaktadır. Fitrat, bu dengenin bozulması durumunda -yani baskı, kayıtsızlık veya sorumsuzluk hakim olursa- ailenin güçlü olamayacağını vurgulamaktadır. Bu nedenle, İslam kanunları ve düzenlemeleri bu dengeyi korumaya hizmet eder. Dürüstlük, sabır, şükran ve iyilik gibi İslami değerler, aile içinde olumlu bir atmosfer yaratır. Bu değerler hayata geçirildiğinde, aile içindeki güven ve uyum güçlenir.

Kadın-Erkek ilişkileri!

Akademik bir bakış açısıyla, Fitrat'ın görüşleri normatif-etik bir model olarak yorumlanabilir. Yani, aile istikrarını sağlayan ve bu sistemi İslam hukukuna dayandıran bir

değerler sistemi önermektedir. Bu yaklaşım, zamanında sosyal reform fikirlerini savunan Cedid hareketinin önemli bir parçasıydı.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" eseri, yalnızca sosyo-aydınlanma değil, aynı zamanda dini-ahlaki bir temele de sahip önemli risalelerden biridir. Yazar, fikirlerini desteklemek için İslami kaynaklara, özellikle de Kur'an ayetlerine başvurmaktadır. Bu sayede, ortaya koyduğu fikirlerin yalnızca modern değil, aynı zamanda dini açıdan da doğru olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Aile kurma konusunda erkek ve kadın arasındaki ilişkiye ışık tutmak için Kur'an ayetlerine başvurmaktadır. Özellikle, ailenin sevgi ve uyum temelinde kurulması gerektiğini vurgulayarak Kur'an'ın içeriğine atıfta bulunur. Bu ayet şöyle der: "O, sizin için kendi aranızdan eşler yarattı ve aranıza sevgi ve merhamet koydu." Bu ayeti zikrederek Fitrat, ailenin sadece dışsal menfaatler veya yükümlülükler temelinde değil, aynı zamanda içsel manevi uyum ve sevgi temelinde kurulmasının gerekliliğini savunmaktadır.

Yazar, kadın hakları konusuna da değinerek, Kur'an'a dayanarak erkekler ve kadınlar arasındaki adalet ve sorumluluk ilkelerini açıklıyor. Kur'an'ın içeriğini hatırlatarak, kadınlara iyi davranmanın ve onlara karşı ayrımcılık yapmamanın gerekliliğini vurguluyor. Fitrat, kadınlara saygı göstermenin sadece insani bir görev değil, aynı zamanda dini bir gereklilik olduğuna inanıyor.

Ayrıca Fitrat, evlilik konusunda ebeveynlerin zorlayıcı rolünü eleştirerek, Kur'an'ın insan özgür seçiminin önemini vurgladığını belirtiyor. Evliliğin gönüllülük esasına dayalı dini gerekçelerini güçlendiriyor ve zorla kurulan ailelerin sürdürülebilir olmadığını vurguluyor.

Fitrat'ın bir diğer önemli yönü de israfı kınamak için Kur'an ayetlerine dayanmasıdır. Örneğin, Kur'an'a göre israf edenler "şeytanların kardeşleri" olarak adlandırılır. Yazar bu ayet aracılığıyla, gösterişli düğünlerin ve aşırı harcamaların da dinsel olarak kınandığını göstermektedir.

Abdurauf Fitrat, "Aile" eserinde fikirlerini desteklemek için Kur'an ayetlerinden etkili bir şekilde yararlanmaktadır. Bu, eserin etkisini artırır ve içindeki fikirlerin sadece sosyal değil, aynı zamanda dini açıdan da sağlam olduğunu gösterir. Fitrat'ın bu yaklaşımı, okuyucuyu daha derinlemesine gözlem yapmaya teşvik eder ve sağlıklı, manevi olarak olgun bir aile kurmanın gerekliliğini bir kez daha teyit eder.

Abdurauf Fitrat'ın "Aile" eseri, kendi döneminin Müslüman toplumunun manevi krizini ortaya koymayı amaçlayan en derin analitik incelemelerden biridir. Yazar bu eserde sadece ailenin sorunlarını değil, daha geniş anlamda tüm İslam dünyasının gerilemesinin nedenlerini de açıklamaya çalışır. Fitrat'a göre, Müslüman toplumunun zayıflamasının temel nedeni, İslam'ın özgün değerlerinden uzaklaşılmasıdır.

Fitrat, görüşlerinde İslam'ın aile ilişkileri de dahil olmak üzere insan hayatının tüm yönlerini düzenleyen mükemmel bir sistem olduğunu vurgular. Ancak gözlemlerine göre, zamanındaki birçok Müslüman Kur'an ve Hadis'te belirtilen ahlaki ve normatif kurallara uymamıştır. Sonuç olarak, aile ortamında nezaketin yerini kayıtsızlık, adaletin yerini adaletsizlik ve saygının yerini ayrımcılık almaya başlamıştır. Fitrat, erkeklerin sorumluluklarını unutmalarını ve kadınlara haksızlık etmelerini, kadınların ise aydınlanmadan yetiştirilmelerini toplumun en büyük sorunlarından biri olarak tanımlar. Ona göre, aile İslami adalet ve terbiye temelinde kurulmazsa, böyle bir toplumun geleceği tehlikede olacaktır. Bu durumu "yıkıma yaklaşmak" olarak tanımlar. Yazar, bu durumun temel nedeninin dış düşmanlardan ziyade içsel

zayıflık -yani cehalet, sapkınlık ve yanlış gelenekler- olduğunu savunmaktadır. Fitrat ayrıca aile kurma sürecinde İslami kriterlerin ihlal edilmesini de eleştirir. Evliliğin kutsallığının unutulduğunu ve çoğu zaman maddi kazanç, sosyal statü veya yükümlülük temelinde yapıldığını belirtir. Bunun ailenin gücünü zayıflattığını ve çocukların yetiştirilmesini olumsuz etkilediğini ifade eder.

Abdurauf Fitrat, "Aile" eserinde, İslami değerlerden uzaklaşmış aile ortamını eleştirerek toplumu uyarıyor. Ona göre, gerçek ilerleme ve istikrar ancak asıl İslami prensiplere dönülerek ve aile kurumu sağlam bir temele oturtularak mümkün olabilir. Fitrat'ın bu düşünceleri bugün de geçerliliğini koruyarak, aile ve toplum hayatında manevi ölçütlerin önemini bir kez daha hatırlatıyor.

Sonuç.

Abdurauf Fitrat'ın "İslam'ın Kısa Tarihi" ve "Aile" adlı eserleri içerik olarak farklı olsa da, dini motifler temelinde incelendiğinde bazı ortak noktalar ortaya çıkmaktadır. Her iki eser de yazarın İslam değerlerine dayalı olarak toplumun manevi ve ahlaki reformu fikrini göstermektedir.

Öncelikle, her iki risalede de İslam, insan mükemmelliği ve toplumsal gelişmenin temel ölçütü olarak yorumlanmaktadır. "İslam'ın Kısa Tarihi" adlı eser, İslam'ın ortaya çıkışını, gelişimini ve toplumsal hayata etkisini tarihsel-gerçekçi bir temelde ele alırken, "Aile" risalesinde bu dini ilkeler, mikro-toplumsal bir birim olan aile örneği üzerinden pratik olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla Fitrat, dini değerleri sadece teorik olarak değil, aynı zamanda pratik yaşam için bir ölçüt olarak da yorumlamaktadır.

İkinci olarak, her iki eserde de ahlaki saflık ve terbiye konusu merkezi bir yer tutmaktadır. "İslam'ın Kısa Tarihi"nde, peygamberlerin faaliyetleri ve sahabelerin yaşamları aracılığıyla ahlaki ideal imgeleri yaratılmaktadır. "Aile"de ise dürüstlük, sabır ve iyilik gibi İslami erdemler, ebeveyn-çocuk ve eş ilişkileri çerçevesinde teşvik edilmektedir. Bu yön, Fitrat'ın dini motifleri didaktik bir araç olarak kullandığını göstermektedir.

Üçüncüsü, her iki risalede de bilgi ve aydınlanmaya verilen önem, dini bir motif olarak özellikle önemlidir. Yazar, İslam tarihini anlatırken, Müslüman toplumunda bilimin gelişiminin rolünü vurgular. "Aile"de ise, çocuk yetiştirmede bilgi edinmenin gerekliliği ve cehaletin zararlı sonuçları dini temeller üzerinde açıklanır. Fitrat bu şekilde aydınlanma fikrini İslami değerlerle uyumlu hale getirir.

Dördüncüsü, sosyal adalet ve sorumluluk meselesi de ortak bir motiftir. "İslam'ın Kısa Tarihi" İslam'ın ilk dönemlerindeki adil bir toplum modelini anlatırken, "Aile" ise her üyenin görevini yerine getirmesiyle küçük bir sosyal sistemde adaletin kurulması fikrini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, Fitrat'ın toplumu yeniden şekillendirme çabalarının aileden başlaması gerektiğini öne sürmektedir.

Yazar Fıtrar mezkur her iki eserinde de, tarihsel ve sosyo-aydınlanma bağlamında uyumlu bir şekilde sunulmaktadır. İslam değerleri, her iki eserde de ahlak eğitimi, bilim ve aydınlanma, sosyal adalet ve insan mükemmelliği fikirlerini desteklemenin bir aracı olarak hizmet etmektedir. Bu, Fitrat'ın İslami mirası ile modern eğitim sistemini birleştirme arzusunu doğrulamaktadır. Fitrat'ın bir diğer önemli yönü de İslam'ı dar bir anlamda değil, aydınlanmayla uyumlu bir şekilde yorumlamasıdır. Yani, dini değerleri modern bilgi ve ilerlemeyle karşı karşıya getirmez, aksine onları tamamlayıcı unsurlar olarak sunar. Bu durum aslı itibariyle, Cedidcilik düşüncesinin temel özünü oluşturur.

Kaynakça

1. Fitrat, A.(2006). Aile Risalesi. Seçilmiş eserler.4 cilt. Taşkent Maneviyet Yayınevi, Özbekistan. 214-317 sayfalar. Yayına Hazırlayan H.Baltabayev

2. Fitrat A. (2004). Muhtasar İslam Tarihi. Taşkent Yeni Yüzyıl Nesli Yayınevi, Özbekistan, Önsöz Müellifi ve Çevirirmci H. Baltabayev. Yayına Hazırlayan: Asrar Semet.

3. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi (İstanbul 1942-47), İstanbul 1981, bk. Fihrist.

4. Baymirza Hayıt, Türkistan-Rusya ile Çin Arasında (trc. Abdülkadir Sadak), İstanbul 1975.

5. "Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmlığın Bazı Meseleleri", Türkistan, sy. 3, İstanbul 1987. Bennigsen – Ch. Lemercier-Quelquejay, Step'te Ezan Sesleri (trc. Nezih Uzel), İstanbul 1981, s. 55, 131, 193.

6. S.A.Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık (trc. İzzet Kantemir), İstanbul 1983, tür.yer.

7. H.Carrère D'Encausse, "Fiṭrat", EI^2 (İng.), II, 932-933.

8. Taha Akyol, "Cedîdcilik", DİA, VII, 213.

9. Mirza Bala, Azerbaycan Millî Hareketi, Berlin 1938.

10. Hüseyin Baykara, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, Ankara 1966, s. 57-59, 129 vd.

11. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1942-47 ⟶ İstanbul 1981, s. 551-560, 568-571.

12. Abdullah Battal Taymas, Kazan Türkleri, Ankara 1966, s. 160-166, 210-213.

13. "Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi", TK, II/18 (1964), s. 119-125.

14. Hélène Carrère d'Encausse, "Social and Political Reform", Central Asia a Century of Russian Rule (ed. Edward Allworth), New York-London 1967, s. 189-207.

a. Bennigsen – Ch. Lemercier-Quelquejay, L'islam en union soviétique, Paris 1968, s. 38-57, 122-123.

15. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1979, s. 208-209.

16. Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara 1985, s. 8-40, ayrıca bk. tür.yer.

17. İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara 1988, s. 9-14, 54-72.

18. Baymirza Hayit, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri, İstanbul 1987, s. 80-90.

19. İhsan Ilgar, Rusya Birinci Müslüman Kongresi, İstanbul 1988, tür.yer.

20. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 495 vd.

21. Ayhan Göksan, "Gaspıralı İsmail Bey ve Usulüceditçiliği", TK, II/18 (1964), s. 126-129.

22. Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", a.e., s. 130-136.

23. İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", a.e., s. 137-145.

24. "Türkistan'ın Cedidci Devri Simalarından İdealist Öğretmen ve Teşkilatçı İşan Hoca Hanî", a.e., V/58 (1967), s. 773-777.

UILYAM SHEKSPIR VA ABDURAUF FITRAT DRAMALARIDA INTERTEKSTUALLIK

G‘aniyev Ilhom Muzaffarovich,
filologiya fanlari doktori,
Xalqaro Yassaviy mukofoti laureati
ganievilkhom@mail.ru
Tel: (+998941220000)

Annotatsiya. Ushbu maqolada intertekstuallik tushunchasining adabiyotdagi o‘rnini, madaniy xotira va adabiy aloqadorlikni ta’minlovchi asosiy omil ekanligini yoritiladi. G‘arb (Uilyam Shekspir) va o‘zbek (Abdurauf Fitrat) dramaturgiyasining yetuk namoyandalari ijodi misolida bu hodisaning voqelanishi tahlil qilinadi. Xususan, Shekspirning tarixiy yilnomalar, afsona va oldingi adabiy matnlardan ijodiy foydalangani ko‘rsatilgan. Shuningdek, Fitratning “Abulfayzxon” tragediyasi yozilishida Shekspirning “Hamlet” va “Makbet” asarlari ta’sirida shakllangan g‘oyaviy, arxetipik va ramziy yaqinliklar, syujet jihatdan o‘xshashliklar qiyosiy o‘rganiladi. Maqolada Fitratning mumtoz manbalarga tayangan holda milliy tragediyani yaratgani chuqur ildizlarga ega intertekstual hodisa ekanligi ham asoslanadi.

Tayanch tushunchalar: *intertekstuallik, drama, dramaturgiya, tragediya, madaniy xotira, adabiy aloqa, ramziylik, ko‘pma’nolilik, alluziya, madaniy kontekst.*

Аннотаеция. Данная статья посвящена анализу феномена интертекстуальности в литературе как ключевого фактора, обеспечивающего культурную память и литературную преемственность. В работе исследуется проявление этого явления на примере творчества выдающихся представителей западной (Уильям Шекспир) и узбекской (Абдурауф Фитрат) драматургии. В частности, демонстрируется творческое использование Шекспиром исторических хроник, мифов и более ранних литературных текстов (“Гамлет” и “Макбет”). Проводится сопоставительный анализ трагедии Фитрата “Абулфайзхан” с пьесами Шекспира, выявляя идейно-сюжетные, архетипические и символические схождения. Статья доказывает, что создание Фитратом natsiональной трагедии с опорой на классические источники является глубоко укорененным интертекстуальным явлением.

Ключевые слова: *интертекстуальность, драма, драматургия, трагедия, культурная память, литературная связь, символизм (или символика), многозначность, аллюзия, культурный контекст.*

Annotation. This article analyzes the phenomenon of intertextuality in literature, highlighting its role as a key factor ensuring cultural memory and literary connection. The paper examines the manifestation of this phenomenon in the works of prominent representatives of Western (William Shakespeare) and Uzbek (Abdurauf Fitrat) dramaturgy. It specifically demonstrates Shakespeare's creative use of historical chronicles, myths, and earlier literary texts (e.g., Hamlet, Macbeth). A comparative analysis is conducted between Fitrat's tragedy Abulfayzkhon and Shakespeare's plays, revealing ideological, plot, archetypal, and symbolic

similarities. The article argues that Fitrat's creation of the national tragedy, relying on classical sources, is a deeply rooted intertextual phenomenon.

Keywords: *intertextuality, drama, dramaturgy, tragedy, cultural memory, literary connection, symbolism, polysemy (or multiple meanings), allusion, cultural context.*

Kirish.

Dunyo adabiyotining ming yillar mobaynida shakllanib, rivoj topgan asosiy tendensiyalaridan biri shundaki, aksar yangi asarlar o‘zidan oldin yozilgan adabiy, madaniy yoki tarixiy manbalarning ozmi-ko‘pmi ta’sirida yaratiladi. Ular matnidagi bevosita va bilvosita ishoralar, eslatma yoxud fikriy, ifodaviy va mazmuniy o‘xshashliklar bu boradagi ta’sir alomatlaridir. Ko‘hna lotin tilida “matnlar aro” degan lug‘aviy ma’noni bildiruvchi intertekstuallik adabiy-estetik tushuncha esa yuqorida ta’kidlangan ko‘lamdor madaniy jarayonni ilmiy izohlaydi.

Mulohazalarimiz avvalida moziyga birrov nazar solsak: Antik yunon adabiyoti namunalari qadimgi Rim so‘z san’atiga poydevor bo‘lgan. Shumerlarning beqiyos adabiy yodgorligi “Gilgamesh” keyinchalik Yaqin Sharq, Old Osiyo, Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, turkiy ellar adabiyoti tadrijida nechog‘li muhim rol o‘ynagani ham ayni haqiqat. Qolaversa, Yevropa Uyg‘onish va Ma’rifatparvarlik davrlari darg‘alari – Dante Aligyeri, Jovanni Bokkachcho, Migel Servantes, Fransua Rable, Uilyam Shekspir, Jan Jak Russo, Iogann Gyote, Onore de Balzak va boshqa ko‘plab ulug‘ ijodkorlarning Sharq hamda G‘arb madaniy an’analari uyg‘unlashgan o‘lmas asarlariga diqqat qarataylik. Deylik, “Dekameron” matniga “Kalila va Dimna”, “Ming bir kecha” hikoyatlari singgani yoxud turkona Xamsa muallifi hazrat Navoiyning “Nizomiy panjasig‘a panja urmoq” degan ta’kidi “Intertekstuallik nima o‘zi?” degan savolga aniq javobdir. O‘tgan asrning erka shoiri Sergey Yesenin sharqona taronalarga mehr qo‘ygani, o‘z navbatida, zamondoshimiz, salohiyatli adib Xurshid Do‘stmuhammad “Donishmand Sizif” romanida biryo‘la uch madaniyatni – qadim Ellada, an’anaviy musulmon dunyoqarashi hamda xemingueyona motivlarni birlashtira olgani ham adabiy matnlar o‘rtasidagi ko‘p qirrali aloqadorliklar evolyutsiyasini anglashda asqotadi.

Asosiy qism.

Jahon adabiyotshunosligidagi umumiy konsensusga ko‘ra, aynan so‘z san’atida voqelanuvchi intertekstuallik madaniy xotira, mazmundorlik va adabiy aloqadorlik kabi muhim omillarning o‘zaro sintezi sanaladi. Muayyan ijod namunasida dong‘i chiqqan o‘zga asar va ko‘hna manbalarga ishoralar (alluziya, talmeh, parodiya va hokazo) bo‘lishi, eski matn yangicha kontekst va ma’no kasb etib, ijodkorlar o‘rtasida o‘ziga xos “muloqot” shakllanishi mazkur adabiy-estetik hodisa uchun xarakterli jihatlardir. Shuningdek, intertekstuallik qaysidir o‘rinlarida o‘zga asarlarga, tarixiy voqealarga, asotir, afsona va rivoyatlarga murojaat yoki shunchaki eslatma bo‘lganida o‘z-o‘zidan matnlar aro vujudga keluvchi tizimli bog‘liqlik hamdir.

Xo‘sh, bu murakkab hodisa ingliz va o‘zbek dramaturgiyasining zabardast namoyandalari ijodida qanday voqelangan? Buyuk Shekspir ta’kidlaganidek, “Masala shunda!” 1564-1616-yillarda yashagan britaniyalik mutafakkirning aksar dramalari tarixiy solnomalar, ko‘hna asotir va ertaklar, qolaversa, o‘z zamonasidagi adabiy manbalar asosida yaratilgan. Tabiiyki, Shekspir shunchaki nusxa ko‘chirmay, o‘z asarlarini mazmunan boyitish niyatida shunday manbalardan unumli foydalangan. Xususan, u “Genrix IV” hamda “Makbet” dramalari tafsilotlarini

Hollinshedning “Angliya, Shotlandiya va Irlandiya yilnomalari” nomli tarixiy kitobidan o‘zlashtirib, shu tariqa intertekstual evrilishlarga uchragan sayyor syujetlarni teran dunyoqarash, yuksak ma’naviy ruh va keskin dramatizm bilan boyitgan. Sakson Grammatik, Fransua Belfore, Monmutlik Jeffri, Jambattista Chinsio, Matteo Bandello hamda Artur Bruk asarlari ta’sirida yozilgan “Hamlet”, “Qirol Lir”, “Otello”, “Romeo va Julyetta” tragediyalari xususida ham xuddi shunday fikrni bildirish mumkin.

Shekspir yuqorida sanalgan mualliflarning qator tarixiy kitob va badiiy asarlari matnidan o‘z dramalarida ijodiy foydalanib, chuqur falsafiy qarashlar bilan to‘yintirgan holda personajlar nutqi, ruhiy holati, fojiiy qismatini, voqealar dinamikasini yanada ta’sirchanroq aks ettirgan. Qolaversa, uning o‘zgacha uslubiyati, ifoda texnikasi, London lahjasiga asoslangan nutq maromi yunon-Rim asotirlariga, Injil motivlari va O‘rta asrlar adabiyotiga borib taqaluvchi alluziyalarga boy. Ayni jihatlarni milliy dramaturgiyamiz asoschilaridan biri, jadid mutafakkiri Abdurauf Fitrat (1886-1938) ning zalvorli adabiy faoliyatida ham ko‘ramiz. O‘zbek adabiyotidagi birinchi tragediya – “Abulfayzxon” asarini yaratishda Shekspir tamoyillariga ergashgan bu ijodkor o‘tmishni shunchaki illiustratsiya qilmay, tarixiy voqealarga shekspirona fojiaviy tus berib, moziy kishilarini tragediyaning haqqoniy qahramonlariga aylantira olgan. Shu o‘rinda bu janrning Vissarion Belinskiy ta’riflagan muhim xususiyati ko‘zga tashlanadi. Unga ko‘ra, “*Har bir shaxs tragediyada tarixga emas, tarixiy ism taqqan bo‘lsa-da, shoirga tegishli*” [3. 200].

Shu tariqa dramaturg tanlagan hayotiy materiallar, xususan, “Abulfayzxon”ga asos bo‘lgan tarixiy voqealar, “Chin sevish”da aks etgan o‘zga xalqlar hayoti va “Shaytonning Tangriga isyoni”da gavdalangan ilohiy motivlar, sharqona asotirlar uning istibdod hamda qoloqlikka qarshi kurash, jadidizm, ma’rifatparvarlik, islohotchilik bilan bog‘liq maslaklarini ifodalashda birlamchi matn va manba vazifasini o‘tagan. Qisqasi, Fitrat o‘z zamoni va jamiyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilmay, asosan tarix va mifologik unsurlarga tayanib, ilg‘or g‘oyalarini ilgari surgan. Bu holni uning asarlarida ko‘p qatlamli ramziylikni yuzaga keltirgan intertekstual yondashuv sifatida baholash mumkin.

Umuman, dramatik asarning chinakam qiymati uning sahnadagi ijrosi bilan cheklanmaydi. Agar pyesa faqat ma’lum bir davr tomoshabinini kuldirish yoki iztirobga solish uchun yozilsa, u vaqt o‘tishi bilan ahamiyatini yo‘qotadi. Holbuki, Shekspir, Gyote, Shiller kabi buyuk san’atkorlarning tragediyalari hali-hanuz millionlab kitobxon va tomoshabinlarni muassir etmoqda. Demakki, spektakl zamonga, drama esa zamonlarga xizmat qiladi.

Zamirida intertekstuallik omili yotgan yangi davr, yangi ijtimoiy kontekst Shekspir hamda Fitrat asarlaridagi dardli so‘roqlarga javob, azaliy muammolarga yechim izlaydi. Dramaning adabiy matn o‘laroq qudrati shundaki, u yillar davomida qayta-qayta o‘qilib, har bir jamiyat tafakkurida, har bir shaxs shuurida yangicha ma’no-mazmun kasb etadi. Shu yo‘sin insoniyatning fojeiy ko‘rguliklari badiiyat ko‘zgusida akslanadi. Tabiiyki, Shekspir darajasidagi daholarni to‘la anglash ular davridan mutlaqo farqli yangi madaniy, ijtimoiy va intellektual kontekstni taqozo qiladi. Intertekstual omil ayni shu chog‘da yaqqol namoyon bo‘ladi. Modomiki, bir necha asrlik eski matnni har safar yangi o‘quvchi o‘qib, o‘z bilimi, tajribasi va madaniy saviyasi asosida anglar ekan, asar zamiridagi yashirin jihatlar kashf bo‘laveradi.

Dramaning nuqul mutolaaga mos namunalari sahnalashtirish zahmatlari va deyarli imkonsizligi bilan bog‘liq. Gyotening “Faust”i, Pushkinning “Boris Godunov”i shunday asarlar

sirasidandir. Bu dramalarning ayrim sahnalari shu darajada ramziy, abstrakt va mohiyatan serqatlamki, ularni ko‘pchilik oldida harakat orqali ifodalashning aytarli iloji yo‘q. Bu hol mualliflar o‘z asarlarining sahnada qanday namoyish etilishidan ko‘ra adabiy yozma meros sifatida qolishini ko‘proq ko‘zlaganlaridan dalolat.

Bunday murakkablik, ko‘pma’nolik va ramziylik dramaning intertekstual xossasini kuchaytiradi. Ijro etib bo‘lmaydigan tafsilotlar, deylik, “Faust”dagi fazo lavhalari kitobxonni mifologik, fantastik, falsafiy, tarixiy, siyosiy, ma’rifiy va boshqa yo‘nalishlardagi adabiy manbalardan xabardorlikni taqozo qiladi. Qolaversa, turli ramzlar, iqtiboslar, g‘oyaviy o‘x-shashliklar dramaning o‘zga matnlar bilan doimiy aloqadorligini ta’minlaydi.

Ta’kidlangan ushbu jihatlar o‘tgan yuz yillikda ko‘p qatori yurtimiz kitobxonlarining ham tajribasidan o‘tgan. XX asr avvalida adabiy muhitimizga Shekspir, Shiller, Gogol dramalari kirib kelgan, mahalliy teatrlarda namoyish etilgan. O‘zbek-tatar, o‘zbek-ozarbayjon drama truppalarining adabiy aloqalari, milliy dramaturgiyamizning shu tarzda shakllanishi bilan bog‘liq shu kabi tarixiy shart-sharoitlar ham Fitratning “Abulfayzxon” tragediyasi aynan shu shamoyilda yaratilishiga zamin hozirlagan.

Ingliz dramaturgining tilimizga o‘girilgan ilk asari “Hamlet” bo‘lib, 1934-yilda Abdulhamid Cho‘lpon shunday katta ishga qo‘l urgandi. Keyinchalik G‘afur G‘ulom, Maqsud Shayxzoda, Jamol Kamol kabi ijodkorlarning tarjimonlik mahoratlari sabab “Otello”, “Qirol Lir”, “Romeo va Julyetta”, “Makbet” dramatik asarlari ham o‘zbek o‘quvchilarining madaniy-ma’naviy boyligiga aylandi. Darvoqe, “Abulfayzxon” yozilgan paytda hali bu tarjimalar yo‘q edi. Shunday esa-da, Shekspir asarlari XIX asr oxiridagi o‘zbek matbuotida tilga olingan [4]. Teatrlarimizda “Hamlet” va “Otello” tragediyalaridan ayrim lavhalar namoyish etilgan. Katta ehtimol bilan Abdurauf Fitrat o‘sha tomoshalarda qatnashib, Shekspir ijodi bilan yaqindan tanishgan. Yana shuni ham ta’kidlash joizki, Fitratning biz bugunga qadar o‘rgangan ilmiy, adabiy, biografik asarlarida dramaturgning Shekspirga munosabati haqidagi fakt va qaydlar uchramaydi.

“Hamlet” hamda “Abulfayzxon” tragediyalari o‘rtasidagi intertekstual yaqinlik birinchi navbatda, qahramonlar ruhiyatida, chekkan iztiroblarida namoyon bo‘lgan. Hamlet otasining fojiali o‘limiga taalluqli mudhish sirdan ogoh bo‘lgach, “Daniya – zindon” deya hayqirib, istibdodga qarshi kurashga otlanadi. Bunga parallel ravishda “Abulfayzxon”da Xayol timsoli tilidan “Shohlarning adolati zulmdir” deya aynan zindonga ishora qilingan. Qolaversa, Fitrat asaridagi xuddi shu Xayol timsoli va Rahimbiy o‘rtasidagi munozara Shekspir tragediyasidagi arvoh hamda Hamletning muloqot-dialogini eslatadi. Daniyalik shahzoda arvohning haq so‘zlarini eshitib, gumonlaridan xalos bo‘lsa, Xayol Abulfayzxonning o‘n besh yashar o‘g‘li Abdulmo‘minni o‘ldirib, taxtni egallagan Rahimbiy yuziga feodal jamiyatning barcha jirkanch-liklarini g‘azab va nafrat bilan to‘kib soladi. O‘z navbatida, “Hamlet”dagi arvoh so‘zlari bir shaxsga qaratilgani holda “Abulfayzxon”da Xayol aytgan achchiq va keskin haqiqat ijtimoiy voqea darajasiga ko‘tarilib, yanada teranroq umumbashariy mohiyat kasb etadi.

Ikki tragediyadagi o‘zaro tafovut esa Hamlet va Rahimbiyning voqelikka munosabat-larida: Shekspir qahramoni arvoh so‘zlagan haqiqatni izlaydi. Qonxo‘r Rahimbiy esa bunday haqiqatga mutlaqo qarshi. Hamlet arvohning so‘zlarini jon-dili bilan tinglagani barobarida Fitratning salbiy personaji Xayolning so‘zlaridan qo‘rqib-qaltiraydi. Xullas, teskari proporsiya. Ammo intertekstual omil va syujetdagi holat umumiy: tirik odam bilan arvoh suhbati.

Umuman, ikkala asarda ham taxt uchun qotilliklar sodir bo‘ladi. Arvohning so‘zlari (“*Ilon – otang qotili, bugun bemalol uning tojin kiyibdir*” [6. 48.]) ham, Xayolning iztiroblari (“...Ey qora kuch, ey qurib ketgur taxt! Hech gunohi bo‘lmagan bolalardan, tog‘ kabi yigitlardan milyonchalari sen uchun qurbon bo‘lib ketarlar...” [5. 218-219.]) ham hukmronlikka intilishning mudhish mohiyatini ochib beradi. Har ikki tragediya shu yo‘sin ramziy-falsafiy yakun topadi.

Shekspirda bosh qahramonlarning fojiali qismati (Hamlet va uning otasi, qotil amakisi Klavdiy, onasi, sevgilisi Ofeliya, a’yon Poloniy hamda bu odamning o‘g‘li Laert, xullas, personajlarning bari dahshatli o‘limga mahkum) fonida ezgulik va yovuzlikning abadiy kurashi ko‘rsatilgan bo‘lsa, Fitrat “Abulfayzxon” tragediyasida istibdod mafkurasi bilan umuminsoniy qarashlar o‘rtasidagi ziddiyat (Drama voqealaridan oldin Ubaydullaxonni o‘z ukasi Abulfayzxonning jallodlari o‘ldirishgan, asar davomida Farhod otaliqning boshi olinadi, so‘ng Abulfayzxonning o‘zini Rahimbiy qatl ettiradi, so‘ng o‘spirin Abdulmo‘minxon fojiasi...)ni san’atkorona tasvirlay olgan. Bu hol Fitrat Xayol ramziy obrazini yaratishda “Hamlet”dagi Arvoh timsolidan ta’sirlangani ehtimolini oshiradi.

O‘z navbatida, Shekspirning yana bir asari “Makbet” hamda “Abulfayzxon” o‘rtasidagi mushtaraklik ham g‘oyaviy-falsafiy yondashuv va qahramonlar psixologiyasini ochib berish usullarida yaqqol ko‘rinadi. Har ikki drama “Yovuzlik orqali tiklangan hokimiyatning inqirozi tarixiy zaruratdir” qabilidagi dunyoqarash asosida yozilgan. Makbet ham, Abulfayzxon ham turli aldov, fitna, hiyla-nayrang va qirg‘inlar bilan taxtni egallashgan. Shu sabab bu manfiy personajlar mudom shubha va qo‘rquv ostida yashab, o‘z lashkarboshilari, saroy a’yonlari, hatto yaqinlarining boshiga yetishadi. Eslatish joizki, Makbet shotland qiroli Dunkanni o‘ldirib, bu qotillikni hukmdorning ikki eshikboniga to‘nkaydi. O‘z qilmishini yashirish uchun ularning qo‘llariga xanjar tutqazib, ikkalasini ham qilich bilan burdalaydi. Bir qotillik ustiga galdagi qotilliklar... Makbet Shotlandiya taxtini egallagach, o‘z qilmishlarini o‘ylab, qo‘rquv va sarosimaga tushadi. Ichini shubha tark etmay, lashkarboshi Bankoni ham o‘ldirtiradi. Ketmaket qatllar bilan ham uning yuragi tinchimaydi. Ertami-kechmi jinoyatlariga yarasha jazo muqarrarligini o‘ylab, “Omonatdur boshimdagi toj” deydi.

Buxoro xonligi taxtiga o‘tirgan Abulfayzxon ham “Bu butun janjallarni o‘lim bitiradi” degan qarashga ko‘ra ish tutadi. Oqibatda Buxoro o‘lkasi siyosiy-iqtisodiy inqirozga yuz tutib, Nodirshohga tobe yurtga aylanadi. Ayish-ishratga berilgan irodasiz, qat’iyatsiz xon mamlakatni halokatdan qutqarishga qodir emas. U Farhod otaliq va Ibrohim inoqlarning haq so‘zlaridan, tanbehlaridan zarracha xulosa qilmay, “otasi asrab olgan o‘zining sodiq qullari” Ulfat hamda Davlatning qo‘lida qo‘g‘irchoqqa aylangan.

Tabiiyki, hokimiyat vasvasasida qon ustiga qon to‘kib, ta’qib ustiga ta’qibni kuchaytirib, elga haddan ortiq jabr-zulm qilgan bu ikki yovuzlik timsoli o‘z-o‘zidan shunday bo‘lib qolishgani yo‘q: Shekspir Makbetning qotilga aylanish jarayonida ledi Makbetning yovuzlikka undovchi ta’sirini yoritgani holda Fitrat tragediyasida Abulfayzxon vujudidagi vijdonning so‘nggi sasini uning o‘ng “qo‘l”i Ulfat o‘chiradi.

Ledi Makbet eriga uning “mardonavorligi”ni pesh qilsa, Ulfat Abulfayzxonni “xoqonimiz” deya ko‘kka ko‘tarib, qatag‘onga undayveradi: “*Podshohliq qon bilan sug‘orilaturg‘an bir og‘ochdir. Qon oqib turmag‘an yerda bu og‘ochning qurub qolishi aniqdir*”. [5. 183.]

E’tiborlisi, ikki salbiy personajning iztiroblari, vijdoniy azoblari ham bir-biriga yaqin tarzda tasvirlanadi. Makbet o‘z o‘rindig‘ida Bankoning arvohini ko‘rib, “*Qoning qotgan,*

iliging puch suyaklaringda, Menga kiprik qoqmay boqqan ko‘zlaring – basir” [7. 232.] deya talvasaga tushadi. Fitrat tragediyasida esa bunga yovuq holat Abulfayzxonning tushida ifodalangan. Qonxo‘r mustabidning qurbonlari – akasi, Farhod otaliqning boshi, bir mazluma ko‘rinib, uch sharpa unga hujum qiladi. Shunda xon jon holatda uyg‘onib ketadi. U vijdon azobiga uchrab, ruhiy iztirobga g‘arq bo‘ladi. Gunohlarini eslab, “uff...” deya og‘ir tin olarkan, o‘z qilmishlaridan eziladi. Xon vijdon oldida ayni shunday ma’naviy jazoga mahkum edi. Axir, tarixan Abulfayzxonning qatllari oz emas, naq o‘ttiz yetti yil (1711-1747-yillar mobaynida) davom etgan!

Umuman, Makbet “*Qasos va intiqom biz o‘zimiz quygan zahar to‘la kosani o‘zimizga tutar*” deya o‘z qotilliklari tufayli bir umr ruhiy azob tortishga mahkum ekanligini tan oladi. Abulfayzxon ham shunga monand “*Bunlar u dunyoda ham menga qarshi birlashganga o‘xshaylar, meni tinch qo‘ymaylar, chog‘i*” deb, o‘z qilmishlariga iqror bo‘ladi. Bu misolga ham bilvosita intertekstual yondashuv namunasi sifatida qarashimiz mumkin.

Xulosa.

Abdurauf Fitrat dramalarining Shekspir ijodiga mushtarakligi shunchaki ta’sir natijasi emas, balki chuqur ildizlarga ega intertekstuallik omili bilan izohlanadigan adabiy-tarixiy fenomendir. O‘zbek dramaturgi Yevropa Uyg‘onish davri namoyandasidan o‘zlashtirgan tragik kolliziya, Arvoh/Xayol motivi va hokimiyat qurboni/qotili arxetipi kabi adabiy tamoyillarni jadidchilik g‘oyalari, Sharq tarixi va turkiy madaniyat kontekstida qayta ishladi. Shu tariqa u mavjud mumtoz manbalarga tayangan holda o‘zining ko‘p qatlamli, ramziy, falsafiy dramasini – barcha zamonlarga monand yangi milliy tragediyasini yaratdi.

Adabiyotlar

1. Allen, Graham. (2000). Intertextuality (The New Critical Idiom). London, New York: Routledge. 208 p.
2. Genette, Gerard. (1997). Palimpsests: Literature in the Second Degree (Ch. Newman, A. Nettelbeck, Tarj.). Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press. 450 p.
3. Белинский В. Танланган асарлар: рус тилидан таржима. – Т.: Ўздавнашр, 1955. – Б.220.
4. Гулямова Д. Драматургия Шекспира на узбекском языке. Автореферат кан.филол.н.Ташкент, 1971. – 24 С.
5. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: “Маънавият”, 2000. – Б.256.
6. Шекспир В. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б.640.
7. Шекспир В. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б.520.
8. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: “Маънавият”, 2002. – Б.400.
9. Ғаниев И. Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – Б.145.

Nurboy Jabborov,
filologiya fanlari doktori, professor
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
nurboyjabborov1966@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” misolida Turkiston tanazzulining asosiy sababi jaholat ekani va jadidlarning milliy ma’rifatning yuksalishi uchun kurash usullari tahlil etilgan. Fitratning jaholat omillari haqidagi qarashlari: 1) ilmsizlik; 2) ilmni vositai joh etish; 3) adolatsizlik; 4) e’tiqodimiz manbalaridan uzoqlashish hamda 5) noahillik, birdamlikning yo‘qligi tarzidagi tasnif asosida tadqiq qilingan. Millat taraqqiyotga intilar ekan, tarixdagi xatolardan saboq olishi zarurligi haqidagi xulosaga kelingan.

Kalit so‘zlar: *jadid, jadidchilik, ma’rifat, jaholat, madaniyat, taraqqiyot, tanazzul.*

Annotation. The article analyzes the main causes of Turkestan’s decline, with particular emphasis on ignorance, based on Abdurauf Fitrat’s works “Munozara” and “Hind sayyohi bayonoti.” It examines the methods employed by the Jadids in their struggle for the advancement of national enlightenment. Fitrat’s views on the factors of ignorance are systematized as follows: (1) lack of knowledge; (2) the misuse of knowledge as an instrument of personal gain; (3) injustice; (4) alienation from the fundamental sources of faith; and (5) incompetence and the absence of unity. The study concludes that a nation striving for progress must learn from the mistakes of its past.

Keywords: *Jadid, Jadidism, enlightenment, ignorance, culture, development, decline.*

Аннотация. В статье на примере произведений Абдурауфа Фитрата «Спор» и «Рассказы индийского путешественника» проанализировано, что основной причиной упадка Туркестана является невежество, а также рассмотрены методы борьбы джадидов за развитие национального просвещения. Взгляды Фитрата на факторы невежества исследованы на основе следующей классификации: 1) отсутствие знаний; 2) использование знания как средство достижения корыстных целей; 3) несправедливость; 4) отдаление от источников веры; 5) несогласованность и отсутствие единства. Сделан вывод о том, что нация, стремящаяся к развитию, должна извлекать уроки из исторических ошибок.

Ключевые слова: *джадид, джадидизм, просвещение, невежество, культура, развитие, упадок.*

Jamiyatning kamoli yoki zavolini belgilovchi mezon nima? Inqirozga yuz tuta boshlasa, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoluvchi kuch bormi? Yoki aksincha – insonni, u mansub bo‘lgan jamiyatni saodat sohilidan falokat ummoni sari boshlab, halokat girdobiga g‘arq qiluvchi sinoat nima? Undan najot topish imkoni mavjudmi? Bu kabi savollar millatidan, irqidan, diniy mansubligidan qat’i nazar, bani bashar hayotiga birday daxldor, hamma zamonlar uchun dolzarbdir. Shunga ko‘ra ham aksariyat fikr egalarining bu boradagi qarashlari mutanosib: birinchisi – ma’rifat, ikkinchisi – jaholat. Xulosalar ham deyarli bir xil: inson faqat va faqat ma’rifat orqaligina saodatga erishmog‘i, jamiyat u bois taraqqiy etmog‘i mumkin. Jaholat

esa inson badbaxtligi omili bo‘lgani singari jamiyat tanazzulining ham asosiy sababidir. Abdurauf Fitrat ijodida bu mavzular yoritilmagan asarni topish qiyin. Adibning nisbatan kam o‘rganilgan ikki asari – “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” misolida shu haqda fikr yuritamiz.

Ma’rifat haqida so‘z ketganda, shubhasiz, uning ziddi bo‘lgan jaholat yodga olinadi. Biri shaxsni kamolotga, millatni taraqqiyga boshlasa, ikkinchisi odam bolasini tubanlikka, millatni inqirozga yetaklaydi. Taassufki, tariximizning XIX yuzyilligi, ayniqsa, ma’rifatsizlik iskanjasida, jaholat yetovida kechdi. Millat ajdodlarimiz tayangan ma’naviy-e’tiqodiy asos-lardan anchayin uzoqlashdi. Mayda, shaxsiy g‘arazlar Vatan va millat manfaatidan balandroq qo‘yildi. Natijada biz mavhumlik girdobida qolgan bir kezda “boshqa karvonlar manzillariga yetdi” (Abdulla Oripov ta’biri – N.J.). Ona Turkiston tanazzul botqog‘iga botgan bir vaqtda Yevropa taraqqiyot yuksakligiga yuz burdi. Fitratning qarashlari ana shu haqda. Bu qarashlarni biz quyidagi tasnif asosida tahlil etishga urindik:

1. Ilmsizlik. Bu tushuncha jaholat bilan teng turadi. Ma’lumki, Abdulla Avloniy jaholatning ikki turini ajratib ko‘rsatgan edi: 1) jahli basit; 2) jahli murakkab. “Jahli basit” maraziga (kasaliga) mubtalo bo‘lgan kishilar bir narsani bilmaslar, ammo bilmaganlarini iqror va e’tirof qilurlar, – deb yozadi Avloniy. – Shuning uchun buning davosi oson: faqat bilmak va o‘rganmak yo‘lida jahd-u jadal qilmak ila bo‘lur” [1.73].

Bilmaslik unchalik katta ayb emas, o‘rganishga intilmaslik – ayb. Demak, kishi bir narsani bilmasa-yu buni e’tirof etsa, o‘rganishga sa’y-harakat qilsa, jaholat iskanjasidan qutul-mog‘i mumkin. Shuning uchun ham Avloniy buni “jahli basit” – jaholatning sodda turi deb ta’riflayapti. Xo‘sh, buning aksi bo‘lsa-chi? Avloniy mana bunday yozadi: “Jahli murakkab” maraziga mubtalo bo‘lg‘an kishilar bir narsani bilmas, bilmaganini ham bilmasdan “bilaman”, deb da’vo qilur. Bizda munday kishilarga “o‘zboshimcha”, “o‘zbilarmon” ismini berurlar. Bu dardi bedavoning iloji janobi Haqning lutf-u inoyati ila hal o‘lunmasa, tuzalmog‘i mushkul va og‘irdur” [1.74].

“Munozara”da Fitrat farangi tilidan Abu Ali va Forobiy kabi buyuk allomalarni yetishtirib, bunday ayanchli holga tushgan, begonalarning shuhrati, ilm-u fazilat nog‘orasining shovqinini sharofat deb ko‘tarib yurishga majbur bo‘lgan, jaholat va falokat chohiga tushgan Buxoroga achinadi. Mudarrisga qarata: “...axir insof qiling, bu ilmsizlik qachongacha?”, [2.62] deya xitob qiladi.

Millatni taraqqiyotdan uzib qo‘yayotgan illatlar haqida so‘z yuritar ekan, Fitrat e’tiborni Sharq-u G‘arbda kechayotgan jarayonlar, G‘arb mamlakatlari ilm tufayli qanday marralarga yetishayotgani-yu Sharq ilmsizlik bois ne ahvolga tushayotganiga qaratadi. “Munozara”da o‘qiymiz: “Ilmdirki, Amriqo vahshiylarining qaynashini ushbu darajadagi takomil va buyuklik martabasiga yetkazgan. Ilmdirki, Eron zaminida ziyolilarni yo‘q qilmoqchi bo‘lganlarni tanazzul va zillat chohiga qulatgan. Ilmdirki, bir siqim ingliz oroli egalarini Hind, Misr, Belujiston va Arabistonning bir qismiga farmonravo qilgan, O‘rusning ziyoli bo‘lmagan ahlini Tatar, Qirg‘iz, Turkiston, Qafqaz musulmonlariga molik qilib qo‘ygan. Vasi’ Usmonli mamlakatlarini parcha-parcha qilib, begonalar qo‘liga tutqazgan magar jahl... Tokay, siz musulmonlar, bu xonumoningizni yoquvchi dardning davosi uchun biror taraddud ko‘rsat-masdan, qaysi chorani izlayapsizlar?”

Xuddi shunga yaqin nuqtai nazar “Hind sayyohi bayonoti”da buxorolik fikri ochiq ziyoli tilidan bildiriladi: “Olamga to‘rt yuz olimni bergan Buxoroi sharif shunchalik mustahkam ilmiy

quvvatga ega bo‘la turib, emdi... oh! Buyuk badbaxtlik bilan iqror bo‘lamanki, hozir bu ma’rifat quyoshining osmoni, bu insoniyat olamining jannati, bu fozillar dunyosining ma’mur xonadoni, bu ma’rifat olamining darsxonasi taraqqiyot uchun barcha imkon-u vositalarga ega bo‘lsa hamki, jaholatning asl makoni, xorlik zanjirining asiriligicha qolyapti. Tiriklik uchun barcha zarur ashyolarga ega bo‘lsa hamki, yoqasini ajal panjasiga topshirmish” [2.113].

Fitrat dunyoqarashicha, Buxoro va butun Turkiston inqiroz girdobida. Sababi, “Hind sayyohi bayonoti”da aniq misollar orqali dalillanganganidek, mudarrislari – chalasavod, tabibi – johil, hunarmandlari – kaltabin, tojirlari – xudbin, qozilari – muttaham, el molini tuya qilishdan tap tortmaydi. Dehqonchilik asboblari va ekin-tikin ashyolari hali ham hazrat Odam Ato dehqonchiligidan farq qilmaydi. Yurtning, or-nomusning himoyachisi bo‘lishi kutilgan sarbozlik eng xor va haqir kasbga aylangan. Muallifning fikricha, barcha illatlarning doyasi – ilmsizlik, barcha kulfatlarning moyasi – jaholat.

Muallif bu ahvolni o‘nglash uchun millat qaysi yo‘ldan bormog‘i zarurligiga ham e’tibor qaratadi. Uning fikricha: “...islomg‘a jadid maktabini ochish va hozirgi zamonaviy fanlarning tahsili vojibdir. Kimki buni man’ etish uchun qalqsa, shariatg‘a munkir, islomg‘a dushman, mahbubi Vatan xoini bo‘lib, dunyo va oxiratda hazrati Haq taolog‘a mag‘zub va maqhur bo‘ladi” [2.92].

Demak, Fitrat najotni ilm-u ma’rifatda, o‘qitish tizimini yangilashda ko‘radi. Bu g‘oya jadidchilikning asosi, jadidshunos Begali Qosimov ta’biri bilan aytganda, tamal toshi edi [3.17].

2. Ilmni vositai joh etish. Ilmning kushandasi – uni boylik va martaba vositasiga aylantirish ekani ayon. Fitrat har ikki asarda ona yurtining har sohada inqirozga yuz tutishi sababi shunda ekaniga diqqat qaratadi. “Munozara”da muallif kinoya bilan mana bunday yozadi: “Hazrati domlalar kimning otasining hammoli yoki qaysi bir mullabachchaning opasining eridirki, kechalari uxlamasdan bedor qolib, kitob ko‘rsalar, kunduzlari tekinga darsgo‘ylik qilsalar?! Ular vaqtida mehnat qilib, qancha mashaqqatlarni yutib, bu martabaga erishgandir. Endi ular rozi bo‘lmaydilarki, mullavachchalarga tekindan dars berishga... Chunki bu zamonda shundayki, biron-bir kishi o‘z manfaatini o‘ylamasdan tekinga joyidan qo‘zg‘almaydi” [2.55].

Hind sayyohi tilidan aytilgan mana bu so‘zlar ham Buxoro va butun Turkiston ulamolarining ilmni jig‘ildonni to‘ldirish vositasiga aylantirgani haqida: “Sizning ota-bobolaringiz bu madrasalarni bechora mullabachchalar uchun qurib, vaqf qilib ketgan bo‘lsalar, biroq butun boylik uchun o‘z iymonidan kechgan kimsalar, madrasa hujralarini daromad manbaiga aylantirib, ularning vaqflarini jig‘ildonga urmoqdalar. Bu hujralarning asl egalari bo‘lmish miskin tolibi ilmlar esa masjudlarning burchak-burchaklarida g‘ujanak bo‘lib yotib, qotg‘an non va sovuq suv bilan kun o‘tkarmakdalar. Buxoro ulamosining bu ishlari Xudodan qo‘rqishdan farsah-farsahlarcha yiroqdir” [2.125].

Har ikki asarida muallif millat tanazzulining asosiy sababi, ma’naviy va moddiy inqirozning bosh omili ana shu illat – “ilmning vositai joh” etilgani bilan bog‘liq ekanini aniq hayotiy misollar orqali ko‘rsatadi. Bu orqali millat ulamolariga oyna tutadi. O‘zlarini tuzatib olishlari zarurligini uqtiradi.

3. Adolatsizlik. Har qanday millat fojiasi hayot tarzida adolatsizlik, haqsizlik kuchayishi oqibati ekani ayon. “Munozara”da Fitrat islom madaniyatining tanazzuli, musulmonlar izzat va sharafining g‘asb qilinishi, davlat va shavkatining yakson etilishi, Andalus zaminidan fotimiy sultonlarining nomi, hind tuproqlaridan tojdor podshohlar izining yo‘q qilinishi, usmonli va Eron podshohlarining nochor ahvolga tushishi, Temur nabiralarining gardaniga o‘risning itoat

arqoni bog‘lanishi – barcha-barchasi ularning adolat va ma’rifatni boy berganlari sababli ekanini ta’kidlaydi.

“Hind sayyohi bayonoti”da hindistonlik musofir huzurida qirq-ellik chog‘li odam qozining huzuriga keladi. Mushuk olib qochgan bitta non uchun er-xotin o‘rtasida janjal chiqqan, qoziga kelganlarning yarmi erning yonini oladi, qolgani xotin tarafida. Ularni so‘roq qilgan qozi o‘zining mazlumlar homiysi ekanini bildirib, erni qamaydi. Oraga mahalla oqsoqollari tushadi. Qozi shariat bo‘yicha hukm qilganini aytib, ularning iltimosini inobatga olmaydi. Ertasiga esa birdaniga shafqat ko‘rsatib, erni hibsdan ozod qiladi. Sayyoh musofir buning sababi bilan qiziqadi. Qozixonaning mirzosi orqali asl haqiqatni bilib oladi. Mirzo kechasi ikki oqsoqol “shariatpanoh” qoziga ikki ming tanga hadya qilib, erning gunohini tilaganini, bu hali faqat qozining ulushi ekanini, yana bir yarim ming tanga qozi mulozimlari, rais va hokimning kishilari hamda o‘sha ikki oqsoqolning cho‘ntaklariga kirganini aytadi. Bu hali arzimas da’voning to‘lovi ekanini, katta da’volar katta xarajat talab qilishini bildiradi. Qozining huzuriga borgan musofir er-xotin buncha pulni qayerdan topgani bilan qiziqadi. Qozi devonbegini chaqirib, buni aniqlashni buyuradi. Devonbegi aytadi: “Erida picha pul bor ekan, yetmaganiga ayoli ikki tanob yerini sotib berdi”. Musofir shar’i sharifning hokimi bo‘la turib, o‘sha bechoraning pulini olishga qanday botinganini so‘rab qoziga murojaat etadi. Aslida kasbi adolatni himoya qilish bo‘lgan qozining javobi illatning tub ildizini ko‘rsatadi:

– Xo-xo-xo! Biz pul olishni bilamiz, boshqasiga ishimiz yo‘q. Otasining go‘ridan topsin, bizga nima?! ...Ey birodar, shariatni qo‘ying, agar qozilikning shunday ishlari bo‘lmasa, issiq uy-joyimizni sovutib, bu yurtlarga nega keldik.

Asarda adolatsizlik, haqsizlikka yana bir qancha misollar keltirilgan. Musofir tilidan aytilgan mana bu achchiq haqiqat esa yanada ayanchlidir: “Xudoning bandalari bunday zulmga mahkum bo‘lgan mamlakatga Allohning rahmati soya ham tashlamas!” [2.157]

Adolatsizlik barcha fojialarning asosi ekani asarda qizil chiziq bo‘lib o‘tadi. Hind sayyohi kuzatuvlari, Buxorodagi hayot tarziga o‘zga bir yurt odamining nazari orqali Fitrat haqsizlikning qanday oqibatlarga olib kelishi haqida mana bunday shafqatsiz xulosaga keladi: “Ilohiy qonun budir: magar biror bir qavm o‘zining ishlarini Alloh farmoyishi asosida olib bormas ekan, o‘zining shaxsiy hayotini sharaf, saodat va farog‘at hamda buyuklik bilan boqadam o‘tkazmas ekan, tinchlik va osoyishtalik yo‘lidagi niyatlarini yo‘qqa chiqarib, kibr va g‘urur vodiysiga qadam qo‘yadi. Haq va adolat yo‘lidan chiqar ekan, o‘sha zahoti shon va sharaflig‘i yer bilan yakson bo‘lib, osoyishtaligi zahmatga, buyukligi esa xorlikka aylanishi muqarrardir” [2.116]. Taassufki, Turkistonning XIX asr oxiri – XX asr avvalidagi qismati bu achchiq haqiqatni tasdiqladi.

4. E’tiqodimiz manbalaridan uzoqlashish. “Munozara”da ham, “Hind sayyohi bayonoti”da ham Turkistondagi jaholat va qoloqlikning asosiy sababi aholining, hatto ulamolarning ham Qur’oni karim va payg‘ambar alayhissalom sunnatidan yiroqlashganida ekani aytiladi. “Munozara”da farangi tilidan mana bunday so‘zlar bitilgan: “Dunyoda shunday yurt bormiki, podshohi va raiyati bir dinda bo‘laturib, uning aholisi o‘z dinining zaruriy ahkomlaridan bexabar va mahrum bo‘lsalar? Hindiston va Misr ma’lum muddatdan beri bizning tasarrufimizdadir. Biz sizning diningizning dushmani bo‘lsak-da, u yerliklarning orasida ilmsizlik tugul savodsizlik ham ko‘rinmaydi. Buxoroning bechora mardumlari dunyoning izzati va oxiratining sharafi bo‘lgan ilmdan ham mahrum qolganlar” [2.48].

“Hind sayyohi bayonoti”da buxorolik ziyoli buyuk ajdodlarimiz ilmga qanchalik katta e’tibor qaratgani, mudarris va shogirdlarning kundalik xarjlarini hisobga olib, yiliga to‘rt million tangadan ortiq vaqf puli ajratganini, kelajak nasllarning ilmda kamol topmog‘i uchun o‘n bitta kutubxona barpo etib, ularda o‘z davridagi eng nodir kitoblarni jamlaganini, ilm-u irfonning muttasil taraqqiyotini ta’minlash maqsadida har yili kitoblar va turli majmualar chop etish uchun qirq ming tanga vaqf tayinlaganini, madrasalar bilan kifoyalanmay, bir qancha qiroatxonalar qurib, ularning xarajatini ham vaqf hisobidan ta’minlab qo‘yganini aytadi. Xo‘sh, bu fidoyilikka avlodlar munosib bo‘la oldilarmi? Ular ilmda ajdodlari orzu qilgan darajaga ko‘tarila bildilarmi? Hamma gap shunda. Afsuslar bo‘lsinki, Fitrat buxorolik ziyoli iqrori sifatida bitgan mana bu so‘zlar o‘sha kezda buning ziddi bo‘lganini tasdiqlaydi: “Biz – bu himmat egalarining aziz farzandlari esa, shunchalik baxtli sharoitg‘a qaramay, badbaxt, johil va miskin qoldik. Madrasamiz bor, kutubxonalarimiz bor, ammo yurtimizda Tafsir va Hadisning bir sahifasini, hatto bir baytini ham arab tilida xatosiz o‘qib, komil ravish bilan tushuntiruvchi bironta allomaga ega emasmiz! Oh, yo Rab! Sharaf sohibi bo‘lmish bir qavm uchun qanchalar xo‘rlik!...” [2.114].

Ma’lum bo‘ladiki, Fitrat millatning o‘sha kezdagi turmush tarzi e’tiqodimiz manbalaridan nechog‘liq ayri tushganini taassuf bilan bayon etadi. Millat ziyolilarini bundan xulosa chiqarishga chaqiradi. Qur’oni karim va Rasulullоh sallollohu alayhi vasallam sunnatlariga tayanibgina taraqqiyga erishmoq mumkinligini alohida uqtiradi.

5. Noahillik, birdamlikning yo‘qligi. Vatan va millatning o‘sha kezdagi inqiroziga yana bir sabab, Fitrat ta’biri bilan aytganda, milliy ittihodning – birdamlikning yo‘qligi edi. Hind sayyohining bu haqdagi fikri shunday: “Sizlarning falokatga botishlaringizning sababi faqat bugina emas. Yana boshqa yirik bir illat ham bor. Ajnabiylar o‘zaro ittifoq va birlikka ega. Sizlar esa pullaringizni hamisha o‘zaro ichki ziddiyatlaringiz yo‘lida sarf etasizlar...

Emdi sizning fikringiz va mening qarashlarimni bir joyga jamlasak, quyidagi natija hosil bo‘ladi: begonalar o‘zaro ittifoq tuzish va birlashish kuchiga ega, sizlarda esa nifoq va begonalik bor” [2.166,167].

Darhaqiqat, ana shu illat – birdamlikning yo‘qligi hamda ittifoqsizlik millatning tanazzulini yanada chuqurlashtirdi. Jadidlar g‘oyalari to‘laqonli amalga oshmay qolishining ham asosiy sababi shunda.

Mazkur ikki asar tahlili quyidagi umumlashmalarga olib keladi: “Munozara”da, farangi – g‘ayridin ko‘zqarashi, “Hind sayyohi bayonoti”da hindistonlik sayyoh – musulmon qardosh nuqtai nazaridan fikr yuritiladi. Bu ikki asar uslubidagi farq ana shunda. Muallifning bundan murodi Buxoro va uning misolida butun Turkistonning o‘sha kezdagi ahvoliga o‘zga din vakili ham, musulmon ham birday taassuf qilishini, tanazzulning naqadar chuqur ekanligini isbotlash bo‘lgan. Muallif bunga erishdi. “Munozara” katta shuhrat qozondi. Bu asar millat shuuridagi zulmatni yoritib yubordi. Sadriddin Ayniyning: “Bu kichik risola elektr tezligida tarqaldi va Rus hukumatini qo‘rqitib yubordi, amir va rus oxrankasi nafaqat “Munozara”ni, balki uni o‘qigan kishilarni ham ta’qib qila boshladi”, [5.10-11] degan so‘zlari buning isbotidir.

Fitrat bir umr millat ma’rifatining yuksalishini orzu qildi. Butun aql-u shuurini, ilmini, salohiyatini ana shu muqaddas ishga safarbar etdi. Ana shu hayotbaxsh g‘oyani asarlari orqali millat qalbi va ongiga joylashni maqsad qildi. O‘zi mansub millatni mutaraqqiy xalqlar qatorida ko‘rmoq istadi. Afsuski, bu orzu armonga aylandi. Turkiston jadidlarining barcha yetakchilari qatorida Fitrat ham qatag‘on qurboni bo‘ldi. Lekin uning asarlari hamon o‘qilmoqda, yangi

nasllarni ham ma’rifatga, Vatan va millat taraqqiysi yo‘lida jiddu jahd qilishga chorlayotir. Shuning o‘ziyoq Fitrat qalbidan asarlariga ko‘chgan millat ma’rifati va taraqqiysi g‘oyasining hanuz barhayot ekaniga dalil bo‘la oladi.

Adabiyotlar

1. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 1998.
2. Айни С, Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе: Адиб, 1987.
3. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.
4. Жабборов Н. Маърифат надир. – Тошкент: Маънавият, 2010.
5. Фитрат А. Танланган асарлар, I жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000.
6. Қосимов Б. Абдурауф Фитрат. – Тошкент: Шарқ, 2002.
7. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.

BUXORO AMIRLIGIDA “SHO‘RO INQILOBI” YOXUD “YOSH BUXOROLILAR” FAOLIYATI HAQIDA YANGI MATERIALLAR

Bahrom IRZAYEV
O‘zR VM huzuridagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi bosh ilmiy xodimi

Annotatsiya. Ushbu maqola Buxoro amirligining so‘nggi yillaridagi siyosiy jarayonlar va “Yosh buxorolilar” harakatining faoliyatini yangi arxiv ma’lumotlari asosida tahlil qiladi. Muallif 1918 yilgi “Mart fojiasi” va Kolesov boshchiligidagi sho‘ro qo‘shinlarining asl bosqinchilik maqsadlarini ochib beradi. Shuningdek, maqolada 1920 yilda “Yosh buxorolilar” tomonidan rejalashtirilgan maxfiy “Cheka” guruhlari va amirlik hokimiyatini ag‘darishga qaratilgan harbiy-siyosiy taktikalar ilk bor ilmiy muomalaga kiritilgan hujjatlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *Buxoro amirligi, Yosh buxorolilar, jadidlar, sho‘ro istilosi, arxiv hujjatlari, Kolesov voqealari, siyosiy islohotlar, inqilob.*

Аннотация. Данная статья посвящена анализу политических процессов в Бухарском эмирате в последние годы его существования и деятельности движения «Младобухарцы» на основе новых архивных материалов. Автор раскрывает истинные захватнические цели советских войск под руководством Колесова во время «Мартовских событий» 1918 года. В статье также на основе ранее не изученных документов исследуются военно-политические тактики, создание секретных групп «ЧК» в 1920 году и планы по свержению власти эмира, разработанные лидерами движения в эмиграции.

Ключевые слова: *Бухарский эмират, младобухарцы, джадиды, советская оккупация, архивные документы, колесовские события, политические реформы, революция.*

Abstract. This article analyzes the political processes in the Emirate of Bukhara during its final years and the activities of the "Young Bukharans" movement based on newly discovered archival materials. The author reveals the true expansionist goals of the Soviet forces led by Kolesov during the "March Tragedy" of 1918. Furthermore, based on documents introduced into scientific discourse for the first time, the article examines the military-political tactics, the formation of secret "Cheka" groups in 1920, and the strategic plans to overthrow the Emir's regime developed by the movement's leaders.

Keywords: *Emirate of Bukhara, Young Bukharans, Jadids, Soviet conquest, archival documents, Kolesov events, political reforms, revolution.*

Buxoro amirligi Chor Rossiyasining yarim mustamlakasiga aylanganidan so‘ng uning iqtisodiy, ijtimoiy ahvoli yana ham og‘irlashdi. Buxoroi Sharifning taraqqiyparvar farzandlari Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jaev, Abdulvohid Burhonov, Mukammil Burhonov, Sadriddin Ayniy, Otaulla Xo‘jaev, Ahmadjon Abusaidov Hamdiy, Homidxo‘ja Mehriy, Mirzo Siroj Hakim kabilar jadid maktablari ochdi, “Yosh buxorolilar” partiyasini tashkil etib, mavjud tuzum doirasida sekin asta demokratik islohotlar o‘tkazish, amirning mutlaq hokimligini cheklash tarafdori bo‘ldilar. Ularning “Tarbiyai atfol” jamiyati partiyaning moddiy mablag‘i hisobidan iqtidorli yoshlarni Istanbul, Qozon, Ufa, Boqchasaroyga o‘qishga jo‘natdi. Istanbulda “Buxoro ta’limi maorif jamiyati” a’zolari Turkistonda maorif tizimini rivojlantirish maqsadida Fitrat va boshqa taraqqiyparvarlarning asarlarini nashr etib, Turkiston mintaqasiga tarqatdilar.

1912-yil Buxoroda dastlabki gazetalar – tojik tilida “Buxoroyi sharif” va o‘zbek tilida “Turon” chiqa boshladi. Biroq 1913-yil yanvarda bu gazetalarning faoliyati rus ma’murlari tomonidan ta’qiqlab qo‘yildi. 1914-yildan boshlab “Yosh buxorolilar” ma’rifatchilikdan siyosat sohasiga o‘tdilar. “Yosh buxorolilar” amirlik tuzumini isloh qilish to‘g‘risida dadil fikrlar bilan maydonga chiqishdi.

1917-yil fevral inqilobi “Yosh buxorolilar” ichida kuchlar nisbatining qayta guruhlanishini tezlashtirdi. “Yosh buxorolilar” Petrograddagi Muvaqqat hukumatga 2 marta telegramma yubordi, Fitrat va Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jaev Petrogradga jo‘natildi. Ular Rossiyadan maxsus komissiya kelayotgani sababli Orenburgdan Bahrombek Davlatshoh Tarjimon bilan Buxoroga qaytishdi. Shundan so‘ng Buxoro amiri Olimxon 1917-yil 7-aprel kuni Miller va Shulga tuzgan manifest matnini ayrim tuzatishlar bilan e’lon qiladi. Unda nufuzli kishilardan iborat majlis tuzish, davlat xazinasini ta’sis etish va byudjetni belgilash, bosmaxona ochish, sanoat va savdoni rivojlantirish, soliqlarni tartibga solish, amaldorlar ustidan nazorat o‘rnatish kabilar tilga olingan edi. Biroq, 14-aprelda Registonda o‘tkazilgan miting bahonasida amir o‘z farmonini bekor qildi va “Yosh buxorolilar” ta’qib-tazyiqlar ortishi bilan mamlakatni tark etishga majbur bo‘ldilar.

1917-yil oktyabr-noyabr voqealari Buxoro amirligida ham aks-sado berdi. 1918-yil yanvarda Fitrat tomonidan islohot loyihasi ishlab chiqildi. Turkiston Muxtoriyatini qurol yordamida ag‘darib tashlagan bolsheviklar endi Buxoro amirligiga ko‘z tikadi. 1918-yil fevral oyining oxirida Turkiston XKS raisi F.I.Kolesov “Yosh buxorolilar” rahbarlari bilan uchrashib, o‘z “xizmat”ini taklif qildi. 1918-yil mart oyida Turkiston o‘lkasi XKS raisi Fyodor Kolesov qo‘mondonligidagi qizil askarlar mamlakat poytaxti Buxoro shahriga hujum uyushtirdilar. Mazkur voqe'liklar “Ishchilar dunyosi” jurnalining 1918-yil 1-aprel 6-sonida “Buxoro voqealarining sababi” sarlavhali maqolada Mulla G‘oziy: “... bizlar mingan poezd 2-mart

kunduzi 3 30 larda Kogon ostonasiga kelib to‘xtadi. Bizlar kelmasdan 6 dyumlik to‘p, bir qancha pulimyotlarni eski Buxoro tarafga to‘g‘rilanib qo‘yilgan. Teppasinda turgan qonxo‘r zolim islom dushmani armanilarning harakatining buzuqligi kaminani tashvishga tushirdi. Ultimatum: ikki soat muddat birlan qabul qilinsin; Devonni tarqatib o‘rniga butun hukumat “Yosh buxorolilar”larning Markaziy ijroiya komiteti qo‘linda bo‘ladir; Fedor Ko‘lisuf. Fayzulla Xo‘ja.

Shul onda Amirdan ultimatumga rad javobi keldi. Qizil gvardiya eski Buxoroga hujum qilur oldida Amir tarafidan ikkinchi bir qog‘oz keldi. 1 – roziman. Ammo, askar shaharga kirmasun. 2 – shahar ichinda yoshlar tarafindan namoyish qilinmasun. 3 – qilgan talablaringiz zamoni kelganida vujudga chiqarurmiz. Buxoro tarafiga to‘p, pulimyot, askar yubora boshladilar. Kechqurun soat 9 da Buxoro hukumatining tamoman ultimatumga qo‘l qo‘yub Ko‘lisufga topshirdilar”. Xatto, amir alohida farmon ham imzoladi:

“Bayonnomai Humoyun. Millat uchun adolat va hurriyatdan buyukroq ne’mat yo‘qdir. O‘n bir oy burun ham bir bayonnoma chiqargan edik. Lekin, ba’zi mufsidlarning ig‘volari sabablik ul bayonnomamiz ijro bo‘lmay qoldi: 1 – istibdodni butun bekor etamiz; 2 – Buxoro jadidlaridan ijroiya hay’atini qo‘yub islohotni uning ko‘rsatishicha qilamiz; 5 – urmoq va o‘ldirmoq qoidalarini ko‘taramiz; 2-mart, 1918. Amirning muhri.”

Afsuski dushmanning o‘z rejasi bor edi. Har qanday harakat ortiqcha bo‘lgan amir islohotlar uchun rozi bo‘lgan bir vaqtda Buxoroni talon-taroj etish maqsadida kelgan qizil mal’unlar shunchaki ortlariga qarab ketishni istamadi. Aksincha, fitna fasodga kuch berishdi va voqealar rivoji butunlay boshqa tomonga yo‘nala boshladi. Maqolada: “3 mart erta birlan Amirning sulhga tayyorligin bildirdi. Sulh imzo qilindi. Ko‘lisuf Utkinni bosh 32 kishilik hay’atni yubordi. Amir hurmat bilan saripolar kiyg‘izib Qushbegi birlan Registonda xalqqa so‘zlamoq vaqtida 30 kishini o‘ldiribdirlar. Bu voqeadan keyin Amir birlan muxobara kesildi. Shul vaqt Buxorodan bir to‘da beimon “jadidlarni o‘ldirg‘on g‘oziy, o‘lgan shahid” deb faryod urganlar ammo hech kim qo‘zg‘olmaydi. Biroq, o‘q ovozi eshitila boshladi. Buxoro askarlari pulimyotlarga qarshi yugururlar. Ular orqasida rus ofitser va kazak askarlari ham bor. Bu kun Amirning atoqli askar boshlig‘indan Mirzo Shams o‘ldi. Sherbedin yonib xarobaga aylandi. Qo‘llarida pichoqdan bo‘lak asboblari yo‘q pulimyotga qarshi yugururlar. 3 martda bo‘lgan urushda Amir tarafidan necha minglab kishi o‘lganda bolsheviklardan o‘lgan va yarador 10 kishi bo‘ldi. Qishloqlardan xalq daryosi kelib boshladi. Bolsheviklarga yordam keluviga umid uzuldi. 4 martda bolsheviklar snaryadlari bitganligi sezila boshladi. Buxoro bilan sulh qilmoq yo‘liga kirisha boshladilar.

Ko‘lisuf 2-martda bergan ultimatumda yozilgan talablarni tamom qaytib Yangi Buxoro-dan askarlari birlan chiqib ketmoqni Amirga bildirdi. Eng qulay fursatni siyosatdan bexabar Buxoro hukumati qo‘ldan ketkazdi. Ko‘lisuf ham Buxoro birlan sulh qilmoqdan umidini uzib askarlari birlan Chorjo‘y tarafga ketmoqqa taraddudlana boshladi. Chorjo‘y ko‘prigini xarob etilgan xabarini keltirdi. Kogon tamom o‘rab olingan. Ko‘lisuf podsholik bonkidan 12 *mln* so‘m oldi. 18 vagon bug‘doyin, butun Kogonda magazinlardagi qimmatbaho mollarni vogonlarga yuklandi. Har tarafdan dahshatli to‘p, pulimyotlar, miltiq ovozlari ko‘tarilgandan ko‘tarildi. Xalqda hayot asari qolmadi. 6 martda Buxoroga taraf zo‘r to‘plardan ham yuzga yaqin snaryad yuborildi. 7 martda xalq vagonlarga o‘tirdi. Poezdlar Kogon istansasidan Samarqandga qo‘zg‘ola boshladi”. Shu tariqa Kogondan katta mulklar o‘marilib bolsheviklar yuzsizlarcha ulkan qaroqchilikni amalga oshirdilar. Amir Olimxon labzsiz va fitnakor mal’unlarning aftini

ko‘rdi. Amir barcha imkoniyatlarni ishga solib, qizil armiyaning hamlasiga vaqtincha bo‘lsa ham zarba bera oldi.

Buxoroda 1918-yil mart fojialari oqibatida 3 mingdan ortiq “Yosh buxorolilar” o‘ldirildi. Afsuski, Amir Olimxon mamlakat taqdiri hal qilinayotgan ushbu fursatda muxolifatdagi yosh buxorolilar firqasi arboblari bilan til topisha olmadi. “Yosh buxorolilar” amirlik hududidan darhol chiqib ketishga majbur bo‘ldi va Turkiston Respublikasidan siyosiy boshpana so‘radi. Muhojirlikdagi “Yosh buxorolilar”ning ko‘pchiligi ocharchilik natijasida qirilib ketdi. “Yosh buxorolilar” partiyasida g‘oyaviy tushkunlik, guruhbozlik va parokandalik yuz berdi.

Muhojirlikning dastlabki davrida 1918-yil mart-iyun oylari Fayzulla Xo‘jaev “Yosh buxorolilar” qo‘mitasining raisi sifatida moddiy jihatdan ta’minlash bilan faol shug‘ullandi. Toshkentda 1918-yil aprel-may oylarida Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jaev boshchiligida “Yosh buxorolilar”ning bir qismi Toshkentda so‘l eserlar partiyasiga kiradi. Fayzulla Xo‘jaev Turkiston Respublikasining RSFSR hukumati huzuridagi muxtor vakolatxonasida “Yosh buxorolilar” partiyasining bo‘limini tashkil qiladi. Toshkentga Qoshg‘ardan ingliz josusi Aleksandr Beyli kelib, “Regina” mehmonxonasiga joylashgan edi. Usmonxo‘ja, Otaxo‘ja, Muinjon Aminov, Rahmat Rafiq, Fitratlar “Yosh buxorolilar” nomidan eserlar lideri Uspenskiyning uyiga borganida, u Beyli bilan uchrashtirishga va’da beradi. Fitrat ertasi Toshkentdagi Yosh buxorolilarning yetakchilarini olib mehmonxonaga yo‘l oladi. Mehmonxonaga kelishganida Uspenskiy, Chernevskiylar allaqachon yetib kelishgan ekan. Beyli “Yosh buxorolilar”ning vakillarini ko‘rib juda xursand bo‘ladi va “men sizlarning ahvollaringiz bilan ham qiziqayotgan edim. O‘zlaring keldilaringiz” deydi.

Fitrat “Biz Buxoro amirining siquvi ostida qochishga majbur bo‘ldik, sovetlar bizga yordam bera olmayapti. Biz juda og‘ir ahvolda qolganmiz” deydi. Beyli: “Kayfiyatni tushirmanglar. Agar hohlasangiz Qoshg‘arga yo‘llayman. Barcha sharoitlarni yaratib beramiz”. “Yosh buxorolilar” qaror olish uchun vaqt so‘raydi. Shundan so‘ng Fitratning uyida to‘planishib Qoshg‘arga ketishga rozi bo‘ladilar. Fitrat Beyliga o‘z qarorlarini yetkazgach, u odamlarni to‘plang deb ko‘rsatma beradi. Oradan ikki kun o‘tib 7 ta otni tayyorlab xabarni Uspenskiyga aytishadi. Tayyorgarlikning qizg‘inligini ko‘rgan Uspenskiy Chernevskiy bilan birga Beylining oldiga borib uni fikridan qaytarishga kirishadi. “Bu odamlar shu yerda qolishlari kerak. Ularga siz faqat moddiy yordam ko‘rsating. Kelajakda ular shu yerda bizga ham sizga ham kerak bo‘ladi deydi. Shu tariqa Toshkentda og‘ir sharoitda qolgan “Yosh buxorolilar” tobora bolsheviklar ta’siriga tushib boradi.

1918-yil 16-noyabrda Moskvada “Yosh buxorolilar”ning F.Xo‘jaev tayyorlagan dasturi qabul qilindi. Unda amir hukumatini ag‘darib tashlash uchun tashviqotchilar tarbiyalash, amirga qarshi xalq ko‘zg‘alonini tayyorlash, qo‘zg‘alonchilarni qurol bilan ta’minlash Buxoroda demokratik xalq respublikasi o‘rnatish masalalari ko‘zda tutilgan edi. 1920-yil yanvarda F.Xo‘jaev Moskvadan Toshkentga kelib, “Yosh buxorolilar” partiyasining Turkiston Markaziy byurosini tashkil etadi. Bolsheviklar ulardan amirlik hokimiyatini ag‘darishda foydalanishga kirishdi. “Yosh buxorolilar” ham taktik maqsadlarni ko‘zlagan holda bolsheviklarga yaqinlashdi.

Fayzulla Xo‘jaevning Shayxontohurning Tarnovboshi mahallasida joylashgan uyiga Fitrat afg‘on elchixonasidan Muhammad Valixon va kotibi Fayzi Muhammadxonlarni taklif etadi. Mehmonlar bilan Omonulloxonning xotinining amakisi Adib afandi ham kelgan edi. Bu yig‘inda Yosh buxorolilardan Usmon Xo‘ja, Fitrat, Ota xo‘ja, Muinjon Amin, Rahmat Rafiq,

Ibod Xo‘jaev, Abdurahim Yusufzoda, Munzim, Ahmadjon Mahzumlar ishtirok etadi. Fitrat Muhammad Valixon bilan suhbatda: “Biz amirlikni yo‘qotamiz demadik, faqat isloh etishni istaymiz” degan edi.

Shu o‘rinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti admintratsiyasi arxivida 722-fond, 1-ro‘yxat, 7-yig‘majild ostida “Jadidlarning “Yosh buxorolilar” partiyasi F.Xo‘jaev rahbarligidagi to‘liq ko‘chirmalari. 25 protokol” nomli hujjatlar jamlanmasi saqlanadi. Majkur hujjatda yozilishicha “1-majlis. 1920 yilning 31 yanvarinda Toshkent shahrinda Fayzullaxo‘ja Ubaydullaxo‘ja o‘g‘li yuritinda voqe’ bo‘lg‘on inqilobchi Yosh buxorolilar majlisining zabtnomasidir... Majlisda hozir bo‘lg‘on kishilar: Mu’in Amin o‘g‘li, Yusuf Mo‘min o‘g‘li, Tursun Abdulla o‘g‘li, Abdurahim, Yusufxo‘ja Qosimxo‘ja o‘g‘li, Inoyatulla Baxshulla o‘g‘li, Salom Qaytar o‘g‘li, Ibodulla Abdullaxo‘ja o‘g‘li, Atoxo‘ja Po‘lodxo‘ja o‘g‘li, Usmonxo‘ja Po‘lotxo‘ja o‘g‘li, 3-baynalmilal Sharq inqilob qo‘mitasining vakili o‘rtoq Olim afandi...”

Majlisda: “1-Yosh buxorolilar inqilob qo‘mitasining nizomnomasin ko‘ruv; 2-Idora hay’ati saylar; 3-Buxoro haqida loyiha hozirlov; 4-Qo‘mitaning xatti harakatini ta’ini; kabi masalalar ko‘rilgan va “1.Usmonxo‘ja Po‘lodxo‘ja o‘g‘li tomonidan hozirlang‘on maromnoma o‘qulub moddama modda muzokara etilmagi qaror ostig‘a olindi. Ba’zi moddalar ilova va ba’zilari tashih etilub bir og‘izdan qabul etildi...” deb, har bir masalada alohida qarorlar ishlab chiqilib rais va sarkotib tomonidan imzolangan.

Hujjatdagi “4-majlis” bayonida 1920-yilning fevral oyining 15 yakshanba kuni Fayzulla Xo‘ja o‘g‘li uyinda voqe’ bo‘lgan idora majlisi”ga Muiniddin Amin o‘g‘li raislik qilgan. Kun tartibida 1.Fayzulla Xo‘janing dokladi; 2. Inqilobchi yosh buxorolilarning Turkiston markaziy byurosi haqqinda Usmonxo‘janing dokladi kabi masalalar orasida “8. Navbatdan xorij masalalar” alohida e’tiborga molik. Uning Qarorlar qismida “...8. A. Buxoroda tashkil etilganligi eshitilgan maxfiy “Yosh buxorolilar” qo‘mitasi haqinda Fayzullaxo‘ja ma’lumot berub, natijada unlar bilan xabarlashub ishlashmak va bu xususda markazni xabardor etmak masalasi yoki Buxoro vakillarimiz bo‘lib boradirgan Otaxo‘ja va Mirboboga topshirildi.

B. Atoulla xo‘janing eski va yangi Buxoro haqindagi bayonoti eshitulub Buxoroda ishlamak xususinda markaziy byuroning xatti harakatini tuzadirgan kishining mazkur bayon etilgan ishlarni ko‘z oldida tutmakiga hamda sho‘balarning markaziy byuro qaror va ishlarini quvvai ijroiyadan ijozatsiz ishlamasligini ko‘z oldida tutmoqiga va aks suratda harakat etganlarning xoin hisoblanib unga ko‘ra jazo diyda bo‘lmog‘iga qaror berildi”. Shuningdek, “...aslan buxoroli, bo‘lmagan va yoki hozirg‘acha Buxoro inqilobig‘a xidmat etganligi ma’lum bo‘lmag‘on kishilarning firqamizg‘a a’zo bo‘lmog‘i uchun har holda markazi byuro a’zolarining komil ishonchini joiz bo‘lmagi shartdir deb qaror qildi...”. Bu hujjat shuning dalililiki, bolsheviklar xalq orasida jadidlarning umuman, “Yosh buxorolilar” partiyasining obro‘sini inobatga olgan holda, ayni paytda ularni to‘liq idora eta olmasligini bilib, o‘zlari uchun Kogonda alohida “Yosh buxorolilar” partiyasini tuzib olib ularning nomidan bolsheviklarga murojaat qilishga kirishgan. Bundan xabar topgan Fayzulla Xo‘jaev uning oldini olishga qaror qiladi.

Eng muhim va so‘nggi yig‘in bu “12 – majlis”dir. Fayzulla Xo‘ja raisligida “1920-yilning 4 aprelinda voqe’ bo‘lg‘on quvvat ijroiya qo‘shma majlisining zabtnomasi...”ning qarorlar qismida: “...1. Buxoro mamlakatida bo‘lg‘on nufuzli aksilinqilobchilarga suiqasd ijro etmak; inqilobchilarning harakatlarinda muvaffaqiyatli bo‘lmoqlari hamda inqilobni tezdan yuzaga chiqarmoq uchun yagona vositadir. Bu tashabbusning bu ahamiyati va firqamizning birinchi

xatti harakati ekanligi ko‘zda tutilib g‘oyat diqqat va ehtiyot bilan yashirin bir suratda xatti qat’iy o‘laroq bu ishda sho‘rolar hukumatini mudaxolasiz ko‘rsatmak sharti bilan ijrosiga qaror berildi; 2. Cheka tashkil etmak masalalari uzun muzokara etildi...” va A) Kattaqo‘rg‘on ustidan Ziyadin Xatirchi va uning atrofini istilo uchun bir Cheka tashkil etmak... B) Jizzax shahrindan Nurato kabi Buxoro tog‘liqlarig‘a maxsus Chekalar tuzmoq; S) Amudaryoning ikki sohilindan ishga kirishmak uchun Kerkida bo‘lg‘on bu turkman Chekasini qo‘lg‘a olmoq va bunga u yerdagi Yosh buxorolilardan digar bir Cheka tashkil etub qo‘shmaq...; D) Xivadagi sho‘bamiz orqali Xivaning Petru Aleksandrskiy qisminda Xiva hukumati va u yerdagi o‘zbek turklarining yordamlari bilan bir cheka tuzmak. Bu chekani Xiva bilan Chorjo‘y orasinda kisht va guzor qildirib eski Xiva ustindan hamda Amudaryoning ikki sohili bilan yuritib Buxoroning Xo‘jaavbon tomonidan Buxoro tomonlarini istilo etdirmak va buning barobarinda Buxoro askarlarining bizga iltijo qilarini osonlashdirmak...; 3. Buxoro askarlarining hozirg‘i tartiblarini buzmoq va unlar orasinda inqilob fikri tarqatmoq hamda qarorlarini osonlashtirmak uchun hamda butun ko‘ngilli askarlarning qalblarini bizning tarafimizg‘a jalb etmak uchun unlarg‘a mukofot tayin etmak lozim ko‘rildi. Binobarin qurol va hayvonlari bilan qochadirgon askarlarga qimmatiga yarasha 30 ming so‘mdan 50 ming so‘mg‘acha sovet oqchasi bilan mukofot bermakka hamda qurolsiz qochadirgon askarlarga ham munosib miqdorda mukofotlar bermakka qaror berildi...” kabi o‘ta g‘arazli rejalar aks etdi. Hujjatning muhimligi shundaki uning har bir bandi maxsus harbiy kontoralarda ishlangan va “Yosh buxorolilar”ning ishtiroki qayd etilgan. Biroq, shu orada “Yosh buxorolilar”ning ichidan bu xabar Amir hukumatiga yetkazilganligi haqidagi mojaro ko‘tarilib bunday majlislar va hamkorlik uzildi...

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki avvalo yangi usuldagi jadid maktablari, “Tarbiyai atfol” kabi jamiyatlar orqali maorifni isloh qilishga intilgan “Yosh buxorolilar” harakati amirlikdagi konservativ kuchlarning qarshiligi va 1917 yilgi Rossiyadagi inqilobiy voqealar ta’sirida keskin siyosiy kurash yo‘liga o‘tishga majbur bo‘lgan. Mullo G’oziy o‘z ko‘zi bilan voqe’liklar asosida yozishicha 1918 yil F.Kolesov boshchiligidagi “Mart fojiasi” qizil askarlarning Buxoroga hujumi aslida “inqilobga yordam” emas, balki bank mablag‘lari va oziq-ovqat zaxiralarining talon-taroj va istilochilik sho‘rolarning asl yuzini ochib beradi. Eng muhim jihati “Yosh buxorolilar”ning geosiyosiy qopqonda qolishi natijasida Buxoro muhojirlari (Fitrat, Usmonxo‘ja va b.) dastlab nafaqat sho‘rolar, balki ingliz va afg‘on diplomatlari bilan ham aloqa o‘rnatishga uringan. Bu ularning sovetlarga to‘liq ishonmaganini va mustaqil siyosiy yo‘l izlaganini anglatadi. Biroq, bolsheviklarning makkorona siyosati va moddiy majburlik ularni “qizillar” bilan vaqtinchalik ittifoqqa majbur etgan.

“Yosh buxorolilar” ishtirokida tuzilgan maxfiy harbiy rejalar – amirlik askarlarini sotib olish (30-50 ming so‘mlik mukofotlar), suiqasdlar va chegara hududlarida qo‘poruvchi “Cheka” guruhlarini tashkil etish loyihalari arxiv hujjatlari asosida ilk bor tahlil qilinadi. 1920-yil Buxoroning qulashi faqat ichki qo‘zg‘olon emas, balki maxfiy “Cheka” rejalari asosida puxta ishlangan maxsus operatsiya mahsuli bo‘lgan deyishimiz mumkin. Eng muhimi Buxoro amiri va milliy muxolifat (“Yosh buxorolilar”) o‘rtasidagi o‘zaro murosasizlik va ishonchsizlikdir. Bu bo‘shliqdan bolsheviklar o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanib, mintaqada mustaqil davlatchilikni yo‘q qilishga va o‘lkani sho‘rolar mustamlakasiga aylantirishga muvaffaq bo‘lganlar.

FITRAT – JADIDCHILIK HARAKATINING ULKAN NAMOYANDASI

Ulug‘bek HAMDAMOV,
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqolada qomusiy olim A.Fitrat ijodiy merosiga bugunning nigohi bilan nazar tashlanib, uning adabiyotshunos, shoir, adib, dramaturg sifatidagi o‘rni va ahamiyatiga urg‘u beriladi. Shuningdek, zamonasining muhim masalalariga bag‘ishlangan ayrim asarlari tahlil qilinib, xulosalar chiqariladi.

Kalit so‘zlar: *qomusiy olim, yangi o‘zbek adabiyoti asoschilaridan biri, jadidchilik qarashlari, davr ruhi, turkiy tilning sofligi, komil inson kopsepsiyasi, shaxs – ijodkor.*

FITRAT – A GREAT REPRESENTATIVE OF THE JADID MOVEMENT

Abstract. This article examines the creative heritage of the encyclopedic scholar Abdurauf Fitrat from the perspective of modern scholarship and emphasizes his significance as a literary critic, poet, writer, and playwright. The article also analyzes some of his works devoted to the important social and spiritual issues of his time and draws relevant conclusions.

Keywords: encyclopedic scholar, one of the founders of modern Uzbek literature, Jadid ideas, spirit of the era, purity of the Turkic language, concept of the perfect human being, personality and creator.

ФИТРАТ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Аннотация. В статье творческое наследие энциклопедического учёного Abdurauf Fitrat рассматривается с позиций современного литературоведения, подчёркивается его значение как литературоведа, поэта, писателя и драматурга. Также анализируются отдельные произведения, посвящённые важным общественным и духовным проблемам своей эпохи, и делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: *энциклопедический учёный, один из основателей новой узбекской литературы, идеи джадидизма, дух эпохи, чистота тюркского языка, концепция совершенного человека, личность и творец.*

Abdurauf Fitrat XX asr o‘zbek adabiyoti, fani, madaniyati va jadidchilik harakatining ulkan namoyandasi bo‘lib, qomusiy bilimga ega, o‘z faoliyati bilan millat tafakkurida azim evrilishlar yasay olgan mumtoz siymo. Shuningdek, u yangi o‘zbek adabiyoti asoschilaridan biri, ulug‘ nazariyotchi, buyuk tilshunos, yorqin dramaturg, otashin shoir, jangovar publitsist, o‘tkir jurnalist, mohir san’atshunos, iste’dodli tarixchi, faylasuf, davlat va jamoat arbobi hamdir.

“Xo‘sh, Fitrat degan buyuk hodisani qanday omillar vujudga keltirdi?” degan tabiiy savol tug‘iladi. Buning uchun, avvalo, u yashagan davr ruhini tushunib his qilish kerak bo‘ladi: Chorizm mustamlakasi ostidagi uchta davlat (Qo‘qon va Xiva xonligi hamda Buxoro amirligi) har jabhada inqirozga yuz tutgan, bir tomondan yurtning, elning qashshoqlik, qoloqlik, ma’rifatsizlik botqog‘iga botganligi, boshqa tomondan esa, Rusiyada ketma-ket sodir bo‘lgan inqiloblarning ta’siri, “xonliklar – sovet davlati – “bosmachilar” uchligi o‘rtasidagi urushlar,

nihoyat, sho‘rolar hukmronligi, ular o‘tkazgan qator siyosiy-iqtisodiy tadbirlar (kollektivlashtirish, quloqlashtirish, industrlashtirish, qatag‘onlar va hokazolar) jadal o‘tkazilayotgan bir palla ediki, bularning barini Fitrat o‘z boshidan, yuragidan kechirdi. Xuddi mana shu davr yurtni istiqlolga boshlab, uning sarhadlarida keng ko‘lamli istilohlar o‘tkazilishini, yangicha qarash bilan hayotga boqib, turmush tarzini tubdan o‘zgartirish zarurligini shart qilib qo‘ydi. Bas, shunday ekan, elning ilg‘or kishilari, jumladan, jadidchilik harakati vakillari yurtni isloh qilish vazifasini o‘z zimmalariga olib maydonga tushdilar. Ularning old safida esa, Abdurauf Fitrat ham bor edi. Fitratning juda ko‘p sohalarda faoliyat yuritishining sababi, bir yoqdan uning shaxsiyati diapazoni, boshqa yoqdan esa, zikr etilgan vazifalarning ko‘lami bilan bog‘liq.

“Qomusiyligi jihatidan Fitrat Beruniy, Nisshe, Didro tipidagi olimlar qatorida turadi”[58] deb yozadi akademik B. Nazarov hamda Fitratning islom tarixi, tarix, falsafa, iqtisod nazariyasi, siyosat, musiqashunoslik, sport madaniyati, melioratsiya, geografiya, pedagogika, maorif, matematika, mexanika, optika, tibbiyot, tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida olib borgan izlanishlari to‘g‘risida so‘z yuritadi.

Islom dini tarixiga oid “Muxtasar islom tarixi”, tarixga oid “Amir Olimxonning hukmronlik davri”, musiqashunoslikka oid “O‘zbek klassik musiqasi hamda uning tarixi”, sport madaniyatiga oid “Sharqda shohmot”, melioratsiyaga oid “O‘rta Osiyoning sug‘orilish tarixidan uch hujjat”, pedagogikaga oid “Rahbari najot”, “Oila”, “Mavludi Sharif”, “Jamiyat va xayriya”, til va tilshunoslikka oid qator maqolalari, yana “Sarf” va “Nahv”, adabiyot va adabiyotshunoslikka oid “Eng eski turkiy adabiyot namunalari”, “O‘zbek adabiyoti namunalari”, “Bedil”, “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul haqoyiq”, “Ahmad Yassaviy”, “O‘zbek shoiri Turdi”, “Muhammad Soliq”, “Mashrab”, “Fors shoir Umar Xayyom”, “Farhod va Shirin” dostoni to‘g‘risida”, “Navoiyning forsiy shoirligi ham uning forsiy devoni to‘g‘risida”, “She’r va shoirliq”, “Aruz haqida”, “Adabiyot qoidalari”, “O‘quv”, “XVI asrdan so‘ngra o‘zbek adabiyotiga umumiy bir qarash” kabi risola, qo‘llanma va maqolalari, qator publitsistik chiqishlari (“Muxtoriyat”, “Buxoroning holi”, “Turkistonda ruslar”, “Angliz va Turkiston” va boshq.) Fitratning chindan ham XX asrda tengi yo‘q qomusiy bilim egasi ekanligini ko‘rsatadi.

Ana shunday qomusiylik, yurt va el ravnaqi yo‘lida fidoyilik jadid harakatining boshqa yirik vakillariga ham u yoki bu darajada xos bo‘lganki, natijada Behbudiy va Hamza dramada, Qodiriy va Cho‘lpon prozada, Fitrat, Hamza va, asosan, Cho‘lpon poeziyada o‘zlarining ilk urinishlari bilanoq yangi o‘zbek adabiyotining ta’mal toshini qo‘ydilar.

Abdurauf Fitrat 1886 yilda Buxoroda tug‘ilgan. Fitrat – Abduraufning taxallusi bo‘lib, “yaratmoq”, shuningdek, “zukko”, “bilimdon”, “dono”, “tug‘ma iste’dod” degan ma’nolarni bildiradi. U talabalik davrida Mijmar (cho‘g‘don) taxallusidan ham foydalangan.

Fitratning otasi savdogar bo‘lib, 1918-yillargacha Qashqarda qolib ketadi. Yosh Abdurauf asosan onasi Bibijon qo‘lida tarbiya topadi. Bibijon ona Sharq adabiyotidan, xususan, Bedil, Navoiy, Fuzuliy Uvaysiy, Zebuniso kabi shoirlar ijodidan yaxshi xabardor bo‘lgan, bu esa, o‘z navbatida, Abduraufning adabiy iqlim muhitida o‘sishiga yordam bergan. U Buxorodagi “Mirarab” madrasasi va Istanbul dorulfunlarida tahsil olgan. Fors, turk, arab tillarini mukammal bilgan.

[58] XX аср ўзбек адабиёти тарихи.Жамоа томонидан ёзилган ўқув қўлланма. - Тошкент: Ўқитувчи, 1999. Б.119.

Fitrat 1909 (ayrim manbalarda 1910 va 1911 deya ko‘rsatiladi) Turkiyaga o‘qishga borib, 1913-yilgacha tahsilni davom ettiradi. Bu uning hayot va ijodiga juda katta ta’sir ko‘rsatadi. Fitrat Turkiyada “Yosh turklar harakati” bilan tanishadi, bu tanishuv, umuman, xorijdagi tahsil, hayot uning ongi va dunyoqarashida turkiy jadidlar yo‘lboshchisi I. G‘aspirali ta’sirida tug‘ilgan jadidchilik ruhini yanada alanga oldiradi. U xorijda talabalik vaqtidayoq “Munozara” (“Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadida xususida qilgan munozarasi”) degan dastlabki asarlaridan birini yozadi. Fitrat she’riyat bilan ham shug‘ullanib, ilk to‘plamini (1910) “Sayha” (“Bong”, “Na’ra”) deb nomlaydi hamda Istanbulda nashr ettiradi. O‘ylab qaralsa, Fitrat birinchi to‘plamining nomidayoq o‘ziga xos ramz yashiringan: ya’ni kimdir kelayapti bong urib, na’ra tortib. Bu urilgan bongu tortilgan na’ra go‘yoki yurtni, millatni uyg‘otishga qaratilgandir. Fitratning keyingi butun hayot va ijodi ilk kitob muqovasiga chiqqan mazkur nom-ramzning bejiz tanlanmaganini isbot qildi.

Fitrat vatanga qaytgach, Buxoroda jadidchilik qarashlarini o‘z asarlari va siyosiy ijtimoiy faoliyati bilan yanada kengroq targ‘ib qildi. “Fitrat 1921 yilda Buxoroga kelib davlat ishlarida faol ishtirok edi. Bir qancha mas’ul vazifalarda ishlab, Buxoroning rivoji uchun qo‘lidan kelgan yordamini berdi”[59] deb yozadi akademik S. Mamajonov. Demak, Fitrat siyosat bilan ham juda jiddiy shug‘ullandi hamda millatparvarlardan tarkib topgan “Yosh buxorolilar” jamiyatini tuzdi. 1921-1923 yillarda Fitrat Buxoro Xalq Jumhuriyatida maorif xalq noziri bo‘lib ishlagan.

Shuningdek, manbalarning guvohlik berishicha, Fitrat 1918-yili Toshkentda “Chig‘atoy gurungi” jamiyatini tuzdi va unga rahbarlik qildi. Bu jamiyatning tarixiy ahamiyati nihoyatda katta. Chunki mazkur jamiyat millat tilini tozalash, imlosini tuzatish, adabiyot o‘qitish masalalari kabi o‘ta muhim vazifalar bilan shug‘ullandi. 1918-yilning o‘zidayoq jamiyatning faol a’zolari bilan birgalikda davlat tili masalasi muhokama qilindi hamda matbuotga olib chiqildi. “Shu bilan birga, – deb yozadi professor H.Boltaboev, – gurung faollari yosh yozuvchi va shoirlarni tarbiyalash, og‘zaki adabiyot materiallarini yig‘ish, ommabop teatrlar tashkil etish va bularda xalqning tarixiy o‘tmishini ulug‘lovchi asarlar yaratish bilan ham mashg‘ul bo‘ladilar”[60]. Afsuski, bunday ishlar bilan shug‘ullangan jamiyat o‘sha paytda hokimiyatni o‘z qo‘liga olib ulgurgan sho‘rolarga yoqmas edi, natijada 1922-yilda “Chig‘atoy gurungi” faoliyatiga chek qo‘yildi. “1923-1924-yillarda esa frunzechilar tomonidan quvg‘in qilingan shoir Moskvadagi Sharq tillari institutida ilmiy faoliyat bilan shug‘ullangan. Fitratning o‘zbek tili grammatikasi oid darsliklari 1925-1930-yillarda besh marta chop etilgan. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari uchun Fitratga o‘zbek olimlaridan birinchilardan bo‘lib professor unvoni berilgan”[61] deb yozadi professor S.Mirvaliev.

A.Fitrat 1938-yil 4-oktabrda millatchilik va panturkiyzmda ayblanib, Qodiriy, Cho‘lpon-lar bilan birga otib tashlanadi. Otuv hukmi esa bir kun so‘ng – 5-oktabrda chiqadi. Mash’um voqeadan keyin Fitrat uyida saqlanib qolgan qo‘lyozmalar qarindoshlari tomonidan yoqib yuboriladi. Chunki o‘sha vaqtda “millatchi” degan yorliq yopishtirilib qatl etilgan olimdan qolgan qo‘lyozmalar ham tiriklar uchun xavfli sanalgan. Shuning uchun ham Fitratning ayrim asarlari haligacha topilgan emas. 1957-yilda Sobiq Ittifoq Oliy sudining harbiy kollegiyasi 1938-yil 5-oktabrda chiqarilgan hukmni bekor qiladi hamda ko‘plar qatori Fitrat ham aybsiz deb topilib, oqlanadi. Lekin Fitrat hayoti va ijodini chinakamiga o‘rganish va keng targ‘ib qilish

[59] Мамажонов С. “Маънавият юлдузлари” китобидан.
[60] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 17.
[61] Мирвалиев С., Шокирова Р. Ўзбек адиблари. Тошкент: Фан, 2007. – Б.20 21.

yurt mustaqil bo‘lgan 1991-yildan boshlandi. Shu choqqancha qomusiy olim va ijodkor haqida S.Mamajonov, O.Sharafidinov, A.Aliev, E.Karimov, N.Karimov, B.Qosimov, B.Nazarov, Sh.Turdiev, S.Ahmedov, H.Boltaboev, I.G‘aniev, N.Jabborov, U.Jo‘raqulov kabi o‘nlab o‘zbek olimlari salmoqli tadqiqotlar olib bordilar, uning nomi va asarlarining tiklanishi uchun jonbozlik ko‘rsatdilar. Shuningdek, Fitrat xorijda ham keng o‘rganildi: A.Z.Validiy, F.Ko‘pruli, E.Ollvort, I.Yorqin, I.Baldauf, A.Bennigsen, M.Saroy, K.Eraslon, X.Kamatsu, T.Rakovska-Xeyston kabi olimlar har-xil davrlarda Fitrat ijodini turli tomondan turib tadqiq etdilar. Bularning hammasi Fitrat shaxsiyati va ijodining naqadar ko‘lamli ekanidan dalolatdir.

Fitrat adabiyotshunos. Fitrat yangi davr o‘zbek adabiyotshunosligining asoschilaridan biri, eng yirigidir. Uning qadimgi adabiyot, mumtoz adabiyot va zamonaviy adabiyot ustida olib borgan tadqiqot va yozgan maqolalari bugungi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Fitrat, ayni paytda, ulug‘ nazariyotchi olim hamdir. “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida”, “She’r va shoirliq” nomli risola va maqolalarida adabiyotshunoslikka oid yangi va g‘oyat asosli nuqtai nazarlar, qarashlar aks etgan. «Eski o‘zbek adabiyoti namunalari», «Chig‘atoy adabiyoti» «XVI asrdan so‘nggi o‘zbek adabiyotiga umumiy bir qarash» singari o‘lmas tadqiqotlari, Firdavsiy, Umar Hayyom, Yassaviy, Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Bedil, Mashrab, Turdi, Muqimiy, Furqat, Nodira haqidagi maqolalari, mana, oradan yuz yilning nari-berisida vaqt o‘tgan bo‘lsa ham “ilmiy ishda ilgari surilgan g‘oya va qarashlar, odatda, 15-20 yildan keyin eskiradi”, degan yondashuvlarni chippakka chiqarib, o‘z ahamiyati va dolzarbligini yo‘qotgan emas. “Buning sababi nimada?” degan asosli savol tug‘iladi. Sababi shuki, Fitrat, avvalombor, o‘zi tekshirayotgan manbalarni asliyatda o‘qib o‘rganadi, keyin esa, uning tekshiruvchi, tadqiqotchi sifatidagi ko‘lami nihoyatda keng, aytish joizki, u nafaqat o‘zbek, nafqat turkiy, balki fors, arab, umuman, butun Sharq adabiyotini teran biladi, o‘z davri jahon adabiyotshunosligi ob-havosidan yaxshi xabardor qomusiy olimdir.

Eng muhimi, u inson sifatida butun, shaxslik darajasi baland, bas, to‘g‘ri va noto‘g‘riga munosabati samimiy, tirik va jasur edi. Mana shularning barchasi birlashib, qomusiy olimga tadqiq etilayotgan masalaning “jon tomiri”ga tushish imkonini beradi. “Jon tomir”ni tutib turgan olimning “tabib” barmog‘i esa, masalaning asl holini xatosiz sezib-ilg‘aydiki, natijada undan qolgan ilmiy meros hali-hanuz tadqiqodchilarning diqqat markazida turibdi.

Abdurauf Fitrat "She’r va shoirlik" maqolasida “she’r nima?” degan savolni qo‘yadi va g‘oyat o‘rinli javob beradi: "So‘nggi arab adiblari she’rni "kalomi mavzui mukaffai" deya ta’rif qiladilarkim, "vaznli, qofiyali gap" demakdir. Bizning shoirlarimiz ham she’rni shul bino bilan qabul etdilar. Shuning uchundirkim, "vazn" va "qofiya" bo‘lgan turli ma’nosiz so‘zlarning sharafina ishongan sayin she’rning haqiqatidan uzoqlashib qoldilar. Yetti sakkiz so‘zni belgili bir "vazn"da tizib, ketinda belgili bir so‘zni "qofiya" qo‘ymoq bilan she’r orasinda yerdan ko‘kkacha ayirma bordir. She’rda kishilarning qonini qaynatguchi, singirlarini o‘ynatguchi, miyasini titratguchi bir kuch, ma’naviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi bo‘lmag‘on so‘z vazn va qofiyasi bo‘lsun, "she’r" bo‘la olmaydir... "Vazn" bilan "qofiya"ning she’rga ta’siri yo‘qdir. "Vazn" va "qofiya"si bo‘lmag‘on ko‘p "she’r"lar bo‘lg‘oni kabi "she’r" bo‘la olmag‘on vaznli, qofiyali so‘zlar ham ko‘pdir. She’r yurak sezgularini ko‘rsatmakdir. Vazn va qofiya esa so‘zning "bezagi" (ziynati)"[62]. She’rda san’at ruhi bo‘ladi, shu bo‘lsagina uning qofiyasi bo‘ladimi, yo‘qmi, qat’iy nazar, she’r deb ataladi, deyapti ulug‘ nazariyotchi olim. Yoki buning

[62] Фитрат А. Шеър ва шоирлик. Туркистон, 1993. 1 июль.

teskarisi: siz she’r deya havola etayotganingiz matn tashqaridan qofiyayu ohanglar bilan qanchalik bezatilgan bo‘lmasin, agar unda “yurak sezulari” bo‘lmasa, san’at asari bo‘lolmaydi. Demak, bu yerda “haqiqiy she’r qanday bo‘ladi?” degan savolga juda o‘rinli, asosli javob aytilgan deyish mumkin.

Fitrat turkiy tilning himoyasida xuddi ulug‘ Navoiy kabi ko‘p va xo‘p qayg‘urgan, yozgan. “Tilimiz” degan maqolasida birgina “bil” degan so‘zdan 98 ta so‘z yasash mumkinligini isbot qilib (“Demak, turkchada bir tomirdan 98 ta so‘z undiring emish”)[63], bu jihatdan turkiy til boshqa tillardan, xususan, arabu fors tillaridan boyroq ekanini aytadi. Shu bilan birga, turkiy til kunimizga kelib “baxtsiz” tilga aylanib qolganini ham yashirmaydi: “Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir? Bilasizmi? Turkcha...”[64]

Fitrat arab va fors tillarini yaxshi bilsa ham, she’rlarida turkiy tilning sofligi uchun kurashdi. Bu hol millatning yana bir ulug‘ siymosi – Alixonto‘ra Sog‘uniy munosabatini yodga soladi: “Men Ali Sog‘uniy yoshlik yigitlik kunlarimdan boshlaboq arabiy forsiy tillarini to‘liq ravishda o‘zlashtirdim. Zamonning menga ko‘rsatgan to‘sqinliklariga qaramay, Tangri yordami bilan keng ko‘lamda diniy, tibbiy, ayniqsa, tarixiy ma’lumotlarga ega bo‘ldim. Arabcha, forschalarni yozish, so‘zlashgina emas, balki bu ikki tilda kitob yozish, she’r aytish qobiliyati menda bo‘lsa ham, o‘z ona tilim turkchani boshqa tillardan ortiqroq ko‘rdim. Chunki qaysi bir millatning ona tili o‘z hojatini o‘tay olmay, boshqa yot tillar oldida mag‘lubiyatga uchrab, tiz bukar ekan, unday millat ko‘p uzoqlamayoq insoniy huquqlaridan ajraydi va uning hayot daftari ustiga inqiroz qalami chekilishi shubhasizdir. Bunday millat yolg‘izgina vatanlaridan emas, balki butun borlig‘i bilan tarix yuzidan yo‘qolishga majbur bo‘ladilar”.[65]

Ayni damda, Fitrat otashin publitsist hamdir. 1917-yil noyabrda Qo‘qon muxtoriyati tuziladi. Bu vaqtda Samarqandda bo‘lgan Fitrat darhol o‘z munosabatini maqola tarzida “Hurriyat” gazetasida e’lon qiladi. Maqolada ulug‘ jadidning yurakdan otilib chiqqan o‘sha “Sayha”da otgan na’rasi quloqlarga baralla eshitiladi: “Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik. Qo‘limiz bog‘landi, tilimiz kesildi. Og‘zimiz qoplandi. Yerimiz bosildi. Molimiz talandi, sharafimiz yemruldi. Nomusimiz g‘asb qilindi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi. To‘zimli turdik. Sabr etdik. Kuchga tayangan har buyruqqa bo‘ysundik. Butun borlig‘imizni qo‘ldan berdik. Yolg‘iz bir fikrni bermaduk, yoshuntirduk, imonlarimizga o‘rab saqladuk. Bu – Turkiston muxtoriyati..”.

Fitrat she’riyati. 1922-yilda “O‘zbek yosh shoirlari” to‘plamida Fitrat, Cho‘lpon, Elbek va Botuning she’rlari bosilib chiqdi. Bu to‘plam she’riyatdagi tamomila yangi ruh-kayfiyatni aks ettirar edi. Zero, XX asrga kelib, o‘zbek she’riyati tubdan yangilanishlarga yuz tutdi. Chunki zamon, atrof muhit o‘zgarayotgan va bu jarayon shiddat bilan davom etayotgan edi. Natijada she’r ham shaklan, ham mazmunan yangilandi. Fitrat, Hamza, Avloniy, Cho‘lpon ana shu o‘zgarishlarning ibtidosida turdi. Davr ruhini she’riyatga olib kirish kuchaydi. Hatto mumtoz Sharq she’riyatidagi ideal – “komil inson” tushunchasi ham bir qadar o‘zgardi. Bu narsa, avvalo, dunyoning bir-biridan xabardor bo‘lib turish, har tomonlama integratsiya imkonlarining o‘sganligi, o‘zaro tovar, axborot almashish sur’atining jadallashgani va oqibatda butun yer kurrasining talay qismi yaxlit ijtimoiy kayfiyat kasb etgani (globalizm) bilan izohlanadi. XIX asrdan boshlab bu kayfiyat G‘arbdan Sharqqa tomon “esdi”. Tarixiy o‘sishda

[63] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тўртинчи китоб: Тилимиз. Б.125.
[64] Ўша асар. Б. 124.
[65] Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Тошкент: Шарқ, 2021. Б.14.

bir necha asrdan buyon turg‘unlik pallasini boshidan kechirayotgan Sharq G‘arbga ergashishga, qaysidir o‘rinlarda unga taqlid qilishga, uning kayfiyatiga kirishga majbur qoldi. Bu kayfiyatga ko‘ra, endi sharqliklar dunyoqarashida reallik, moddiyunchi nazar kuchaydi. Chunki fan-texnika natijalari kirib kelgan va ular hayotga keng tadbiq etilgandi, jamiyatda ijtimoiy-siyosiy harakatlar jadallashgan, asrlar davomida bir joyda depsinib turgan ko‘pgina Sharq mamlakatlari, jumladan, Turkiston yana harakatga kelgandi.

Moddiy olamning harakatga kelishi mamlakat infrastrukturasini, jamiyat kayfiyatini, uning ustuvor qadriyatlarini tubdan o‘zgartirib yubordi. Natijada, masalan, komil inson kon-sepsiyasi inson va jamiyat tarbiyasining asosini tashkil etgan qadriyat sifatida o‘zining yangi mazmuniga ko‘chdi. Bu shunday mazmun ediki, endi unda harakatdagi jamiyat hayoti bilan chambarchas bog‘liqlik, uning kelajagi uchun qayg‘urish hissi yashardi. Shaxsning missiyasi endi oshiqlik yo darveshlik emas va yoxud og‘ir va sharafli tasavvufiy yo‘llarni bosib o‘tish emas, balki fidoyilik, o‘zlikni ko‘pchilikning manfaati, jumladan, Vatan ozodligi yo‘lida fido qilish bo‘lib dunyoga keldi. Aslida, komil insonlik yuksak martaba bo‘lib, unga yetishish juda mushkul. Bu so‘zning tom ma’nosida hech kim komillikka doxil bo‘lolmaydi. U – bir ideal. Bu ideal kishini hamisha o‘ziga – yuksaklikka, yuksalishga chorlaydi, unga ma’naviy ozuqa, yengilmas va toza ruh bag‘ishlaydi, evaziga butun boshli umrni talab etadi, lekin shunda ham yetilmaydi, u – mangu yo‘l. XX asr avvaliga kelib komil inson vazifasini davr jarohatini o‘z dardi o‘laroq qabul qilgan va yurt ozodligi, uning porloq kelajagi uchun kurashgan, bu qutlug‘ yo‘lda aziz jonlarini ham ayamagan shaxslar bajara boshladi. Bunday shaxslar, eng avvalo, adabiyotda o‘zlarini ko‘rsatdi: ular individlik qobig‘ini yorib chiqib, shaxslik maqomi sari dadil ilgarilagan, demakki, komillik yo‘lida shaxdam odim tashlagan ulug‘ siymolardir. Shaxs-ijodkor davr dardini ko‘radi, ularga to‘g‘ri tashxis qo‘yib, davolash yo‘llarini topadi, omadi chopsa, davolaydi ham. Biz Behbudiy, Fitrat, Hamza, Qodiriy, Cho‘lpon kabi siymolar haqida gapirganimizda shu narsani anglaymizki, ular butun bir millat oldiga davr qo‘ygan ulkan, kechiktirilmas muammolarni, avvalo, to‘g‘ri idrok etganlar, so‘ngra asosiylarini muvaffaqiyatli hal etganlar.

XX yuzyillik ibtidosida millatning tafakkur gullari ma’rifatsizlikni yurtning eng og‘riq nuqtalaridan biri deb bildilar. Ular iste’dodlarini elni o‘qimishli qilishga bag‘ishladilar, shu yo‘lda vaqtlari, kuchlari, mablag‘larini ayamadilar. Adabiyotni ham bir vosita aylab, ana shu oliy maqsadga xizmat qildirmoqchi bo‘ldilar. Ular xalqning ma’rifatli bo‘lishi yurt ravnaqi va millat taraqqiysining asosi deb bildilar. Oqibat – adabiyotda ma’rifatli kishi obrazi paydo bo‘ldi. Avloniy, So‘fizoda, Ibrat, Hamza, Fitrat, Cho‘lpon kabi qator shoirlarning ijodida shu g‘oya qayta-qayta ishlandi. Chunonchi, Fitrat «O‘gut» she’rida yozadi:

Og‘ir yigit, go‘zal, nurli ko‘zingda,
Bu millatning saodatin, baxtin o‘qudim.
O‘ylashingda, turishingda hamda o‘zungda
Bu yurt uchun qutulishning borlig‘in ko‘rdim.[66]

Ozodlik, Istiqlol, yangi davlat qurish kabi g‘oyalar esa Fitrat va boshqa shoirlar she’r-larida ideal-g‘oya darajasida tarannum etildi. Vaqti bo‘ldiki, ular hayotdan nimaiki ro‘shnolik kutgan bo‘lsa, hammasini shu g‘oya bilan bog‘ladilar.

[66] Фитрат А. Танланган асарлар. – Т., Маънавият, 2000. – Б.41; бундан кейин шу нашрдан олинган кўчирмадан сўнг қавс ичида жилд ва саҳифа кўрсатилади.

Chunonchi, Cho‘lpon bir she’rida:

Ol bayrog‘ingni, qalbing uyg‘onsin,
Qullik, asorat – barchasi yonsin,
Qur yangi davlat, yovlar o‘rtansin,
O‘sib Turkiston, qaddin ko‘tarsin! [I, 146]

deb yozsa, Fitrat:

Onam, seni qutqarmoqqa jonmi kerakdir?
Nomusmi, vijdon bila imonmi kerakdir? [I, 31]

deya nola chekdi “Yurt qayg‘usi” she’rida.

She’riyatdagi ideal jamiyatning burilish asnolarida o‘zini yaqqolroq namoyon etadi. Aniqrog‘i, o‘sha idealning bir qirrasi – dunyoqarash bilan bog‘liq tomoni bo‘rtibroq ko‘zga tashlanadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, XX asr yangi o‘zbek she’riyatida 20-yillar alohida o‘rin tutadi. Bu she’riyat Fitrat, Cho‘lpon kabi ulkan shoirlar nomi bilan bog‘liq bo‘lib, yurtning avval chor, so‘ngra sho‘rolar tomonidan bosib olinishiga qarshi kayfiyat bilan sug‘orilgan. Ularning she’rlariga singdirilgan g‘oya – ideal ham, asosan, ozodlik, istiqlol degan so‘zlarni ifodalaydi. Fitratning yana “Yurt qayg‘usi”, “Behbudiyning sag‘anasin izladim”, “Sharq”, “O‘qitg‘uvchilar yurtiga”, Cho‘lponning “Buzilg‘on o‘lkaga”, “Yorug‘ yulduzga”, “Kurash”, “Kishan”, “Ko‘ngil” kabi o‘nlab she’rlari zimnida ana shu ruh hukmron.

Albatta, ularning ideali zamon talabiyu ruhi bilan yangilangan edi. Yangilangan ideal mumtoz adabiyotimizdagi idealdan farqlanadi. Chunki uni tashkil etgan asosiy tushunchalarning mazmun-mohiyati, tizimdagi o‘rni va maqomi endi jiddiy o‘zgardi. Jadidchilik bag‘rida yetishgan bu shoirlar ijodida mumtoz adabiyotdagi “komil inson” tushunchasi o‘rnini endi “ziyoli”, Haqqa intilishni istiqlol va taraqqiy yo‘lidagi kurash egalladi. Idealdagi sifat o‘zgarishini birgina “ziyoli” misolida qarab o‘tamiz. Avvalo, jadid ijodkorlar sog‘ingan ideal inson – “ziyoli” shunchaki o‘qimishli kishi emas. U zamonaviy bilimlar egasi, zamona ahvolidan yaxshi xabardor bo‘lishi va, eng muhimi, millatning ertasi haqida qayg‘urishi, uning taraqqiy etishi yo‘lida fidoiylik bilan kurashishi lozim. Oktabr to‘ntarishidan keyingi voqelik ideal qahramon qiyofasiga sezilarli o‘zgarish kiritdi. Endi undagi ziyolilik belgilari susayib, yurt haqida qayg‘urish, uning taqdiri uchun mas’ullik, erkka tashnalik, kurashchanlik kabi jihatlar oldingi planga chiqdi.

Xullas, shu tariqa mumtoz adabiyotimizda markaziy o‘rinni egallab kelgan diniy ideal XX asr yangi o‘zbek she’riyatida birmuncha orqaga chekinib, uning o‘rni dunyo va jamiyatni tubdan o‘zgartirishga qaratilgan g‘oyalar bilan to‘ldi. Alohida ta’kidlash joizki, bu hol bolsheviklar ateistik siyosatini yo‘lga qo‘ymasidan avval, jadidchilik bilan bog‘liq holda yuzaga kelgandi. 20-yillarning o‘rtalaridan quvvatga kira boshlagan adabiy avlod esa idealda tub o‘zgarish yasagani yo‘q, u go‘yo jadidlardan estafeta tayoqchasini oldiyu idealga o‘zi ko‘zlagan konkret ijtimoiy maqsadga mos mafkura to‘nini kiygizdi. Natijada adabiyot jabhasida ham, xuddi butun jamiyatdagi kabi, keskin g‘oyaviy-mafkuraviy qarama-qarshilik yuzaga keldi: 20-yillarning o‘rtalaridan to 30-yillarning oxiriga qadar adabiyot ikki turli idealning to‘qnashuvidan iborat bo‘ldi.

Fitratning 1917-yilda yozilgan “Yurt qayg‘usi” turkumi [I, 31-35] uchta sochma va bitta tizma she’rdan tarkib topgan bo‘lib, u Turkiston taqdiri haqidagi tashvish-qayg‘u mahsulidir. Ta’kidlash kerak, turkumda davrning eng o‘tkir ijtimoiy dardi chinakam shaxsiylangan bo‘lib, uni XX asr o‘zbek she’riyatidagi ijtimoiy, grajdanlik poeziyaning ilk yaxshi namunasi sifatida

ko‘rsatish mumkin. G‘oyaviy-tematik jihatdan turkumdagi she’rlar bir-birini to‘ldiradi, rivojlantiradi. Turkumdagi she’rlar shu jihatdan va yozilish sanasi tartibida ko‘rib chiqilsa, quyidagi hol kuzatiladi:

birinchisida buyuk ajdodlarga beshik bo‘lgan Turon “qullik chuqurlariga nedan tushdi?” degan savol qo‘yiladi va “arslonlar”ing yitib ketmagan, ular birlashishsa, ulkan kuch degan g‘oya oldinga suriladi;

ikkinchisida zabun va ayanch ahvoldagi “bir xotun xayoli” – ona Vatan timsoli qarshisida aybdorlik, javobgarlik hissi tuyuladi, “butun borlig‘i bilan unga ko‘mak qilurg‘a hozirlik” izhor etiladi;

uchinchisida lirik qahramon Temur ruhi oldida “omonatga xiyonat” qilgani uchun tazarru qiladi va “Turonning eski sharaf va ulug‘ligini qaytarish”ga ont ichadi;

to‘rtinchisida, Turkiston muxtoriyati e’lon qilinganidan keyin yozilgan tizma she’rda lirik qahramon o‘sha ontni bajarishga kirishgan, “Onam! Seni qutqarmoq uchun jonmi kerakdir” degan qat’iyat bilan “Temur bila Chingiz qoni toshdi tomrimizdan” deya “oyoqqa qalqqan”lardan biri sifatida gavdalanadi.

1917-yil davomida yozilgan bu she’rlar muayyan bir qarash, ijtimoiy-siyosiy mavqening tobora barqarorlashib, nihoyatida Vatan uchun kurashish zaruratiga iymon keltirilganini yaqqol ko‘rsatib turibdi. Ha, g‘oyat shiddatli o‘zgarishlarga to‘liq 1917-yil bunga qadar butun sa’y-harakatlari yagona maqsadga yo‘naltirilgan ziyolilarimiz uchun tanlov imkoniyatini taqdim etgan chegara holati edi. Fitratning yuqoridagicha qarorida sobitlashuvi ham, Hamzaning qarashlarida burilish yuz berishi ham o‘zining ijtimoiy-shaxsiy va ma’naviy-ruhiy asoslariga ega. Shu asoslardan kelib chiqib o‘z tanlovini amalga oshirgani uchun ulardan birini oqlab, ikkinchisini qoralashga hojat yo‘q – ikkisi ham yurtim, xalqim uchun tanlagan yo‘lim to‘g‘ri deb hisoblagan.

Xuddi Fitrat kabi, 20-yillar o‘zbek she’riyatining yetakchisi Cho‘lpon ijodida ham Vatan ozodligi mavzusi asosiy g‘oyaviy-tematik motiv bo‘lib qoldi. Bu ikki shoirning ruhiy yaqinligi “Yurt qayg‘usi” turkumi bilan “Buzilgan o‘lkaga” she’rini yoxud “Mirrix yulduziga” bilan “Yorug‘ yulduzga” she’rlarini qiyoslab ko‘rib amin bo‘lish mumkin. Bu she’rlar yurt va millat taqdiri haqidagi teran iztirobli mushohadalar, Vatanni Ona deb tushunish va uning haqini ado etolmaganlikdan keluvchi iztirob, mavjud holati uchun javobgarlik va uning uchun jon fido qilishga hozirlik kabi g‘oyaviy-tematik asoslarda o‘zaro mushtaraklik kasb etadi.

Fitrat dramaturg. Fitratning 15 ga yaqin sahna asarlari yozgani manbalarda aytiladi. “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”, “Shaytonning tangriga isyoni”, “Abulfayzxon”, “Vose’ qo‘zg‘oloni”, “Arslon”, “Mavludi Sharif”, “Begijon”, “Qon”, “Temur sag‘anasi”, “To‘lqin”, “Abo Muslim” kabi drama, tragediya, komediya, libretto janrlarida bitilgan asarlar uning dramaturgiya sohasida ham juda salmoqli qalam tebratganini bildiradi. Afsuski, ularning bir qismi, yuqorida ta’kidlangan va boshqa sabablar tufayli bizgacha yetib kelmagan.

Fitratning dramalari haqida akademik S. Mamajonov quyidagilarni yozadi: “Fitrat 1920 yilda «Chin sevish» va undan uch yil keyin «Hind ixtilochilari» fojiasini yozadi. Bunda ingliz bosqinchilaridan Hindistonni ozod qilishga kirishgan yoshlarning jasorati ko‘rsatiladi. Bu g‘oya «Chin sevish»da ham bor edi. «Chin sevish» Fitratning siyosiy-falsafiy yo‘nalishdagi kuchli asaridir. Fitrat tasavvuf, naqshbandlik, yassaviychilik to‘g‘risida risola, maqolalar yozgan. «Chin sevish»da bularning ta’siri seziladi. Fitrat Ovro‘poning davlat tuzumi, fan-texnika sohasidagi barcha yutuqlarini o‘rganish, o‘zlashtirish tarafdori. Ammo u yerda mehr-

shafqatlilikni bir chekkaga surib, butun choralar bilan foyda ketidan quvishni, pul, oltinga sajda qilishni qattiq tanqid qiladi.

Asardagi juda ko‘p o‘rinlar qizil imperiyaga ham qarata aytilgan tig‘li so‘zlar edi: «Qur’onni hayvon tepkisidan qutqarishdek buyuk», «cho‘chqani masjiddan haydash» kabi ezgu ish lozim, «ular talovidan qutulmoq uchun birlashmoq» kerak va «Masjidda namoz uchun yig‘ilganlar – siyosiy yig‘in yasag‘on bo‘lib, to‘pga bog‘lanar, er bilan xotin o‘zaro ko‘proq gapirganda hukumatga qarshi bo‘lib, dorga osilar. Bu kun, ustidangina shu o‘lkaga qaraganda yiqilg‘on shaharlar, yondirilgan qishloqlar, talangan uylar, kesilg‘on boshlar, osilg‘on gavdalar, to‘kilgan qonlardan boshqa bir narsa ko‘rmaymiz…» Fitrat pesasi hatto «Yirtqichlaridan elimizni qutqaramiz!» degan nido bilan tugaydi. Fitratning «Abulfayzxon» (1924 y.) tragediyasi garchand XVIII asrda yashagan Ashtarxoniylar sulolasining so‘nggi vakili Abulfayzxon hayoti hakida hikoya qilsa-da, aslida o‘sha «bosmachilik» davri – xalq ozodligi kurashi davriga hamohang edi. Fitrat zulm, adolatsizlik, zo‘rovonlik mamlakat va xalqni xarob qiladi, adolatsiz shohning qismati ham fojia bilan tugaydi, «podsholik qon bilan sug‘oriladigan bir yog‘ochdir!» deydi.

Fitrat «Arslon» va yana bir nechta pesalar yozgan, afsuski ularning ko‘pchiligi o‘z vaqtida bosilmay yo‘qolib ketgan. U diniy mavzuda ilmiy risola, pesalar, hikoyalar yozdi. «Qiyomat» (1924 y.), «Shaytonning tangriga isyoni» (1924 y.), «Ro‘zalar» «Me’roj», «Zaynabning iymoni», «Oq mozor», «Qiyshiq eshon», «Zayd va Zaynab» kabi asarlari shular jumlasidandir”[67].

Fitrat – adib. Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” (“Bayonoti sayyohi hindi”, “Hind sayyohi qissasi”, “Hind sayyohi” deya turlicha tarjima qilingan) asarlari o‘z vaqtida millatning ilg‘or qismiga ko‘k yuzida gumburlagan momaqaldiroqdek ta’sir qilgan. Taniqli fitratshunos olim, professor H. Boltaboev shunday yozadi: “Bu ikki asar ma’lum ma’noda mavzudosh bo‘lib, ularda asrimiz boshlarida yuz bergan hodisalar bir millatparvar fozil shaxs tomonidan tahlil etiladi va shu boradagi fikrlar bir-birlarini to‘ldiradi. Muallif dastlabki asarida (“Munozara” nazarda tutilmoqda – U.Hamdamov) ma’rifatchi va islom islohotchisi sifatida ko‘ringan bo‘lsa, “Hind sayyohi...”ning mavzu doirasi ham, unda bayon etilayotgan voqealarning ko‘lami ham ancha keng. Asarda Buxoro amirligi hududidagi butun iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotning ko‘plam muammolari tilga olinadi”[68].

Fitratning ayrim asarlarining janri haqida ilmiy munozara qilish mumkin. Chunki ularda turli janrlarning, hatto adabiy turlarning hissasi bor. Birgina “Munozara”ni olib ko‘raylik. U muallif tomonidan yozilgan o‘ziga xos “Kirish” bilan boshlanib, “Xotima” bilan yakunlangan bo‘lsa ham, asarning asos qismi dialogdan iborat. Hajga ketayotgan bir buxoroli mudarris bilan farangi o‘rtasidagi savol-javob asar o‘zagini tashkil etadi. Mazkur dialog esa dramatik turga xos. Shuning uchun ham “Munozara” kabi asarlarning janri olimlar tomonidan ko‘pincha aniq ko‘rsatilmay, “Asarlar” degan umumiy nom bilan berilgan bo‘lsa, ajab emas.

XX asrning ilk choragi Turkistonda turli xil siyosiy, diniy va boshqa turli mafkuraviy kurashlar, qarama qarshiliklar davri edi. Bas, el bir necha toifalarga bo‘linib, o‘zaro tortishib, bahslashgan. Vaqti-vaqti bilan hatto qonlar to‘kilgan. Xuddi shunday ziddiyatlardan biri jadid-lar, yangi qarash, yangi fikr tarafdorlari bilan qadimchilar, ya’ni eskini himoya qiluvchilar

[67] С. Мамажонов. “Маънавият юлдузлари” китобидан.
[68] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2000. Б. 11.

o‘rtasida kurash kechadi. Fitrat “Munozara”ning boshlanishida yozadi: “Buxoroning najib* millati bo‘lg‘an vatandoshlarim, birmuncha vaqtdan buyon jadid va qadim o‘rtasida ixtilof chiqqani ba’zi millat xoinlarining xato va fasodlaridan boshqa narsa emasdir. Muqaddas vatanimizni parchalab, uning ahli jamoasini *jadid va qadim* unvonlari ostida ikki firqaga ajratib, ularning birini ikkinchisiga dushman qilib qo‘ydilar.

Xor va xarobligimizning asosiy sababi musulmonlar tufayli emas, balki o‘sha ma’nisiz ixtilofdan ekani ma’lum bo‘ldi. Binobarin, har kim o‘zini dini mubini islomning xizmatida bilsa, uyimizni buzg‘uchi bu ixtilofni biz – buxorolilar orasidan ko‘tarishga harakat qilsin.

Banda ham bu maslaki muqaddasning soliklaridan biri bo‘lgani holda shu kunlarda bir hikoyat yozdimki, buxoroli bir mudarrisning hajga bora turib, *Hindistonda bir farangi ila usuli jadida ham usuli qadim xususinda qilg‘an munozarasi* bo‘lib, mazkur hikoyat ushbu masalani tugal hal qilg‘andir”[69].

Fitrat mazkur asarni elning birlashini umid qilib, saboq bo‘lsin deya bitadi. Ayni paytda, asar o‘sha vaqtdagi yurt ahvolidan, uning ta’lim vaziyatidan, mudarris saviyasidan darak beradiki, ular bilan tanishgan o‘quvchi Turkistoning qoloq bir o‘lka bo‘lib qolishi sabablarini tushunadi, beixtiyor bugungi kun bilan taqqoslaydi, xulosalar chiqaradi. Asardan parcha keltiramiz:

Farangi: Buxoro qanday joy?

Mudarris: Buxoroyi sharif katta shahar, ko‘b ilmlarning markazi ham shirin-sharbat mevalarning koni.

Farangi: Buxoro shariflig‘ining boisi ilmlarning ko‘pligidanmi yo mevalarining seroblig‘idan?

Mudarris: Men bularning har ikkalasini ham Buxoroning shariflig‘ini bildiruvchi mustaqil sabablar, deb bilaman.

Farangi: Bir joyning shariflig‘iga mevalarining ko‘bligi sabab bo‘lmas?

Mudarris: Ko‘p yaxshi. Siz ilmlarning ko‘pligini Buxoroning shariflig‘iga sabab deb biling.

Farangi: Durust. Ammo bir mulkning ilmiy quvvatini bilmak, u yerdagi ulamolar sonini bilmakka bog‘lidir. Bas, ayting-chi, Buxoroning jami nufuzi qancha?

Mudarris: Birodar! Men bir (ilm bilan) band odam bo‘lsam, Buxoroning qaysi ko‘chalarida yurib, uning odamlarini sanabman?!

Farangi: Yo‘q, yo‘q aslo! Men bunday deb aytsam, magar Sizning yurtingizda jug‘rofiyo o‘qimaydilarmi?

Mudarris: Men mudarris bo‘lsam, kechalari kitob ko‘raman, kunduzlari dars aytaman. Qachon qo‘lim tegibdiki, munday hikoyat kitoblarini o‘qisam. Munday kitoblar Buxoroda yo‘q. Bo‘lganda ham (ular) qissaxonlik quradigan boylarning uylarida bo‘ladi.

Farangi: Jug‘rofiyo hikoyat kitobi emas, ilmiy kitob. Juda foydali (bo‘lib), bir nech qismdan iborat. Uning bir qismini “istatistik” ataydilar[1]: munda har mamlakatning aholisi bayon qilinadi...

---

* *Нажиб* – ёруғ; айрим ўринларда: *юлдуз.*

[69] Фитрат А. Танланган асарлар. – Т., Маънавият, 2000. – Б.46.

Bunday ta’lim darajasi bilan, jo‘g‘rofiya (geografiya) fanini “hikoyat kitobi” deb bilguvchi mudarrisning saviyasi bilan (mudarris, ya’ni o‘qituvchining saviyasi shu bo‘lsa, o‘qimagan qavm – avomning holini tasavvur qilish qiyin emas!) Turkiston qanday ham rivojlana olardi...

Quyiroqda farangning: “Bas, ayting-chi, Buxoroning jami nufuzi qancha?” degan savoliga mudarrisning: “Birodar! Men bir (ilm bilan) band odam bo‘lsam, Buxoroning qaysi ko‘chalarida yurib, uning odamlarini sanabman?!”, deya javob berishi yurtning, elning, uning ilg‘or qismi bo‘lmish mudarrislar, ya’ni diniy ulamolarning o‘z davrining yetakchi mamlakatlaridan, u yerdagi ilmu ma’rifatdan necha-necha o‘n yillar ortda qolib ketganini ro‘yi rost ko‘rsatadi. Endi Fitrat va boshqa jadidlarning qanday vaziyatda yashab ijod qilganliklarini, shu bilan birga, nega ular bunchalar jon kuydirib, jamiyatni har tomonlama modernizatsiya qilish fikru xayoli bilan tong ottirib, kun bottirganliklarini tasavvur qilish qiyin emas.

O‘zbekning qomusiy olimi va adibi Abdurauf Fitrat har qanday millat iftixor qilishi mumkin bo‘lgan ulug‘ siymo, bas, undan qolgan o‘lmas meros elimiz qo‘lidagi tafakkur chirog‘i o‘laroq yonib turaveradi.

Adabiyotlar

1. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. – Тошкент: Шарқ, 2021. – Б.14.
2. Фитрат А. Танланган асарлар. Тўртинчи китоб. Тилимиз. – Б.125.
3. Фитрат А. Шеър ва шоирлик. – Туркистон, 1993. 1 июль.
4. Мирвалиев С, Р. Шокирова. Ўзбек адиблари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 221.
5. XX аср ўзбек адабиёти тарихи.Жамоа томонидан ёзилган ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – Б.119.

ABDÜRRAUF FITRAT’IN TÜRK DILI VE EĞITIMINE KATKILARI

Yasin YAYLA
Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi
yasinyayla@klu.edu.tr

Özet. Bu çalışma, Abdürrauf Fıtrat’ın Türk dili ve eğitimine katkılarını gramer terminolojisi merkezinde değerlendirmektedir. Türk dünyasında ortak terminolojinin XX. yüzyılda parçalanışı ele alınmış, Fıtrat’ın çeşitli gramer terimleri Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak isabetlilik açısından yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Abdürrauf Fıtrat, Türk dili, eğitim, Cedidçilik, gramer terimleri, ortak terminoloji, Özbekçe, Türkiye Türkçesi*

CONTRIBUTIONS OF ABDURAUF FITRAT TO THE TURKISH LANGUAGE AND EDUCATION

Abstract. This study evaluates Abdurrauf Fitrat’s contributions to the Turkish language and education, focusing primarily on grammar terminology. It examines the fragmentation of common terminology across the Turkic world during the 20th century and interprets various

grammatical terms proposed by Fitrat in comparison with Turkish in terms of their accuracy and effectiveness.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, Turkic language, education, Jadidism, grammar terminology, common terminology, Uzbek, Turkey Turkish*

ВКЛАД АБДУРАУФА ФИТРАТА В ТУРКСИЙ ЯЗЫК И ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация. Данное исследование посвящено оценке вклада Абдурауфа Фитрата в развитие турецкого языка и образования с упором на грамматическую терминологию. В работе рассматривается процесс распада единой терминологии в тюркском мире в XX веке, а также анализируются различные грамматические термины, предложенные Фитратом, в сравнении с турецким языком Турции с точки зрения их точности и эффективности.

Ключевые слова: *Абдурауф Фитрат, тюркский язык, образование, джадидизм, грамматические термины, общая терминология, узбекский язык, турецкий язык*

Giriş.

Dil, milletlerin kültürel hafızasını taşıyan en güçlü unsurlardan biridir. Bu sebeple dil üzerine yapılan çalışmalar yalnızca filolojik faaliyetler olarak görülemez; eğitim, kültür politikası, kimlik inşası ve ortak hafıza meselesiyle birlikte değerlendirilmelidir. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Türk dünyasında görülen yenileşme hareketleri içinde dilin sadeleşmesi, eğitim dili hâline gelmesi ve halkın kavrayabileceği bir terminolojiye kavuşması özel bir yer tutar. Ceditçilik de bu bakımdan yalnızca yeni usul okul açma hareketi değil, aynı zamanda dil ve düşünce yenileşmesidir.

Abdürrauf Fıtrat, Buhara merkezli Ceditçilik hareketinin siyaset, edebiyat, eğitim ve dil alanlarında öne çıkan isimlerinden biridir. İstanbul'da bulunduğu yıllarda modern eğitim ve milliyetçilik tartışmaları içerisinde yer almış; Buhara'ya döndükten sonra yeni okullar, yayın faaliyetleri, ders kitapları ve kültür çalışmalarıyla ilgilenmiştir. Onun dil meselesine yaklaşımı, Türkçenin millî irade ve eğitimle doğrudan ilişkili olduğu düşüncesine dayanır. Nitekim Fıtrat, 1921'de Buhara Cumhuriyeti Eğitim Bakanı sıfatıyla Türk dilini resmî dil ilan etmiş, Çağatay Güringi çevresinde Özbek dili ve edebiyatı üzerine çalışmalar yürütmüştür [Eraslan, 1996: 49].

Bu çalışmanın hedefi, Fıtrat'ın Türk dili ve eğitimine katkılarını özellikle gramer terminolojisi bakımından değerlendirmektir. Temel soru şudur: Fıtrat'ın ürettiği veya kullandığı gramer terimleri bugünkü Türkiye Türkçesindeki terim tartışmalarına ne söyleyebilir? Bu soru, terimlerin yalnızca kökeniyle değil, kavramı ne ölçüde açık kıldığı, öğrenmeyi ne kadar kolaylaştırdığı ve Türk dilleri arasında ortaklık kurma potansiyeliyle ilgilidir.

Ceditçilik, Eğitim ve Ana Dili Meselesi

Ceditçilik hareketinin temelinde eğitim yoluyla toplumu dönüştürme düşüncesi vardır. Baltabayev, Cedit hareketini "her şeyden önce bir eğitim hareketi" mesabesinde görür; ona göre Ceditçiler edebiyatı da güçlü bir eğitim vasıtası olarak kullanmışlardır [Baltabayev, 2019: 11]. Bu bakış, Fıtrat'ın dil, edebiyat ve okul çalışmalarının aynı hedefe yöneldiğini gösterir: halkın bilinçlenmesi, millî hafızanın canlı tutulması ve modern bilginin ana dil ile aktarılması.

Fıtrat'ın gazetecilik ve yayın faaliyetleri de eğitim anlayışının parçasıdır. *Hürriyet* gazetesi çevresinde yazdığı yazılar, halkı siyasî ve sosyal meseleler hakkında bilgilendirmeyi amaçlar. Avcı ve Doğan'ın *Hürriyet* gazetesi metinleri üzerine yaptığı incelemede Ceditçilerin

halkın anlayabileceği bir dil kullandığı, yabancı kökenli kelimeler bulunsa bile bunların büyük ölçüde benimsenmiş kelimeler olduğu belirtilir [Avcı ve Doğan, 2024: 69]. Bu durum Fıtrat'ın sadeleşme anlayışının suni bir kopuş değil, topluma ulaşma gayreti olduğunu gösterir.

Ana dili eğitimi açısından Fıtrat'ın önemi burada belirginleşir. Dil bilgisi öğretimi, öğrencinin ana dilinin mantığını fark etmesini sağlamalıdır. Eğer gramer terimleri öğrencinin dil sezgisini açmak yerine onu yabancı bir ezber alanına hapsediyorsa, eğitim işlevini tam yerine getiremez. Fıtrat'ın terimleri bu bakımdan pedagojik bir hamle olarak okunabilir: Terim, kavramı adlandırırken aynı zamanda onu açıklamaya çalışır.

Türk Dilleri İçin Gramer Çalışmalarının Başlangıcı

Türk dili üzerine gramer çalışmalarının başlangıcı Kâşgarlı Mahmud'a kadar götürülebilir. Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü bir sözlük olmakla birlikte Türkçenin ses, şekil ve söz varlığına dair verdiği bilgiler sebebiyle ilk büyük dil bilgisi kaynaklarından biri sayılır. Ayrıca, kaynaklarda adı geçen; fakat bugün elde bulunmayan *Cevâhirü'n-Nahv fî Lugati't-Türk* adlı eser doğrudan Türk dili gramerine ayrılmış olmalıdır. Türk gramerciliği tarihi bu kayıp eserle başlatılmakla birlikte Batı Oğuz sahasında Bergamalı Kadri'nin 1530 tarihli *Müyessiretü'l-Ulûm*'u da müstakilen bir gramer kitabı olmasa da Batı Oğuzcanın gramerine yer veren ilk kitap olması bakımından mühim bir dönüm noktasıdır [Usta, 2003: 195].

Osmanlı sahasında Tanzimat'la birlikte Türkçenin eğitim ve öğretim dili olarak düzenlenmesi ihtiyacı belirginleşmiştir. Türkçenin ilk gramer kitapları olan Ahmed Cevdet Paşa'nın *Medhal-i Kavâid*'i (1268/1851-1852), *Kavâid-i Osmâniyye*'si (1281/1864-1865) ve *Kavâid-i Türkiyye* (1292/1875) gibi eserleri de mühim eserlerdir [Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 449]. Kavaid kitapları eğitim amacı taşıyan, Türkçenin kurallarını sistemli biçimde vermeyi hedefleyen metinlerdir; bu eserlerde sarf, nahiv ve kavaid terimleri farklı ağırlıklarla kullanılsa da amaç dilin öğretilebilir kurallarını ortaya koymaktır [Usta, 2003: 196].

XX. yüzyılın başında Türk dünyasının farklı bölgelerinde yerli gramer geleneği güçlenmeye başlamıştır. Kazak sahasında Ahmed Baytursunov'un *Til Kural* adlı eseri Kazakçanın fonetik ve gramer yapısını sistemleştiren ilk ilmî çalışmalardan biri olarak kabul edilir; çağdaş Kazakçadaki birçok dil bilgisi teriminin Baytursunov'a ait olduğu belirtilir [Yıktıyar, 2020: 172]. Kırgız sahasında aynı şekilde Kasım Tınıstanov'un gramer ile ilgili birçok çalışması bulunmaktadır ve dil bilgisi ile ilgili birçok terimi Tınıstanov'un ürettiği bilinmektedir [Göz, 2020]. Özbek sahasında ise Fıtrat'ın *Sarf* ve *Nahv* kitapları, hem gramer öğretimi hem de terim üretimi bakımından ilk devir Özbek dilciliğinin merkezî metinleri arasındadır.

Ortak Terminoloji ve XX. Yüzyıldaki Kırılma

Türk dilli halklarda XX. yüzyıla kadar gramer terimleri büyük ölçüde Arapça gramer geleneği çevresinde ortaklaşmıştır. *fail, mef'ul, mastar, mütekellim, sarf* ve *nahiv* gibi terimler farklı Türk yazı çevrelerinde anlaşılır bir ilmî zemin oluşturmuştur. Minsafina, İslâmî dönemde Arapçanın bilim dili olarak kullanılması sebebiyle tıp, matematik, astronomi, fıkıh, gramer ve sözlükbilim gibi alanlarda terminolojik birlik ve süreklilik sağlandığını vurgular [2020: 45]. Bu birlik, bugünkü anlamda millî bir terminoloji birliği olmasa da Türk dünyasının büyük bölümünde ortak bir ilmî söz varlığını sağlamaktaydı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşme ve Batı bilim dünyasıyla temas yeni kavramların aktarılmasını mecburi kılmıştır. Bu süreçte önce Arapça ve Farsça terimlere Türkçe karşılık bulma çabaları görülmüştür. Tatar sahasında Kayyum Nasırî, Kazak sahasında

Ahmed Baytursunov, Özbek sahasında Abdürrauf Fıtrat gibi isimler terim üretiminde Türkçenin kendi söz varlığından yararlanmayı savundular. Ancak 1920'lerden sonra Türkiye ile Sovyet coğrafyasındaki Türk toplulukları arasındaki kültürel temasın kopması, terminoloji alanında iki ayrı gelişme çizgisi doğurdu. Türkiye'de Fransızca, Sovyetler Birliği içindeki Türk dillerinde ise Rusça etkisi belirginleşti [Minsafina, 2020: 46].

1926 Bakü Türkoloji Kongresi, ortak terminoloji fikrinin resmî seviyede tartışıldığı mühim bir eşiktir. Kongrede, dillere yerleşmiş Arapça ve Farsça terimlerin Türk dil bilgisi kurallarına uymak şartıyla korunması, yeni terimlerde Türkçe köklerden yararlanılması ve Türk dilli milletler arasında terminoloji komisyonlarının irtibat hâlinde çalışması gerektiği yönünde kararlar verilmiştir [Minsafina, 2020: 61]. Fakat siyasî şartlar, alfabe değişiklikleri vb. sebepler bu hedefin geniş ölçekte gerçekleşmesini engellemiştir.

Fıtrat'ın Dil ve Eğitim Anlayışı

Fıtrat'ın dil anlayışının merkezinde Türk dilinin millî varlığı taşıyan temel unsur olduğu düşüncesi yer alır. Açık, Fıtrat'ın İstanbul dönüşünden sonra Buhara ve Semerkant'taki edebî, siyasî ve eğitim faaliyetleriyle yakından ilgilendiğini, yeni mekteplerin açılması için çalıştığını belirtir [2002: 2]. Fıtrat'ın eğitim anlayışı, eski usul öğretimin sınırlarını aşarak halkın anlayabileceği, çağın ihtiyaçlarına cevap veren ve millî bilinci güçlendiren bir okul düzeni kurma arayışıdır.

Fıtrat'ın Çağatay Güringi etrafındaki çalışmaları da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Baltabayev, Çağatay Güringi'nin 1918-1921 arasında Fıtrat liderliğinde Taşkent'te kurulduğunu ve bu yapının yalnız edebî bir grup değil; dil, imla, edebiyat, musiki, tarih ve kültür mirası alanlarında çalışan verimli bir teşkilat olduğunu belirtir [Baltabayev, 2019: 61-69]. Özellikle "Dil ve İmla" kolu, *Ana Tili* ders kitabı ile Fıtrat'ın *Sarf* ve *Nahv* çalışmalarının hazırlanmasında uygulamalı bir zemin oluşturmuştur [Baltabayev, 2019: 64-65].

Fıtrat'ın Türk dilini bir bütün olarak değerlendirmesi ayrıca mühimdir. Avcı, Fıtrat'ın Türkçe konuşma farklılıklarını Türkçenin şubeleri olarak gördüğünü, Çağataycanın tarihî yerini Hakaniye Türkçesiyle ilişkilendirdiğini ve Özbekçenin Türk dilinin temel kurallarından ayrı düşünülemeyeceğini vurguladığını belirtir [1997: 108-110]. Fıtrat'ın şehir dilinin yabancı etkilerle bozulduğunu düşünerek köylerden derlemeler yaptırması, onun halk dilini yazı dilinin yenilenmesinde canlı bir kaynak olarak gördüğünü gösterir.

Fıtrat'ın Gramer Terimlerinden Örnekler

Fıtrat'ın terimlerini değerlendirirken yalnızca "Türkçe kökenli mi?" sorusuyla yetinmemek gerekir. Bir terimin başarısı dört ölçüte göre düşünülebilir: kavramın vazifesini açık bir şekilde göstermesi, Türkçenin türetme düzenine uygunluğu, öğretimde sezdirici olması ve yaygınlaşabilecek kadar kısa ve kullanışlı kalması. Avcı'nın karşılaştırmalı listesi, Fıtrat'ın terimlerinin rastgele değil, belirli bir sistem kurma arayışıyla ortaya çıktığını gösterir. Fıtrat'ın terimlerinden yaklaşık yarısının günümüz Özbek Türkçesi gramerinde yaşamaya devam etmesi, bu adlandırmaların kullanım tarafından belli ölçüde doğrulandığını da gösterir [Avcı, 2006: 14].

İncelemeye esas terimler şunlardır: *aniqlovchi* 'tamlayan', *aniqlongan* 'tamlanan', *aniqlav belgisi* 'ilgi hâli eki' [Avcı, 2006: 14].

Bu terimler isim tamlamasının ögelerini oluşturur. İsim tamlaması "iyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur. Bu kelime grubunda iki isim unsuru aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam ilgileri çerçeesinde birbirine bağlanır" [Karahan, 2010: 42]. Birinci unsura yani "tamlayan"a "ilgi hâli

eki" gelirse tamlama "belirtili isim tamlaması" olur [Karahan, 2010: 43]. Bu durumda ilgi hâli eki aslında tamlamayı "belirli hâle getiren" unsurdur. Özebkçede *aniq* 'belirli' manasına gelmektedir [Yusupova, 2023, 78]. Bu durumda *aniqlovchi* 'belirleyici, belirli hâle getirici' *aniqlongan* 'belirli hâle getirilmiş, belirlenmiş', *aniqlav belgisi* de 'belirli hâle getiren ek' manasına gelmektedir. Nitekim Türkçede "ilgi hâli" diye adlandırılan ek, kelimeye gelince tamlamayı belirli bir tamlama hâline getirir. Mesela, *doktor önlüğü* belirsizlik ifade ederken, yani herhangi bir doktorun giyebileceği herhangi bir önlüğü ifade ederken *doktor+un önlüğü* belirli bir doktorun önlüğünden bahsetmektedir. Bu durumda Fıtrat'ın ortaya koyduğu terimlerin Türk dili ile düşünme noktasında daha uygun olduğu görünmektedir.

ortaqlik fi'li 'işteş fiil' [Avcı, 2006: 18].

Türkçede *işteş çatı* olarak adlandırılan bu yapı bir işin karşılıklı veya toplu hâlde yapıldığını gösterir [Korkmaz, 2009: 553-554]. Görüleceği üzere işin ortaklaşa yapıldığını gösteren bir yapıdır. *İşteş* kelimesi yaşayan Türkçede, halkın dilinde bulunmaz. Gramer için üretilen terimlerin halkın kullandığı ve anlayabileceği terimler olması daha uygun olacaktır. Bu minvalde Fıtrat'ın ürettiği *ortaqlik* yani Türkiye Türkçesi 'ortaklık' Türk dili konuşurları için daha isabetlidir denebilir.

Ega 'özne' [Avcı, 2006: 16].

Özne, cümlede yapanı veya olanı karşılayan ögedir. Özne, yüklemin gösterdiği kılışı, oluşu ve durumu üzerine alır [Karahan, 2010, 18]. Bu tariften de anlaşılacağı üzere *özne* işi 'üzerine alan'dır. Nitekim Özbekçedeki *ega* kelimesi de 'sahip' manasına gelir ve gramer terimi olarak 'kılışa, oluşa veya duruma sahip olan' olarak anlaşılabilir. Türkçe gramer terimlerinden *iyelik eki* 'sahiplik eki' yapısında Özbekçedeki *ega* kelimesi bu manada yaşamaktadır. Fıtrat'ın ürettiği *ega* terimi Özbekçede günlük hayatta da yaşayan bir kelime olması bakımından anlaşılması kolay bir kelimedir. Fakat Türkçede günlük dilde *özne* diye bir kelime yaşamamaktadır. Bu minvalde Fıtrat'ın isabetli olduğunu söylemek doğru olacaktır.

ko'plik 'çokluk' [Avcı, 2006: 17].

Osmanlı Türkçesi gramerinde Arapçadan mülhem *cemi* [Ayverdi, 2005: 477] diye yaşayan bu kelime Türkiye Türkçesinde *çokluk* veya *çoğul* şeklinde adlandırılmaktadır.

Cemi, kesir, mebzul, cemolmak, haşrolmak'ın hepsi çokluk görüntüsü sergiliyor olsa da aynı çokluk değildir. *Cemiyet* 'toplanıp artmak', *kesret* 'ayrılıp artmak'tır. *Cemi eki* 'çokluk eki' ile karşılanamaz. *Müfred* 'teklik', *cemi* 'topluluk'tur. *Kıllet* 'azlık', *kesret* 'çokluk'tur. *Cemi*'nin 'çokluk' olarak çevirisinin isabetsizliğine şöyle basit bir mukayese de fikir verebilir: Az ≠ çok (tek ≠ çok değil), azlık ≠ çokluk, tek ≠ çift, teker teker ≠ topluca, tek başına ≠ hep birlikte, solo ≠ koro örneklerinde görüleceği gibi *tek*in zıddı *toplu, az*ın zıddı *çok*tur. Bu minvalde ekin adının *topluluk eki* olması gerekmektedir [Kaçalin, 2018: 100].

Fıtrat'ın Terimlerinin Bugün Sunabileceği Katkıla.

Fıtrat'ın terim üretme yöntemi bugünkü Türkiye Türkçesi için üç bakımdan ehemmiyet taşır. Birincisi, terimin, kavramı açıklama gücünü dikkate almasıdır. Gramer öğretiminde öğrenci çoğu zaman terimi ezberlemekte, fakat terimin neyi karşıladığını ayrı bir açıklama ile öğrenmektedir. Oysa *aniqlovchi, ortaqlik fi'li, aniqlav* belgisi gibi örneklerde terim, tanımın bir parçasını kendi içinde taşır. Bu yaklaşım, ana dili öğretiminde kavram yükünü hafifletebilir.

İkincisi, Fıtrat'ın terimleri, Türk dilleri arasında karşılaştırmalı düşünmeyi teşvik eder. Türkiye Türkçesindeki *tamlayan* ile Özbekçedeki *aniqlovchi* terimleri birlikte ele alındığında, aynı kavramı karşılayan farklı adlandırmaların hangi anlam yönünü öne çıkardığı görülebilir.

Ortak terminoloji arayışı bütün Türk dillerinde tek biçimli bir terim dayatmak anlamına gelmemelidir; ancak ortak köklerden ve ortak vazife anlayışından yararlanmak mümkündür. Minsafina'nın ortak terminoloji için ortak kök, ek ve söz dizimi yapılarına başvurulması gerektiği yönündeki tespiti bu bakımdan mühimdir [2020: ii].

Üçüncüsü, Fıtrat'ın yaklaşımı dilde sadeleşmenin dilden bilinçsizce kelime atmak ile değil ana dil ile düşünebilme ve anlayabilme kabiliyetini geliştirecek kelimeler üretme ile olması gerektiği görülmektedir. Bu tavır, bugünkü terim tartışmalarında dengeli bir ölçü sunar. Bir terim yalnızca yabancı olduğu için değil, kavramı kapattığı, öğrenmeyi zorlaştırdığı veya Türkçenin işleyişini gölgelediği için sorun hâline gelir. Aynı şekilde Türkçe kökenli bir terim de sırf Türkçe olduğu için başarılı sayılmaz; kavramı açık, kısa ve tutarlı biçimde karşılaması gerekir.

Sonuç

Abdürrauf Fıtrat, Türk dili ve eğitimi tarihinde yalnızca Özbek sahasına ait bir isim olarak değil, Türk dünyasında modern gramer ve terminoloji arayışının kurucu şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Onun Türkçeyi resmî dil ve eğitim dili olarak güçlendirme çabası, Çağatay Güringi çevresinde yürüttüğü kültür faaliyetleri, halk diline ve kaynak metinlere yönelmesi, dil ile millî bilinç arasında kurduğu ilişkinin somut göstergeleridir.

Fıtrat'ın gramer terimleri bugün için iki yönlü bir değer taşır. *Aniqlovchi, aniqlangan* ve *ortaqlik* fiili gibi örnekler, terimin kavramı sezdiren bir öğretim aracına dönüşebileceğini gösterir. *Ko'plik* 'çokluk' gibi örnekler ise Türkçe kökenli terim üretmenin tek başına yeterli olmadığını ortaya koyar.

Türk dünyasında XX. yüzyıla kadar Arapça gramer geleneği çevresinde var olan terminolojik ortaklık, modernleşme, siyasi ayrışmalar vb. Neticesnide parçalanmıştır. Bugün ortak terminoloji meselesi yeniden ele alınacaksa Fıtrat'ın mirası mühim bir imkân sunar: Terim, hem Türk dillerinin kendi söz varlığından beslenmeli hem de kavramın anlaşılmasına hizmet etmelidir.

References

1. Açık F., 2002. Özbek Türk şairi, yazarı, dil bilimcisi ve düşünürü Abdurauf Fıtrat // KÖK Journal of Social and Strategical Researches, 4 (1). S. 1-12.

2. Avcı Y., 1997. Fıtrat'ın Türkçeciliği // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 3. S. 106-111.

3. Avcı Y., 2006. Fıtrat'ın hayatı ve ilk devir Özbekçedeki dil bilgisi terimlerinin günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekilerle karşılaştırılması // Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, 22. S. 7-22.

4. Avcı Y., Doğan H. G., 2024. Ceditçilerin dil ve üslup özellikleri: Hürriyet gazetesi örneği // Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi, 8(2). S. 59-78.

5. Ayverdi İ., 2005. Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat: 3595 s.

6. Baltabayev H., 2019. Fıtrat ve Ceditçilik. Akt. Yusuf Avcı. İstanbul: Hiperlink Yayınları. 320 s.

7. Eraslan C., 1996. Fıtrat, Abdürrauf // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. S. 48-49.

8. Göz K., 2020. Kasım Tınıstanov // Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. (https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kasim-tinistanov)

9. Halaçoğlu Y., Aydın Mehmet Akif, 1993. Cevdet Paşa // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. S. 443-450.

10. Kaçalin M. S., 2018. {+lAr}topluluk hanesi eki hakkında birkaç mülahaza // Agop Dilaçar Dil Yazıları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. S. 99-102.

11. Karahan L., 2010. Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ Yayınları. 190 s.

12. Korkmaz Z., 2009. Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. 1224 s.

13. Minsafina A., 2020. Çağdaş Türk dillerinde ortak terminoloji geliştirme imkân ve yöntemleri. Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

14. Usta H. İ., 2003. Türk gramerciliğinin tarihinde “kavaid” kitaplarının yeri // Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 9. S. 195-206.

15. Yıktıyar P., 2020. Baytursunov, Ahmed // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ek-1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. S. 171-173.

16. Yusupova N., 2013. Türkçe-Özbekçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 674 s.

ИСТОРИК ТУРАНА – АБДУРАУФ ФИТРАТ

Дүйшеев Женишбек Аматысакович
кандидат исторических наук, профессор
кафедры философии Международного университета
имени К.Ш. Токтомаматова(Манас, Кыргызстан)
duysheev@mail.ru
orcid: 0009-0006-1179-5533

Аннотация

Орто Азия элдеринин тарыхы жана маданияты узун убакыттын ичинде өтүп, абдан кызыктуу мааниге ээ болгон өткөн мезгилге ээ. Бул аймактын тургундарынын туюнтмалары жана жазма булактары аркылуу талкаланган татаал, ар түрдүү тагдырлары мурас катары калганы маалым. Аймактын Алтын доору – Караханид хандыгы – эң сонун мезгил катары саналат. XX кылымдын алгачкы үчтүгүндө Туран илимпозу Абдурауф Фитрат (1886-1938) көптөгөн тарыхый мурастарды калтырган. Бул макалада анын тарыхка байланыштуу илимий ишмердүүлүгүн ачып көрсөтүүгө аракет кылабыз.

Ачкыч сөздөр*: тарых, Абдурауф Фитрат, мурас, Туран, Мукаддимат ал-Адаб.*

Аннотация

История и культура народов Центральной Азии имеет очень долгий по времени, очень интересный по значению прошлого. Бурная, разнообразная судьба жителей региона передавалась в устном так и письменном виде. Отличным периодом является Золотой век региона – Караханидский каганат. Известный ученый Турана в первой трети

XX века Абдурауф Фитрат(1886-1938) оставил много исторических наследий. В данной статье пытаемся расскрыть его научную деятельность как историка.

Ключевые слова: *история, Абдурауф Фитрат, наследие, Туран, Мукаддимат ал-Адаб.*

Annotatsia

Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va madaniyati juda uzoq vaqtga cho‘zilgan, juda qiziqarli mazmunli o‘tgan zamonga ega. Mintaqa aholisining shiddatli va rang-barang taqdirlari og‘zaki hamda yozma shakllarda uzatilgan. Ajoyib davr sifatida mintaqaning Oltin asri – Qoraxoniylar davlati talqin qilinadi. XX asrning birinchi uchligida Tura tadqikotchisi mashhur olim Abdurauf Fitrat (1886-1938) ko‘plab tarixiy meroslarni qoldirgan. Ushbu maqolada uning tarixshunos sifatidagi ilmiy faoliyatini ochib berishga urinmoqdamiz.

Kalit so‘zlar: *tarix, Abdurauf Fitrat, meros, Turan, Mukaddimat al-Adab.*

Annotation

The history and culture of the peoples of Central Asia have a very long temporal span and a very interesting past in terms of significance. The turbulent, diverse fate of the region's inhabitants has been transmitted both orally and in written form. An excellent period is the Golden Age of the region – the Kara-Khanid Khanate. The famous Turan scholar of the first third of the 20th century, Abdurauf Fitrat (1886-1938), left many historical legacies. In this article, we attempt to reveal his scientific activity as a historian.

Keywords: *history, Abdurauf Fitrat, heritage, Turan, Mukaddimat al-Adab.*

Туран элдеринин тарыхый булактары өздөрү сыяктуу өтө татаал, көп маанилүү жана ар түрдүү. XXI кылымдагы постсоветтик өлкөлөрдүн идеологиялык кайра түзүүлөрү, рухий өңүттөгү реформалары жанданууда, ал тургай оожалып өнүгүүдө. Казахстандагы “Рухий жангыруу”, Өзбекстандагы “Үчүнчү ренессанс”, Кыргызстандагы “Улуттук дем – Дүйнөлүк бийиктик”, Тажикстандагы “Улуттук биримдик – Улуттук идеологиянын кайра жаралуусунун негизи”, Туркменистандагы “Туруктуу бейтараптык” жана “Рухнаме” өз өлкөлөрүндөгү рухий багыттан кайра жаралууну талап кылып турган кез. Окумуштуу Жозеф Эрнест Ренан жазгандай: “даңктуу тарых, Улуу инсандар улуттук идеянын маанилүү байлыгы” экендигинде талаш жок. Мына ушул өңүттөн алганда үстүбүздөгү жылы туулган күнүнүн 140 жылдыгын белгилеп отурган Абдурауф Абдурахман уулу Фитраттын мурасы тарыхнаамелик тараптан алганда өтө баалуу экендигин баса белгилеп кетүүбүз жөндүүдөй туюлат. Абдурауф Абдурахман уулу Фитрат 1886-жылы Бухарада интеллигенттин үй-бүлөсүндө туулган. Атасы соодагер болгондугуна байланыштуу балага таасири аз тийген десек болот. Фитратка рухий угутту жана таалим таасирин сиңдирген анын апасы, билимдүү, жумшак мүнөз, мээримдүү эне – Мустафо-бүбү(Бүбүжан-Ж.Д.) болгон. Жаштайынан эле куйма кулак Абдурауф сөзмөр энесинен Чыгыштын Улуу акындары Навои, Бедиль жана Физулинин поэтикалык дүйнөсүнө сүңгүп кирет(Эне мээримине бөлөнгөн, мээримге тойгон баланын кийинчерээк үй-бүлө тууралуу жазгандарына атайын токтолуу ашыктык кылбас эле-Ж.Д.). Баштапкы билимди же диний жана светтик сабактарды Бухарадагы эски усулдагы мектептен жана Мир араб медресенинен алып, медресени аяктаары менен

ажылыкка аттанып, Осмон империясы, Индия, Персия, Афганистан жана Кавказ өлкөлөрүндө болот. Бул кезүү Фитрат үчүн өтө жемиштүү болгондугун анын кийинки мурастарынан улам байкоо кыйын эмес. Фитраттын тарыхнаамелик баалуулукка ээ болгон изилдөөлөрү Орто кылымдардагы, өзгөчө Карахандар доорундагы тарыхый-лингвистикалык булактарга арналган. Туран элдеринин орток мурастары болгон “Кут алчу билим”(Баласагындык Жусуп) жана “Түркий тилдер сөздүгү”(Барскоондук Махмуд) менен дооролош экендиги айгине. Биз сөз кыла турган эмгек: “Мукаддимат ал-Адаб (араб. مقدمة الأدب ; «ришүүАдабиятка ки» (–Хорезмдик жазуучу жана окумуштуу Махмуд аз-Замахшаринин(1075-1144) Ала ад-Дин Атсызга арнаган араб тилиндеги лингвистикалык жыйнагы. Жыйнак Орто Кылымдардагы салтка ылайык журтбашчыга арналып(Жусуп Баласагындын “Куттуу билимин” ханга арнагандыгын эске тутсак – Ж.Д.), төрт – араб, перс, түрк жана монгол тилдеринин салыштырма сөздүгү катары эсептелет. Түзүлүшү боюнча беш бөлүктөн турган[1]. Эмгектин биздин доорго жетип, элге жайылышына көптөгөн инсандардын аракетин баса белгилөөгө болот. Ошолордун ириси жана бараандуусу Абдурауф Фитрат аталган эмгектин XV кылымдын акырына таандык 62 тизмеден турган вариантын бухара эмирлигинин китепканасынан тапкандан улам башталат. Замахшаринин «Мукаддимат ал-Адаб» же «Адабиятка киришүү» кол жазмалары – бул жөн гана баян эмес, XII–XV кылымдардагы Борбордук Азиянын тилдик жана маданий байланыштарын чагылдыруучу лингвистикалык эстелик гана эмес таамай тарыхый документ болуп да саналат. Ушул тапта да аталган эмгектин түрдүү жайлардагы кол жазмалары араб, түрк, монгол жана кыпчак тилдеринин лекцикасын – демек, тарыхый байланыштарын камтыган баалуу булак катары кабылданаары айныксыз чындык. Барскоондук Махмуддун (Кашкарлык Махмуд) “Диваны” сыяктуу эле орток түрк элдеринин тарыхый окуяларын сүрөттөгөн сөздөрдүн эки эмгекте да бирдей каралганын баса белгилөөбүз зарыл. Арийне, тарыхый окуя сөз аркылуу чагылдырылаары турулуу иш. Ошондуктан Абдурауф Фитраттын аталган эмгек аркылуу булактаануу илимине кошкон салымы зор экендигин белгилебей кетүү адилеттикке жатпас эле.

Фитраттын эмгектерин баалап, атайын изилдөөгө алган Эдвард Альфред Оллуорт (англ. Edward A. Allworth, 1-декабр, 1920 — 20-октябрь 2016, Нью-Йорк, Нью-Йорк) – Борбордук Азияга адистешкен америкалык тарыхчы жана анын Борбор Азиялык шакирти Тимур Ходжалардын жасаган аракеттери тууралуу да атайын токтолуп кетебиз деген ой менен тезисибизди жыйынтыктап калабыз.

Адабияттар

1. Allworth, E. A. (2021). Intro. In P. Paul & I. Baldauf (Eds.), The Preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan Nonconformist (Vol. 7). Klaus-Schwarz-Verlag GmbH;

2. https://mpcareer-google.ru/index.php/journal/article/view/4919

3. Hamroyeva Orzigul. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari [Matn]: monografiya / Orzigul Hamroyeva. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 84 b.;

4. Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. -Т., 2003.;

5. Фитрат. Адабиёт қоидалари. 4-жилд. (Нашрга тайёрловчи. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006.

1-sho‘ba. JADIDCHILIKNING UMUMIY MASALALARI VA FITRATNING SIYOSIY FAOLIYATI

ABDURAUF FITRAT: IN THE HEART OF EAST-WEST INTELLECTUAL DISCOURSE

Umarova Makhliyo Yunusovna
Doctor of philological sciences, professor
Uzbekistan State World Languages University

Abstract. This article analyzes the literary studies heritage of Abdurauf Fitrat, a major figure in the 20th-century Uzbek intellectual awakening, within the context of the cultural dialogue between East and West. The author explores Fitrat's role in synthesizing traditional Oriental poetics with Western rationalist methodology. Special attention is paid to the formation of international Fitrat studies, particularly the evaluations of foreign scholars such as E. Allworth, A. Khalid, Ch. Kurzman, and others, as well as the interpretation of Fitrat's works within the global cultural space. The study provides a scientific basis for the portrayal of Fitrat as a reformist thinker of global significance.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, Jadidism, intellectual dialogue, East-West synthesis, international Fitrat studies, literary studies heritage, modernism.*

ABDURAUF FITRAT: SHARQ VA G‘ARB INTELLEKTUAL MULOQOTI MARKAZIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr o‘zbek intellektual uyg‘onish harakatining yirik namoyandasi Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslik merosi Sharq va G‘arb madaniy muloqoti kontekstida tahlil qilinadi. Muallif Fitratning an’anaviy sharqona poetika va G‘arb ratsionalistik metodologiyasini sintez qilishdagi o‘rnini tadqiq etadi. Maqolada xalqaro fitratshunoslikning shakllanishi, xususan, E.Olvort, A.Xalid, Ch.Kurtsman va boshqa xorijiy tadqiqotchilarning olim ijodiga bergan bahosi hamda Fitrat asarlarining jahon madaniy makonidagi interpretatsiyasi masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqot natijasida Fitratning global miqyosdagi islohotchi mutafakkir sifatidagi obrazi ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, jadidchilik, intellektual muloqot, Sharq va G‘arb sintezi, xalqaro fitratshunoslik, adabiyotshunoslik merosi, modernizm.*

АБДУРАУФ ФИТРАТ В ЦЕНТРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ ДИАЛОГЕ ВОСТОКА И ЗАПАДА

Аннотация. В данной статье анализируется литературоведческое наследие крупнейшего представителя узбекского интеллектуального возрождения начала XX века Абдурауфа Фитрата в контексте культурного диалога Востока и Запада. Автор исследует роль Фитрата в синтезе традиционной восточной поэтики и западной рационалистической методологии. Особое внимание уделяется формированию международного фитратоведения, в частности, оценкам таких зарубежных исследователей, как Э.Оллворт, А.Халид, Ч.Курцман и др., а также вопросам интерпретации произведений

Фитрата в мировом культурном пространстве. В результате исследования научно обосновывается образ Фитрата как мыслителя-реформатора мирового масштаба.

Ключевые слова: *Абдурауф Фират, джадидизм, интеллектуальный диалог, синтез Востока и Запада, международное фитратоведение, литературо-ведческое наследие, модернизм.*

Abdurauf Fitrat, a preeminent figure within the early 20th-century Turkestan intellectual environment, functioned not merely as a progenitor of the national awakening movement but as a universal polymath who effectively synthesized Eastern and Western socio-philosophical paradigms. His literary-critical legacy, situated at the nexus of traditional Oriental poetics and Western rationalist methodology, was instrumental in elevating national aesthetic discourse to contemporary global standards. The reformist ideologies Fitrat internalized, particularly during his formative tenure in Istanbul, found profound articulation in his foundational treatise 'Adabiyot Qoidalari' (Principles of Literature), thereby inaugurating a transformative epoch in Turkic literary scholarship

The creative legacy of Abdurauf Fitrat, including his pivotal role in the national awakening era, his Enlightenment activities, and his literary corpus, has consistently remained a focal point for both domestic and international scholarship. Academic interest in Fitrat's life and intellectual contributions originated in the pre-independence period and has undergone a systematic evolutionary progression. Notably, recent years have witnessed a significant intensification of interest in this subject among global literary scholars. Leading academic institutions in the United States, France, Germany, Japan, and Turkey have established specialized research programs dedicated to "Central Asian Literature", supported by various grants for advanced inquiry. Such developments have fostered a robust framework for the international scholarly examination of Fitrat's legacy, alongside other prominent figures of Uzbek literature

Specifically, these research centers undertake a profound examination of Jadid literature, approaching it with distinct scholarly rigor. Renowned global scholars, including Edward Allworth, Alexandre Bennigsen, Ken Petersen, Adeeb Khalid, Charles Kurzman, and Ingeborg Baldauf, have conducted extensive investigations into the Jadid movement, contributing a significant body of research and scholarly publications to the field.

The international scholarly examination of Fitrat's legacy confirms his status not merely as a regional figure, but as a reformer of global significance. Notably, the renowned American scholar Edward Allworth highly appraised Fitrat's intellectual caliber, stating: "Fitrat was the most powerful and distinctive voice of Central Asian Jadidism in the early twentieth century. Through his works, he succeeded in awakening the dormant soul of the nation" [Allworth E., 1990:42.]. This recognition serves as evidence that Fitrat's literary-critical perspectives were not merely limited to philological analysis but functioned as a potent instrument for socio-political awakening. His work, *Munozara* (The Dispute), provided a powerful impetus to modernization processes within the Islamic world and has been characterized in foreign Oriental studies as a 'manifesto of intellectual revolution.

In turn, the contemporary scholar Adeeb Khalid characterizes Fitrat as a preeminent representative of the cultural synthesis between East and West. According to Khalid, 'Fitrat was a strategic thinker who demonstrated a pathway to enriching the Muslim world with advanced

Western science and culture while simultaneously preserving its traditional values». [Khalid A., 1998:108]. Fitrat did not advocate for a superficial or blind imitation of the West. Instead, he proposed a conceptual formula: 'Oriental spirituality coupled with Western technology and science.' As Adeeb Khalid rightly observed, for Fitrat, the West was not a source of core values, but rather a functional instrument for development.

In her article titled "The Third Renaissance – The Ideology of the Jadids" Sh. Nazarova emphasizes that the heritage of our ancestors is being meticulously studied at prestigious academic institutions, including Columbia, Michigan, Chicago, and California Universities in the USA; the Tokyo University of Foreign Studies in Japan; the Russian Academy of Sciences, the Russian Islamic Institute, and Kazan Federal University; Ankara, Ege, and Istanbul Universities in Turkey; the Institute of Manuscripts of the Azerbaijan Academy of Sciences and Baku State University; the Eurasian National University in Kazakhstan; and the Academy of Sciences of Turkmenistan. She specifically notes that contemporary global scholarship on the Jadid movement and Jadid literature is currently being conducted across six distinct research dimensions [Назарова Ш., 2022:5]. This demonstrates that the Jadid heritage has evolved into a highly relevant and promising area of research within the global scientific arena.

American scholar Edward Allworth published a work entitled "The Early Writings and Activities of Fitrat, a Bukharan Jadid: Analysis and Categorization of Fitrat's Works". Regarding this, H. Boltaboyev writes: "In nearly twenty research studies by Edward Allworth, a professor at Columbia University known internationally as a profound and extensive scholar of Uzbek studies, Abdurauf Fitrat is prominently cited as both a scientist and a man of letters" [Болтабоев Ҳ., 2007:235]. The scholar analyzes Fitrat's endeavors concerning enlightenment, as well as religious and social reforms. Allworth esteemed the author not only as a leading intellectual of his era but as a pivotal figure who left an indelible mark on the broader history of Central Asia. Furthermore, Allworth's work, The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History, [Alworth E., 1990:409] consolidates the historical and political developments of the Turkestan region spanning from the 14th century to the 20th century. To elucidate religious and cultural concepts, Fitrat employed a Central Asian national aesthetic, crafting his work as a dialogue between a European traveler on an imaginary journey through India and a Bukharan mudarris whom he encountered while en route to perform the Hajj. [Болтабоев Ҳ., 2007:261]. This book serves as an essential resource for those interested in a profound study of the history and culture of Uzbekistan. Encompassing the period from the 14th to the 20th century, the work provides a comprehensive examination of the political, social, and cultural life of the Turkestan region.

The book elucidates the interconnections between historical events, political shifts, culture, and lifestyle. Regarding this, H. Boltaboyev writes: "In these days of burgeoning interest in the Uzbek people following national independence, this book serves as a literary and scholarly guide for foreign specialists. The work is dedicated to the period of Uzbek cultural history spanning from the Timurid era to the 1990s, where the author, utilizing highly compelling primary sources, draws attention to certain aspects of our history that were previously kept hidden. "Edward Allworth's *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural Histor"* is a seminal scientific work dedicated to the cultural development of Central Asia, particularly Uzbekistan. In this book, he portrays Abdurauf Fitrat as one of the most significant figures of the national awakening era.

The work provides an in-depth exploration of Fitrat's modernist and reformist ideologies, particularly his endeavors toward the modernization of education. In this book, Edward Allworth portrays Fitrat not only as a pivotal figure of the Uzbek national awakening but as a personality of immense significance in the broader history of Central Asia. The author's creative output and activities are interpreted by Allworth as an aspiration aimed at the revitalization of national culture and the consolidation of the Uzbek people's standing on a global scale.

H.Boltaboyev argues in "Fitrat's American Friend" that analyzing the role of Jadid literature in cultural history is essential, highlighting Fitrat as a disciple of Behbudi . Particular focus is given to Fitrat's internationally recognized work, *Munozara* (The Dispute), which was published in Istanbul. [Болтабоев Ҳ., 2007:236] This work by Allworth stands as one of the significant scholarly sources that promoted Fitrat's achievements in the educational, cultural, and political spheres on an international level. According to the scholar, Fitrat's literary output and social activities exerted a profound influence on the formation of the modern Uzbek nation.

H.Boltaboyev writes: "In the foreign scholar's interpretation of Fitrat's work, attention is drawn to two critical phenomena in society (viewed as two grave sins in the Islamic context). The first is the misinterpretation of the Hadiths of the Prophet Muhammad (PBUH) and the consequent keeping of the people in ignorance due to a failure to grasp their fundamental meaning; the second is corruption, which poses a threat to the stability of any state". [Болтабоев Ҳ., 2007:236.] Furthermore, H. Boltaboyev adds that E. Allworth, by analyzing the central themes presented in Fitrat's Statements of a Hindu Traveler, perceives Fitrat as an author seeking solutions to the nation's social dilemmas. The scholar provides a vivid and systematic account of Fitrat's emergence into the literary and academic milieu, his early creative endeavors, and his formative periods in Istanbul (1909–1914) and Moscow (1923–1924), which profoundly influenced his worldview and activities. Simultaneously, the works produced by Fitrat during these specific periods are subjected to rigorous analysis.

In the scholar's article titled "Glimpses into Foreign Fitrat Studies," he emphasizes that even Fitrat's earliest works immediately captured the attention of international researchers. His initial writings, such as *Sayha* (The Cry), *Munozara* (The Dispute), and *Statements of a Hindu Traveler*, served as fundamental resources for the development of new inquiries by foreign scholars. Fitrat's activities in Istanbul facilitated international access to his creative output, leading to the swift publication of his works abroad and the emergence of a dedicated readership. Consequently, due to Fitrat's presence in Istanbul for his studies between 1909 and 1914, the first international accounts regarding him were published in the Istanbul press." [Болтабоев Ҳ., 2007: 225.]

The accounts regarding Fitrat published in the Istanbul press served to illuminate his scientific and literary endeavors of that period. This era represents a crucial milestone in his transition toward modern thought and significantly influenced his development as one of the leaders of the Turkestan national awakening movement. As Istanbul was the cultural and academic epicenter of the Ottoman Empire, Fitrat engaged with progressive intellectuals and scholarly circles there. During this time, he drew profound inspiration from both European sciences and the ideologies of Islamic modernism.

The literary and philosophical heritage of Abdurauf Fitrat demonstrates that he was not merely a representative of the national awakening era, but a global-scale thinker who bridged

the cultural disparities between East and West. His endeavors to synthesize Western rationalism with Eastern spiritual traditions are recognized today in global Oriental studies as the most successful model of 'Enlightenment modernism.' The principles of intellectual dialogue advanced by Fitrat serve not only as a historical stage in national literary studies but also as a theoretical framework for its integration into modern global civilization.

The extensive study and translation of Fitrat's works into foreign languages on an international scale attest to the universal significance of his heritage. The research conducted by scholars such as Edward Allworth, Adeeb Khalid, and Sigrid Kleinmichel has propelled Fitrat's figure into the center of the global intellectual arena, transforming him into a symbol of liberty and enlightenment. In conclusion, the study of Fitrat's literary and scientific conceptions within a global context serves to further solidify the position of Uzbek national thought in global culture and facilitates the opening of new horizons for international cultural dialogue.

Adabiyotlar

1. Болтабоев Ҳ. Фитратнинг америкалик дўсти / Фитрат ва жадидчилик: Илмий тадқиқий мақолалар. – Тошкент: Алишер Навоий номли Ўзбекистон кутубхонаси, 2007. – Б. 235.

2. Болтабоев Ҳ. "Замонавий ўзбеклар: XIV асрдан ҳозиргача маданий тарих" китобидан Фитрат ҳақида қайдлар / Фитрат ва жадидчилик: Илмий тадқиқий мақолалар. – Тошкент: Алишер Навоий номли Ўзбекистон кутубхонаси, 2007. – Б. 261.

3. Болтабоев Ҳ. Хорижий фитратшуносликдан лавҳалар / Фитрат ва жадидчилик: Илмий тадқиқий мақолалар. – Тошкент: Алишер Навоий номли Ўзбекистон кутубхонаси, 2007. – Б. 225.

4. Назарова Ш. Учинчи Ренессанс – жадидлар маслаги / Янги Ўзбекистон. – Тошкент, 2022. 5 ноябрь сони. – Б. 5.

5. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990. – P. 142.

6. Alworth E. The preocupations of Abdurauf Fitrat, Bukharan Nonconformist: An analysis and list of his writings. – Berlin: Bukh, 2000. – P. 47.

7. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 108.

JADIDCHILIK HARAKATI VA TURKISTONDA ODIL SUDLOV INSTITUTLARINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Komolov Dilshod Pulatovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi,
tarix fanlari doktori (DSc), professor
E-mail: dilshod.komolov.2025@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkistonda jadid ma'rifatparvarlari tomonidan odil sudlov idoralarini tashkil etish borasida amalga oshirilgan ishlar tarixiy manbalar va meyoriy-huquqiy hujjatlarni qiyosiy tahlil qilish asosida yoritib berilgan. Shuningdek, sovet hokimiyatini zo'ravonlik bilan o'rnatilishi, sudyalar daxlsizligining buzilishi, sudlarning mustabid tuzumning "jazo mashinasi"ga aylantirilishi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *jadid, siyosiy partiya, maromnoma, daxlsizlik, ayb, jazo.*

ДВИЖЕНИЕ ДЖАДИДИЗМА И ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНСТИТУТОВ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДИЯ В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация. В данной статье на основе сравнительного анализа исторических источников и нормативно-правовых актов освещается работа, проделанная джадидскими просветителями в Туркестане по созданию органов правосудия. Раскрывается также насильственное установление советской власти, нарушение неприкосновенности судей, превращение судов в "карательную машину" деспотического режима.

Ключевые слова: *джадид, политическая партия, ритуал, неприкосновенность, вина, наказание.*

THE JADID MOVEMENT AND THE ISSUES OF FORMING INSTITUTIONS OF FAIR JUSTICE IN TURKESTAN

Abstract. Based on a comparative analysis of historical sources and normative legal acts, this article highlights the work done by Jadid educators in Turkestan to create judicial authorities. It also reveals the violent establishment of Soviet power, the violation of the inviolability of judges, and the transformation of courts into a "punitive machine" of a despotic regime.

Keywords: *jadid, political party, ritual, immunity, guilt, punishment.*

Hozirgi kunda taraqqiyparvar ajdodlarimizning, jumladan jadidlarning ilg'or g'oya va qarashlarini tadqiq etish, ularning milliy davlatchilik va huquq rivoji to'g'risidagi nazariy qarashlari bilan birga amaliy tajribalarini ham o'rganish juda dolzarb ahamiyatga ega. Jadidlar qonun ustuvorligini ta'minlash asosida demokratik jamiyat qurishga intilganlar. Biz bugun Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessansni bunyod etishda, albatta, jadid allomalarimiz qoldirgan boy huquqiy merosdan kengroq foydalanishimiz kerak.

Tarixga nazar tashlasak Birinchi jahon urushi frontlaridagi mag'lubiyatlar, xalq xo'jaligidagi inqiroz Rossiya imperiyasiga halokatli ta'sir etdi. Iqtisodiy buhronlar xalq noroziligi bilan qo'shilib, siyosiy inqirozga aylandi va 1917-yil fevral inqilobi natijasida imperator

hokimiyati ag‘darib tashlandi. Mart oyida Rossiyada Muvaqqat hukumat hamda ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlaridan iborat qo‘shhokimiyatchilik vujudga keldi. 1917-yil 3-martda ushbu xabar Turkiston xalqiga e’lon qilindi. Turkistonda ham Muvaqqat hukumat idoralari va sovetlar tuzila boshlandi.

Muvaqqat hukumat yangi tarixiy sharoitda ham Turkistonni mustamlaka holida saqlab qolishga urindi. Turkiston general-gubernatorligi tugatilib, Turkiston qo‘mitasi tashkil topdi. Hukumat tuzilmalarining mahalliy aholiga nisbatan munosabati sobiq imperiya davriga qiyoslaganda unchalik o‘zgarmadi. Bu haqda 1917-yil 30-iyunda Andijon soveti a’zosi Abduqodir Qushbegiyev Turkiston qo‘mitasiga topshirgan yozma ma’ruzasida o‘lka soveti va Turkiston qo‘mitasining olib borayotgan munofiqona siyosatiga sha’ma qilib, shunday degan edi: «Tintuvlar, tergovsiz sud va muayyan bir aybnomalar qo‘ymasdan qamoqqa olishlar, turar-joy erkinligining buzilishi – bularning hammasi inqilob, erishilgan erkinliklarni saqlab qolish nomidan qilinmoqda! Butkul qarama-qarshi tushunchalarni qanday bayon qilish mumkin, shiorlar bilan dalillar o‘rtasidagi ziddiyatlarni qanday tushuntirsa bo‘ladi? Kelajakdagi huquqlar nomidan ochiqdan-ochiq qonunsizlik yuz bermoqda» [1:46].

Shunga qaramay Rossiyadagi inqilobiy jarayonlar Turkiston musulmon aholisining siyosiy faollashuviga sabab bo‘ldi. Musulmon ziyoli va ulamo yetakchilarining tashabbusi bilan «Sho‘roi Islomiya», «Sho‘roi Ulamo», «Turon», «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» kabi siyosiy tashkilotlar vujudga keldi. Ular tashkil etgan qurultoylarda Turkistonning davlat tuzilishi, boshqaruv shakli, adliya idoralarining bo‘lajak holati muhokama qilindi. Masalan, 1917-yil 12-14-iyulda Farg‘ona shahrida «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» siyosiy partiyasining birinchi qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Ushbu qurultoyda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov hamda ularga hammaslak bo‘lgan o‘nlab jadidchilik harakatining taniqli namoyondalari tomonidan «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» siyosiy partiyasining Maromnoma va Nizomnomasi ishlab chiqildi. E’tiborga loyiq tomoni shundaki, jadid mutafakkirlari Maromnomada nihoyatda muhim masalalardan biri sifatida adliya idoralariga alohida o‘rin ajratdilar.

Maromnomaning sakkizinchi bobi «Adliya masalasi» deb nomlangan bo‘lib, olti moddani o‘z ichiga olgan. Jumladan, ushbu bobning 1-moddasida sud mahkamalari va adliya organlari har qanday aralashuvdan ozod bo‘lishi va shariat hamda qonunlarga bo‘ysunishi lozimligi ko‘rsatib o‘tilgan. 3-moddada esa ijroiya organlari sudyalarning tayinlanishi, bir ishdan boshqa ishga o‘tishiga, shuningdek, tergovning borishiga aralashmasligi va ta’sir qilmasligi, jazolar tizimi parlament tomonidan ishlab chiqilgan konstitutsiya hamda qonunlar asosida belgilanishi ta’kidlanadi. 5-moddada tergov va sud ishlarini ko‘rish albatta, advokat ishtirokida olib borilishi lozimligi ko‘rsatib o‘tilgan edi [2:7]. Shuningdek, qurultoyda fuqarolar jinsi, irqi, millati, tili va dinidan qat’iy nazar sud oldida teng huquqligi va tegishli xatti-harakatlari uchun qonun oldida bir xil javobgarligi, agarda biror shaxs tegishli tashkilotlar ko‘rsatmasi bilan hibsga olingan taqdirda, unga 24 soat ichida ayb e’lon qilinishi lozimligi ta’kidlandi [2:7].

Musulmon siyosiy tashkilotlari mustaqil sud hokimiyati tashkil etish tarafdori edilar. Jumladan, ular tomonidan sudyalar daxlsizligini ta’minlash, davlat idoralari va mansabdor shaxslarning sudlar faoliyatiga aralashuviga yo‘l qo‘ymaslik, aybsizlik prezumpsiyasi kabi g‘oyalarning olg‘a surilishi o‘sha davr nuqtai nazaridan ulkan voqea edi. Turkistonda mu-sulmon siyosiy tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiya asosida demokratik davlat

tashkil etish uchun barcha asoslar mavjud edi. Biroq bolsheviklar partiyasining zo‘ravonlik bilan hokimiyatga kelishi siyosiy jarayonlarni mutlaqo boshqa o‘zanga burib yubordi.

Xuddi Rossiyada bo‘lgani singari, Turkistonda ham bolsheviklar partiyasi aholi o‘rtasida katta ta’sirga ega emas edi. Yerli aholi ularning puch va’dalariga ishonmadi va musulmon siyosiy tashkilotlarga ergashdi. Qonuniy, demokratik yo‘l bilan hokimiyatni egallashga ko‘zi yetmagan bolsheviklar zo‘ravonlik yo‘lini tanladi. Petrograd voqealarining ta’sirida 1917-yil 1-noyabrda Toshkentda zo‘rlik bilan sovet hokimiyati o‘rnatildi.

Hokimiyatni qurol bilan qo‘lga kiritgan bolsheviklar partiyasi yangi davlat boshqaruvini tashkil etish masalasiga o‘ta sinfiy va shovinistlarcha munosabatda bo‘ldi. Bu 1917-yil 15-22-noyabrda Toshkentda bo‘lib o‘tgan o‘lka sovetlarining III qurultoyida yaqqol namoyon bo‘ldi. Qurultoy bolsheviklarning tashabbusi va tazyiqi bilan o‘lkadagi yangi hokimiyatning rahbar organi tarkibiga ko‘p millatli mahalliy aholining birorta ham vakilini kiritmadi. Bu bilan yangi boshqaruv tizimi Turkiston xalqlariga mustaqillik berishni xohlamasligi va sobiq imperiya mustamlakalarini o‘z tasarrufida saqlab qolish uchun barcha choralarni ko‘rishini ma’lum qilgan edi.

Turkistonda sovet hokimiyati o‘rnatilgandan so‘ng sobiq imperiya tartiblari bekor qilinib, yangi boshqaruv tizimini tashkil etishga kirishildi. Jumladan, 1917- yil 24-noyabrda RSFSR XKS qabul qilgan sud haqidagi birinchi dekretga asosan 1917-yil 12-dekabrda Turkiston XKS sud to‘g‘risida buyruq e’lon qildi[3,-C.2-3]. Unda sobiq Rossiya imperiyasining barcha sud mahkamalari, chunonchi, okrug sudlari, sud palatasi bekor qilinib, saylovlar asosida tuziladigan yangi sudlar bilan almashtirilishi qayd etilgan edi. Sobiq sud mahkamalari bilan birga prokuror nazorati, tergov va advokatlar tashkiloti ham tugatildi.

Sobiq sud tizimi bekor qilingach, amalda yangi sovet sudlari tashkil topmadi. Natijada, Turkiston o‘lkasi Adliya xalq komissarligi RSFSR XKSga telegramma orqali murojaat etib, yangi sovet sudlari tuzilgunga qadar sobiq imperiya sudlari faoliyatiga ruxsat berishni so‘raydi[4]. Ushbu holat o‘rganib chiqilib, Markazning ko‘rsatmasi bilan 1917-yil 31-dekabrda Turkiston XKS shoshilinch dekret qabul qildi. Unda sovet sudlari tuzilguniga qadar sobiq imperiya sudlari faoliyat yuritishi, siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan ishlar esa mahalliy sovetlarga taqdim etilishi ko‘rsatib o‘tilgan edi [5].

Sovet hokimiyatining sud sohasida yuritgan siyosati keskin norozilikka sabab bo‘ldi. Garchi sobiq sudyalar faoliyatiga vaqtinchalik ruxsat berilsa-da, biroq ularning hammasi ham o‘z vazifasiga qaytmadi. Buning oqibatida, jamiyatda yalpi qonunsizlik muhiti vujudga keldi. Ma’muriy davlat idoralari, mansabdor shaxslar sud vakolatini o‘zlashtirib ish yuritar, fuqarolarni noqonuniy qamoqqa olish, sud-tergovsiz jazoga tortish avj oladi.

Siyosiy tuzumning beqarorligi mamlakatda yangi sud tizimini qaror toptirishga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. 1917-yilda tashkil topgan sovet hokimiyati faqat 1919-yilga kelib, ya’ni oradan ikki yil o‘tgachgina yangi sudlarni tashkil etishga muvaffaq bo‘ldi[6]. Shunda ham sovet sudlari o‘ta ziddiyatli tarzda faoliyat yuritdi. Jumladan, favqulodda komissiya, sovet xavfsizlik idoralari sudlar faoliyatiga aralashib, ishni o‘z manfaati yo‘lida hal etishga erishgan. Arxiv hujjatlarida bayon etilganidek, favqulodda idoralar sudyalarning hukm va qarorlarini bekor qilib, ishni qaytadan ko‘rishga buyruq berar, bu talabni bajarmagan sudyalar esa qamoqqa olinardi[7].

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda jadid ma’rifatparvarlari tomonidan bir qator siyosiy tashkilotlar tashkil etildi. Ushbu tashkilotlar tomonidan mustaqil sud hokimiyatini barpo

etishning nazariy asoslari, konsepsiyalari ishlab chiqildi. Qurultoylarda ular tomonidan ishlab chiqilgan odil sudlov idoralarini tashkil etish borasidagi aksariyat tamoyillar xalqaro huquq normalariga muvofiq edi. Bu esa jadid ma'rifatparvarlarining davlat boshqaruvi, siyosiy bilimlar borasida o'z davrining yetuk bilimdonlari ekanligidan dalolat beradi. Biroq, 1917-yilda Turkistonda zo'ravonlik bilan o'rnatilgan sovet hokimiyati bunga yo'l bermadi. Keyinchalik tashkil etilgan sovet sudlari hukmron tuzumning jazo quroli sifatida ish yuritdi va mustabid tuzum manfaatlarining himoyachisiga aylantirildi.

Adabiyotlar

1. A'zamxo'jayev S. Turkiston Muxtoriyati: Milliy-demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000.

2. «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» Maromnomasi ((Fan va turmush. – Toshkent, 1990. – № 7.

3. Сборник декретов и приказов Совета Народних Комиссаров Туркестанской Республики. –Ташкент: Типография ТАССР, 1918.

4. O'zbekiston Milliy arxivi R-38-fond, 2-ro'yxat, 4-ish, 55-varaq.

5. O'zbekiston Milliy arxivi R-38-fond, 2-ro'yxat, 52-ish, 180-varaq.

6. O'zbekiston Milliy arxivi R-38-fond, 2-ro'yxat, 94-ish, 18-varaq.

7. O'zbekiston Milliy arxivi R-38-fond, 2-ro'yxat, 54-ish, 119-varaq.

SADRIDDIN AYNIY ALLOMA FITRAT HAQIDA

Temirov Farrux Umedovich
tarix fanlari doktori (DSc), dotsent
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuz bergan ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar, xususan jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishi ma'lumotlar berilgan. Asosiy e'tibor ma'rifatparvar adib, adabiyotshunos olim Sadriddin Ayniyning Turkiston va Buxorodagi jadidchilik harakatining mashhur siymolaridan bo'lgan professor Abdurauf Fitrat ilmiy-ijodiy faoliyatiga daxldor fikr-mulohazalari va boshqa masalalar ochib berilgan. Ularning asarlarida ta'lim tizimini isloh qilish, eski madrasa usullarini yangilash, dunyoviy fanlarni joriy etish va jamiyatda ilm-ma'rifatni yoyish masalalari yoritilgan. Shuningdek, maqolada adabiyot va madaniyat orqali milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy ongni uyg'otish va taraqqiyotga erishish yo'llari ochib beriladi. Jadidlarning sa'y-harakatlari natijasida yangi usul maktablari tashkil etilib, zamonaviy bilimlarga asoslangan ta'lim tizimi shakllana boshlagani ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *Ayniy, Fitrat, Esdaliklar, Ahmad Donish, Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniy, Sharifjon Maxdum Sadr Ziyo, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulvohid Munzim, Fayzulla Xo'jayev, Usmonxo'ja Po'lat o'g'li, Atoxo'ja, Mazhar Mahzum, madrasa, adabiyot, jadidchilik, ma'orif, madaniyat.*

Annotation. This article examines the socio-cultural changes that took place in Central Asia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, particularly the formation and development of the Jadid movement. Special attention is given to the educational activities of the writer and literary scholar Sadriddin Ayni, as well as his views on the scientific and creative work of one of the prominent figures of Jadidism in Turkestan and Bukhara – Professor Abdurauf Fitrat.Their works address issues such as reforming the education system, modernizing traditional madrasa methods, introducing secular sciences, and promoting knowledge and enlightenment in society. The article also explores ways of developing national identity, awakening social consciousness, and achieving progress through literature and culture.It is emphasized that, as a result of the efforts of the Jadids, new-method schools were established, and a modern education system based on contemporary knowledge began to take shape, which is analyzed from a scientific perspective.

Key words: *Ayni, Fitrat, Memoirs, Ahmad Donish, Mirzo Abdulazim Somiy Bustoniy, Sharifjon Makhdum Sadr Ziyo, Mahmudkhoja Behbudi, Abdulvahid Munzim, Fayzulla Khojayev, Usmonkhoja Pulat ogli, Atokhoja, Mazhar Mahzum, madrasa, literature, Jadidism, education, culture.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-культурные изменения, произошедшие в Центральной Азии в конце XIX – начале XX века, в частности процесс формирования и развития джадидского движения. Основное внимание уделено просветительской деятельности писателя и литературоведа Садриддина Айни, а также его взглядам на научно-творческую деятельность одного из видных представителей джадидизма в Туркестане и Бухаре – профессора Абдурауфа Фитрата. В их произведениях освещаются вопросы реформирования системы образования, обновления традиционных методов медресе, внедрения светских наук и распространения знаний и просвещения в обществе. Также в статье раскрываются пути формирования национального самосознания, пробуждения общественного сознания и достижения прогресса через литературу и культуру.Отмечается, что в результате усилий джадидов были созданы школы нового метода, и начала формироваться система образования, основанная на современных знаниях, что анализируется с научной точки зрения.

Ключевые слова: *Айни, Фитрат, Воспоминания, Ахмад Дониш, Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний, Шарифджон Махдум Садр Зиё, Махмудходжа Бехбуди, Файзулла Ходжаев, Усмонходжа Пулат угли, Атоходжа, Мазхар Махзум, мадраса, литература, джадидизм, росвещение, культура.*

Tarixnavis adib, yirik so‘z san’atkori, Buxoro tarixining mohir bilimdoni, jamoat arbobi va akademik Sadriddin Ayniy (1878-1954) olimlar, shoirlar umuman o‘z davrining o‘qimishli, ziyoli kishilari to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlarni tarixiy, badiiy va memuar xarakteridagi asarlarida keltirib o‘tgan. Bu jihatdan uning 1926 yilda Moskvada, o‘zbek tilida, arab imlosida chop etilgan “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” [S.Ayniy, 1926], “Namunai adabiyoti tochik” [S.Ayniy, 1926], (“Tojik adabiyotidan namunalar”),”Qisqacha tarjimai holim” [S.Ayniy, 1963], va “Esdaliklar” [S.Ayniy, 1965-1967], kabi yirik asarlari muhim ahamiyatga egadir.

S.Ayniy o‘zining asarlarida ko‘pgina tarixiy shaxlarni; Ahmad Donish (1827-1897), Mirzo Abdulazim Somiy Bo‘stoniy (1839-1908), Sharifjon Maxdum Sadr Ziyo (1865-1932), Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919), Abdulvohid Munzim (1877-1934), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Fayzulla Xo‘jayev (1896-1938) va boshqalarni hurmat va ehtirom ila tilga olib o‘tib, bularning ayrimlari haqida o‘z asarlarida alohida boblar ajratgan, mahalliy gazeta va jurnallarda maxsus maqolalar yozgan. Yuqorida tilga olingan shaxslar S.Ayniy bilan bir davrda yashagan, maslakdosh bo‘lgan zotlardir. Mana shunday zotlardan biri, Buxoro jadidchilik harakatining mashhur siymolaridan, shoir, dramaturg, adabiyotshunos, musiqashunos, alloma Abdurauf Fitrat Buxoriy hisoblanadi.

S.Ayniy o‘zining 1926-yilda Moskvada, tojik tilida, arab imlosida nashr etilgan “Tojik adabiyotidan namunalar” asarida Fitratning adabiy merosi, shoirlik iste’dodi va uning Buxoro adabiy va ilmiy muhitida tutgan mavqei haqida so‘z yuritsa, “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” nomli tarixiy asarida Fitratning jadidchilik faoliyati, ma’orif va madaniyat sohasida olib borgan ishlari, siyosiy-ijtimoiy qarashlari to‘g‘risida mufassal ma’lumotlarni keltirib o‘tib, uni ehtirom va samimiyat bilan tilga oladi.

S.Ayniy “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asarida Fitrat haqida quyidagi muhim ma’lumotlarni keltiradi: “Buxoro inqilobi tarixida Fitrat va uning asarlari muhim hisoblanadi, bu borada alohida bobda yozish lozim bo‘ldi. Fitrat 1910- yil bahorida hamrohi Muqimbek bilan Eron yo‘li orqali Istanbul ketgan edi. Fitrat zotan iste’dodli Buxoro talabalaridan bo‘lib, eski adabiyotda va ulumi arabiyada mahorat paydo qilgan edi. Oxirgi yillarda ilm sohasida, yangi adabiyotga fikri ochilib, Buxoroning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ilmiy ahvolini o‘rganib, viloyat atroflariga safar qilib, muhim ma’lumotlarni to‘plagan edi”. [S.Ayniy, 1926, 86]

Shuni ham eslatib o‘tish o‘tish lozimki Sadriddin Ayniy va Abdurauf Fitrat ayni bir davrda yashab, bir ilmiy muhitda ta’lim va tarbiya olib, ko‘pgina tarixiy voqealarning jonli guvohi bo‘lgan ma’rifatparvar adiblar hisoblanadi. S.Ayniy va Fitrat doimo do‘stona aloqada bo‘lgan. Ular Buxoroda ilmu – ma’rifatni tarqatishda va yuksaltirishda, yosh avlodning tafakkurini boyitish, milliy adabiyotni jamiyatga xizmat qildirish bilan shug‘ullangan ijodkorlar hisoblanadi. “Fitrat Buxoroda 18 yoshlariga qadar o‘qidi. So‘ng haj qildi. Turkiya, Hindiston, Arabistonda bo‘ldi” – deb yozadi Ayniy [S.Ayniy, 1926, 88].

1909-yilda Buxoro jadidlari: Ahmadjon Hamdiy, Abdulvohid Munzim, Hamidxoja Mehriy, Sadriddin Ayniy, Xoja Rafe’, Mukammal Burhonlar “Tarbiyai atfol” (“Bolalar tarbiyasi”) nomli yashirin jamiyat tuzadilar. “Tarbiyai atfol” jamiyati iqtidorli yoshlarni Orenburg, Ufa, Qozon, Bog‘chasaroy, Istanbul kabi shaharlarga o‘qishga yuborishni birinchi vazifa sifatida belgilagan.

1910-yilda Buxorodan kamoli tahsil uchun rafiqlarimizdan Usmonxo‘ja Po‘lat o‘g‘li, uning birodari Atoxo‘ja, Mazhar Mahzum – Burxon Mahzum o‘g‘li, Muqimbek va Abdurauf Fitrat Istanbulga safar qildilar. Fitrat Buxoro o‘quvchilarining, aning iste’dodli, ham aning fozili sanalar edi. Mirzo Abdulvohid Munzim maktabiga ko‘p qatnashib yurgan bo‘lmasada, mudarris Abduqodir Mahzum vositasi bilan “Sirotu-l-mustaqim” majmuasini mutolaa qilib fikri ochilg‘an: Istanbul safari uchun hozirlamoq ko‘rub yurgan edi. Mazkur talabalar qatorida ul ham Istanbulga ketdi” [S.Ayniy, 1926, 88]. Bundan ko‘rinadiki Fitrat va uning do‘stlari ushbu jamiyat tarafidan Istanbulga yuborilgan.

Turkiyaga o‘qishga kelgan yoshlar Istanbulda Fitrat boshchiligida “Tarbiyai atfol” jamiyatining “Buxoro ta’mimi ma’orif jamiyati” (“Jamiyati nashri maorifi Buxoro”) nomi bilan uning sho‘basini ochadilar. Ayniy keltirgan ma’lumotlarga qaraganda “Buxoro ta’mimi maorif jamiyati”ning tashviqot va targ‘iboti bilan 1911-yil tahsilida Istanbul maktablarida buxorolik yoshlar 15 nafarga va 1912-1914-yillarga kelib ularning soni katta-kichik 30 taga yetadi. Fitrat Istanbulda, 1909-yilda, o‘zining “Munozara”, 1910-yilda “Sayha” she’rlar to‘plami, 1911-yilda esa “Hind sayyohi bayonoti” kabi asarlarini nashr etilishiga erishadi.

Tarixnavis adib .Ayniy yozganidek, Buxoroga yashirin yo‘llar bilan olib kelingan bu asarlar, ayniqsa, to‘liq nomi “Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning qilg‘on munozarasi” asari “Yosh buxoroliklar”ning dunyoqarashlarini keskin o‘zgartirib yuboradi va keyinchalik Buxoro amirligini larzaga keltirgan siyosiy harakatning boshlanishiga sabab bo‘ladi. 1914-yilda Fitrat Turkiyadan Buxoroga maorif va madaniy-ijtimoiy qurilish haqidagi yangi g‘oyalar bilan qaytib keladi.

S.Ayniy o‘zining “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asarida Fitratning ilmiy ijodiy yo‘li va asarlariga ko‘proq to‘xtalib o‘tgan. Jumladan, uning “Munozara”, “Sayyohi hindi”, “Rahbari Najot”, “Oila”, “Sayha” va “Musulmononi Dor-ur-rohat” kabi asarlari haqida qisqacha, lekin muhim ma’lumotlarni keltirib o‘tadi. Masalan, Fitratning “Munozara” asari xususida quyidagilarni yozadi: “Birinchi asari fors tilida “Munozara” nomida bo‘lib, unda qadim jadid muhokamalari ham qaror topgan edi. Bu asar sodda forsiy tilda Buxoro xalqining ahvoli ruhiyasi e’tiborga olingan, roman tariqasida yozilgan edi. Buxoro xalqiga yaxshi ta’sir ko‘rsatdi. Fitrat moddiy jihatdan qo‘li kalta bo‘lishiga qaramasdan, o‘z sarmoyasidan bu kitobni Istanbulda nashr qilib, Buxoroga uzatdi. Taraqqiyparvar mudarris Abdulvohid Mahdum (1918 yilda Toshkentda vafot etgan) bu asarning 150 nusxasini xo‘rjiniga solib odamlarga berdi, kim o‘qiy olmaydi o‘zi o‘qib berardi. (Bu kitob Hoji Muin Samarqandiy tomonidan o‘zbek tiliga tarjima va nashr etildi)” [S.Ayniy, 1926, 88].

Haqiqattan ham S.Ayniy aytganidek Fitratning “Munozara” asari Buxoro xalqiga, yoshlarning tafakkurini uyg‘otishga katta ta’sir ko‘rsatadi. Fitrat ushbu asarini 1909-yilda yozib, 1912-yilda Istanbulda o‘z mablag‘idan nashr etadi. Muallif asarni fors-tojik tilida yaratgan. 1912-yilda Hoji Muin o‘zbek tiliga tarjima qilib “Turkiston viloyatining gazeti” ro‘znomasida bosdiradi. 1913-yilda Mahmudxo‘ja Behbudiyning so‘nggi so‘zi bilan alohida kitob holida chop etiladi. Shu yili rus tiliga ag‘dariladi. “Turkestanskiye vedemosti” gazetasining 13-, 15-, 20-oktyabr sonlarida V.B.Andreyevning u haqdagi taqrizi bosiladi.

“Uchinchi asari she’rlar majmuasidan iborat fors tilida “Sayha” kichik hajmda chop bo‘lgan edi. Shoir bu majmuada jabr-zulmdan so‘z yuritadi. Agar aytsakki bu asar o‘qiydiganlarga elektr quvvatidek ta’siri qilgan edi, – desak hargiz mubolag‘a qilmaysiz. “Sayha” Buxoroga yashirin yo‘llar bilan kelgan edi va Buxoroda yashirin tarqatilgan edi”, – deb yozadi Ayniy.

Fitratning ushbu to‘plami 1911-yil, “Fitrati Buxoroi” imzosi bilan Istanbulda chop etilgan. “Sayha” so‘zining (forscha) tarjimasi “na’ra, bong” bo‘lib, da’vat va chaqiriq ma’nolarida qo‘llanilgan. To‘plamga to‘qqiz g‘azal, ikki tarkibband va bir necha qit’a kiritilgan. Bu she’rlar 1914-yilning iyul oyida “Sadoi Turkiston”da har bayt ostida turkcha mazmuni bilan birgalikda chop qilingan [Boltaboyev H., 2007, 30]. F.Xo‘jayevning qaydiga ko‘ra, bu gazeta Fitratning she’rlari chiqqandan keyin to‘xtatib qo‘yilgan. Ayniy “Namunai adabiyoti tojik”

asarini tuzganda mana shu to‘plamdan bir necha she’rlarni keltirib, Fitratni XX asr fors-tojik she’riyatining asoschisi sifatida ko‘rsatadi [S.Ayny, 1926, 534-545].

“To‘rtinchi asari – deb yozadi S.Ayniy “Rahbari najot”dir, bu risola turli masalalardan iborat bo‘lib, aqliy va naqliy dalillardan bayon topgan, ijtimoiy va iqtisodiy hayotda rahnamo edi”. S.Ayniy “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asarida Fitrat haqida keltirgan ma’lumotlari yakunida yozadi:

“Beshinchi asari “Oila”- oilaviy hayot masalalari islohidan bahs qilar edi. Bu asar ham fors tilida bo‘lib, Mirzo Abdulvohid mablag‘idan chop bo‘lgan edi”. Oila hayotini isloh qilish masalalariga bag‘ishlangan Fitratning bu asari “Oyila yoxud vazifai xonadori” deb nomlanib, 1914-yilda yozilgan. S.Ayniy Fitratning asarlariga to‘xtalarkan, negadir yangi maktablar uchun yozgan “Mavludi sharif” va “Muxtasar islom tarixi” nomlarini keltirmaydi, buning boisi bizningcha bu asarlarning diniy ruhi sarlavhadayoq aks etganidan bo‘lsa kerak.

“Oltinchi asari “Musulmononi Dor-ur-rohat” bo‘lib, Ismoilbek Gasprinskiyning “Dor-ur-rohat musulmonlari” nomli asarining forsiy tarjimasi edi. “Kitobxonai ma’rifat” xarjidan Buxoroda, yoshlar tarafidan ta’sis ko‘rgan edi, nashr qilindi” [S.Ayniy, 1926, 91].

Shuni ham aytib o‘tish kerakki, S.Ayniyning 1914-1918-yillarda Sharqiy Buxoro va Farg‘ona vodiysi hududlarida yashovchi aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, boy-kambag‘al o‘rtasidagi munosabatlari, davlat amaldorlari va zodagonlarning mahalliy xalqqa o‘tkazgan jabr-zulmidan hikoya qiluvchi “Odina” nomli asariga Abdurauf Fitrat so‘z boshi yozgan va muallifning ushbu asariga yuqori baho bergan. Jumladan, Fitrat yozgan so‘z boshida quyidagi so‘zlarni o‘qishimiz mumkin: “Sarguzashti tojiki kambag‘al yoki Odina” (“Odina yoki bir tojik kambag‘alining sarguzashti”) nomli kitob, rafiq va do‘st Sadriddin Ayniynikidir, shubhasiz mashhur hikoyadir, bu asar maydonida arzu-shikoyat ko‘rsatilgan”.

Ma’lumki, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topgandan keyin 1921-yilda Turkiston Sho‘rolar hukumatining Maorif Xalq Komissarligi bu Buxorodagi saqlangan amirlik va shaxsiy kutubxonalarni aniqlashga kirishadi. Bu ishda maxsus komissiya tuzilib, uning tarkibida hay’at boshlig‘i etib, taniqli tarixchi olim, professor Po‘lat Soliyev, taftish ishlarni nazorat qilish va yozib borishga mas’ul professor Abdurauf Fitratlar rahbarlik qilishgan. Hay’at vakillari 1921-yilda Buxorodagi mavjud kutubxonalarni izlash va undagi nodir qo‘lyozma kitoblarni ro‘yxatga olib Toshkentga xabardor qilish bo‘lgan.

Buxorodagi madaniy yodgorliklar, turli-tuman, katta-kichik kutubxonalarni aniqlashga muvaffaq bo‘lgan professor Abdurauf Fitrat boshchiligida tashkil topgan komissiyasi Turkiston Sho‘rolar hukumatining Maorif Xalq Komissarligiga quyidagi ma’lumotni xabar qiladi: “Biz Buxoroda kelib o‘z ishimizga tushdik. Buxoroda eng mashhur, eng boy uch kutubxona bor ekan. Birinchisi bo‘lgan qozikalonning kutubxonasi, ikkinchisi (shahzoda, amir Muzaffarxonning o‘g‘li) Muhammad Siddiqxon Hashmat Buxoriyning kutubxonasi, uchinchisi, qozi Muhammmad Sharifjon Maxdum Sadr Ziyo degan bir kishining kutub-xonasidir”.

Fitrat Buxoroda o‘quv yurtlari va maktablar uchun darsliklar yozish va chop etish, o‘quvchilarni bu darsliklar bilan ta’minlash, xalq xo‘jaligi ravnaqi uchun turli xil iqtisodiy islohotlar o‘tkazish, Amudaryo flotiliyasidan BXSR manfaatlari yo‘lida foydalanish, vaqf yer-larini hisobga olish va undan foydalanishni nazorat qilish, narx-navoni arzonlashtirish, vayron bo‘lgan shaharlarni tiklash, me’morchilik obidalarini asrash kabi turli ishlarda qatnashdi.

Fitrat ona yurtiga kelgach, eng avvalo, 1921-yilda Buxoro ilmiy jamiyatini tuzadi. U mahalliy ziyolilar va ulamolar bilan hamkorlikda turli fanlar tarixiga oid qo‘lyozmalarni to‘plashga kirishadi. Bu qo‘lyozmalar bugungi kunda Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Bu ishga u Sadriddin Ayniy, shuningdek, Musojon Saidjonov (o‘sha paytda BXSR Maorif xalq noziri), Mirzo Salimbek (Buxoro amirligida qushbegi bo‘lgan mashhur tarixchi), Sadr Ziyo (Sharifjon Maxdum) va boshqalarni jalb qiladi.

Turkiston Respublikasi rahbariyatining qarori bilan 1920-yildan boshlab Mirzo Ulug‘bek madrasasi mudarrislari pedagog kadrlar tayyorlash bo‘yicha qisqa muddatli kurslarga jalb qilinib, ularning bitiruvchilari keyinchalik ta’lim muassasalarida dars bera boshladi. 1927-yil 22-yanvarda O‘zbekiston SSR poytaxti Samarqandda Oliy pedagogika instituti tashkil etildi. Ushbu ta’lim muassasasi Markaziy Osiyodagi birinchi oliy o‘quv yurtlaridan biri edi. Bu ta’lim dargohida oliy ma’lumot olgan milliy ziyolilarning taniqli vakillari bilan bir qatorda sobiq ittifoqning Moskva, Leningrad va Kiyev shaharlaridan professor-o‘qituvchilar institutga ishga taklif etiladi.

1928-yil Toshkentda tojik tili va imlo masalasida konferensiya bo‘ladi. Konferensiyada Tojikiston va boshqa hududlardan ham o‘z sohasining ko‘pgina mutaxassislari, olimlari qatnashadi. Rus olimlaridan, professorlar A.A.Semyonov, M.A.Andreyev va boshqalar. Konferensiyada lotin alifbosi masalasida ikki loyiha ko‘rib chiqiladi. Birinchi loyiha professor Fitrat va ikkinchi loyiha professor Freymanga tegishli edi. Konferensiyada olim S.Ayniy ham o‘zining ma’ruzasi bilan ishtirok etib, muhim ilmiy masalalarda nutq so‘zlaydi.

1930-yilda ta’lim muassasasi Oliy pedagogika akademiyasiga aylantirildi. Akademiyaning birinchi rektori Karim Abdullayev (1931–1935) bo‘lib, keyinchalik u Stalin qatag‘oniga uchragan edi. 1933-yilda Pedagogika Akademiyasi va Tibbiyot instituti negizida Markaziy Osiyodagi eng yirik universitetlardan biri – O‘zbekiston davlat universiteti tashkil etildi. 1941-yilda universitetga Alisher Navoiy nomi berildi. 1960-yildan O‘zDU Samarqand davlat universiteti (SamDU) deb atala boshladi. SamDU O‘zbekistondagi eng yirik va keksa oliy o‘quv yurtlaridan biri bo‘lib, uni Sharof Rashidov, Muso Mo‘minov, Ibrohim Mo‘minov, Yahyo G‘ulomov, Vafo Mo‘minov, Hamid Olimjon, Uyg‘un, Amin Umariy, Hasan Po‘lat, Oydin, Usmon Nosir, Mirtemir, Asqar Muxtor, Tolib Mo‘minov, Botirxon Valixo‘jayev, Ubay Orifov, Mavlon Vahobov, Hamid Inoyatov, Abdurahmon Hamroyev, Farhod Qosimov, va A.Bahovutdinov kabi mashhur insonlar tugatgan.

Sadriddin Ayniy va Abdurauf Fitrat ham ushbu oliygohda o‘zbek mumtoz adabiyoti kafedrasining tashkil etilishida tashabbuskor bo‘lishgan. 1935-yildan boshlab S.Ayniy nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalariga ilmiy rahbar, konsultant va bir qator tadqiqotlarga opponentlik qildi hamda ko‘plab ilmiy kadrlar va shogirdlar yetishtirdi . 1943-yil noyabr oyida O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi tuzilganda akademiya tarkibiga saylangan akademiklar orasida S.Ayniy ham bor edi

Muxtasar qilib shuni aytish mumkinki, Ayniy va Fitrat o‘z ijodlariga befarq bo‘lmagan, hammaslak bo‘lib, bir-birlarni doimo qo‘llab-quvvatlagan. Zero bu ikki olim nafaqat Buxoro uchun, balki O‘zbekiston uchun, uning ravnaq topishiga, obro‘-e’tiborini ko‘tarishga, kerak bo‘lsa jonlarini fido qilishga tayyor bo‘lgan o‘zbek xalqining asl farzandlari edi.

Adabiyotlar

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: ССР халқлари марказий нашриёти 1926

2. Айнй С. Намунаи адабиёти тожик. – Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқии Жамоҳири шўравии Сўсиёлистй, 1926.

3. Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим. / Асарлар. 8 жилдлик. 1-ж. - Тошкент: 1963.

4. Айний С. Эсдаликлар. I – IV қисмлар. / Асарлар. 8 жилдлик. 5-7 жилдлар. - Тошкент: 1965-

5. Навқирон Бухоро. // Илмий ва адабий-бадиий жарида. 1992, № 6. – Б. 26.

6. Elbek. Buxorog‘a yuborilg‘an o‘zbek bilim hay’atining ishlagan ishlari // “Qizil Bayroq”. 1921-yil. – №29.

7. Самарқандда Айнийшунослик / Айнийшиносӣ дар Самарқанд. Устод Садриддин Айнийнинг 141 йиллигига бағишланади. – Тошкент: Vneshinvestprom, 2019. – Б. 36.

8. Тўрақул Зеҳний. Санъати сухан. – Душанбе, 2013.

9. O‘zbekiston Milliy arxivi, 47-fond, 1-ro‘yxat, 240-ish, 25-varaq.

10. O‘zbekiston Milliy arxivi, 47-fond, 1-ro‘yxat, 108-ish, 88-89-varaqlar.

ABDURAUF FITRATNING BUXORO SHAHSHMAQOMINI YOZIB OLINISHIDAGI XIZMATI

Ulug‘murod Amonov
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Buxoro davlat pedagogika instituti.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning Buxoro Xalq Sho‘rolar Jumhuriyatining Ma’orif noziri sifatida faoliyat yuritganda yangi ta’lim tizimini yaratib, shu tizimda Turkistonda – Buxoroda, o‘z uyida ilk Shashmaqom musiqa maktabini tashkil etishi hamda ruslarning mashhur kompozitori V. A.Uspenskiyni Buxoroga taklif qilib, o‘z davrining maqomxonlari va maqomdonlari ota Jalol Nosir o‘g‘li, ota G‘iyos Abdug‘ani o‘g‘li, Levicha (Levi Boboxonov), Qori Najm, Abdusamad Begijon, shuningdek, Abdurahmon Umarov va Ma’rufjon Toshpo‘latovlardan Shashmaqom – Buxoro shashmaqomini 105 ta kuy va qo‘shig‘ini notaga tushirib, Moskvadan alohida nashr etishi haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, Buxoro Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati, Maorif noziri, maqom, Shashmaqom, maqom ustasi, V.A.Uspenskiy, kompozitor, nota.*

Аннотация. В данной статье описывается работа Абдурауфа Фитрата на посту министра образования Бухарской Народной Советской Республики, создание новой системы образования, организация первой в Туркестане музыкальной школы шашмакома – Бухары – у себя на родине, а также приглашение в Бухару известного русского композитора В.А.Успенского, который сочинил 105 мелодий и песен шашмакома – бухарского шашмакома – макомханов и макомдонов своего времени, таких как Ата Джалол Насир оглу, Ата Гийос Абдугани оглу, Левича (Леви Бобоханов), Кори Наджм,

Абдусамад Бегиджон, а также Абдурахмон Умаров и Маруфжон Ташполатов. Рассматривалась возможность отдельной публикации этой работы в Москве.

Ключевые слова: *Абдурауф Фитрат, Бухарская Народная Советская Республика, министр образования, маком, шашмаком, мастер макома, В.А.Успенский, композитор, ноты.*

Abstract. This article describes Abdurauf Fitrat's work as the Minister of Education of the Bukhara People's Soviet Republic, creating a new education system, organizing the first Shashmaqom music school in Turkestan - Bukhara, in his home, and inviting the famous Russian composer V. A. Uspensky to Bukhara, where he composed 105 melodies and songs of Shashmaqom - Bukhara shashmaqom - from the maqomkhans and maqomdons of his time, such as Ata Jalol Nasir oglu, Ata Ghiyos Abdugani oglu, Levicha (Levi Bobokhanov), Qori Najm, Abdusamad Begijon, as well as Abdurakhmon Umarov and Marufjon Tashpolatov. It was considered to publish it separately from Moscow.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, Bukhara People's Soviet Republic, Minister of Education, maqom, Shashmaqom, maqom master, V.A.Uspensky, composer, sheet music.*

Abdurauf Fitrat fenomenining naqadar buyukligini uning ilmiy-badiiy ijodi, ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy sohadagi asarlari va faoliyati bilan tanishish jarayonida yanada chuqurroq anglaysan kishi. Fitrat qomusiy olim sifatida mumtoz adabiyot tadqiqotchisi, adabiyotshunosi; sharqshunosi, manbashunosi, turkologi; o‘zbek xalq og‘zaki ijodi materiallarini to‘plashni tashabbuskori va birinchi folklorshunosi; siyosiy-ijtimoiy asarlari jamiyatshunosi sifatida bo‘y ko‘rsatadi. Biroq Abdurauf Fitratning xalqimiz oldidagi yana bir buyuk ishi borki, tilga olinmaydi. U musiqa folklori – Shashmaqomning notaga tushurib, bugungi kunga qadar insoniyatning bebaho ma’naviy boyligi sifatida tan olinishiga sababchilardan biridir.

Ilmiy izlanishimiz jarayonida Abdurauf Fitratning “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalining 1925-yil 2-soni (94-95-betlar)da “Shashmaqom” deb nomlangan kichik bir maqolasini topdik. Shu maqolani to‘lig‘icha e’tiboringizga havola etib, keyin tafsilotlarining tahliliga kirishsak.

“O‘zbek madaniyatining, o‘zbek hayotining haligacha tadqiq etlmagan jihatlaridan biri o‘zbek muzikasidir. Buyuk inqilobdan so‘ngra o‘zbek o‘lkasining har tomonida muzikamizni tirguzmak eski muzika asarlarini yo‘qolishidan qutqarmoq, saqlamoq uchun tebrabnishlar, harakatlar bo‘lg‘oni, maktablar ochilg‘oni ma’lumdir. Bu maktablarning birtasi Buxoroda ochilg‘an “Sharq musiqiy maktabi”dir. Rus muzika olimlaridan V.A.Uspenskiy Buxoro Maorif nazoratining chaqirishi bilan Sharq musiqiy maktabida bir yildan ortiq ishladi, eski tarixiy muzika asarlarini “nuta”ga (notaga. A.U.) oldi.

V.A.Uspenskiy tomonidan yozilg‘an mana shul “Nuta”lar Buxoro hukumati hisobig‘a, Maskvada, “Shash maqom” – “Шесть музылальных поэм” ismi bilan olti daftarda bosilib chiqti, buning bir nusxasi idoramizga keldi. “Shash maqom” majmuasi yuz yigirma sakkiz betda yozilg‘on yuz besh kuydan iboratdir. Noshiri Buxoro Maorif nazorati bosilishig‘a nazorat qilg‘an Fitrat ham N.N.Mironuf. “Shash maqom” dog‘i olti asos “Maqom”: Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq “Maqom”lari bo‘lib har bir “Maqom”; “Mushkilot” (Sodagina cholg‘i), “Nasr” (Qo‘shiq bilan cholg‘i), “Ufar” (*Tans* bilan cholg‘i)dan iborat uchga uchka bo‘lingan. Har bir bo‘lim necha kuylarga taqsim qilingan. Har bir kuyni yozg‘onda nutaning bosh tomonida shul kuyning usuli ham ko‘rsatilib borilg‘an.

Muzikamiz dunyosida shunday muhim bir asarni bor etgan, Buxoro hukumatiga ham “Uspenskiy”ga biz tashakkur qilamiz. O‘zbek muzikasiga oid teran ma’lumotini bilganimiz uchun bu asarning asliga muvofiq chiqqanig‘a juda yaxshi ishong‘animizni bildiramiz. Ancha g‘ayrat ham kuch sarf etilib bor etilgan muhim asarning bizcha muhim kamchiligi bo‘lg‘on muzikamizning tarixini ilmiy asoslarini, usullarini, cholg‘ularimizning turlarini ko‘rsatib bir muqaddima yozilmag‘on. Hatto bu to‘g‘rilarda bir ikki xatg‘ina ma’limot ham berilmagan. Mana bu hol; mazkur muhim asar uchun katta bir kamchilik, keng bir bo‘shliqdir. Biz bu bo‘shliqni to‘ldirmoq uchun jurnalning kelgusi sonida, “Shash maqom” majmuasini asos tutib, muzikamizga oid tafsilli bir maqola kirgizishga tirisharmiz.

Fitrat”

Fitrat Fayzulla Xo‘jayevning da’vati bilan 1921-yilning 9-martida Toshkentdan Buxoroga qaytgach, ona yurtida maorif va madaniyat ishlari bilan jiddiy shug‘ullana boshladi. Sadr Ziyo, Musa Saidjonov kabi bir qator maslakdoshlari bilan hamkorlikda ilmiy jamiyat tuzib, turli fanlarga oid Nodir qo‘lyozmalarni to‘plashga kirishdi. 1922-1923-yillarda Buxoro xalq Sho‘rolar Jumhuriyati (BXShJ) ning maorif noziri vazifasida ishlagan kezlari bu faoliyati doirasini yanada kengaytirdi. Endi u Buxoroda Sharq dorilfununini tashkil etish asoslarini tayyorlashga kirishdi, ayni chog‘da mamlakat miqyosida umumta'limni yo‘lga qo‘yish va bu jarayonga o‘quvchilarni ommaviy safarbar etish tadbirlarini amalga oshira bordi. Bu sohada, xususan, uning musiqiy ta'limni yo‘lga qo‘yish va umuman musiqiy ishlarni jonlantirish sohasidagi tashabbuskorligi ayricha ahamiyatga molik.

Fitrat musiqiy ta’limni va bu sohadagi tadqiqotlarni yo‘lga qo‘yishni ko‘zlab, Buxoro shahrining Ravg‘angaron guzarida BXShJ hukumati tomonidan o‘ziga in’om etilgan hovli (hozir xususiylashtirilgan 8-uy)da ixtisoslashgan musiqa maktabi tashkil etdi. Bu maktab “Sharq musiqa maktabi” atalib, yevropacha usuldagi musiqa maktabidan farq qilar, unda ta’lim jarayoni sharqona ustoz-u shogird saboqlari asosida qurilgan edi. Unga BXShJ hukumatining 1921-yil 10-avgustdagi farmoyishi bilan Abdurauf Fitrat direktor, Domla Halim Ibodov ilmiy mudir etib tayinlangan edi. (Qarang: GTsA, uzr, f.56, op.1, D.18, 33-varaq). Maktabda musiqa ta’limini amalga oshirishda o‘sha zamonning mashhur maqomxonlari va maqomdonlari ota Jalol Nosir o‘g‘li, ota G‘iyos Abdug‘ani o‘g‘li, Levicha (Levi Boboxonov), Qori Najm, Abdusamad Begijon, shuningdek, Abdurahmon Umarov va Ma’rufjon Toshpo‘latov kabi ustoz san’atkorlar jalb etiladi. Keyinchalik shu ustozlardan saboq olgan Sharq musiqa maktabi talabalari safidan mohir maqomxonlar Shohnazar Sohibov, Fazliddin Shahobov, Borux Zirkiev va zabardast bastakorlar Muxtor Ashrafiy, Mutavakil Burhonovlar etishib chiqishdi.

Abdurauf Fitrat Sharq musiqa maktabida ta’limni tashkil etish jarayonida yana bir haqiqatni anglab yetdi: asrlar davomida xalq dahosi tomonidan yaratilgan Buxoro shash-maqomini shu ustozlardan yozib olish va abadiyligini ta’minlashni kechiktirmaslik zaruriyatini tushundi. Shu xususda maslakdoshi, o‘sha vaqtdagi BXShJ hukumati raisi Fayzulla Xo‘jaevga murojaat qiladi. Nihoyat ular o‘zaro kelishib, o‘sha davrning yetuk musiqashunosi, taniqli etnograf Viktor Aleksandrovich Uspenskiyga murojaat qilishga qaror qildilar. Bu haqda maqomshunos O.Matyoqubov shunday yozadi: “Bunda Fitratning uzoq maqsadlarni ko‘zlovchi dono rahbar ekanligi yana bir karra namoyon bo‘ladi. Shashmaqomni o‘rganish va yosh avlodga uqtirishdan asosiy maqsad o‘zbek musiqasi istiqbolini eski mumtoz an’analarga bevosita bog‘lash hamda yangi musiqiy tafakkurni barpo etishda milliylikni ustivor yo‘nalish

etib belgilash, ota-bobolar merosiga nisbatan hurmat va e’tiborni o‘z joyiga qo‘yish edi”[2. 23-24.].

Shuni mamnuniyat bilan qayd etish joizki, garchi V.A.Uspenskiy g‘arb musiqiy an’analari ruhida saboq ko‘rib shakllangan esa-da, bu ishga jiddiyat va g‘ayrat bilan kirishdi. Bunda Fitrat Shashmaqom kuylarini notaga yozib olish ishlarini tubandagicha tashkil etishni yo‘lga qo‘ydi. Sharq musiqa maktabining muallimlari ota Jalol boshchiligida navbatma-navbat Shashmaqom sho‘balariga oid u yoki bu kuyni doira va tanbur jo‘rligida ijro etishgan. V.Uspenskiy uni notaga ko‘chirgan, so‘ngra, albatta, shu yozib olingan kuyni fortepianoda chalib bergan. Ota Jalol boshchiligidagi nufuzli hay’at nazoratida ma’qullanganidan keyingina uni nashr etishga tavsiya etishgan.

Shashmaqomning notaga yozib olinishi jarayonini tezlashtirish va jozibali hamda mukammal yozib olinishini ko‘zlab, Fitrat o‘z uyida haftada bir marta ota Jalol boshchiligidagi ota G‘iyos Abdug‘ani, Domla Halim Ibodov, Levicha, Abdurahmon Tanburiy (Umarov), Ma’rufjon Toshpo‘latov va boshqalardan iborat maqomxonlar ishtirokida musiqa bazmi uyushtirib turgan. Bazmda ijrochilar yozib olingan asarlar sifatini muhokama qilishgan, sozandalar xushhol kayfiyatda u yoki bu kuyni qayta-qayta ijro etishgan, bunda ijro aniqligi, tiniqligi va jozibasiga ahamiyat berishganki, bu V.Uspenskiyga shashmaqomga xos sir-u sinoatni chuqurroq va teranroq anglashga, Fitratga esa uning nazariy asoslarini idrok etish va tahlil qila borishga imkoniyat yaratgan. Keyinchalik Fitratning dushmanlari uchun bu bazmlar malomat toshlariga aylangan esa-da, har qalay xuddi shu bazmlarda bevosita ijro jarayonida Buxoro shashmaqomini ilk bor nisbatan to‘la hajmda yozib olish va notaga ko‘chirish ta’minlangan ediki, bu ulug‘mutafakkirning o‘zbek milliy musiqasini avlodlarga yetkazishda nechog‘li fidoyilik ko‘rsatganligini yaqqol tasdiqlaydi.

Bu haqda Fitratning o‘sha vaqtdagi shaxsiy kotibi bo‘lgan Sharq mumtoz adabiyotining bilimdoni, buxoroliklar orasida Domla Izomiy nomi bilan tanilgan G‘ulomjon Izomov xotiralaridagi tubandagi baho e’tiborlidir: “Xalqimizning bebaho boyligi bo‘lgan shashmaqomni keyingi avlodga etkazish maqsadida Fayzulla Xo‘jaev va Abdurauf Fitrat o‘sha davrda O‘rta Osiyo xalqlari musiqa merosini o‘rganish uchun Turkiston o‘lkasiga kelgan moskvalik mashhur musiqa etnografi V.A.Uspenskiyni Buxoroga taklif etishadi. Uni keksa maqom ustalari bobo Jalol va bobo G‘iyoslar bilan tanishtirib, ular ijrosida Buxoro shashmaqomining to‘la nusxasini notaga yozib olishni tashkil etishadi. V.A.Uspenskiy bu mashaqqatli vazifani 1923-yilda boshlab, 1925-yilda A.Fitrat va N.Mironovlar tahriri ostida Moskvada nashr etgiradi. F.Xo‘jaev Uspenskiyning xizmat haqini sof Buxoro oltini bilan to‘ladi”.

Buxoroning “sof oltini” bahosida bunyod etilgan bu kitob “Shashmaqom” (“Olti poema”) unvoni bilan chop etilgan bo‘lib, olti maqomning har biri o‘ziga xos ichki guruhlanish tartibida tubandagicha berilgan: V.A.Uspenskiy “Buxoro Shashmaqomi”ga taalluqli 105 ta kuyni notaga ko‘chirishga muvaffaq bo‘lgan. Bu g‘oyat katta muvaffaqiyat edi. Shu sababli notaga olish ishi nihoyasiga etgach, BXShJ maorif vazorati tomonidan V.A.Uspenskiyga quyidagi mazmunda guvohnoma berilgan:

“...V.Uspenskiyga qadimiy maqomlarni notaga ko‘chirish topshirilgan edi. U bu ishni juda muvaffaqiyatli bajardi. Uning tomonidan yozib olingan “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh”, “Segoh” va “Iroq” maqomlari “Narkompros” Kengashining maxsus komissiyasi tomonidan tekshirilib ma’qullandi va muallifga katta minnatdorchilik bildirildi” [3.11].

Shubhasiz, A.Fitrat va F.Xo‘jaevlar tashabbusi hamda V.Uspenskiy g‘ayrati bilan amalga oshirilgan bu xayrli nashr Buxoro shashmaqomini notaga ko‘chirishdagi dastlabki qadam bo‘lib, milliy musiqa madaniyatimiz tarixida muhim hodisa edi.

Abdurauf Fitrat bu bilan cheklanmasdan “Sharq klassik musiqa tarixi” deb nomlangan yirik tadqoqotini risola shaklida nashr etdi. Bu asarda olim sharq milliy musiqa asboblari, ularning yaratilish tarixi; maqom maktablari, maqomning genezisi, tarqalish geografiyasini tahlil qilib bergan.

Bugun mamlakatimizda buyuk ma’naviy merosimiz bo‘lgan Shashmaqom Xalqaro miqyosda an’anaviy tarzda o‘tkazilishi kishini quvontiradi. Afsuski, Yunus Rajabiyning milliy maqomimiz doirasidagi faoliyati qayd qilingani holda Abdurauf Fitratlarning bu boradagi faoliyati umume’tirof etilmayapti.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. “Maorif va o‘qitg‘uchi”. 1925-y.2-son. 94-95-betlar.
2. Матёқубов О. «Мақомот», Тошкент, «Мусиқа» нашриёти, 2004, 23-24-б.
3. Safarov O. Shashmaqom vatani ohanglari. 2008. Toshkent. 11-b.
4. Ulugmurod, A. S. Abdurauf fitrat is one of the earliest researchers of Uzbek folklore. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Year: 2020, Volume: 10, Issue: 6. First page:(669) Last page:(673). *Online ISSN*, 2249-7137.
5. Amonov, U. S. (2022). Turkiston o ‘lkasida usuli jadid maktablarining shakllanish jarayoni, muammolari va taraqqiyoti. *Pedagogs jurnali*, *1*(1), 412-414.
6. Sultonovich, A. U. (2016). Folklore in the works of Abdurauf Fitrat. *International scientific journal «Theoretical & Applied Science», USA*, 12-15.
7. Amonov, U. (2024). Sadriddin Aini's Critical views (Based on the Tazkirah “Sample Tajik Literature”). *European International Journal of Pedagogics*, *4*(11), 200-207.
8. Sultonovich, A. U. M., & Ramazonovna, S. S. (2024). The methodological significance of Sadriddin Ayniy’s autobiographical tale “Eski maktab” in teaching children’s literature. *Materiallari*, 579.

BUXORO ADABIYOT TARIXI MUZEYI KO‘RGAZMASIDA JADIDLAR MEROSI: ABDURAUF FITRAT FAOLIYATI TALQINI

Sultonova Nigina Sheraliyevna
Osiyo xalqaro universiteti (OXU) doktoranti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasining katta ilmiy xodimi
+99890 513-14-18

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o‘rni, ilmiy faoliyati va Buxoroda marifatparvarlar hayotini keng ommaga targ‘ib etishda muzey ko‘rgazmasining o‘rni ko‘rsatiladi. Buxoro adabiyot tarixi muzeyining Ko‘kaldosh madrasasida tashkil etilishi va uning ilmiy-ma’rifiy ahamiyati tahlil qilinadi. Ko‘rgazma orqali jadidchilik harakati vakillari, xususan, Abdurauf Fitrat hayoti va faoliyati yoritiladi. Tadqiqotda

tarixiy makon va ma’rifiy meros uyg‘unligi asosida jadidlar faoliyatini jonlantirish masalalari ochib beriladi. Shuningdek, ko‘rgazmaning tarkibi, mazmuni va tarixiy xotirani shakllantirishdagi o‘rni baholanadi.

Kalit so‘zlar: *Ko‘kaldosh madrasa, Buxoro adabiyot tarixi muzeyi, jadidchilik, Abdurauf Fitrat, ma’rifatparvarlik, tarixiy makon, madaniy meros.*

Annotation. This article examines the role of Abdurauf Fitrat in socio-political life, his scholarly activity, and the significance of museum exhibitions in promoting the lives of Bukhara’s enlighteners to a wider audience. It analyzes the establishment of the Bukhara Literary History Museum within the Kukaldosh Madrasa and its scientific and educational importance. Through the exhibition, the lives and activities of representatives of the Jadid movement, particularly Abdurauf Fitrat, are highlighted. The study reveals the issues of revitalizing Jadid activities through the integration of historical space and intellectual heritage. It also evaluates the structure, content, and role of the exhibition in shaping historical memory.

Keywords: *Kukaldosh Madrasa, Bukhara Literary History Museum, Jadidism, Abdurauf Fitrat, enlightenment, historical space, cultural heritage.*

Аннотация. В данной статье рассматривается роль Абдурауфа Фитрата в общественно-политической жизни, его научная деятельность, а также значение музейной экспозиции в популяризации жизни бухарских просветителей среди широкой аудитории. Анализируется создание музея истории бухарской литературы в медресе Кукельдаш и его научно-просветительское значение. Через экспозицию освещаются жизнь и деятельность представителей джадидского движения, в частности Абдурауфа Фитрата. В исследовании раскрываются вопросы оживления деятельности джадидов на основе синтеза исторического пространства и просветительского наследия. Также оцениваются структура, содержание экспозиции и её роль в формировании исторической памяти.

Ключевые слова: *медресе Кукельдаш, музей истории бухарской литературы, джадидизм, Абдурауф Фитрат, просветительство, историческое пространство, культурное наследие.*

Abdurauf Fitratning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o‘rni va ilmiy faoliyatini J.Boybo‘latov, S.Ayniy, A.Sa’diy, H.Olimjon, U.To‘ychiyev, E.Karimov, A.Aliyev va boshqalar tomonidan yozilgan ilmiy maqolalar, asarlarda [13; 11; 12], sovet davri tadqiqotlarida [15] va istiqlol yillarida [14:93] keng tadqiq qilindi. Shuningdek, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda o‘tkazilgan ko‘plab ilmiy nazariy konferensiyalarda Abdurauf Fitrat hayoti va faoliyatining ayrim jihatlarini ochib beruvchi jihatlar tahlil qilindi [1; 2; 3].

Turkiston jadidchiligining asoslarini tadqiq etgan amerikalik tarixchi Adib Xolid uning paydo bo‘lishini Markaziy Osiyo jamiyatining transformatsiyasida hamda rus bosqini va uning Islom olami doxil butun dunyoni qayta taqsimlashga bo‘lgan harakati natijasida zamonaviylikka zamonaviy “javob” sifatida shakllangan, deb hisoblaydi. Xolid jadidcha ma’rifat yoyish orqali “zamonaviy va shu bilan bir qatorda musulmonchilikni mahkam ushlagan, Turkiston va Buxoroga sodiq bo‘lgan yangi elita yaratishga hamda buning natijasida zamonaviy dunyoda mintaqaning manfaatlarini himoya qilishga shay bo‘lgan ishga harakat qilgan

turkistonlik jadidlar va ularning izdoshlarini ajratib ko‘rsatishga urinadi. Xolidning ta’kidlashicha, Turkiston va Buxoro jadidchiligi aksar holatlarda Qrim va Volga-Ural tatarlari fikrlarini inkor etgan va maktab ishi, adabiy til va boshqa masalalarda mintaqa voqeligiga mos yo‘llar topishga harakat qilgan [5:181-182].

Buxoro amirligi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiyaga tobe bo‘lgan protektorat davlat edi. Bu esa Buxoro jamiyatini tubdan isloh qilish uchun jadidchilik harakati vujudga keltirdi. Ikki yoqlama mustamlakachilik va mahalliy zulm ostida ezilib kelgan xalq ommasining og‘ir iqtisodiy ahvoli, madaniy tanazzul hamda erkin fikrning qotib rivoj topmayotganligi kabi holatlar jadidlarni ijtimoiy taraqqiyot choralarini izlab topishga undadi. 1908-yilning oktabrida Buxoro taraqqiyparvarlaridan Sadriddin Ayniy va Abdulvohid Munzimlar tomonidan aynan buxoroli bolalar uchun tojik tilida tahsil beruvchi jadid maktabi tashkil etilgan [10:45], matbuot ishlarini tashkil qilishgan. Gazeta sahifalarida tarixiy, jug‘rofiy, adabiy, tilshunoslik, ekologiya, sog‘liqni saqlash, insoniyat sivilizasiyasi va ijtimoiy, iqtisodiy hayotning turli-tuman mavzulariga oid maqolalar chop qilingan. Gazeta turli rukn va rubrikalar asosida maqolalar chop etish bilan birga rus va chet el adabiyoti namoyondalari asarlarining fors-tojikcha tarjimasini o‘quvchilar hukmiga havola qilib borishgan [10:97].

Jadidchilik harakati shakllanib, kengayib borayotgan bir paytda o‘zbek xalqining zabardast farzandi, milliy ozodlik kurashchisi Abdurauf Fitrat tarix sahnasiga chiqib keldi. U Buxoro jadidchiligining eng ko‘zga ko‘ringan yorqin namoyandasi edi. Abdurauf Fitrat 1886-yilda Buxoro shahrida savdogar Abdurahimboy oilasida tug‘ilgan. Fitratning otasi Abdurahimboy o‘qimishli, dunyoning baland-pastidan xabardor kishi bo‘lgan. Savdo ishlari bilan Turkiya, Eron, Qashqarga tez-tez borib turgan. Onasining ismi Nastarin bibi bo‘lib, taxminan 1866-yillarda tug‘ilgan. Fitrat eski maktabni tamomlagach, Mir Arab madrasasida o‘qigan. 1909-yili “Tarbiyai atfol” (“Bolalar tarbiyasi”) jamiyatining ko‘magi bilan Istanbul dorulfunida tahsil olish uchun jo‘nab ketgan. 1913-yilning bahorida o‘z yurtiga qaytadi va 1914-yillarda Buxoroda havaskor teatrchilik ishini yo‘lga qo‘ygan. Sahnada rollar o‘ynagan. Tushgan pullarni Birinchi jahon urushida jabrlangan musulmonlar foydasiga o‘tkazadi [4:14]. U Buxorodagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy jarayonlarda alohida o‘rin egalladi. Davriy matbuot orqali xalqqa ma’lumotlar berish bilan birga muammolarni tanqid qildi va unga yechim izladi. O‘zbek tili muhofazachisi sifatida esa uni asrab qolish uchun kurashdi. O‘zbekistonda 1940-yildan boshlab lotin yozuvidan voz kechildi hamda kirill imlosiga o‘tildi. Bolsheviklar til va imlo siyosatini ham o‘z maqsadlariga bo‘ysundirib, undan yagona sovet xalqi yaratish, bu xalqni faqat rus tilida gapirish va yozishga majbur qilish, ya’ni “ruslashtirish” siyosatini avj oldirdilar. Tabiiyki, sovet hokimiyati yillarida buyuk taraqqiyparvar islohotchi Fitratning bu sohadagi xizmatlari ham unutilishga mahkum qilindi. Barcha turkiy respublikalar qatorida O‘zbekistonda ham bu davrda millat xotirasi va xalq ma’naviyatiga kuchli zarba berildi. Fitrat tarixchi sifatida amirlik hududida sodir bo‘layotgan voqea hodisalarni faqat qog‘ozga tushiribgina qolmasdan, ularga faol siyosatchi, olim hamda davlat va jamoat arbobi sifatida o‘z munosabatini bildirib kelgan. Mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan voqea-hodisalarni xolis baholab, o‘zining ilmiy maqolalari, risola va asarlarida keng tadqiq qilib borgan. Ayniqsa, uning “Najot yo‘li” asari jadidlarning g‘oya va maqsadlarini baholashda yagona va birlamchi manbadir. Muallif millatni qoloqlikdan qutqarish yo‘li deb islom dinining muqaddas kitobi Qur’oni karimni biladi. Bu muqaddas kitob va islom dini g‘oyalari atrofida millatni jipslashtirishga da’vat etadi. Uning fikricha, “Qur’oni karim” – bu ilm va ma’rifatdir,

ota-bobolarimiz har sohada, ayniqsa, ilm va ma’rifatda olam ahli uchun ibrat va namuna bo‘lganlar, ular har bir ilmning asosiy mohiyatini yaxshi bilib, undan yaxshigina istifoda va iste’mol qilganlar [9:66].

Fitrat Buxoroning taraqqiyotdan orqada qolib ketayotganiga asosiy sabab qilib, mamlakat aholisining savodsizligi, siyosiy ongi rivojlanmaganligi va ilmu ma’rifatdan uzoqda ekanligini ko‘rsatdi. U mamlakatni tanazzuldan, xalqni nochor ahvoldan qutqarish uchun ilm-fanni rivojlantirish zarurligini uqtirdi. Uning “Buxoro ulamosi” maqolasida ulamolarning jamiyatni boshqarishdagi o‘rni, harakatlari, ularning mamlakatda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalarga nisbatan munosabatlari va qarashlari, shu bilan birga o‘zining rahbarligida jadedlarning talabi bilan amir tomonidan qozikalon, rais va muftilarning qatl ettirilganini qoralab yozadi.

1924-yili Moskvada Fitratning “Abulfayzxon” dramasi chop etildi. O‘zbek adabiyotidagi birinchi tarixiy dramada muallif Ashtarxoniylar davri tarixini shunday yoritib beradiki, uni o‘qigan kitobxon o‘z davrida ham shu tarixiy vaziyatni his qiladi. Abdurauf Fitratning 1926-yili chop etilgan “Arslon” dramasi “Burung‘i Buxoro xonligida yashagan dehqonlar hayotidan olingan. Muallif asarini “Jumhuriyatimiz tomonidan adolat bilan ijro etilmoqda bo‘lgan yer islohotiga bag‘ishlangan”. Abdurauf Fitrat 1930-yili “Amir Olimxonning hukmronlik davri” tarixiy asarini yozgan. Bu asar sovet hukumatining buyurtmasi asosida yozilgan bo‘lib, unda Buxoro amirligini boshqargan mang‘it hukmdorlari, asosan so‘nggi hukmdor Amir Olimxon faoliyati keskin tanqid qilingan edi [6:61]. Bu asarning chop etilishi va keng ommaga kirib borishi aholi orasida Abdurauf Fitratga nisbatan salbiy munosabatga sabab bo‘lgan. Buni Davlat xavfsizligi xizmati arxivi hujjatlaridagi ko‘rsatmalar ham tasdiqlaydi. Asarda mang‘it hukmdorlari Amir Doniyolbiy, Amir Shohmurod, Amir Haydar, Amir Nasrulloh, Amir Abdulahadxonlar faoliyatiga umumiy ta’rif berilgan bo‘lib, asosiy e’tibor Amir Olimxonning 10 yillik hukmronlik yili hamda boshqa yirik amaldorlar shaxsiyatini noxolis, biryoqlama yoritib berishga qaratilishi tayinlangan. Abdurauf Fitrat yaratgan ko‘plab risolalar, maqolalar va sahna asarlari tarixiy mavzularga bag‘ishlangan bo‘lib, xalqqa milliy ozodlik g‘oyalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

XX asrning 20-yilning o‘rtalaridan erkin fikrlash doirasi torayib bordi. Eski ziyolilarga, xususan, jadidlarga munosabat o‘zgara boshladi. O‘tmishning har bir hodisasiga sinfiy-siyosiy yondashish kuchaydi. Fanda, adabiyot-madaniyatda soxtakorlik, tarixni inqilob va yangi tuzum manfaatlariga moslab yasash tamoyili paydo bo‘ldi. 1917-yilgacha bo‘lgan tarixni qoralash kuchayib boraverdi. 1929-yili Turkiston jadidlarining yetakchisi Munavvar qorini qamoqqa oldilar. Bunday vaziyatda Abdurauf Fitratning omon qolishi mumkin emas edi. 1937-yil 23-apreldan 24-aprelga o‘tar kechasi Abdurauf Fitrat qamoqqa olingan va unga og‘ir ayblovlar qo‘yiladi. buyuk mutafakkir Abdurauf Fitratning hayoti va faoliyati fojiali yakun topdi. 1920-yildan qamoqqa olinguniga qadar yurt va millat ozodligi uchun kurashgan mutafakkir 1930-yillarida o‘sha paytda hukumat rahbari bo‘lgan Fayzulla Xo‘jayev yordami bilan omon qoldi. 1937-yili aprelda turli ayblovlar bilan qamoqqa olinib, bir yildan ortiq vaqt mobaynida turli qiynoqlarga solindi. Fitrat haqida bo‘htonlar to‘qib chiqarib, uni haqqoniy qilib ko‘rsatishga intilishdi. O‘z kelajagidan, mustamlakalaridan ayrilib qolishdan xavfsiragan sovet hukumati o‘n minglab millat taraqqiyparvarlari qatorida Abdurauf Fitratni ham qatag‘on qildi. Oila a’zolariga tazyiq o‘tkazib, qamoqxonalarda saqladi. Mustabid tuzim milliy ozodlik harakatining g`oyaviy kurashchisini “xalq dushmani” sifatida ko‘rsatib, o‘zbek xalqi buyuk farzandini unutilishning muborak nomiga majbur etildi.

Mustaqillikka erishilgach yurt fidoilari nomi qayta tiklandi. 1991-yil 25-sentabrda Abdurauf Fitratga o‘zbek dramaturgiyasini rivojlantirishdagi, realistik adabiy tanqidchilik hamda adabiyotshunoslik maktabiga asos solishdagi xizmatlari uchun Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi nomidagi davlat mukofoti berildi. Toshkent, Buxoro shaharlarida Fitrat nomidagi ko‘chalar, maktablar ochildi. Buxoro shahrida Fitrat bog‘i tashkil qilindi Buxoro shahrida Fitrat haykali o‘rnatildi. 1996-yilda Abdurauf Fitrat tavalludining 110-yilligi mamlakat miqyosida nishonlandi, “O‘zbekiston pochtasi“ tomonidan Fitratga bag‘ishlangan pochta markalari chiqarildi. 1966-yil Buxoro davlat muzey qo‘riqxonasi tasarrufida Fitrat uy-muzeyi tashkil etildi. Bu yerda ma’rifatparvarning hayot yo‘li, ijodi va ilmiy faoliyatiga oid ko‘rgazma tashkil etildi. 2017-yil 11-dekabrda uy-muzeyi faoliyati tugatildi va 2018-yil Buxoroning eski shahar qismida joylashgan Ko‘kaldosh madrasasida Buxoro davlat muzey qo‘riqxonasi tasarrufida “Buxoro adabiyoti tarixi” muzey filiali tashkil etildi. Buxoro adabiyot tarixi muzeyi ko‘rgazmasini Ko‘kaldosh madrasasi bag‘rida tashkil etishdan ko‘zlangan asosiy maqsad – jadidlar ma’rifatparvarlik harakatining ruhini bevosita ular tahsil olgan tarixiy muhitda jonlantirishdan iborat edi. Ushbu maskan tanlanishi bejiz emas: aynan shu kabi qadimiy madrasalar jadidlarning fikriy shakllanishi, ilmiy izlanishlari va ma’naviy kamolotida muhim o‘rin tutgan.

Ko‘rgazma orqali tomoshabin nafaqat eksponatlarni kuzatadi, balki o‘tmish nafasi ufurib turgan hujralar va darsxonalar muhitida jadidlar hayoti va faoliyatini go‘yo “ichidan” his etadi. Bu esa tarixni quruq faktlar majmui sifatida emas, balki jonli tajriba sifatida anglash imkonini beradi. Shu tariqa, mazkur ko‘rgazma jadidlar merosini zamonaviy talqinda yoritish bilan birga, ularning ilm va islohot yo‘lidagi sa’y-harakatlarini tarixiy makon bilan uyg‘un holda namoyon etishga xizmat qiladi.

O‘rta Osiyodagi eng yirik madrasa hisoblanadigan “Ko‘kaldosh” madrasasi XVI asrda Shayboniyxonning lashkarboshchisi, zamonasining ilg‘or namoyandasi sanalmish Qulbobo Ko‘kaldosh tomonidan qurilgan. Ko‘kaldosh shaxsi tarixi haqida batafsil ma’lumot beruvchi hujjatlar saqlanmagan. Ammo, ayrim manbalarda qayd etilishicha, Qulbobo Ko‘kaldosh ham lashkarboshi, ham Shayboniyxonning yaqin maslahatchisi, muhandis, matematik bo‘lgan. Uning mablag‘i hisobida Buxoro va Toshkentda ikkita bir nom bilan “Ko‘kaldosh” madrasalari qurilgan. Madrasa 165 hujradan, bir masjid va bir qiroatxonadan tashkil topgan. Madrasaning shuhrati o‘z zamonasida juda baland bo‘lgan. Bunda asosan, diniy fanlardan tashqari handasa, matematika, falakiyot fanlaridan dars o‘qitilgan. Madrasaning vaqf yerlari boshqa madrasalarga nisbatan ko‘p bo‘lgan. Bundagi mudarris va mullavachchalar – talabalarning ehtiyojiga bemalol yetgan. Har bir hujraning o‘ziga ajratilgan yillik pul mablag‘i bo‘lgan, bu mablag‘ vaqf yerlardan muntazam tushib turgan. Madrasaga o‘qishga kirib, shu yerdan hujrali bo‘lgan talaba moddiy jihatdan unchalik qiynalmagan. Tarixiy manbalarda ko‘rsatilishicha, shoir Boborahim Mashrab, Maxtumqulilar ham o‘z zamonlarida shu madrasada yashashgan. Buxoroda Frunze bosqinigacha 104 madrasa, 360 ta masjid, 108 ta hovuz bo‘lgan. Mudhish 1920-yil sentyabridagi Buxoro bombardimoni natijasida, ko‘pgina binolar qatorida Ko‘kaldosh madrasasi ham qattiq shikastlangan. 1974-1985-yillarda qilingan ta’mir natijasida madrasa qisman avvalgi shaklini kasb etgan. Ushbu muzey ko‘rgazmasida quyidagi mavzular yoritilgan:

- Buxorodagi madrasalar haqida ma’lumot;
- madrasa talabalari hayoti va ijodi;

- davr muhiti etnografik ko‘rgazma;

- Buxoroning XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab ijod etgan adiblar hayoti va ijodi;

- Buxoro adabiyot tarixini yoritish.

Ko‘rgazma strukturasi (tuzilishi)

1. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida madrasa talabalari turmush tarzi.
2. Madarasalarda o‘qitilgan adabiyotlar xususida.
3. Sadriddin Ayniy hayoti va ijodi.
4. Madrasalarning tashkil topishi haqida ma’lumot beruvchi annotatsiyalar.
5. Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi.
6. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab ijod etgan buxorolik adiblar – Axmad Donish, Abdulqodir Savdo, Shamsiddin Muhammad Shohin, Azmiddin Somiy, Hayrat, Mulla Qurbon Fitrat Vardonzehi, Iso Mahdum Buxoriy, Vozeh Qori Rahmatulloh, Mirzo Hayit Sahbo, Abdurahmon Tamkin, Jalol Ikromiy hayoti va ijodlariga bag‘ishlangan. Ushbu muzey ko‘rgazmasi 5 ta hujrada joylashgan.

Abdurauf Fitrat hayoti va ijodiga bag‘ishlangan ko‘rgazma joylashgan hujrada Fitrat davrini milliy kiyimlarini aks ettiruvchi chopon va salla qo‘yish, Fitratning ulkan tarixiy-ilmiy ishlaridan biri “Kaziyskie dokumenty XVI veka” asarining muqova ko‘rinishi berish, Fitratning zamondosh-maslakdosh do‘stlari Sadriddin Ayniy va Fayzulla Xo‘jayevlarning suratlari, Ayniyning o‘sha davrlarda yaratgan “O‘zbek tili alifbosi” va “Madrasa” kitoblari namoyish etilgan.

Fitratning 1927-yil yozilib nashr qilingan “Eng eski turk adabiyoti namunalari” kitobi va she’riy asarlari (“Sayha” 1909-yil, “Munozara” 1909-yil, “Qutulish” 1920-yil, “Kim deyay seni?” 1922-yil, “Uchqun” 1923-yil) ro‘yxati, qolaversa, “Shoir Fitrat ish ustida” surati bilan, adibning “Men sen uchun tirildim, sen uchun yasharman, sening uchun o‘lurman, ey, turklarning muqaddas o‘chog‘i” degan otashin chaqirig‘i haqida yozilgan she’rlaridan namunalar qo‘yilgan. Fitratning madrasa talabasi davridagi suratidan, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi a’zosi, rassom Rahmon Avezov tomonidan mohirona ishlangan portreti ko‘rgazmada namoyon etilgan.

Xulosa qilib aytganda, qatag‘on qurboni bo‘lgan yurtdoshlarimiz hayoti va faoliyatini o‘rganish, targ‘ib etish hamda ularning xotirasini abadiylashtirish borasidagi amalga oshirilayotgan ishlardan bir bo‘lagi bu ular xotirasini abadiylashtirish va kelgusi avlodlarga yetkazish uchun kichik bir muzey tashkil etish bo‘ldi. Buxoro davlat muzey qo‘riqxonasi tasarrufida Ko‘kaldosh madrasasida tashkil etilgan Buxoro adabiyot tarixi muzeyi ko‘rgazmasi jadidlar merosini tarixiy makon bilan uyg‘un holda yoritishga xizmat qiladi. Ushbu ko‘rgazma orqali jadidlarning ma’rifatparvarlik g‘oyalari va faoliyati jonli tarixiy muhitda aks ettiriladi. Ayniqsa, Abdurauf Fitrat va uning zamondoshlari hayoti hamda ijodi orqali milliy uyg‘onish jarayonlari chuqurroq anglash imkoniyati yaratiladi. Ko‘rgazma nafaqat ilmiy-ma’rifiy ahamiyatga ega, balki tarixni hissiy idrok etishga ham xizmat qiladi. Shu jihatdan, mazkur loyiha milliy xotirani tiklash va tarixiy merosni targ‘ib etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. “Istiqlol va Fitrat ijodi” Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Buxoro, 2016.

2. “XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро” номли Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Бухоро, 2016.

3. “Тарихий хотира – маънавият асоси” мавзуида Республика илмий-назарий анжумани. – Бухоро, 2016.

4. Ahmadova Z. Abdurauf Fitratning Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda tutgan o‘rni va ilmiy faoliyati. Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasi olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Buxoro, 2023.

5. Khalid Adeeb. The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia. University of Wisconsin-Madison, 1993. – P. 181-182.

6. Абдурауф Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. – Тошкент: Минҳож, 1992. – 61.

7. Абдурауф Фитрат. Бухоро уламоси // Ҳуррият. – 1917. – 4-ноябр.

8. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 5 жилдлик. V жилд. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б. 66.

9. Адабиёт назарияси. Икки томлик. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 10-99.

10. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. - Б. 45.

11. Айний С. Воспоминания. Перевод с таджикского А.З. Розенфельд. Книга 1-4. – Сталинабад: Таджгосизд, 1949-1954:

12. Алиев А. Қатл этилган адиб // Гулистон. –1988. – №10. – Б. 8-12.

13. Бойбўлатов Ж. Ўзбек адабиётида чиғатойчилик // Қизил Ўзбекистон. – 1929. – 13-15 май.

14. Дўстқораев Б. Фитрат // Муштум. – 1988. – №18. – Б. 8-9.

15. История узбекской литературы: В двух томах. – Ташкент: Фан, 1989. – 358 с.

16. Наимов Н. Мен яшашни истайман (роман-хроника). Бухоро, 1994. – 93 б.

ABDURAUF FITRAT ASARLARIDA SHAYBONIY UBAYDULLAXON IJODI VA JAHRIY ZIKR MAJLISLARI TALQINI

Sherxon QORAYEV,
Qarshi shahridagi Xalqaro innovatsion
universitet dotsenti, filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori.
+998 99 662 8248, sherxonqorayev18@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola shayboniylar davlatining buyuk hukmdorlaridan biri, Yassaviya shayxi va shoir Ubaydullaxon ijodi va zikr majlislariga bag‘ishlanadi. Shohlar shoirining she’rlari va yassaviyona hikmatlari o‘z davrida badiiy barkamol nazm durdonalari sifatida baholangan. Eng qizig‘i, u uch tilda – o‘zbek, fors-tojik va arab tillarida she’r bitgan. Ubaydullaxon devonlari, raqsu samo‘ yig‘inlari va she’riyat kechalari mumtoz adabiyotimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan.

Kalit so‘zlar: *Xushtab’ shoh, “At-Tajvid”, zikr majlislari, suxanpardoz, Devon, she’r ilmi, tariqat shayxi.*

Аннотатция. Данная научная статья посвящена творчеству и зикрам Убайдуллы-хана, одного из великах правителей государства шейбанидов, шейха ордена Ясавий и поэта. Стихи поэта шахов и мудреца ясавийцев высоко ценились в своё время как шедевры художенственно совершенной поэзии. Что особенно интересно, он писал стихи на трёх языках – узбекском, персидско-таджикском и арабском. Диваны, зикры и литературные вечера Убайдуллы-хана внесли достойный вклад в развитие нашей классической литературы.

Ключевые слова: *хуштаб шах, «ат-таджвид», зикры, суханпарвоз, «Диван», наука поэзии, шейх ордена.*

Abstract. This scientific article is devoted to the work and dhikr sessions of Ubaydullah Khan, one of the great rulers of the Shaybanid state, the sheikh of the Yasawiya order and poet. The poems of the poet of the kings and Yasawiya wisdom were highly appreciated in their time as masterpieces of artistic and perfect poetry. Most interestingly, he wrote poetry in three languages – Uzbek, Persian-Tajik and Arabic. Ubaydullah Khan's divans, dhikr sessions and literary evenings made a worthy contribution to the development of our classical literature.

Keywords: *Xukhtab' shah, "At-tajvid", dhikr sessions, sukhanpardoz, "Divon", science of poetry, sheikh of the order.*

Jadid mutafakkiri Abdurauf Fitrat asarlarida Buxoro xoni shayboniy Ubaydullaxon o‘z davrining etuk shaxslaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Binobarin, tarixchi Muhammad Yusuf Munshiy ta'biri bilan aytganda, "hech qanday fazilat va kamolotdan Yaratgan uni benasib etmagan edi*"* [Munshi, 1956:96]. U Islom olimi, yassaviylik tariqati piri, uch tilda – arab, fors va o‘zbek tilida she'r aytadigan etuk shoir bo‘lgan. Abdurauf Fitrat o‘z tadqiqotida *"bu davrning mashhur shoirlaridan* [Fitrat, 2000: 56]*"* biri shubhasiz Ubaydulloh Sulton Bahodirxon bo‘lgan, deb yozgan.

Shohlar darveshi Ubaydullaxon din va tasavvuf ilmi bilimdoni bo‘lgan. Tazkiranavis Hasanxoja Nisoriyning yozishicha, "Mulki davlat tashvishlariga qaramasdan, Ubaydulloxonning malakiy sifat zoti "Inson o‘z himmati qanoti vositasila yuksaklikka ko‘tariladi" taqozosiga ko‘ra, hamma oliy himmat va oliy g‘ayratini ilmu kamol mamlakatlarini qo‘lga kiritish hamda fazlu fazoyil shaharlarini ishg‘ol qilish sari yo‘naltirgan, ya'ni, jozibali sa'y – harakat mashaqqati va jahdu jadal mas'uliyatini haqoyiq va daqoyiq tahsili, aqliy va naqliy bilimlar uchun sarf qilib, ilm yo‘lida tirishqoqlik namunasini ko‘rsatgan, hech qachon barakatli vaqtlarini behuda va bekor ketkazmagan. Tasavvufda fikrlari mazmuni asosli va kuchli namoyon bo‘lar, baland ma'nolarni dilpisand iboratlar bilan bayon qilar edi*"* [Nisoriy, 1993: 21-31]. Manbalarda uning tasavvuf namoyondalari Amir Abdulla Yamaniy va Maxdumi A'zam Kosoniyga qo‘l bergani, murshidlar rahnamoligida muridlik mashaqqatli yo‘lini bosib o‘tib ulug‘ pirga aylangani yozilgan. Abdurauf Fitrat fikriga ko‘ra, "(U) O‘rta Osiyoda hukm surg‘an "Naqshbandiya" va "Yassaviya" tasavvuf oqimlarining ikkalasiga ham kirdi. Shayxlarga murid, muridlarg‘a shayx bo‘ldi, tasavvufiy she'rlar yozdi...

Uning she'rlari majmuasi(da) forsiy va arabiy g‘azallardan boshqa Navoiylarning saroy adabiyotlari shaklida ham, yassaviyliq maktabig‘a xos ham maxsus shaklda parchalar bor. Ubaydullohning forsiycha va o‘zbekcha chiroylik parchalari ko‘b. Bu kungi materiallarga ko‘ra, uning bu davrning eng yaxshi shoiri deb qabul qilishg‘a to‘g‘ri keladi" [Fitrat, 2000:57].

Ubaydullaxon Fitrat aytganidek, ikki tariqatning – Naqshbandiya va Yassaviya tariqatlarining shayxi edi. U o‘z huzuridagi minglab muridlarga ta’lim – tarbiya bergan. Adabiyotshunos Po‘latjon Qayumov yozganidek, “Bu kishi kuchli siyosiy tadbirliligi ila barobar tasavvufga berilgan so‘fiy edi. Ta’bi nazmi ham bo‘lib, taxallusi (Yassaviya tariqati asoschisi Qo‘l Xoja Ahmad kabi) Qul Ubaydiy edi. Xoja Ahmad Yassaviyning tariqatida bo‘lur edi” [Qayyumov, 1999:50].

Ko‘nglumda qolmasdur g‘amim, siz kabi bo‘lsa mahramim,
Gar bo‘lsa har dam hamdamim, Sulton Xojahmad Yassaviy.

Bo‘lg‘on havo yo‘lida sad, aylab havo ishini rad,
Aylar borimizga madad, Sulton Xojahmad Yassaviy.

Izzat samosi xovari, ham ishq mulki dovari,
Miskin Ubaydiy yovari, Sulton Xojahmad Yassaviy.

Buxoroda yassaviylik muxlislari Ubaydullaxon saroyida yig‘ilib, jahriya zikr majlislari tashkil etishgan. Fitrat ham xon jahr majlislari – samo‘ yig‘inlari o‘tkazganini yozgan. Ushbu yig‘inlarda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy, Ubaydullaxon kabi hikmatnavis shoirlarning hikmatlari o‘qilgan. Tasavvufshunos olim Abdulhakim Jo‘zjoniyga ko‘ra, “Yassaviya tariqatiga ham sodiq muxlis bo‘lgan shoirlardan biri Qul Ubaydiy taxallusi bilan shuhrat qozongan so‘fiy mashrab etuk shoir va so‘z ustodi Buxoro podshohi Ubaydullo Bahodirxon edi. Uning 700 betga yaqin kulliyotida, ko‘p dunyoviy she’rlari qatorida, irfoniy va so‘fiyona mazmunda yozilgan o‘zbekcha, forscha va arabcha she’rlarni ko‘ramiz. Mazkur tariqatni talqin etishda uning she’rlari katta ahamiyatga ega bo‘lib, har qanday maqtovga sazovordir” [Juzjoniy, 2001:47-48]. Ubaydiy Yassaviyga ergashib hikmatlar ham yozgan, yig‘inlarda uning o‘zi ham hikmatlarini o‘qigan. Darhaqiqat, u o‘z ijodida Ahmad Yassaviy asos solgan hikmatnavislik an’analarini davom ettirdi:

Ayo do‘stlar, jondin kechib, ishq erkin tuttum mano,
Vahdat mayin ichkuncha ne xunoblar yuttum mano.

Uch yuz oltmish daryo o‘ta, yurmay kishi sud aylamas,
To‘rti qirq to‘rt tog‘din oshib, borisidin o‘ttum mano.

Vosil meni vaslig‘a ul qildi, murodim vasl edi,
Yuz ming shukr har dam anga, maqsudima ettum mano.

Chun mosivallah ko‘yida istab meni topmas kishi,
Bas, o‘zga erda istangiz, ul ko‘ydin kettim mano.

Solik topa olmas nishon mendin talab vodiysida,
Ey Qul Ubaydiy, jon kibi istay ani, ettum mano”.

Ta’kidlash joizki, Fitratning yozishicha, “masalaning qorong‘u tomoni uning o‘zbekcha hikmatlar yozib yozmaganidir. Yuqoridan beri uning hayoti haqida berganimiz ma’lumotdan Ubaydullohning hikmatlar ham yozg‘anini gumon qilish mumkin edi. Ish bizning gumonimiz bilangina (cheklanib) qolmadi. Yaqinda Buxoroda topilg‘an “Devon” uning Navoiy maktabiga

ergashib, turkiy g‘azallar, Yassaviy maktabiga ergashib, hikmatlar yozg‘anini ham ochiq isbot qilg‘an bo‘ldi” [Fitrat, 2000:35]. Holbuki, “Ubaydullaxonning ma’rifatparvarligi va shoir sifatidagi ijodi, risolalari kitobxonlar diqqatidan deyarli chetda qolmoqda. Holbuki, uning nomi tilga olingan barcha tarixiy manbalarda yaxshi xislatlari va etuk shoirligi tilga olingan [Muqimov, 2008:28]”. Shuningdek, Fazlulloh Ibn Ro‘zbehxon “Mehmonnomai Buxoro” asarida unga maxsus bob bag‘ishlangan bo‘lib, “U ziyrak, aqlli, olijanob, jasur, keng ma’lumotli shoir va olim edi”, deb ta’rif beradi [Fazlulloh, 1976:124]. Darhaqiqat, bundan tashqari, Ubaydullaxon o‘z zamonining olim hukmdori bo‘lgan. Tarixchi Hofiz Tanish Buxoriy “Abdullanoma”da yozishicha, “Ubaydullaxon bin Mahmud sulton bin Shoh Budog‘ sulton bin Abulxayrxon adolat shevasida dinparvar va siyosat yo‘lida g‘oyatda mashhur bir podshoh edi.

(U g‘oyat) fazilatli bo‘lib, fazlu kamol bezak(lar)i bilan ziynatlangan edi. Suxanpardozlik shevasida sehrsozlik rasmini tutardi” [Buxoriy, 1999:59]. Darhaqiqat, u so‘fiy pir va din olimi bo‘lishdan tashqari, xattot, tafsir hamda fiqh ilmi bilimdoni, qalam ahli homiysi bo‘lgan. Ubaydullaxon Islom olimi sifatida Qur’on mutolaasini osonlashtirish uchun turkiy tilda “At-Tajvid” risolasini yaratgan ilohiyotshunos, shariat qonunlari bo‘yicha maxsus kitob bitgan faqih, etti xil husnixatda yoza oladigan, xususan, nasta’liqni go‘zal bitadigan, Qur’oni karimdan nusxa ko‘chirib, Makkatullohga yuborgan “zamona xattotlarining ustozi”, Qur’onni tajvid bilan qiroat qiladigan Hofizi Qur’on bo‘lgan. Manbalarda xonning hadisshunos ham bo‘lgani aytilgan. Tazkiranavis Hasanxoja Nisoriyning yozishicha, “Xonning salim tab’ini bir nechta mashg‘ulotlar band etganiga qaramay, ul hazratning o‘tkir zehni barcha fazilatlarni o‘zida mujassam qilgan edi. Va Ubaydulloxon hadis fanida muhaddislar boshi xoja Mavlono Isfahoniy shogirdidirki, alar sifati sharhi mashriqu mag‘ribda mashhur. Fiqhda zamon faqihlari sarvari mavlono Mahmudi Azizonning shogirdikim, alar etuk tab’i “Bidoya” mutolaasida qunt-e’tiborni yuqori darajaga etkazgan zot edilar. Va qiroati sab’ada ustozi hofizlar qaymog‘i mavlono Yor Muhammad Qoriydir, shul bois xon Qur’on qiroatida bexabar qadam bosmasdi va tajvidsiz o‘qishni mutlaqo joyiz ko‘rmasdi. Fazilatlarining eng yaxshi ko‘rsatkichlaridan biri u Qur’on mutolaasini osonlashtirish uchun turkiy tilda yozgan Qur’on tafsirikim, dalillarga suyanadigan asosda bitilgan va fiqh bo‘yicha yozgan risolasi ham foydalar konidir” [Nisoriy, 1993:21-31]. Qolaversa, xon yozgan she’rlar Buxoro xonligida mashhur bo‘lgan, uning kuy va qo‘shiqlari xonandalar tomonidan sevib ijro etilgan.

Ubaydullaxon zamonida Buxoroda madaniyat, san’at va adabiyot gullab yashnagan. Tarixchilar bu zamonni Sulton Husayn Boyqaro davriga qiyoslashgan. Muarrix Mirzo Haydar Do‘g‘latning yozishicha, “Faqirning za’mu gumonim ushbudurki, ushbu yuz yilning muddatida olamning hamma shaharlaridagi podshohlar o‘tibdurlar, ul podshohlarniki eshitilib va ko‘rilibdurki, an (Ubaydulloxon)ga o‘xshash podshoh eshitilib va ko‘rilmab erdi. Ubaydullaxon (shunday) podshoh erdiki, sohibdiyonat va parhezkor, hamma – din, millat, mulk, davlat, sipoh va raiyatlar ishini shar’ning andozasi birla faysal berur erdi, bir tori mo‘ycha shar’ning tashidagi rizo bo‘lmas erdi. Shijoat maydonida hunar pesha, sheri shikor erdi. Nihoyati saxiy, nav’-nav’ fazllar birla orasta erdi. O‘z qo‘li birla necha kalomulloh futub, haramayni sharifayn zoda humollohu ta’ziman va tashrifang‘a yiborib erdi. Yetti qism birla xat futur erdi. She’r va devonlari arabiy va forsiy va turkiydin aytibdurlar holo bordur. Ilmi musiqa ilmig‘a ko‘shish aylar erdi. Al-g‘araz podshoh erdiki, jami’ sifatlarda barkamol erdi. Aning tiriklik vaqtida Buxorodagi fuzalo va bulag‘olar, xaloyiq va aloyiqlarning hammasi Hirotdin Mirzo Sulton Husaynning zamonidin yod berur erdi” [Mirzo Haydar, 2011:370]. Binobarin,

tazkiranavis Sodiqiy Afsharning tarixchi Mirzo Haydar fikriga qo‘shilib yozganidek, “Ubaydullaxon O‘zbek – ziyoda rost saliqa va shoirtabiat va xushtab’ podshoh erdi. O‘zbakiyada ul podshohdek dalir birov bo‘lmapdur” [Sodiqiy, 2019:20].

Xulosa qilib adabiyotshunos Homidjon Homidiy ta’biri bilan aytganda, “Jasoratli va tadbirkor xon, islomiy ahkomlar donishmandi va targ‘ibotchisi, hofiz hamda musiqashunos, uch tilda barobar ijod qilib, “zullisonayn san’atkorlar ustozi” darajasiga etgan Ubaydiy merosi jiddiy o‘rganish va chop etishni kutmoqda. Shoir ijodi mumtoz adabiyotimizdagi kamyob hodisadir” [Homidiy, 2004:230-235]. Bundan tashqari, Ubaydulloxon – Ubaydiy o‘zbek she’riyatining Navoiyga ergashgan yirik mumtoz shoirlaridan biri – yassaviya va naqshbandiya shayxi, benazir Islom olimi bo‘lgani ham tarixda kamdan kam uchraydigan hol. Ilgari hukmdorlar orasida bunday noyob iste’dod sohibi uchramagan. Albatta, adabiyotshunos Abduqodir Hayitmetov yozganidek, “Ubaydiy ijodini o‘rganish adabiy merosi (sobiq ittifoq davrida) bir yoqlama sinfiy munosabatda bo‘lishning qurboni bo‘lib keldi. Bundan buyon biz Ubaydiy adabiy merosini jiddiy o‘rganish uchun birinchi navbatda uning asarlarining matn xususiyatlariga alohida ahamiyat bermog‘imiz kerak. Lekin, nima bo‘lganda ham, biz bu noyob iste’dod egasining uch tildagi asarlarini atroflicha o‘rganishga, targ‘ib etishga kirishmog‘imiz zarur*”* [Hayitmetov, 1991:48-50]. Muxtasar aytganda, Ubaydullaxon ijodi hamda uning huzurida o‘tkazilgan Yassaviya tariqatining jahr majlislari mumtoz adabiyot va san’at rivojiga xizmat qilgan.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. II jild. Ilmiy asarlar. T.: Ma’naviyat, 2000. - B. 56.
2. Abdullaev M. Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2000. – B.19.
3. Qul Ubaydiy devoni. O‘zFA ShI qo‘lyozmasi. Inv. № 1430. 159-varaq.
4. Rajabov Q., Ochilov E. Ubaydullaxon (Risola). – T.: ABU MATBUOT-KONSALT nashr, 2011. – B.4.
5. Muhammad Ali Sodiqbek Sodiqiy Afshar (Kitobdor). Majma’u-l-xavos. – T.: Mumtoz so‘z, 2019. – B. 20.
6. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob. – T.: Meros, 1993. – B. 21-31.
7. Mirzaev B. Ubaydullohxon – Shayboniylar davlatining hukmdori. – T.: Mumtoz so‘z, 2016. – B. 9.
8. Мухамед Юсуф Мунши. Муким-ханская история. / Пер. с тадж., предисл., примеч. и указатели А.А.Семенова. – Ташкент: Изд-во АН Узb, 1956. – С. 53-54.
9. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. – T.: Sharq NMK BT, 1999. – B. 59.
10. Muqimov Z. Qilich va qalam sohiblari. – Samarqand: SamDU, 2008. – B. 28.
11. Qayyumov P. Tazkirai Qayyumiy. – T.: Qo‘lyozmalar instituti, 1999. – B. 50-51.
12. Jo‘zjoniy A.Sh. Tasavvuf va inson. – T.: Adolat, 2001. – B. 47-48.
14. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфаханй. Михман-наме-йи Бухара” (Записки Бухарского гостя). Перевод, предисловия и примечания Р.П. Джамиловой. – Москва: Наука, 1976. – Б. 124-125.
15. Faxriy Hiraviy. Javohir ul-ajoyib. – T.: Mumtoz so‘z, 2013. – B.155-156.

ABDURAUF FITRATGA DOIR MANBALAR TAVSIFI

Darmonova Mashhuraxon,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim,
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti bo‘lim mudiri
mashxura.darmonova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-1223-1339

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdurauf Fitrat hayoti va ijodiga oid manbalar manbashunoslik nuqtai nazaridan atroflicha tahlil qilinadi. Fitrat merosini o‘rganishda arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari, adibning o‘z asarlari, zamondoshlarining xotiralari hamda zamonaviy tadqiqotlar muhim manba sifatida ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birga, ushbu manbalarning ishonchlilik darajasi, tarixiy qiymati va ilmiy ahamiyati baholanadi.

Kalit so‘zlar: *Fitrat, jadidchilik harakati, manbashunoslik, arxiv hujjatlari, davriy matbuot, ilmiy meros, tarix, memuar manbalar.*

Аннотация. В данной статье источники, связанные с жизнью и творчеством Абдурауфа Фитрата, всесторонне анализируются с точки зрения источниковедения. При изучении наследия Фитрата в качестве важных источников рассматриваются архивные документы, материалы периодической печати, собственные произведения писателя, воспоминания современников, а также современные исследования. Вместе с тем оцениваются степень достоверности данных источников, их историческая ценность и научное значение.

Ключевые слова: *Фитрат, джадидское движение, источниковедение, архивные документы, периодическая печать, научное наследие, история, мемуарные источники.*

Abstract. This article provides a comprehensive source-critical analysis of materials related to the life and works of Abdurauf Fitrat. In studying Fitrat’s legacy, archival documents, periodical press materials, the author’s own writings, memoirs of his contemporaries, and modern scholarly research are considered as key sources. The study also evaluates the reliability, historical value, and scholarly significance of these sources.

Keywords: *Fitrat, Jadidism, source studies, archival documents, periodical press, scholarly heritage, history, memoir sources.*

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida muhim o‘rin tutgan Abdurauf Fitratning hayoti va ijodini o‘rganishda manbalarning o‘rni beqiyosdir. Fitrat nafaqat yozuvchi va dramaturg, balki davlat arbobi, publitsist va ma’rifatparvar sifatida ham katta meros qoldirgan. Uning faoliyatini xolis baholash va ilmiy jihatdan tahlil qilish uchun turli xil manbalarga tayanish talab etiladi. **Fitratga oid manbalarni manbashunoslikdagi nazariy tasnifga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:**

Birlamchi manbalar, bevosita Abdurauf Fitratning hayoti va ijodi bilan bog‘liq bo‘lgan, davrning o‘zida yaratilgan yoki rasmiy tarzda qayd etilgan hujjatlardir. Ularga muallifning o‘z asarlari, arxiv materiallari, rasmiy hujjatlar hamda davriy matbuotda chop etilgan maqolalar kiradi.

Ikkilamchi manbalar, Fitrat hayoti va ijodini keyingi davrlarda tahlil qiluvchi ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar, dissertatsiyalar va maqolalardan iborat bo‘lib, ularda birlamchi manbalar ilmiy jihatdan qayta ishlanadi va baholanadi.

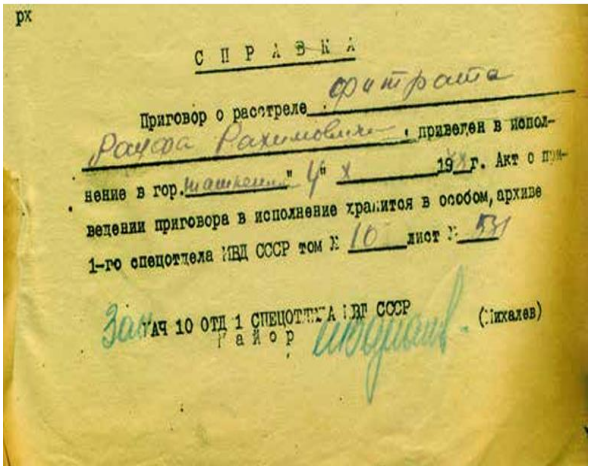
Yordamchi manbalar esa tadqiqotni to‘ldiruvchi va boyituvchi manbalar bo‘lib, ular qatoriga memuarlar, xotiralar, publitsistik materiallar hamda ayrim ma’lumotnoma va bibliografik manbalar kiradi. Ushbu turdagi manbalar muayyan darajada sub’ektiv xususiyatga ega bo‘lsa-da, tadqiqotda qo‘shimcha ma’lumot manbai sifatida xizmat qiladi.

Har bir manbaning ishonchlilik darajasi turlicha bo‘lib, ularni umumiy tahlil qilish ilmiy natijalarning xolisligini ta’minlaydi.

Fitratga doir manbalarni mazmuni va turiga qarab amaliy jihatdan quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1) **arxiv manbalari**;
2) abdurauf Fitrat **asarlari;**
3) **davriy matbuot materiallari**;
4) xotira va memuarlar**;**
5) zamonaviy tadqiqotlar.

Abdurauf Fitratga oid manbalar ichida arxiv hujjatlari alohida o‘rin tutadi. Xususan, O‘zbekiston Milliy arxivi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti adminstratsiyasi arxivi [O‘RPAA, 722], O‘zbekiston Davlat xavfsizlik xizmati arxivi [Darmonova, 2023:24–32] jamg‘armalarida va Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi joriy arxivida saqlanayotgan hujjatlar uning siyosiy faoliyati, ayniqsa, Buxoro Xalq Respublikasi davridagi ishtiroki haqida qimmatli ma’lumotlarni taqdim etadi.

рх

СПРАВКА

Приговор о расстреле Фитрата Раифа Рахимовича, приведен в исполнение в гор. Ташкент "4" X 19 г. Акт о приведении приговора в исполнение хранится в особом, архиве 1-го спецотдела НКВД СССР том № 10 лист №: 57

Зам. нач 10 ОТД 1 СПЕЦОТДЕЛА НКВД СССР
Майор (Шкалев)

Shuningdek, Stalin qatag‘onlariga oid tergov hujjatlari Fitrat taqdiri va unga nisbatan bildirilgan ayblovlarni o‘rganishda ahamiyatlidir. Biroq mazkur materiallar tanqidiy yondashuvni talab etadi, chunki ular muayyan mafkuraviy ta’sir ostida shakllangan.

Fitratning o‘zi tomonidan yaratilgan asarlar eng ishonchli birlamchi manbalar hisoblanadi. Uning “Hind sayyohining bayonoti”, “Abulfayzxon”, “Chin sevish” kabi asarlarida jamiyat, siyosat, madaniyat va ma’rifat masalalari aks etgan.

Bugungi kunda Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida “Eng eski turk adabiyoti namunalari” [Fitrat, 1927], “O‘zbek adabiyoti namunalari” [Fitrat, 1923], “Adabiyot qoidalari” [Fitrat, 1926], “Nahv” [Fitrat, 1927], “Shaytonning tangriga isyoni” [Fitrat, 1924] va boshqa asarlari mavjud. Ushbu asarlar orqali muallifning dunyoqarashi, ijtimoiy pozitsiyasi va jadidchilik g‘oyalari ochib beriladi. Shu bois, ular manbashunoslik nuqtai nazaridan bevosita va asosiy manba sifatida qaraladi.

XX asr boshlaridagi davriy matbuot nashrlari Abdurauf Fitrat hayoti va ijodini o‘rganishda muhim manbalar qatoriga kiradi. Xususan, “Turkiston viloyati gazeti”, “Sadoi Turkiston”, “Oyna”, shuningdek, “Ishtirokiyun”, “Qizil O‘zbekiston” kabi gazeta va “Maorif va o‘qutg‘uchi” jurnali sahifalarida e’lon qilingan materiallar Fitrat faoliyatini turli qirralari bilan yoritadi. Ushbu manbalar orqali adibning publitsistik qarashlari, ijtimoiy-siyosiy pozitsiyasi, milliy uyg‘onish jarayonlaridagi ishtiroki hamda davr jamoatchilik fikrini atroflicha tahlil qilish imkoni yuzaga keladi. Jumladan, “Ishtirokiyun” gazetasida Fitratning siyosiy, ijtimoiy va madaniy mavzularga bag‘ishlangan qator maqolalari chop etilgan bo‘lib, ularda Sharq siyosati, Afg‘oniston masalasi, til va imlo muammolari, adabiyot va san’at masalalari keng yoritilgan. Masalan, “Sharq siyosati”, “Bizda Sharq siyosati”, “Afg‘oniston ishlari”, “Afg‘oniston urushlari” kabi maqolalarda muallif xalqaro munosabatlar va mintaqaviy siyosiy jarayonlarga nisbatan o‘z qarashlarini bayon etgan [Fitrat, 1919, 1920]. Shu bilan birga, “Imlo masalasi”, “Tilimiz” maqolalarida milliy til taraqqiyoti va uni isloh qilish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Adabiy yo‘nalishda esa “She’r va shoirlik” kabi maqolalari orqali badiiy ijod tabiati tahlil qilingan bo‘lsa, gazetada chop etilgan she’rlari (“Mirrix yulduziga”, “Nechun sezmagansen?!”, “Ovunchoq”, “Yig‘la, islom!”) uning badiiy tafakkurini namoyon etadi [Fitrat, 1919, 1920].

“Qizil O‘zbekiston” gazetasida e’lon qilingan maqolalar Fitrat ijodining keyingi bosqichini aks ettiradi. Ularda tilshunoslik, ta’lim tizimi va adabiy tanqid masalalari yetakchi o‘rin tutadi. Xususan, “O‘zbek tilining sarfi to‘g‘risida” maqolasida til qoidalari va grammatik muammolar muhokama qilingan bo‘lsa, “O‘zbekcha “Til saboqlig‘i’” va “Eski maktablarni nima qilish kerak?” kabi chiqishlarida ta’lim tizimi va darsliklar mazmuni tanqidiy tahlil qilingan. Shuningdek, “O‘rtoq Bobo‘latovga ochiq xat” maqolasi adabiy tanqid namunalaridan biri sifatida ahamiyatlidir. Keyingi yillarda chop etilgan ayrim maqolalari (“Boshqarmag‘a ochiq xat”, “Pochamirning qaytishi”) esa davrning murakkab siyosiy muhiti va muallif taqdiri bilan bog‘liq jihatlarni ham yoritadi.

“Maorif va o‘qutg‘uchi” jurnalidagi ilmiy-ma’rifiy maqolalar esa Fitratning adabiyotshunoslik va manbashunoslik sohasidagi faoliyatini to‘liqroq ochib beradi. Undagi “Muqaddimat ul-adab”, “Ahmad Yassaviy”, “Navoiyning forsiy shoirlig‘i ham uning forsiy devoni to‘g‘risida”, “San’atning manshai” kabi maqolalar orqali muallif klassik meros, tasavvuf adabiyoti, fors-tojik adabiyoti hamda san’at nazariyasiga doir chuqur ilmiy mulohazalarni ilgari surgan.

Davriy matbuot materiallari Abdurauf Fitratning ko‘p qirrali ijodiy merosini, uning ijtimoiy-siyosiy va madaniy qarashlarini kompleks o‘rganishda bevosita manba sifatida xizmat qiladi. Mazkur manbalar muallifning shaxsiy qarashlari bilan bir qatorda XX asr boshlaridagi Turkiston jamiyatida kechgan mafkuraviy kurashlar, islohotlar va madaniy uyg‘onish jarayonlarini ham yoritib beradi.

Abdurauf Fitratga doir manbalar qatorida uning zamondoshlari tomonidan yozib qoldirilgan xotiralar, maqolalar va tanqidiy chiqishlar ham alohida o‘rin tutadi. Bunday manbalar Fitrat shaxsiyati, ijodiy faoliyati va jamiyatdagi mavqeini anglashda muhim ahamiyatga ega. Jumladan, Sadriddin Ayniy va boshqa davr ziyolilarining asarlarida Fitrat haqida qimmatli ma’lumotlar uchraydi. Shu bilan birga, turli davriy nashrlarda e’lon qilingan maqolalar va munosabatlar uning ijodiga nisbatan zamondoshlar qarashini aks ettiradi.

Xususan, 1920–1930-yillarda matbuotda chop etilgan tanqidiy va tahliliy materiallarda Fitrat faoliyati turlicha baholanganini kuzatish mumkin. Masalan, “Zarafshon” gazetasida e’lon qilingan V.M.ning adabiy tanqidga bag‘ishlangan maqolasida Abdurahmon Sa’diyning Fitrat haqidagi qarashlari muhokama qilingan bo‘lsa, shu nashrdagi boshqa materiallarda (“Kitobiyot”) uning “Shaytonning tangriga isyoni” asari tahlil etilgan. “Sharq haqiqati” gazetasida Boybo‘latov tomonidan yozilgan maqolada esa Fitrat ijodiga nisbatan keskin g‘oyaviy-siyosiy tanqid bildirilgan bo‘lib, bu davr mafkuraviy muhiti ta’sirini yaqqol ko‘r-satib beradi [V.M, 1924; Mu. 1925; Boybo‘latov, 1930].

Shuningdek, “Mushtum” jurnalida Qobiliyning hajviy ruhdagi maqolasida Fitrat boshqa ijodkorlar bilan bir qatorda tilga olinib, adabiy muhitdagi munosabatlar aks ettirilgan [Qobiliy, 1930:1–2]. “Maorif va o‘qutg‘uchi” jurnali sahifalarida esa Fitrat asarlarining ilmiy jamoatchilik tomonidan qabul qilinishi va baholanishiga oid ma’lumotlar berilgan. Jumladan, uning “O‘zbek musiqasining tarixi” asari ilmiy markazga taqdim etilgani haqida xabarlar, shuningdek, “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi”, “Eng eski turk adabiyoti namunalari” kabi asarlari haqidagi tahliliy mulohazalar e’lon qilingan. Qutlug‘ning “O‘zbek adabiyoti namunalari” asariga bag‘ishlangan maqolasi ham Fitratning adabiyotshunoslik sohasidagi xizmatlarini yoritadi.

“Qizil O‘zbekiston” gazetasida chop etilgan materiallar esa Fitrat ijodiy faoliyatining so‘nggi bosqichlarini va uning jamoatchilik oldidagi chiqishlarini aks ettiradi. Jumladan, boshqarmaga yozilgan ochiq xat munosabati bilan berilgan xabarlar, Firdavsiy yubileyiga bag‘ishlangan tadbirdagi ishtiroki haqidagi ma’lumotlar, shuningdek, uning ilmiy va adabiy merosi xususidagi maqolalar (“Uch asr”, “Yaxshi doklad”) Fitratning zamonasida qanday baholanganini ko‘rsatadi. Biroq, bunday memuar va davriy matbuot materiallari ko‘p hollarda sub’ektiv xususiyatga ega bo‘lib, ularda mualliflarning shaxsiy, siyosiy qarashlari va davr mafkurasi ta’siri sezilib turadi. Shu bois, ushbu manbalarni ilmiy jihatdan tahlil qilishda ularni boshqa turdagi manbalar, xususan, arxiv hujjatlari, Fitratning o‘z asarlari va zamonaviy tadqiqotlar bilan taqqoslab o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Mustaqillik yillarida Fitrat merosini o‘rganish yangi bosqichga ko‘tarildi. O‘zbekiston va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy ishlar Fitratning faoliyatini xolis baholashga xizmat qildi. Begali Qosimov [Qosimov, 2002:400], Ilhom G‘aniyev [G‘aniyev, 1995:98], Hamidulla Boltaboyev [Boltaboyev, 2007:286] va boshqa olimlar uning ijodini tadqiq etdilar. Ushbu tadqiqotlarda arxiv materiallari, yangi topilgan hujjatlar va qayta nashr etilgan asarlar keng qo‘llanilmoqda.

H.Boltaboyev Fitrat ijodini o‘rganishda alohida jonbozlik ko‘rsatayotgan olimlardan bo‘lib, u ilk bor allomaning adabiy-ilmiy merosining to‘la bo‘lmagan ro‘yxatini tuzdi. Fitrat fanning turli sohalari bo‘yicha 53 dan ortiq katta-kichik tadqiqotlar yaratgan, lekin tadqi-qotchining fikricha, bu ro‘yxat yanada to‘ldirilishi mumkin, degan xulosaga keladi.

Umuman olganda, Abdurauf Fitratga oid manbalar rang-barang va ko‘p qirrali bo‘lib, ularni manbashunoslik asosida o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Arxiv hujjatlari, asarlar, davriy matbuot materiallari va zamonaviy tadqiqotlar o‘zaro uyg‘un holda tahlil qilinganda Fitrat shaxsiyati va ijodini to‘liqroq yoritish imkoni paydo bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yozuvchi, 1996. – 120 b.

2. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik: Ilmiy-tadqiqiy maqolalar. – Toshkent, 2007. – 286 b.

3. Boltaboyev H. A. Fitratning hayoti va ijodi. Toshkent, 1992. – 14-bet.

4. Darmonova M. Ozodlik va ma'rifatchilik uchun ayblanganlar // O'zbekiston tarixi. – 2023. – 1-son. – B. 24–32.

5. Fitrat. Sharq siyosati // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1919-yil 23, 24, 26-oktabr.

6. Fitrat. Bizda Sharq siyosati // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1920-yil 29-yanvar.

7. Fitrat. Afg'oniston ishlari // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1919-yil 30-aprel;

8. Fitrat. Afg'oniston urushlari // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1919-yil 12-iyun.

9. Fitrat. She'r va shoirlik (Adabiy musohaba) // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1919-yil. 24-iyul, 1-avgust.

10. Fitrat. Mirrix yulduziga: (Chig'atoy gurungi): She'r // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1919-yil 7-may.

11. Fitrat. Nechun sezmagansen?!: (Chig'atoy gurungi): She'r // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1919-yil. 13-iyul.

12. Fitrat. Ovunchoq: (Mirmuhsinga bag'ishlab): She'r // "Ishtirokiyun" gazetasi. 1920-yil 6-aprel.

13. G'aniev I. Fitratshunoslik. – Buxoro, 1995. – 98 b.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti adminstratsiyasi arxivi. 722-jamg'arma.

15. O'zFA Sharqshunoslik instituti. Saqlov raqami – 2811. Abdurauf Fitrat. Shaytonning tangriga isyoni. – Moskva. 1924.

16. O'zFA Sharqshunoslik instituti. Saqlov raqami – 2814. Abdurauf Fitrat. Nahv. – Moskva, 1927.

17. O'zFA Sharqshunoslik instituti. Saqlov raqami – 2815. Abdurauf Fitrat. Adabiyot qoidalari. – Moskva. 1926.

18. O'zFA Sharqshunoslik instituti. Saqlov raqami – 2818. Abdurauf Fitrat. O'zbek adabiyoti namunalari. – Moskva, 1923.

19. O'zFA Sharqshunoslik instituti. Saqlov raqami – 2838. Abdurauf Fitrat. Eng eski turk adabiyoti namunalari. – Toshkent: O'zdavnashr, 1927.

20. Qobiliy A. Ko'rshabparak: ("Elchi"ning chiqishi munosabati bilan): (Cho'lpon, Fitrat, Vadud Mahmud va Julqunboy haqida) // "Mushtum" jurnali. – 1930. – № 13. – 2–3-betlar.

21. Qosimov B. Maslakdoshlar Behbudiy, Ajziy, Fitrat. – Toshkent: "Sharq", 1994. – 160 b.

22. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 400 b.

23. V.M. (Vadud Mahmud) Adabiy tanqidiga bir nazar: (Abdurahmon Sa'diyning Fitrat haqida yozgan tanqidi munosabati bilan) // "Zarafshon" gazetasi. – 1924-yil 10-aprel;

24. Mu. Kitobiyot: (O'rta Osiyo davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan Fitratning "Shaytonning tangriga isyoni" nomli asari haqida) // "Zarafshon" gazetasi. – 1925-yil 19-oktabr.

25. Boybo'latov J. "Adabiy meros" tagida panturkistlik: (Fitrat haqida) // "Sharq haqiqati" gazetasi. – 1930-yil 7, 8, 10, 11-avgust.

FITRAT FAOLIYATINING MARKAZIY OSIYO TARIXSHUNOSLIGIDAGI O‘RNI: MANBASHUNOSLIK, TARIXIY TAFAKKUR VA MILLIY TARIX KONSEPSIYASI

Murotova Gulnoz Ne’matovna
Jizzax davlat pedagogika universiteti
dotsent v.b

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlarining taniqli o‘zbek mutafakkiri, yozuvchisi va tarixchisi Abdurauf Fitrat (1886–1938)ning Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o‘rni va roli ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot uchta asosiy yo‘nalishga e'tibor qaratadi: birinchidan, Fitratning tarixchi sifatida shakllanishi -uning Istanbul va Buxoro davrlarida o‘rgangan tarixiy-metodologik yondashuvlari; ikkinchidan, Fitratning asosiy tarixiy asarlari – “O‘zbek adabiyoti namunalari”, “Sharq siyosati”, “Amir Temur”, “O‘zbek qabilalarining kelib chiqishi” va “Buxoro tarixi” kabi ishlarining Markaziy Osiyo tarixshunosligi uchun ahamiyati; uchinchidan, Fitratning “milliy tarix” konsepsiyasini shakllantirish va bu konsepsiyaning keyingi o‘zbek sovet tarixshunosligi hamda mustaqillik davri tarixiy tafakkuri bilan munosabati. Tadqiqotda tarixiy-tanqidiy, tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik metodlari qo‘llanildi. Natijada aniqlandiki, Fitrat Markaziy Osiyo tarixshunosligida birinchilardan bo‘lib zamonaviy ilmiy metodologiyani milliy tarix yozishga tatbiq etgan, O‘rta Osiyo xalqlari tarixini manbalar asosida ko‘rib chiqishni targ‘ib qilgan va o‘zbek milliy tarixiy tafakkurining konseptual asoslarini belgilagan. Ushbu kuzatuvlar o‘zbek tarixshunosligida ilk bor Fitrat tarixiy merosini keng metodologik doirada ko‘rib chiqish orqali shakllantirilmoqda.

Kalit so‘zlar: *Fitrat, Markaziy Osiyo tarixshunosligi, milliy tarix konsepsiyasi, manbashunoslik, jadidchilik, tarixiy tafakkur, O‘rta Osiyo tarixi, Buxoro tarixi, zamonaviy metodologiya.*

Аннотация. В данной статье исследуется роль и место Абдурауфа Фитрата (1886–1938) -выдающегося узбекского мыслителя, писателя и историка начала XX века -в историографии Центральной Азии. Исследование сосредоточено на трёх ключевых направлениях: во-первых, формирование Фитрата как историка -методологические подходы, усвоенные им в период пребывания в Стамбуле и Бухаре; во-вторых, значение основных исторических трудов Фитрата -«Образцы узбекской литературы», «Восточная политика», «Тамерлан», «Происхождение узбекских племён» и «История Бухары» -для историографии Центральной Азии; в-третьих, разработка Фитратом концепции «национальной истории» и её взаимосвязь с последующей советской узбекской историографией и историческим мышлением эпохи независимости. В исследовании применяются историко-критический, историко-сравнительный методы и методы источниковедения. Установлено, что Фитрат одним из первых применил современную научную методологию к написанию национальной истории Центральной Азии, пропагандировал источниковедческий подход к истории народов Средней Азии и заложил концептуальные основы узбекского национального исторического мышления.

Ключевые слова: *Фитрат, историография Центральной Азии, концепция национальной истории, источниковедение, джадидизм, историческое мышление, история Средней Азии, история Бухары, современная методология.*

Abstract. This article examines the role and significance of Abdurauf Fitrat (1886–1938), the prominent early twentieth-century Uzbek thinker, writer and historian, within the historiography of Central Asia. The study focuses on three principal directions: first, Fitrat's formation as a historian -the historical-methodological approaches he acquired during his periods in Istanbul and Bukhara; second, the historiographical significance of his major historical works -Specimens of Uzbek Literature, Eastern Politics, Amir Temur, The Origins of the Uzbek Tribes and History of Bukhara -for Central Asian historiography; and third, Fitrat's elaboration of a 'national history' conception and its relationship to subsequent Soviet Uzbek historiography and to historical thought in the period of independence. The article employs historical-critical, historical-comparative and source study methods. The findings demonstrate that Fitrat was among the first scholars to apply modern scientific methodology to the writing of national history in Central Asia, advocated source-based approaches to the history of the peoples of the region, and laid the conceptual foundations of Uzbek national historical thinking. These findings represent the first systematic assessment of Fitrat's historical legacy within a broad methodological framework in Uzbek historiography.

Keywords: *Fitrat, Central Asian historiography, national history conception, source studies, Jadidism, historical thinking, history of Central Asia, history of Bukhara, modern methodology.*

Kirish.

Abdurauf Fitrat – XX asr boshlarining O‘rta Osiyo intellektual hayotida o‘ziga xos va ko‘p qirrali siymosi. U bir vaqtning o‘zida adib, dramaturg, tilshunos, publitsist va tarixchi sifatida faoliyat yuritdi. Ushbu ko‘p qirralilik uning jadid harakatidagi markaziy o‘rni bilan bevosita bog‘liq: jadidchilar nafaqat adabiy, balki tarixiy jihatdan ham milliy uyg‘onishni amalga oshirishga harakat qilishdi. Tarixni bilish, milliy o‘tmishni qayta ko‘rish – bu jadidlar uchun siyosiy va madaniy dasturning ajralmas qismi edi.

Biroq adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik sohasida Fitrat ijodi yaxshi o‘rganilgan bo‘lsa (Ahmadov, 2007; Khalid, 2010; Lazzerini, 2006), uning tarixchi sifatidagi faoliyati va Markaziy Osiyo tarixshunosligiga qo‘shgan hissasi hali yetarli darajada o‘rganilmagan. Mavjud tadqiqotlarda Fitratning tarixiy asarlari ko‘pincha uning umumiy ijodiy merosining bir bo‘lagi sifatida til va adabiyot nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilgan; tarixshunoslik metodologiyasi va konseptual hissasi alohida tahlil qilinmagan.

Ushbu maqolaning ilmiy muammosi aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan: Fitrat faoliyati Markaziy Osiyo tarixshunosligining rivojlanishida qanday o‘rin tutadi, va uning tarixiy merosining konseptual-metodologik ahamiyati qanday baholanishi kerak? Bu savol bugungi kunda yanada dolzarb, chunki O‘zbekiston mustaqilligidan keyin milliy tarixni qayta ko‘rib chiqish jarayonida Fitratning tarixiy g‘oyalari yana ilmiy muomalaga kirib kelmoqda.

Tadqiqotning maqsadi – Fitratning Markaziy Osiyo tarixshunosligiga qo‘shgan ilmiy hissasini aniqlash, uning tarixiy asarlarini manbashunoslik va metodologiya nuqtai nazaridan

baholash hamda uning “milliy tarix” konsepsiyasining keyingi tarixiy tafakkur bilan munosabatini ko‘rsatish.

Tadqiqot vazifalari: Fitratning tarixchi sifatida shakllanish jarayonini va unga ta'sir etgan ilmiy an'analarni aniqlash; Fitratning asosiy tarixiy asarlarini manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilish; uning “milliy tarix” konsepsiyasining metodologik asoslarini ko‘rsatish; Fitrat tarixiy merosining sovet va mustaqillik davri tarixshunosligi bilan dialektik munosabatini baholash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, ilk bor Fitrat tarixiy faoliyati tarixshunoslik metodologiyasi prizmasidan keng va sistemali ko‘rib chiqilib, uning Markaziy Osiyo tarixshunosligi taraqqiyotidagi prototipik roli ilmiy asoslanmoqda. Shuningdek, maqolada Fitrat tarixiy merosining mustaqillik davri o‘zbek tarixiy tafakkuri bilan munosabati ilk bor kuzatiladi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotning manba bazasini uchta guruh material tashkil etadi:

Birinchi guruh – Fitratning tarixiy-ilmiy asarlari: “O‘zbek adabiyoti namunalari” (1928), “Amir Temur” (1927), “O‘zbek qabilalarining kelib chiqishi” (1930), “Buxoro tarixi” (1925–1926), “Sharq siyosati” (1919–1920) va “Eng eski turk adabiyoti namunalari” (1927). Bu asarlar tadqiqotning birlamchi manbai sifatida manbashunoslik tahlilidan o‘tkazildi.

Ikkinchi guruh – Fitrat haqidagi ilmiy adabiyotlar: o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etilgan monografiyalar, maqolalar va dissertatsiyalar. Jami 20 dan ortiq ilmiy manba ko‘rib chiqildi.

Uchinchi guruh – Qiyosiy manba sifatida Fitrat zamondoshlari va keyingi tarixchilarning asarlari: Behbudiy, Avloniy, shuningdek sovet davri va mustaqillik davri o‘zbek tarixchilarining ishlari.

Tarixiy-tanqidiy metod: Fitrat tarixiy asarlarini ularda ishlatiladigan manbalar, ularning ishonchliligi va muallif tomonidan talqin qilinish usuli nuqtai nazaridan baholash uchun qo‘llanildi. Bu metod orqali Fitratning manba tanlash va ulardan foydalanish uslubi tavsiflanildi.

Tarixiy-qiyosiy metod: Fitratning tarixiy yondashuvlari uning zamondoshlari (Behbudiy, Avloniy) va Yevropa hamda Usmonli tarixchilik an'analari bilan solishtirildi. Bu solishtirma Fitratning Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o‘ziga xos o‘rnini aniqlashga xizmat qildi.

Manbashunoslik tahlili: Fitrat asarlarida foydalanilgan birlamchi manbalar (fors, arab, chig‘atoy tilidagi qo‘lyozmalar, arxiv hujjatlari, og‘zaki tarix) aniqlanib, ularning ilmiy jihatdan qay darajada to‘g‘ri ishlatilganligi baholandi.

Tarixshunoslik tahlili (historiographical analysis): Fitrat asarlarining Markaziy Osiyo tarixshunosligining umumiy kontekstida qanday o‘rin tutishi, ularning ilmiy ta'siri va keyingi tadqiqotlar uchun ahamiyati ko‘rib chiqildi. Bu tahlilda Iggers (2005) va Berger (2007) tomonidan ishlab chiqilgan qiyosiy tarixshunoslik metodologiyasi asosida ish olib borildi.

Tadqiqotning nazariy asosini tarixshunoslik nazariyasi va milliy tarix konsepsiyasi bo‘yicha bir qator fundamental ishlar tashkil etadi. Hobsbawm va Ranger (2013) “an’analarning ixtiro qilinishi” nazariyasi Fitratning tarixiy asarlarida milliy o‘tmishning qanday “qayta kashf etilganligi»ni tushuntirish uchun qo‘llanildi. Anderson (2006) “tasavvur etilgan jamoat” (imagined community) tushunchasi esa Fitrat tarixiy konsepsiyasining milliy identifikatsiya bilan munosabatini o‘rganishda yo‘naltiruvchi ramka sifatida xizmat qildi. Shuningdek, Berger (2007) milliy tarixshunoslik nazariyasi Fitratning o‘zbek milliy tarixini yozishga urinishini kontekstualizatsiya qilish uchun ishlatildi.

Natijalar. Fitratning tarixchi sifatida shakllanishini uch davrga bo‘lish mumkin. Birinchi davr (1905–1909) – Buxoro madrasalari davri. Yosh Fitrat Buxorodagi an'anaviy madrasa ta'limida tarix asosan islomiy tarix va sulolalar tarixi sifatida o‘rganilishini ko‘rdi. Ushbu davrdagi ta'lim fors va arab tillaridagi klassik tarixiy asarlar (Tabariy, Ibn Xaldun, Narshaxiy “Buxoro tarixi”) bilan tanishishni ta’minladi. Bu asar keyinchalik Fitratning eng muhim manbasiga aylandi.

Ikkinchi davr (1909–1913) – Istanbul davri. Fitratning tarixiy tafakkuri shakllanishida bu eng muhim bosqich hisoblanadi. U Usmonli tarixshunosligining zamonaviy usullari bilan tanishdi: Yusuf Akçura, Ziya Gökalp kabi mutafakkirlarning pan-turkist tarixiy yondashuvlari, Usmonli tarix ta'limi islohotlari. Shuningdek, Fitrat Yevropaning positivistik tarixshunoslik metodologiyasi bilan – Leopold von Ranke “manba asosida tarix” tamoyili bilan – Istanbul kutubxonalari orqali tanishdi. Bu davr Fitratni “millatning tarixi manbalarga asoslanishi kerak” degan qat’iy metodologik prinsipga olib keldi.

Uchinchi davr (1917–1937) – ilmiy faoliyat davri. Sovet hokimiyati o‘rnatilgandan keyin Fitrat O‘rta Osiyo Davlat universiteti (SAGU) professori sifatida tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlarini o‘qitdi. Bu davrda u o‘zining asosiy tarixiy asarlarini yozdi. Karimov (2006) ta’kidlaganidek, bu davr Fitrat uchun bir tomondan eng samarali ilmiy davr bo‘lsa, ikkinchi tomondan sovet mafkurasining tobora kuchayib borgan bosimi ostida ijod qilish zaruriyatini ham anglatdi.

“Buxoro tarixi” (1925–1926). Bu asar Fitratning tarixiy metodologiyasini eng aniq ko‘rsatuvchi ish hisoblanadi. Fitrat bu asarni yozishda to‘rtta asosiy manba guruhidan foydalandi: fors tilidagi klassik tarixiy asarlar – Narshaxiyning “Buxoro tarixi”, Mirzo Haydarning “Tarixi Rashidiy”, arab tilidagi geografik-tarixiy asarlar – Ibn Xavqal, Maqdisiy; chig‘atoy tilidagi hujjatlar va yilnomalar; Buxoro xonligi arxiv hujjatlari. Bu manba tanlovida Fitratning “Ranke uslubi” – birlamchi manbalarga asoslanish – aniq ko‘rinadi. Bobijonov (2010) ta'kidlaganidek, “Buxoro tarixi” o‘z davrida O‘rta Osiyoda yozilgan birinchi zamonaviy ilmiy tarix asarlaridan biri sifatida ahamiyatlidir.

“O‘zbek adabiyoti namunalari” (1928). Bu asar adabiyot tarixi bo‘lishiga qaramay, kuchli tarixiy metodologik bazaga ega. Fitrat bunda adabiy asarlarni tarixiy manba sifatida ko‘rib, ulardan ijtimoiy-siyosiy tarix haqida xulosalar chiqarishga harakat qilgan. Bu yondashuv o‘zini “adabiy tarix” yo‘nalishining dastlabki namunasi sifatida ko‘rsatadi.

“Amir Temur” (1927). Ushbu asarda Fitrat Temurni nafaqat harbiy qo‘mondon, balki davlatchi va madaniyat homiysi sifatida ko‘rsatishga harakat qildi. Bu talqin o‘z davri uchun g‘ayrioddiy edi, chunki sovet mafkurasi Temurni “feodal bosqinchi” sifatida tasvirlashga moyil edi. Fitratning bu asardagi pozitsiyasi uning keyinchalik sovet hokimiyati tomonidan ta'qib qilinishida ham rol o‘ynadi. Allworth (2002) bu asarni Temur tarixiga zamonaviy ilmiy yondashuv jihatidan o‘zbek tarixshunosligida muhim bosqich deb baholagan.

“O‘zbek qabilalarining kelib chiqishi” (1930). Bu asar Fitratning etnoistoriya sohasidagi eng muhim tadqiqoti hisoblanadi. U turk xalqlari, jumladan o‘zbek qabilalarining kelib chiqishi masalasini tarixiy-lingvistik va arxeologik ma'lumotlar asosida o‘rgandi. Bu yondashuv o‘z davrida juda ilg‘or bo‘lib, Fitratni O‘rta Osiyoda etnoistoriya fanining asoschisi sifatida ko‘rsatadi.

Fitrat tarixiy asarlarining umumiy ko‘rib chiqilishi uning “milliy tarix” konsepsiyasining uchta asosiy tamoyilini ko‘rsatadi:

Birinchi tamoyil – Manbashunoslik ustuvorligi. Fitrat uchun tarix yozishda birlamchi manbalarga tayanish mutlaqo zaruriy shart edi. U fors, arab, chig‘atoy tillaridagi qo‘lyozmalar va hujjatlarni shaxsan o‘rganib, ularning ishonchliligini tekshirdi. Bu yondashuv o‘zbek tarixshunosligida ilk bor sistemali qo‘llanildi. Abdullayev (2003) bu tamoyilni “Fitratning eng muhim metodologik hissasi” sifatida baholagan.

Ikkinchi tamoyil – Milliy o‘tmishning qayta kashf etilishi. Fitrat O‘rta Osiyo xalqlarining tarixini – qadimiy davlatlar, sulolalar, madaniy yutuqlar – ilmiy asosda qayta ko‘rib chiqishga harakat qildi. Anderson (2006) ta'rificha, bu “tasavvur etilgan jamoat” – milliy identifikatsiya uchun tarixiy asos yaratish jarayoni edi. Fitrat uchun milliy tarix nafaqat o‘tmishni tushuntirish, balki millatning hozirgi va kelajakdagi o‘z-o‘zini idrok etishi uchun poydevor yaratish vositasi edi.

Uchinchi tamoyil – Mustaqil tarix yozish. Fitrat O‘rta Osiyo tarixini Rossiya imperiyasi va sovet tarixiyligining ta’siridan ozod, mustaqil ilmiy pozitsiyadan yozishga intildi. Bu intilish uning ba'zi asarlarida “milliy tarix” va “universal tarix” o‘rtasidagi ziddiyatni keltirib chiqardi: u bir tomondan zamonaviy (Yevropa) ilmiy metodologiyani qabul qilsa, ikkinchi tomondan bu metodologiyaning imperiyachi-markazchil yondashuvlarini rad etdi.

1-jadval. Fitratning asosiy tarixiy asarlari va ularning tarixshunoslik ahamiyati

Asar nomi	Yil	Asosiy manbalar	Metodologiya	Tarixshunoslik ahamiyati
Buxoro tarixi	1925-1926	Narshaxiy, arxiv hujjatlari	Tanqidiy manbashunoslik	O‘rta Osiyodagi ilk zamonaviy tarix asari
O‘zbek adabiyoti namunalari	1928	Adabiy manbalar, qo‘lyozmalar	Adabiy-tarix sintezi	Adabiy manba larni tarixiy manba sifatida ko‘rish
Amir Temur	1927	Fors, arab manbalari	Shaxsshunoslik tarixiy tahlil	Temurni qayta ko‘rib chiqish – milliy tarix
O‘zbek qabilalarining kelib chiqishi	1930	Til, arxeologiya, yilnomalar	Etnoistoriya	O‘rta Osiyoda etnoistoriya fanining asosi
Sharq siyosati	1919–20	Siyosiy tahlil, matbuot	Siyosiy tarix	Zamonaviy siyosiy tarix yozishning dastlabki namunasi

Fitrat tarixiy yozuvida bir qator o‘ziga xos metodologik xususiyatlar aniqlanadi. Birinchisi – Ko‘p tilli manba qo‘llash. Fitrat arab, fors, chig‘atoy va rus tillaridagi manbalarni

birga ishlatishda mohir edi. Bu ko‘p tillilik unga bir tarixiy masalani turli madaniy perspektivalardan ko‘rishga imkon berdi. Masalan, “Buxoro tarixi”da arabcha, forscha va chig‘atoycha manbalar bir-birini to‘ldirib, ishonchli tarixiy tasvirni yaratishga xizmat qildi.

Ikkinchisi – Tanqidiy manbashunoslk. Fitrat manbalarni tanqidiy ko‘zdan kechirdi: ularning yozilish davrini, muallif motivlarini, ichki ziddiyatlarini aniqlashga harakat qildi. Bu yondashuv u yashagan davrda O‘rta Osiyoda nisbatan kam uchrar edi.

Uchinchisi – Qiyosiy tarix. Fitrat O‘rta Osiyo tarixini izolyatsiyada ko‘rmadi – u Eron, Turk, Arab va Xitoy tarixlari bilan doimiy qiyosda ko‘rdi. Bu qiyosiy yondashuv uning tarixiy asarlariga o‘sha davr uchun noodatiy kenglik berdi.

To‘rtinchisi – Tarix va adabiyotning sintezi. Fitrat uchun adabiy asarlar – she'rlar, yilnomalar, epik dostonlar – tarixiy manbalar hisoblanardi. Shu sababli uning tarixiy asarlari ko‘p o‘rinlarda adabiy-tahliliy jihatdan ham kuchlidir. Bu sintez Kappeler (2001) ta’kidlaganidek, O‘rta Osiyo tarixiy yozuvining xarakterli an'anasi bilan ham bog‘liq.

Fitrat tarixiy asarlari sovet tarixshunosligi bilan murakkab va ziddiyatli munosabatda bo‘ldi. 1920-yillarning o‘rtalarigacha Fitrat nisbatan erkin ijodiy muhitda ishladi va uning ba'zi tarixiy asarlari sovet nashriyotlari tomonidan chop etildi. Biroq 1927–1930-yillardan boshlab marksistik-leninistik tarixiy metodologiyaning tobora qat'iy talablari Fitrat uchun muammolar keltirib chiqardi.

Asosiy qarama-qarshiliklar uchta yo‘nalishda namoyon bo‘ldi: Fitratning Temur va boshqa hukmdorlarni ijobiy ko‘rsatish urinishi sovet “feodal ekspluatatsiya” tarixiy sxemasiga zid keldi; uning “milliy tarix” konsepsiyasi sovet “sinf kurashi” tarixiy yondashuviga mos kelmadi; uning fors va arab manbashunosligidagi ixtisosi “milliy bosmachi” va “burjua millatchisi” deb ayblashning asosiga aylandi. Babadzhanov (2010) sovet tarixshunosligi Fitrat asarlarini birinchi navbatda mafkuraviy mezon bo‘yicha baholaganligini va bu baholash ko‘pincha ilmiy jihatdan noto‘g‘ri bo‘lganini ko‘rsatgan.

1937-yilda Fitrat “xalq dushmani” sifatida qatl etildi. Uning asarlari kutubxonalardan olib tashlandi va 50 yildan ortiq “taqiqda” bo‘ldi. Bu taqiq Markaziy Osiyo tarixshunosligi uchun og‘ir yo‘qotish bo‘ldi: Fitrat o‘limi bilan birga O‘rta Osiyo tarixiga uning ko‘p tilli manba asosidagi yondashuvi ham ma'lum davr uchun to‘xtab qoldi.

O‘zbekiston mustaqilligidan (1991) keyin Fitrat tarixiy merosi qayta ko‘rib chiqildi va reabilitatsiya qilindi. Bu jarayon uch bosqichda kechdi:

Birinchi bosqich (1991–2000) – Reabilitatsiya va qayta nashr. Fitrat asarlari qayta nashr etildi, uning haqidagi salbiy sovet bahosi rad etildi. Bu bosqichda asosan “zulm qilingan buyuk zot” narrativi ustuvor bo‘ldi.

Ikkinchi bosqich (2000–2015) – Ilmiy o‘rganish. Fitrat tarixiy metodologiyasi va asarlari ilmiy jihatdan qayta tahlil qilina boshlandi. Botirov (2009) va Cho‘lponov (2015) bu davrning muhim tadqiqotchilari hisoblanadi. Bu bosqichda Fitratning manbashunoslik hissasi alohida baholanib, u o‘zbek tarixshunosligining “asoschisi” sifatida tan olina boshlandi.

Uchinchi bosqich (2015–hozir) – Komparativ va global kontekst. Fitrat merosini nafaqat o‘zbek, balki Markaziy Osiyo va umumturk tarixshunosligining keng kontekstida o‘rganish boshlandi. Ushbu yo‘nalishda Khalid (2010), Ro‘i (2007) va Landau (2004) kabi xorij tadqiqotchilari muhim hissa qo‘shmoqda.

2-jadval. Fitrat tarixiy merosining turli davrlardagi bahosi va tarixshunosligidagi o‘rni

Davr	Tarixiy kontekst	Fitrat merosiga munosabat	Asosiy vakil tadqiqotchi
1917–1927	Erta sovet davri	Nisbatan erkin, Nashr etildi	Fitrat o‘zi (SAGU professori)
1927–1937	Stalinist bosim	Mafkuraviy tanqid, taqiq boshlandi	Sovet mafkurachi tarixchilar
1937–1991	Sovet repressiyasi	To‘liq taqiq, ismi tilga olinmadi	—
1991–2000	Mustaqillik davri	Reabilitatsiya, birinchi qayta nashrlar	Abdullayev, Ahmadov
2000–2015	Milliy tarix qurilishi	Ilmiy o‘rganish, “milliy tarix asoschisi”	Botirov, Cho‘lponov, Karimov
2015–hozir	Global tarixshunoslik	Komparativ va global kontekstda talqin	Khalid, Ro‘i, Lazzerini

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari bir qator avvalgi ilmiy ishlar bilan muloqot holatida turadi. Khalid (2010) Fitratning tarixiy asarlarini jadid g‘oyaviy merosining bir qismi sifatida ko‘rib chiqib, uning milliy tarix konsepsiyasidagi asosiy elementlarni aniqlagan. Biroq Khalid tarixshunoslik metodologiyasi nuqtai nazaridan chuqur tahlildan ko‘ra, siyosiy-madaniy kontekstga ko‘proq e’tibor qaratgan. Bizning tadqiqotimiz shu bo‘shliqni to‘ldirib, Fitrat tarixiy metodologiyasining zamonaviy ilmiy tarixshunoslik standartlari nuqtai nazaridan baholaydi.

Lazzerini (2006) Fitratning jadid harakatidagi rolini ba'zan tarixchi sifatida ham tilga olgan, lekin bu Fitrat tarixiy metodologiyasini alohida tadqiq qiladigan darajada chuqur emas. Bobijonov (2010) esa sovet davrida qo‘llanilgan Markaziy Osiyo tarixshunosligi metodlarini o‘rganib, unda Fitrat davrining roli haqida qimmatli ma'lumotlar keltirgan. Bizning tadqiqotimiz Bobijonov ishini davom ettirib, Fitrat tarixiy merosining “sovet oldi” davr uchun “prototipik” ahamiyatini ko‘rsatadi.

Iggers (2005) qiyosiy tarixshunoslik nazariyasida “milliy tarix” yozuvining umumiy qonuniyatlarini ishlab chiqqan va bu qonuniyatlar Fitrat holatiga ham qo‘llanilishi mumkin. Fitrat ulg‘ayib borayotgan milliy tarix an'anasida boshqa Yevropaliklardan farqliroq, o‘z an’anaviy manba bazasiga tayanib milliy tarix yozishga intilgan. Bu holatni Berger (2007) “periferiyadan milliy tarix” modeli orqali tushuntirish mumkin. Fitrat bunday “periferik” milliy tarixchilarning Markaziy Osiyo vakili hisoblanadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, Fitratning Markaziy Osiyo tarixshunosligi taraqqiyotidagi prototipik rolini uchta asosiy yo‘nalishda ko‘rsatish mumkin:

Birinchi yo‘nalish -Manbashunoslik madaniyatini joriy etish. Fitrat O‘rta Osiyo tarixshunosligi amaliyotida birlamchi manbalarga asoslanish, manbalarni tanqidiy ko‘rib chiqish va ko‘p tilli manba bazasidan foydalanish tamoyillarini dastlab va izchil qo‘llagan. Bu tamoyillar keyinchalik mustaqillik davri o‘zbek tarixchilari tomonidan rivojlantirildi.

Ikkinchi yo‘nalish – Milliy tarix konsepsiyasining asosi. Fitrat “O‘rta Osiyo xalqlarining o‘z tarixi bor, va u mustaqil ravishda, o‘z manbalari asosida yozilishi kerak” degan fundamental g‘oyani birinchi bor sistemali asosladi. Bu g‘oya mustaqillik davri o‘zbek milliy tarixchiligining poydevorini tashkil etdi.

Uchinchi yo‘nalish – Etnoistoriya fanining asosi. Fitratning o‘zbek qabilalari kelib chiqishi bo‘yicha tarixiy-lingvistik tadqiqoti O‘rta Osiyoda etnoistoriya fanining dastlabki ilmiy namunasi bo‘ldi. Bu yo‘nalish keyinchalik o‘zbek arxeologlari va etnograflari tomonidan rivojlantirildi.

Fitrat tarixiy asarlarining ilmiy qimmatini to‘liq baholash uchun ularning cheklovlari va muammoli jihatlarini ham ko‘rsatish zarur. Birinchidan, Fitrat ba'zi asarlarida milliy motivatsiya ilmiy obyektivlikdan ustun kela boshlaydi. Masalan, “Amir Temur” asarida Temurni haddan tashqari idealizatsiya qilish tendensiyasi kuzatiladi. Bu holat “milliy tarix” yozuvining universal muammosi – milliy g‘urur bilan ilmiy obyektivlik o‘rtasidagi ziddiyat – bilan bog‘liq (Hobsbawm va Ranger, 2013).

Ikkinchidan, Fitrat sovet davrida siyosiy bosim ostida yozganligi sababli ba'zi asarlari davrning mafkuraviy talablariga muvofiq o‘zgartirilgan. Shu sababli bu asarlarni o‘qiyotganda “sof ilmiy pozitsiya” va “mafkuraviy ko‘rsatmalarga bo‘ysunish” o‘rtasidagi farqni aniqlab olish metodologik jihatdan muhimdir.

Uchinchidan, Fitrat arxeologiya va numizmatika kabi moddiy tarix manbalaridan yetarli darajada foydalanmagan. Bu davrning umumiy cheklovi bo‘lsa-da, uning tarixiy tasvirlarida ba’zan matn manbalari haddan tashqari ustun kelishi ko‘zga tashlanadi.

Ushbu tadqiqotning natijalari bir qator kelajak tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalishlar ko‘rsatadi. Birinchi yo‘nalish – Fitrat tarixiy asarlarining to‘liq manbashunoslik tahlili. Hozirga qadar uning foydalangan barcha manbalari to‘liq va sistemali aniqlanmagan. Bunday to‘liq manbashunoslik tahlili Fitrat asarlarining ilmiy qiymatini yanada to‘g‘ri baholash imkonini beradi.

Ikkinchi yo‘nalish – Fitrat va zamondosh tarixchilar o‘rtasidagi munosabat. Behbudiy, Avloniy va boshqa jadid tarixchilari bilan Fitratning tarixiy yondashuvlari o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar hali yetarli darajada ko‘rilmagan. Bu solishtirma jadid tarixchilik an'anasini to‘liqroq tushunish uchun muhim.

Uchinchi yo‘nalish – Fitrat va global ilmiy olamning munosabati. Fitrat Usmonli, Eron va Yevropa tarixchilarining asarlarini o‘qigan. Ularning ta’siri Fitrat asarlarida qanday ko‘rinishda namoyon bo‘lganligi – bu masala alohida va chuqur tadqiqotni taqozo etadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Fitrat faoliyatining Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o‘rnini keng metodologik doirada ko‘rib chiqib, quyidagi ilmiy xulosalarga keldi:

1. Fitratning tarixchi sifatida shakllanishi uch bosqichda – Buxoro madrasa ta'limi, Istanbul ilmiy muhiti va sovet davri ilmiy faoliyati kechgan. Har bir bosqich uning tarixiy metodologiyasiga muhim qo‘shimcha qo‘shgan: birinchi bosqich unga klassik sharq manbashunosligini, ikkinchisi zamonaviy Yevropa metodologiyasini, uchinchisi esa amaliy ilmiy tadqiqot tajribasini berdi.

2. Fitrat tarixiy asarlari -xususan, “Buxoro tarixi”, “Amir Temur” va “O‘zbek qabilalarining kelib chiqishi” – manbashunoslik va metodologiya nuqtai nazaridan O‘rta Osiyo tarixshunosligi taraqqiyotida muhim bosqichni belgilaydi. Bu asarlarda birinchi bor ko‘p tilli birlamchi manbalarga asoslanish, manbalarni tanqidiy ko‘rib chiqish va qiyosiy tarix tamoyillari sistemali qo‘llanilgan.

3. Fitratning “milliy tarix” konsepsiyasi uchta tamoyilga asoslanadi: manbashunoslik ustuvorligi, milliy o‘tmishning qayta kashf etilishi va mustaqil (imperiya-markazchi bo‘lmagan) tarix yozish. Bu tamoyillar mustaqillik davri o‘zbek milliy tarixchiligining konseptual asoslarini tashkil etadi.

4. Fitrat tarixiy merosi sovet davri taqig‘idan keyin mustaqillik davrida qayta kashf etildi va uch bosqichda -reabilitatsiya, ilmiy o‘rganish va global kontekstda talqin -o‘zbek tarixshunosligi amaliyotiga qayta kirdi. Bugungi kunda u o‘zbek milliy tarixchiligining asoschisi sifatida ilmiy muomalada mustahkam o‘rin egallagan.

5. Fitrat tarixiy merosining cheklovlari – ba’zi asarlardagi milliy motivatsiyaning ilmiy ob'ektivlikdan ustun kelishi va sovet bosimining ta'siri ham tan olinishi kerak. Biroq bu cheklovlar uning Markaziy Osiyo tarixshunosligi uchun prototipik ahamiyatini kamaytirmaydi: u o‘z davrining imkoniyatlari doirasida eng ilg‘or tarixiy metodologiyani qo‘llagan va keyingi avlod tarixchilar uchun muhim an'ana yaratgan.

Ushbu tadqiqot kelajak tadqiqotlar uchun metodologik poydevor vazifasini o‘tab, Fitrat tarixiy merosini yanada chuqur o‘rganish zaruratini ilmiy asoslaydi. Fitrat nafaqat adib va mutafakkir, balki Markaziy Osiyo zamonaviy tarixshunosligining haqiqiy asoschisi sifatida ilmiy tan olinishi vaqti kelgan.

Adabiyotlar

1. Abdullayev, N.M. (2003). Fitrat ijodiyoti va milliy uyg‘onish: tarixiy va adabiy jihatlar. Toshkent: Fan nashriyoti. 296 b.

2. Ahmadov, B.A. (2007). O‘zbek jadid adabiyotining shakllanishi va rivojlanishi. Toshkent: O‘zbekiston. 312 b.

3. Atajonov, Sh.T. (2014). Jadid tarixchiligi: metodologiya va konsepsiya. Toshkent: Akademnashr. 228 b.

4. Botirov, E.X. (2009). Jadid matbuoti va ma'rifatchilik g‘oyalari: manbashunoslik aspekti. Toshkent: Fan. 196 b.

5. Cho‘lponov, M.R. (2015). O‘zbek tarixshunosligi taraqqiyotida jadidchilik harakatining roli. Samarqand: SamDU nashriyoti. 318 b.

6. Арипов, М.К. (2004). Джадидская историография Средней Азии: проблемы и перспективы. Ташкент: Фан. 268 с.

7. Бабаджанов, Б.М. (2010). Источниковедение истории Средней Азии: советский и постсоветский период. Москва: Институт востоковедения РАН. 354 с.

8. Каримов, Н.Н. (2006). Узбекская историография XX века: концепции, методология, эволюция. Ташкент: Фан. 408 с.

9. Кузнецов, В.И. (2008). Историческая мысль Центральной Азии в эпоху колониализма и реформ. Москва: МГУ. 234 с.

10. Юсупов, Э.Ю. (2011). Национальная историография Узбекистана: от джадидов до независимости. Ташкент: O‘zbekiston. 276 с.

11. Allworth, E. (2002). The modern Uzbeks: from the fourteenth century to the present - a cultural history. Stanford: Hoover Institution Press. 412 p.

12. Anderson, B. (2006). Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism (rev. ed.). London: Verso. 240 p.

13. Berger, S. (2007). Writing the nation: a global perspective. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 310 p.

14. Bregel, Y. (2003). An historical atlas of Central Asia. Leiden: Brill. 208 p.

15. Hobsbawm, E. & Ranger, T. (Eds.). (2013). The invention of tradition (reissue ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 322 p.

16. Iggers, G.G. (2005). Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge (2nd ed.). Middletown: Wesleyan University Press. 208 p.

17. Kappeler, A. (2001). The Russian Empire: a multi-ethnic history. London: Longman. 394 p.

18. Khalid, A. (2010). The politics of Muslim cultural reform: jadidism in Central Asia (2nd ed.). Berkeley: University of California Press. 338 p.

19. Landau, J.M. (2004). Pan-Turkism and Central Asian reform intellectuals. London: Hurst & Company. 294 p.

20. Lazzerini, E. (2006). Jadidism at the turn of the twentieth century: a view from within. Cahiers du Monde Russe, 47(1–2), 79–96.

ДЖАДИД, ПРОСВЕТИТЕЛЬ И ВЫДАЮЩИЙСЯ ФИЛОЛОГ

Шарафутдинова Марвар Рашидовна
преподаватель русского языка и литературы
кафедры узбекской и русской филологии
Азиатского международного университета

Annotatsiya. Bu maqolada atoqli pedagog, adib, filolog, jadidning o‘zbek tili xazinasiga qo‘shgan hissasi haqida so‘z boradi; Abdurauf Fitratning o‘z xalqi ma’rifati yo‘lidagi kurashi, o‘zbek adabiyotiga yangi janr – dramaturgiyaning kirib kelishi haqida.

Kalit so‘zlar: *jadidlar, maorif, ziyolilar, madrasa, yangi usul maktabi, islohotchi, ruscha maktablar.*

Annotation. This article talks about the contribution of the famous educator, writer, philologist, and Jadid to the treasury of the Uzbek language; about the struggle of Abdurauf Fitrat for the enlightenment of his people, about the introduction of a new genre into Uzbek literature – drama.

Keywords: *Jadids, education, intelligentsia, madrasah, new-method school, reformer, Russian-native schools.*

Аннотация. В данной статье говорится о вкладе известного просветителя, писателя, филолога, джадида в сокровищницу узбекского языка; о борьбе Абдурауфа Фитрата за просвещение своего народа, о введении в узбекскую литературу нового жанра-драмы.

Ключевые слова: *джадиды, просвещение, интеллигенция, медресе, ново-методная школа, реформатор, русско-туземные школы.*

Бился за просвещение,
Умер от непросвещённости.

Интересен период второй половины XIX века, когда в Бухарском Эмирате происходит пробуждение национальной интеллигенции, которая начинает понимать, что в обществе необходимы перемены. Здесь сыграли свою роль основные две причины.

Во-первых, благодаря проведению железных дорог, жители благословенной Бухары получили возможность путешествовать как на Восток, так и на Запад. Возможность сравнивать уровень развития различных стран с развитием Бухары привел к определенным выводам. Тем более, что жители этого «священного» для всех мусульман города умнейшие люди, так как в них перемешано множество различных кровей, благодаря тому, что город находился изначально на Великом Шелковом пути и здесь оседало множество различных племен и народов.

Во-вторых, рядом с Бухарским эмиратом находилось Туркестанское генерал-губернаторство, экономическое развитие которого было, несомненно, выше и являлось предметом обсуждения в прогрессивных кругах эмирата.

В то же время начинается деятельность джадидов, которые стремились к модернизации исламского общества через реформы в образовании и культуре. Особое значение уделяется и Бухаре, служившей в тот период важнейшим центром интеллектуальной и политической жизни региона.

История появления национального пробуждения джадидизма начинается в далеком Бахчисарайском медресе Зенджирли. К 1913 году эта искра в городах древнего междуречья превращается в пылающий огонь мощнейшего самосознания народа.

Это движение связано с именем знаменитого крымско-татарского просветителя Исмаила Гаспарали. Движение джадидизм появилось в ответ на социально-политические условия как потребность жизни. Это было естественное историческое положение.

Джадидизм объединил сторонников обновления в обществе. Царская Россия открыла множество русско-туземных школ в Туркестане. Джадиды открывали свои новые школы, в которых обучали детей религиозным и светским наукам, обучали также русскому и иностранным языкам.

Педагоги – джадиды ездили за границу, где изучали новые методы обучения, привезли учебники и пособия для школ, а также сами писали учебники для своих школ и издавали их. Эти поступки джадидов конечно не понравились правительству, которое противопоставило сторонников религии Джадидам.

Туркестанские джадиды, настоящие романтики нации, появились вопреки сложившимся традициям среди средневековых порядков, царивших в Туркестане. Первая плеяда джадидов Туркестана – это люди с традиционным исламским образованием: Махмудходжа Бехбуди – идеолог туркестанского джадидизма; Абдулхамид Чулпан – реформатор поэзии и национального духа; Фитрат – систематизатор науки и языка, выпускник теологических учебных заведений.

Абдурауф Фитрат (1885-1938) был талантливым узбекским историком и поэтом, одним из основоположников современного литературного узбекского языка, сторонник

национального просветительского движения джадидов. Абдурауф Фитрат играет важную роль в истории узбекской литературы как поэт и ученый, прозаик и драматург.

Образование он получил в Турции. Перу Фитрата принадлежат драмы «Гробница Тимура», «Огузхан», научные произведения: «Тилимиз», «Узбек тили сарф китоби», «Узбек тили нахв китоби», «Шеър ва шоирлик», «Адабиёт коидалари», «Аруз хакида», научные трактаты, посвящённые «Девону лугат ат турк», «Мукаддимат ул-адаб», «Кутадгу билиг», «Хибат ул-хакоик».

Сын бухарского купца, получивший свое первое образование в знаменитом медресе Мири Араб Бухары, далее в Стамбульском медресе «Ваизун», где преподавали учителя самых прогрессивных взглядов мусульманского мира.

В 1910 году Фитрат в составе группы наиболее способных и одаренных студентов был отправлен в Стамбул для продолжения обучения в Стамбульском Университете. Будучи студентом, он со своими сверстниками организовал общество «Бухарское просвещение», члены которого обсуждали проблемные стороны жизни, быта и образования тюркских народов. В Турции Фитрат публикует свои первые произведения «Муназара» и «Рассказы индийского путешественника», которые были написаны на фарси и переведены впоследствии на узбекский и русский языки.

Возвратившись в родную Бухару в 1913 году Абдурауф Фитрат – узбекский историк и поэт, работает в различных районах Бухары учителем, активно пропагандируя идеи джадидизма. В 1914 году Фитрат выпускает первый сборник стихов «Наъра» («Вопль»), в котором критикует не только местную узбекскую власть, но и российских правителей. Из-за своих взглядов Фитрата начинают преследовать. Его гонят из Бухары, затем из Самарканда в Ташкент. Благодаря его стараниям узбекский язык становится государственным, собраны и систематизированы бесценные рукописи, открывается первая музыкальная школа, делегация из 70 узбекских юношей и девушек отправляется в Германию на обучение. Под его началом издают учебники для школьников, открывают национальный театр, наводят порядок в сфере возделывания и орошения земель.

В реализации своих идей, выражавшихся в построении развитого общества в Средней Азии, прогрессивные силы особое значение придавали борьбе с фанатизмом, безразличием и отсталостью. При решении этих задач первостепенное внимание отводилось следующим направлениям: расширению в крае сети новометодных школ, обучению одарённой молодёжи за рубежом, созданию различных просветительских обществ и театральных трупп, изданию газет и журналов, построению в Туркестане национального демократического государства путём повышения общественно – политического и культурного сознания народа.

Движение джадидизма не ограничивается просветительскими творениями, джадидизм – это и политическое течение. Джадиды для достижения своих политических целей, кроме просвещения, использовали также прессу.

Первым печатным изданием джадидов является газета «Таржимон» – «Переводчик», который был издан со стороны Исмаила Гаспарали в 1883 году в Крыму. Вторая газета джадидов называется «Тараккиёт» – «Развитие», затем газета «Хуршид» под редактированием Мунавваркори, «Шухрат» – «Слава» под редакцией Авлони.

В то время большая часть народа была неграмотна, и поэтому эти газеты и книги джадидов не вошли во многие семьи. Поэтому джадиды решили воспользоваться театральной сценой.

Впервые в Самарканде Бехбуди, затем в Ташкенте Мунавваркори, Авлони, в Коканде Хамза Хакимзаде Ниязи организовали театральные труппы. Чтобы, обеспечить репертуары этих трупп, джадиды – драматурги начали писать драмы и, таким образом, в узбекской литературе появился жанр драмы. Первой драмой в узбекской драматургии считается пьеса «Падаркуш» Махмудхожа Бехбуди.

Именно тогда, когда он гоним властями, но деятельность его доходит до своего пика, Абдурауф Фитрат – узбекский историк и поэт в действительности счастлив за свою Родину. Но в 1923 году этому счастью приходит конец. Из Москвы настоятельно просят, чтобы Фитрата уволили с работы и отстранили от всех дел. Его вызывают в Москву с настоятельными просьбами остаться в столице. Там Фитрат находится под строгим присмотром НКВД, работает профессором в институте востоковедения.

В 1927 году Абдурауф Фитрат возвращается на Родину, где до 1937 года работает в Самаркандском педагогическом институте, а также в Ташкентском институте языка и литературы. Хотя в эти самые годы Абдурауф Фитрат и пишет свои лучшие произведения, полные горечи, рассказывающие о борьбе народа сначала против местной власти, а затем и против большевиков. Но эти произведения не публикуют, предупреждая поэта о последствиях.

По мнению большинства исследователей, Абдурауф Фитрат является одним из самых важных идеологов джадидизма, в последующем, автором культурной концепции Узбекистана.

Вклад Фитрата в эволюцию узбекского языка, музыки и литературы неоценим. Фитрат является реформатором узбекского алфавита. Он считал, что традиционная арабская графика не отражала богатую систему гласных звуков тюркских языков. По его предложению произошла модификация алфавита: были введены специальные знаки для гласных и учёт закона сингармонизма (съезд по орфографии, 1921 г.), а также была подготовлена почва для дальнейших графических реформ и латинизации. Язык становится более точным отражением устной речи.

Его прозаические произведения, такие как «Судный день», «Восстание сатаны против Бога», теперь свидетельствуют об углублении творческой философии, стремлении к решению крупных социальных проблем. Будучи крупным ученым и литературным критиком, Фитрат также создал множество произведений. В частности, важную роль в истории литературоведения играют такие научные наблюдения, как «Правила словесности», «Образцы древнеузбекской письменности», «Об Арузе». Его исследования об Умаре Хайяме, Фирдавси, Навои, Бедиле, М. Салихе, Мукими, Фуркате несомненно послужат важным источником в изучении истории нашей литературы.

В то же время Фитрат вел активную деятельность как ученый, крупный педагог, организатор народного просвещения. С 1921 по 1923 год он занимал пост народного министра просвещения республики. С 1923 по 1924 год читал лекции в Институте восточных языков в Москве, а затем в Петербургском медицинском университете.

Среди узбекских ученых Абдурауф Фитрат, один из идейных лидеров туркестанского джадидистского движения, начинает изучать на научной основе труд

«Девону лугати-ат-тюрк». Одно из своих исследований «Девону Лугати-ат-Тюрк» он называет «Примерами древнейшей турецкой литературы». Этот исследовательский комплекс был опубликован в 1927 году в реформированной новой арабской графике.

В своем исследовании Фитрат собрал литературно-поэтические фрагменты, использованные в знаменитом произведении «Девону лугати-ат-тюрк» основоположника науки тюркологии Махмуда Кашгари, классифицировал и объяснил их по литературным типам и жанрам. В начале слова, известного как «Пара слов», он выразил свои очень важные мысли, имеющие важное значение для истории узбекского языка и литературы, тюркского языкознания, узбекской литературы. Среди них можно отметить следующие:

а) подробно проанализировал научные взгляды М.Кашгари, В.В.Радлова, А.Н.Самойловича на классификацию тюркских языков;

б) старался правильно определить основные источники нового узбекского литературного языка;

в) собрал литературно-поэтические отрывки, использованные в «Девону Лугати-ат-Тюрк», и классифицировал их по литературным типам и жанрам;

ж) правильно оценил научно-историческое, социокультурное значение «Девону Лугати-ат-Тюрк».

В этом исследовании Фитрат выражает свое личное отношение к классификациям тюркских языков Махмуда Кашгари, В.В.Радлова и А.Н.Самойловича, которые первоначально считались наиболее известными тюркскими учеными.

Учебник «Узбекский язык» и книга «Узбекский язык сарфи» (грамматика) были изданы пять раз в 1925-1930 гг. Также созданы были статьи «Наш язык», «Уроки узбекского языка» и статья «По случаю орфографической конференции». За эти работы он одним из первых среди узбекских ученых был удостоен высокого ученого звания профессора. Фитрат был казнен 4 октября 1938 года вместе с такими великими интеллектуалами нашего народа, как Абдулла Кадыри, Чулпан, Отаджон Хашим, Каюм Рамазан, Гази Алим. Только к 1956 году он был оправдан. Жизнь и литературная деятельность Абдурауфа Фитрата отличаются исключительным богатством контрастов. 25 сентября 1991 года Абдурауфу Фитрату была присуждена Республиканская государственная премия имени Алишера Навои за заслуги в развитии узбекской драматургии, создании школы реалистической литературной критики и литературоведения.

Филология для Фитрата была не кабинетной наукой, а главным инструментом создания современного общества.Он доказал, что язык требует постоянного научного ухода и модернизации, чтобы служить обществу. Для Фитрата слово- это действие. Филология способна менять ход истории, если она направлена на просвещение народа.

В 1962 году Фитрат был посмертно реабилитирован. Всё, что Фитрат создавал ради просвещения народа, было перевёрнуто и использовано как доказательство его «предательства».Всю свою жизнь бившийся за просвещение своего народа, за процветание своей Родины – Узбекистана, умер от непросвещенности.

Абдурауф Фитрат отдал жизнь за право своего народа мыслить. Его трагедия – это предупреждение истории, а его наследие - фундамент современного общества. Бился за просвещение, и в исторической перспективе – победил.

Просвещение нельзя расстрелять!

Литература

1. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.
2. Долимов С., Убайдуллаев Ҳ., Аҳмедов Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т., 1967.
3. Йўлдошев К. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т., 1996.
4. Каримов Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1977.
5. Каримов Н., Норматов У., Назаров Б., в.б. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1998.
6. Кор-оглы Х. Узбекская литература. – Москва: Высшая школа, 1976.
7. Қосимов Б. Излай-излай топганим. – Т., 1983.
8. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.
9. Машарипова Ш.Р. Своеобразные черты литературы XX века. Представители джадидизма. Наука XXI века №11 2016.
10. Туркестанские ведомости. Цит.: – 1912. –13 сентября.
11. Фитрат. Жизнь и идея жизни. Садои Шарк. – Душанбе, 1989.-№6-С.104-106. (на тадж.яз.)
12. Фитрат. Интерес. / Ойна. – Самарканд. – 1913. – № 4. – с.99. № 6 (на перс. яз.)
13. Фитрат. Рассказы индийского путешественника. Бухара как она есть. – Самарканд,1913 (на рус.яз).
14. Хамралиев Ф.М. Литература XX века. – Т., 2005.

JADIDCHILIKNING UMUMIY MASALALARI VA ABDURAUF FITRATNING SIYOSIY FAOLIYATI

Toshboyev Anvar Alisher o‘g‘li
Toshkent davlat texnika unversiteti 3-kurs talabasi
+998(93)-691-26-80

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadidchilik harakatining vujudga kelish omillari, uning ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy asoslari tahlil qilinadi. Xususan, jadidchilikning Turkiston jamiyatidagi o‘rni, milliy uyg‘onish jarayonidagi ahamiyati hamda islohotchilik g‘oyalari keng yoritiladi. Shuningdek, Abdurauf Fitratning siyosiy faoliyati, uning davlat boshqaruvi, jamiyatni modernizatsiya qilish, ta’lim tizimini yangilash va milliy mustaqillikni ta’minlash borasidagi qarashlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Fitratning siyosiy merosi va uning bugungi davr uchun dolzarbligi ham tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: *jadidchilik harakati, Fitrat, siyosiy faoliyat, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, islohot, Turkiston jamiyati, modernizatsiya, mustaqillik g‘oyalari*

Annotation. This scientific article provides an in-depth analysis of the emergence, development, and fundamental principles of the Jadid movement. It examines the socio-political and educational foundations of Jadidism, its crucial role in the national awakening of Turkestan, and its reform-oriented ideology. Special attention is given to the political activity of Abdurauf Fitrat, including his views on governance, modernization of society, educational reforms, and the struggle for national independence. The article also highlights the historical significance of Fitrat’s political legacy and its relevance in the contemporary context.

Keywords: *Jadid movement, Fitrat, political activity, national awakening, enlightenment, reforms, Turkestan society, modernization, independence ideas*

Аннотация. В данной статье анализируются причины возникновения, основные этапы развития и ключевые принципы джадидского движения. Освещается его социально-политическая и просветительская сущность, а также роль в процессе национального возрождения Туркестана. Особое внимание уделяется политической деятельности Абдурауфа Фитрата, его взглядам на государственное управление, модернизацию общества, реформирование системы образования и достижение национальной независимости. Также рассматривается историческое значение политического наследия Фитрата и его актуальность в современных условиях.

Ключевые слова: *джадидизм, Фитрат, политическая деятельность, национальное возрождение, просвещение, реформы, общество Туркестана, модернизация, независимость*

Kirish.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati mintaqa ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tub burilish yasagan muhim tarixiy hodisa sifatida e’tirof etiladi. Ushbu harakat Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati kuchaygan, mahalliy jamiyatda esa iqtisodiy, siyosiy va madaniy tanazzul chuqurlashgan bir

sharoitda shakllandi. Ana shunday murakkab tarixiy vaziyatda jadidlar millatni jaholat va qoloqlikdan chiqarish, zamonaviy ilm-fan yutuqlarini joriy etish hamda jamiyatni har tomonlama isloh qilishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar.

Jadidchilik harakatining asosiy g‘oyasi – “usuli jadid”, ya’ni yangi usuldagi ta’lim tizimini joriy etish orqali jamiyatni yangilashdan iborat edi. Bu harakat vakillari eski maktab va madrasalardagi ta’lim usullarini tanqid qilib, dunyoviy fanlarni o‘qitishga asoslangan zamonaviy maktablarni tashkil etishga intildilar. Shu orqali ular milliy ongni uyg‘otish, yosh avlodni zamon talablari asosida tarbiyalash va Turkistonni rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqishni ko‘zlaganlar [Ahmedov, 2010: 27]. Jadidchilik nafaqat ma’rifiy harakat, balki muayyan siyosiy maqsadlarni ham o‘z ichiga olgan keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy oqim edi. Jadidlar asta-sekin jamiyatni isloh qilish orqali mustaqil va adolatli davlat qurish g‘oyasini ilgari surdilar. Ayniqsa, XX asr boshlariga kelib, jadidchilik harakati siyosiy tus olib, davlat boshqaruvi, konstitutsion islohotlar, milliy o‘zlikni anglash va fuqarolik jamiyatini shakllantirish masalalariga jiddiy e’tibor qaratdi [Rasulov, 2015: 64]. Ana shunday murakkab va ziddiyatli tarixiy davrda Abdurauf Fitrat jadidchilik harakatining yetuk namoyandalaridan biri sifatida maydonga chiqdi. U nafaqat adib va olim, balki faol siyosiy arbob sifatida ham tanilib, Buxoro amirligida islohotlar o‘tkazish, davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish va xalq manfaatlariga xizmat qiluvchi tizimni barpo etish g‘oyalarini ilgari surdi. Fitrat “Yosh buxoroliklar” harakatining faol a’zosi sifatida amirlikdagi mavjud siyosiy tuzumni tanqid qilib, konstitutsion boshqaruvni joriy etish tarafdori bo‘lgan [Karimov, 1991: 31].

Fitratning siyosiy qarashlari uning ilmiy va badiiy merosi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u o‘z asarlarida jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, jaholat, mustamlakachilik zulmi kabi muammolarni keskin tanqid qilgan. U ilgari surgan g‘oyalar – milliy mustaqillik, ma’rifatparvarlik, ijtimoiy adolat va taraqqiyot – bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi jadidchilik harakatining umumiy masalalarini ilmiy asosda tahlil qilish hamda Abdurauf Fitratning siyosiy faoliyatini tarixiy manbalar asosida yoritishdan iboratdir. Shuningdek, uning siyosiy qarashlari va faoliyatining hozirgi davr uchun ahamiyatini aniqlash ham tadqiqotning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Asosiy qism.

Jadidchilik harakatining shakllanishi va nazariy asoslari.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati o‘z mohiyatiga ko‘ra milliy uyg‘onish, ma’rifat va ijtimoiy-siyosiy islohotlarga qaratilgan kompleks harakat sifatida shakllandi. Ushbu harakatning paydo bo‘lishiga bir qator omillar sabab bo‘ldi: Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, mahalliy boshqaruv tizimining inqirozi, iqtisodiy qoloqlik hamda ta’lim tizimining zamon talablariga javob bermasligi. Jadidchilik g‘oyalarining shakllanishida musulmon Sharqidagi islohotchilik harakatlari, xususan, Usmonli imperiyasi va Qrim-tatar ziyolilari faoliyati muhim ta’sir ko‘rsatdi. Ismoil G‘aspirali tomonidan ilgari surilgan “usuli jadid” – yangi usuldagi ta’lim tizimi jadidchilikning nazariy asosiga alandi. Bu tizim o‘quv jarayonida fonetik usuldan foydalanish, qisqa muddatda savod chiqarish va dunyoviy fanlarni o‘qitishni nazarda tutar edi [Ahmedov, 2010: 35].

Turkistonda jadidchilik dastlab ma’rifiy harakat sifatida namoyon bo‘lib, yangi maktablar ochish, darsliklar yaratish va matbuot orqali jamiyatni uyg‘otishga qaratildi. Biroq vaqt o‘tishi bilan bu harakat ijtimoiy-siyosiy tus olib, jamiyatni tubdan isloh qilish g‘oyalarini ilgari sura

boshladi. Jadidlar nazarida taraqqiyotga erishishning asosiy yo‘li – bu ilm-fan, zamonaviy ta’lim va ijtimoiy ongni yuksaltirish edi [Saidov, 2018: 52].

Jadidchilikning ijtimoiy-siyosiy yo‘nalishi.

XX asr boshlariga kelib jadidchilik harakati faqat ma’rifat bilan cheklanib qolmay, balki siyosiy islohotlar tarafdori bo‘lgan kuchli ijtimoiy harakatga aylandi. Jadidlar jamiyatdagi mavjud muammolarni – savodsizlik, ijtimoiy tengsizlik, ayollar huquqlarining cheklanganligi, iqtisodiy qoloqlik kabi masalalarni hal etishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar.

Ular quyidagi asosiy g‘oyalarni ilgari surdilar:

- Konstitutsion boshqaruv tizimini joriy etish
- Fuqarolik jamiyatini shakllantirish
- Milliy o‘zlikni anglashni kuchaytirish
- Ayollar huquqlarini kengaytirish
- Matbuot erkinligini ta’minlash

Jadidlar tomonidan nashr etilgan gazeta va jurnallar (masalan, “Taraqqiy”, “Hurshid”) jamiyatda siyosiy ongni shakllantirishda muhim rol o‘ynadi. Ushbu nashrlar orqali ular xalqni zamonaviy fikrlashga undab, mustamlakachilik siyosatiga nisbatan tanqidiy qarashlarni shakllantirdilar [Karimova, 2020: 74].

Abdurauf Fitratning siyosiy faoliyati va qarashlari

Jadidchilik harakatining eng yetuk va faol namoyandalaridan biri bo‘lgan Abdurauf Fitrat o‘zining keng qamrovli siyosiy faoliyati bilan alohida ajralib turadi. U dastlab ma’rifatparvar sifatida tanilgan bo‘lsa-da, keyinchalik faol siyosiy arbob sifatida tarix sahnasiga chiqdi. Fitrat Buxoro amirligidagi siyosiy va ijtimoiy muammolarni chuqur tahlil qilib, ularni bartaraf etish yo‘llarini izlagan. U “Yosh buxoroliklar” harakatining yetakchi vakillaridan biri sifatida amirlikdagi mutlaq monarxiyani tanqid qilib, uni konstitutsion boshqaruv bilan almashtirish zarurligini ta’kidlagan [Karimov, 1991: 33].

Fitratning siyosiy qarashlarida quyidagi jihatlar muhim o‘rin egallaydi:

- Davlat boshqaruvida qonun ustuvorligini ta’minlash
- Ta’lim tizimini tubdan isloh qilish
- Milliy kadrlar tayyorlash
- Iqtisodiy mustaqillikka erishish
- Jamiyatda ijtimoiy adolatni qaror toptirish

Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti bevosita ilm va ta’lim bilan bog‘liq bo‘lib, savodsiz jamiyat hech qachon rivojlanmaydi. Shu sababli u yangi maktablar tashkil etish va zamonaviy ta’lim tizimini joriy etishga katta e’tibor qaratgan.

Fitrat faoliyatining tarixiy ahamiyati

Abdurauf Fitratning siyosiy faoliyati nafaqat o‘z davri uchun, balki keyingi avlodlar uchun ham katta ahamiyatga ega. U ilgari surgan g‘oyalar – milliy mustaqillik, ma’rifatparvarlik, adolatli boshqaruv – bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan.

Fitrat o‘z faoliyati orqali jadidchilik harakatining siyosiy bosqichga o‘tishida muhim rol o‘ynadi. Uning islohotchilik g‘oyalari keyinchalik Turkiston hududida yuz bergan siyosiy jarayonlarga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, u milliy o‘zlikni anglash va mustaqillik g‘oyalarini shakllantirishda katta hissa qo‘shdi [Rasulov, 2015: 89].

Jadidchilik va zamonaviy davr o‘rtasidagi bog‘liqlik

Jadidchilik harakati va uning yetakchilari tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Xususan, ta’lim tizimini rivojlantirish, yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, jamiyatda ochiqlik va adolat tamoyillarini qaror toptirish kabi masalalar hozirgi davrda ham dolzarbdir. Zamonaviy O‘zbekiston taraq-qiyot strategiyasida ham jadidlar ilgari surgan ma’rifatparvarlik va islohotchilik g‘oyalari muhim o‘rin tutadi. Bu esa jadidchilik merosining davomiyligini va uning tarixiy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa.

Jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tub burilish yasagan, milliy uyg‘onish jarayonining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri sifatida tarix sahnasiga chiqdi. Ushbu harakat nafaqat ma’rifiy islohotlar bilan cheklanib qolmay, balki jamiyatni modernizatsiya qilish, davlat boshqaruvini takomillashtirish va milliy mustaqillik g‘oyalarini ilgari surgan keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy oqim sifatida namoyon bo‘ldi.Jadidchilikning asosiy maqsadi – ilm-fan va zamonaviy ta’lim orqali jamiyatni jaholatdan chiqarish, milliy ongni shakllantirish hamda taraqqiyot yo‘liga olib chiqishdan iborat edi. Bu jarayonda jadidlar tomonidan ilgari surilgan islohotchilik g‘oyalari Turkiston jamiyatining barcha qatlamlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.Ayniqsa, Abdurauf Fitratning siyosiy faoliyati va ilmiy-adabiy merosi jadidchilik harakatining rivojlanishida alohida o‘rin tutadi. U o‘z davrining ilg‘or ziyolisi sifatida jamiyatdagi mavjud muammolarni chuqur tahlil qilib, ularni hal etishning aniq yo‘llarini taklif etdi. Fitrat tomonidan ilgari surilgan konstitutsion boshqaruv, ta’lim tizimini isloh qilish, milliy mustaqillik va ijtimoiy adolat g‘oyalari o‘z davri uchun nihoyatda dolzarb bo‘lib, bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.Shu jihatdan, jadidchilik harakati va uning yetuk namoyandasi Abdurauf Fitrat faoliyatini o‘rganish nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy jamiyat taraqqiyotini anglashda ham muhim ilmiy-nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur merosni chuqur o‘rganish va keng targ‘ib etish bugungi avlod oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Ahmedov B., 2010. Jadidchilik tarixi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
2. Boltaboev H., 2007. Fitrat va jadidchilik. Toshkent: Fan.
3. Fitrat A., 1996. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat.
4. Fitrat A., 2006. Abulfayzxon. Toshkent: Sharq.
5. Karimov N., 1991. Fitratga qarshi fitna // Jahon adabiyoti, №9, B. 31–33.
6. Karimova D., 2020. Markaziy Osiyo jadidlari. Toshkent: Yangi asr avlodi.
7. Qosimov B., 2004. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. Toshkent: Ma’naviyat.
8. Rasulov A., 2015. O‘zbek ma’rifatparvarlari. Toshkent: Fan va texnologiya.
9. Saidov U., 2018. Jadidlar merosi va uning ahamiyati. Toshkent: Akademnashr.
10. Sodiqov Q., 2012. Jadidchilik va ijtimoiy fikr taraqqiyoti. Toshkent: Universitet.

“YOSH BUXOROLILAR”NING SIYOSIY FAOLIYATI VA BU JARAYONDA ABDURAUF FITRATNING O‘RNI

Ahmadov Sabriddin Bahodirovich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistri,
Ahmadov Azamat Baxodir og‘li
CHDPU magistri.

Annotatsiya. Mazkur maqola Buxoroda “Yosh buxorolilar” harakatining vujudga kelishi va ijtimoiy-siyosiy hayotdagi faoliyati, ularning o‘z vatani taraqqiyoti yo‘lida qilgan sa’y-harakatlari haqida qisqacha ma’lumot beradi. Taraqqiyparvarlarning demokratik ruhdagi islohotlari va qarashlari haqida fikr-mulohazalar yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *Yosh buxorolilar, jadidlar, Tarbiyai atfol, partiya, amir, islohot, manifest, demokratiya.*

POLITICAL ACTIVITY OF YOUNG BUKHARA RESIDENTS

Annotation. This article gives a brief overview of the emergence and activities of the movement “Young Bukhara” in Bukhara, their socio-political life, their efforts for the development of their homeland. There will be reflections on the reforms and views of the progressives in a democratic spirit.

Keywords: *Young Bukhara people, Jadids, Tarbiyai Atfol, party, amir, reform, manifesto, democracy.*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ МОЛОДЫХ БУХАРЦЕВ

Аннотация. В данной статье дается краткий обзор возникновения и деятельности движения «Молодая Бухара» в Бухаре, их общественно-политической жизни, их усилий по развитию своей Родины. Будут размышления о реформах и взглядах прогрессистов в демократическом духе.

Ключевые слова: *молодые бухарцы, джадиды, тарбияй атфол, партия, эмир, реформа, манифест, демократия.*

Qadimiy tarixga ega bo‘lgan Buxoroyi sharif bir necha ming yillar davomida bizga ulkan ma’naviy, madaniy me’rosni, jahonga mashhur bo‘lgan ko‘plab allomalarni, shoir va ulamolarni, buyuk hukumdorlarni yetkazib berdi. Bir necha asrlar davomida o‘zining boy tarixini vujudga keltirdi. Tabiiyki bunday tarix o‘z-o‘zidan vujudga kelib qolgani yo‘q. Bu hududda davlatchilik vujudga kelganidan to mustaqillikka erishgunimizga qadar ko‘plab urushlar, bosqinlar, turli siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlarning keskinligi bilan farq qilib turdi. Islom markazlaridan biri bo‘lgan bu shaharni Chor Rossiyasi va Sovet tuzumi davrida ma’naviy yo‘q qilish, uning boy tarixiga bolta urishga ko‘plab harakatlar qilindi. XX asr boshlariga kelib butun Turkiston va Chor Rossiyasida bo‘lganidek Buxoroda ham ijtimoiy xalq harakatlari yangicha va kuchli bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda jadidchilarning harakatlari katta ahamiyatga egadir. Jadidchilikning tasirida o‘lkada “Yosh buxoroliklar” harakati vujudga keldi, Xo‘sh,

“Yosh buxoroliklar” tashkil topishiga qanday omillar sababchi bo‘ldi? Uning maqsad va vazifalari nimalardan iborat edi?

Jadidchilik harakati Turkistonda va Buxoroda bir oz farqli ravishda shakllandi. Turkiston-lik jadidchilar mustamlaka zulmiga qarshi chiqib o‘zining mustaqil davlatini tuzmochi bo‘lgan bo‘lsa, buxorolik jadidchilar o‘z amirlarining zulmiga qarshi kurashishni bosh maqsad qilib olgan edi. Shu boisdan Buxoro jadidlari “unchalik keskin bo‘lmasa-da, jamiyatni isloh qilish tarafdorlari”[1] bo‘lib maydonga chiqdilar. Jadidlarning o‘z amirlariga qarshi chiqishiga yetarli asoslar bor edi. Jumladan, Buxoro amirligida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning og‘irligi, ikkinchidan, bu yerdagi mahalliy boylarning zulmlari va o‘rta asr feodal unsurlarining qisman saqlanib qolganligi, uchinchidan esa aholining g‘oyaviy va nazariy saviyasini oshirishdan iborat edi. 1910-yilda Buxoroda Ahmadjon Mahdum, Sadriddin Ayniy, Usmon- xo‘ja Po‘latxo‘ja o‘g‘li, Abdulvohid Rafiy Mahdum “Tarbiyai Atfol” nomli yashirin jadidchi jamiyatini tuzadilar. Mustamlakachilik va jaholatga qarshi kurash boshlagan bu tashkilot o‘lkada o‘zining 28 ta shubasiga ega edi. Ular jadidchilik maktablarini kengaytirish va yoshlarni chet elda, xususan, Turkiyaga o‘qishga yuborish bilan shug‘illandi. Bu davrga kelib Turkiyadagi siyosiy vaziyat o‘lkaga o‘z ta’sirini o‘tkazdi. “1916-yil yosh turklarning “Birlik va taraqqiyot” partiyasi namunasi asosida jadidlar o‘zlarini endi “Yosh buxoroliklar” va “Yosh xivaliklar” deb atay boshladilar”[2]. Shuningdek “Yosh turklar”ning jadidchilik ruhidagi adabiyotlari va siyosiy qarashlarini nafaqat Buxoroda, balki, O‘rta Osiyo hududiga ham kirib kelib keng tarqalgan edi. Buning natijasida “1916-1917-yillar oralig‘ida yashirin “Yosh buxoroliklar” partiyasi va uning 12 kishilik Markaziy qo‘mitasi tashkil topdi. “Yosh buxoroliklar” partiyasining Markaziy qo‘mitasi raisi Abduvohid Burxonov, kotibi Usmon Xo‘jayev (Usmonxoja Po‘latxo‘jayev), xazinadori Muso Saidjonov edi”[3]. Bulardan tashqari tashkilotning Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Ota Xo‘jayev, Sadriddin Ayniy kabi ilg‘or ziyolilari bilan to‘ldirilgan edi. Endi “Yosh buxoroliklar” siyosiy kuch sifatida yanada faol harakat qila boshladi. Lekin “Yosh buxoroliklar” o‘rtasida ikki xil qarash mavjud edi. O‘ng oqim konstitutsiyon monarxiya, so‘l oqim esa demokratik respublikachilar tarafdorlari edi. “1917-yildan boshlab Fayzulla Xo‘jayev va Abdurauf Fitrat “Yosh buxoroliklar”dan ajralib chiqqan “so‘l qanotga boshchilik qilishdi. Ular avval konstititsion monarxiya, so‘ngra demokratik respublika tuzish uchun kurashdilar” [4]. Ularning talablari o‘zining keskinligi bilan ajralib turardi. 1917-yildayoq Abdurauf Fitrat tashkilot nomidan Buxoroda o‘tkazilishi kerak bo‘lgan islohot loyihasini tuzib chiqdi. U “Yosh buxoroliklar” partiyasi, “Yosh buxoroliklar qo‘mitasining Buxoroda islohot o‘tkazish loyihasi” deb nomlanadi. “Loyiha o‘z vaqtida mahalliy matbuotda bosilganligi haqida aniq ma’lumot yo‘q. Biroq uning ruscha nusxasi 1930-yilda S.Dimanshteynning «Revolyutsiya i natsionalniy vopros» (“Inqilob va milliy masala”) kitobida ilk bor Moskvada chop etilgan”[5]. Bu loyihada o‘ziga xos keskin islohotlar o‘tkazish kerakligi bayon etilgan edi. Unda yer-suv masalasiga katta e’tibor berilgan. Jumladan “mulki hiroj” yerlariga soliqni kamaytirish, yaylov, turli daraxtlar, sadaqa, amin, oqsaqol va boshqalar uchun olinadigan soliqlarni va ortiqcha boshqa chiqimlarni tugatish nazarda tutildi. Bundan tashqari moliya ishlari, harbiy masala, ichki ishlar va davlat boshqaruv organlari kabi masalalarga ham keng o‘rin berilgan. Maorif sohasida esa davlat mablag‘i hisobiga maktab, oliy o‘quv yurtlari ochish, zamonaviy o‘quv qo‘llanma, dasturlar bilan o‘qituvchi va o‘quvchilarni ta’minlashni ham belgilab qo‘ydi Loyihadagi islohotlar amir va uning tuzumiga qarshi ekanligini yaqqol ko‘rsatib turardi. 1917-yil Rossiyada fevral

inqilobining g‘alabasidan so‘ng Buxoroda ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat tez o‘zgara boshladi. Amirning tayanchi bo‘lgan podsho hukumatining ag‘darilishi va Rossiya Muvaqqat hukumatining tuzilishi jadidlar harakatini yanada faollashtirib yubordi. Buxoroda “Yosh buxoroliklar” uchun juda ajoyib va murakkab ijtimoiy-siyosiy muhit paydo bo‘ldi. “Yosh buxoroliklar” Rossiyadagi Muvaqqat hukumat bilan aloqalar o‘rnatdi. Ular Rossiyaga telegrammalar orqali murojaat qilib, amirni islohot o‘tkazishga ko‘ndirishni iltimos qildilar. Taraqqiyparvarlarning bir necha marta bu kabi urunishlaridan so‘ng Olimxon 1917-yil 7-aprelda islohot o‘tkazish to‘g‘risida “Manifest” e’lon qilishga majbur bo‘ldi. “Manifestda poytaxt Buxoroda obro‘li arboblardan iborat mahkamani tuzish, amaldorlar, ularning daromadlari ustidan nazorat o‘rnatish, soliq tizimini tartibga solish, davlat byudjetini joriy qilish, sanoat, tijorat, ma’rifatni rivojlantirish uchun chora-tadbirlar ko‘rilishi va’da qilindi” [6]. 8-aprel kuni tinch namoyishga chiqqan jadidlar harakati o‘qqa tutildi. Ko‘plab jadidchilar boshqa viloyatlarga qochishga majbur bo‘ldi. Keyinchalik bolsheviklar bilan birga harakat qilgan jadidlar 1920-yilda Buxoro amirligini tugatishga erishdi.

Xulosa o‘rrnida shuni aytish kerakki, Yosh buxoroliklar harakati o‘lkada demokratik qarashlarni vujudga keltirish va uni rivojlantirishga katta hissa qo‘shdi. Yolg‘on va’dalari bilan bolsheviklar jadidlardan foydalandi va o‘zining mustabit tuzumini o‘rnatdi. Taraqqiyparvarlarning bolsheviklar bilan kelishuvidan maqsad o‘z ona yurti va sevimli xalqining tinch va farovon yashashi uchun qilinganligini biz tarixdan yaxshi bilamiz. Uning isbotini ularning qarashlari, ilmiy va adabiy ijodi, shuningdek islohotlar loyihasidan bilishimiz mumkin. Birinchi Prezidentimiz ta’kidlaganidek: − “XX asr boshida, mustamlakachilik zulmiga qaramay, xalqimiz yangi ufqlarga – milliy va erkinlik sari intilib yashashgan bir davrda buyuk ajdodlarimiz – jadidlar tomonidan amalga oshirilgan bu ulkan ish, bu harakatni o‘ziga xos ma’naviy jasorat na’munasi, deb atash mumkin” [7].

Adabiyotlar

1. Rajabova R.E. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi (1917-1993 yillar), 73-bet.
2. Jo‘raev M. va b. O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq, 2000, 113-bet.
3. Jo‘rayev N., Karimov Sh. O‘zbekiston tarixi. – T.: Sharq, 2011, 215-bet.
4. Ergashev Sh., Bobomatov T. Yigirmanchi asr: taqdirlarda aks etgan tarix. – T.: O‘zbekiston. 2013, 417-bet.
5. Jo‘rayev N., Karimov Sh. O‘zbekiston tarixi. T.: Sharq, 2011, 215-bet.
6. Alimova D. va b. O‘zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). – T.: Sharq, 2000, 44-45-bet.

2-shoʻba. FITRAT BADIIY IJODI VA UNING TALQINI MASALALARI

ALLOMA ABDURAUF FITRAT

Abdulla ULUGʻOV
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat oʻzbek tili
va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari nomzodi
e-mail: abdullaulugov@gmail.com

Annotasiya. Mazkur maqolada XX asrdagi ijtimoiy hayot murakkabliklari, ulugʻ alloma Abdurauf Fitrat va safdoshlarining vatanparvarlik, millatsevarlik faoliyati xususida mulohaza bildirish maqsad qilinadi. Muallif serqirra ijodkor Abdurauf Fitratning keng koʻlamli faoliyatiga alohida e'tibor qaratib, “Munozara”, “Hind sayyohi”, “Chin sevish”, “Bedil” singari bebaho asarlarning ahamiyati toʻgʻrisida soʻz yuritadi. Maqolada Abdurauf Fitrat oʻzining faol turmush tarzi, dunyoqarashi, bilim doirasi kengligi, oʻtmish hodisalarini yaxshi bilishi, zamona oʻzgarishlarini teran anglashi bilan zamondoshlariga ibrat boʻlgani ta'kidlanadi. Ushbu haqiqatni asoslash uchun muhim manbalarga murojaat qilinib, alloma asarlaridan iqtiboslar keltiriladi.

Kalit soʻzlar: *XX asr, Abdurauf Fitrat, ijtimoiy hayot, xalq, adabiyot, she'r, drama, madaniyat, ma'rifat, mustamlakachilik, erksizlik, jaholat, vatan, millat, erk.*

Annotion. This article aims to reflect on the complexities of social life in the 20th century, as well as the patriotic and nationalist activities of the great scholar Abdurauf Fitrat and his associates. The author pays special attention to the wide-ranging activities of the multifaceted creator Abdurauf Fitrat and speaks about the importance of such priceless works as "Munozara," "Indian Traveler," "True Love," "Bedil." The article notes that Abdurauf Fitrat served as an example for his contemporaries through his active lifestyle, worldview, breadth of knowledge, knowledge of past events, and deep understanding of modern changes. To substantiate this truth, important sources are cited, and quotes from the scholar's works are provided.

Keywords. *20th century, Abdurauf Fitrat, social life, people, literature, poetry, drama, culture, enlightenment, colonialism, lack of freedom, ignorance, homeland, nation, freedom.*

Abdurauf Fitrat (1886–1938) shoir, adib, dramaturg, adabiyotshunos, tilshunos, musiqa-shunos, dinshunos, tarixchi, tarjimon, pedagog, davlat va jamoat arbobi, mutafakkir-faylasuf sifatida gʻoyat samarali hayot kechirgan va ayni haqiqat turli manbalarda alohida urgʻulanib, koʻp bor ta'kidlangan. Masalan, Ozod Sharafiddinov (1929–2005): “Bir oʻzida shuncha sifatlarni jam etgan Fitrat madaniyatimiz rivojida oʻchmas iz qoldirdi” deb e'tirof etgan boʻlsa, (Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: “Sharq”, 2004. – 640 b. – 96-bet), Naim Karimov (1932–2023): bu buyuk allomaga “Koʻp asrlik oʻzbek adabiyoti tarixida XX asr

adabiyoti alohida ahamiyatga ega. “Milliy uyg‘onish adabiyoti” yoki “jadid adabiyoti” atamalari bilan tilga olib kelinayotgan bu davr, avvalo, Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875– 1938), Abdurauf Fitrat (1886–1938), Hamza (1889–1929), Abdulla Qodiriy (1894–1938), Cho‘lpon (1898–1938) singari o‘lmas ijodkorlarning nomlari bilan bog‘liq. Bu ulug‘ zotlar, birinchi navbatda, shoir yoki yozuvchi bo‘lganlari holda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vujudga kelgan yangi ta'lim tizimi, milliy matbuot va teatr san'atiga asos soldilar. Tilga olingan davrda nafaqat yangi milliy madaniyatimizning yaratilishi, balki o‘zbek xalqining milliy uyg‘onishiga ham shu ulug‘ zotlar ulkan hissa qo‘shdilar. Ana shu unutilmas siymolar orasida Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat qomusiy bilimi, ijodiy diapazonining kengligi, adabiyot, san'at va ilm-fanning turli sohalarida chuqur iz qoldirganligi bilan alohida ajralib turadi” deb ta'kidlagan (Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari (birinchi kitob). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2008. – 536 b. – 104-bet).

Agar adabiyot va san'at, ilm-fanning Abdurauf Fitrat shug‘ullangan sohalari sanab chiqilsa, hech shubha yo‘qki, ular yigirmadan ko‘proqni tashkil etadi. Fitratshunoslarning aytishicha, bu ulug‘ alloma ilmiy-ijodiy merosida, hatto, shaxmat, matematika, geodeziyaga oid asarlar ham mavjud. U o‘zbek, turk, fors, arab, rus tillarini, Sharq mumtoz adabiyoti, falsafasini, din tarixi va uning mohiyatini juda yaxshi bilgan va lug‘atlar tayyorlagan, o‘sha davrda dolzarb ahamiyatga ega qator muhim asarlarni o‘zbek tiliga o‘girgan.

Bundan Abdurauf Fitrat xuddi Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino singari insoniyat tarixidagi qomusiy bilimga ega siymolar qatorida turishi ayonlashadi. Akademik Baxtiyor Nazarov alloma ilmiy-ijodiy merosining o‘ziga xos noyob xususiyatiga asoslanib: “Fitratning taxminan yigirma besh yil davomida olib borgan tadqiqotlari va yozgan maqolalari nihoyatda salmoqli bo‘lib, u ijodining keng qamrovliligi jihatidan XX asr o‘zbek madaniyati tarixida, ehtimol, yagonadir. Qomusiyligi jihatidan Fitrat Beruniy, Nisshe, Didro tipidagi olimlar qatorida turadi” deb yozgan. Olim ushbu fikrini isbotlash uchun Abdurauf Fitratning islom tarixi, tarix, falsafa, iqtisodiyot nazariyasi, siyosat, musiqashunoslik, sport madaniyati, meliorasiya, geografiya, pedagogika, maorif, tilshunoslik, adabiyotshunoslik yo‘nalishidagi faoliyatini muxtasar ta'rif-tavsif etib: “Fitrat matematika, mexanika, optika, tibbiyot sohalarida ham izlanish olib organi haqida ayrim manbalarda ma'lumotlar mavjud” degan (XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi: Universitetlar va pedagogika institutlari bakalavr ixtisosini oluvchilar uchun darslik / N. Karimov, S.Mamajonov, B. Nazarov va boshqalar). – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1999. – 544 b. – 119 – 120-betlar).

Allomaning adabiyot, san'at, tarix, din, musiqa, pedagogika, falsafa va boshqa yo‘nalishdagi asarlari shu darajada teran mazmunga egaki, ularning ulkan salmog‘i va beqiyos ahamiyatini shu sohalarning eng mashhur, sinchi mutaxassislari ham baralla e’tirof etadi. Vaholanki, yozuvchi she'r to‘g‘risida mulohaza bildirsa, shoirlarning g‘ashi keladi. Shoir din to‘g‘risida gapirsa, imom xatiblar, mullalarning diqqati oshadi. Din ahllari dunyoda, mamlakat hayotida kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, odamlarning kundalik maishiy turmushi to‘g‘risida fikr aytsa, albatta, davlat rahbarlari, mansabdorlarning tazyiqiga uchraydi. Rahbarlar, mansabdorlar musiqa san'ati yoki shaxmat xususida nimadir desa, xonandalar, sportchilar o‘zining muxlis, shinavandalari “armiya”sini harakatga keltirib, Internet tarmoqlarida, ommaviy axborot vositalarining barcha turida darhol ayuhannos ko‘taradi. Chunki hamma soha vakillari: “Bu ishni faqat o‘zimiz bilamiz. Boshqalar aslo aralashmasin” degan aqida bilan yashaydi. Xoreograf: “Shoir she'rini yozsin, balet san'ati, raqsga tumshug‘ini

tiqmasin. Bog‘bon ham, duradgor ham, tikuvchi ham, shofyor ham bilib-bilib, o‘zining ishini qilsin” deb jig‘ibiyron bo‘ladi. Agar matematik Navoiy she'rlari to‘g‘risida maqola e'lon qilsa, nomi matbuotda bir yilda bir marta ko‘rinmaydigan sustqadam, lanj adabiyotshunos ham, albatta, e'tiroz bildirib, maydonga chiqadi. Abdurauf Fitrat yashagan davrda ham, undan avvalgi zamonlarda ham barcha soha, yo‘nalish, tarmoq boshqa odamlar bo‘ylab qarayolmaydigan, o‘zgalar bemalol kirib chiqolmaydigan, Xitoy devoridan ham ming marta mustahkam va behad baland ko‘zga ko‘rinmas devor bilan o‘rab qo‘yilgan. Ammo allomalar, xususan, Abdurauf Fitrat singari daholar Ollohning ularga bergan noyob qobiliyati tufayli o‘z qalami bilan ana shu muhtasham to‘siqdan oshib o‘tib, adabiyot, san'atning har xil sohalari, ilm-fanning turli tarmoqlari vakillariga juda manzur bo‘ladigan, ularni qoyil qoldiradigan, ular yoza olmaydigan asarlar bitadi.

Bemalol aytish mumkinki, beqiyos aql-zakovat sohibi Abdurauf Fitratning adabiyot va san'at, tarix, falsafa, pedagogika va boshqa yo‘nalishdagi asarlari bugungi XXI asrda ham shu sohaning o‘ziga xos ko‘zgusi bo‘la oladi. Ayni asarlar bu alloma she'riyat, nasr, dramaturgiya, tarix, musiqa, falsafa, din, siyosat bobida inson aql-tafakuri erishishi mumkin bo‘lgan cho‘qqini zabt etganini bildiradi. Adabiyotshunos Begali Qosimov (1942–2004)ning quyidagi fikri bu xulosamizni tasdiqlashga xizmat qiladi. U shunday deydi: “Fitrat” so‘zining lug‘aviy ma'nosini “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan topolmaysiz. “Navoiy asarlari lug‘ati”da bu so‘z “tabiat, tug‘ma tabiat, yaratilish” deb izohlangan. Garchi bu so‘z tilimizning bugungi “Izohli lug‘ati”ga kirmagan bo‘lsa-da, uni eshitmagan kishi kam. Bu nom bir vaqtlar ziyolilar davrasida benihoya izzat va sharaf bilan tilga olingan. Uning aqlu zakovatini Kavkaz va Volga bo‘yidagi hamkasabalarigina emas, Moskva, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg)dagi sharqshunoslar ham yuksak darajada qadrlaganlar. 1924 yilda u Moskvada Sharq tillari institutida dars bergan, professor bo‘lgan. Afg‘oniston, Turkiya, Eron ilmiy-adabiy doiralarida ham uning mavqe-martabasi baland edi. Mamlakatda “ichki dushmanlar”ni fosh qilish vasvasasi avj olib, xalqning asl farzandlari bir chetdan terib, qatag‘on qilinayotgan bir paytda xorijdagi ilm-ma'rifatning qadriga yetuvchi ishbilarmon homiylar da'vatnomalar yozib, uni ishga taklif etganlarida bormadi. Har qanday holda, vatani, xalqi bilan birga bo‘lishni lozim bildi. Holbuki, u inqilobdan keyingi ikki million muhojirning biri bo‘lishi mumkin edi. So‘ng 20-yillarda, hatto, 30-yillarda ham shunday imkon bor edi. Biroq Vatan tuyg‘usi bunga yo‘l bermadi. Mavjud tuzum – hukmron harbiy mahkamachilik ma'muriyati esa uni o‘zi muqaddas tutgan xalqi, vatani nomidan qatl etdi. Va salkam ellik yil bu nom uni voyaga yetkazgan eli, yurti xotirasidan quvib chiqarildi. Biroq uning shuhrati chetda zarra qadar kamaygan emas. Aksincha ilgari uni Yaqin Sharq mamlakatlaridagina bilgan bo‘lsalar, hozir Yevropada, hatto, Amerikada o‘rganmoqdalar. Jumladan, amerikalik taniqli turkolog Eduard Olvortning qilayotgan ishlari bunga dalil” (Fitrat A. Chin sevish. She'rlar, dramalar, maqolalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. – 256 b. – 3-bet). Bu kabi e'tiboru ehtiromlar Abdurauf Fitrat nafaqat o‘zbek, balki musulmon Sharq xalqlari tarixining porloq siymolaridan biri ekanini isbotlaydi. Adabiyot, san'at va ilm-fanning turli sohalarida yuksak cho‘qqilarga ko‘tarilgan bu benazir inson yozib qoldirgan bebaho asarlar jahon madaniyati xazinasida munosib o‘rin egallaydi.

Abdurauf Fitrat o‘zbek adabiyoti reformatori sifatida “Munozara” (“Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadida xususida qilg‘on munozarasi”), “Hind sayyohi” (“Bayonoti sayyohi hindi”), “Qiyomat”singari asarlari bilan

Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotida ham hayot hodisalarini haqqoniy aks etiradigan, Yevropa adabiyoti andozalariga mos keladigan badiiy barkamol nasriy asarlar yaratilishi mumkinligi va zamonaviy yangi adabiyot uchun esa bunday asarlar juda zarur ekanligini isbotlaydi. Alloma “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”, “Abulfayzxon”, “Arslon” asarlari bilan esa o‘zbek adabiyoti uchun yangi adabiy tur – dramaning mustahkam poydevorini qo‘ydi. U adabiyotshunoslik, tilshunoslik, dinshunoslik, tarix, falsafa, musiqa, pedagogika yo‘nalishidagi tadqiqotlari bilan qomusiy ijodkorlarga xos noyob xususiyatlarni o‘zida jamlagan, zamondoshlari orasida tengsiz, benazir siymo ekanini namoyish qilgan. Allomaning barcha asarlari yuksak mahorat bilan bitilgani, o‘zida teran ma'no-mazmunni mujassam etgani bois shu yo‘nalishdagi asarlarning eng yorqin namunalari bilan bir qatorda turadi. Ana shu holatdan kelib chiqib, aytish mumkinki, Alisher Navoiydan keyingi davr o‘zbek madaniyati tarixida “alloma” deyishga arzigulik aynan birgina siymoni ko‘rsatish kerak bo‘lsa, bunga faqat Abdurauf Fitrat munosibdir!

Aksariyat shoirlarning ijodiy faoliyati she'r, doston, qasida, ruboiy, muammo bitish doirasida kechadi. Ko‘pgina yozuvchilar hikoya, qissa, roman yozish bilan kifoyalanadi. Albatta, ular tarjima ishi bilan ham shug‘ullanishadi, drama, komediya, kinossenariylar yozib ham qalamini sinab ko‘rishadi. Ajoyib she’rlar, adabiyot tarixini bezab turadigan nasriy asarlar, chuqur ijtimoiy salmoqqa ega tragediya, dramalar yaratgan Abdurauf Fitratning reformator sifatidagi izlanishlari miqyosi esa keng tarqalgan ushbu holatdan farqli tarzda adabiyot, san'at va ilm-fanning juda ko‘p sohalarini qamrab oladi. Uning she'rlaridagi lirik qahramon, nasriy va drama turiga mansub asarlaridagi personajlarning o‘y-kechinmalari, orzu-intilishlarida nafaqat musulmonlarning, balki boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchi dunyodagi turli millatga mansub kishilarning ham maqsad-muddaosi, g‘am-iztirobi, dardli olami aks etadi. Allomaning hayotsevarlik, insonparvarlikka asoslangan, haqiqat va adolatni ulug‘lagan asarlari o‘zining teran mazmuni, yuksak darajadagi ta'sirchanligi, g‘oyat baland ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy salmoqdorligi bilan o‘z zamonida bo‘lgani singari hozir ham, kelgusi asrlarda ham adabiy-badiiy ijod va ilm-fan ahli uchun o‘rnak, vatanparvar, millatparsevar, adolatparvar insonlar uchun ibrat namunasi bo‘la oladi. Abdurauf Fitratning shaxsiga, uning ijodiy-ilmiy faoliyatiga qiziqish, hurmat-ehtirom u hayotlik chog‘ida ham kuchli bo‘lgani, keyingi davrda ham ayni holat zarracha o‘zgarmasdan saqlanib qolgani, mustabid sho‘ro siyosatining xalqni ulug‘ alloma merosidan mahrum etishga, uning nomini qoralashga zo‘r berib urinishlari mutlaqo samara bermagani bu haqiqatni tasdiqlaydigan mustahkam dalil, inkor qilib bo‘lmaydigan ishonchli isbot bo‘lib turibdi.

Albatta, insoniyat tarixi ham, uning hozirgi hayoti ham “ulug‘ shoir”, “buyuk yozuvchi” singari sifatlar juda ko‘p ijodkorlarga nisbatan qo‘llanganidan guvohlik beradi. Ammo o‘sha shoir, yozuvchilarning asarlari mutolaa qilinsa, ularga berilgan ta'rif-tavsiflarning talayginasi mubolag‘a, bo‘rttirma ekanligi, “avans” sifatida aytilgani chunki ularning asarlarida maqtashga munosib o‘rinlar juda oz, e'tirof qilishga loyiq xususiyatlar ancha kam ekanligi o‘z-o‘zidan oydinlashadi.

Abdurauf Fitrat va safdoshlarining alohida e'tirof etish joiz reformatorlik xizmatlaridan biri shundaki, ular asrlar davomida aruz tizimi qolipida bo‘g‘ilib kelgan o‘zbek she'riyatini tamoman yangilab, uni mavjud hayot bilan bog‘lashdi, undagi o‘zbek tilining ohanglari, jilolarini ochib ko‘rsatishdi. Ularning ana shu yo‘ldagi izlanishlarining o‘ziyoq g‘oyatda

bebaho bo‘lib, birgina shuning uchun ham ular har qancha e'zoz va ehtiromga loyiq ekanligini tasdiqlaydi.

“Jadid” deb ataladigan Abdurauf Fitrat va uning safdoshlari tariximizning ko‘p kir, eng chirkin davrida – mustamlakachilar zulmi iskanjasida azoblanib, zamona taraqqiyotidan nihoyatda buyuk buxoriylar, ulug‘ termiziylar yurti orqada qolgan, o‘lkada ijtimoiy-iqtisodiy tanazzul hukm surgan bir davrda yashagani e'tiborga olinsa, ular ijtimoiy turmushning barcha sohasida chinakam fidoyi islohotchi bo‘lgani, ularning vatanparvarligi, millatsevarligi dunyoda muvozanat buzilgan, Yer yuzi alg‘ov-dalg‘ov bo‘lib turgan hozirgi paytda ham hammamiz uchun asl o‘rnak, haqiqiy ibrat bo‘lishi o‘z-o‘zidan oydinlashadi. Tariximizda rus bosqini arafasidagi, undan keyingi, ya'ni, Nodira (1792–1842), Uvaysiy (1781–1845), Turdi Farog‘iy (XVII asr boshi – 1701), Maxmur (XVIII asr boshi – 1844), Gulxaniy (XVIII ikkinchi yarmi – XIX asr boshi), Muqimiy (1850–1903), Furqat (1859–1909), Avaz O‘tar (1884–1919) yashagan zamondek iqtisodiy nochor, ijtimoiy ayanchli, ma’naviy-axloqiy tuban davr ko‘rinmaydi. Jadidlarning sa'y-harakati, faoliyati ana shu qoloqlikdan qutulishga, bunday xunuk holatga zudlik bilan barham berishga qaratiladi. Abdurauf Fitrat kabi vatanparvar, millatparvarlarning intilishi, amalga oshirgan ishlari o‘lkaning zulmatda qolgan turmushiga nur, ziyo olib kirib, yurtdoshlarimizga taraqqiyot sari odimlash yo‘lini ko‘rsatganini alohida ta'kidlash har jihatdan o‘rinli bo‘ladi. Ular xalqimiz uchun har jihatdan bamisoli yo‘lchi yulduzga o‘xshaydi.

O‘zbek xalqining XX asr va undan keyingi hayoti voqeligi alloma Abdurauf Fitrat ana shu yulduzlarning eng yorqini, eng porlog‘i bo‘lganini ko‘rsatadi. Uning faoliyati, birinchi navbatda, har jihatdan teran va chuqur ijtimoiy dardga yo‘g‘rilgani bilan ajralib turadi. Allomaning she’riy, nasriy, drama asarlaridagi ehtiros, hayajon, tanqid, nolish, faryodlar yasama, sun’iy emas. Abdurauf Fitratning adabiy-badiiy, ilmiy asarlari, ijtimoiy-siyosiy faoliyati millatparvarlikka, hayotsevarlikka asoslanadi. U she'rlarida, “Munozara”, “Hind sayyohi”da, dramalarida ijtimoiy voqelikka ko‘zgu tutib, adabiyotni odamlar uchun foydali hayot darsligiga aylantiradi. “Munozara” muallifi va uning safdoshlarining she'rlari, drama, hikoya, qissa, romanlari o‘tmish davr shoirlarining ma'shuqa qaddi-basti, yuz-ko‘zi, sochi, zulfi, xoli, barmoqlari, tirnoqlari, kipriklari ta’rif-tavsif etilgan g‘azal, ruboiy, tuyuq, dostonlari bilan qiyoslansa, mumtoz adabiyotimiz manzarasi birdan xira tortib, juda nursiz ko‘rinib qoladi. Uning ma'no-mazmuni tuzsiz, sayoz ekanligi yaqqol ayon bo‘ladi. Jadidlarning, xususan, Abdurauf Fitratning asarlari XX asr boshi Turkiston ijtimoiy hayoti, aholining maishiy turmushi, millatning madaniyat darajasi, odamlarning dunyoqarashi, didi, adabiyot ahvolining o‘ziga xos aksi bo‘lib ko‘rinadi.

“Munozara” muallifining benihoya jo‘shqin va g‘oyat samarali faoliyati chin hurmat, samimiy ehtirom, mehrga to‘la iltifotga sazovor bo‘lganidek, turli tanqid, malomatlarga ham nishon bo‘lganki, ayni holat ham u doim odamlarning diqqat markazida turgani, el e’tiboridan aslo qolmagani, zulm va zo‘ravonlikni o‘z quroliga aylantirgan sho‘ro tuzumi esa bundan doim tahlikaga tushgani va shuning uchun allomani qatl qilganini tasdiqlaydi.

Alloma Abdurauf Fitrat va safdoshlarining tarjimai holini hamda ularning asarlarini XX asr boshi Turkiston hayoti manzarasi aks etgan oyna, o‘lkaning o‘sha paytdagi holati, ahvoli muhrlangan qomus deyish mumkin. Unga qarab, aholining ayanchli turmushi, odamlarning nochor ahvoli, xotin-qizlar g‘oyat tahqirlangani, inson qadri nihoyatda toptalgani, millatparvar ziyolilar el-yurt ravnaqi yo‘lida mislsiz jonbozlik, fidoyilik ko‘rsatgani, ularga nisbatan ijtimoiy

tazyiq, zulm behad kuchayganini ko‘rish, tasavvur etish mumkin. “Munozara”, “Hind sayyohi”, “Sayha” muallifi va u bilan maslakdosh bo‘lganlar vatanini, xalqini chin dildan sevishgan. Ular, ayni chog‘da, eldoshlari, millatdoshlari ham ularning xizmati, mehnatini qadrlashi, e’zozlashini istashgan. Ammo millatdoshlarining ong-tafakkurini egallab olgan jaholat, zamona taraqqiyotiga to‘sqinlik qilayotgan qoloq ijtimoiy turmush, mustabid sho‘ro davlatining zo‘ravonlikka asoslangan mustamlakachilik siyosati bunga yo‘l bermagan.

Adabiyotlar

1. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари (биринчи китоб). – Тошкент: O‘zbekiston, 2008. – 536 б.
2. Коллектив. Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том (Адабий жараён). – Тошкент: Фан, 1979. – 448 б.
3. Нурли сиймолар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1991. – 19 апрель.
4. Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. 9-том: Тадқиқот ва мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 352 б.
5. Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. Беш томлик. 5-том: Танқидий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. – 280 б.
6. Фитрат А. Танланган асарлар. Ж. I. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 256 б.
7. Фитрат А. Танланган асарлар: Ж.II. Илмий асарлар.– Тошкент: Маънавият, 2000. – 208 б.
8. Фитрат А. Танланган асарлар: Ж.III. Драмалар, мақолалар.– Тошкент: Маънавият, 2003. – 256 б.
9. Фитрат А. Танланган асарлар: Ж.IV. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар.– Тошкент: “Маънавият”, 2006. – 336 б.
10. Фитрат А. Танланган асарлар: Ж.V. Илмий рисолалар.– Тошкент: Маънавият, 2010. – 304 б.
11. Фитрат. Чин севиш. Шеърлар, драмалар, мақолалар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 256 б.
12. Хуршид Дўстмуҳаммад. Танланган асарлар. – Тошкент: Adabiyot, 2025. – 760 б.
13. XX аср ўзбек адабиёти тарихи: Университетлар ва педагогика институтлари бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик / Н. Каримов, С.Мамажонов, Б. Назаров ва бошқалар). – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 544 б.
14. Чўлпон. Адабиёт надир: Адабий-танқидий мақолалар, Чўлпон ҳақида хотиралар). – Тошкент: Чўлпон нашриёти, 1994. – 240 б.

ABDURAUF FITRAT ASARLARIDA VATANPARVARLIK VA MUSTAQILLIK G‘OYALARI TALQINI

Ergasheva Mavluda Zulqandar qizi
Buxoro Innovatsiyalar universiteti professori
yuridik fanlari doktori (DSc)
Tel.: +99891 9210114

Annotatsiya. Mazkur maqola qomusiy alloma, birinchi o‘zbek professori Abdurauf Fitratning vatanparvarlik va mustaqillik haqida ilgari surgan ilg‘or g‘oyalariga bag‘ishlangan. Ushbu masala mohiyatini ochib berishda Abdurauf Fitratning asarlaridagi g‘oyalar va qarashlar limiy tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *vatan, millat, erkinlik, mustaqillik, huquq, burch, taraqqiyot, ittifoq.*

INTERPRETATION OF IDEAS OF PATRIOTISM AND INDEPENDENCE IN THE WORKS OF ABDURAUF FITRAT

Abstract. This article is devoted to the advanced ideas of patriotism and independence put forward by the encyclopedic scholar and the first Uzbek professor, Abdurauf Fitrat. In revealing the essence of this issue, a scientific analysis of the ideas and views reflected in Abdurauf Fitrat’s works has been carried out.

Keywords: *Homeland, nation, freedom, independence, law, duty, development, union.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИДЕЙ ПАТРИОТИЗМА И НЕЗАВИСИМОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБДУРАУФА ФИТРАТА

Аннотация. Данная статья посвящена передовым идеям патриотизма и независимости, выдвинутым энциклопедическим учёным, первым узбекским профессором Абдурауфом Фитратом. При раскрытии сущности данной проблемы проведён научный анализ идей и взглядов, отражённых в произведениях Абдурауфа Фитрата.

Ключевые слова: *Родина, нация, свобода, независимость, право, долг, развитие, союз.*

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev ta’kidlaganidek: “Vatanimiz ozodligi va xalqimiz baxt-saodati yo‘lida jonini fido qilgan jadidlarning ilmiy-ma’rifiy, adabiy-badiiy merosi biz uchun bugun ham beqiyos ahamiyatga ega” [Мирзиёев Ш., 2021].

Ta’kidlash kerakki, jadidchilik ijtimoiy turmushning barcha jabhalarini qamrab olgan edi. Mubolag‘asiz aytish mumkinki, mazkur davrda yuzaga chiqqan na siyosiy, na madaniy biror hodisa yo‘qki, uning e'tibor va ta’sir doirasidan chetda qolgan bo‘lsin. Jadidchilikning mohiyatini Millat va Vatanni anglashdan ular manfaati uchun kurashishgacha bo‘lgan qizg‘in va hayajonli jarayon tashkil qildi. Ayni paytda bu harakat millatni ham tarbiyalab bordi. Jadidlarimiz millatning yashamog‘i, taraqqiy topmog‘i uchun, birinchi navbatda, ozod, mustaqil bo‘lmog‘i lozimligini anglab etdilar va keng xalqni uyg‘otishga alohida e'tibor berdilar [Қосимов Б., 2002:4].

Jadidchilik harakatining yirik darg‘alaridan Abdurauf Fitrat serqirra iste'dod sohibi – qomusiy bilimga ega zabardast olim, buyuk adib, otashin shoir, betakror dramaturg, noshir,

jangovar publitsist, qalami o‘tkir jurnalist, benazir huquqshunos, o‘tkir tilshunos, islomshunos, tarixshunos, mohir musiqashunos, iste'dodli tarjimon, XX asr o‘zbek adabiyoti fani va madaniyatining yirik vakili, falsafa, matematika, tibbiyot, geodeziya, geografiya fanlari sohasida ham ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirgan, o‘zbek va tojik tillarida ijod etgan zullisonayn yozuvchi, Markaziy Osiyo ziyolilari orasida birinchi o‘zbek professori, atoqli davlat va jamoat arbobi.

Abdurauf Fitrat vatanparvarlik va davlat mustaqilligi xususida boy g‘oyalar qoldirgan va dolzarb muammolarni ilgari surgan. U Vatanni himoya qilish sharafli burch ekanligini ta’kidlab shunday yozadi: “Vatan bizning valine'matimiz va murabbiyimizdir, har bir valine'mat va murabbiyga xizmat qilish lozim, bas, Vatanga xizmat oliy burchdir” [Абдурауф Фитрат, 2001. 66].

Allomaning mazkur fikri – “O‘zbekiston Respublikasini himoya qilish O‘zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o‘tashga majburdirlar” [Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 2023:25] deb belgilab qo‘yilgan Konstitutsiyamizning 64-moddasi bilan hamohang va g‘oyaviy nuqtai nazardan mushtarakdir.

Mutafakkir xalq madadiga tayanadigan, yagona qo‘mondonlik boshchilik qiladigan milliy armiyaga ega bo‘lmasdan turib, Vatan osoyishtaligi va fuqaro tinchligini ta’minlab bo‘lmaydi, deb uqtiradi. U xalqni dushmanning hujumiga beparvo, loqayd bo‘lmaslikka, har doim hushyor bo‘lishga chaqiradi va bu to‘g‘rida quyidagi oyati karimani misol keltiradi: "Bas, kimki Sizlarga tajovuz qilgan bo‘lsa, Siz ham ularga tajovuz qiling" [Абдурауф Фитрат, 2000:88].

Abdurauf Fitrat butun oliy hokimiyat davlat boshlig‘i – Amir qo‘lida bo‘lgan Buxorodagi amirlik tuzumining qoloq tartiblarini keskin tanqid qiladi. Fitratning fikricha, armiyaning harbiy quroli eski shamshir va egri kamondan iborat bo‘lmasligi kerak. U davlat va fuqarolar xavfsizligini taskil etishda – Vatan hududini, xalq manfaatini himoya qilish, ularning tinch va osoyishta hayot kechirishini ta’minlash, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbir va rejalar ishlab chiqish hamda amalga oshirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi, deb ta’kidlaydi [Абдурауф Фитрат, 2000:88].

Abdurauf Fitrat davlatni mustaqil mamlakat sifatida e'tirof etish uchun sabab bo‘ladigan davlat belgilaridan biri – uning milliy armiyasi ekanligini, milliy askar tashkil etmasdan turib milliy davlat tuzib bo‘lmasligini, shubhasiz chuqur anglangan edi. Mutafakkir har tomonlama chuqur harbiy ta’lim va tayyorgarlikka ega bo‘lgan, o‘z Vatani va xalqiga sadoqatli, ularning sha’ni, qadr-qimmatini har vaqtda himoya qila oladigan jangchi – askarlarga ega bo‘lgan kuchli milliy armiyani vujudga keltirish zarur [Ergasheva M., 2024:229], deb hisoblaydi.

U Vatan himoyasi va mamlakat mudofaasini tashkil etish hamda amalga oshirishda oliy hukmdor javobgardir, deydi. Vatan himoyasi – mamlakat hududi, fuqarolar manfaat‘lari himoya qilinishi, ularning tinch hayot kechirishini ta’minlashi, vujudga kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarning oldini olishi va chetdan qilinadigan harbiy hujumga qarshi har qanday sharoitda qurolli himoyalanishi uchun barcha shart – sharoitlarni yaratish, zarur bo‘lgan chora- tadbirlarni amalga oshirishdan iborat bo‘lmog‘i kerak , deb ko‘rsatgan edi Fitrat.

Abdurauf Fitrat, rivojlangan davlatlar – Vatan himoyasi, mamlakat mudofaasi uchun o‘z harbiy askarlari, to‘p, miltiq, dinamit, bomba kabi zamonaviy harbiy qurollariga va askarlarini safarbar etish uchun esa jangovar kema hamda bronepoezdlariga egadirlar. Musulmon

davlatlari ham o‘zlarining yangi harbiy qurollariga ega bo‘lishlari shart, zero bulardan tashqari mudofaa bo‘lmaydi [Абдурауф Фитрат, 2000:91], deb ta`kidlaydi.

Mutafakkir harbiy ilm va mashqlarni puxta, mukammal egallagan, haqiqiy jangovarlik qobiliyatiga ega bo‘lgan askargina o‘z Vatani va xalqini himoya qila olish kuchi va qudratiga ega bo‘la oladi, deb uqtiradi. Rivojlangan davlatlarning “eng kichik amirlari ham bir lak (yuz ming – M.E.) doimiy sarbozga ega bo‘lgan bir paytda, biz o‘n ming o‘g‘rini atrofimizga to‘plab, bolalarimizning o‘yinchog‘i qilib qo‘yganmiz” [Абдурауф Фитрат, 2000:91], – deb qattiq norozilik bildiradi u. Zamonaviy qurollar yasash, “harbiy ta’lim nizomi tahsili” [Абдурауф Фитрат, 2000:92] va doimiy muntazam armiyaga ega bo‘lish nihoyatda zarurdir. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Abdurauf Fitratning yuksak vatanparvarlik g‘oyalari, 1918-yilda uning o‘zi tomonidan ishlab chiqilgan Dastur loyihasida chuqur o‘z ifodasini topgan. Unda Vatan himoyasi, harbiy xizmatchilar va milliy armiya masalalariga juda katta ahamiyat berilgan [Хўжаев Ф. 1997:110]. Fitrat Dasturi loyihasining asosiy moddalaridan o‘rin olgan harbiy masalalarning mazmuni quyidagilardan iborat:

Birinchi navbatda harbiy xizmatchi – askarlar sonini ko‘paytirish. Buxoro hukumati bilan Rossiya hukumati o‘rtasida tuzilgan shartnomaga asosan, Buxoro askarlarining soni 12 mingdan iborat bo‘lishi kerak edi, ammo Amir bundan to‘g‘ri foydalana olmadi, – deb yozadi Fitrat. Milliy armiya tuzishda – harbiy xizmatning hamma uchun majburiy bo‘lgan yangicha Evropa usullarini kiritish, jinoyatchilar hisobidan harbiy xizmatchilar safini to‘ldirish kabi eskicha usullaridan batamom vos kechish, ya’ni askar-jangchilar, eng avvalo, jismonan va ma’naviy baquvvat bo‘lishi, Vatani va xalqi uchun o‘z jonidan kechishga tayyor, fidoyi bo‘l-mog‘i zarurdir, deb hisoblaydi. Loyihada armiya safiga xizmatga qabul qilinayotgan askarlar, albatta, tibbiyot ko‘rigidan o‘tkazilishi, kasallar va nogironlarning umumiy majburiy harbiy xizmatidan ozod qilinishlari ko‘rsatilgan [Хўжаев Ф, 1997:110]. Uning fikriga ko‘ra, armiya askarlari uchun harbiy xizmat muddati ikki yil qilib belgilanishi lozim. Davlatning 23 yoshga to‘lgan har bir fuqarosi harbiy xizmatni o‘tashga majburdirlar [Хўжаев Ф., 1997:110]. U askarlarning yuksak harbiy tajribaga va yetuk siyosiy tafakkurga ega bo‘lishlari o‘ta muhim murakkab jarayon ekanligiga alohida ahamiyat beradi.

Mutafakkirning ta’kidlashicha, harbiy xizmatchilarning siyosiy ongi jamiyat hayotidagi voqealarning tub mohiyatini anglashi va ularning ijtimoiy turmushda sodir bo‘layotgan voqealarga faol ishtirok etishi natijasida rivojlanib boradi. Abdurauf Fitrat harbiy xizmatchilar Vatanni, mamlakat aholisi va hududini ichki va tashqi tajovuzlardan himoya qilishlari uchun davlat o‘zini Qurolli Kuchlarining jangovar tayyorgarligini muntazam ravishda oshirib borishi kerak, deb uqtiradi.

Shunisi e’tiborga loyiqki, jadid mutafakkirlari – Abdurauf Fitrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Fayzulla Xo‘jaev va ularning boshqa safdoshlari o‘z asarlari va siyosiy faoliyatlarida milllatni birlashtirib, Amir Temur davlati shavkatini tiklash kabi masalani qo‘yadilar. Ular Vatanni mustamlakachilardan ozod qilishda sohibqiron va harbiy sarkarda Amir Temur shaxsi va siyosiy faoliyatiga bir necha marta murojaat qilganlar. Jumladan, Abdurauf Fitrat “Temur oldinda” asarida sohibqiron ruhini yod etib unga murojaat qiladi: “Ulug‘ hoqonim! Turklik sharafi talandi. Turk uchun qo‘ydig‘ing davlat bitdi, Turk ostig‘a qurdig‘ing hoqonlik yog‘iygami ketdi. Turkning nomusi, e’tibori, iymoni, vijdoni zolimlarning oyog‘lari ostinda qoldi. Turkning yurti, ulog‘i, o‘chog‘i, Turon yot qo‘llarga tushdi. Turkning bilgisi, ongi,

o‘ylovi, ziyrakligi jaholat o‘ljasiga ketdi. Sening qiliching bilan dunyo egasi bo‘lg‘on turk tinchgina bir yotoq topolmay qoldi...

Men yolg‘iz qonli ko‘z yoshlarimni bu sag‘anangga to‘kmak uchun emas, o‘z yoziqlarimni iqror etarg‘a keldim, Hoqonim. Meni qo‘yma! Men yolg‘iz yoziqlarimni iqror etarg‘a emas, Turong‘a berdigim zararlarni to‘lamoq uchun keldim, Hoqonim. Mendan nafrat etma! Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o‘t, Meni qo‘limni tut, belimni bog‘la, muqaddas fotihangni ber! Sening dunyoga sig‘magan g‘ayratingga ont ichamanki, Turonning eski sharaf va ulug‘liginiqaytarmasdan burun oyog‘laringda o‘tirmasman [Абдурауф Фитрат, 2000:33-34].

Abdurauf Fitrat o‘zining “Munozara” asarida millatni, xalqni Vatan oldidagi burchni anglashga, sarkarda Amir Temurning izzat va sharafiga xiyonat qilmaslikka va mustamlakachilarga qarshi qat’iy kurashga da’vat etadi. U yozadi: “Agarda yana bir oz muddat eski g‘aflatingizni davom ettirsangiz, din va millatingizning g‘amini yemasangiz, sharaf va nomusingizning muhofazasini o‘ylamasangiz, mehribon ona Vataningiz oldidagi burchingizni unutsangiz, jahongir Temur bobongizning sha’ni va izzatiga xiyonat qilsangiz, bu mujassamani vahimalar doirasidan ham chiqarib tashlab, nom-nishonsiz, sharafsiz, izzatsiz rohat uyida azalabad uxlayajaksiz!” [Абдурауф Фитрат, 2000:68].

Taniqli nemis olimasi Ingeborg Baldauf ta’kidlaganidek, “O‘rta Osiyo jadidlari orasida eng ko‘zga ko‘ringani Abdurauf Fitratdir. O‘zining “Munozara”sida u “haqiqat natijasi tasodumi afkor ast”, ya’ni fikrlar xilma-xilligi haqiqatni anglashga eltadi “degan iqtibosni bijiz keltirmagan. U o‘zining butun umri davomida haqiqat axtardi va bu jarayonda fikrlar xilma-xilligi, qarama-qarshiligi bo‘lishi mumkinligi xususida faqat shiorlar aytish bilangina cheklanib qolmadi, balki haqiqat axtara turib shunday bir darajaga erishdiki, o‘rtaosiyolik bironta mutafakkir bu darajaga erishmagan” [Балдауф И., 2001:50].

Jadid rahnamolaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy ham millat va barcha musulmonlarni Amir Temurning avlodlari va vorislari ekanligini ta’kidlab, ularni Vatan ozodligi va mustamlakachilarga qarshi kurashda siyosiy birlik, hamkorlikka da’vat etadi: “Aziz qarindoshlarim! Musulmon birodarlar! Hammangizga ma’lumdirki, Turkiston qozog‘i, qirg‘izi, o‘zbegi, turkmani, tatari hammasi jahongir Temurning avlodi yoki og‘a-inisidurlar.

Qon-qardoshlarim, bugun serblar, italiyanlar, armanlar, polyaklar, slavyanlar va bohqalar dunyoning bir burchidagi qarindoshlarini topib olib, birlashayotgan ekanlar, qudratli va kuchli davlatlarga tobe bo‘lib, yutilib, hatto o‘z tilini yo‘qotgan qarindoshlarini ajratib olib, birlashish uchun jon va kuchlarini ayamayotgan ekanlar, biz o‘z ichimizdagi qarindoshlarimizdan ayrilsak, uyatdur, axmoqlikdur, turk tomiriga bolta urmoqlikdir [Беҳбудий М., 1918].

Taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo‘jaev Buxoro askarlarini sohibqiron Amir Temurga munosib avlodlar bo‘lishga, kuch-qudrat va jasorat ko‘rsatishga chorlaydi: “Temurning shonli avlodlari! Bu kun o‘zingizning butun qahramonliklaringizni va o‘zlaringizning kuchlaringizni ko‘rsatishingiz lozim bo‘lgan kun keldi... Xalq o‘z qo‘liga o‘zining madaniyati, o‘z huquqlarini olishi kerak bo‘lgan vaqt keldi” [Хўжаев Ф., 1997: 158]. Professor H. Boltaboev haqli ravishda ta’kidlaganidek: “Jadidchilik o‘zining dastlabki bosqichida ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-huquqiy asoslarini Amir Temur tuzgan markazlashgan davlat tizimida ko‘rdi. Bu davlatchilikning “Temur tuzuklari”da aks etgan ma’muriy tizimlariga intildi va temuriylardan keyingi qaryib uch yuz yillik tarixda mana shu boshqaruv tizimi Turkistonda taraqqiyparvar rol o‘ynashini

angladi. Shuning uchun ham jahonni titratgan Temur qilichining zarblari va ulug‘ mutafakkir Navoiy qalami jadidlar uchun zamon timsoliga aylandi [Болтабоев Ҳ., 2007:68].

Ta’kidlash kerakki, mustabid tuzumga va mustamlakachilikka batamom barham berish, shuningdek, Turkiston mustaqilligi jadidla uchun nafaqat g‘oya, balki amaliy faoliyatlarida bo‘lgan. Vatan va millat fidoyisi Abdurauf Fitrat, jamiyat a’zolari o‘rtasida hukm surgan parokandalik, tarqoqlikka barham berilsa, Turkistondagi barcha xalqlar mustamlakachilarga qarshi bir tan, bir jon bo‘lib birlashsalar ko‘zlangan maqsadga erishish mumkin, deydi. Ittihod (birlik – M.E.) va oshkora harakat zarurat darajasiga etgan, ammo, ittihod qiyin masala bo‘lib, ittihodsiz harakat ham nihoyatda zararlidir [Абдурауф Фитрат, 2000:134].

O‘zi yashagan jamiyat va unda o‘rnatilgan ijtimoiy-siyosiy tartibsizliklarni qattiq tanqid qilib, Abdurauf Fitrat Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining vahshiyona xarakterini ayovsiz ochib tashlaydi: “...ezildik, tahqir etildik, qo‘limiz bog‘landi, tilimiz kesildi, og‘zimiz qopondi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yumurildi, nomusimiz g‘asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo‘ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to‘zimli turdik, sabr etdik” [Абдурауф Фитрат, 1917].

Shuningdek, Abdurauf Fitrat Rossiya imperiyasi, uning o‘lkadagi vakillari va mahalliy amaldorlar tomonidan behad jabr-zulmga mahkum etilgan, qadr-qimmati, erki va haq-huquqlari poymol qilingan Turkistonning barcha tub mehnatkashlarini milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurashga da’vat etadi: “Turonim, sendan ayrilmoq – mening o‘limim. Sening uchun o‘lmoq – mening tirikligimdir. Dunyoning butun balolari boshimg‘a to‘kulsa, Zulm cho‘lining temir tikanlari ko‘zlarimga kirsa, yana seni qutqararman. Men sening uchun tirildim, Sening uchun yasharman, Sening uchun o‘lurman. Ey turklikning muqaddas o‘chog‘i! O‘lim sening o‘limingni istaganlarga, Nafrat seni ko‘mgani kelganlarga! [Абдурауф Фитрат, 2000:33].

Mutafakkir fuqarolarning haq-huquqlarini qo‘lga kiritishi, o‘z taqdirini o‘zi hal qilishi Muxtoriyat e’lon etilishi bilan amalga oshmasligini ko‘rsatib beradi. Yangi davlat shakli – Turkiston Muxtoriyatining hali nisbiy ekanligi to‘g‘risida fikr bildirib, uni saqlab qolish, mustahkamlash, barqarorligini ta’minlash zarur, deb hisoblaydi. Shuningdek, Abdurauf Fitrat Turkiston xalqlarining ikki tomonlama jadr-sitam ostida ezilib kelayotganligi to‘g‘risida fikr bildirar ekan, buning sababi – mamlakatda mavjud milliy va mustamlakachilik zulmi ekanligini ko‘rsatib beradi. Uning yozishicha, mahkamalarda, uylarda, yo‘llarda, tijorat ishlarida, hatto vagon arbalarinda Turkiston yerlisining huquqi Turkiston musofiri bo‘lg‘on rus va armanidan tubanda tutildi [Абдурауф Фитрат, 1917].

Abdurauf Fitrat va unga maslakdosh bo‘lgan taraqqiyparvar ziyolilar – milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash yo‘lida tarqoqlik, noittifoqlik og‘ir kulfat ekanligini juda yaxshi anglagan edilar. Barcha millat va jamoatlar uchun ayriliq va ittifoqsizlikdan ortiq kulfat, inqiroz yo‘qdir, – deb uqtiradi Fitrat, – faqatgina tarixda nomlari qolgan ellatlarning yo‘qolib ketganlariga birinchi sabab – parokandalik va birlashmaganlikdir. U xalqni mustaqillik va ozodlik uchun kurashga da’vat etar ekan, millatdoshlarni o‘zaro birlik va hamkorlikka chaqiradi: “Ey Turkiston musulmonlari! Tangri uchun, Payg‘ambar uchun, din uchun, millat uchun, keling birlashaylik, oramizdagi shaxsiy tortishuvlar, sinfiy ayriliqlardan ko‘z yumaylik; Islom dinining birinchi buyrug‘i bo‘lgan qardoshlik va ittihod iplari bilan bog‘lanaylik; qo‘lni-qo‘lga beraylik, haq yo‘lida, din yo‘lida jadidimiz, qadimimiz, mullamiz, mulkdorimiz va avomimiz bir yerda to‘planaylik, bir-birimizga ko‘makchi va madadkor bo‘laylik” [Абдурауф Фитрат, 1917].

Xullas, elim deb, yurtim deb yonib yashagan, o`zi yona turib millatga, xalqqa yorug`lik bera olgan buyuk ma’rifatparvar mutafakkir Abdurauf Fitratning vatanparvarlik, mustaqillik, o‘zaro birlik va hamkorlik, ittifoq va ittihod to‘g‘risida, davlat mustaqilligi, milliy demokratik davlat barpo etish masalalariga doir ilg‘or g‘oyalari – hozirgi davrda O‘zbekistonning davlat mustaqilligini mustahkamlashda, huquqiy demokratik davlat qurishdek ezgu maqsadni amalga oshirishda muhim ahamiyatga molikdir.

Adabiyotlar

1 . Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2023. – 80 б.

2. Мирзиёев Ш. Ватан фидойиларининг ҳаёти ва меросини ўрганиш, хотирасини абадийлаштириш доимий эътиборда // Халқ сўзи. – 2021. –1сентябр.

3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар // Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 256 б .

4. Абдурауф Фитрат. Нажот йўли (Раҳбари нажот). – Тошкент: Шарқ, 2001. - 176 б.

5. Абдурауф Фитрат. Мухторият // Ҳуррият. – 1917. – 5 декабр.

6. Абдурауф Фитрат. Иттифоқ этайлик! // Ҳуррият. – 1917. – 25 июл.

7. Беҳбудий М. Қозоқ қариндошларимга очиқ хат // Ҳуррият. – 1918. – 26 январ.

8. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик / Илмийтадқиқий мақолалар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 286 б.

9. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Тошкент: Маънавият, 2001. – 72 б.

10. Файзулла Хўжаев (Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар). – Тошкент: Фан, 1997. –176 б.

11. Ergasheva M. Turkiston, Buxoro va Xiva jadidlarining davlat va huquq haqidagi qarashlari. Monografiya. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2024. – 504 b.

12. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 400 б.

ABDURAUF FITRATNING “HIND SAYYOHI BAYONOTI” – SAYOHAT TIPIDAGI ASAR

Djalilova Xurshida Mirxolikovna
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
O‘zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqola Abdurauf Fitrat asarlarida sayohat motivi, “xorijlik sayyoh” obrazlarining o‘rni adibning “Hind sayyohi bayonoti” asari misolida tadqiq etilgan. Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asarning sayohat tipidagi asar xususiyatlari, unda muallif o‘zi uchun begona bo‘lgan dunyoni kuzatuvchi pozitsiyasida emas, balki o‘z yurtini begona, “xorijlik sayyoh” badiiy obrazi nigohi orqali tasvirlashni asosiy maqsad etib belgilab olganligini tahlilga tortiladi. Adib ushbu asarida o‘zga madaniyatli va ma’rifatli “dunyo vakili” nazari orqali vatani Buxoro misolida o‘z davridagi butun Turkistonning ijtimoiy-ma’naviy holatiga baho berib,

undagi turli illatlarni tanqidiy nazar orqali tasvirlashda sayohat motivini qo‘llaydi. Fitratning mazkur asari tahlili natijasida XX asr o‘zbek jadid adabiyotida sayohatnomaning yangi formati shakllangan degan xulosaga kelamiz va bu jarayonda G‘arb, jumladan, ingliz adabiy an’analarining ham bilvosita va bevosita ta’sir ko‘rsatganligi tadqiq etilgan. Adib sayohat motividan olam va odamni anglash, o‘z mualliflik pozitsiyasi, ma’rifatchilik g‘oyalarini ifodalash hamda an’anaviy va ilg‘or qarashlar to‘qnashuvi vositasi sifatida foydalangan. Muallif konsepsiyasining amalga oshirilishi esa umuman sayohat mavzusidagi asarlarning shakl va mazmun jihatlarining yangilanishiga, natijada an’anaviy sayohatnoma janri poetikasining transformatsiyasiga olib keldgan degan xulosaga kelamiz.

Kalit so‘zlar: *ma’rifatchilik, jadidchilik g’oyalari, sayohatnoma, janr, sayohat motivi, qissa, sayohat tipidagi asar, obraz, xorijlik sayyoh, hind sayyohi, muallifkonsepsiyasi, transformatsiya.*

FEATURES OF “THE STORIES OF AN INDIAN TRAVELER” BY ABDURAUF FITRAT AS A WORK WRITTEN IN THE TYPE OF TRAVEL

Abstract. This article examines the role of the motif of travel and the image of the “foreign traveler” in the work of Abdurauf Fitrat, using the example of “Stories of an Indian Traveler”. It analyzes the themes and ideas raised in this work, as well as its genre features, characteristic of works of fiction written in the style of real travels. It examines the fact that Fitrat's “Stories of an Indian Traveler” is a work written in the style of real travels, in which the author sets himself the main goal of depicting his country not from the perspective of an observer of an foreign world, but from the perspective of the artistic image of a “foreign traveler”. In this work, the writer uses the motif of travel to assess the socio-spiritual state of all of Turkestan of his time, using the example of his native Bukhara, from the perspective of a “representative of another world” with a different culture and spirituality, and critically describes various vices within it. Our analysis of Fitrat's work leads us to the conclusion that a new format of sayahatname emerged in 20th-century Uzbek Jadid literature, and the direct and indirect influence of Western, including English, literary traditions in this process is explored. The writer used the motif of travel as a means of understanding the world and humanity, expressing his authorial position, the ideas of the Enlightenment, and the clash of traditional and progressive views. Thus, it can be argued that the implementation of the author's concept led to a renewal of the form and content of works on the theme of travel in general and, consequently, to a transformation in the poetics of traditional sayahatname.

Keywords: *enlightenment, Jadid ideas, sayahatname, genre, travel motif, short story, travel-type work, image, foreign traveler, Indian traveler, author's concept, transformation.*

ОСОБЕННОСТИ «РАССКАЗОВ ИНДИЙСКОГО ПУТЕШЕСТВЕННИКА» АБДУРАУФА ФИТРАТА КАК ПРОИЗВЕДЕНИЯ, НАПИСАННОГО ПО ТИПУ РЕАЛЬНЫХ ПУТЕШЕСТВИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль мотива путешествия и образов «иностранного путешественника» в творчестве Абдурауфа Фитрата на примере произведения «Рассказы индийского путешественника». В ней анализируются темы и идеи, поднятые в этом произведении, его жанровые особенности, характерные для художественных произведений, написанных по типу реальных путешествий. Анализируется тот факт, что «Рассказы индийского путешественника» Фитрата – это произведение, написанных по типу реальных путешествий, в котором автор ставит перед собой главную цель – изобразить свою страну не с позиции наблюдателя чуждого ему мира, а с точки зрения художественного образа «иностранного путешественника». В этом произведении писатель использует мотив путешествия для оценки социально-духовного состояния всего Туркестана своего времени на примере своей родной Бухары с точки зрения «представителя другого мира» с иной культурой и духовностью, критически описывает различные пороки в нем. В результате анализа данной работы Фитрата мы приходим к выводу, что в узбекской джадидской литературе XX века сформировался новый формат саяхатнаме и исследуется прямое и косвенное влияние западных, в том числе английских, литературных традиций в этом процессе. Писатель использовал мотив путешествия как средство понимания мира и человека, выражая свою авторскую позицию, идеи Просвещения и столкновение традиционных и прогрессивных взглядов. Таким образом можно утверждать, что реализация авторской концепции привела к обновлению формы и содержания произведений на тему путешествия в целом и, как следствие, к трансформации поэтики традиционного саяхатнаме.

Ключевые слова: *просвещение, идеи джадидизма, саяхатнаме, жанр, мотив путешествия, рассказ, произведение по типу путешествия, образ, иностранный путешественник, индийский путешественник, авторская концепция, трансформация.*

O‘rta Sharq va Yevropaning ko‘plab mamlakatlarida bo‘lgan XX asr boshi o‘zbek ma’rifatparvar adiblarining yirik vakili Abdurauf Fitrat ijodining ilg‘or g‘oyalar bilan sug‘orilishida xorijiy safarlar muhim o‘rin tutgan. Fitratning 1911-1912-yillarda Istanbulda nashr etilgan va o‘sha davrda “jadidlarning norasmiy dasturi”ga aylangan “Munozara” (Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususinda qilg‘an munozarasi) va “Hind sayyohining bayonoti” nomli asarlarida uning xorijiy safarlari taassurotlari o‘z aksini topgan. Professor H.Boltaboyev “Munozara”da Buxoro ziyolilarining jaholat botqog‘iga botib qolishiga va xalqning nochor va qashshoq turmush kechirishiga sabab bo‘lgan illatlar Farangi va Mudarris bahsi vositasida ochib berilishini izohlaydi. [Boltaboyev H., 2007:40]. Adib o‘zga madaniyatli va ma’rifatli “dunyo vakili” nazari orqali vatani Buxoro misolida o‘z davridagi butun Turkistonning ijtimoiy-ma’naviy holatiga baho berib, undagi turli illatlarni ochiq-oshkora tasvirlaydi.

Fitrat “Hind sayyohining bayonoti” asarining bosh qahramoni orqali Buxoroyi sharifning buyuk tarixi, fozil olim-u ulamolari haqida faxr bilan gapirar ekan, dunyo bo‘ylab ziyo nurini taratib kelgan minglab olimlarni yetishtirgan Buxoroning ayanchli ahvolda qolganini afsus va nadomat bilan qayd etadi. Uch yuzdan ortiq madrasalarni, kutubxonalarni bunyod etgan ota-

bobolarning “Bilgan bilan bilmagan teng bo‘ladimi?” degan ulug‘ naqlining ma’nosini esa yurtdoshlari, ya’ni ularning farzandlari mukammal anglaganliklarini, mana shunday sharoitlar ichida bebaxt, savodsiz, johil va qashshoq ekanliklari kabi achchiq haqiqatni muallif hind sayyohi mulohazalarida berib boradi. Akademik N.Karimov ta’kidlaganidek, “Fitratning ushbu kitobining pafosi ham jadidchilikning maqsadi va vazifalaridek “bebaxt, savodsiz, johil va qashshoq” xalqning hayotini tubdan o‘zgartirish va yaxshilash, ularni ma’rifatli qilishdir” [Karimov N., 2010].

Bir qator o‘zbek adabiyotshunoslari, jumladan, O.Sharafiddinov, H.Boltaboyev, D.Quronov, U.Saidov o‘z tadqiqotlarida “Munozara” asarining shakli Yevropa adabiyotiga xos dialog uslubida berilishi haqida so‘z yuritilsa, amerikalik turkolog olim E.Olvort “Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview” (“Markaziy Osiyo 130 yil Rossiya hukmronligida. Tarixiy sharh) kitobida “Markaziy Osiyoda “Ibrohim Bek kundaligi” asarining katta rezonansga ega bo‘lganligi, uning jadidlar ijodiga, xususan, Abdurauf Fitrat ijodiga ta’siri etgan bo‘lishi mumkinligi haqida fikr yuritadi [Allworth E., 1994:204]. “Ibrohim bekning sayohat kundaligi” asari eron adibi Zayn al-Obidin Marog‘iyning 877-yildan Yaltada, ya’ni Qrimda yashagan davrida mazkur asarining 1-jildini (1888) yozib tugatib, Gasprinskiy bilan hamkorlikda bo‘lgani, ushbu asarini “Tarjimon” gazetasida chop ettirgani, shuningdek, 1902-yilda Istanbulga ko‘chib ketgani ma’lum. [Ардашникова А.Н., Коняшкина Т.А., 2023]. Shu nuqtayi nazardan, E.Olvortning mulohazalari asosli bo‘lib, Fitrat fors tilidagi aynan ushbu asardan ilhomlangan bo‘lishi ham mumkin. Mazkur asarning 1888-yilda Istanbulda, 1902-yilda esa “Tarjimon” gazetasida nashr etilganini, shu bilan birga, Fitratning Istanbulda ta’lim olganligini inobatga olsak, adabiy ta’sir borasidagi fikrlarning asosli ekaniga iqror bo‘lamiz. Yana bir amerikalik jadidshunos Adib Xolid ham “Ibrohim bekning sayohatlari” asarining ta’sir qilgani sababli ushbu roman va Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” o‘rtasidagi o‘xshashliklar hayratga soladi”, deb ta’kidlaydi [Khalid A., 1998:112].

Bizningcha, Fitratning ushbu ikki asarining yaratilishiga, avvalo, uning hamshahari, buxorolik ma’rifatparvar adib, faylasuf Ahmad Donishning “Navodir ul-vaqoye” asari jiddiy turtki bergan. Shu bilan bir qatorda, Fitrat ijodida sayohat motivining qo‘llanilishiga Ismoil G‘aspalining “Farangiston maktublari” ham ta’sir etgan deyish mumkin. Adabiyotshunos olim Z.Abdirashidov Ismoil Gasprinskiyga bag‘ishlangan tadqiqotida uning asarlari turkumi qahramoni toshkentlik Mulla Abbos ismli yosh yigit bo‘lib, uning “... “Yurt kezmoq, sayohat qilmoq – ulug‘ bir darsxonada dars olmoq” maqomida yo‘lga chiqishini qayd etdi va “ada-biyotdagi makon ko‘chirish usulidan ustomonlik bilan foydalangan Gasprinskiy Yevropada, Andaluz xalifaligida bo‘lib o‘tgan voqealar orqali musulmon olami ahvoli, bosqinchilar siyosatlarini fosh qilishga harakat qiladi” deb, o‘z fikrini davom ettiradi [Abdirashidov Z., 2008: 6]. Makon ko‘chirish usuli Fitratning asarlarida ham qaysidir ma’noda qo‘llaniladi. Muallif uchun asarda xorijlik sayyoh obrazi orqali barcha illatlarni fosh etishi bir tarafdan senzuradan chetlab o‘tish maqsadini ko‘zlash bo‘lsa, ikkinchi va muhimi, mahalliy kitobxonga ta’sir kuchini oshirish, aytilgan fikrlarning ishonchli bo‘lishini taminlash bo‘lgan.

“Fitrat “Hind sayyohi bayonoti” asarida “buyuk fransuz professori” Sharl Senobosning o‘rta asrlar Islom sivilizatsiyasining shuhrati haqidagi uzun parchani keltiradi... Bunday asarlar jadidlarning argumentlar bilan bahslashish uslubiga ham ta’sir ko‘rsatdi” [Khalid A., 1998:

112]. Asarda bu quyidagicha bayon etiladi: *“Masalan, Farangiston dorilfununining Sharl Sanivyus ismli muallimi quyidag‘ilarni e’tirog qilg‘an:“O‘n birinchi asrda Ovrupa va islom olami butunlay bir-birlariga qarshu edilar. Ovrupa shaharlari kichik va oddiy, qishloqlari vayrona kulbalardan iborat bo‘lg‘an. Yo‘lda o‘ldirishlaridan qo‘rqub, hech kim o‘z uyidan o‘n farsah uzoqqa borolmas edi. Islom olami esa Bag‘dod, Shom, Misr va Andalus singari butunlay obod va ko‘rkam shaharlar, marmar bilan bezatilgan saroylar, mukammal korxonalar, madrasa va maktablar, ziynatli va ozoda bozorlar‘ga ega bo‘lg‘an..”*[Fitrat, 2000: 120]. Ushbu usul sayohatnomalarda keng qo‘llanilgan, ya’ni biror taniqli insonning asarlariga havola, ishonchli manbalardan iqtibos keltirish, bir soz bilan aytganda, intertestuallikdir. Tadqiq jarayonida Fitratning aynan o‘zga millat vakillarining fikrlarini o‘z asariga kiritish uslubi “argumentlar bilan bahslashish” uchun ham kerakligiga amin bo‘lamiz.

“Hind sayyohi bayonoti”da Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvol sodda va ravon tilda bayon etiladi. Ushbu asarda muallif ilg‘or ma’rifatparvarlik g‘oyalarini o‘quvchiga yetkazish niyatida Qur’oni Karim oyatlari va hadislarni ham misol tariqasida keltiradi, ushbu uslub orqali o‘z fikr-mulohazalarini yanada asosli va ishonchli bo‘lishiga erishadi. Asardagi xorijlik sayyoh obrazi muallifning o’z ona yurtiga chetdan nazar solish orqali erkin baho berishga, o’z ma’rifatchilik g‘oyalarini ilgari surishga imkon beradi.

Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asari garchi sayohatnoma bo‘lmasa-da, janr nuqtayi nazardan sayohat motiviga asoslangan qissa – sayohat tipidagi asardir. Ushbu asarning muqaddima qismida asar qahramoni bo‘lmish hind sayyohi quyidagi so‘zlari orqali o‘z niyatini bildiradi: *“Bundan ancha vaqt oldin buxorolik bir kishi bilan uchrashib qolib, bu shaharning qanaqaligini so‘ragan edim, u shunchalik maqtov so‘zlarini aytdiki, o‘sha paytdan boshlab bu shaharni ziyorat qilishni ko‘nglimga tugib qo‘ydim”*. [Fitrat, 2000: 98]. Asardagi voqealar asosan Buxoro shahri hududida bo‘lib o‘tadi, unda safarning yo‘nalishi aniq berib boriladi.

“Hind sayyohi bayonoti” asarini tahlil qilar ekan, adabiyotshunos R.Sharipov shunday fikrga keladi: “Fitrat bu asarda Buxoro haqida ko‘p yaxshi gaplarni eshitgan va shu gaplar ta’sirida bu ko‘hna mulkka tashrif buyurgan Hind sayyohi obrazida harakat qiladi. Muallif o‘z asariga ham Hind sayyohi bilan birga ikkinchi personajni kiritishni lozim deb topgan. Ammo, “Munozara”dan farqli o‘laroq, bu personaj Hind sayyohining antipodi, aksilqiyofasi emas, balki maslakdoshi bo‘lgan buxorolik navqiron yigitdir”. [Sharipov R., 2024: 23]. O‘sha yigitni muallif sayyoh tili orqali *“Chehrasi yoqimli, qiyofasidan nur yog‘ilib turgan yigit”*deya ta’riflaydi. Ushbu personaj asar davomida sayyohga hamroh bo‘ladi. Asar personaji bo‘lgan bu yigit yangicha fikrlaydigan, yangi avlod vakili ekanini uning so‘zlari orqali anglaymiz.

Fitrat mazkur asarda Buxoro aholisini “ulamo”, “umaro” va “fuqaro” kabi uch toifaga ajratib, har biriga alohida ta’rif beradi. ***“****Ma’lumki, Buxoro qadimdan o‘ta dono va zukko fuzalo ahlini tarbiyalab, voyaga yetkazgan. Har kuni bir Abu Ali, Forobiy va boshqalarni jahonga hadya etib, shu tariqa o‘zining sharafli dovrug‘ini dunyo xalqlarining quloqlariga zirak etib taqqan. Ammo, mana ikki yuz yildirki, o‘zining ilmiy qiymatini yo‘qotdi”* deb, ularga o‘z zamonasining ulamolarini qarama-qarshi qo‘yadi: *“o‘zlari cheksiz zulm va gunohlarni sodir etadilar, biroq bilmagandek o‘tiradilar, bechora avom xalqni ozgina gunoh uchun “kofir” deb ayblab, tepkilaydilar”*. Umarolarga ta’rif berishda ham muallif o‘zining kinoyali so‘zlarini ayamaydi: *“Bu “azizlar” maktab ko‘rmaganlar, hukmronlik qonunlarini eshitmaganlar, ma’muriy idoraning odob va qoidalarini bilmaydilar”.* Fuqarolar ta’rifida esa qisqa va lo‘nda “Bu bechoralarda ayb yo‘q, ular har tomonlama qobiliyatlidirlar. Shunchalikki, buni o‘zlari

“bilmaydilar” deya, ularning bilmasligini qo‘shtirnoq ichiga olib, asarning hikoyat qismida ularning ayanchli ahvolinining asl sabablarini fosh etib, unda fuqarolarning ham ayblari borligini ochib beradi.

Asarda muallif hind sayyohining hamrohi bilan suhbati orqali ta’lim tizimi, xususan, madrasalar holatini tahlil etadi. Fitratning mazkur asarida ham ingliz ma’rifatchilarining shu turdagi asarlariga xos statistik ma’lumotlar ro‘yxati beriladi. Bu o‘z navbatida, ushbu qissaning publitsistik yo‘nalishini belgilagan bo‘lsa, shu bilan bir qatorda, muallifning fakt va dalillar orqali kitobxonni o‘z qarashlariga ishontirishga imkon bergan. Muallif Buxorodagi ikki yuzga yaqin oliy, o‘rta va ibtidoiy madrasalarga oid ma’lumotlar orqali ularning hozirgi ahvoliga baho beradi va quyidagi xulosaga keladi: “Shunday qilib, olamga to‘rt yuz olimni hadya etgan Buxoroyi sharif shunchalik mustahkam ilmiy kuchga ega bo‘lib, endi... oh! Buyuk badbaxtlik bilan iqror bo‘lamanki, hozir bu madaniyat quyoshining osmoni, bu insoniyat olamining jannati, bu fozillar dunyosining ma’mur xonadoni, bu ma’rifat jahonining darsxonasi taraqqiyot uchun barcha vositalarga ega bo‘lsa ham, jaholatning asl makoni, xorlik zanjirining asiriligicha qolyapti”. [Fitrat, 2000:113]. Hind sayyohining bu kabi achchiq haqiqatlari yosh yigitning ham yuragiga yetib borganini muallif quyidagicha tariflaydi: “Shu payt do‘stim to‘lqinlanib, ko‘z yoshi qildi. Yig‘laganini menga bildirmaslik uchun bir oz sukut etib, ikki daqiqadan keyin, titroq va yig‘i aralash tovush bilan so‘zini davom ettirdi”. [Fitrat, 2000:114].

Fitratning ushbu asarida muallifning optimistik qarashlari ham o‘rin olgan “Xursand bo‘ladigan tomoni shundaki, bugun siz va sizga o‘xshash dono, zukko, hamiyatli, mutafakkir yoshlar yetishib chiqibdi. Shuning o‘zi buxoroliklarning uyg‘onishi uchun katta dalildir. Hammaga ma’lumki, har bir millatning taraqqiyoti uchun ilm asosiy sababdir. Sizning ilmingiz yo‘q. Lekin to‘la iftixor bilan aytamanki, bugun ilm olish uchun sizning shahringizda barcha sharoit muhayyodir”. [Fitrat, 2000:117]. Ushbu yosh buxorolik yigit obrazining fikrlari orqali muallifning g‘aflat uyqusidagi millati, johil odamlari haqidagi qarama-qarshi qarashlari u yoki bu darajada mujassam bo‘lgan, deyish mumkin: “Siz bu millat haqida qanchalik iliq fikr aytmang, men baribir ularni yomon ko‘raman. Siz bu millatga qanchalik umid bilan boqsangiz, men shunchalik umidsizlanaman. Bu shunday millatki, haqini g‘orat etsalar, o‘zi ana shu yag‘mogarlar oyog‘iga bosh qo‘yishni fazilat deb biladi. Fano qudug‘iga boshlari bilan botib tursalar-da, o‘zlarining xaloskorlarini kofir deb ataydilar. Ulardan nimani umid qilish mumkin, qaysi kelajakni orzu etish joiz?!”. [Fitrat, 2000:118]. Fitrat ushbu dialogni yuzaga keltirib, unga javoban, ilg‘or qarashlarga ega xorijlik sayyohning optimizm bilan sug‘orilgan quyidagi fikrlarini keltiradi: “…Sizning sabr qilmoqdan, bardosh bermoqdan boshqa chorangiz yo‘q. Sabot va chidamdan boshqa narsasi bo‘lmagan millatning hamma narsasi bo‘lishi mumkin va sabot-matonatdan boshqa hamma narsasi bo‘lgan millat hech narsasiz qolishi mumkin. Bir odamning saboti buyuk bir millatni isloh etishga qodir. Isloh etuvchilar toifasi uchun sabotdan bo‘lak asl qurol yo‘q”. [Fitrat, 2000:118]. Muallif xorijlik sayyoh obrazi orqali yoshlarga murojaat qiladi, ularni ilm olishga chorlaydi va millatining taraqqiy etishi uchun harakat qilishga undaydi. Mazkur qissada ham “Munozara” asariga o‘xshab ko‘p o‘rinlarda Yevropa ma’rifatchilarining falsafiy qissalari kabi ijtimoiy-siyosiy masalalar ikki personaj o‘rtasida olib borilgan bahs-munozara shaklida bayon etiladi.

Asarda sayyoh hamrohi bilan Buxoro bo‘ylab sayohati davomida madrasaga o‘xshash bir xarobaga ko‘zi tushadi. Shunda buxorolik yigit uning musofirxona ekanini, to‘g‘risida esa bir sardoba ham borligiga ishora etadi. Hamrohining qarovsiz, hatto yo‘llarda yana bir necha saroy

va sardobalarning tuproqqa ko‘milib yotishi haqidagi suhbatini tinglab, hind sayyohi quyidagi fikrga keladi: “do‘stim olamning taraqqiyotidan xabarsiz edi. Shuning uchun, bu qissani hech qanday malomat va alamsiz, beparvolik bilan hikoya qilar edi”. Ushbu so‘zlar orqali muallif dunyo kezish, sayohat qilish olamdan boxabar bo‘lish, “o‘z” va “o‘zga” makonni solishtirish uchun ham nechog‘lik muhim ekaniga ishora etadi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Fitratning ushbu falsafiy g‘oyalarga boy ijtimoiy-publitsistik asarining yaratilishiga ham uning xorijga safari ham qaysidir ma’noda sabab bo‘lgan.

Ushbu asarda sayyoh qaysi shaharga tashtif buyursa, unga qiyosiy baho beradi, uning ijobiy va aksincha, ayanchli ahvolini ham bayon etadi, o‘z kuzatuvlarini tahlil etib, uning sabablarini ham o‘ziga xos tarzda ochib beradi: “Qarshi Buxoroning katta shaharlaridan biridir. Bir vaqtlar bu shaharning tijorati Buxorodagichalik ekan. Biroq, temir yo‘l bo‘lmaganligi sababli, savdo ancha orqada qolibdi. Ilm va maorif ham anqoning urug‘i. Ko‘pchilik hatto xat-savoddan ham mahrum. Sanoati-yu hunarmandchiligi poytaxt sanoatidan yaxshiroq. Xalqi obdasta yasash va gilam to‘qishda o‘ta mohir, ayniqsa, alocha to‘qishda tengi yo‘qdir. Biroq, afsuski, ushbu narsalarning barchasini eski usulda tayyorlaydilar, ya’ni korxonalarning barchasida qo‘l mehnati ustun. Mashina bilan ishlovchi korxonalarga ega emaslar va uni yaratish xayollariga ham kelmaydi”. [Fitrat, 2000:140]. Yana bir misol “Ushbu shaharning ekin-polizi ham yaxshidir. Qarshining tamoku, arpa va bug‘doyi bisyor, ayniqsa tamokusi mashhur va ko‘pdir. Biroq shuni e’tirof etamanki, Qarshi xalqi yerlarning hosil berish dara-jasida mehnat qilmaydilar, ya’ni yerlarining imkoniyaticha hosil ololmaydilar. Faqat Qar-shigina emas, balki butun Buxoro o‘lkasi shu holdadir. Mening qarashlarim va kuzatishimga binoan, bu xalqning dehqonchilikka rag‘batsizligining sababi uch narsadandir; bu masala amlokdorlarning ishlari bilan bog‘liqdirki, uning tafsiloti uzundir va bu kitobchaga sig‘mas”. [Fitrat, 2000:144].

Shahrisabz shahri esa shunday ta’riflanadi: “Bu shahar Buxoroning yirik viloyatlaridan biridir. Darvoqe, nomiga ham munosib – ko‘mko‘k. Keng va farovon dalalarga ega. Ayniqsa, guruchni ko‘p yetishtirishadi. Yengil sanoatidan Kitobning alochasi va iroqido‘zligi juda mashhurdir... Faqat shuni taassuf bilan aytish mumkinki, bu hunarmandlik hali ham eski usulda davom etmoqda va shuning uchun ham bugungi kunda tanazzulga yuz tutmoqda”. [Fitrat, 2000:151]. Hind sayyohi Shahrisabz shahri qozisiga qarata “Sizning bu viloyatingiz Samarqand bilan qo‘shnidir. Havosi va boshqa fazilatlarining Samarqanddan kam joyi yo‘q. Shahringizning Samarqandchalik obod emasligi haqida hech o‘ylab ko‘rganmisizlar?” deb, buning asl sabablarini bilishga intiladi.

Muallif Samarqand shahri tasvirida deyarli to‘xtamasa-da, uning yuqoridagi qiyoslashi va berilgan qisqacha bayoni orqali aynan ushbu shaharning sayyoh uchun eng maqbul kelganini sezish qiyin emas: “Firdavsmonand” bu shahar Buxoroga nisbatan ancha tartiblidir, aholisining ruhiyati ham Buxoro aholisining ruhiyatidek emas. Samarqandliklar ikki-uch ibtidoiy maktabga ega, ularning eng yaxshisi Shakuriy maktabi. Agarchi bu maktab unchalik taraqqiy etgan bo‘lmasa-da, har holda, mudir va muallimlarining oliyjanob himmatlari soyasida qisqa vaqt ichida rivoj topib, kamolotga yetishishiga umid bog‘lasa bo‘ladi”. [Fitrat, 2000:154]. Ushbu parchada muallif asariga mashhur samarqandlik muallim, ushbu shahardagi ilk usuli jadid maktabining asoschisi Abduqodir Shakuriy haqidagi ma’lumotlarni kiritishini kuzatamiz. Bu usul, ya’ni tarixiy shaxs va faktlarini berib borish ham aynan sayohatnomalarga xos.

Hind sayyohi safari davomida arava, foytun, poyezddan foydalanadi. Yo‘llar tasviriga asarda alohida o‘rin berilgan. Misol uchun, “do‘zaxsimon yo‘l”dan to‘rt soat yurib, Xatirchiga yetganini quyidagicha ta’riflaydi: “Yo‘lning mashaqqati shu darajada ediki, agar uni Puli sirot o‘rnida do‘zax ustidan o‘rnatsalar, hech kim jannatning orzusini qilmas edi! Arava odamlarni go‘yo zilzila bo‘lgandek, bir- Samarqand stantsiyasiga olib boradigan yo‘lni eslab, bu balo yo‘l bilan o‘shani qiyoslab, o‘zimcha der edim: “Qara, yo‘lning farqi qayoqdan qayongacha!” [Fitrat, 2000:155].

Qissada muallif o‘z g‘oyalarini o‘quvchilarga oson va asosli tarzda yetkazish niyatida Qur’oni Karim oyatlari va hadislardan, shuningdek xalq maqollari va hikmatli so‘zlardan badiiy vosita sifatida foydalanadi. Masalan, “Payg‘ambarimiz buyuradilar... “Xudovand har bir bandasini uning mehnat va harakatiga qarab yaratadi. Parvardigor bizning salomatlik va saodat yo‘limizni to‘la ko‘rsatib bergan. Avvalo deydi: “Sizlarni olamning oliy maxluqi qilib yaratdim”. Shuni yaxshi bilish kerakki, biz ko‘z va qoshlarimiz evaziga e’tiborli maxluqqa aylanganimizcha yo‘q, balkim e’tiborligimiz va ustunligimiz – bilimimizning e’tibori va iqtidorimizga bog‘liq. Agar biz o‘zimizning bilimimiz va iqtidorimizdan foydalanmasak, nainki e’tiborli, ustun, balki eng yomon va past maxluqlardan ham pastroq va yomonroq bo‘lib qolishimiz aniqdir”. [Fitrat, 2000:153]. Muallif asarda *“Shahar yonmasa, darvishning kabobi pishmas”* xalq maqoli orqali qozi obraziga, uning ayyorona hiylalariga, bechoralarning qayg‘usi evaziga foyda orttirishi kabi kirdikorlarini o‘ziga xos tasvirlaydi va shu orqali asarning badiiyligini, undagi g‘oyalarning donishmand xalq so‘zlariga yaqin ekanini ko‘rsatadi. Fitratning mazkur sayohat tipidagi asari o‘z yo‘nalishi bilan o‘zbek adabiyotidagi ilk realistik asarlardan deyish mumkin.

XVIII asr Yevropa va ainiqsa Angliya adabiyotida sayohat tipidagi asarlar eng ko‘p yozilgandir. Oliver Goldsmitning “Dunyo fuqarosi, yoxud xitoy faylasufining maktublari” asari fikrimiz dalili bo‘la oladi. Goldsmit mazkur asarida fransuz adibi Sharl Monteskyening mashhur “Fors nomalari” epistolyar asaridagidek o‘z vatani Angliyaga, xususan, Londonga xorijlik, ya’ni xitoylik faylasuf nazari bilan baho beradi. Fitrat ham sayohat badiiy usul sifatida qo’llanilgan asarlarida Yevropa ma’rifatchilik adabiyotiga xos badiiy-kompozitsion usuliga murojaat etadi, ya’ni Turkiston voqeligini xorijlik kishilar nazari bilan baholaydi. “Munozara”da buxorolik mudarrisning hajga ziyoratga borib, Hindistonda bir farangi (fransuz, yevropalik) bilan qilgan falsafiy-dialog shaklidagi munozarasi bo’lsa, “Hind sayyohining bayonoti”da esa voqealar Buxoroga kelgan hindistonlik sayyoh obrazi orqali bayon etiladi. O.Sharafiddinov ushbu asardagi xorijlik sayyoh obrazining qo‘llanilishi jahon adabiyotida ham boshqa davlatlarning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotini ifodalash, tahlil qilish, qolaversa, tanqid qilish uchun ushbu mamlakatning turmush tarziga boshqa odamlarning nigohlari bilan ko‘zdan kechirilishi yoki boshqa mamlakatlardagi vaziyat bilan solishtirilishi haqida mushohada yuritar ekan, bunga Sharl Monteskyening “Fors maktublari” asari yorqin misol bo‘la olishini ta’kidlab o‘tgan. [Sharafiddinov O., 2004: 103]. Fransuz ma’rifatparvarining mazkur asari nafaqat Yevropaning ma’rifatchilik adabiyotlariga, balki Sharqning ham ilg‘or fikrlaydigan ma’rifatparvarlar ijodiga ham ta’sir qilgan, jumladan, ushbu tendensiyani A.Donish, I.Gasprinskiy ijodida ham ko‘rish mumkin. Jadidshunos olim B.Qosimovning ta’kidlashicha, Gasprinskiyning **“**Dorur-rohat musulmonlari” nomli “fantastik ro‘moni**”** “Tarjimon”ning 1887-yildagi sonlarida bosilgan. 1906-yilda Bog‘chasaroyda alohida nashr etilgan. Ushbu “fantastik ro‘mon”dagi Andalusiyaga oid qiziqarli ma’lumotlar sayyoh-muallif

tilidan berilgan bo‘lib, asarning mazmuniga singdirib yuborilgan. Tahririyatning ixcham izohida asarning bosh qahramoni toshkentlik Mulla Abbos ekanligi, Fransiya sayohatidan keyin “Fransaviy” deb nom olgani, o‘z ko‘rgan-bilganlarini “Farangiston maktublari” sarlavhasi ostida “Tarjimon”da e’lon qilib kelgani, maktublarning ikkinchi qismidan Andalusiya sayohati o‘rin olgani, muallif-sayyoh “baxtiyorona bir surati maishata yetishmish jamiyati muslimadan bahs etajagi” aytiladi. [Qosimov B., 2004].

Xorijlik sayyoh obrazining Goldsmit ijodida yaratilishi bo‘yicha ham turli fikrlar mavjud. “Dunyo fuqarosi” asariga bag‘ishlangan eng katta tadqiqotlar mualliflaridan biri Hamilton Smit (H.Smith)ning [Smith H.J, 1926: 281] ta’kidlashicha, Goldsmit “Oylik sharhi” oynomasiga (avgust, 1757) fransuz ma’rifatparvari Volterning “Umumiy tarix” asari haqida taqriz yozar ekan, ushbu taqrizga Volterning boshqa bir asari “Lyudovik XIV asri”dan iqtibos keltiradi: “Monteskye uchun fransuz akademiyasi eshiklarining ochilishiga sabab uning kitobdagi satira xorijlik obrazi tomonidan keltirilganlidadir. [Smith H.J, 1926: 281] Ehtimol, mashhur faylasuf, ma’rifatparvar Volterning ushbu fikri Goldsmitning asarlari janrini oldindan belgilashga turtki bo‘lgandir. Tadqiqotchining manbalarni izchil tahlil qilishi natijasida, aslida, Monteskyening “Fors nomalari” asariga o‘xshash asarlar Angliyada ancha avval nashr etilganligini, bunga Marananing “Turk josusining maktublari” (“Letters written by a Turkish spy”, 1687–93.)ni misol tariqasida keltiradi. Goldsmit o‘z maktublari orqali kitobxon bilan dialogga kirishib, o‘z davrining eng aktual masalalarini qalamga oladi, falsafiy va ijtimoiy-siyosiy g‘oyalarini satirik usulda bayon etadi. Adib maktublar orqali Angliya ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti haqida mulohaza yuritadi, tanqidiy fikrlar aytish uchun muammolarga boshqa davlat fuqarosining nuqtayi nazari asosida yondashadi. Aynan ushbu xorijlik sayyoh obrazi ortida muallifning o‘zi turadi.

Sayohat tipidagi asarlarda xorijlik sayyoh obrazi bosh qahramon sifatida namoyon bo‘lganda, muallifning asosiy konsepsiyasi aynan ushbu obraz orqali bayon etiladi, zero, muallif o‘z qahramonining nigohi orqali atrofni kuzatadi, uning nutqi orqali mulohaza va mushohada yuritadi. Abdurauf Fitratning “Hind sayyohi qissasi” asarini tahlil qilar ekanmiz, unda muallif nega aynan hind sayyohi obrazini tanlagan, degan savol tug‘iladi. I.G‘aniyev adibning ijodiga xos ko‘pqatlamli ramziylikka alohida urg‘u berib, asarlardagi o‘zga makon va obrazlarning yaratilishi borasida quyidagi fikrlarni bildiradi: “20-yillarning har qanday hur fikr, erksevarlik va millatsevarlik uyg‘onishlari qatag‘on qilingan mustamlakachilik va totalitar rejimli qonsiragan sharoitidan izlansa, haqiqatga birmuncha yaqinlashish mumkin”. [G‘aniyev I., 1998]. Fitratning ijodiga nazar tashlasak, Hind hayoti va tajribasi unda katta taassurot qoldirganligiga guvoh bo‘lamiz. “Fitrat 1909-yilda Turkiyaga borishidan avval otasi bilan birga1904-1907-yillarda hajga borib, Eron, Hindiston va Arabiston mamlakatlarida bo‘lgan, hatto Moskva va Peterburgga ham borgan” [Karimov N., 2023:12], biroq aynan Hindiston mavzusi uning asarlaridan muhim o‘rinni egalladi. Nazarimizda, buning sabablari Hindistonda shaxsan bo‘lganidan tashqari ushbu diyorning qachonlardir Bobur shoh barpo etgan, uch yuz yillik tarixga ega buyuk saltanat bo‘lganligi va ayni davrda uning ham Turkiston kabi erksiz mustamlaka ahvolining Fitrat qalbini o‘z yurti kabi iztirobga solganida ham bo‘lishi mumkin. Adib ushbu asarlaridagi Hindiston taqdirini ozodligini boy bergan, baxtsizlik va jaholat ichida qolgan Turkiston taqdiriga o‘xshatadi va aynan Hindiston obrazi timsolida aslida Turkistonni nazarda tutadi. Muallif Hindiston tajribasidan foydalanib, millatning erksizlikdan xalos bo‘lish yo‘llarini izlaydi. [Djalilova X., 2023: 33]. Bizningcha, Fitrat o‘zining “Ahmad Yassaviy”

maqolasida Hindistonning Buyuk Britaniya qaramligidan ozod bo‘lishi, mustaqillikka erishishidagi milliy ozodlik harakatining g‘oyaviy yetakchisi Mahatma Gandi bayonotiga bejiz ishora qilmagan. Ma’lumki, murosasiz qurolli kurash tarafdorlari bo‘lgan kommunistlar zo‘ravonlik qilmaslik falsafasini qabul qilmadilar. Hindlarning “ayanchli ahvoli”ga Fitratning o‘z asarlarida murojaat etishida ham chuqur ma’no, ishora va majoz bor. Fitrat o‘zining “Hind sayyohi qissasi” asarida minglab olimlarni tarbiyalagan, dunyoga mashhur Ibn Sino, Forobiy, Buxoriy kabi allomalarni yetishtirgan buyuk zaminni XX asr boshlaridagi Buxoroning ayanchli ahvoli bilan muqoyasa qiladi.

Fitrat ham boshqa jadidlar singari Turkistonning ko‘p asrlik qoloqligini tan olgan holda, uning o‘tmishdagi shuhratini, erkini tiklash uchun maorif va madaniy sohada yangiliklarni joriy etish tarafdori edi. Jadidshunos olima Dilorom Alimova o‘z tadqiqotlarida jadid fenomenini tahlil qilar ekan, Fitrat Turkistonning mustamlakachilik holati natijasida yuzaga kelgan inqirozdan chiqish yo‘lini Yevropa tajribasidan foydalangan holda madaniy islohotlarni amalga oshirishda ko‘radi. Fitrat “Munozara” va “Hind sayyohining qissasi” nomli asarlarida islom dinining tarbiyaviy mohiyati haqida bahs yuritgan, o‘ziga xos taraqqiyot yo‘llarini taklif qilgan. Ularda muallif “o‘zganiki”ni “o‘ziniki”ga qarama-qarshi qo‘yish texnikasini qo‘llaydi… Ushbu uslub muallifga Turkistondagi vaziyatni tahlil qilib, o‘z siyosiy qarashlarini ifodalash imkonini berdi.

Michigan davlat universiteti faxriy professori Temur Xo‘ja o‘g‘li o‘z maqolasida Fitratning “Hind ixtilolchilari” dramasini tahlil qilar ekan, unda ilk bor “siyosiy majoz” atamasini qo‘llaydi va ushbu majoz orqali xayoliy dramadagi inqilobiy jarayonlar aslida Turkistonda bo‘lishi mumkinligi ko‘zda tutilganligi, muallif o‘sha davr sovet senzurasidan o‘tish maqsadida undan foydalangan, degan xulosaga keladi. [Temur Xo'ja o'g'li, 2024: 5]. Temur Xo‘ja ushbu maqolasida quyidagi muhim faktik fikrlarni bildiradi: “Turkistondagi jadid yozuvchilari asarlarida siyosiy majoz ishlatilganini dastlab amerikalik sovetshunos hamda o‘zbekshunos olim professor Edvard Olvort (1920-2016) qayd etadi. Olvort bu haqida ilk bor 1964-yilda nashr etilgan Uzbek Literary Politics (“O‘zbek adabiy siyosati”) nomli asarida fikr bildirgan, keyinroq 2002-yilda nashr etilgan “Evading Reality: The Devices of Abdurrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist” (“Haqiqatni pardalash: Zamonaviy Markaziy Osiyo jadidchisi Abdurauf Fitratning adabiy qurilmalari”) nomli asarida Fitratning bir necha hikoya va dramalarini tahlil qilgan. Olvort Cho‘lpon va Fitrat kabi jadid yozuvchilarining ba’zi asarlarida majoz tilidan foydalanishlarini 1920-1930-yillardagi sovet senzurasidan qutulish maqsadi bilan bog‘laydi. Olvort yozuvchi Fitratning adabiy ijodini uning asarlaridagi siyosiy majozni izohlash uchun “Haqiqatdan qochish” (Evading Reality) atamasidan foydalanadi”. [Temur Xo'ja o'g'li, 2024: 6-7]. Olimning yuqoridagi xulosasi Fitratning nafaqat mazkur dramasi, balki umuman ijodiga ham taalluqli.

“Hind sayyohi” yo‘lda o‘z ko‘zi bilan kuzatgan, o‘zi guvoh bo‘lgan hamda hamrohlaridan eshitgan voqea-hodisalar orqali Buxoro amirligi muassasalaridagi poraxo‘rlik, munofiqlik, ikkiyuzlamachilik, g‘iybatchilik, bir-birini ko‘rolmaslik, ishyoqmaslik, qalloblik kabi illatlar haqida keng mushohada yuritadi. Asarda xo‘jalik yuritishning yangi usuliga o‘tish, omochlar o‘rniga mexanizmlardan foydalanish, yerni mineral o‘g‘itlar bilan oziqlantirish va hosildorlikni oshirish dehqonlar turmushini yaxshilashning birdan-bir yo‘li sifatida ta’riflanadi. Ushbu tadbirlar amalga oshirilsa, xalqning turmushi yaxshilanib, ongi o‘sishi, diniy xurofotdan xalos

bo‘lib, ilm-fandan keng bahramand bo‘lishi, dunyoni yaxshiroq anglashi mumkin, degan fikr ilgari suriladi.

Hind sayyohi Qur’on oyatlariga tayangan holda inson dunyoda hamma narsadan aziz bo‘lishi kerak, hamma narsa inson izmiga bo‘ysunishi lozim, degan fikrni ilgari suradi. “Demak, mulohaza qiling, – deydi u, – agar yer-u osmondagi narsalarning bir qismi insonga bo‘ysunmas ekan, farangilar bu yelkanli kemalar va havoda uchish vositalarini qaerdan yaratmoqdalar. Ko‘rdingizmi, Inson Qur’oni Karimning hukmi bilan ham oliy mahluqotdir, u yer-u osmonga amr beruvchidir”. [Fitrat, 2000: 150]. Hindistonlik sayyoh o‘z aqidalari, targ‘ibotlari bilan odamlarni hayotga hushyor, sezgir boqishga undaydi. U musulmonlarni yevropaliklarning ijobiy xislatlaridan ibrat olishga, telefon, telegraf, parovoz, havo kemalari sirlarini egallashga, taraqqiy etishga chaqiradi. “Vaqtida Sharq G‘arbning ustozi edi, – deydi sayyoh, - madaniyati yuksak, xalqlari dono edi. Endilikda Sharq ancha qoloq darajaga tushib qoldi. Lekin uni bartaraf etish mumkin. Endilikda Sharqning Yevropadan o‘rganish vaqti yetdi”. [Fitrat, 2000: 153].

Asarda sayyohning Qarshi shahridagi alacha to‘quvchisi bilan suhbatining guvohi bo‘lamiz: “Hurmatli usta, Ovrupa xalqlari, agar biror ishga qo‘l ursalar, shu ishlarning o‘n yil, yigirma yil, hattoki yuz-ikki yuz yil keyingi rivojini ko‘zda tutadilar. Siz – Qarshi xalqi ham juda yuksak hunarga egasiz. Ana shu hunarlaringni taqdirini hech o‘ylamaysizlarmi?” Unga javoban usta quyidagi javob beradi: “Bizning hunarimiz bundan bir necha yillar avval ham yaxshi edi. Hozir ham yomon emas. Biroq, kelgusida nima bo‘lishini xudo biladi”. Muallif ushbu suhbat jarayonida o‘z so‘zlarining o‘quvchi ongiga ta’sirliligini oshirish niyatida, bir hikoyani misol tariqasida keltiradi: “ajib hikoyani so‘zlab bersam: Buxoro hojilaridan biri bir kiyimlik alachangizni hadya etish uchu Madinai munavvaraga olib borgan. Ammo (bilmadim nima sababdan) alachangizni qaytarib Buxoroga olib kelmoqchi bo‘lgan. Hajdan qaytayotib, Odessa shahriga yetishi bilan, Rusiya bojxonasining ma’murlari o‘sha sinzning alachangizni Farangiston moli gumon qilib, undan boj talab qilg‘anlar. Bechora hoji bor tovushi bilan “bu alacha Buxoroning mahsulidir”, deb faryod qilsa ham, bojxonadagilar: “Hali Buxoroda bu darajadagi molni to‘qiydigan fabrika qurilgan emas. Sen buni Istanbuldan sotib olgansan”. [Fitrat, 2000:153]. Fitrat ushbu asarida Buxoro hunarmandlarining og‘ir ahvoliga xayrixohlik bildirib, uning sabablarini ochib berishga intiladi va mayda hunarmandchilik ustaxonalari o‘rniga fabrika va zavodlarni bunyod etishlarini tavsiya etadi. Adabiyotshunos olima N.Vladimirovaning ta’kidlaganidek, [Vladimirova N., 2011: 76] muallif tomonidan yaratilgan asarda zamon hayotining barcha tafsilotlarini sezish, muallifning ovozi va uning mavjudligini his qilish, tushunish, shifrlash qobiliyati orqali esa unga singdirilgan zamonaviy va aniq bir ma’noni anglash mumkin. Fitrat ijodi ana shunday asarlar qatoriga kiradi, shuning uchun, uning ijodi bo‘yicha o‘tgan avlodlar ham, zamondoshlar ham uzoq vaqt bahslashmoqdalar.

Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asarini tadqiq va tahlil etish natijasida biz ushbu asarning sayohat tipidagi asar ekaniga, unda muallif o‘zi uchun begona bo‘lgan dunyoni kuzatuvchi pozitsiyasida emas, o‘z yurtini begona, “xorijlik sayyoh” badiiy obrazi nigohi orqali tasvirlash imkoninida faol foydalanganligini ko‘ramiz. An’anaviy sayohatnomalarda muallif-sayyoh tomonidan aksariyat holda yangi, notanish bo‘lgan mamlakatlar, etnografik kuzatuvlar tafsilotlari bayon etiladi, “o‘z” makonini “o‘zga” makonga qarama-qarshi qo‘yilishi ushbu janrining shakllantiruvchi omili sifatida xizmat qiladi. Fitratning mazkur asari tahlili natijasida XX asr o‘zbek jadid adabiyotida sayohatnomaning yangi formati shakllangan degan xulosaga

kelamiz va bu jarayonda G‘arb, jumladan, ingliz adabiy an’analarining ham bilvosita va bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Yangi o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishi jarayonida G‘arb, jumladan, Yevropa adabiyoti tajribasiga murojaat qilish zarurati paydo bo‘lganligini yuqorida qayd etilgan misollar bilan bilan bir qatorda 1911-yilda Otabek Fozilbek o‘g‘li tomonidan sayohat motiviga asoslangan Daniyel Defoning “Robinzon Kruzo” nomli ilk ingliz tarbiyaviy romanining erkin tarjimasining amalga oshirilganligi ham fikrimiz dalili bo‘la oladi. Demak, Fitrat nasrida sayohat tipidagi asarning yaratilishi zarurati yuzaga keliganki, u turli madaniy-tarixiy kontekstlar ta’sirida shakllangan. Adib sayohat motividan olam va odamni anglash, o‘z mualliflik pozitsiyasi, ma’rifatchilik g‘oyalarini ifodalash hamda an’anaviy va ilg‘or qarashlar to‘qnashuvi vositasi sifatida foydalangan. Muallif konsepsiyasining amalga oshirilishi esa sayohat asarlaridagi shakl va mazmun jihatlarining yangilanishiga, natijada an’anaviy sayohatnoma janri poetikasining transformatsiyasiga olib keldgan.

Adabiyotlar

1. Allworth Edvard. Uzbek Literary Politics.Mouton & Co. The Hague. 1965.
2. Allworth Edvard. Evading Reality: The Devices of Abdurrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist Leyden:Brill, 2002.
3. Allworth E. Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview. Third Edition. Duke University Press. Durham and London, 1994. – P.204.
4. Абдирашидов З. Исмоил Гаспринский ва Туркистонда жадидчилик // Document de travail de l’IFEAC «ИФЕАКнинг иш ҳужжатлари» серияси 29-сон, май 2008. – №29. – Б. 6./ https://shosh.uz/wp-content/uploads/2015/11/Ismail_Gasprinskii_and_Jadidism.pdf.
5. Ардашникова А.Н., Коняшкина Т.А. Большая российская энциклопедия. https://bigenc.ru/c/dnevnik-puteshestviia-ibrakhim-beka-90d446
6. Болтабоев Ҳ., 2007. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент, 240 б.
7. Владимирова Н.В. Развитие узбекской прозы XX века и вопросы художественного перевода. – Т.: Фан, 2011. – С.76.
8. Goldsmith O. The citizen of the world: or, letters from a Chinese philosopher, residing in London, to his friends in the east. / https://quod.lib.umich.edu/
9. Джалилова Х.М. Абдурауф Фитрат о наследии Ахмада Яссави./Междунардная конференция переосмысление наследия Ходжа Ахмета Ясави 10–11 октября 2023 г. – С. 33.
10. Каримов Н. Возникновение джадидизма как первоосновы национальной идеи. Часть 1 / https://mytashkent.uz/2010/08/28/vozniknovenie-dzhadidizma-kak-pervoosnovyi-natsionalnoy-idei-chast-1/
11. Karimov N. Jadidlarning ma’rifiy faoliyati: g‘oyalari, maqsadlari, vazifalari va turkiston taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023, 6–7-mart. – B.12.
12. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998. – P. 112. / http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ ft8g5008rv/
13. Мўминов И. Сўз боши ўрнида / Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое. – Т.: Фан, 1964. – Б. 20.

14. Smith H.J O.Goldsmith’s The Citizen of the world. New Haven. The Yale University Press, 1926. . (The works of O. Goldsmith, ed. By J.W.M. Gibbs, in V vols, v. IV, L., 1884-1886, p. 281).

15. Temur Xo'ja o'g'li. Jadid adabiyoti va “siyosiy majoz”: Fitratning “Hind ixtilolchilari” dramasi namunasidan./ Jadidlar adabiy merosining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Farg‘ona, 2024. B.5.

16. Фитрат А. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 1-жилд. –Т.: Маънавият, 2000. – Б. 120.

17. Sharipov R.X. Jadid adabiyotida yangilanish, islohot va mustaqillik uchun kurash g‘oyalarining aks etishi. Filol. fan.d-ri (DSc) diss.avtoref. – Toshkent, 2024. – Б.23.

18. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 103.

19. Ғаниев И.М. Фитрат драмалари поэтикаси. Филол. фан. докт..дис. автореф., 1998./ http://cheloveknauka.com

20. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспринский (1851-1914) / https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/begali-qosimov-ismoilbek-gasprinskiy-1851-1914/

FITRATNING FORSCHA TARKIBBANDI MUMTOZ JANRLAR KONTEKSTIDA

Dilrabo QOZOQBOYEVA
O‘zbekiston Milliy Universiteti dotsenti
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
dilrabokazakbayeva0707@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada mumtoz adabiyotda tarkibband janrining vujudga kelishi, tarixiy taraqqiyotiga umumiy chizgilar berish bilan birga tarkibband janri xususida nazariy ma’lumot berilib, uning mumtoz she’riyatdagi eng murakkab strukturali janrlardan biri ekanligi asoslangan. Ulug‘ shoir va olim Abdurauf Fitratning tarkibband to‘g‘risidagi qarashlari va bu nazariy ma’lumotlarning amaldagi isboti o‘laroq fors tilida yozilgan tarkibbandi tahlil etilgan. Tarkibband Istanbulda nashr etilgan “Sayha” (1912) to‘plamidan o‘rin olgan bo‘lib, u 4 banddan iborat. Janrning barcha talablariga javob beradi.

Kalit so‘zlar: *tarkibband, tarixiy taraqqiyot, nazariy ma’lumot, murakkab strukturali janr, fors tili, “Sayha”, janr talablari.*

PERSIAN TARKIBBAND OF FITRAT IN THE CONTEXT OF CLASSICAL GENRES

Abstract. This article presents the general outline of the origin and historical development of the tarqibband genre in classical literature, as well as theoretical information on the tarqibband genre, based on the fact that it is one of the most complex structural genres in classical poetry. The views of the great poet and scholar Abdurauf Fitrat on the development of the tarqibband genre, written in Persian, are analyzed, providing practical confirmation of this theoretical information. Fitrat's tarqibband is taken from the collection "Sayha" ("Call," 1912), published in Istanbul, and consists of four components. It meets all the requirements of the classical genre.

Keywords: tarqibband, historical development, theoretical information, complex structural genre, Persian language, "Sayha" ("Call"), genre requirements.

ПЕРСИДСКИЙ ТАРКИББАНД ФИТРАТА В КОНТЕКСТЕ КЛАССИЧЕСКИХ ЖАНРОВ

Аннотация. В статье представлены общие очертания возникновения и исторического развития жанра «таркиббанд» в классической литературе, а также теоретическая информация о жанре таркиббанда, основанная на том факте, что он является одним из наиболее сложных структурных жанров в классической поэзии. Анализируются взгляды великого поэта и учёного Абдурауфа Фитрата на развитие жанра таркиббанд, написанный на персидском языке, как практическое подтверждение данной теоретической информации. Таркиббанд Фитрата взят из сборника «Сайха» («Призыв», 1912), изданного в Стамбуле, и состоит из 4 компонента. Оно отвечает всем требованиям классического жанра.

Ключевые слова: *таркиббанд, историческое развитие, теоретическая информация, сложный структурный жанр, персидский язык, «Сайха» («Призыв»), требования жанра.*

Sharq adabiyotshunosligida XI asrlardan boshlab she’riyatga oid nazariy qarashlar paydo bo‘la boshladi. Xususan, Abu Mansur as-Saolibiy, Shams Qays Roziy, Muhammad Umar Roduyoniy, Rashididdin Vatvot, Shayx Ahmad Taroziy, Atoulloh Husayniy, Husayn Voiz Koshifiy kabi adabiyotshunos olimlar o‘z asarlarida badiiy san’atlar, qofiya ilmi, she’riyat, vazn va adabiy nav’lar haqida nazariy qarashlarini bildirishgan. Zero, mumtoz janrlar faqat mazmun masalalarini emas, balki badiiy ijodning eng muhim jihatlari bo‘lgan shaklga tegishli tomonlarini ham to‘la qamrab oladi.

Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mezon ul-avzon”, “Majolis un-nafois”, “Mufradot”, Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” va “Aruz” risolasida she’riyat nazariyasiga oid fikrlarini ifoda etganlar. XX asr adabiyotshunosligida Abdurahmon Sa’diy, Abdurauf Fitratning ilmiy ishlarida ham she’riyatga doir fikrlar bayon qilingan. O‘zbek adabiyotshunoslaridan A.Qayumov, A.Hayitmetov, Y.Is’hoqov, R.Orzibekov, I.Haqqulov, H.Boltaboyev va boshqalar she’riyat, nasr va nazm, mumtoz janrlar ularning nazariyasiga oid ilmiy qarashlarni bayon qilganlar. Janr poetikasi va tarixiy taraqqiyotiga e’tibor qaratmay turib, umumshe’riyatning takomili, uning inson ma’naviy olamidagi o‘rni haqida to‘la tasavvurga ega bo‘lish mumkin emas.

Sharq mumtoz poetikasiga oid Rashididdin Vatvot, Shams Qays Roziy, Shayx Ahmad Taroziy, Atoulloh Husayniy kabi nazariyotchilarning fikrlariga munosabat tarji’band va tarkibband haqidagi mavjud nazariy fikrlarga to‘xtalish barobarida o‘rni kelganda ularga murojaat etish mumkin. Shuningdek, Taroziy har bir she’riy janrning mohiyati, o‘zgarishi, tamsillari va boshqa jihatlarini jiddiy tahlildan o‘tkazib, tarji’bandning besh turiga ta’rif beradi. Taroziy tarji’bandning faqat birinchi turidagina tarji’ bayt har bir banddan so‘ng bir xil bo‘lib takrorlanishini ko‘rsatadi. Qolgan o‘rinlarda (2, 3-, 4-, 5- bandlar) oxirida bir xil tarji’ – vosita baytlar takrorlanmaydi. Bu jihatdan tarji’bandning 2-, 3-, 4-, 5- turlari tarkibband janrining talablariga mos kelishini kuzatamiz. Nazariyotchi Rashididdin Vatvot ham tarji’bandning vosita baytlari bir xil bo‘lib takrorlanmaydigan turlarini ko‘rsatgan. Bu jihatdan Rashididdin

Vatvot va Shayx Ahmad Taroziyning fikrlari bir-biriga mushtarakdir. Demak, Taroziyning tarji'band haqidagi nazariy qarashlari tarkibband janri tarji'band asosida yuzaga kelgan degan fikrga asos bo‘ladi.

Alisher Navoiyning "Devoni Foniy" asarida ustozi Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan yozilgan "Marsiyai hazrati Maxdum" nomli tarkibbandi bor. Turkiy tilda esa "Navodir ush-shabob" devoniga ustozi Sayyid Hasan Ardasher vafoti munosabati bilan yozilgan tarkibbandi kiritilgan. Bu ulug‘ insonga atalgan yana bir yirik hajmli she'ri bu tarkibbanddir. Navoiyning tarkibbandi haqida shu vaqtga qadar ilmda ayrim fikrlar aytib o‘tilgan. Jumladan, "O‘zbek klasik she'riyati janrlari" mualliflari o‘zbek adabiyotida tarkibbandning ilk namunasini Alisher Navoiy ijodida ko‘ramiz[70], deb yozadilar. Vaholangki, tarkibband o‘zbek mumtoz she'riyatida ilk bor Hofiz Xorazmiy ijodida uchraydi. Alisher Navoiy asarlarining mavjud nashrlari tarkibida ham yuqoridagi tarkibband o‘rin olgan. Biroq "Mukammal asarlar to‘plami"ning ilova qismida Husayn Boyqaroning o‘g‘li, Xadichabegimning to‘ng‘ich farzandi Shohg‘arib Mirzoga bag‘ishlangan tarkibbandi ham berilgan[71]. Bu tarkibband prof. Hamid Sulaymonovning 1971-yildagi "Alisher Navoiyning Shohg‘arib Mirzo vafotiga atab yozgan marsiyasi" maqolasi bilan ilmiy jamoatchilikka ma'lum qilingan[72]. Keyinroq tarkibband haqida adabiyotshunos Y.Is'hoqov shunday izoh beradi: "Tarkibband – marsiyaning ikkinchisi faqat "Xazoyin ul-maoniy"ning Dushanbeda 1990 raqami ostida saqlanayotgan (904/1499-1500-yilda kitobat qilingan) nusxasida mavjud. Tarkibband-marsiya "Badoe' ul-bidoya" devoni oxirida mayda janrlar orasida joylashtirilgan"[73]. H.Sulaymonov va Y.Is'hoqov bu tarkibband "Badoe' ul-bidoya" devoni tarkibida ekanligini aytadi. H.Sulaymonov tarkibband tugallanmay qolgani, taxallus qo‘llanilmagani uchun ham bu asarning janr xususiyatlari haqida keng to‘xtalmagan.

Fitrat "Adabiyot qoidalari"da g‘azal, qasida, qit'a, masnaviy, ruboiy, mustazod, musammat, tarji'band va tarkibband kabi mumtoz janrlar to‘g‘risida nazariy fikrlarini aytib o‘tgan. Murakkab tarkibli janrlardan tarji'band va tarkibbandga quyidagicha ta'rif beradi: "Uzun bir tizma bir necha qismga ayriladir. Har bir qismning o‘ziga maxsus qofiyasi bo‘ladir. Biroq har qismning oxirgisini butunlari boshqa qofiyada yo bir necha qism bilan bir qancha qofiyada bo‘ladi. Bunga tarkibband derlar. Birinchi qismining oxirgi ikki misrasi har qismning oxiriga qaytarilib tursa, tarji'band ataladi.

Navoyining:

Ketur, soqiy, ul mayki subhi alast,
Oning nash'asidin ko‘nglum edi mast,

deb boshlang‘an har bir bo‘lagida:

Xarobot oro kirdim oshuftahol,
May istarg‘a ilgimda singan safol

[70] Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б.123.
[71] Алишер Навоий. МАТ. Йигирманчи том. Девони Фоний (давоми), Қасидалар, Муфрадот. – Т.: Фан, 2000. – Б.513-515.
[72] Сулаймонов Ҳ. Алишер Навоийнинг Ғариб Мирзо вафотига атаб ёзган марсияси // Адабий мерос. – Т.: 1971. 2-сон. – Б. 175-178.
[73] Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 220.

misra’lari qaytarilg‘an go‘zal bir tarji’bandi bor”[74]. Kuzatishimizcha, badiiy asarning muhim ifoda shakllaridan sanalgan she’riy nutqning qurilish tartibi, uinig poetik xususiyatlari haqida dastlab Fitratning “She’r va shoirliq” maqolasida mulohaza bildirilgan bo‘lsa, “Adabiyot qoidalari”da “she’r” ta’rifiga maxsus bob bag‘ishlangan va unda she’rning eng o‘zak xususiyatlari bayon qilangan. “Fors shoiri Umar Xayyom” risolasida esa murakkab strukturali janrlarga munosabat va misollar keltirgan.

Fitrat qo‘llanmasida “Fors–arab aruzidagi tizim shakllari” maxsus bayon qilingan. Bu bilan, birinchidan, olim “nasr” va “nazm”ni o‘zaro farqlashda nutq qurilishi nuqtai nazaridan yondoshgan. Ularni mohiyatan farqlar ekan, adabiy jarayonda bu farqlanish “adabiy turlar” o‘rtasidagi farq emas, balki badiiy asarning ifoda yo‘sini o‘rtasidagi farqlanishdir, deb ko‘rsatgan. Ikkinchidan, Fitrat mumtoz adabiyotdagi she’r (tizim) shakllari xususida to‘xtalar ekan, ularni vazn tushunchasi bilan qat’iy bog‘langanini eslatib “fors–arab aruzida tizim shakllari” deb anglatgan. Xuddi shu ma’noda g‘azal, qasida, qit’a, masnaviy, ruboiy, mustahzod, musammat va uning ko‘rinishlari hamda tarji’band, tarkibband kabi she’r shakllari ta’riflanib, zarur misollar bilan tasdiqlangan.

Professor H.Boltaboyev Fitratning “Adabiyot qoidalari”da bayon etilgan nazariy mulohazalar XX asr 20-yillarining o‘rtalari uchun shubhasiz chuqur ahamiyat kasb etgani va olimning nazariy qo‘llanma va maqolalaridagi fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinligini qayd etadi: “Fitratning “Adabiyot qoidalari” qo‘llanmasi va “She’r va shoirliq” maqolasida san’at nazariyasi, adabiyot spetsifikasi, badiiy tahlil tamoyillari, adabiy jarayon muammolari singari umumestetik masalalar aks etgan. XX asr boshlarida adabiyot nazariyasi asoslarining shakllanishida bu ilmiy asarlar muhim estetik manba sifatida xizmat qilgan”[75].

S.Ayniyning yozishicha, Fitrat talabalik yillaridayoq “bir devon bo‘lishga arzirli” she’rlar yozib ulgurgan. Bu she’rlar o‘z yurtida nashr etilishiga Sayyid Olimxon ruxsat bermagach, to‘plam hijriy 1329 (milodiy 1911)yilda Istanbulda “Sayha” (“Na’ra”) nomi ostida talabashoirning o‘z hisobidan chop etilgan. “Vatanparvarlik she’rlar to‘plami bo‘lgan “Sayha”ni o‘qigan kishilarni Buxoro hukumatigina emas, shu bilan birga rus hukumati ta’qib qila boshladi. Sababi, bu she’rlarda Vatan mustaqilligi g‘oyasi birinchi marta yorqin shaklda ifodalab berildi”[76]. Bu asarlar ta’qiqlab qo‘yilganiga qaramay, Rossiya turklari orasida (Qrim va Qozon turklari), G‘arbiy Turkiston, Eron va Olmoniya kabi mamlakatlarda keng tarqaldi, jamiyatning hamma tabaqalari orasida qiziqish bilan o‘qildi.

“O‘zbek yosh shoirlari” to’plamiga kirgan Fitratning rubobiy she’rlari ”nafis va buyuk Sharq she’riyatining bor go‘zalliklaridan to‘yingan, uni o‘ziga xos suratda ichdan yangilashga kamarbasta she’rlardan tarkib topganini sezmaslik mumkin emas:

Cholg‘i qili sening nozli tirnog‘ing-la titrarkan,
Umidimni qoplab turgan qora bulut yirtilsun!”[77].

---

[74] Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллифлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т.: Маънавият, 2006. – Б.43.

[75] Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. –T.: MUMTOZ SO‘Z, 2024. – B. 62.

[76] Ҳўжаев Ф. Бухородаги инқилоб ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланишига доир / Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. – Т.: Фан, 1978. – Б. 98-99.

[77] Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat. To‘la asarlar to‘plami. Akademik nashr. 1-jild: She’riyat, nasr. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: H. Boltaboyev. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2026. – B. 12.

Fitrat shoir sifatida nafaqat o‘zbekcha, balki fors tilida ham she’rlar yozgan. Mumtoz she’riyatning murakkab janrlaridan biri hisoblangan tarkibbandlar yozgan. “Sayha”da tsrkibband sarlavhasi bilan ikki she’r bor. Ulardan biri “Yak taxatturi alim” (“Аламли бир хотира) сарлавҳаси билан берилиб, у қуйидагича бошланади:

Bozam ba sar fitoda havoi giristan,
Par mizanad dilam ba fazoi giristan.

Mamlust kosai saram az dardi behudī,
Ay diyda, andake z-davoi giristan!

To‘rt bandli tarkibbandning dastlabki bandida shoir lirik qahramon nomidan noxush kayfiyatni ifoda qilib, boshga yig‘lash havosi tushganini, yurak ham qanot qoqishga kirishsa-da, yig‘i osmonida charx ura boshlaganini yozadi. Behuda dardlardan miya kosaxonasi to‘ldi, uning davosi esa faqat – yig‘i. Shuning uchun, “ay ko‘z, ozgina yig‘i davosini ber”.

Ovozi zikri qulquli may, nag‘mai rubob
Xushtar nayoyadam z-sadoi giristan.

Nakshoda lab ba xanda, chu gul rextam ba xok,
Ay sad hazor xanda fidoi giristan.

Mayning yoqimli ovozi – qulquliga ohangdosh bo‘lgan yig‘i tovushi rubob nag‘masidan ko‘ra maroqliroq. Shuning-chun кulguga ochilmagan gul lablar tuproqqa to‘ldi, ay dil, bunday yig’iga yuz ming xanda fido bo’lsin.

Man so‘xtam baroi Xudo, do‘ston, maro
Yak dam kuned tark baroi giristan.

To ashk qatrae bifishonad dar otasham,
K-imruz boz xastavu zoru mushavvasham.

Xudo haqqi, do‘stlar bu otashdan bag’rim kuydi, meni yolg‘iz qoldirib, imkon bering bir oz yig‘lab olay. Toki qatra ko‘z yoshim otash ichida qurisa, bu kun yana xastamanu nolishga zorman.

Shoir yig‘i zaruratini asoslashga 4 baytdan iborat dastlabki bandni sarflaydi va o‘z ruhiyatini izhor qilib, yig‘i dardni ketkazuvchi chora ekanini ta’kidlaydi.

Tarkibbandning 2-bandi Vatan yodi bilan boshlanadi:

Yodi Vatan girifta sarosar dimog‘i man,
Zahr ufkanda zulm hame dar ayog‘i man.

Dar beshai siyohi masoib z-dasti javr
Pinhon shudam chunon, ki nayobī so‘rog‘i man.

Vatan yodi boshdan oyoq miyamga o‘rnashgan, jismiga rahm qilmay, falak zulm zambarini to‘kdi. Uning dastidan qorong‘u o‘rmon pinjida titrayman, men qorong‘u dardlari ichra shunday yashiringanmanki, meni izlab topolmay ovora bo‘lasan.

Otash girifta bolu pari andalebi dil,
To oshyoni zog‘i fasod ast bog‘i man.

Iblis taxt monda ba sahni bihishti man,
Otash ba joyi lola barovarda dog‘i man.

Chunki mening bog‘im fasod zog‘ining oshiyoni bo‘ldi, unda dil bulbulining parlari – qanotlari olovda kuydi, chunki lola o‘rnida issiqda mening yaralarimdan otash o‘sib chiqdi, jannatim sahnida men iblisning taxtini ko‘rdim.

Band oxirida yana shoir o‘z aftoda holini bayon qilib, loladay ochilish uchun boshimni shamolga bermayman, chunki manim dog‘im (yaram) zulm shu’lasidan tug‘ilgan. Unda ko‘nglim g‘am-tashvishning ostida qolib ketdi, dilim sitamzada bo‘lib, chilla o‘tirdi.

Chun lola sar ba bodi nukuftan namediham,
Zero ki shu'lazodai zulm ast dog‘i man.

Binshasta e'tikofi jahimi sitam dilam,
Aftodaast dar buni dandoni g‘am dilam.

deb noliydi.

Loladay ochilish uchun boshimni shamolga bermayman, chunki manim dog‘im (yaram) zulm shu’lasidan tug‘ilgan. Sitamzada (dardlar) menga chilla o‘tirgan kabi o‘rinlashdi, dilim g‘am toshshining ostida qoldi.

Tarkibbandning uchinchi bandida fikrni shaxsiy tashvishlardan yurt qayg‘usiga ko‘-chiradi. Dilim do‘stlarining gunohsiz boshi kesildi, uning barcha hamsuhbatlari qonga bo‘yaldi:

Shud begunah buride sari do‘stoni dil,
Dar xoku xun nishast tani hamginoni dil.

Mahzo, ba jurmi haqtalabī gashtaast, oh,
Toroji javri zohu zag‘on oshyoni dil.

Haqni talab qilish yo‘lida bekorga dil oshiyonlari maxzani qarg‘a-zog‘larga talon-taroj bo‘ldi. Jahl shohining qorong‘ulik to‘la borgohida dilning boshiga tosh, joniga otash tushdi.

Dar borgohi tirai purxuni shohi jahl,
Aftoda sang bar saru otash ba joni dil.

Har shab ba jurmi in ke tarafdori rostist,
Pahlu zanad ba xanjari g‘am, ustuxoni dil.

Rostlik tarafdori bo‘lgani uchun har kecha dil singirlari – ustuxoniga g‘am xanjarini uradi. Zulm taxti oldida hamisha qo‘l qovushtirib, dil xonumoni adolat qurboni bo‘lishga hozir turadir:

Qurboni dastbastai nomi adolat ast,
Dar peshi taxti zulm hame xonumoni dil.

Tarkibbandning vosita bayti:

Zulm ast, on ki xonai moro xarob kard,
Zulm ast, on ki sinai moro kabob kard.

[Bizning uyimizni xarob qilg‘an zulmdir,
Siynamizni kabob qilgan ham zulmdir]

kabi otashin bayt bilan xulosalanadi.

Yig‘lash havosidagi majhul kayfiyatdan noligan “men” “biz”ga aylanib, tarkibbandning to‘rtinchi bandida “Bas, zulm haddan oshib bizni beobtob qildi – soyada qoldirdi, shuning-chun bizning har raqam va kitobimizdan qon tomadir”, deya ijtimoiy talabga fikrni ko‘chiradi:

Az baski zulm soxte beobutobi mo,
Xun mejakad zi har raqami har kitobi mo.

Mamnuni dasti soqii Kavsar nameshavem,
Az xuni zolimon nadihad gar sharobi mo.

Ul vaqtda Kavsar suvi o‘rniga qon ichishga tayyormiz, toki Kavsar suvi o‘rnida zolimlar qonini sharob o‘rnida bersa, biz uhdan mamnun bo‘lamiz. Adolat mahfalida may durdini ichamiz, zolimlarning ko‘zi yoshini namakob o‘rnida ko‘rib dil kabobimizga:

Durdi kashoni mahfili adlem, xon, bizan,
Az ashki zolimon namake bar kabobi mo.

Mutrib, girev soz, ki har bor merasad,
Noxun ba joni jahl zi tori rubobi mo.

Ey mutrib, rubobimiz tirnoqi jahl jonini tirnaydir, har lahza nola qil:

Mo so‘xtem xonai oromu makero,
To ravshanī dihad ba hama oftobi mo.

Tinchlik uyini biz kuydirdik endi bizning quyoshimizdan hammaga yorug‘liq yetsun. Tarkibbandning to‘rtinchi bandi nafaqat ushbu bandning yakuni, balki avvalgi bandlarda aytilgan dilxun fikrlarga ham yakun yasaydi:

Sozi navoi mo hama beruni parda ast,
Sang ast, qalbi on ki samo’ash nakardaast.

[Bizning soz navoyimizdan parda tashqarisida
Yuragi toshdandir u kimsa kim quloq solmadi]

Tarkibbandda shoirni yig‘latgan, unga zulm qilganlar, faqat unga emas, endi barchaga zulm o‘tkazmoqda. Chunki uning yuragi toshdandir, u elning dardiga quloq solmadi.

Asarda jadid she’riyatiga xos motivni dilxun “men”ning “biz”ga aylanishi, mengagina emas, bizga – hammaga zulm qilayotganlarga, qulog‘i tom bitgan, qalbi toshga aylangan kimsalarga qarshi na’ra – sayha yuzaga chiqadi. Bu endi bir lirik men yoki shoirning emas, balki mazlum xalqning zulmga qarshi bosh ko‘tarishga sabab bo‘luvchi omil darajasiga chiqadi.

Mumtoz tarkibbandning murakkabligi shundaki, uning har bandi so‘ngidagi vosita baytlar ketma ketlikda jamlansa, asar mazmuniga uyg‘un bir g‘azal yoki lirik masnaviy hosil bo‘lishi lozim. Fitratning badiiy mahorati shundaki, u masnaviy tarzida qofiyalangan barcha vosita baytlardan o‘z tarkibbandiga uyg‘un, uning naqorati o‘rnida qabul qilish mumkin bo‘lgan bir lirik masnaviy hosil bo‘ladi:

To ashk qatrae bifishonad dar otasham,
K-imruz boz xastavu zoru mushavvasham.

Binshasta e'tikofi jahimi sitam dilam,
Aftodaast dar buni dandoni g‘am dilam.
Zulm ast, on ki xonai moro xarob kard,

Zulm ast, on ki sinai moro kabob kard.

Sozi navoi mo hama beruni parda ast,
Sang ast, qalbi on ki samo'ash nakardaast.

Tarjimasi:

Kuydim, Xudo haqqi, do'stlar bir oz
Yolg'iz qoldiring meni yig'lash – soz.

Menga sitamzada chilla o'tirdi Dilim,
G'am ishining ostida qolibdir Dilim.

Bizning uyimizni xarob qilg'an zulmdir,
Siynamizni kabob qilgan ham zulmdir

Bizning soz navomizdan tashqarisida qolmadi,
Yuragi toshdandir u kimsaning – quloq solmadi

Ushbu lirik masnaviy tahlili alohida mavzu tadqiqiga sabab bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat. To'la asarlar to'plami. Akademik nashr. 1-jild: She'riyat, nasr. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi: H. Boltaboyev. – T.: MUMTOZ SO'Z, 2026. – B. 12.
2. Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – T.: MUMTOZ SO'Z, 2024. – B. 62.
3. Алишер Навоий. МАТ. Йигирманчи том: Девони Фоний. Қасидалар, Муфрадот. – Т.: Фан, 2000. – Б. 513-515.
4. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014. – Б. 220.
5. Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б.123.
6. Сулаймонов Ҳ. Алишер Навоийнинг Ғариб Мирзо вафотига атаб ёзган марсияси // Адабий мерос. –Т.: 1971. 2-сон. – Б. 175-178.
7. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллифлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т.: Маънавият, 2006. – Б.43.
8. Хўжаев Ф. Бухородаги инқилоб ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланишига доир / Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. – Т.: Фан, 1978. – Б. 98-99.

ABDURAUF FITRAT IJODIDA SAFARNOMA JANRI VA UNING TARAQQIYOTI

Jo‘rayeva Manzura Ahronqulovna
Farg‘ona davlat universiteti
Adabiyotshunoslik kafedrasi mudiri
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent
telefon: +998972110300
el.poch. manzurajuraeva80@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitrat ijodida safarnoma janrining o‘rni “Hind sayyohi” asari asosida tahlil etiladi. Asardagi xorijlik sayyoh obrazi orqali safarnoma janrining o‘ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslanadi. Safar motivi, yo‘l motivi, xorijlik sayyoh nutqi kabilar asosida asarning janr xususiyatlari ham tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: *safar, sayyoh, safarchi, xorijlik sayyoh, obraz, motiv, nutq, janr, publitsistika, detal, portret.*

Аннотация. В статье анализируется роль жанра путевых заметок в творчестве Абдурауфа Фитрата на примере произведения «Индийский путешественник». Специфические особенности жанра путевых заметок научно обоснованы на примере образа иностранного путешественника в произведении. Жанровые особенности произведения также анализируются на основе мотива путешествия, мотива дороги, речи иностранного путешественника.

Ключевые слова: *путешествие, путешественник, путешественник, иностранный путешественник, образ, мотив, речь, жанр, журналистика, деталь, портрет.*

Abstract. This article analyzes the role of the travel writing genre in Abdurauf Fitrat's work, using the work "The Indian Traveler" as an example. The specific features of the travel writing genre are scientifically substantiated using the image of a foreign traveler in the work. The work's genre features are also analyzed based on the motif of travel, the motif of the road, the foreign traveler's speech, and so on.

Keywords: *travel, traveler, traveler, foreign traveler, image, motif, speech, genre, journalism, detail, portrait.*

Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asari garchi safarnoma deb atalmasa-da, janr nuqtayi nazaridan safar motiviga asoslangan badiiy safarnomadir. Ushbu asarning muqaddima qismida asar qahramoni hind sayyohi quyidagi so‘zlari orqali o‘z niyatini bildiradi: “Bundan ancha vaqt oldin buxorolik bir kishi bilan uchrashib qolib, bu shaharning qanaqaligini so‘ragan edim, u shunchalik maqtov so‘zlarini aytdiki, o‘sha paytdan boshlab bu shaharni ziyorat qilishni ko‘nglimga tugib qo‘ydim”.

Asardagi voqealar asosan Buxoro shahri hududida bo‘lib o‘tadi, unda safarning yo‘nalishi aniq berib boriladi. Fitratning “Munozara”sida esa Hindistonda, ya’ni Peshovarda ikki sayyoh uchrashib qolishini, ulardan biri Buxorodan Hajga ziyorat uchun ketayotgan muddaris va ikkinchisi esa sayohatga yo‘l olgan farangi, ya’ni yevropalik sayyoh o‘rtasidagi munozarani

tasvirlashdan iboratdir. “Hind sayyohi bayonoti” asarini tahlil qilar ekan, adabiyotshunos R.Sharipov shunday fikrga keladi: “Fitrat bu asarda Buxoro haqida ko‘p yaxshi gaplarni eshitgan va shu gaplar ta’sirida bu ko‘hna mulkka tashrif buyurgan Hind sayyohi obrazida harakat qiladi. Muallif o‘z asariga ham Hind sayyohi bilan birga ikkinchi personajni kiritishni lozim deb topgan. Ammo, “Munozara”dan farqli o‘laroq, bu personaj Hind sayyohining antipodi, aksilqiyofasi emas, balki maslakdoshi bo‘lgan buxorolik navqiron yigitdir”[78].

O‘sha yigitni muallif sayyoh tili orqali “Chehrasi yoqimli, qiyofasidan nur yog‘ilib turgan yigit” deya ta’riflaydi. Ushbu personaj asar davomida sayyohga hamroh bo‘ladi. Asarda muallif ikki personajning suhbatini berib borishda safar motivini badiiy vosita sifatida qo‘llaydi: “Yo‘lda bir yosh yigit salom berdi. Darrov tanidim, bu o‘sha – shahar tashqarisida men uchratgan yigit edi. Alik oldim. Aytdi: – Mulla bilan hovuz to‘g‘risidagi bahsingizdan mamnun bo‘ldim”[79]. Asar personaji bo‘lgan bu yigit hamshaharlarining Buxoro markazidagi hovuzning sanitariya qoidalariga amal qilmay, ifloslantirishlari borasidagi ekologik muammolar haqidagi bahsni nazarda tutgan. Darhaqiqat, yigit yangicha fikrlaydigan, yangi avlod vakili ekanini uning so‘zlari orqali anglaymiz.

Adabiyotshunos N.D.Tamarchenko “Estetik voqelik birligining manbayi, shuningdek, badiiy ifodaning yaxlit ma’nosi uchun mas’ul bo‘lgan muallif (avtor), bir tomondan, yozuvchidan tarixiy va jismoniy shaxs sifatida, ikkinchi tomondan, asar ichidagi turli-tuman “tasvirlanuvchi subektlar”dan chegaralangan bo‘lishi kerak”ligini alohida ta’kidlaydi[80]. Yozuvchi o‘z asarida hikoyachi-qahramon sifatida namoyon bo‘lgan hollarda muallif asarning qahramoni bo‘lib, asar voqealarini bayon etadi. Sayohat janridagi aksariyat asarlar birinchi shaxs tomonidan, ya’ni muallif tilidan hikoya qilinadi. Bayonning bunday turida asar voqealari kitobxon uchun yanada ishonchli, muallif “men”i esa yanada yorqinroq aks etadi. Muallifning sayyoh obrazida gavdalanishi turli mamlakatlarga qilgan sayohatlar asosida yozilgan turli toifadagi odamlar haqidagi etnografik ma’lumotlar, peyzaj, flora, fauna, yo‘l davomida birga bo‘lgan hamroh, yo‘lchi yoki safar davomida uchratilgan boshqa qo‘shimcha personajlar, ularning tili orqali bayon etilgan voqealar juda muhim. Bu kabi real tafsilotlar to‘qib chiqarilmagan va eng muhimi har qanday bo‘rttirishlarsiz bayon etiladi, kitobxon ham shunga ishonadi va shu tariqa muallif-sayyoh va o‘quvchi o‘rtasida samimiy munosabat, o‘ziga xos dialog o‘rnatiladi. Bunday holatda muallif o‘z hayotining bir qismini, safar chog‘idagi voqealarni ochiq-oydin yozadi va shu orada o‘zi bilgan haqiqatlar bilan o‘rtoqlashadi.

Demak, sayohat janrida bitilgan asarlarda mualliflik “men”i orqali asar g‘oyasini nihoyatda ishonchli yoritib berish imkoni mavjud, chunki bunday asarlarda muallif bevosita matnda qatnashuvchi sayyoh obrazida namoyon bo‘ladi. Aynan sayohatnomalarda ijtimoiy hayot voqealariga nisbatan muallifning munosabati yorqin aks etadi. Muallif-sayyoh o‘z asarlari orqali sodda va ishonarli tarzda dunyo manzarasini chizib beradi. Garchi unda subektivlik ustun bo‘lsa-da, uning “olam va odam” konsepsiyasi mualliflik “men”ining murakkab va serqirra tizimi asosida yoritiladi.

---

[78] Sharipov R.X. Jadid adabiyotida yangilanish, islohot va mustaqillik uchun kurash g‘oyalarining aks etishi. Filol. fan.d-ri (DSc) diss.avtoref. – Toshkent, 2024. – Б.23.

[79] Фитрат. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1-жилд. –Тошкент: Маънавият, 2000. – Б.104.

[80] Тамарченко Н.Д. / Литературная энциклопедия терминов и понятий под ред. А.Н.Николюкина. РАН. – М.: НПК «Интелвак». 2001. – С.17.

Sayohatchining yo‘li dunyoni anglash, kundalik hayot muammolarini tushunish yo‘lidir. Atrofdagi voqelik orqali sayyoh-qahramon, shuningdek, muallifning o‘zi ham ochib beriladi. Aynan muallif nuqtayi nazari orqali davrning muhim ijtimoiy, madaniy, siyosiy voqealari tasvirlanadi. Ushbu tasvir orqali zamonaning ziyoli qatlami haqidagi tasavvurimiz ham shakllanadi. “Rivoya “men” tilidan olib borilgan epik asarlardagi roviy- muallif ham biografik muallifga teng emas. Boshqacha aytsak, asardagi muallif obraziga biografik muallifning ko‘p jihatlari singgani holda, ular orasida ma’lum darajadagi prototip – badiiy obraz munosabati mavjud. Zero, badiiy asarda biografik muallif ideal olamida yashagan ijod onlaridagi betakror ma’naviy-ruhiy holat, uning shu vaqt mobaynida tasavvuridagi o‘quvchisi bilan muloqoti aks etgandir”[81].

Asarda bosh qahramon bo‘lmish sayohatchi obrazi muallifning ko‘p jihatlarini o‘zida jamlashi bilan birga ikkisi o‘rtasida farqlilik ham uchraydi. Badiiy obraz sifatida sayohatchi muallif fikrini kitobxonga yetkazish, uning asosiy g‘oyasini singdirish uchun moslashtirilgan ham bo‘lishi mumkin. Muallif-sayyoh obrazi orqali adib anglatmoqchi bo‘lgan fikrini, ilgari surilgan g‘oyalarini, asl niyatini yetkazishga harakat qiladi. Safarnoma tipidagi asarlardagi shakl va mazmun, personaj va obrazlar, badiiy vositalar muallif g‘oyasining tashuvchilariga aylanadi.

Safarnoma tipidagi asarlarda xorijlik sayyoh obrazi bosh qahramon sifatida namoyon bo‘lganda, muallifning asosiy konsepsiyasi aynan ushbu obraz orqali bayon etiladi, zero, muallif o‘z qahramonining nigohi orqali atrofni kuzatadi, uning nutqi orqali mulohaza va mushohada yuritadi. Abdurauf Fitratning “Hind sayyohi qissasi” asarini tahlil qilar ekanmiz, unda muallif nega aynan hind sayyohi obrazini tanlagan, degan savol tug‘iladi. Fitrat dramalarini tadqiq qilgan adabiyotshunos I.G‘aniyev adibning ijodiga xos ko‘pqatlamli ramziylikka alohida urg‘u berib, asarlardagi o‘zga makon va obrazlarning yaratilishi borasida quyidagi fikrlarni bildiradi: “Fitrat tanlagan hayotiy materiallarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, qiziq bir holga duch kelinadi: muallif aksar hollarda voqeani tarixdan (“Abulfayzxon”, “Arslon”, “Ro‘zalar”), boshqa xalqlar hayotidan (“Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”), ilohiy-diniy mifologiyadan (“Shaytonning tangriga isyoni”) tanlaydi. Haqli savol tug‘iladi: nega Fitrat o‘z g‘oyalarini ifodalashda va targ‘ib qilishda o‘z yurti va davri voqealariga, zamondoshlari hayotiga murojaat etmadi? Buning bosh sababini, bizningcha, dramaturg yashagan ijtimoiy muhitdan, 20-yillarning har qanday hur fikr, erksevarlik va millatsevarlik uyg‘onishlari qatag‘on qilingan mustamlakachilik va totalitar rejimli qonsiragan sharoitidan izlansa, haqiqatga birmuncha yaqinlashish mumkin”[82]. Fitratning ijodiga nazar tashlasak, Hind hayoti va tajribasi unda katta taassurot qoldirganligiga guvoh bo‘lamiz. “Fitrat 1909-yilda Turkiyaga borishidan avval otasi bilan birga 1904-1907-yillarda hajga borib, Eron, Hindiston va Arabiston mamlakatlarida bo‘lgan, hatto Moskva va Peterburgga ham borgan” 394, biroq aynan Hindiston mavzusi uning asarlaridan muhim o‘rinni egalladi. Jumladan, “Hindistonda bir farangi ila buxorolik mudarrisning jadid maktablari xususida qilgan munozarasi” (1911), “Hind sayyohining qissasi” (1912), “Chin sevish” (1920), “Hind ixtilochilari” (1923) dramalari. Nazarimizda, buning sabablari Hindistonda shaxsan bo‘lganidan tashqari ushbu diyorning

[81] Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б.183.

[82] Ғаниев И.М. Фитрат драмалари поэтикаси. Филол. фан. докт. дис. автореф., 1998./ http://cheloveknauka.com

qachonlardir Bobur shoh barpo etgan, uch yuz yillik tarixga ega buyuk saltanat bo‘lganligi va ayni davrda uning ham Turkiston kabi erksiz mustamlaka ahvolining Fitrat qalbini o‘z yurti kabi iztirobga solganida ham bo‘lishi mumkin. Adib ushbu asarlaridagi Hindiston taqdirini ozodligini boy bergan, baxsizlik va jaholat ichida qolgan Turkiston taqdiriga o‘xshatadi va aynan Hindiston obrazi timsolida aslida Turkistonni nazarda tutadi. Muallif Hindiston tajribasidan foydalanib, millatning erksizlikdan xalos bo‘lish yo‘llarini izlaydi[83].

Bizningcha, Fitrat o‘zining “Ahmad Yassaviy” maqolasida Hindistonning Buyuk Britaniya qaramligidan ozod bo‘lishi, mustaqillikka erishishidagi milliy ozodlik harakatining g‘oyaviy yetakchisi Mahatma Gandi bayonotiga bejiz ishora qilmagan. Ma’lumki, murosasiz qurolli kurash tarafdorlari bo‘lgan kommunistlar zo‘ravonlik qilmaslik falsafasini qabul qilmadilar. Hindlarning “ayanchli ahvoli”ga Fitratning o‘z asarlarida murojaat etishida ham chuqur ma’no, ishora, majoz bor deb. Fitrat o‘zining “Hind sayyohi qissasi” asarida minglab olimlarni tarbiyalagan, dunyoga mashhur Ibn Sino, Forobiy, Buxoriy kabi allomalarni yetishtirgan buyuk zaminni XX asr boshlaridagi Buxoroning ayanchli ahvoli bilan muqoyasa qiladi.

Fitrat ham boshqa jadidlar singari Turkistonning ko‘p asrlik qoloqligini tan olgan holda, uning o‘tmishdagi shuhratini, erkini tiklash uchun maorif va madaniy sohada yangiliklar joriy etish tarafdori bo‘lgan. “Ular o‘z islohotlarini islom ta’limotini anglashdan boshlaganlar”[84] degan fikr o‘rinli. Chunki Fitrat diniy konservatizm (qadimiylik) ijtimoiy va sanoat sohalarida barcha ilg‘or (taraqqiy) yangiliklarning qabul qilinishiga to‘sqinlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu qoidalar uning asarlarida o‘z aksini topgan bo‘lib, u an’anaviy diniy mentalitetni saqlagan holda barcha ilg‘or g‘oyalarni o‘zlashtirish, taraqqiy etish zarurligi haqida bahs yuritadi. Fitrat Turkistonning mustamlakachilik holati natijasida yuzaga kelgan inqirozdan chiqish yo‘lini Yevropa tajribasidan foydalangan holda madaniy islohotlarni amalga oshirishda ko‘radi. Fitrat “Munozara” va “Hind sayyohining qissasi” nomli asarlarida islom dinining tarbiyaviy mohiyati haqida bahs yuritgan, o‘ziga xos taraqqiyot yo‘llarini taklif qilgan. Ularda muallif “o‘zganiki”ni “o‘ziniki”ga qarama-qarshi qo‘yish texnikasini qo‘llaydi, asarda munozaraga kirishgan personajlardan biri ilg‘or sanoat va texnika, madaniyat va maorif jihatidan rivojlangan mamlakat vakili, ya’ni yevropalik (farangi) sayyoh bo‘lsa, ikkinchi asarda esa ilg‘or qarashlarga ega o‘qimishli hindistonlik sayyohdir. Ushbu uslub muallifga Turkistondagi vaziyatni tahlil qilib, o‘z siyosiy qarashlarini ifodalash imkonini berdi. Demak, Fitratning “Munozara”, “Hind sayyohi qissasi” asarlari qahramonlari ma’rifiy g‘oyalarni ilgari suruvchi faylasuf-sayyoh obrazlaridir. Aynan shu ikki obraz orqali muallif fuqarolik pozitsiyasini, ilg‘or ma’rifiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlarini kitobxonga yetkazish maqsadini o‘z oldiga qo‘yadi va bunga erishadi.

Adabiyotlar

1. Alimova D. Turkiston jadidlarining diniy-milliy bag‘rikengligi / «Jadidlarning ma’rifiy faoliyati: g‘oyalari, maqsadlari, vazifalari va turkiston taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi»

[83] Джалилова Х.М. Абдурауф Фитрат о наследии Ахмада Яссави / Международная конференция переосмысление наследия Ходжа Ахмета Ясави 10–11 октября 2023 г.

[84] Alimova D. Turkiston jadidlarining diniy-milliy bag‘rikengligi / «Jadidlarning ma’rifiy faoliyati: g‘oyalari, maqsadlari, vazifalari va turkiston taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi» mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023, 6–7-mart. – B. 22.

mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023, 6–7-mart. – B. 22.

2. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007.

3. Sharipov R.X. Jadid adabiyotida yangilanish, islohot va mustaqillik uchun kurash g‘oyalarining aks etishi. Filol. fan. d-ri (DSc) diss. avtoref. – Toshkent, 2024.

4. Ғаниев И.М. Фитрат драмалари поэтикаси. Филол. фан. докт. дис. автореф., 1998./ http://cheloveknauka.com

5. Джалилова Х.М. Абдурауф Фитрат о наследии Ахмада Яссави / Международная конференция переосмысление наследия Ходжа Ахмета Ясави 10–11 октября 2023 г.

6. Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б.183.

7. Тамарченко Н.Д. / Литературная энциклопедия терминов и понятий под ред. А.Н.Николюкина. РАН. – М.: НПК «Интелвак». 2001. – С.17.

8. Фитрат А. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1-жилд. –Тошкент: Маънавият, 2000. – Б.104.

FITRATNING “MUNOZARA” VA “HIND SAYYOHI QISSASI” ASARIDA KASB-HUNAR VA HUNARMANDCHILIKKA MUNOSABAT

BAROTOVA Xurshida Jalolovna,
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
baratovaxurshida375@gmail.com
ORCID ID 0009-0003-6874-0777

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi qissasi asarlarida kasb-hunar, ilm-ma’rifat, mehnat va hunarmandchilik masalalarining badiiy hamda ijtimoiy talqini tahlil qilinadi. Asarlarda jamiyat taraqqiyotida ilm, ma’rifat, kasb egallashning ahamiyati, sanoat va fabrikalarni zamonaviy usulda rivojlantirish, hunarmand-chilik sohasidagi islohotlarga oid dolzarb masalalar yoritiladi. Fitrat Turkiston taraqqiyoti uchun hunarmandchilik va mehnat madaniyatini rivojlantirish zarurligini g‘oyaviy jihatdan asoslaydi. Maqolada ushbu qarashlarning ijtimoiy qatlam holatidan kelib chiqib jadidchilik tafakkuridagi o‘rni ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ma’rifat, to‘quvchi, dastgoh, jadid, uyg‘onish, ilm, kasb-hunar, muallim, tabib, temirchi, soliq, Turkiston, Shahrisabz.

Abstract. This article analyzes the artistic and social interpretation of the issues of profession, science, enlightenment, labor and craftsmanship in the works of Abdurauf Fitrat "Munozara" and "Hind Sayyohi Qissasi". The works highlight the importance of science, enlightenment, acquiring a profession in the development of society, the modern development of industry and factories, and reforms in the field of craftsmanship. Fitrat ideologically substantiates the need to develop craftsmanship and labor culture for the development of

Turkestan. The article scientifically analyzes the role of these views in Jadidist thought based on the state of social strata.

Keywords: enlightenment, weaver, loom, Jadid, awakening, science, profession, teacher, doctor, blacksmith, tax, Turkestan, Shahrisabz

Аннотация. В данной статье анализируется художественно-социальная интерпретация вопросов профессии, науки, просвещения, труда и ремесла в произведениях Абдурауфа Фитрата «Мунозара» и «Хинд Саййохи Киссаси». Произведения подчеркивают важность науки, просвещения, приобретения профессии для развития общества, современного развития промышленности и фабрик, а также реформ в сфере ремесла. Фитрат идеологически обосновывает необходимость развития ремесленничества и трудовой культуры для развития Туркестана. В статье научно анализируется роль этих взглядов в джадидистской мысли с учетом социального положения слоев населения.

Ключевые слова: просвещение, ткач, ткацкий станок, джадидизм, пробуждение, наука, профессия, учитель, врач, кузнец, налог, Туркестан, Шахрисабз

XX asr boshlarida Turkiston jadidchilik harakati namoyandalari millat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri sifatida ilm-fan, ma’rifat va ishlab chiqarish madaniyatini rivojlantirish masalasini ilgari surdilar. Xalq ma’rifatparvarlaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Ibrat, Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon, shuningdek, buxorolik yirik jadid vakili Abdurauf Fitrat ham faol qatnashishdi. Abdurauf Fitrat o‘zining adabiy, ilmiy va publitsistik merosi orqali millatning uyg‘onishi, ma’rifat va taraqqiyot yo‘lida muhim g‘oyalarni ilgari surdi. Fitratning asarlarida ilm olish, xalqni ma’rifat sari uyg‘otish, xotin-qizlarni o‘qitish, yoshlarni kasb-hunarga o‘rgatish, oilaviy muhitda farzand tarbiyasi, ,jumladan, yosh go‘dakka kerak bo‘ladigan ruh tarbiyasi, badan tarbiyasi, axloqiy tarbiya, (“Oila” risolasi) Buxoro amirligi shaharlaridagi ijtimoiy ahvol, shahar obodonchiligi, sanoat, ishlab chiqarish va fabrikalardagi holat, kasb-hunar va hunarmandchilik masalalari (“Hind sayyohi bayonoti”) alohida e’tibor qozongan. Firatning ijtimoiy-falsafiy va badiiy asarlarida jamiyat taraqqiyoti, xalq farovonligi, mehnat madaniyati hamda kasb-hunarning ahamiyati keng yoritilgan. Fitrat o‘z asarlarida millatning orqada qolish sabablarini tahlil qilib, buning yechimi sifatida ilm-ma’rifat, zamonaviy ta’lim va foydali kasb-hunarlarni egallash zarurligini ta’kidlaydi.

Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” hamda “Munozara” asarlari jadid adabiy tafakkurining muhim namunalaridan bo‘lib, ularda Turkiston jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy holati, xalqning ma’naviy darajasi va iqtisodiy faoliyatiga oid muhim masalalar ko‘tariladi. Ayniqsa, kasb-hunarmandchilik, mehnat madaniyati, iqtisodiy mustaqillik va ilmiy taraqqiyot bilan bog‘liq qarashlar muallifning ma’rifiy g‘oyalarini ifodalashda muhim o‘rin tutadi. Nomlari qayd etilgan asarlarda yozuvchi yurtning taraqqiy etishi, xalqning uyg‘onishini, fabrika va sanoatning rivojlanishi orqali esa millatning iqtisodiy mustaqilligi va ma’naviy kamolotining asosi sifatida talqin etadi.

Abdurauf Fitrat o‘zbek tarixchisi, filolog, tarjimon, yozuvchi, drammaturg, shoir, zamonaviy o‘zbek tili va adabiyoti asoschilaridan biri sifatida faoliyat ko‘rsatgan. U O‘rta Osiyo jadidchiligining taniqli vakili, birinchi o‘zbek professori (1929-yil) sifatida tanilib, to‘rt yillik Turkiyada olgan tahsilidan so‘ng O‘rta Osiyoni Rossiya mustamlakachiligidan ozod

qilish ishlarida faol qatnashib, xalqni birdamlikka chorlagan, xalq orasida ilm-ma’rifatni keng targ‘ib qilgan, mamlakat rivojlanishi hamda iqtisodiy o‘sishning bosh omili sifatida Buxoro amirligi hududida hunarmandchilik markazlarini yanada kengaytirib, katta zavod va fabrikalar faoliyatini yo‘lga qo‘yishni taklif etgan buyuk jadid vakilidir. U o‘zining ushbu ma’rifatparvarlik g‘oyalarini badiiy, ilmiy asarlari-yu, risolalari bilan xalq orasiga yoyib, xalqni ma’rifatga chorladi. Fitratning ilmiy merosi haqida gap ketganda, ilmiy fondning juda katta va rang-barangligining guvohi bo‘lamiz. Fitrat adabiyot, tarix, falsafa, pedagogika, siyosatshunoslik va publitsistika sohalarida samarali ijod qilganligi, fikrimizning yaqqol tasdig‘idir. Uning asarlarida millatning uyg‘onishi, ma’rifat va taraqqiyot masalalari markaziy o‘rin tutadi. Fitrat o‘z davrida xalqni jaholatdan chiqarish, ilm va hunarni rivojlantirish orqali milliy mustaqillikka erishish g‘oyasini ilgari surdi.

Azaldan Buxoro amirligida hunarmandchilik nafaqat iqtisodiy faoliyat, balki milliy madaniyat va an’analarni saqlash vositasi sifatida ham qadrlangan. Fitrat bu jarayonni jadidchilik g‘oyalari bilan uyg‘unlashtirib, hunarni ilm va ma’rifat bilan qo‘shib olib borishni o‘z asarlarida targ‘ib etgan. Uning “Munozara”, “Oila”, “Hind sayyohining qissasi” kabi asarlarida ilm olish, kasb-hunar masalasi ijtimoiy tarbiya, milliy o‘zlikni anglash va taraqqiyot konsepsiyasi bilan bog‘liq holda yoritilgan. Kasb-hunar va hunarmandchilik masalasi uning ko‘plab asarlarida alohida ta’kidlangan. Jumladan, “Munozara” asarida u ilm va hunarning uyg‘unligini ta’kidlab, jamiyat taraqqiyoti uchun faqat diniy bilim emas, balki amaliy hunar va kasbning ham zarurligini ko‘rsatadi. Shu o‘rinda Ovro‘pa davlatlarida qilinayotgan zamonaviy ixtirolarni bir-bir sanab, Turkistonda haliyam qo‘l mehnati asosida yaratilayotgan sopol buyumlar xususida to‘xtalib, sanoatning orqada qolayotganligini aytib o‘tadi [Fitrat, 2020:132]. “Oila” risolasida esa farzandga beriladigan axloqiy, ma’naviy tarbiya, mehnat tarbiyasi, kasb-hunar o‘rganishning axloqiy va pedagogik ahamiyati borasida so‘z boradi. Fitratning publitsistik maqolalarida hunarmandchilik milliy iqtisodiyotning tayanchi sifatida talqin etiladi. Xususan, Fitratning “Hind sayyohi qissasi” nomli asarida Buxoro amirligi hududi va unga qarashli bo‘lgan Qarshi hamda Shahrisabz shaharlaridagi hunarmandchilik, qo‘l mehnati asosida ishlab chiqariladigan gazlamalar, ularning Ovro‘pa mamlakatlari bilan sifat jihatdan bir qatorda turishi hamda hunarmandchilikning yanada takomillashuvi borasida o‘z qarashlarini bayon etadi. Qissa 1909-yilda tojik tilida yozilgan bo‘lib, 1912-yilda Turkiyada nashr etiladi. Bu asar Fitratning boshqa asarlaridan tubdan farq qiladi. Jumladan, “Munozara” asarida ma’rifatparvar adib sifatida Buxoro amirligi idorasiga ma’lum islohot-o‘zgartish kiritish g‘oyasini ilgari surgan bo‘lsa, keyinchalik, Fitrat bu yo‘lning xato ekanligini payqaydi. “Munozara” asarida eski usuldagi madrasa ta’limi tarafdori bo‘lgan *mudarris* bilan yangi fikrli ziyoli o‘rtasidagi bahs orqali jamiyat taraqqiyoti masalalari yoritiladi. Muallif bu bahs orqali eski ta’lim tizimining kamchiliklarini ko‘rsatadi hamda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallash zarurligini asoslab beradi. Asarda yangi fikr tarafdori ilm-fan bilan bir qatorda foydali kasb-hunarlarni o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra, jamiyat taraqqiyoti uchun faqat diniy bilim yetarli emas; inson iqtisodiy jihatdan ham faol bo‘lishi, hunar egallashi lozim. Fitrat bu fikr orqali xalqni mehnatsevarlikka, ishlab chiqarishga va hunarmandchilikka jalb etish g‘oyasini ilgari suradi.

“Munozara”da kasb-hunarga bo‘lgan munosabat ma’rifiy ruhda ifodalanadi. Muallif eski qarashlar tufayli jamiyat taraqqiyotdan ortda qolayotganini ko‘rsatib, ilm-fan va hunarning uyg‘unligi milliy taraqqiyotning asosiy omili ekanini uqtiradi. Asarning boshlanish qismida

“Buxoro ahvoli ilmiyasining tafsili yo‘qdir. U yerda turli qatlamlar mavjud. Masalan, *savdogarlar, sarroflar, choyfurushlar, meshkoplar va ilmlilar”* [Fitrat, 2020:72] – jumlasida Buxoro amirligidagi ijtimoiy qatlamlar xususida gap boradi. Fitrat ushbu asarda hunar millat taraqqiyotining tayanchi, ilm esa uning yo‘l-yo‘rig‘ini belgilovchi kuch ekanligini ta’kidlaydi. Shuning uchun u asarda mudarris va Farangi kishi o‘rtasidagi munozarada yoshlarni faqat diniy ta’lim bilan emas, balki kasb-hunar egallashga, zamonaviy jadid maktablariga ta’lim olishga da’vat etadi. “Munozara” asarida ,ayniqsa, ayollarning ilmli bo‘lishi, turli kasb-hunarlarni o‘rganishi, keyinchalik uni farzandlariga o‘rgatishi bilan bog‘liq o‘z qarashlarini bayon etadi.

“Hind sayyohining qissasi”da yangicha g‘oyani ya’ni, ma’lum darajada Buxoro amirligiga nisbatan o‘z e’tiroznomasini bayon etadi. “Hind sayyohi bayonoti” Fitratning ijtimoiy-publitsistik ruhdagi asarlaridan biridir. Asarda Hindistondan kelgan sayyoh nigohi orqali Turkiston jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli tasvirlanadi. Sayyoh ko‘zi bilan berilgan kuzatishlar orqali muallif xalqning turmush darajasi, ilm-ma’rifat holati hamda iqtisodiy faoliyatidagi kamchiliklarni ochib beradi. Ushbu asarda kasb-hunar, hunarmandchilik va ishlab chiqarish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Asar musulmon Hind yurtidan kelgan sayyoh tomonidan hikoya qilinadi. Asarda Buxoro davlatining madaniyati, tabobati, ishlab chiqarish sanoati, hunarmandchiligi va hatto yer osti boyliklaridan xalq manfaati yo‘lida foydalanish, o‘lkaning ma’naviy va moddiy boyliklari haqidagi qayg‘urishlari uni o‘quvchi ko‘z o‘ngida yuksaklikka ko‘taradi. Aslida hind sayyohi – yozuvchining o‘zi. Bu yerda Fitratning asar tuzilishi borasidagi mahoratiga, fikrni bayon etish uslubiga tan bermasdan iloj yo‘q. “Hind sayyohi qissasi” yozilgan paytda Rossiyada Stolipin islohoti avjiga chiqqan, birinchi rus inqilobining “achchiq saboqlari” [Fitrat, 1991:1] hukmron sinfni larzaga solgan, ana shular ta’sirida esa Rossiyaga qaram bo‘lgan Buxoroda ma’rifatparvar jadidlar harakati ancha kuchaygan edi. Fitrat Yaqin Sharqdagi hayotbaxsh o‘zgarish va yangilanishlardan qattiq ta’sirlangani asarda yaqqol sezilib turadi.

“Hind sayyohi qissasi”da Fitrat Buxoro amirligida mang‘itlar sulolasidan meros qolgan qoloqlik, bid’at, xurofot, xalq qonini so‘ruvchi amiru amaldorlar, (qozilar, muftiylar misolida), ajnabiy fabrikantlaru mahalliy boylar, savodsiz muftilaru bir-birini g‘ajishga tushgan mahalliy tojirlar (savdogarlar), qora kunini “taqdiri ilohiy” deb bilgan omi kosibu dehqonlarni qattiq tanqid qiladi, ularni islohotga chorlaydi, millat g‘ururi, boyligi, hunarmandchiligiyu amaliy san’atini asrashga va yuksaltirishga chaqiradi. Shu qatori, u Buxoro amirligiga qarashli yerlardan unumli foydalanish hamda jon kuydirib, “agar shu Shahrisabz yerlari Yapon elida bo‘lganida edi, zar ekib, zar undirar edilar”, deb yozadi. Bu o‘rinda “Hind sayyohi qissasi”da ilgari surilgan masalalar shunchaki Movarounnahr doirasida emas, jahon miqyosida hal etilganligini ko‘ramiz“, – deydi filologiya fanlari doktori Baxtiyor Nazarov. Bu albatta, Fitratning keng dunyoqarashi, el uchun kuyinishi, o‘z xalqi, yurti fojialarini o‘ta chuqur idrok qila olganligidan dalolatdir.

Fitrat ushbu asarda faqir, kambag‘al dehqondan tortib, hunarmand kosibgacha, muttaham qoziyu oliy maqomga ega ruhoniylar, mudarrislar-u ahvoli tanglashib qolgan to‘quvchilar ahvoli birma bir bayon etiladi. “Hind sayyohi qissasi”da Fitrat “Bir toifa vakillar borki, bular *attor va baqqollar*dir. Har ikkala dunyoning saodatidan imkon boricha bahramandlikka yetganlar” [Fitrat, 1991:4] deya Buxoro amirligidagi “umaro” toifasiga mansub kishilarni tasvirlaydi. Asarning keyingi sahifalarida *bojxonachilar, darvozabon, aravakash, saroybonlar, sartaroshlar,* samovarxonalarda ishlovchi kalla va baliq pishiruvchi *oshpazlar* [Fitrat, 1991:6],

maddoh voizlar, ayrim toifadagi *mudarrislar, imomlar, so‘filar, farroshlar, meshkoplar,* kishilarning og‘ir yuklarini tashuvchi *hammollar,* amirlik hududida yurgan *mirshablar, muftiylar, zar to‘quvchi zardo‘zlar, shisha, oyna yasovchilar,* oldinlari hammollik qilib kun ko‘rgan *sarbozlar,* “adolat peshvolari” *qozilar,* kishilar dardiga malham bo‘luvchi *tabiblar, baqqollar,* obdasta yasovchi *temirchilar, sofol tovoq yasovchi kulollar, tujjorlar (savdogarlar), lavvoh-u muharrirlar* faoliyati bilan bog‘liq ma’lumotlar beriladi. Shu kasb-hunar bilan shug‘ullanib kun ko‘rgan bir qancha kishilar hayoti tasvirlanadi. Jumladan, Buxoro amirligi hududidagi Devonbegi, Ko‘kaldosh madrasalari haqida muallif so‘z yuritar ekan, shu madrasalar ortidan bir necha toifadagi insonlarning yashashi, ro‘zg‘or yuritishi uchun ushbu madrasalar tom ma’noda ta’minot manbai ekanligini ta’kidlaydi. Asarda: “Buni esa Devonbegi madrasasi deb ataydilar. Yetmish bir hujrasi bor, Ko‘kaldosh madrasasi singari umumiy taomxonasi va darsxonalari bor. Yillik vaqfi bir yuz ellik ming tangani tashkil qiladi. Ushbu mablag‘dan yigirma to‘rt ming mudarrislarga tegadi. Qolganini esa muazzin, farrosh, meshkob, sartaroshlar bo‘lib oladilar” [Fitrat, 1991:10] – jumlasi orqali Fitrat kitobxon nazarida kasb-hunar millatning iqtisodiy mustaqilligi va ma’naviy yuksalishining kafolati ekanligini gavdalantiradi. Asarda keltirilgan statistik ma’lumotlarga ko‘ra Buxoro hududida oliy, o‘rta va ibtidoiy toifaga kiruvchi 200 ga yaqin madrasalar faoliyat yuritib, mudarris, farrosh, oshpaz, muazzin, meshkop, sartaroshlar kun kechirishi shu madrasalar hisobidan amalga oshirilgan. “Ovrupoliklar musulmonlar taraqqiyotini xolis niyat bilan qabul qilib, *kasb va ilm o‘rganish* niyatida islom shaharlarida tahsil ko‘rar edilar. Ovrupo musulmonlar *bilan munosabat va aloqada* bo‘lish yo‘li orqali taraqqiy etgan. Ovrupoliklarning islom olamidan qabul qilgan ishlari quyidagilardir:

Ziroat: ko‘k bug‘doy, tut daraxti, guruch, xurmo, limon, mandarin, paxta, qahva va nayshakar.

Sanoat: shohi gazlamalar, zar to‘qish, shisha, oyna... va qog‘oz.

Ilm-fan: aljabr va al-muqobala, handasa, chizmachilik, kimyo va hokazo”.

Endi diqqat bilan nazar solsak, darhaqiqat, ovrupoliklar o‘zlarining yuksalish asoslarini islom ahlidan olganliklarini ko‘ramiz [Fitrat, 1991:17]. Ushbu jumlada Buxoro amirligi nafaqat ilmda balki, kasb-hunar sohasida ham taraqqiy etganligi alohida ta’kidlanadi. Buxoro amirligi tarkibidagi Qarshi shahri xususida to‘xtalar ekan, “Sanoati-yu hunarmandchiligi poytaxt sanoatidan yaxshiroq. Xalqi obdasta yasash va gilam to‘qishda o‘ta mohir, ayniqsa, alocha to‘qishda tengi yo‘qdir” [Fitrat, 1991:27] – deydi. Xalq hunarmandchiligining nihoyat darajada taraqqiy etganini, hatto bu mato Ovro‘pa matolari bilan bir qatorda raqobat qila olishi borasida ham ancha fikrlarni bayon etadi. Asarda: “Sizning korxonangiz Qarshi shahrining boshqa korxonalaridan katta va sizning alochangiz boshqa alochalardan nafis va nozukroqdir. O‘ruslarning ipak matohlari nozik va chiroyli, ammo pishiqlik va chidamlilikdan mahrum. Sizning alochalaringiz esa ham nozik, ham chidamli ekan. Bu borada ajib bir hikoya ham eshitgan edim. Uni so‘zlab bersam. Buxoro hojilaridan biri bir kiyimlik alochangizni hadya etish uchun Madinai munavvaraga olib borgan. Ammo (bilmadim, nima sabab ekan) alochani qaytarib Buxoroga olib kelmoqchi bo‘lgan. Hajdan qaytib, Odessa shahriga yetishi bilan Rossiya bojxonasining ma’murlari o‘sha sizning alochangizni Farangiston moli gumon etib, undan boj talab etganlar. Bechora hoji bor tovushi bilan “bu alocha Buxoroning mahsulidir”, deb faryod cheksa ham, bojxonadagilar “hali Buxoroda bu darajadagi molni *to‘qiydigan fabrika qurilgan emas.* Bu Farangiston molidir. Sen buni Istanbuldan sotib olgansan”, deb ayta

berganlar. Bechora hoji, noiloj, bir necha so‘m boj puli berib, o‘zining alochasini qaytarib olgan ekan” [Fitrat, 1991:27]. Fitrat ushbu asarida hunarmandchilikni milliy iqtisodiyotning tayanchi sifatida talqin etadi. U hunarmandchilikni, birgina Buxoro alochasini to‘qish, sotish misolida milliy merosni saqlash vositasi ekanligini ta’kidlaydi. Fitrat nazarida hunar egallash nafaqat shaxsiy farovonlik garovi, balki jamiyat taraqqiyotining ham kafolatidir. Shu bois u hunarmandchilikni rivojlantirish, sanoat korxonalarini taraqqiy ettirish orqali milliy mustaqillik va taraqqiyotning muhim omili ekanligini ko‘rsatadi. Yozuvchi asarda Qarshi hunarmandlarini alohida e’tirof etadi. “Haqiqatan ham Qarshi ahli alocha to‘qishda juda hunarmanddirlar. Bugungi kunda bu muborak hunarlari tufayli ancha foyda ham ko‘radilar” [Fitrat, 1991:28]. Hind sayyohi sayohatini Buxoro amirligining keyingi yirik shahri Shahrisabz tomon davom ettirar ekan, bu huddudda ham mohir hunarmand-u dehqonlar yashashini ta’kidlaydi: “Ayniqsa, guruchni ko‘p yetishtirishadi. Yengil sanoatidan Kitobning alochasi va iroqido‘zligi juda mashhurdir…” [Fitrat, 1991:34]. Fitrat ushbu asarda shuncha kasb-hunar egalarini tasvirlar ekan, ming afsuski, ularning og‘ir ahvoli, zahmatli mehnati, ayrim hunarlarning kasod bo‘lishi, hunarmandlarning xonavayron bo‘lish ehtimoli yuqori ekanligini ming taassuf bilan aytadi. “Qarshi va Kitobning biron bir alocha to‘quvchisi Farangistonda yashasa, boshdan-oyoq zar-zevarlarga botar edi. Bu bechoralarning esa, yeyishga noni yo‘q” [Fitrat, 1991:34]. Birgina jumlada ko‘rish mumkinki, Buxoro amirligi hududidagi hayhotdek shaharlardagi usta to‘quvchilarning yeyishga noni yo‘q. Oxir-oqibat bu to‘quvchilar tanazzulga yuz tutmoqda. Xo‘sh, bu to‘quvchi hunarmandlarning shu ahvolga yetib kelishiga nima sabab bo‘ldi? Asarning bir o‘rnida bu haqda shunday deydi: “afsuski, ushbu obdastalar, alochalarning barchasini eski usulda tayyorlaydilar, ya’ni korxonalarning barchasida qo‘l mehnati ustun. Mashina bilan ishlovchi korxonalarga ega emaslar va uni yaratish xayollariga ham kelmaydi” [Fitrat, 1991:27] deya, hunarmandchilik inqirozining yuzaga kelish tub negizi xususida gapirishni lozim topadi. Usta hunarmand bilan sayyoh o‘rtasida kechgan suhbatda Ovro‘pa texnologiyasidan unumli foydalanib fabrikalar ochishni, xalqni ma’rifatli qilib, yoshlar o‘rtasida ilm-hunarga bo‘lgan qiziqishni orttirib, natijada mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish g‘oyasini ilgari suradi. “bir kiyimlik ipli alochaga o‘n besh tanga sarflab, yigirma tangaga sotasiz va besh tanga foyda ko‘rasiz. Biroq, agar fabrikachilar alocha to‘qish ishiga qo‘l ursalar, xuddi siznikidek alochani o‘n tanga bilan fabrikadan chiqarib o‘n besh tangaga sotadilar. U vaqtda hech kim yigirma tanga pul berib sizning alochangizni olmaydi, Keyin siz ham alochangizni o‘n besh tangaga sotasiz. Ular sizlarning bu ishingizni ko‘rgach, o‘zlarining mollarini sakkiz tangaga sotishadi va ikki tanga zararni (uch kungacha) o‘zlariga ravo ko‘rishadi. Ana shunda siz va hamkasblaringiz ham ilojsiz, o‘zlaringning alochalaringizni sakkiz tangadan sotib, juda ko‘p zarar ko‘rib, hovli va do‘konlaringni sotib shu zararni qoplaysiz. Bechorahollik yo‘liga kirasiz. Butun Turkistonning barcha alocha to‘quvchilari o‘z kasblaridan kechib, boshqa ish bilan band bo‘lganlaridan so‘ng fabrikantlar o‘z alochalarining narxini sekin-astalik bilan yigirma, yigirma besh tangaga ko‘tarishadi va turkistonliklarning dasta-dasta pullarini o‘z cho‘ntaklariga uradilar. Men shunday xulosaga keldimki, agar turkistonlik hunarmandlar, ovro‘poliklar singari qo‘l mehnatiga asoslangan korxonalarini doimiy fabrikalarga aylantirmas ekanlar, bir necha yildan keyin ularning sharafli san’atidan nom-nishon qolmaydi. Shuning uchun umid qilardimki, so‘zlarimni inobatga olsangiz, chunki ish tanazzulga yuz tutganidan keyin pushaymon bo‘lishning foydasi yo‘q” [Fitrat, 1991:29] – deya sayyoh Turkiston jamiyatida zamonaviy ishlab chiqarishning sust rivojlanganini,

hunarmandchilikning eski usullarga tayanib qolganini ta’kidlaydi. Fitrat bu orqali xalqni yangi texnika va zamonaviy bilimlarni o‘rganishga chaqiradi. Yozuvchi fikricha, jamiyat taraqqiyoti uchun xalq faqat an’anaviy (qo‘l mehnatiga tayangan) hunarlar bilan cheklanib qolmasligi, balki yangi kasb-hunarlarni ham egallashi kerak. Shu tariqa Fitrat iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish madaniyati va hunarmandchilikni modernizatsiya qilish g‘oyasini ilgari suradi.

“Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar o‘zaro mushtarakdir. Har ikki asarda ham Fitrat millat taraqqiyotining asosiy sharti sifatida ilm-fan, ma’rifat va foydali kasb-hunarlarga tayanishni ko‘rsatadi. Muallif jamiyatning iqtisodiy va ma’naviy rivojlanishini bir-biridan ajralmas jarayon sifatida talqin qiladi.

“Munozara”da bu g‘oya bahs shaklida berilsa, “Hind sayyohi bayonoti”da esa sayyohning kuzatuvlari orqali ifodalanadi. Ikkala asarda ham muallif xalqni dangasalik va jaholatdan voz kechib, mehnat, hunar va ilmga intilishga chaqiradi.

Fitratning yuqorida nomlari keltirilgan har ikkala asarida hunar va ma’rifat bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalar sifatida talqin etilar ekan, hunar –amaliy faoliyat, ma’rifat esa nazariy asosdir. Fitrat nazarida bu ikki unsur uyg‘unlashgandagina millat taraqqiyoti ta’minlanadi. Shuning uchun u yoshlarni ilm olish bilan birga hunar o‘rganishga ham da’vat etadi.

Abdurauf Fitratning kasb-hunar va hunarmandchilikka munosabati faqat amaliy jihatlar bilan cheklanmay, balki chuqur falsafiy asosga egaligi bilan ajralib turadi. U mehnatni inson kamoloti va millat taraqqiyotining mezoni sifatida talqin etadi. Fitratning qarashlari jadidchilik harakatining umumiy maqsadlari millatni uyg‘otish, ma’rifat va taraqqiyotga yetaklash bilan uzviy bog‘liqdir. Fitrat nazarida ilm-ma’rifat, kasb-hunar insonning axloqiy va ma’naviy kamolotini belgilovchi asosiy mezon. U mehnatsevarlikni faqat moddiy farovonlik vositasi sifatida emas, balki shaxsiy tarbiya va jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida ko‘radi. Fitratning fikricha, mehnat qilmagan inson jamiyatda to‘laqonli o‘rin egallay olmaydi, hunarsiz millat esa taraqqiyotdan orqada qoladi. “Hind sayyohi qissasi” asarida sayyoh qoziga mamlakat falokatining tub negizlari xususida suhbat qilishadi. Sayyohning fikricha hunarsizlik va ilmsizlik mamlakat inqirozining bosh sababi ekanligi ta’kidlanadi. Asarda: “Shahringizning Samarqandchalik obod emasligi haqida hech o‘ylab ko‘rganmisizlar? Qozi janoblari, ma’lumki, bugun butun islom olami hunarsizlik va ilmsizlik tufayli abadiy falokat tomon ketmoqda” [Fitrat, 1991:34]. Fitratning falsafiy qarashlarida hunar va ma’rifat bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalar sifatida talqin etiladi. Hunar amaliy faoliyat, ma’rifat esa nazariy asos sifatida talqin etiladi. Fitrat nazarida bu ikki unsur uyg‘unlashgandagina millat taraqqiyot cho‘qqisiga chiqadi. U yoshlarni ilm olish bilan birga hunar o‘rganishga da’vat etadi, chunki faqat ilm yoki faqat hunar jamiyatni to‘liq taraqqiyotga olib bora olmaydi.

Fitrat milliy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri sifatida kasb-hunarni ko‘rsatadi. U hunarni millatning iqtisodiy mustaqilligi va ma’naviy yuksalishining kafolati sifatida talqin etadi. “Munozara” asarida yozuvchi: “Uyalmaymizmi, har kuni nasroniylar (Ovro‘paliklar) otasharava, o‘t kema, telegraf, telepochtalar kabi ming tur hunarlar zohir qilmoqdalar, bizning sanoatimiz sayr aravacha va sopol oftobalar bilan cheklanmoqda [Fitrat, 2020:132] – singari xalqni taraqqiyot cho‘qqisiga chorlovchi fikrlari Turkiston elini birdamlikka chaqirib, rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’rifatparvar adib ta’kidlashicha, millat o‘z hunariga ega bo‘lsa, u boshqa xalqlarga qaram bo‘lmaydi, o‘z iqtisodiy va madaniy hayotini mustaqil ravishda rivojlantira oladi. Shu bois Fitrat hunarmandchilikni milliy meros sifatida qadrlash va uni rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi.

Fitrat mehnatni axloqiy tarbiyaning muhim qismi sifatida ko‘radi. Unga ko‘ra, hunar egallash nafaqat shaxsiy farovonlik, balki jamiyat taraqqiyotining ham kafolatidir. Fitratning qarashlarida mehnat va hunar jamiyatda tenglik, adolat va hamkorlikni ta’minlovchi vosita sifatida talqin etiladi.

Abdurauf Fitratning kasb-hunar va hunarmandchilikka oid qarashlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. U mehnatni millat taraqqiyotining tayanchi sifatida talqin etgan bo‘lsa, zamonaviy O‘zbekiston siyosatida ham kasb-hunar ta’limi va hunarmandchilikni rivojlantirish davlat strategiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Fitrat yosh avlodni ilm bilan birga hunarga o‘rgatish zarurligini ta’kidlagan. Bu fikr bugungi kunda kasb-hunar maktablari, kollejlar va oliy ta’lim muassasalarida amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish siyosati bilan uyg‘unlashadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Fitratning “ilm va hunar uyg‘unligi” g‘oyasi ta’lim metodologiyasining asosiy tamoyillaridan biri sifatida ko‘rilmoqda. Abdurauf Fitratning g‘oyalari markazida hunarmandchilikni milliy meros sifatida qadrlash konsepsiyasi yetakchi o‘rinda turadi. Yozuvchi ilm-ma’rifat, hunarmandchilikni milliy iqtisodiyotning tayanchi va madaniy merosni saqlash vositasi sifatida talqin etgan. Bugungi kunda O‘zbekistonda hunarmandchilik ,xususan, Buxoro, Samarqand, Xiva, Rishton hunarmandchilik maktablari UNESCO nomoddiy madaniy meros ro‘yxatiga kiritilgan bir qator yo‘nalishlar orqali xalqaro miqyosda e’tirof etilmoqda. Fitratning “millat o‘z hunariga ega bo‘lsa, boshqa xalqlarga qaram bo‘lmaydi” degan fikri zamonaviy iqtisodiy mustaqillik konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq.

Fitratning “Munozara” va “Oila” asarlarida mehnat tarbiyasi va hunar egallashning axloqiy-ijtimoiy ahamiyati keng yoritilgan. Bu qarashlar bugungi pedagogik nazariyada ham o‘z aksini topmoqda. Masalan, zamonaviy ta’limda “kompetensiyaga asoslangan yondashuv” Fitratning hunar va ma’rifat uyg‘unligi haqidagi fikrlariga yaqin turadi. Fitrat mehnatni inson kamoloti mezoni sifatida talqin etgan. Bu g‘oya bugungi kunda ham ijtimoiy adolat, tenglik va farovonlik siyosatida o‘z aksini topmoqda. Fitratning “ilm-ma’rifatsiz, hunarsiz millat taraqqiyotdan orqada qoladi” degan fikri zamonaviy global iqtisodiy raqobat sharoitida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Abdurauf Fitratning kasb-hunar va hunarmandchilikka munosabati uning ma’rifatparvarlik va jadidchilik g‘oyalarining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Fitrat mehnatni inson kamoloti mezoni, hunarni esa millat taraqqiyotining tayanchi sifatida talqin etadi. U ilm va hunar uyg‘unligini milliy mustaqillik va ma’naviy yuksalishning asosiy sharti sifatida ko‘rsatadi. Fitratning “Munozara” asarida hunar va ilmning bir-birini to‘ldiruvchi kuch sifatida talqin etilishi, “Oila” asarida mehnat tarbiyasining axloqiy va pedagogik ahamiyatiga urg‘u berilishi, “Hind sayyohi bayonoti” asarida qo‘l mehnatiga asoslangan hunarmandchilikdan voz kechib, sanoatni yirik korxona va fabrikalarga aylantirish g‘oyasining ilgari surilishi, publitsistik maqolalarida hunarmandchilikning milliy iqtisodiyotdagi o‘rni yoritilishi – bularning barchasi uning kasb-hunarga munosabatining falsafiy va ijtimoiy asoslarini ko‘rsatadi.

Zamonaviy O‘zbekiston siyosatida kasb-hunar ta’limi va hunarmandchilikni rivojlantirish davlat strategiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, Fitratning g‘oyalari bu jarayonda metodologik tayanch sifatida xizmat qilishi mumkin. Hunarmandchilikni milliy meros sifatida qadrlash, yosh avlodni ilm bilan birga hunarga o‘rgatish, mehnatni axloqiy tarbiyaning asosi sifatida ko‘rish – bularning barchasi Fitrat qarashlarining zamonaviy ta’lim va tarbiya

jarayonida qo‘llanishi mumkin bo‘lgan tamoyillardir. Muallifning qarashlariga ko‘ra, ilm-fan va kasb-hunar uyg‘unligi millatning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlaydi. Shu bois Fitrat o‘z asarlarida xalqni mehnatsevarlikka, hunar o‘rganishga va zamonaviy bilimlarni egallashga chaqiradi. Bu g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolgan bo‘lib, milliy taraqqiyot konsepsiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, Fitratning kasb-hunarga munosabati nafaqat o‘z davrida, balki bugungi kunda ham ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Uning qarashlari milliy merosni asrash, iqtisodiy mustaqillikni ta’minlash va ma’naviy yuksalishga erishishda muhim manba bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. Hind sayyohining qissasi // Sharq yulduzi. – 1991, 44 bet.
2. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – Toshkent: Ma’naviyat. – 2000, 112 bet.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar (I jild). – Toshkent: Ma’naviyat. – 2020, 273 bet.
4. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar (II jild). – Toshkent: Ma’naviyat. – 2000, 2008 bet.
5. Boltaboyev H. Talabni qondirmagan inqilob // Sharq yulduzi. – 1991-yil 1-son, 13-19-betlar.
6. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Sharq, 2007. – 240 bet.
7. Jadidlar. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022,156 b.

FITRAT DRAMALARI POETIKASI: ILHOM G‘ANIYEV TADQIQOTLARI TALQINIDA

Jabborova Dilafro‘z Ergashovna
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti huzuridagi Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

Annotatsiya. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng jadid adabiyoti namoyandalari ijodi yangicha yondoshuvlar asosida qayta baholana boshlandi. Mazkur maqolada adabiyotshunos olim Ilhom G‘anievning “Fitrat dramalari poetikasi” monografiyasi tahlilga tortilib, dramaturgning poetik olami yoritiladi. Shuningdek, fitratshunos olimning Fitratning xarakter yaratish mahorati, dramalarda qo‘llangan ramziy va majoziy motivlar, badiiy tildan foydalanish masalalariga asosiy e’tibor qaratilgani tahlillar bilan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *fitratshunoslik, sho‘ro, drama, jadidchilik*

Annotation. After Uzbekistan gained independence, the works of representatives of Jadid literature began to be re-evaluated based on new approaches. This article analyzes the monograph *“The Poetics of Fitrat’s Dramas”* by literary scholar Ilhom G‘aniev, highlighting the playwright’s poetic world. It also substantiates, through analysis, that the scholar primarily focuses on Fitrat’s mastery in character creation, the use of symbolic and figurative motifs in his dramas, and issues related to artistic language.

Keywords: *Fitrat studies, Soviet period, drama, jadidism*

Аннотация. После обретения Узбекистаном независимости творчество представителей джадидской литературы стало переосмысливаться на основе новых подходов. В данной статье анализируется монография литературоведа Илхома Ганиева «Поэтика драм Фитрата», в которой освещается поэтический мир драматурга. Также на основе анализа обосновывается, что основное внимание исследователя сосредоточено на мастерстве Фитрата в создании характеров, использовании символических и метафорических мотивов в драмах, а также на вопросах художественного языка.

Ключевые слова: *фитратоведение, советский период, драма, джадидизм*

Istiqlolga erishgach, jadid adabiyotiga munosabat tubdan yangilana boshladi. Sobiq sho‘ro davrida “Xalq dushmanlari” deya qatag‘on qilingan adib va shoirlar, ziyolilar oqlandi va huquqlari to‘la tiklandi. Ular ijodiy merosini izlab topish, to‘plash va nashr etish ishlari jadal amalga oshirila boshlandi. Mustaqillik davri o‘zbek adabiyotshunosligida jadid adabiyotini o‘rganishning yangi davri boshlandi. Jadid adabiyotini o‘rganib, har tomonlama tadqiq etishda Begali Qosimov, Ozod Sharafiddinov, Naim Karimov, Erik Karimov, Sherali Turdiev kabilar qatoriga Hamidulla Boltaboev, Bahodir Karimov, Dilmurod Quronov, Ilhom G‘aniev kabi yosh olimlar ham kelib qo‘shildi va ularning ilmiy izlanishlari jadidshunoslikning yangi bosqichga ko‘tarilishiga samarali ta’sir ko‘rsatdi.

Yosh jadidshunoslarning yutuqlari shunda ko‘rinadiki, ular izlanishlarida jadid adiblarining ko‘proq badiiy olamini tadqiq etishga xarakat boshlandi. Asarlar badiiyati talqini yetakchi o‘ringa ko‘tarildi. Shu jihatdan, ayniqsa, Hamidulla Boltaboev va Ilhom G‘anievlarlarning Fitrat, Bahodir Karimovning Abdulla Qodiriy, Dilmurod Quronovning Cho‘lpon poetikasiga oid tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etdi[85]. Shu jihatdan Hamidulla Boltaboevning “Fitrat va jadidchilik”[86] kitobida jamlangan maqolalar fitratshunoslikdagi muhim kuzatishlar sirasiga kiradi.

Bular ichida yosh fitratshunos Ilhom G‘aniev ilmiy izlanishlarining o‘z o‘rni bor. Olimning “Fitratshunoslik”, “Fitratning tragediya yaratish mahorati” kabi birin-ketin chop etirgan monografik tadqiqotlarida Fitrat ijodining barcha qirralarini qamrab olishga xarakat qiladi. Shu jihatdan olimning “Fitrat dramalari poetikasi” (2005) nomli monografiyasi xarakterlidir. Monografiyada Fitratning dramaturg sifatidagi badiiy olami bir qator xususiyatlarga ko‘ra o‘rganiladi. Eng avvalo Fitrat dramalarining janr xususiyatlari, ramziyligi, makon va zamon badiiyati, poetik ifoda va badiiy til imkoniyatlari nuqtai nazaridan tatqiq etiladi. Muallif Fitratning badiiy olamini o‘rganishda uning ayrim tanlab olingan asarlarini emas, balki barcha dramalarini tadqiq etish orqali chiqarilgan ilmiy xulosalar asosida belgilashga xarakat qiladi. Chunonchi, dramaturg asarlarining yuqorida qayd etilgan bir necha nazariy masalalar fonida

[85] Қаранг: Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007, – 284 б; Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси Тошкеит Ўзбекистои Республикаси Фанлар Академияси «ФАН» нашриети 2005; – 282 б; Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа акциадорлик компанияси бош таҳририяти, 2004. – 288 б; Каримов Б. Абдулла Қодирий феномени. Т.: Info capital croup 2020, 479 б;

[86] Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. –Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б 284

o‘rganilishi ijodkor poetik olamining yaxlit manzarasini oydinlashtirishga xizmat qilgani kuzatiladi.

Muallif Fitrat dramalarini janr xususiyatlariga ko‘ra o‘rganar ekan, “Abulfayzxon”ning tragediya janriga mansub ekanligini har tomonlama asoslashga xarakat qiladi. Bunda tragediyaning boshqa janrlardan farqlanib turuvchi belgilariga e’tibor qaratiladi. Chunonchi, dastlab “tragediya” va “fojia” so‘zlaridagi ma’nodoshlik masalasiga e’tibor qaratiladi. Tadqiqotchi muallifning “Abulfayzxon”ni “Buxoro o‘lkasining tarixidan besh pardali fojia” deb atalishiga izoh berar ekan, o‘sha yillarda ko‘plab ruscha baynalminal so‘zlar o‘zbek tiliga faol kirib kela boshlagani uchun dramaturg “fojia” so‘zini “tragediya” so‘zining (istilohning emas!) ma’nodoshi sifatida qo‘llaganini ta’kidlaydi [2,12].

“Abulfayzxon”ning tragediya janriga mansubligiga shubha bildirgan opponentlar bilan bahslashar ekan muallif tragediyaning boshqa janrlardan farqlanib turuvchi asosiy belgilari sifatida barcha poetik unsurlarning (konflekt, xarakter, syujet, kompositsiya va hok.) yuqori shiddatli bo‘lishida, bo‘rtiqligi, geperbolizatsiyalashganida deb biladi [2, 14].

“Fojia – qiyin, murakkab janr. Tragediyada xarakatning rivoji qahramonni so‘zsiz fojiaviy yechimga yaqinlashtiradi”, deb yozadi olim. ... “Abulfayzxon”dagi bosh fojiaviy konflektni beruvchi “ – Bu tarixning ob’ektiv taraqqiyot qonuni va unga bormoqchi bo‘lgan bosh qahramon o‘rtasidagi ziddiyatlardir. Bunday ziddiyat pirovordida qahramonning o‘z-o‘zi bilan ichki kurashiga olib keladi”[2, 1].

Olim Abulfayzxon fojiasini shu tariqa nafaqat tashqi omillar – Nodirshoh qo‘shinlarini bostirib kirishi yoki atrofidagi hoinliklarida deb biladi, aksincha, eng avvalo, tragediyadagi Abulfayzxondan tortib epizotik obraz hisoblangan Qurbongulgacha “yechimiga aql-idrok ojiz qolgan” ichki ziddiyatlar kurashining qurboniga aylanganlariga e’tibor qaratadi. Ilhom G‘aniev tahlillarida har doim ham fojianing mohiyati qahramonlarning ayanchli o‘limida emas, balki shu voqelikning muqarrarligida ekaniga urg‘u qaratiladi. Asardagi tugun bir sulola o‘rniga yangisining kelishi bilan yechilgandek ko‘rinsa-da, taxt Abulfayzxon – Ashtarxoniylardan zo‘rlik bilan tortib olgan Rahimbiylar – mang‘itlar qo‘liga o‘tgan bo‘lsa-da, lekin taqdir ularning ham tanazzuli muqarrar ekanidan dalolat beradi. Shu tariqa tahlillardan tragediyada nafaqat jismoniy inqiroz tasviri muhim degan xulosaga kelinadi. Aksincha eng avvalo mohiyatda yotgan ma’naviy inqirozda degan to‘xtam yetakchilik qiladi. Olim Fitrat dramalaridagi ramziylikka ham katta e’tibor qaratadi. Ularning qo‘llanilishini shartli ravishda ikkiga ajratib talqin etadi. Oddiy ramzlar, ramziy obraz tasvirlarini qo‘llab badiiylikni yuksaltirgan asarlar sifatida “Arslon”, “Vose’ qo‘zg‘aloni”, “Ro‘zalar” kabi dramalarini kiritadi. Ikkinchi yo‘nalishga mavjud sho‘ro tuzumiga qarshi g‘oyani ilgari suruvchi ko‘p qatlamli, tag ma’noli ramzlar qo‘llangan asarlar sifatida “Abulfayzxon”, “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”, “Shaytonning tangriga isyoni” kabi asarlari kiritilgan [2, 52]. Olim fikricha, keyingi guruhga mansub to‘rtala asarda ham ramzlar ko‘p qatlamli bo‘lib zo‘rlik bilan o‘rnatilgan sotsialistik tuzumning mohiyatini fosh qilish orqali o‘lkadoshlarni g‘aflatdan uyg‘otish, istiqlolga chorlashdan iborat bo‘lgan.

“Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari” dramalarida aks etgan yurtning ozodligi uchun kurash motivlari hind xalqini emas, balki ular timsolida turkiston xalqlari orzu-umidlari, intilishlarini aks ettiradi. Bu fikrlarni olim yana kam e’tibor talab etiladigan poetik obrazlar orqali ham asoslaydi. Jumladan, “Chin sevish”dagi quyosh, “Hind ixtilolchilari”dagi bulbul obrazlariga to‘xtalar ekan, ularning mumtoz adabiyotdagidek oshiq-mashuqa timsolida emas, balki ozodlik,

istiqlol motivlarini ifodalovchi obraz sifatida kiritilganini ta’kidlaydi: “Fitrat esa anashu an’anadan ijodiy foydalangan, bu ikki ramzni ko‘proq istiqlolning o‘zagini tashkil qilgan ozodlik, erk, milliy mustaqillik g‘oyalariga bog‘liq holda asarlariga kiritgan” [2, 53] Olim “Abulfayzxon”dagi ko‘p qatlamli ramziylik haqida so‘z yuritar ekan, hammani birdek “to‘q va baxtli” qilishdek mantiqsiz g‘oya bohonasida qonli xunrezliklarni amalga oshirgan sho‘ro mafkurachilarining qiyofalarini fosh qilish uchun tarixiy voqelikka murojaat qilganligini, ayniqsa, fojiadagi Xayol ramziy obrazi orqali davr va shaxs fojiasi tasviriga erisha olganligini ko‘rsatadi.

Kitobda “Shaytonning Tangriga isyoni” fojiasiga keng to‘xtalinadi. Asardagi shayton obrazi ramziy obraz sifatida Fitratning sho‘ro davri fojialariga faol munosabatini ifodalovchi asosiy figura bo‘lganligini ta’kidlaydi. Bu obrazni yaratishda dramaturg garchi diniy mazmundagi miflardan foydalangan bo‘lsada, lekin uning mohiyati xudosizlikka asoslangan sho‘ro siyosati maqsad-mohiyatini ochishga, davr haqidagi o‘z xukm-xulosalarini ifodalashga asos yaratganligi ko‘rsatiladi. Tahlillardan ayon bo‘ladiki, Fitrat sho‘ro siyosatining dastlabki o‘n yilliklarida avj olgan xudosizlikni targ‘ib-tashviq qiluvchi sa’i-xarakatlar avj olgan paytlarda o‘z asarlarida manashunday ramziy obrazlardan foydalanib, davr va shaxs fojiasini dramatik yo‘sinda tasvirlab bera olgan.

Monografiyada Fitrat dramalari makon va zamon kotegoriyalari asosida ham tahlil etiladi. Tadqiqotchi dramaturg asarlarining badiiy olamini bir butun makon va zamonga jamlab talqin etishni maqsad qiladi. Shu bois zamon va makonni belgilashda har bir asarni alohida-alohida emas balki bir butun asosga ko‘ra belgilashga xarakat qiladi. Chunonchi, Fitrat dramalarining makoni haqida fikr yuritar ekan, uning chegaralari inson aqli idrok yetolmaydigan yetti qavat osmon kengliklariga, zamonni esa olam yaralgan-u hali odamzot jismiga jon ato etilmagan zamonlarga borib taqalishini ta’kidlaydi (“Shaytonning Tangriga isyoni”asari).

Olim boshqa dramalarining real voqelik bilan aynan bir tarixiy makon va zamon bilan o‘zviy bog‘langan holda tasvirlanishiga e’tibor qaratar ekan, ularning har biri bitta mahrajga kelib birlashishini, ya’ni adib yashagan davr, sho‘ro xokimiyati avj olgan yigirmanchi yillarga taqalishini ta’kidlaydi. Undagi voqelik tarixiy makon va zamonda bo‘ladimi yoki olis Hindiston hududida kechadimi, qat’iy nazar o‘tgan asrning yigirmanchi yillari sho‘ro davri fojialarini aks ettirishga qaratilgani bilan xarakterlidir.

Monografiyada Fitrat dramalarining tasvir poetikasi, xususan, badiiy tasvir vositalarini qo‘llash mahorati ham o‘rganiladi. Muallif Fitrat dramaturgiyasida badiiy tasvir vositalari masalasini o‘rganishda mumtoz ilmi badi’ tajribasi bilan zamonaviy adabiyotshunoslikning konteksda tekshirish prinsiplarini o‘zaro uyg‘unlashtirib tadqiq etishni maqsad qilib olganligini ta’kidlaydi [2, 126]. Buni bir qator asosnomalar bilan asoslaydi. Jumladan, badiiy san’atlarning dramatik asarlarda qo‘llanilishi masalasi adabiyotshunoslikda na nazariy jihatdan, na biror dramaturg ijodi misolida o‘rganilmagan bo‘lsa, ikkinchidan mumtoz badiiy ijod sirlarini mukammal bilishi Fitrat dramalari badiiyyatini poetik til bilan bog‘liq imkoniyati shu qadar keng, shu qadar majoziy, ramziy ma’no mazmunga egaki, tadqiqotda buni aslo chetlab o‘tish mumkin emas.

Haqiqatdan, olim ta’kidlaganidek, Fitrat mumtoz adabiyotni ham, adabiyotshunoslikni ham mukammal egallagan ediki, uni o‘z asarlarida qo‘llamasligi mumkin emas edi. Bu haqda olim shunday yozadi: “Mumtoz adabiyotni chuqur tadqiq qilgan va nuktadonlarcha xis etgan

Fitrat qadim ilmiy badi'adan, shuningdek badiiy san'atlar ularning ma'no-g'oyani nozik ifoda eta olish imkoniyatidan bexabar bo'lganligi, ularni o'z asarlarida ko'r-ko'rona qo'llamaganligi shubhadan holidir. Fitrat yashagan o'ta murakkab, xilma-xil g'oyalar, qarashlar, fikrlar qalashib yotgan va har qadamda bir-biriga qarama-qarshi kelgan davr haqiqatlarini oshkora aytish, zurlab kiritilgan ijtimoiy qonun-qoida va tartiblarga qarshi borish mumkin bo'lmagan bir qaltis vaziyatda fikrni, ideyani imkoniyatlari keng bo'lgan badiiy san'atlar libosiga o'rab taqdim qilish eng yaxshi yo'l bo'lganligi ham shubhasiz" [2, 126-127].

Darhaqiqat, olim tomonidan aytilayotgan ushbu fikrlar jadid adabiyotining yetakchi namoyondalari bo'lgan Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat asarlariga xos bo'lgan asosiy xususiyatlardan biridir. Bu davrda yaratilgan majoziy obrazlar ramzlar vositasida milliy istiqlol motivlarini ilgari surish konsepsiyasi olimlarimiz tomonidan ham har tomonlama asoslab berilgan. Shuning uchun olimning Fitrat dramalarida qo'llangan tashbehlar, mubolag'a, sifatlash, istiora va boshqa san'atlarni dramaturg maxorati nuqtai nazaridan o'rganilishi tadqiqotning muhim jihatlaridan biri sifatida bahonaishga loyiqdir. Negaki, yuqorida tilga olingan san'atlar ko'proq she'riy asarlarga nisbatan tadqiq etilishi diyarli an'anaga aylangan edi.

Olim Fitrat dramalarida tashbeh sanatini qo'llanilishining ikki guruhi haqida so'z yuritadi.

1. So'zlashuv nutqida "shablonlashgan" tashbehlar

2. Bevosita Fitrat badiiy tafakkurining mahsuli bo'lgan tashbehlar [2, 128].

Tadqiqotchi Fitrat dramalarida so'zlashuv nutqiga xos bo'lgan "shablonlashgan" tashbehlarga misol tariqasida "Arslon" va "Abulfayzxon" dramalari qahramonlari nutqida qo'llangan "tog' kabi bir yigit" tashbehini talqin etadi. Uning xalq nutqiga singib ketganligi va ayni asarda bir necha badiiy vazifasini (Arslonni xalq vakili ekanligi, asar qahramonlaridan biri bo'lgan Boturni ta'rif-tavsiflash va uni yo'qotish og'ir judolik ekanligini) bajarib kelsa, "Abulfayzxon"da qo'llangan "tog' kabi yigitlar" ning qurbon bo'lib ketishlari haqidagi mulohaza toj-taxtning vaxshiyligini fosh etish uchun qo'llanilgani yoritiladi.

Tahlilda Oynuqso xola nutqida qo'llangan "muzday oyoq", "hayvon", "molga o'xshab", "qotma", "ko'r" kabi ko'plab og'zaki nutqqa xos o'xshatishlar poetik ma'nosiga ko'ra tadqiq etilganki, bular dramaturg asarlarida xalq jonli nutqidan samarali va o'rinli foydalanganidan dalolat beradi.

Tadqiqotchi dramaturg tomonidan topib qo'llangan tashbehlarning badiiy vazifasini ham tahlillar bilan mustahkamlaydi. "Arslon" dramasida Arslon tomonidan Mansurboyga qarata so'zlangan monologda Mansurboylarni fosh etish maqsadida qo'llangan "sinish" tashbehining ijtimoiy-estetik mazmunni ifodalab kelishi ta'kidlanadi. Shuningdek Fitrat dramalarida tashbehlar bir vaqtning o'zida bir necha ob'ektni qamrab olishi "Chin sevish" asaridan olingan misollar bilan mustahkamlanadi.

I.G'aniev Fitratning poetik mahoratini ochishda mubolag'a, sifatlash, istioralardan ham samarali va o'rinli foydalanishini ham ishonarli yoritadi. Dramalarda mubolag'aning bir necha turi –"shablon" mubolag'alar, xalq iboralarigacha sinonimik xarakterdagi mubolag'alardir.

Bevosita dramaturgning ijod mahsuli bo'lgan mubolag'alarga ajratib tahlilga tortadi. "Shablon" mubolag'alarda xalq orasida keng qo'llanadigan "hammaning sho'ri tutqan", "burnimni tutsalar, jonim chiqadir", "xonning aqli yo'qolg'an", "elning qonini qaynatg'on" kabi birikmalarning qo'llanishi bilan belgilaydi. Xalqning "yer tagida ilon qimirlasa biladi" kabi mubolag'ali iborasining "Abulfayzxon"dagi Mir Vafo tilidan "shu kecha Buxoroda chibin

uchsa, menga xabari keladir” shaklida qo‘llanishi dramaturgning ijodiy mahorati mahsuli sifatida talqin etiladi. Muallif dramaturgning o‘zi tomonidan kashf etilib qo‘llangan mubolag‘ali so‘zlarning ham asar mohiyatini ochishdagi o‘rniga katta e’tibor qaratadi. Jumladan, dramaturg asarlarida qo‘llangan “mening yuragimdagi sevgini ko‘rsatmoq uchun, sevish so‘zi ozdir”, “urishmoq oz, urib o‘ldirmoq kerak”, “qo‘l-yuzingni ham moy bilan yuvdingmi” kabi mubolag‘alarning asar badiiyatidagi o‘rnini tahlillar bilan ko‘rsatadi. Shuningdek, kitobda turli badiiy maqsadda qo‘llangan sifatlanmishlarning badiiy vazifalari ham ko‘rsatiladi. “Abulfayzxon” da xonga nisbatan qo‘llangan “muborak”, “haqoni olam” so‘zlarining sifatlanmishga nisbatan turlicha talqinlari (tarixiy kolorititni saqlash, kinoya, fosh qilish va h.k) yoritiladi.

Umuman olganda, odatda she’riyat talqinlarida uchraydigan badiiy tasvir vositalarining dramatik asarlarda qo‘llanilishi masalasining muallif tomonida o‘rganilishi dramaturg mahoratini keng ko‘lamli va original yondashuv orqali tatqiq etishga intilayotganidan dalolatdir.

Xulosa qilib aytganda, I.G‘anievning fitratshunos olim sifatida Fitrat dramalari poetikasini tadqiq etishi va kuzatishlari bu sohaga oid yangicha qarashlarni shakllantirishga katta xizmat qilishi shubhasiz.

Adabiyotlar

1. Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik. – T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007, – 284 b.

2. G‘aniev I. Fitrat dramalari poetikasi Toshkeit O‘zbekistoi Respublikasi Fanlar Akademiyasi «FAN» nashrieti 2005; – 282 b.

3. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. – T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2004. – 288 b.

4. Karimov B. Abdulla Qodiriy fenomeni. T.: Info capital croup 2020, 479 b.

5. Mahmudov G‘. Jadid adabiyotida milliy istiqlol mavzui. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 1999. – 112 b.

6. Ganiev I.M. Masterstvo Abduraufa Fitrata v sozdanii tragedii “Abulfayzxan”. T., 1992 yil.

JADID ADABIYOTI TARAQQIYOTIDA AYNIY VA FITRAT O‘RNI

Shomurodova Maftuna Ubaydulloyevna
Filologiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
O‘zbekiston milliy universiteti
maftunaubaydulloh34@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadid adabiyoti taraqqiyotida Abdurauf Fitrat va Sadriddin Ayniyning o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda jadidchilik adabiyotining ijtimoiy-ma’rifiy mohiyati, milliy uyg‘onish jarayonidagi ahamiyati hamda Fitrat va Ayniyning badiiy, publitsistik va ilmiy merosi asosida adabiyot rivojiga qo‘shgan hissasi yoritiladi. Maqolada ikki ijodkorning uslubiy xususiyatlari, mavzu va g‘oya jihatidan o‘xshash va farqli tomonlari qiyosiy tahlil asosida ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: *jadid adabiyoti, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, milliy uyg‘onish, tazkira, marsiya, ma’rifatparvarlik, badiiy meros.*

Annotation. This article provides a scholarly analysis of the role of Abdurauf Fitrat and Sadriddin Ayni in the development of Jadid literature. It examines the socio-educational essence of Jadid literature, its significance in the process of national awakening, and highlights the contribution of Fitrat and Ayni to literary development through their artistic, journalistic, and scholarly heritage. The article also presents a comparative analysis of the two writers’ stylistic features, as well as similarities and differences in terms of themes and ideas.

Keywords: *Jadid literature, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayni, national awakening, tazkira, elegy, enlightenment, literary heritage.*

Аннотация. *В данной статье с научной точки зрения анализируется роль Абдурауфа Фитрата и Садриддина Айни в развитии джадидской литературы. Рассматриваются социально-просветительская сущность джадидской литературы, её значение в процессе национального пробуждения, а также освещается вклад Фитрата и Айни в развитие литературы на основе их художественного, публицистического и научного наследия. В статье также представлен сравнительный анализ стилистических особенностей двух авторов, а также их сходства и различия в тематическом и идейном аспектах.*

Ключевые слова: *Джадидская литература, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айни, национальное пробуждение, тазкира, марсия, просветительство, художественное наследие.*

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida yuz bergan tub o‘zgarishlar adabiyot rivojiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, jadidchilik harakati doirasida shakllangan yangi adabiy tafakkur milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik va ijtimoiy islohot g‘oyalarini ilgari surishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda Abdurauf Fitrat hamda Sadriddin Ayniy ijodi jadid adabiyotining shakllanishi va taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi.

Fitrat o‘z asarlarida milliy o‘zlikni anglash, zamonaviy ilm-fan va ta’limni rivojlantirish g‘oyalarini ilgari surgan bo‘lsa, Ayniy ijodi orqali xalq hayoti, ijtimoiy tengsizlik, jaholat va eskilik illatlari realistik ruhda tasvirlandi. Har ikki adib ham o‘z davrining dolzarb muammolarini badiiy hamda publitsistik yo‘sinda yoritib, jamiyatni yangilanish sari undadi. Bu buyuk ikki maslakdoshning adabiy merosiga sinchiklab nazar tashlasak ham mutanosiblik va ham ayrichaliklar ko‘zga tashlansada g‘oya va maqsad ayni bir manzilga qaratilgan edi.

XX asr o‘zbek adabiyoti va adabiyotshunosligini qomusiy olim, birinchi o‘zbek professori Abdurauf Fitrat ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Fitrat ijodiga yuksak baho bergan Ayniy 1926-yilda yaratgan “Namunai adabiyoti tojik” tazkirasida tojik tilida nasr Fitratning yozmalaridan boshlanganini ta’kidlaydi. Ayniy tazkirasida yana ko‘plab zullisonayn ijodkorlar nomi berilganki, ularning turkiy tilda ijod qilganliklari aynan muallif tomonidan ta’kidlab o‘tilgan. Jumladan, Ado (Dar forsiyu turkiy devonash tamom ast) [1, 140], Abdulmajid Zufunun [1, 212], Mirzorahim Rahimiy [1, 214], Sharif Maxdumi Shirin [1, 240], Fazliy Namangoniy, Fikrat, Mirzoshoh Foiz Buxoriy, Abdurauf Fitrat, Kasrat, Gulxaniy, Munzim, Qorirahmatulloh Vozih Buxoriy, Mullosaidahmad Vasliy Samarqandiy, Mirzonazriddin hodiy Samarqandiy,

Xalifa Oshurmuhammad Yakdili Buxoriy, Toshxo‘ja Asiriy Xo‘jandiy, Sayyidzufarxon Javhariy, Ahmad Mahdum (Ahmad Donish) va boshqalar. Bularning hayoti va ijodiy merosini o‘rganishda, asarlarini targ‘ib qilishda “Namunalar”ning o‘rni beqiyos. Ular Ayniy e’tirofiga loyiq sanalgan buyuk siymolardir.

Ayniy Fitratning “Munozara”, “Sayha”, “Hind sayyohi qissasi”, “Rahbari najot”, “Oila” kabi asarlari va Ismoilbek Gasprinskiyning “Musulmononi dorurrohat” romani tarjimasi haqida xolisona fikrlarini bayon etadi. Ma’lumki, Ayniyning “Namunai adabiyoti tojik” tazkirasi uch qismdan iborat bo‘lib, unda 222 ta forsiygo‘y shoirlar zikr etilgan [8, 191]. Biz Fitrat nomini tazkiraning ham ikkinchi, ham uchinchi qismida uchratamiz. Chunonchi, ikkinchi qismida Fitratning Hasrat g‘azaliga bog‘lagan muxammasi keltirilgan bo‘lsa [1, 306], so‘nggi uchinchi qism yana Fitrat nomi bilan boshlanib [1, 354], uning “Munozara”, “Sayha” va bir qancha asarlaridan parchalar kiritilgan. Nega takror? degan savol tug‘ilishi tabiiy. Gap shundaki, so‘nggi bobda janr, uslub va mavzu jihatidan yangi tojik adabiyoti namunalari tilga olingan. Bizga ma’lumki, jadid adabiyoti ikki davr adabiyotini bog‘lovchi ko‘prik bo‘lganligi sabali bir qancha adabiyot vakillari ijodida Ayniy kabi boshqa bir qancha ijodkorlar ham o‘sha davrda ham klassik adabiyot janrlarida (ya’ni g‘azal, ruboiy, qit’a, tuyuq… kabi), ham endigina yuzaga kelayotgan yangi uslublarda (yangi o‘zbek adabiyoti kurtaklari bo‘lmish hikoya, roman, barmoqdagi she’rlar kabi) ijod qilishgan.

Adabiyotshunos olim S.Ibrohimov: “Biz 1928-yili Samarqand Pedagogika akademiyasida o‘qigan vaqtimizda yotog‘imiz akademiyaning professori, shoir, va olim Abdurauf Fitrat turgan uyning qarshisida edi. Bu vaqtlarda Ayniy professornikiga tez-tez kelar, uning ayvonida suhbatlashib o‘tirar, ularning o‘rtasida katta bir kitob ochilgan holda turar, ular bu kitobni o‘qib, uzoq o‘tirib nimalar haqidadir munozaralashgandek gaplashar edilar” – deya xotirlaydi. Bu davrda Ayniy tazkirasi yaratilganiga ikki yil, Fitratning “Eng eski turk adabiyoti namunalari” (1927) nashr etilganiga bir yil va “O‘zbek adabiyoti namunalari”ni vujudga kelgan yil ekanligini hisobga olsak ikki mutafakkirning olimona o‘zaro maslahatlashishi, bahs, munozara, tahlil va talqinlari ekanligi oydinlashadi.

“Mazkur asarning yaratilish jarayonidan yaxshi xabardor bo‘lgan, ba’zi materiallarni topishda ustod Ayniyga ko‘maklashgan Abdurauf Fitrat ham shu tarzda o‘zbek adabiyoti namunalarini yaratishga kirishadi va 1928-yilda o‘zining “O‘zbek adabiyoti namunalari”ni maydonga keltirgan edi. XX asr o‘rtalarida qo‘qonlik adabiyot bilimdoni Po‘latjon Qayumov ham Ayniyning “Namunalar”idan ilhomlanib o‘zining “Tazkirai Qayumiy”sini yozadi. Akademik Aziz Qayumov o‘zaro suhbatlardan birida qayd qilganlaridek, padari buzrukvorlari “Namunai adabiyoti tojik”ni o‘zbek tiliga o‘girishni niyat qilgan ekanlar. Ammo umr taqozosiga ko‘ra, bu ezgu niyat amalga oshmay qolgan. Demak, Ayniy tazkirasi o‘zining izdoshlarini ham maydonga keltirgan va ular, o‘z navbatida, XX asr adabiyotshunosligi tarixiga munosib hissa qo‘shganlar” [4, 24]. Ko‘rinib turibdiki, Sadriddin Ayniyning “Namunai adabiyoti tojik” (1926-yil) va Abdurauf Fitratning “O‘zbek adabiyoti namunalari” (1928-yil) tazkirasi bir o‘zandan suv ichgan. Ularni yonma-yon tarzda o‘rganish salmoqli natija berishi tabiiy, chunki bu bir-birini to‘ldiruvchi xazinalardir.

Ayniy adabiy va siyosiy jarayonlarda birdek faol bo‘ldi. Sadriddin Ayniy Abdulvohid Burhonov, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev kabi xalq, millat, maorif va madaniyat jonkunyarlari bilan Buxoroda jadidlar safida faol ma’rifatparvarlik faoliyatini olib borgan. O‘sha davr voqealari “Buxoro jallodlari”, “Buxoro inqilobi uchun tarixiy materiallar” kabi

asarlarida o‘z aksini topgan bo‘lsa-da, ularda muallif F.Xo‘jayev va Fitrat nomlarini tilga olmaydi. Biroq 1926-yilda F.Xo‘jayev tomonidan yozilgan “Buxoro inqilobining tarixiga materiallar” nomli asarida jadidlar safida birinchilardan bo‘lib Ayniy va Fitratni sanaydi. Ikki muallifning bir davrni yoritgan mazkur asarlari voqelik jihatidan bir-birini to‘ldiradi. Aytish mumkinki, Ayninyning Buxorodagi 40 yillik faoliyati jadidchilik namoyishi ortidan yuzaga kelgan vaziyat tufayli amir zulmidan 75 darra bilan kaltaklangunga qadar davom etadi. Samarqandga ko‘chib ketsa ham Buxordagi voqealarga befarq bo‘lmaydi, safdoshlari bilan munosabatlarini davom ettiradi. Ayniy Fayzulla Xo‘jayevning do‘stona maslahati va tavsiyasi bilan o‘zining 1922-yilda yozilgan o‘z davri pedagogikasi uchun kamyob sanalgan, qizlar uchun mo‘ljallangan didaktik darsligi bo‘lmish “Qiz bola yoxud Xolida” nomli asarini 1924-yilda o‘zbek tilida Berlinda nashr ettirilishiga muvaffaq bo‘ladi. Pedagogika uchun muhim darsligi “Tahzib us-sibyon”ni (1909-yil) yaratadi. Shuningdek F.Xo‘jayevning samimiy yordami bilan adibning “Odina” povesti rus tiliga tarjima qilinib, 1930-yilda birinchi marta Moskvada nashr ettiriladi. Asarning ruscha nashriga F.Xo‘jayev so‘zboshi yozgan [2, 9]. Bu ikki buyuk shaxsiyat munosabatlari haqida adabiyotshunos M.Hasanov 1968-yili “Sadriddin Ayniy va Fayzulla Xo‘jayev” nomli risolasini nashr ettirgan.

Tojik xalqining buyuk adabiyotshunosi, ayniyshunosi bo‘lmish Xudoynazar Asozoda tadqiqotlarida shunday ma’lumotlarni keltiradi: “Buxoro jumhuriyati rahbarligi masalasi ko‘riladi va unga Fayzulla Xo‘jayev, Abduraf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Hoshim Shoiq nom-zodlari taklif etiladi. Natijada F.Xo‘jayev Buxoro xalq Respublikasining boshlig‘i bo‘ladi va u Shoiq Afandini Afg‘onistonga elchi etib tayinlaydi, Ayniyni esa Eronga elchi etib jo‘natmoqchi bo‘ladi. Shunda Ayniy: “Men elchi ham, rahbar ham bo‘lmayman. Imkoniyatingiz bo‘lsa Sharq mamlakatlari kabi Buxoroda ham “Tarixiy-adabiy anjuman” (akademiya – SH.M.) tashkil etish imkoniyatini bering”, deydi. Taklifni F.Xo‘jayev qabul qiladi. Shu tariqa Abduqodir Muhiddinov, Shoiq Afandi, Domla Izomiy, S.Ayniylar ushbu yig‘ilishga raislik qilishardi. Izomiyning yozishicha: “Ayniy har kuni ertalab soat 8:45da hammani eshik oldiga yig‘ib, 9:00da ishga kirishardi. Bu anjumanga vaqtida kelmaslik huquqiga faqat Sadri Ziyo ega edi” [3, 196]. Fayzulla Xo‘jayev homiyligi va tashabbusi bilan 1921-yilda tuzilgan ushbu tashkilotni M.Hasanov “Buxoro ilmiy jamiyati” deb ataydi. Uning a’zolari: Abdurauf Fitrat, Otajon Payrov Sulaymoniy, Sadriddin Ayniy, Abdulvohid Burhonovlar (Munzim), shuningdek, ma’rifatparvar ziyolilar: Salimbek Salimiy, Sharifjon Mahdum (Sadri Ziyo), Ahmadjon Hamdiy, Musojon Saidjonov, Qoriyo‘ldosh Po‘latovlar savodsizlikni tugatish, maktab va xalq maorifi taraqqiyoti kabi masalalarga muhim hissa qo‘shadilar. Buxoro ilmiy jamiyati shahar va qishloqlardagi aholi qo‘lidagi qo‘lyozma kitoblarni yig‘ib Davlat kutubxonalariga topshirish maqsadida ekspeditsiyalar tashkil etadilar (“Qutatg‘u bilig”ning Namangandan topilgan va 1925-yil Abdurauf Fitrat tomonidan muomalaga kiritilgan nusxasaini eslang) va Buxoro shahrida mashhur uch shaxsiy kutubxona egalaridan ham noyob kitoblarni qo‘lga kiritishga muvaffaq bo‘ladilar. Keyinchalik bu kitoblar Toshkentdagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyoz-malar fondiga topshiriladi [5, 69].

Filologiya fanlari doktori S.Ibrohimov ham Ayniyning til sohasidagi bilim va tajribasi haqida Fitrat domla bilan birga o'zbek tili imlo qoidalarining tatbiq etilishidagi muammolarni o'rganish uchun Samarqandga borganda domla Ayniy bilan uchrashishganini xotirlaydi: “Ayniy 1929-yili Samarqandda chaqirilgan til va imlo konferensiyasida qatnashgan edi. Bu

konferensiyada o‘zbek adabiy tilining talaffuz va imlo normalari, 9 unli fonemali, singarmonizmli shevalarga asoslantirilgan, o‘zbek tiliga chetdan kirgan so‘zlar ham ayrim istisnolar bilan shu qoidaga bo‘ysundiriladigan bo‘lgan edi. Shuning natijasida, talaffuzda ham, imloda ham chalkashliklar ko‘payib ketgan edi. Ayniy biz bilan suhbatda arab va fors-tojik tillaridan kirgan so‘zlarni ularning tabiatida bo‘lmagan singarmoniyaga bo‘ysundirilishi adabiy tilning rivojiga aks ta’sir etajagini, klassik adabiyot, klassiklarning she’rlarini yozish va o‘qishni chalkashtirib yuborajagini aytdi va ishonarli misollar keltirdi hamda imlo qoidalaridagi ba’zi noqulayliklarni ko‘rsatib, May konferensiyasining rezolyutsiyasidagi nuqson va kamchiliklarni tuzatish lozimligi haqida o‘z fikrlarini bildirdi” [2, 44]. Shuning barobarida fasohat va balog‘at ilmidan puxta xabardor bo‘lish adabiyotshunos uchun zarurdir. Chunki adabiyotda shakl va mazmun, hol va ma’no, g‘oya va ifoda masalasi qadimdan o‘rganilgan. Ulum ush-she’r (she’r ilmlari): ilmi badi’, ilmi aruz, ilmi qofiya xususida muayyan darsliklar bo‘lib, maxsus o‘rgatilgan.

Turkiston jadidlarining otasi – Mahmudxo‘ja Behbudiy vafotidan oldin maslakdoshlariga vasiyatnoma maktubini bitganligi haqida ma’lumotlar bor. Unda: “O‘rtoqlarim Siddiqiy, Ayniy, Fitrat, Qori va Akobir Mahdum va o‘g‘lonlarim Vadud Mahmud, Abduqodir Shakuriy! Sizlarga vasiyat qilaman. Maorif yo‘lida ishlaydurg‘on muallimlarning boshini silangizlar. Maorifga yordam etingiz. O‘rtadan nifoqni ko‘taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymangizlar. Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingizlar! Hammaga ozodlik yo‘lini ko‘rsatingizlar! Bizlarning otimizg‘a maktablar ochingizlar! Bizlar ul choqda qabrimizda tinch yoturmiz…” [6, 254], deyiladi.

Behbudiy vafotiga atab, Fitrat, Cho‘lpon kabi safdoshlari marsiya va maqolalar bitishadi. Yozilgan marsiyalar orasida Ayniy nazmi mumtoz ruhning ufurib turishi bilan boshqalaridan ajralib turadi:

…Sani mundin buyon Turon ko‘rolurmu, ko‘rolmasmu?
Saning mislingni Turkiston topolurmu, topolmasmu?

San, ey ustodi oliyshon, eding ajubai davron,
Otingni tilga har inson buyuk hurmat-la olmasmu?

Saning tarixiy davroning, saning osoru urfoning,
Saning noming, saning shoning jahon qoldiqcha qolmasmu?...

Fitratning “Behbudiy sag‘anasini izladim” nomli marsiyasida:

…Zolimlar, mazlumlar, zulmlarning-da,
Barig‘a uchradi, barchasin ko‘rdi.
O‘z yo‘qotqonin izladi, so‘rdi.
Bir darak topmag‘och, birdan bir tikildi,
Bor kuchin to‘pladi,
Zolimning taxtini titratgan bir tovush
Qichqirdi:
Otamning qabrini qay yerga yoshurding?!
Bot so‘yla!.. [6, 256]

Ayniy va Fitrat Sharqning qadimiy ilm markazlaridan sanalgan Buxoro adabiy muhitida shakllangan va keyinchalik XX asr Samarqanddagi ilm-u ma’rifat markazida toblanishgan.

Xususan, Samarqand adabiy maktabining shakllanishida Ayniyning muhim o‘rni bor. “... adabiyotshunoslik sohasida Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Abdurahmon Sa’diy, Vohid Abdullo, Boturxon Valixo‘jayev singari fan darg‘alari adabiyotshunoslikning Samarqand maktabini yaratdi” [9, 40]. Buning isboti o‘laroq birgina uning maslahati bilan Vohid Abdullayevning “XVII-XVIII asrlarda Xorazmda o‘zbek adabiyoti” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli yoqlaganini eslash kifoya. Fitrat va Ayniyning o‘zbek adabiyotshunosligidagi ulkan xizmati o‘zining tadqiqotlari bilangina chegaralanmaydi, balki asr boshida bir necha zabardast olimlarning dunyoga kelishi, bir necha yirik tadqiqotlarning yaratilishi, maorif, ta’limdagi islohotlar bevosita Sadriddiy Ayniy va Abdurauf Fitrat nomi bilan aloqador. Ularning yuzaga chiqishi olimning adabiyot, xalq qayg‘usi bilan yashaganligi natijasi hisoblanadi.

Fitrat va Ayniyning badiiy hamda publitsistik merosi jadid adabiyotining g‘oyaviy asoslarini mustahkamlab, yangi davr adabiyotining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Shu bois, ular jadidchilik harakatining yetakchi namoyandalari sifatida milliy adabiyot tarixida alohida o‘rin egallaydi.

Adabiyotlar

1. Айни С. Намунаи адабиёти точик. – Душанбе: Адиб, 2010.
2. Айний замондошлари хотирасида (тўплаб нашрга тайёрловчи Асозода Х. Адабиёти тоҷик дар садаи ХХ. – Душанбе: Маориф, 1999. – С. 196.
3. Валихўжаев Б. Устод Айний мероси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2003. № 5.
4. Ҳасанов М. Файзулла Хўжаев. – Т.: Ўзбекистон, 1990. – Б. 69.
5. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар / Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б. Қосимов. – Т.: Маънавият, 2006. – Б. 254
6. Мажид Ҳасанов). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1978. – Б. 44.
7. Maftuna Ubaydulloh. Ayniy ma’rifati. – T., 2025.
8. Рахматова Д. Воҳид Абдуллаев илмий фаолиятининг адабиёшунослик тараққиётидаги ўрни. Ф.ф. ф. д... дисс. – Самарқанд, 2024. – Б. 40.

FITRAT VA CHO’LPON IJODIDA LIRIK QAHRAMON TIMSOLINING UYG‘UNLIGI

Saidova Dildora Farhod qizi
O‘zbekiston Milliy Universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadid adabiyotining yirik namoyandalari – Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lpon ijodida lirik qahramon timsolining badiiy-estetik xususiyatlari hamda ularning o‘zaro uyg‘unligi qiyosiy-tahliliy asosda o‘rganiladi. Tadqiqotda lirik qahramonning shakllanishi, uning individual va ijtimoiy funksiyalari, shuningdek, milliy ongni ifodalashdagi roli ilmiy jihatdan yoritiladi. Maqolada Fitrat ijodida lirik qahramonning ko‘proq ma’rifatparvar, tafakkurga asoslangan va publitsistik yo‘nalishga yaqin obraz sifatida shakllanishi tahlil qilinadi. Cho‘lpon lirikasida esa lirik qahramonning hissiylik, ramziylik va chuqur psixologizm asosida yaratilgani, uning ichki kechinmalar orqali millat dardini ifodalashi ochib

beriladi. Shu asosda har ikki ijodkorda lirik qahramonning milliy uyg‘onish, ozodlik va inson qadr-qimmatini ulug‘lash g‘oyalarini aks ettirishdagi umumiy va farqli jihatlari aniqlanadi. Shuningdek, tadqiqotda Jadidchilik mafkurasining badiiy ifodasi, lirik qahramon orqali jamiyat muammolarini aks ettirish usullari, hamda badiiy uslub (publitsistiklik va poetiklik, mantiq va hissiyot uyg‘unligi) masalalari ham ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida Fitrat va Cho‘lpon ijodida lirik qahramon timsoli turli badiiy shakllarda ifodalansa-da, ularning mazmunan yagona maqsad – millatni uyg‘otish, erkinlik g‘oyasini targ‘ib qilish va ma’naviy yuksalishga yetaklash – yo‘lida uyg‘unlashgani ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: lirik qahramon, jadidchilik, milliy uyg‘onish, psixologizm, ma’rifat**.**

ГАРМОНИЯ ОБРАЗА ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФИТРАТА И ЧОЛПАНА

Аннотация. В данной статье на сравнительно-аналитической основе исследуются художественно-эстетические характеристики образа лирического героя и их гармония на примере произведений известных представителей джадидской литературы – Абдурауфа Фитрата и Абдулхамида Чулпона. Исследование научно освещает формирование лирического героя, его индивидуальные и социальные функции, а также его роль в выражении национального самосознания. В статье анализируется формирование лирического героя в творчестве Фитрата как более просветительского образа, основанного на осмыслении и близкого к публицистическому направлению. В лирике Чулпона раскрывается, что лирический герой создается на основе эмоциональности, символизма и глубокого психологизма, и что он выражает боль нации через внутренние переживания. На этой основе выявляются общие и различные аспекты лирического героя у обоих авторов в отражении идей национального пробуждения, свободы и прославления человеческого достоинства. В исследовании также рассматривается художественное выражение идеологии джадидизма, методы отражения социальных проблем через лирического героя и вопросы художественного стиля (гармония публицистичности и поэтичности, логики и эмоциональности). В результате анализа научно обосновано, что, хотя образ лирического героя в произведениях Фитрата и Чулпона выражен в различных художественных формах, их содержание объединено единой целью – пробуждением нации, продвижением идеи свободы и духовным возвышением.

Ключевые слова*: лирический герой, джадидизм, национальное возрождение, психологизм, просвещение.*

THE HARMONY OF THE IMAGE OF THE LYRIC HERO IN THE WORKS OF FITRAT AND CHOLPAN

Abstract. This article studies the artistic and aesthetic characteristics of the image of the lyric hero and their mutual harmony in the works of the great representatives of Jadid literature – Abdurauf Fitrat and Abdulhamid Cholpon – on a comparative-analytical basis. The study scientifically illuminates the formation of the lyric hero, his individual and social functions, as well as his role in expressing national consciousness. The article analyzes the formation of the lyric hero in Fitrat's work as an image that is more enlightening, based on thought and close to the publicist direction. In Cholpon's lyrics, it is revealed that the lyrical hero is created on the basis of emotionality, symbolism and deep psychology, and that he expresses the pain of the

nation through internal experiences. On this basis, the common and different aspects of the lyrical hero in both creators in reflecting the ideas of national awakening, freedom and glorification of human dignity are identified. The study also examines the artistic expression of the ideology of Jadids, the methods of reflecting social problems through the lyric hero, and the issues of artistic style (the harmony of publicism and poetics, logic and emotion).

As a result of the article, it is scientifically substantiated that although the image of the lyrical hero in the works of Fitrat and Cholpon is expressed in various artistic forms, their content is unified towards a single goal - awakening the nation, promoting the idea of freedom and leading to spiritual elevation.

Keywords: lyric hero, Jadids, national revival, psychology, enlightenment

XX asr boshlarida o‘zbek adabiyotida yuzaga kelgan tub burilishlar, avvalo, Jadidchilik harakati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda badiiy tafakkur markaziga yangi tipdagi lirik qahramon olib chiqildi. Endilikda u shunchaki shaxsiy kechinmalar ifodachisi emas, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi, milliy o‘zlikni anglashga undovchi faol subyektga aylandi.

Abdurauf Fitrat ijodida lirik qahramon, avvalo, ma’rifatparvar ziyoli timsolida namoyon bo‘ladi. U jamiyatdagi tanazzul sabablarini chuqur anglaydigan, ularni tahlil qiladigan va muayyan yechimlar taklif etadigan ongli shaxsdir. Fitrat asarlarida bunday qahramonning asosiy vazifasi – xalqni jaholat va qoloqlikdan chiqarish, ilm-ma’rifatga yo‘naltirishdan iborat. Shu bois uning lirik qahramoni ko‘pincha murojaat, da’vat, tanqid va nasihat ohangida so‘zlaydi. Bu obrazda individual hissiyotdan ko‘ra ijtimoiy mas’uliyat ustuvor bo‘lib, u millat taqdiri uchun kuyuvchi, kelajak haqida qayg‘uruvchi yetakchi kuch sifatida gavdalanadi. Fitratning badiiy tafakkurida lirik qahramon – bu ma’rifat vositasida jamiyatni o‘zgartirish mumkinligiga ishongan idealistik obraz ekanligini uning ijodidagi she’rlar misolida ko‘rish mumkin.

Bunga qarama-qarshi emas, balki uni to‘ldiruvchi tarzda, Abdulhamid Cho‘lpon ijodida lirik qahramon yanada ichki, psixologik va hissiy qatlamda ochiladi. Cho‘lpon she’riyatida qahramon tashqi faoliyatdan ko‘ra ichki kechinmalar orqali milliy fojiani ifodalaydi. Uning qalbida ozodlikka intilish, erksizlikdan iztirob, vatan taqdiri uchun qayg‘u va umid bir paytda yashaydi. Shu sababli Cho‘lpon lirik qahramoni ko‘proq iztirob chekadi, savollar beradi, ba’zan umidsizlikka tushadi, ammo baribir erkinlik orzusidan voz kechmaydi. Bu obraz orqali shoir mustamlaka sharoitidagi inson ruhiyatini, uning ichki qarama-qarshiliklarini nihoyatda nozikligini lirizm bilan tasvirlaydi.

Har ikkala ijodkorda ham lirik qahramonning asosiy vazifasi – milliy uyg‘onish g‘oyasini ifodalashdir. Biroq bu g‘oya turli badiiy shakllarda namoyon bo‘ladi:

– Fitratda u faol, tashqi harakatga undovchi, ma’rifiy kurashchi sifatida;

– Cho‘lponda esa ichki iztirob orqali uyg‘otuvchi, ruhiy isyon ifodachisi sifatida ko‘rinadi.

Shu jihatdan qaraganda, Fitrat va Cho‘lpon ijodidagi lirik qahramonlar bir-birini inkor etmaydi, balki o‘zaro to‘ldiradi. Ularning uyg‘unligi shundaki, har ikkisi ham millatning bir xil tarixiy taqdirini turli badiiy prizma orqali aks ettiradi: biri ongni uyg‘otsa, ikkinchisi qalbni junbishga keltiradi.

Natijada, bu ikki yo‘nalish birlashib, o‘zbek adabiyotida milliy uyg‘onish g‘oyasining yanada mukammal va ko‘p qirrali badiiy ifodasini yuzaga keltiradi.

Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lpon ijodida lirik qahramon ruhiyati tasviri o‘zbek adabiyotida psixologizmning yangi bosqichini boshlab bergan muhim hodisalardan biridir. Har ikkala adib inson ichki dunyosini tasvirlash orqali jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy muammolarni ochib berishga erishadi, biroq ularning badiiy yondashuvi turlicha.

Birinchidan, Fitrat ijodida lirik qahramonning ruhiy olami tafakkur va mantiqqa asoslangan psixologizm orqali ochiladi. Uning qahramoni voqelikni hissiyot bilan emas, balki tahlil va xulosa orqali anglaydi. Masalan, Fitratning “O‘zbek yoshlariga murojaat” asarida qahramon jamiyatdagi qoloqlik sabablarini chuqur mulohaza qiladi, millat istiqboli haqida fikr yuritadi [Fitrat A., 1998: 13]. Bu yerda ichki kechinma individual iztirob emas, balki ijtimoiy ong shaklida namoyon bo‘ladi ya’ni poetik obrazlardan ko‘ra, da’vat, tahlil va mantiqiy xulosa ustuvor. Abdurauf Fitrat lirikasining asosiy xususiyati uning publitsistik-falsafiy yo‘nalishga yaqinligi bilan belgilanadi. Unda badiiy tasvir vositalari mustaqil estetik maqsad emas, balki g‘oyani kuchli va ta’sirchan yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu bois Fitrat asarlarida lirik qahramon ko‘proq fikrlovchi, tahlil qiluvchi va jamiyatni o‘zgartirishga da’vat etuvchi obraz sifatida namoyon bo‘ladi.

Avvalo, Fitrat ijodida murojaat (apostrofa) uslubi alohida o‘rin tutadi. Masalan, “O‘zbek yoshlariga murojaat” asarida lirik qahramon bevosita yosh avlodga yuzlanadi. Ularning ongini uyg‘otish maqsadida “Ey yoshlar!” kabi undovlar, “Qachongacha jaholatda qolamiz?” kabi ritorik savollar, takroriy chaqiriqlar orqali ta’sir kuchini oshiradi [Fitrat A., 1998: 15]. Bu uslub o‘quvchini passiv kuzatuvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Ya’ni, Fitrat uchun badiiy matn – bu faqat tasvir emas, balki ijtimoiy harakatga undovchi nutq shaklidir.

Ikkinchidan, Fitrat lirikasida antiteza (qarama-qarshilik) keng qo‘llanadi. U jamiyatdagi muammolarni keskinroq ko‘rsatish uchun ikki qarama-qarshi tushunchani yonma-yon qo‘yadi, xususan, jaholat ↔ ma’rifat, zulmat ↔ yorug‘lik, qullik ↔ erkinlik.

Masalan, jaholat “qorong‘u tun” sifatida, ilm esa “yorug‘ tong” sifatida tasvirlanadi [Fitrat A., 2000: 28]. Bu qarama-qarshilik orqali o‘quvchi ongida aniq tanlov zarurati paydo bo‘ladi. Natijada badiiy tasvir g‘oyaviy keskinlikni kuchaytiradi.

Qolaversa, Fitrat uslubida publitsistik ohang ustuvor. Uning ko‘plab she’riy va nasriy matnlarida tanqid (jamiyat illatlarini fosh etish), da’vat (islohotga chorlash), muhokama (ijtimoiy muammolarni tahlil qilish) elementlari birgalikda qo‘llanadi.

Masalan, u millatning orqada qolish sabablarini sanab o‘tib, shu zahoti yechim ham taklif qiladi. Bu esa uning lirik qahramonini oddiy kuzatuvchi emas, balki faol islohotchi sifatida ko‘rsatadi.

Shuningdek, Fitrat ijodida ramziy umumlashtirish muhim o‘rin tutadi. U konkret hodisalarni umumlashgan obrazlar orqali beradi, “millat” - yagona organizm sifatida, “uyqu” – jaholat ramzi sifatida, “uyg‘onish” - ma’rifat va erkinlik timsoli sifatida.

Masalan, “uyqudagi xalq” obrazi orqali u butun jamiyatning passiv holatini ifodalaydi. “Uyg‘onish” esa nafaqat jismoniy, balki ma’naviy va intellektual uyg‘onish ma’nosini anglatadi [Cho’lpon A., 2005: 23]. Shuningdek, Fitratda ichki monolog va mantiqiy tahlil ham badiiy uslubning muhim qismi hisoblanadi. Qahramon ko‘pincha o‘z-o‘ziga savol beradi, muammoni tahlil qiladi va xulosaga keladi. Bu usul orqali o‘quvchi ham fikrlash jarayoniga jalb qilinadi.

Shunday qilib, Fitrat lirikasida badiiy uslubning asosiy xususiyatlari – murojaat, antiteza, publitsistik ohang va ramziy umumlashtirish – bir maqsadga xizmat qiladi: g‘oyani aniq, keskin

va ta’sirchan yetkazish. Shu sababli uning lirik qahramoni hissiyotdan ko‘ra tafakkurga tayanadi va o‘quvchini ongli ravishda o‘zgarishga undaydi.

Shuningdek, Fitratning dramatik va publitsistik asarlarida ham qahramonlar ko‘pincha ichki monolog orqali o‘z ruhiy holatini ifodalaydi. Masalan, “Abulfayzxon” dramasi qahramonlarida ichki ziddiyat, qaror qabul qilish jarayoni va tarixiy mas’uliyat hissi psixologik tahlil orqali beriladi [Fitrat A., 2000: 48]. Bu esa Fitrat ijodidagi psixologizmning ratsional va ijtimoiy xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi.

Abdulhamid Cho'lpon lirikasida badiiy uslubning markazida poetik tasvir, ramziylik va chuqur hissiylik turadi. U fikrni bevosita bayon etmaydi, balki obrazlar, ramzlar va ichki kechinmalar orqali ifodalaydi. Shu jihatdan uning lirik qahramoni o‘quvchiga da’vat qilmaydi, balki uni his qilishga, ruhiy jihatdan hamnafas bo‘lishga undaydi. Uning ijodida psixologizm butunlay boshqacha – u chuqur lirizm va hissiy dramatizm orqali ifodalanadi. Cho‘lponning she’rlarida lirik qahramon qalbi nozik kechinmalar, iztirob va umidlar bilan to‘la. Yana bir muhim jihat – Cho‘lpon lirikasida metafora va personifikatsiya (jonlantirish) keng qo‘llanadi. Masalan, “Ko‘ngil” she’rida yurak (ko‘ngil) tirik mavjudot sifatida tasvirlanadi: u iztirob chekadi, sog‘inadi, umid qiladi [Fitrat A., 2005: 23]. Bu usul orqali ichki kechinmalar aniq va jonli ko‘rinishga ega bo‘ladi. Natijada o‘quvchi qahramon holatini nafaqat tushunadi, balki uni his etadi. Ushbu she’ri orqali qahramonning ichki holati bevosita yurak kechinmalari orqali tasvirlanadi: inson qalbidagi iztirob va umidsizlik umumlashgan holda beriladi.

Avvalo, Cho‘lpon ijodida ramz (simvol) yetakchi badiiy vositalardan biridir. Uning “Buloqlar” she’rida tabiat obrazlari orqali qahramon ruhiyati ifodalanadi: buloq – bu erkinlik timsoli, uning oqishi esa ozodlikka intilayotgan qalbning ramziy ifodasidir. Bu kabi misollarda psixologizm tashqi voqelikdan emas, balki ichki hissiyotlar oqimi va poetik ramzlar orqali ochiladi. Buloqning to‘xtovsiz oqishi – bu erkinlikka intilayotgan qalbning ramziy ifodasidir [Cho’lpon A., 2005: 42]. Shu orqali shoir ochiq aytmasdan, mustamlaka sharoitidagi xalqning ozodlikka bo‘lgan ehtiyojini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Cho‘lpon ijodida tabiat obrazlari muhim badiiy vosita hisoblanadi. Tun – g‘am, iztirob va erksizlik ramzi, Oy – umid va orzu ifodasi, Shamol – ichki bezovtalik yoki o‘zgarish timsoli sifatida qo‘llanadi.

Masalan, ko‘plab she’rlarida tun tasviri orqali qahramonning ruhiy zulmati beriladi, tong esa umid va yangilanish belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu tasvirlar orqali shoir inson ruhiyati va ijtimoiy holatni uyg‘un holda ifodalaydi.

Bundan tashqari, Cho‘lpon lirikasida takror va ritm muhim ahamiyat kasb etadi. Muayyan so‘z yoki iboralarning takrorlanishi hissiy zo‘riqishni kuchaytiradi, iztirob yoki sog‘inchni chuqurlashtiradi, she’rning musiqiyligini oshiradi.

Yana bir muhim xususiyat – lirik monolog. Cho‘lpon she’rlarida qahramon ko‘pincha o‘z-o‘zi bilan “suhbat” qiladi. Bu ichki monolog orqali lirik qahramonning iztirobi, orzulari, umidsizlik va umid o‘rtasidagi kurashi ochiladi. Cho‘lpon lirikasida badiiy uslub obrazlilik, ramziylik va hissiylikka asoslanadi. U bevosita da’vatdan ko‘ra, o‘quvchining qalbiga ta’sir qilishni maqsad qiladi. Shu bois uning lirik qahramoni orqali ifodalangan g‘oyalar o‘quvchi ongiga emas, avvalo ruhiyatiga ta’sir etadi. Bu esa Cho‘lpon ijodini o‘zbek adabiyotida chuqur lirik va emotsional yo‘nalishning yorqin namunasi sifatida belgilaydi.

Shunday qilib, har ikkala adib ijodida muhim uyg‘unlik mavjud, ular inson ruhiyatini tasvirlash orqali jamiyat muammolarini yoritib berishadi. Xususan, Fitrat qahramoni jaholat

sabablarini tahlil qilib, yechim izlasa, Cho‘lpon qahramoni esa shu holat tufayli ezilgan qalb iztirobini namoyon qiladi. Natijada biri muammoni anglatadi, ikkinchisi esa uni his qildiradi. Fitrat bu g‘oyalarni ochiq da’vat va ijtimoiy fikr orqali ilgari sursa, Cho‘lpon ularni ramziy obrazlar va ichki kechinmalar orqali ifodalaydi. Natijada Fitrat o‘quvchini fikrlashga undasa, Cho‘lpon esa uni his qilishga majbur etadi.

Aynan shu ikki yo‘nalishning uyg‘unligi lirik qahramon timsolining mukammallashuviga olib keladi. Chunki milliy uyg‘onish faqat tafakkur yoki faqat hissiyot bilan emas, balki ularning birligi orqali amalga oshadi.

Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho‘lpon ijodi o‘zbek adabiyotida badiiy uslub rang-barangligini namoyon etuvchi muhim bosqichdir. Ularning lirikasida badiiy ifoda vositalari, uslubiy yo‘nalish va tasvir usullari turlicha bo‘lsa-da, umumiy maqsad – milliy ongni uyg‘otish va inson ruhiyatini ochish – jihatidan uyg‘unlik mavjud.

Adabiyotlar

1. Fitrat A. *O‘zbek yoshlariga murojaat*. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 12–15.
2. Fitrat A. *Abulfayzxon*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2000. – B. 45–52.
3. Fitrat A. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Fan, 2000. – B. 25–30.
4. Karimov N. *XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
5. Qo‘shjonov M. *O‘zbek adabiyotida psixologizm*. – Toshkent: Fan, 2002.
6. Rasulov A. *O‘zbek adabiyotida badiiy tafakkur taraqqiyoti*. – Toshkent: Fan, 2006.
7. Solijonov Y. *Jadid adabiyoti va milliy uyg‘onish*. – Toshkent: Fan, 2010.
8. Sharafiddinov O. *Cho‘lpon hayoti va ijodi*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
9. Cho‘lpon A. *Ko‘ngil (she’r)* // Asarlar. – Toshkent: Sharq, 2005. – B. 23.
10. Cho‘lpon A. *Buloqlar (she’r)* // Asarlar. – Toshkent: Sharq, 2005. – B. 41–42.

FITRATNING IMLOSHUNOS SHOGIRDI – XOLID SAIDNING TARJIMA MAKTABI

G‘ulomova Munisa Umidovna
O‘zbekiston Milliy universiteti
Adabiyotshunoslik (o‘zbek adabiyoti)
magistratura mutaxassisligi

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek jadid adibi va olimi Xolid Said Xo‘jayevning ilmiy–ijodiy faoliyati, xususan tarjimonlik mahorati tahlilga tortiladi. Xolid Said jadidchilik harakatining yetakchilaridan biri Abdurauf Fitraning tavsiyasi bilan Istanbul universitetiga o‘qishga borgan, tahsildan so‘ng vatanga qaytishning imkoni bo‘lmaganligi tufayli Ozarboyjon (Boku) da ilmiy–ijodiy faoliyatini davom ettirgan. 1926-yilgi Birinchi Turkologiya Konferensiyasining tashkilotchilaridan biri bo‘lgan, lotin imlosiga o‘tish komissiyasining a’zosisi sifatida bu jarayonni tezlashtirgan. Tarjimon sifatida Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk”, Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” asarlarini Ozarboyjon tiliga tarjima qilgan. Maqolada uning tarjimonlik mahorati o‘rganiladi.

Kalit sozlar. *Tarjima, Birinchi Turkologiya, lotin, roman, an'anaviy atama, ilmiy, metod, semantik xususiyat, alifbo, naturalistik.*

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ШКОЛА УЧЕНИКА ФИТРАТА ХАЛИДА САИДА В ОБЛАСТИ ОРФОГРАФИИ

Аннотация: В статье анализируется научно-творческая деятельность узбекского джадидского писателя и учёного Халида Саида Ходжаева, в частности его переводческое мастерство. Халид Саид, по рекомендации одного из лидеров джадидского движения Абдурауфа Фитрата, поступил на обучение в Стамбульский университет. В связи с невозможностью возвращения на родину после завершения обучения он продолжил свою научно-творческую деятельность в Азербайджане (Баку). Он был одним из организаторов Первой тюркологической конференции 1926 года, а также, будучи членом комиссии по переходу на латинскую графику, способствовал ускорению данного процесса. В качестве переводчика он перевёл на азербайджанский язык произведения Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" и Абдуллы Кадыри "Минувшие дни". В статье исследуется его переводческое мастерство.

Ключевые слова. *Перевод, Первая тюркологическая конференция, латиница, роман, традиционный термин, научный метод, семантические особенности, алфавит, натуралистический подход.*

THE TRANSLATION SCHOOL OF KHALID SAID, A DISCIPLE OF FITRAT AND A SCHOLAR OF ORTHOGRAPHY

Annotation. The article analyzes the scientific and creative activity of the Uzbek Jadid writer and scholar Khalid Said Khojaev, with particular emphasis on his translation skills. Khalid Said, upon the recommendation of one of the leading figures of the Jadid movement, Abdurauf Fitrat, went to study at Istanbul University. Due to the impossibility of returning to his homeland after completing his studies, he continued his scientific and creative work in Azerbaijan (Baku). He was one of the organizers of the First Turkological Conference in 1926 and, as a member of the commission on the transition to the Latin script, contributed to accelerating this process. As a translator, he rendered into Azerbaijani the works "Diwan Lughat al-Turk" by Mahmud Kashgari and "Bygone Days" by Abdulla Qodiriy. The article examines his translation mastery.

Keywords. *Translation, First Turkological Conference, Latin script, novel, traditional term, scientific method, semantic features, alphabet, naturalistic approach.*

Kirish. Xolid Said Xo'jayev asarlarining katta qismi bugungi kungacha yetib kelmagan bo'lsa-da, uning nihoyatda keng va serqirra ijodiy faoliyatga ega bo'lganini inkor etib bo'lmaydi. U ilmiy faoliyat bilan bir qatorda badiiy ijod hamda tarjima faoliyati bilan ham shug'ullangan. Adibning badiiy asarlaridan biri "Yangi alifbo yo'llarida eski xotira tuyg'ularim"[87] nomi ostida yoziladi. Bu asar orqali olim "Harf inqilobining solnomachisi"[88] deb ta'riflanadi. Xolid Saidning ilmiy asarlaridan biri "Usmonli, O'zbek, Qozoq lahjalarining muqoyasali sarfi"

[87] Mustafa Toker "Halid Said Hocayev ve yeni elifba yollarinda eski hatira ve duygularım adli eseri"//turk,2011.
[88] Ali Şamil Hüseyinoğlu. Harf İnkılâbının Salnamecisi – Halid Said Hocayev // I.Uluslararası Kitle iletişim Araşlarında Türkçenin kullanımı bilgi şöleninin bildirileri. – Kırıkkale, 2011. – B. 675.

kitobi hisoblanadi. “Lotin alifbosiga o‘tish uchun katta sa’y-harakatlar qilgan Xolid Said “Bokuda bo‘lib o‘tadigan turkologlar qurultoyi” oldida o‘zining “Usmonli, o‘zbek va qozoq shevalarining qiyosiy morfologiyasi” kitobini arab alifbosida nashr ettirdi. Ot, sifat, olmosh, fe’l va ergash gaplarga oid bo‘limlardan tashkil topgan 110 betlik kitobning birinchi sahifasida quyidagi jumlalar berilgan: “Turk tilining turli shevalaridan tanlab, barcha turkiy xalqlar tushunadigan umumiy til yarata olamizmi?”[89] Xolid Saidning yana bir ilmiy – faoliyatlaridan biri bu – tajimonlik. Xususan, 1935-yilda Ag‘axan Talishinski tomonidan tibbiyot sohasiga bag‘ishlab yozilgan “Travmatologiya”[90] nomli darslik ham Xolid Said Xo‘jayev tomonidan rus tilidan ozarbayjon tiliga tarjima qilingan. 1935-yilda travmatologik jarrohlik masalalariga bag‘ishlangan mazkur kitob nashr etilgan bo‘lib, u ushbu yo‘nalishda ozarbayjon turkchasida chop etilgan ilk ilmiy manbalardan biri hisoblangan. Bundan tashqari, adibning Turk xalqining durdona asarlaridan biri Rashot Nuri Guntekinning “Choliqushi” romani (1933)[91] ham shular sirasiga kiradi.

Muhokama. Tarjima faoliyatining ahamiyati haqida so‘z yuritilar ekan, G‘arb tarixiy adabiyotining adabiyotda bunday yuksak darajaga erishishining asosiy sababi qadimgi Rim va Yunon adabiyotini o‘z tillariga tarjima qilganliklari bilan bog‘liqdir. Ya’ni tarjima faqatgina alohida xalqlar adabiyoti bilan tanishish vositasi bo‘lib qolmay, balki jahon xalqlari adabiyoti va madaniyatini o‘zlashtirish hamda undan ijodiy ilhom olish imkonini ham yaratadi. Shubhasiz, bu jarayon har bir xalqning madaniy rivojlanishi, taraqqiyoti hamda uning hayot va jamiyatga bo‘lgan qarashlarining shakllanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tarjima jarayoni oddiy til bilish bilan cheklanmaydigan murakkab ijodiy faoliyat hisoblanadi. Bu sohada tarjimonning kasbiy mahorati nafaqat tanlangan asarning mazmunini anglashda, balki uni qanday uslubda va qanday metod asosida boshqa tilga ko‘chirishida ham namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, Xolid Said Xo‘jayev tarjima jarayonining murakkabligi haqida fikr bildirar ekan, “Devonu lug‘otit turk”[92] asarini tarjima qilish uchun faqat arab tilini yoki arab madaniyatini bilish yetarli emasligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, XI asrda qo‘llangan turkiy so‘zlarning o‘sha davr arab tilidagi izohlarini zamonaviy turkiy til vositasida ifodalash tarjimon oldida qator murakkab vazifalarni yuzaga keltiradi.

Darhaqiqat, bunday holatda tarjimon nafaqat til tarixini chuqur o‘rganishi, balki tilning semantik xususiyatlari va tarixiy ruhini ham anglab yetishi lozim. Aks holda, amalga oshirilgan tarjima mazmuniy jihatdan to‘liq bo‘lmasligi yoki ayrim nuqsonlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Afsuski, Xolid Said Xo‘jayev tomonidan turkiy tilga moslashtirilgan tarjimalarning faqat kichik bir qismi bizgacha yetib kelgan. Jumladan, Abdulla Qodiriy qalamiga mansub “O‘tgan kunlar” romani (1928) hamda Rashot Nuri Guntekinning “Choliqushi” romani (1933) shular sirasiga kiradi.

[89] Timur Kocaoğlu “Halid Said Hocayev” Turk dunyasi ve edebiyati, 2010 . – B. 8.
[90] Turan Azər. Xalid Səid Xocayev – şəhid türkşünas // Bakı, Elm və Təhsil, 2009. - 217 s.
[91] Güntəkin Rəşad Nuri. Çalıquşu. (Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıran Xalid Səid). –Bakı: Azərnəşr, 1930. – B 194
[92] Х.С.Ходжаев. “Дивани лугати-тюрк” Махмуда Кашгарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, серия лингвистическая, Баку: 1936, № 31, -В 105-112

Bundan tashqari, olimning qizi Behija Talishinskayaning xotiralarida qayd etilishicha, 1935-yilda Ag‘axan Talishinski tomonidan tibbiyot sohasiga bag‘ishlab yozilgan “Travmatologiya”[93] nomli darslik ham Xolid Said Xo‘jayev tomonidan rus tilidan ozarbayjon tiliga tarjima qilingan. 1935-yilda travmatologik jarrohlik masalalariga bag‘ishlangan mazkur kitob nashr etilgan bo‘lib, u ushbu yo‘nalishda ozarbayjon turkchasida chop etilgan ilk ilmiy manbalardan biri hisoblangan. Biroq kitob muallif tomonidan rus tilida yozilgan bo‘lib, uning ozarbayjon tilidagi tarjimasi Xolid Said tomonidan amalga oshirilgan. Shunga qaramay, bu haqida kitobning o‘zida tarjimon nomi alohida ko‘rsatilmagan.

Mazkur tarjimaning Xolid Said Xo‘jayevga tegishli ekanligi mantiqan asosli ko‘rinadi. Buning sababi shundaki, u nafaqat tajribali tarjimon bo‘lgan, balki bir muddat Turkiyada tibbiyot yo‘nalishida uch yil davomida ta’lim olgan. Biroq ushbu tarjima uning nomi bilan rasmiy manbalarda qayd etilmaganligi sababli, bu ma’lumot asosan xotiralar va og‘zaki guvohliklar orqali bizgacha yetib kelgan. Qiziqarli jihati shundaki, Xolid Said Xo‘jayev ozarbayjon tiliga moslashtirgan barcha asarlarini doimo “tarjima” sifatida taqdim etmagan. U turkiy xalqlar adabiyotiga mansub asarlarni ozarbayjon tiliga moslashtirar ekan, ularning muqovasi yoki izohlarida odatda “Ozarbayjon tiliga moslashtirgan” kabi iboralardan foydalangan. Biroq rus yoki arab tilidan o‘girilgan asarlar ustida esa “tarjimon” yoki “tarjima qilgan” kabi an’anaviy atamalarni qo‘llagan.

Bizningcha, bunday yondashuv ma’lum darajada asosli hisoblanadi. Chunki turkiy tillar o‘rtasidagi yaqinlik sababli ularni bir-biridan “to‘liq tarjima qilish” masalasi nisbiy xarakterga ega. Masalan, Rashot Nuri Guntekinning “Choliqushi” romani turk tilida yozilgan bo‘lsa-da, uni ma’lum darajada tarjimasiz ham tushunish mumkin. Ayniqsa, XX asrning 1920-yillaridagi ziyolilar va turkolog olimlar orasida turkiy tillar o‘rtasidagi o‘zaro tushunarlilik darajasi ancha yuqori bo‘lgan.

Shu bois turkolog olimlar Birinchi Turkologiya Qurultoyi jarayonida ham yagona alifbo hamda umumturkiy adabiy til yaratish g‘oyasini ilgari surgan edilar. Ularning maqsadi barcha turkiy xalqlar uchun tushunarli bo‘lgan umumiy til va yozuv tizimini shakllantirishdan iborat edi. Biroq bu g‘oya asosan orzu darajasida qolib ketdi, chunki Sovet imperiyasi bunday tashabbuslarning amalga oshishiga yo‘l qo‘ymadi. Shunga qaramay, o‘sha davr turkiy ziyolilarining aksariyati bir-birining tilini bemalol tushunibgina qolmay, hatto o‘sha tillarda ijod qilish qobiliyatiga ham ega edilar.

Xolid Said Xo‘jayevning yondashuvi ilmiy jihatdan asosli ko‘rinadi. U turkiy xalqlar o‘rtasidagi yaqinlikni faqat til qarindoshligida emas, balki ularning adabiy va madaniy aloqalarida ham ko‘rgan. Ana shu aloqalarni yanada rivojlantirish maqsadida u Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanini o‘zbek tilidan ozarbayjon tiliga moslashtirgan.

Xolid Said o‘z an’anasiga sodiq qolgan holda, Rashod Nuri Guntekinning “Choliqushi” romanini ham Turkiya turkchasidan ozarbayjon tiliga o‘girganida asar ustida “tarjima qildi” yoki “tarjimon” degan iboralarni qo‘llamagan, balki buning o‘rniga “Chevirgani Xolid Said” iborasini ishlatgan. Biroq “Devonu lug‘otit turk” asari bilan bog‘liq yozishmalarida yoki maqolalarida u “chevirgani” o‘rniga “tarjima qilgan” iborasidan foydalangan. Bizningcha, bunday yondashuv muallifning til va tarjima masalasiga bo‘lgan ilmiy qarashlarini aks ettiradi hamda u o‘z nuqtayi nazarida ma’lum darajada haqli edi. Xolid Said Xo‘jayev tomonidan bizgacha

[93] Turan Azər. Xalid Səid Xocayev – şəhid türkşünas // Bakı, Elm və Təhsil, 2009. - 217 s.

yetib kelgan ilk tarjima asarlardan biri Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” nomli tarixiy romanidir. “O‘tkan kunlar” romani dastlab 1922-yildan boshlab O‘zbekistonda nashr etilgan “Inqilob” jurnalida qismlarga bo‘linib chop etilgan, 1926-yilda esa alohida kitob sifatida nashr qilingan. Asar nomidan ham ko‘rinib turibdiki, unda o‘tmish voqealari, o‘zbek xalqining tarixiy hayoti va o‘sha davrning murakkab ijtimoiy jarayonlari badiiy tasvirlangan. Asar muqaddimasida muallif yangi davr adabiyoti haqida fikr yuritar ekan, zamon o‘zgarishi bilan birga adabiyot ham yangilanishi zarurligini ta’kidlaydi. U o‘z romanini yangi davr romanchiligi bilan tanishish yo‘lidagi dastlabki tajriba sifatida baholaydi.

Muallifning fikricha, o‘tmishni bilish kelajakni anglashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli u asar syujetini tarixning nisbatan yaqin, ammo murakkab va ziddiyatli davrlaridan – xonliklar zamonidan bo‘lganini qayd etadi. Sovet davri mafkurasi sharoitida bunday tarixiy mavzular ko‘pincha o‘tmishdagi ijtimoiy tengsizlik va zulmni tasvirlash orqali talqin etilgan. Shu bois, ayrim tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, Xolid Said Xo‘jayevning mazkur asarni ozarbayjon tiliga yetkazishida sovet mafkuraviy siyosatining ham ma’lum darajada ta’siri bo‘lgan.

Asarning ozarbayjon tilidagi nashriga yozilgan so‘zboshi ham bu holatni bilvosita tasdiqlaydi. Mazkur muqaddimada asarning o‘zbek xalqining ijtimoiy hayoti, turmush tarzi va tarixiy tajribasini aks ettirishdagi ahamiyati alohida ta’kidlangan. Shuningdek, o‘zbek va ozarbayjon xalqlari o‘rtasidagi madaniy yaqinlikni mustahkamlash nuqtayi nazaridan ham roman nashrining muhimligi qayd etilgan.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Xolid Said Xo‘jayev ushbu asarni ozarbayjon tiliga o‘girish jarayonida faqat tarjimon sifatida emas, balki adabiyotshunos va tanqidchi sifatida ham faoliyat yuritgan. U roman tahlilida muallif ayrim hollarda tarixiy shaxslar va voqealarni tasvirlashda ortiqcha tafsilotlarga berilib ketganini qayd etadi. Shu bilan birga, ayrim sahnalarning takroriy bayon qilinishi ham asarning kompozitsiyasiga ta’sir ko‘rsatganini ta’kidlaydi. Tarjimon mazkur kamchiliklarni hisobga olib, asarni ozarbayjon tiliga moslashtirish jarayonida ayrim epizodlarni qisqartirgan hamda matnni badiiy jihatdan yanada silliq shaklga keltirishga harakat qilgan.

Demak, Xolid Said Xo‘jayev bu roman ustida ishlash jarayonida faqat tarjima bilan cheklanmay, uni ma’lum darajada tahrir qilgan va badiiy mukammalligini oshirishga intilgan. Afsuski, keyinchalik ham Xolid Said Xo‘jayev, ham Abdulla Qodiriy siyosiy repressiyalar qurboni bo‘lganidan so‘ng mazkur tarjima qayta nashr etilmagan va boshqa ko‘plab asarlar qatori sovet totalitar tizimi davrida unutilib ketgan. Xolid Said nafaqat mohir tarjimon, balki chuqur bilimga ega adabiyotshunos ham bo‘lgan. U romanning uslubini realist, ayrim o‘rinlarda esa naturalistik tasvir usullariga yaqin deb baholaydi va bu asar orqali realizm unsurlari o‘zbek adabiyotiga kirib kelganini ta’kidlaydi. Hatto u Abdulla Qodiriyni o‘zbek adabiyotidagi muhim islohotchi sifatida baholab, uni Mirzo Fatali Axundzada bilan qiyoslaydi.

Umuman olganda, Xolid Said Xo‘jayev ilmiy, badiiy va tarjima faoliyatida ko‘plab muhim yangiliklarga asos solgan olimlardan biri hisoblanadi. Masalan, Ozarbayjonda turk alifbosida chop etilgan ilk kitoblardan birining muallifi ham aynan u bo‘lgan. Shuningdek, u turkiy xalqlar o‘rtasida lotin alifbosini joriy etish harakati, bu jarayonning murakkabliklari hamda turli fikr qarama-qarshiliklarini ilmiy jihatdan batafsil yoritgan tadqiqotchilardan biridir. Bundan tashqari, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari hamda Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romani bilan ozarbayjon o‘quvchisini tanishtirgan ilk tadqiqotchilardan biri ham aynan Xolid Said bo‘lgan. Rashod Nuri Guntekinning “Choliqushi”

romanini ozarbayjon o‘quvchisiga yetkazish masalasiga munosabat bildirgan filologiya fanlari doktori Almaz Ulvi bu borada qiziqarli fikrlarni ilgari suradi. Uning ta’kidlashicha, Xolid Said go‘yo Turkiyada tahsil olgan yillaridagi ma’naviy qarzdorlikni ado etgandek bo‘lib, mashhur “Choliqushi” romanini ozarbayjon kitobxonlariga taqdim etish orqali bu vazifani amalga oshirgan[94].

Mazkur asar 1930-yilda “Azərnəşr” nashriyotida chop etilgan bo‘lib, xuddi Abdulla Qodiriyning O‘tgan kunlar romanida bo‘lgani kabi, uning tahriri ham Hanafi Zeynalli tomonidan amalga oshirilgan. Har ikki asar nafaqat mazmunan jozibadorligi bilan, balki tarjimaning yuqori darajadagi badiiy va professional sifati bilan ham ajralib turadi. Tarjima matni shu qadar ravon va tabiiy ifodalanganki, uni asl nusxadan farqlash deyarli qiyin. Bu holat, avvalo, tarjimonning turk tafakkuri, uning ruhiy va madaniy nozikliklarini chuqur anglagani hamda turk madaniyatiga samimiy yaqinligi bilan izohlanadi.

“Devoni lug‘otit turk” asarning tarjimasi haqida Ozarboyjonlik olim A.Quliyev shunday yozadi: “SSSR Fanlar akademiyasi Ozarbayjon filialining maxsus ko‘rsatmasi bilan Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarining tarjimasi unga topshirilgan edi. 1936-yil aprelda muallif 70-80 bosma taboq hajmida bo‘ladigan bu lug‘atning birinchi jildi tayyor bo‘lganligi, qolgan jildlar ustida ish olib borayotgani haqida ma‘lumot beradi. Xuddi shu yilda Akademiya “Asarlari”da (31-tom) Xolid Saidning tarjimachilik bilan bog‘liq salmoqli bir maqolasi chop etiladi. Demak, bu fikrlardan bilish mumkinki, adib maxsus ko‘rsatma asosida asar tarjima qilingan.

1937-yil 1-iyunda Xolid Said Kabarda Bolqor Viloyat Komitetiga – Kulukov nomiga yozgan xatida “Devon” haqida ma’lumot beradi. Asar tarjimasi siyosiy xususiyatga ega ekanligini yuqoridagi fikrdan bilib olish mumkin.

XX asr boshlaridan boshlab “Devonu lug‘otit turk” asariga bo‘lgan ilmiy qiziqish sezilarli darajada ortib, uni o‘rganish va tarjima qilishga qaratilgan bir qator sa’y-harakatlar amalga oshirildi. Mazkur asarning ilk nashri Rifat Kilisli tomonidan tayyorlangan bo‘lib, ushbu nashrda asarning arab tilidagi matni berilgan, ammo turk tiliga tarjima qilinmagan edi. Shu bilan birga, Basim Atalay tomonidan asarni tarjima qilish ishlari Birinchi jahon urushi arafasida boshlanganligi va tarjima 22 daftar shaklida Turkiya Maorif vazirligiga taqdim etilgani haqida ma’lumotlar mavjud.

“Devonu lug‘otit turk” asarining turkiy tillarga qilingan tarjimalari ichida B.Atalay tomonidan amalga oshirilgan va 1939-1941-yillarda nashr etilgan tarjima ilk tarjimalardan biri sifatida e’tirof etiladi. Biroq asarni turkiy tilga birinchi bo‘lib to‘liq tarjima qilgan olim Xolid Said Xo‘jayev hisoblanadi. U tomonidan 1935-1937-yillarda amalga oshirilgan mazkur tarjima ilmiy jihatdan yuqori baholangan bo‘lsa-da, uzoq vaqt davomida yetarlicha e’tirof etilmadi.

Xolid Said Xo‘jaev tarjimasiga 1937- yilda Ignatiy Krachkovskiy va Sergey Malov kabi nufuzli sharqshunos olimlar tomonidan ijobiy taqriz berilib, nashrga tavsiya etilgan. Shuningdek, mazkur tarjima ustida tahrir ishlarini amalga oshirish uchun S.Malov va A.N.Kononov nomzodlari ko‘rib chiqilgani haqida ham ma’lumotlar uchraydi. Biroq 1937-yildagi siyosiy qatag‘onlar natijasida tarjima nashr etilmay qolgan va uning muallifi ta’qibga uchrab, qatl etilgan.

[94] Almaz Ülvi. Dilçi – şərqşünas X.S.Xocayev. Ədəbi əlaqələr. Toplu VIII. Bakı, Elm və Təhsil, 2014.

Shuni ham ta’kidlash joizki, ushbu asardan dastlabki namunalar Abdurauf Fitrat tomonidan 1927-1928-yillarda chop etilgan bo‘lib, bu holat “Devonu lug‘otit turk”ni mahalliy ilmiy muhitga tanitishda muhim bosqich hisoblanadi. Biroq Fitrat va Xolid Said Xo‘jayev o‘rtasidagi ilmiy va shaxsiy aloqalar hali to‘liq o‘rganilmagan masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Xolid Said tarjima faoliyatiga shunchaki til o‘girish emas, balki turkiy xalqlarning umumiy madaniy ildizlarini tiklash vositasi deb qaragan. U o‘zbek, turk va ozarbayjon adabiyoti namunalarini o‘zaro moslashtirish orqali turkiy tillarning boyligi va bir-biriga yaqinligini ilmiy va badiiy jihatdan isbotlashga intilgan.

Olim Xolid Said Mahmud Qoshg‘ariyning bebaho merosini turkiy tillar ichida birinchi bo‘lib, 1935-1937-yillarda to‘liq 3 jildda tarjima qilgan shaxs hisoblanadi. U asarni shunchaki lug‘at sifatida emas, balki XI asr turkiy tafakkurini, etimologiyasini va madaniyatini aks ettiruvchi yaxlit matn sifatida ozarbayjon tiliga o‘girgan hamda uning ilmiy qiymatini jahon sharqshunosligiga tanitgan.

Xolid Said tarjima jarayonida matnga faqat shakily jihatdan yondashmay, unga adabiyotshunos va tanqidchi sifatida munosabatda bo‘lgan. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanini o‘girishda asar kompozitsiyasini tahrir qilgan, ayrim epizodlarni silliqlagan. U turkiy tillar o‘rtasidagi yaqinlikni inobatga olib, “tarjima” va “moslashtirish” (chevirgani) atamalarini ilmiy asosda farqlab qo‘llagan.

Adabiyotlar

1. Besim Atalay, Divanü Liigwi't-Türk Tercümesi, C, Ankara, 1985, s. XXXI.
2. Timur Kocaoğlu, "Azeri Bilgini Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri", Tarih incelemeleri Dergisi, (2), 1984, b. 349-359, Ankara 1986.
3. Mustafa Toker “Halid Said Hocayev ve yeni elifba yollarinda eski hatira ve duygularım adli eseri”//turk,2011.
4. Ali Şamil Hüseyinoğlu. Harf İnkılâbının Salnamecisi - Halid Said Hocayev // I.Uluslararası Kitle iletişim Araşlarında Türkçenin kullanımı bilgi şöleninin bildirileri. Kırıkkale, 2011.
5. Ali Şamil Hüseyinoğlu “Turk halklarinin istiklal Savascisi Halid Seid’in iki yonu”.
6. Ali Şamil Hüseyinoğlu “Halid Said: ömrünü ortak türk kültürüne adaylayan adam”
7. Ülvi Almaz. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portretlər, araşdırmalar, söhbətlər, qeydlər). Bakı: Elm və təhsil, 2016.
8. Turan Azər. Xalid Səid Xocayev – şəhid türkşünas // Bakı, Elm və Təhsil, 2009. - 96 s.
9. Naim Karimov “Abdulla Qodiriy va Xolid Said ”//Toshkent, 2018
10. Xolid Said. Yangi alifbo yo‘llarida eski xotira va tuyg‘ularim. – Toshkent, Mumtoz so‘z, 2020. –148b.

FITRAT DRAMALARIDA TARIXIYLIK KONSEPSIYASI (“ARSLON” VA “VOSE’ QO‘ZG‘ALONI” DRAMALARI MISOLIDA)

TOJIYEVA Mushdariy Xolmo‘minovna
O‘zbekiston milliy universiteti
Jurnalistika va O‘zbek Filologiyasi fakulteti,
Adabiyotshunoslik (o‘zbek adabiyoti) magistratura mutaxassisligi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat dramalarida tarixiylik konsepsiyasi tahlil qilinadi. Xususan, “Arslon” va “Vose’ qo‘zg‘aloni” asarlari misolida tarixiy voqealarning badiiy talqini, milliy ozodlik g‘oyalarining ifodasi hamda muallifning tarixiy haqiqat va estetik yondashuv uyg‘unligi ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar*: Tarixiylik konsepsiyasi, badiiy talqin, milliy ozodlik g‘oyasi, dramaturgiya, tarixiy haqiqat, estetik yondashuv, jadid adabiyoti, ijtimoiy-siyosiy muhit, obrazlar tizimi.*

КОНЦЕПЦИЯ ИСТОРИЗМА В ДРАМАТУРГИИ АБДУРАУФА ФИТРАТА (НА ПРИМЕРЕ ДРАМ «АРСЛОН» И «ВОССТАНИЕ ВОСЕ»)

Аннотация. В данной статье анализируется концепция историзма в драматургии Абдурауфа Фитрата. В частности, на примере произведений «Арслон» и «Восстание Восе’» рассматриваются художественная интерпретация исторических событий, выражение идей национального освобождения, а также гармония исторической правды и эстетического подхода автора.

Ключевые слова: *концепция историзма, художественная интерпретация, идея национального освобождения, драматургия, историческая правда, эстетический подход, джадидская литература, социально-политическая среда, система образов.*

THE CONCEPT OF HISTORICITY IN THE DRAMAS OF ABDURAUF FITRAT (A CASE STUDY OF THE DRAMAS “ARSLON” AND “THE REVOLT OF VOSE”)

Annotation. This article analyzes the concept of historicity in the dramas of Abdurauf Fitrat. In particular, based on the works “Arslon” and “The Revolt of Vose’,” it examines the artistic interpretation of historical events, the expression of national liberation ideas, as well as the harmony between historical truth and the author’s aesthetic approach.

Keywords: *concept of historicity, artistic interpretation, idea of national liberation, dramaturgy, historical truth, aesthetic approach, Jadid literature, socio-political environment, system of characters.*

Kirish.

O‘zbek adabiyotshunosligida tarixiylik konsepsiyasini o‘rganish, ayniqsa jadid adabiyoti namoyandalarining badiiy merosini tahlil qilish bugungi kunda dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, Abdurauf Fitrat dramaturgiyasida tarixiylik konsepsiyasi milliy uyg‘onish davri mafkurasi, xalqni mustamlakachilikdan ozod qilish, milliy ongni yuksaltirish va o‘tmish shon-sharafini eslatish g‘oyalariga asoslanadi. Fitrat tarixga shunchaki o‘tgan voqealar sifatida emas, balki bugungi kun muammolariga yechim izlash, xalqni kurashga chaqirish va millat g‘ururini uyg‘otish vositasi sifatida yondashgan. Shuningdek, Abdurauf

Fitrat dramalarida tarixiy voqealar talqini orqali milliy o‘zlikni anglash, ozodlik va taraqqiyot g‘oyalari ilgari surilgan. Muallifning “Arslon” hamda “Vose’ qo‘zg‘aloni” dramalari tarixiy haqiqatni badiiy ifodalash, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni sahnaviy obrazlar orqali yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida milliy tarix va madaniy merosni asrab-avaylash hamda targ‘ib etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Madaniy merosni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni hamda “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi Qonun asosida tarixiy-adabiy merosni chuqur o‘rganish, uni yosh avlod ongiga singdirish muhim vazifa sifatida e’tirof etilmoqda. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar milliy adabiyot namunalarini ilmiy tadqiq etish va ularning tarixiylik xususiyatlarini ochib berishda nazariy-metodologik asos vazifasini bajaradi. Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada Fitrat dramalarida tarixiylik konsepsiyasining o‘ziga xos jihatlari, tarixiy voqealar va badiiy to‘qima o‘rtasidagi uyg‘unlik, shuningdek, milliy ozodlik g‘oyalarining ifodalanish tamoyillari ilmiy asosda tahlil etiladi.

Asosiy qism.

Abdurauf Fitrat dramaturgiyasida tarixiylik konsepsiyasi muhim estetik va g‘oyaviy mezonlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Adib tarixiy voqealarni oddiy faktlar yig‘indisi sifatida emas, balki ularni zamon ruhiga mos holda qayta talqin etib, milliy ongni uyg‘otish, ijtimoiy tafakkurni yangilash vositasi sifatida qo‘llaydi. “Fitratning dramarik asarlari 1918-1925- yillar oralig‘ida yozilgan bo‘lishiga qaramay bo‘lg‘usi dramaturg salohiyatining olis shabadalari 1909-yildayoq Farangi va mudarris (“Munozara”) Men va usta, Qozi va men (“Hind sayyohi”) dialoglarida sezilgan edi.Bu voqealar hind o‘lkasi voqealariga bag‘ishlanadimi (“Hind ixtilochilari”, ”Chin sevish”), Buxoro tarixining qorong‘i qatlamlaridan bahs yuritadimi (“Abulfayzxon”, “Arslon”) yoxud diniy syujet materillariga asoslandimi (“Shaytonning tangriga isyoni”, ”Ro‘zalar”) ular turli rishtalar bilan o‘lka tarixiga bog‘lanadi, yurt kelajagiga dildan qayg‘uruvchi ”vatanparast” shoirning iste’dodi ko‘lamidan darak beradi. Fitrat dramaturg sifatida yana inqilobiy-tarixiy mavzuda “Vose’ qo‘zg‘aloni” nomli drama yaratgan” [6. 2007:11]. Fitrat asarlarida tarixiylik badiiylik bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘lib, unda tarixiy haqiqat va muallifning estetik qarashlari o‘rtasida muvozanat saqlanadi.

“Arslon” dramasida tarixiylik konsepsiyasi, avvalo, obrazlar tizimi va konflikt qurilishi orqali ochib beriladi. Asarda tarixiy voqelik fonida yaratilgan qahramonlar orqali jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar aks ettiriladi. Arslon obrazi orqali jasorat, vatanparvarlik va erksevarlik g‘oyalari ifodalanib, tarixiy davr ruhiyati badiiy umumlashtirish asosida talqin qilinadi. Muallif tarixiy faktlarga suyanar ekan, ularni bevosita qayta tiklashdan ko‘ra, ularning mohiyatini ochishga e’tibor qaratadi. Shu jihatdan, dramada tarixiylik realizm va romantizm unsurlarining sintezi sifatida namoyon bo‘ladi.

Fitratning bu dramasi 10-yillarning so‘nggida yozilgan bo‘lishiga qaramay, ilk bor 1926-yili Toshkentda O‘zbekiston Davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan, shu yilning o‘zidayoq sahnaga chiqqan. Bizningcha, siyosiy hayotdagi yer islohotining o‘tkazilishi asarning nashr etilishiga turtki bo‘lgan. Muallif kitobning sarlavhasidayoq shunday yozadi: “Jumhuriyatimiz tomonidan muvaffaqiyat ham adolat bilan ijro etilmakda bo‘lg‘an yer islohotig‘a bag‘ishlayman” [3:22-24]. Asarni nashrga tayyorlashda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxaga asoslaniladi. “Arslon” dramasining kitob

holidagi nashri Fitrat sahna asarlari ning avvalgi nashrlaridan mukammalligi bilan farqlanadi. Shuningdek, asarning 1996-yildagi nashri (Fitrat. Chin sevish. T., G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1996) bilan solishtirilib, qayta nashrga tayyorlangan.

“Vose’ qo‘zg‘aloni” dramasida esa tarixiylik konsepsiyasi yanada aniqroq ijtimoiy-siyosiy mazmun kasb etadi. Ushbu asarda xalq qo‘zg‘oloni tasviri orqali mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash, ozodlik va adolat g‘oyalari ilgari suriladi. Vose’ obrazi tarixiy shaxs sifatida talqin qilinib, uning faoliyati orqali xalqning irodasi va qarshilik ruhiyati aks ettiriladi. Fitrat bu yerda tarixiy voqealarni dramatik keskinlik bilan ifodalab, sahnaviy harakat va dialoglar orqali tarixiy jarayonlarning ichki dinamikasini ochib beradi. Asarda tarixiylik faqat voqealar tasviri bilan cheklanmay, balki davrning ijtimoiy muammolari, sinfiy qarama-qarshiliklar va milliy ozodlik intilishlari bilan chambarchas bog‘liq holda yoritiladi.

Fitratning “Vose’ qo‘zg‘oloni” nomli tarixiy fojiasi 1927-yili Samarqandda “Sho‘rishi Vose’” nomi ostida tojik tilida nashr etilgan. Muallifning o‘zi so‘zboshida bayon qilishicha, “bu tomosha tojik tilida yaratilgan ilk sahna asaridir”. Asarga hijriy 1301-yili (milodiy 1885) amir Abdulahadxon podshohligining boshlang‘ich davrida avval Xovaling qishlog‘ida, keyinroq Baljuvonda joriy etilgan “zakoti chakana” deb nomlangan g‘ayriqonuniy soliq ustiga yana har bir echki uchun “bir toqadan karbos” undirish haqidagi farmoniga qarshi juvozkash Vose’ boshchiligida ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘oloni asos qilib olingan. Fitrat bu mavzuni badiiy adabiyotga nisbatan birinchilardan bo‘lib yoritgan [4:165–192].

Asar ishtirokchilari: Vose’ – Buxoro amirligida Abdulahadxon podshohligining boshlang‘ich davrida Xovaling va Baljuvon qishloqlarida sodir bo‘lgan xalq qo‘zg‘olon tashkilotchisi. Abdulvose’ harakatiga Sarihisor, Maxdumdor, Zuvoili, Qizilmozor qishloqlaridan mingtacha kishilar kelib qo‘shilishgan. Vose’ boshchiligidagi yigitlar Xovaling qishlog‘idan chiqib, Baljuvonni egallaganlar. Baljuvon bekligiga Buxorodan kelgan yordam tufayli qo‘zg‘olonchilar yengildilar. 40 nafar qo‘zg‘olonchilar qatl ettirildi. Vose’ yashiringan joyida tutilib, amirga yuborilgan. Amir uni Oqsaroy oldida dorga ostirgan. U haqida Fitrat asaridan tashqari, G‘ani Abdullohning musiqali dramasi (1937), Mirzo Tursunzodaning opera librettosini (1939), Sotim Ulug‘zodaning «Vose» dramasi va romani yozilgan.

Mulla Nazir – tarixiy shaxs. Dramadagi asosiy qahramon bilan birgalikda voqealarda qatnashgan va Kitob shahrida qatl qilingan, asarning prototiplaridan biri.

Mizrobxon qo‘zg‘oloni – 1880-yillarning boshlarida Xovalingda bosh ko‘targan qo‘zg‘olonchilarning boshliqlaridan. Amir u bilan muzokara o‘tkazib, Baljuvonga vaqtincha hokim qilib tayinlagan, so‘ngra esa Buxoroga chaqirib olib, qatl qildirgan. Vose’ ana shu harakatlarning ham ishtirokchisidir.

Daktur – Buxoroning sharqidagi qishloqlardan biri.

Amoratpanoho oliyjohi baqiyatud – Oliy martabada abadiysiz.

Surxaqob yoki hozirda «Surxob» deb yuritiladi – Vaxsh daryosining Mo‘ksuv va Obihingov daryolari quyilish joyidagi qismi shunday nomlanadi [1997:72].

Har ikkala dramada ham tarixiylik konsepsiyasi badiiy talqin vositasida umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Fitrat tarixiy haqiqatni idealizatsiya qilish yoki uni mutlaqlashtirishdan qochib, tarixiy jarayonlarga tanqidiy yondashadi. Bu esa asarlarda tarixiylikning faqat tasviriy emas, balki tahliliy va falsafiy xususiyat kasb etishiga olib keladi. Dramaturg tarixiy voqealarni sahnaga olib chiqish orqali o‘quvchi va tomoshabinni o‘tmish haqida mushohada yuritishga, undan saboq chiqarishga undaydi. “Fitrat asarlarini sahnaviylik darajasiga ko‘ra uch guruhga

ajratish mumkin: birinchi 1-guruhga kiruvchi “Arslon”, “Vose’ qo‘zg‘oloni” va “Ro‘zalar” aynan o‘z davrida sahnalashtirish uchun mo‘ljallangan. Har ikkala pyesa ham sahnaga ko‘chirishda qiyinchilik tug‘diradigan murakkab situatsiyalar, obrazlar, serqatlam ramziylikdan holi bo‘lib, dramatizmga boy real hayotiy voqea-hodisalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvir etganligi bilan muallifning boshqa dramalaridan farq qiladi. Ularni har qanday rejissyor ham ijodiy fantaziyalarsiz sahnaga olib chiqaverishi mumkin” [7:75-76].

Shuningdek, Fitrat dramalarida tarixiylik konsepsiyasi til va uslub xususiyatlarida ham o‘z aksini topadi. Muallif tarixiy muhitni yaratishda davrga xos leksik birliklar, obrazli ifodalar va dialogik nutqdan unumli foydalanadi. Bu esa asarlarning badiiy ishonchliligini oshirib, tarixiy muhitni jonli va ta’sirchan tasvirlash imkonini beradi. Natijada, Fitrat dramaturgiyasi tarixiylik va badiiylik uyg‘unligining yorqin namunasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa.

Abdurauf Fitrat ijodi o‘zbek dramaturgiyasi va umuman, milliy adabiyotimiz taraqqiyotida beqiyos o‘rin tutadi. Uning asarlari nafaqat sahna uchun yozilgan dramatik hikoyalar, balki ijtimoiy hayotning muhim masalalarini ko‘tarib chiqqan, millat taqdiriga daxldor badiiy hujjatlar hamdir. Fitrat dramaturgiyasining asosiy mohiyati – milliy uyg‘onish, erkinlik, mustaqillik va adolat g‘oyalari bilan sug‘orilganligidir. Fitratning asarlari nafaqat milliy adabiyotimiz, balki sahna san’ati, tarixiy adabiyot hamda publitsistikaga ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan. U yaratgan dramatik obrazlar – nafaqat sahnaviy qahramonlar, balki millat taqdiri bilan bog‘liq ijtimoiy tiplar hamdir. Ularning har biri o‘z zamonasining ruhini, xalqning orzu-intilishlarini, kurashlarini ifodalaydi. Shu bois Fitrat dramaturgiyasini o‘rganish nafaqat adabiy jarayon, balki milliy ong va ma’naviy merosni anglash nuqtayi nazaridan ham nihoyatda muhimdir. Uning asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Zero, tarixiy saboqlardan xulosa chiqarish, millat ravnaqi yo‘lida adabiyotning qudratini anglash har bir avlodning mas’uliyatidir. Bundan tashqari, Abdurauf Fitrat dramalarida tarixiylik konsepsiyasi muallifning badiiy-estetik qarashlari bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. “Arslon” va “Vose’ qo‘zg‘aloni” asarlari misolida tarixiy voqealar nafaqat aks ettiriladi, balki ular chuqur badiiy talqin orqali umumlashtirilib, milliy ozodlik, ijtimoiy adolat va ma’naviy uyg‘onish g‘oyalari ilgari suriladi.

Fitrat tarixiy haqiqatni badiiylik mezonlari asosida qayta ishlab, uni zamonaviy tafakkur bilan uyg‘unlashtira olgan ijodkor sifatida namoyon bo‘ladi. Uning dramalarida tarixiylik konsepsiyasi faqat o‘tmishni tasvirlash bilan cheklanmay, balki jamiyat taraqqiyoti, milliy o‘zlikni anglash va kelajak istiqbollari bilan chambarchas bog‘liq holda yoritiladi. Shu jihatdan, mazkur asarlar o‘zbek dramaturgiyasida tarixiylik va badiiylik uyg‘unligining muhim namunasi sifatida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. Madaniy merosni muhofaza qilish to‘g‘risidagi Qonun. – Toshkent, 2018.
2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. Ta’lim to‘g‘risida Qonun. – Toshkent, 2020. – 24 b.
3. Aliyev A. Fitrat va uning «Arslon» asari // Guliston. – 1989, 12-son. – B. 22–24.
4. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – B. 165–192.
5. Abdurauf Fitrat. Vose’ qo‘zg‘aloni. – Toshkent: Sharq, 1997. – 72 b.

6. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007.
7. G‘aniyev I. Fitrat dramalari poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005.
8. Haqqul I. Badiiy tafakkur va tarixiylik. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 180 b.
9. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 356 b.
10. Sharafiddinov O. Jadid adabiyoti masalalari. – Toshkent: Fan, 2004. – 210 b.

ABDURAUF FITRATNING “QIYOMAT” HIKOYASIDA INTERTEKSTUALLIK UNSURLARI

Normaxmatova Sadoqat Bahrom qizi
O‘ZMU Adabiyotshunoslik: o‘zbek adabiyoti mutaxassisligi 1-kurs magistri
sadoqatnormaxmatova.0954@gmail.com
Tel.: +998970192188

Annotatsiya. Ushbu maqola Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasining o‘ziga xos ma’no qamrovi va uning intertekstuallik xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan. Davr taqozosiga ko‘ra ushbu asar qayta ishlanib, “xayoliy hikoya” sifatida Fitrat ijodida munosib o‘rin egallagan. Maqolada asardagi folklor elementlari va diniy istilohlar orqali adabiyotshunoslikdagi o‘ziga xos termin – intertekstuallik elementlari qaysi manbalar orqali ochib berilgani yoritilgan. Yozuvchi u dunyoda sodir bo‘ladigan voqelar orqali real hayotni, tuzum mafkurasini kinoyaviy, tanqidiy tilda bayon qiladi. Shu nuqtai nazardan ham ushbu hikoya ba’zi o‘zbek olimlari tomonidan yetuk baholanib, Dantening “Ilohiy komediya”siga tenglashtirilgan.

Kalit so‘zlar: *Qiyomat, intertekstuallik, Pochamir, jannat, do‘zax, talqin, diniy motiv, ijodkorning badiiy niyati.*

Аннотация. Данная статья направлена на раскрытие своеобразного смыслового охвата рассказа Абдурауфа Фитрата «Киямат», а также его интертекстуальных особенностей. В соответствии с требованиями эпохи это произведение было переработано и заняло достойное место в творчестве Фитрата как «фантастический рассказ». В статье освещается, через какие источники раскрываются элементы фольклора и религиозные термины в произведении, а также каким образом через них проявляются элементы специфического литературоведческого термина – интертекстуальности. Писатель посредством событий, происходящих в потустороннем мире, в иронической и критической форме изображает реальную жизнь и идеологию существовавшего строя. С этой точки зрения данный рассказ некоторыми узбекскими учёными высоко оценивается и сопоставляется с «Божественной комедией» Данте.

Ключевые слова: *Киямат, интертекстуальность, Почамир, рай, ад, интерпретация, религиозный мотив, художественный замысел автора.*

Abstract. This article is aimed at revealing the distinctive semantic scope of Abdurauf Fitrat's story Qiyomat and exploring its intertextual features. In accordance with the demands of its historical period, this work was revised and came to occupy a worthy place in Fitrat's oeuvre as an "imaginary story." The article elucidates through which sources the elements of intertextuality – recognized as a distinctive concept in literary studies – are manifested in the work through folkloric elements and religious terminology. Through events taking place in the afterlife, the writer presents real life and the ideology of the existing system in an ironic and critical mode. From this perspective, the story has been highly evaluated by some Uzbek scholars and even compared to Divine Comedy.

Keywords: *Qiyomat, intertextuality, Pochamir, paradise, hell, interpretation, religious motif, the author's artistic intention.*

O‘rta Osiyo jadidchilik harakatining rahnamosi, yangi o‘zbek adabiyotining asoschilaridan biri va o‘ziga xos dramaturg, nosir, shoir hamda zabardast olim – Abdurauf Fitrat umri davomida o‘zbek adabiyoti uchun beqiyos meros qoldirib ketdi. Uning yozganlarida ijtimoiy turmush, tarbiya, din, adabiyotning oliy mezonlari yuksak mahorat bilan qog‘ozga tushirildi. Shunday ko‘lami keng, davrlar osha yashab kelayotgan asarlaridan biri bo‘lgan "Qiyomat" hikoyasi 1924-yil Moskvada markaziy Sharq nashriyotida chop qilingan. Asar dastlab qissa shaklida yozilgan bo‘lib, davr taqazosi bilan mafkura ruhiga singdirilgan. Shuning uchun 1936 va 1956-yillarda qayta ishlanib hikoya xoliga keltirilgan va Fitratning besh jildli asarlar to‘plamining birinchi jildidan o‘rin egallagan. "Qiyomat" haqida markaziy Sharq nashriyotining direktori Nazir To‘raqulov jahon adabiyotida bunday asarlar kamdan-kam uchrashini ta'kidlab, uni Dantening "Ilohiy komediya"si bilan tenglashtirgan.

Asarning dastlabki matni ustida "O‘zbek tili va adabiyoti jurnalining 1996-yil 3-sonida Fitrat tavalludining 110 yilligiga bag‘ishlab Erkin Karimov tomonidan "Fitratning "Qiyomat" qissasining folklor negizlari" maqolasi e'lon qilingan. Unda ushbu asar borasida folklor motivlariga xos yondashuvlarni ko‘rishimiz mumkin. Asar yozilgan yillarda mifologiya va diniy ramzlarga suyangan personajlardan birortasi din peshvosi bo‘lgan har qanday satirik asarlar dinga qarshi yozilgan deb qaralgan, shuning uchun "Qiyomat" ham o‘tgan yillar mobaynida dinni qoralovchi asar sifatida baholab kelingan. Ammo Fitratning o‘z oldiga qo‘ygan badiiy maqsadi dindorlar yoki din bilan bahsga kirishish emas, balki o‘zi guvoh bo‘lgan ijtimoiy va siyosiy falokatlar haqidagi fikrlarini diniy ramzlar bilan niqoblash bo‘lgan. Hayotiy jarayonlarni falsafiy mushohada etish bilan mashg‘ul bo‘lgan Fitrat obrazlilik va badiiyatni teran falsafiy masalalar bilan chatishtirib yuborgan. Asarda tasvirlangan manzaralarning obrazliligi va dramatikligi, badiiy so‘z imkoniyatlarining boyligi – Fitratning umuman kichik prozasi uchun xos bo‘lgan jihatdir.[95] Bugungi izlanishlardan ma'lum bo‘ladiki, hikoyada poststrukturalizm nazariyotchilari tomonidan fanga kirib kelgan intertekstuallik tushunchasiga xos unsurlar ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ya'ni bu termin "Har qanday matn qo‘shtirnoqsiz iqtibos. Chunku har qanday matn o‘zigacha yaratilgan matndan kelib chiqadi, unda boshqa matnlarning izlari bor" degan qarashni olg‘a suradi. Bu unsur asarning diniy motivlar bilan bog‘liqligini, unda Qur'oni Karim oyatlari va sahih manbaalardan matnlararo aloqa mavjudligini anglatadi.

[95] Vladimirova N. "Qiyomat"ni yangicha o‘qish tajribasi // O‘zbek tili va adabiyoti.

Fitrat hikoyada har bir mayda detalni ham ko‘zdan qochirmaydi. Biroz kinoya va kulgu orqali faqat o‘z qarashlarini tiqishtirmasdan, jamiyatdagi ko‘zga ko‘rinmas, ammo jaholatga yuz tutguvchi muammolarga tanqidiy nigoh bilan yondoshadi. Hikoya davomida Pochamir obrazi o‘ziga xos hozirjavob, ustomon va biroz quv personaj sifatida gavdalanadi. Shu xislati sabab asl ismi Ro‘ziqul bo‘lgan odam “Pochamir” laqabini oladi. Undagi bu xususiyatlar o‘zbek folklori negizidan o‘sib chiqqan Xo‘ja Nasriddin timsolini qayta jonlantiradi. Chunki Nasriddin Afandiga xos topqirlik va ustomonlik Pochamirda ham yaxshigina ko‘zga tashlanadi.

“…Bizning Pochamir o‘n besh kun kasal yotdi. Kasallikning sababi shul ko‘knorisizlik edi. O‘n besh kun “obi hayot” ichmay yotmoq.., tushunishingiz qulaymi? Pochamirning o‘lib qolmagani ham ancha botirlik… Uning o‘rnida fil bo‘lganda ham o‘lardi…” Tanqidiy-realizm yo‘nalishida yozilgan bu hikoyada Pochamirning “nasha”ga bunchalik ko‘ngil bog‘lashi bejiz emas. Bu bilan yozuvchi dillari o‘ksik, turfa adolatsizlik, nohaqliklardan tushkun ahvolga kelgan odamlar nashaxonalarda maskan tutib, o‘zlarining farovon turmush haqidagi o‘y-hayollarini shu yerda, takyaxonlar davrasida ko‘rib, orzular faqat sarhushlikdagina ushalishi mumkinligini, bu dunyodan ular izlagan adolat topilmasligini ko‘rsatmoqchi bo‘ladi.

“Pochamir o‘ylab-o‘ylab charchadi, yana isitma chiqardi. Qattiq isitmaning telba tal-vasalari orasida Pochamirning qup-quruq lablari orasidan shul so‘z yana chiqib qoldi: – U dunyoda nasha bormikin?!” Hikoning ushbu nuqtasidan oxirat, “narigi dunyo”, tiriklik diyo-ridan ruh manziliga o‘tgandan keyin sodir bo‘ladigan voqealar, diniy istilohlarning asl man-baasi muqaddas Qur’oni Karim oyatlarida uchraydi: “Har bir ummat uchun muddat bor. Bas, qachonki ularga muddatlari kelsa, biror soat orqaga ham, oldinga ham sura olmaslar” (A’rof surasi, 34-oyat). Bu ham yuqorida ta’kidlaganimiz matnni qayta idrok etish orqali yuzaga keluvchi intertekstual aloqani hosil qiladi. Faqat Fitratning adabiy niyati bilan qo‘llangan diniy istilohlar ayni diniy tushunchalarni o‘rgatish yoki bayon etish emas, balki real hayotda sodir bo‘layotgan voqealarni o‘quvchi ongiga ramziy bo‘yoqlar bilan singdirishni maqsad qilib olingan.

Shunday qilib, Pochamir ko‘knoriga yetmoq ilinji bilan va u dunyodagi ko‘p bekatlardan: qil ko‘prik, tarozi, Munkar-Nakir singari sinovlardan o‘tishni o‘ylaydi. Yozuvchi g‘oya ifodasi uchun quyidagi diniy obrazlardan foydalanadi. Bu yerda ilohiy tushunchalar bilan bahslashilmaydi, balki mavjud borliqni tanqid qilishda shu g‘oyaga tayaniladi: “…Bittasi qo‘ltig‘idan kichkina bir shisha chiqardi. O‘likka to‘g‘ri tutdi. O‘likka jon kirdi. Pochamir irg‘ib turgach, boshi sag‘ananing tepasiga taqillab tegdi, qaytib yiqild. Bularning Munkar-Nakir bo‘lg‘anlarini bot angladi… Asardagi Pochamirning vafot etganidan so‘ng qayta tirilishi va savol-javobga tutilishi Qiyomat surasida “Va Men malomatgo‘y nafsga qasam ichurmanki, (hech shak-shuphasiz, qayta tirilib, hisob-kitob qilinursizlar) oyati orqali dalillanadi.

“…Tirikligida o‘ylab qo‘ygan hiylani eskarib, Munkar-Nakirdan so‘z kutib turdi. Munkar-Nakir afandilar bizning ko‘knorini qo‘rqitg‘ali kaltaklarini ko‘tarib:

– Tangring kimdir? – deb so‘radilar.

Pochamir qo‘rqmadi-da, shoshmadi-da, ko‘zlarini ularning ko‘ziga tikdi:

– O‘zi nima gap, aka? – dedi…

Mazkur suhbat bizga real hayot voqealarini yana bir karra eslatadi. O‘sha davrda hokimiyat vakillari o‘zlarining “hushyor” nigohlariga tushgan kishilar bilan shunday muomala qilishgan. Siyosiy qarashlarni ochiq aytishni talab qilib, agar so‘roqqa tutilgan kimsaning

so‘zlari o‘zlarini qoniqtirmasa, uni siyosiy dushmanga chiqarib qamoqqa hukm qilishgan yoki shunchaki jamiyatdan yo‘q qilishgan. Asardagi Munkar-Nakir timsolida tepik amaldorlar tasvirlanadi. Ro‘ziqul – Pochamirning javoblari esa oddiy odamning o‘z huquqlariga tajovuzdan himoyalanishidir. Shaxs va hokimiyat orasidagi ziddiyat tarang vaziyatni tug‘diradi va shu narsa hikoyaning oxirigacha cho‘zilib boradi.

Ko‘knorixonada yig‘ilganlar turli shoirlarning, chunonchi Mashrab she’rlari, “Me’rojnoma”, “Jangnoma”lar, Rustam haqidagi dostonlar va shu kabi kitoblarni o‘qishardi. “Me’rojnoma”da Jannat, A’rof, do‘zaxning tuzilishlari, ichki qonun-qoidalari bayon qilingandi. (Fitrat, shu o‘rinda, dindorlikka qarshi harakatlar avj olgan bir zamonda muqaddas dinimizdagi oliy ahkomlarni, Jannat va do‘zax tushunchalarini xalqqa tanitish uchun mohirlik bilan asarga olib kirganini ham e’tirof etish mumkin.)

“Pochamir tinchgina uxladi… Go‘rda chayondan, ilondan, tamug‘ alangasidan bir narsada ko‘rmadi. Qulog‘iga erishgan bir Hambombug‘ tovushidan uyg‘ondi. Yana Munkar-Nakir afandilar keldilarmi, deb bir oz qo‘rqdi. Ko‘zlarini ochib qarasa, hayhot! Munkar-Nakir u yoqda tursin, o‘zining ustidagi sag‘anadan ham asar qolmagan. Butun dunyo tep-tekis bo‘lib qolgan. Keng bir cho‘lning har tomonida o‘sgan tikonli bulutlarni ko‘rganmisiz. Mana shunga o‘xshab, yerdan odamlar o‘sib chiqqan: yangigina tuproqdan bosh ko‘targan yap-yalong‘och kishilar hayron-hayron, bir-birlariga qarab o‘tiralar”.

Kishi vafot etib qabrga qo‘yilgandan so‘ng ikki farishta tomonidan so‘roqqa tutilishi va sur chalinib qayta “yangi tug‘ilgan chaqaloqday” kiyimsiz holda tiriltirilishi Yusuf surasining 52-oyatidagi “Ular: “Holimizga voy! Kim bizlarni uxlayotgan joyimizdan uyg‘otdi?” – deganlarida, (ularga aytilur): “Mana shu Rahmon va’da qilgan va Payg‘ambarlar so‘zlagan narsa (qiyomat)dir” – jumlalari bilan mushtaraklik hosil qiladi.

Fitrat Pochamirni ramziy ma’noda Jannat manzillari ustida sayohat qildirish orqali qahramonning aql-zakovati va idrok tili bilan yerdagi va osmondagi bo‘lib turgan ishlarni mohirlik bilan bir-biriga qiyoslaydi. Jamiyatdagi tartibotlarni o‘zaro solishtiradi. Ya’ni Pochamir momo yerni yuqoridan (“falakdan”) bo‘ladigan o‘zboshimchalik va zo‘ravonlikdan himoya qiladi.[96] Hikoya davomida qahramonimiz mezon tarozisidan, qil ko‘prikdan o‘tadi. Jannatgacha yetib borguncha ancha mashaqqatlar chekadi. Bu haqida A’rof surasining sakkizinchi va to‘qqizinchi oyatlarida quyidagicha bayon qilinadi: “O‘sha kuni tortish haqdir. Bas kimlarning tarozilari og‘ir kelsa, ana o‘shalar, ha o‘shalar zafar topuvchilardir.” “Va kimlarning tarozilari yengil kelsa, bas ana o‘shalar oyatlarimizga zulm qilib, o‘zlariga ziyon etganlardir.”

Pochamirga qil ko‘prikdan o‘tish navbati kelganda malaklar unga o‘zi qurbonlik qilgan bir oriq qora qo‘yni olib keladi va ko‘prikdan shu qo‘yga minib o‘tishini aytadi. Ro‘ziqul bu qo‘y tiriklik paytida juda qaysar bo‘lganini, to‘g‘ri yo‘llardan ham yurmay xunob qiladigan bu jonzot bilan qil ko‘prikdan o‘tib bo‘lmasligini uqtiradi. Shuning uchun dunyoda qurbonlik qilgan boshqa yaxshi qo‘ylaridan keltirishlarini so‘raydi. Ammo malaklar bu ish bo‘lmasligini, chunki Tangri qurbonliklaridan faqat shu qora qo‘yni qabul qilganligini aytishadi. Shunda Pochamir nega bu qabul bo‘lgan, ul qo‘ylar yaxshi edilar-ku desa, Malaklar “sen bu qo‘yning pulini to‘g‘rilik bilan topg‘ansan, ul qo‘ylaringni harom puldan olg‘ansan” deydi. Shunda Pochamir “Ey uka! Siz bizning dunyomizni ko‘rmagan ekansiz. Unda to‘g‘rilik bilan bir qo‘y puli topmoq mumkin emas. Men shu sababli ham harom puldan olgan edim” deb javob beradi.

[96] Karimov E. Fitratning “Qiyomat” qissasining folklor negizlari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1996. – 3-son.

Bu mulohazalar orqali yozuvchi ko‘zda tutgan yer yuzidagi qiyinchiliklar, oddiy odamlar halol mehnatlari orqasidan bir burda nonini arang topib yeyishi, xalq muhtojlikda kun ko‘rayotgani va buning oqibatida turli qing‘ir ishlarga ham qo‘l urishi mumkinligi ko‘rsatib o‘tgan.

Shunday qilib qahramonimiz o‘zi xohlagan oq qo‘yini bir amallab keltirtiradi va unga minib, “bismilloh” deb qil uzra yurgizadi va ko‘nglidagi hadiklar arib sirot ko‘prigidan o‘tib oladi. Bu ko‘prik haqida “Oysha onamiz roziyallohu anho Payg‘ambar alayhissalomdan, “Bu Yer boshqa Yerga va osmonlar (o‘zga osmonlarga) almashtiriladigan hamda (barcha odamlar) yolg‘iz va g‘olib Allohga ro‘baro‘ bo‘ladigan Kunda (qiyomatda intiqom oluvchi)dir” (Ibrohim, 48), oyatining nozil bo‘lishi haqida so‘rab, “O‘shanda biz qayerda bo‘lamiz, ey, Allohning Rasuli?”, dedilar. Shunda Payg‘ambar (s.a.v):“Sirotda bo‘lamiz. Sirotdan o‘tish vaqti uchta joydan boshqa joy bo‘lmaydi. Ular: jahannam, jannat va sirotdir”, dedilar” jumlalariga mos keladi.

Asar so‘nggida Pochamirning boshidan kechirganlari, Jannatdagi sayohatlarining bari tush bo‘lib chiqadi. Yozuvchi bu bilan amaldagi hokimiyat yolg‘on ustiga qurilganini, xalqning farovon turmush haqidagi orzulari hukumat qo‘lida payhon etilishi, puchga chiqishi, bu adolatsizliklardan faqat kurashib, o‘z haq-huquqlarini talab qilib chiqib ketish mumkinligini anglatmoqchi bo‘ladi.

Hikoyani bir o‘qishda to‘liq tushunib yetish va unda ifodalangan asl ma’nining mag‘zini chaqib olish oddiy kitobxon uchun qiyinchilik tug‘diradi. Shu sabab Fitratning shu kabi diniy motivlarga qurilgan ba’zi hikoyalarini o‘qiganda o‘quvchida chalkash o‘ylar paydo bo‘lishi va bu uning yozuvchi haqidagi qarashlarini biroz o‘zgartirishi mumkin. Shuning uchun “Qiyomat”, “Shaytonning tangriga isyoni”, “Me’roj” singari hikoyalarini tahlil qilishda yetuk adabiyotshunoslar xulosalariga tayanish to‘g‘ridir. Bu hikoya haqidagi anchagina teran qarashlar Ninel Vladimirovaning “Qiyomat”ni yangicha o‘qish tajribasi” maqolasida va fitratshunos olim, professor Hamidulla Boltaboyevning ilmiy yondashuvlarida o‘z aksini topgan.

Adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. – T., 2000.
2. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Т., 2007.
3. Karimov E. “Fitratning “Qiyomat” qissasining folklor negizlari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1996. – 3-son
4. Владимирова Н. “Қиёмат”ни янгича ўқиш тажрибаси // Ўзбек тили ва адабиёти.
5. Qosimov B. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
6. (https://tafakkur.net/abdurauf-fitrat.haqida)
7. (https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdurauf_Fitrat)

ABDURAUF FITRATNING ILK IJODIDA JADIDCHILIK G‘OYALARI

Hayotxon YAVKACHEVA
Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti
Sharq xalqlari tillari va adabiyoti
Fors-ingliz guruhi talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat va Tukiston jadidlarining ijtimoiy hayotdagi adabiy-siyosiy faoliyati, maorif va ta’lim, teatr va san’at rivoji, gazeta va jurnallarning ommalashishi va taraqqiy etishi borasidagi sa’y-harakatlari Abdurauf Fitrarning ilk ijodi misolida anglatilgan. Abdurauf Fitratning ilk ijodida ma’rifatchilik g’oyalarii ham, milliy teatr sari dastlabki qadamni ham, adabiyot va san’at masalalariga jiddiy ilmiy munosabatni ham, tarix va matbuot sohalariga bo‘lgan qiziqishini ham kuzatish mumkin. Firtatning ilk ijodiy faoliyatidan shunga guvohlik beradiki, jadidchilik nafaqat ma’rifiy harakat, balki milliy uyg‘onishning muhim bosqichi va tamal toshi hamdir.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, ilk ijod namunalari, Tukiston jadidlari, maorif va ta’lim, teatr va san’at, gazeta va jurnallar, tarix va matbuot.*

Abstract. This article examines the literary and political activities of Abdurauf Fitrat and the Tukistan Jadids in social life, the development of education and training, theater and art, and the popularization and development of newspapers and magazines. Abdurauf Fitrat's contribution to the fields of education, national theater, literature and art, history and the press is highlighted. It has been argued that Jadidism was not only an educational movement, but also an important stage and cornerstone of national awakening.

Keywords: Abdurauf Fitrat, Tukistan Jadids, education and training, theater and art, newspapers and magazines, history and the press.

Аннотация. В данной статье рассматривается литературная и политическая деятельность Абдурауфа Фитрата и тукистанских джадидов в общественной жизни, развитии образования и профессиональной подготовки, театра и искусства, а также популяризации и развитии газет и журналов. Подчеркивается вклад Абдурауфа Фитрата в области образования, национального театра, литературы и искусства, истории и прессы. Утверждается, что джадидизм был не только образовательным движением, но и важным этапом и краеугольным камнем национального пробуждения.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, тукистанские джадиды, образование и профессиональная подготовка, театр и искусство, газеты и журналы, история и пресса.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi ijtimoiy-siyosiy jihatdan murakkab davrni boshdan kechirmoqda edi. Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati tufayli xalq siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan boshqa xalqlarga nisbatan qoloq ahvolda qolib ketdi. Jamiyatda savodsizlik keng tarqalgan, ta’lim tizimi esa zamon talablariga javob bermas edi. Ana shunday og‘ir sharoitda millat ravnaqi haqida qayg‘uradigan ilg‘or ziyolilar maydonga chiqdi. Ular xalqni jaholatdan chiqarish, ilm-ma’rifatni rivojlantirish va milliy o‘zlikni anglatish orqali jamiyatni yangilash mumkinligini anglab yetdilar. Shu tariqa jadidchilik harakati

vujudga keldi. “Turkistondagi Jadidchilik harakati – istibdod kishanlarini parchalash, jaholat changalidan qutilish, milliy davlat barpo qilish, madaniy jamiyat tuzish yo‘lidagi milliy va siyosiy harakat edi”[97].

Jadidchilik nafaqat ma’rifiy harakat, balki milliy uyg‘onishning muhim bosqichi bo‘ldi. Jadidlar jamiyatni yangilash, xalqni ilm-ma’rifat orqali rivojlantirish, millatni taraqqiyot yo‘liga olib chiqish tarafdorlari edilar. Ular o‘z xalqining chinakam jonkuyarlari bo‘lib, milliy uyg‘onish g‘oyalarini ilgari surdilar. Xalqning savodsizligi va jaholatini millat taraqqiyotining eng katta to‘sig‘i deb bilganlari uchun jadidlar, avvalo, xalqni o‘qitish, ongini uyg‘otish kerakligini anglab ishga kirishdilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon kabi adiblar millat kelajagi uchun kurashgan fidoyi insonlar edilar. Ayniqsa, bu kurashda Abduruf Fitrat o‘rni beqiyos bo‘ldi. U maorif va matbuotda, yangi usul maktablari ochishda, yoshlarni chet el mamlakatlariga ta’lim uchun yuborishda ko‘plab sa’y-harakatlar qildi. Abduruf Fitrat xalq omi va oddiy bo‘lib yashamasdan, balki ongli va ma’rifatli, ziyoli va madaniyatli millat sifatida o‘zligini anglab, haq-huquqlarini himoya qilib ertangi kuniga ishonch va umid bilan yashashi kerakligini singdirishga harakat qildi.

Jadidlar millat kelajagini maktabdan boshladilar. Chunki eski maktablarda ta’lim berish usuli zamon talablariga mos kelmas, millat farzandlari yangicha o‘qitish uslublariga muhtoj edilar. Shu sababli jadidlar yangi uslub maktablarini tashkil etib, millat bolalariga ta’lim bera boshlashdilar. Toshkent, Andijon, Farg’ona, Buxoro, Samarqand kabi hududlarda yangi usuldagi jadid maktablarini ochdilar. Yangi usul maktablarida bolalar qisqa vaqt ichida savod chiqarishni o‘rganar, darslarda adabiyot, til, matematika, geografiya, tarix, tabiatshunoslik, astronomiya, huquqshunoslik kabi fanlar ham o‘qitilar edi. Bu esa bolalar, yoshlarning dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qildi. Yangi usul maktablarining zarurligi va muhimligini, avvalo, xalqqa singdirish ham suv va havodek kerak edi. Bu borada Abduruf Fitrat tinimsiz, muttasil, goh oshkora, goh pinhona harakatlar olib bordi. Uning ilk ijodi namunalari sanalgan “Munozara” (1911), “Sayha” (1912) singari asarlarida ham bosh g‘oya ma’rifatchilik bo‘ldi.

Akademik N.Karimovning e’tirofiga ko‘ra, “Fitratning Turkiyada tahsil olishi, Istanbuldagi dorilmuallimin va universitet kutubxonalaridagi o‘zga mamlakatlardan kelgan kitoblar, gazeta va jurnallar bilan tanishishi uning ijtimoiy va adabiy-ma’rifiy qarashlarining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Fitratning singlisi shoira Mahbuba Rahimovaning eslashicha, Turkiyaga mo‘min-musulmon bo‘lib ketgan akasining boshiga turk fatasini kiygan qip-qizil jadid bo‘lib qaytishi Buxoro ahlini hayratga solgan ekan”[98]. Jadidlar yoshlarni chet ellarga yuborishdan asosiy maqsadi, ularni ilg‘or ta’lim maskanlarida o‘qitish, ziyoli, ilmli va dunyoqarashi keng shaxslar qilib tarbiyalash va keyinchalik o‘z yurtiga qaytganlarida Vatan rivojiga xizmat qildirish edi. Negaki Abduruf Fitrat kabi yetuk adib va olim bo‘lib qaytgan yoshlar jadidchilik harakatini yanada rivojlantirdilar.

Abduruf Abdurahim o‘g‘li *Fitrat* taxallusini Istanbulda nashr etgan asarlarida qo‘llay boshlagan. Fitratshunos olim Hamidulla Boltaboyev bu haqda shunday yozadi: “Abduraufning

[97] Kamalova H. Jadıdlarnıng ma’rıfıy faolıyatı: g‘oyaları, maqsadları, vazıfaları va Turkıston taraqqıyotıga qo‘shgan hıssası” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023. – B.4.

[98] Karimov N. “Jadıdlarnıng ma’rıfıy faolıyatı: g’oyaları, maqsadları, vazıfaları va Turkıston taraqqıyotıga qo’shgan hıssası” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Turkistonda jadid adabiyotining vujudga kelishi manbalari. – Toshkent: 2023. – B. 12.

taxallusi – Fitrat bo‘lib, bu so‘zning lug‘aviy ma‘nosi – yaratmoqdir. Shoir garchi talabalik yillari ayrim g‘azallarida – Mijmar (cho‘g‘don, xushbo‘y narsalar solib tutatiladigan idish) taxallusini qo‘llagan bo‘lsa ham, asosan, 1908-yillardan boshlab Fitrat nomiga bir umr sodiq qolgan”[99].

Turkiston jadidlari o‘lkada xalq taraqqiyoti, eng avvalo, maorif, til va adabiyot, tarix, madaniyat islohotlarida, nashriyotlarning rivojida, barcha sohalarning zamonaviy usulda o‘sishiga alohida e’tibor berganlar. Ayniqsa, jadidlar xalq ongini uyg‘otishda matbuot va adabiyotning katta ahamiyatga ega ekanini yaxshi anglaganlar. Shu sababli ular gazeta va jurnallar nashr ettirib, jamiyatdagi muammolarni ochiq muhokama qila boshlaganlar. “Taraqqiy”, “Sadoyi Turkiston”, “Hurriyat”, “Oyna” kabi gazeta va jurnallar o‘sha davr Turkiston jamiyati hayotida muhim rol o‘ynadi. Bu nashrlar orqali jadidlar xalqni ilm-ma’rifatga, milliy birlikka va taraqqiyotga chaqirdilar. Gazetalarda jamiyatdagi muammolar, ta’lim, madaniyat va siyosat maslalalari muhokama qilininib, xalqni o‘ylashga undovchi maqolalar chop etilgan. Shu bilan birga o‘zbek adabiyotida haqiqiy durdona asarlar yaratilishiga sababchi bo‘ldilar. Fitratning Istanbul davri (1909-1914)da yaratgan asarlari milliy adabiyotning ana shunday noyob namunalaridir: “Adibning dastlabki asari “Munozara” bo‘lib, bu asar Fitratning 1911-1912-yilda Istanbulda chop ettirgan ilk asaridir. “Munozara” fors tilida chop etilib u “Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadid xussinda qilg‘on munozarasi” deb nomlanadi. Ushbu asar adibning jadidchilik yo‘lidagi ilk nazariy asari edi. Bu asarning taqdiri mushkul kunlarni boshidan kechirdi. Xorijda nashr bo‘lgani va Buxorodagi eng munozarali masala jadid va qadim kurashini aks ettirgani uchun bu asarning o‘z yurtida tarqalishi juda qiyin kechgan. S.Ayniyning guvohlik berishicha, “Munozara”ning bir qismi yo‘lda rus senzorlari qo‘liga tushib, yo‘q qilingan bo‘lishiga qaramay, u Buxoroga yashirin keltirilgan. Fitratning boshqa bir zamondoshi Fayzulla Xo‘jayevning qaydiga ko‘ra, rus oxrankasi nafaqat Fitrat asarini, balki uni o‘qigan, keltirgan kishilarni ham qattiq ta‘qib ostiga olgan”[100].

“Munozara” Buxoroga ktltirilgach, bu asar aholining barcha qatlamlari orasida tez tarqaldi. “Munozara” nashr etilganidan so‘ng Buxoroda yangi usul maktablari qaytadan ochildi. Asar haqida Sadriddin Ayniy: “…bu asar davr taraqqiyotiga g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatdi” – deb baho bergan bo‘lsa, rus adibi V.B.Andreyev “Buxorodagi yangi oqimlar” maqolasida aynan ma‘rifatchilik targ‘ibotchilari bo‘lmish jadidlarning qarashlarini, g‘oyalari yangi oqim sifatida e‘tirof etildi. 1913-yilda Mahmudxo‘ja Behbudiy so‘ngso‘zi bilan asar alohida kitob holida chop etildi”[101]. Fitrat asarining ilk nashrida muallif Muqaddimada buxoroli vatandoshlariga murojaat etgan bo‘lsa, asar xotimasida “millatpanoh podshoh Amir Olimxonga murojaat qiladi: “Ey, Buxoro millatining mehribon otasi! Ra’iyat holig‘a tushunib rahm qilgin, muborak vujudingga Haq taolo tarafidan topshirilgan Muhammadning nurli shariatig‘a xizmat qilib, yiqilg‘an millatingning nurli fikrlariga va maorif taraqqiyotining tavsiyasig‘a iqdom qil”. Bu bilan cheklanmay, yana qayta o‘z yurtdoshlariga qarata: “barcha aziz vatandoshlar,

[99] Boltaboyev H. Jadidlar. Abdurauf Fitrat. –Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2022. – B.4.
[100] Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – B. 138.
[101] Vosiqov Sh. Fitrat va o‘zbek adabiyotshunosligi. Jadidlar adabiy merosining ma‘naviy-ma‘rifiy ahamiyati va jamiyat taraqqiyotidagi orni” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Ilmiy nashr. – Farg‘ona: FarDU, 2024. – B. 231.

muhtaram dindosh birodarlar! Sizlarga xitob qilib kamoli odob bilan aytamanki, birodarlar, juda ko‘b kunlarni va xiyla fursatni g‘aflatda va tanballikda o‘tkazyapmiz. Bas, endi! Hozir g‘aflat vaqti emas. Har qaysingizga ma’lumdirki, nasroniylar har tarafdan islomg‘a hujum uyushtirib, har soat bizni nobud qilmoq uchun, dinimizni barbod qilish uchun bahonalarni qo‘lga olmoqdalar”[102].

“Munozara”ning Hoji Mu’in nashrida tarjimon asarni imkon qadar ikki kishining o‘zaro suhbati tarzida tarjima qilishga harakat qilgan. Bu bilan u asarni sahnaga qo‘yishni, uni o‘qib baharamand bo‘lish sharafiga erishmaganlar teatrda ko‘rishlari uchun ham sharoit yaratgan edi. Haqiqatan ham bu asar Toshkent va Buxoro teatr truppalari tomonidan sahnaga qo‘yilgan bo‘lsa-da, u haqda ma’lumotlar yetarli emas. Fitratning “Munozara” asarida boshlangan dialog-suhbat usuli “Hind sayyohi bayonoti” asarida ham davom etadi. Keyinroq esa dramaturg sifatida o‘ndan ortiq asarlari bilan o‘zbek teatr san’atining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi.

Abduaruf Fitrat ham o‘z dramalari bilan teatr san’atiga beqiyos hissa qo‘shgan. Abduaruf Fitrat dramalari orasida “Abulfayzxon” tarixiy fojiasi alohida e‘tirofga loyiqdir. Drama o‘zbek adabiyoti tarixida yozilgan ilk tarixiy pyesa hisoblanadi. Ayni paytda asar Fitrat adabiy-badiiy ijodining cho‘qqisi ekanligi ta’kidlab kelinadi[103].

Turkiston jadidlari va Abdurauf Fitrat milliy davlat tuzish va mustaqillik g‘oyasini ilgari surgan birinchi ziyoli sifatida ham tarixda muhim o‘rin egallaydi. Jadidlar millatning siyosiy ongini uyg‘otish, milliy o‘zlikni saqlash va xalqni mustaqil fikrlashga chorlash orqali mustaqillik g‘oyasining dastlabki poydevorini yaratdilar. Ular ayni davrda kerak bo‘lgan rivojlanish modelini yaratish g‘oyasini ilgari surdilar. Ayniqsa, bu davrda modelning to‘g‘ri tuzilishi va tanlanishi, har qachongindan-da zarur bo‘ldi. Uning xato tanlanishi esa millatimizga katta yo‘qotish bo‘lar edi. “1919-yili “Chig‘atoy gurungi” tashkilotini tuzgan Fitrat shu tashkilotning yig‘ilishlaridan birida O‘zbekiston “turk modeli” asosida rivojlanishi kerak, degan g‘oya tarafdorlariga qarshi chiqib, O‘zbekiston “o‘z modeli”ni ishlab chiqib, shu “model” asosida rivojlanishi lozim, degan g‘oyani ko‘targan va shu g‘oyaning “harakat dasturi”ga aylanishi uchun kurashganki, bu turk fani va madaniyatini e’zozlagan Fitratning milliy taraqqiyotning o‘sha davrdagi “turk modeli”dan butunlay boshqa sharoitda yashayotgan Turkistonda foydalanish to‘g‘ri bo‘lmaydi, har bir mamlakat o‘zining tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitidan kelib chiqqan holda o‘z taraqqiyot “model”i yoki dasturini ishlab chiqishi lozim, degan to‘g‘ri xulosaga kelganini anglatadi”[104].

Fitratning eng buyuk orzusi Vatanini, xalqini ozod va erkin ko‘rish edi. Uning millatni uyg‘otish yo‘lidagi qilgan sa’y-harakatlari, xalqimizga qoldirgan merosi tahsinga sazovordir. Alloma adib o‘z asarlarida xalqning ongini rivojlantirish, zamonaviy bilimlar bilan ta’lim berish haqida tinimsiz bong urdi, millatning fikrlashini kengaytiruvchi, o‘ylashga majbur qiluvchi asarlar yozdi. Abduaruf Fitratning bizga qoldirgan merosi qimmatli va bebahodir.

---

[102] Фитрат А. Танланган асарлар. 1-жилд: шеърлар, насрий асарлар. – Т.: Маънавият, 2020. – Б. 129.

[103] https://uz.wikipedia.org/wiki/Abulfayzxon_(drama)

[104] Karimov N. “Jadıdlarnıng ma’rıfıy faolıyatı: g‘oyaları, maqsadları, vazıfaları va Turkıston taraqqıyotıga qo’shgan hıssası” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Turkistonda jadid adabiyotining vujudga kelishi manbalari. – Toshkent: 2023. – B. 13.

Adabiyotlar

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд: шеърлар, насрий асарлар. – Т.: Маънавият, 2020.
2. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
3. Boltaboyev H. Jadidlar. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2022.
4. Karimov N. Turkistonda jadid adabiyotining vujudga kelishi manbalari. – Toshkent, 2023.
5. Kamalova H “Jadıdlarnıng ma’rıfıy faolıyatı: g‘oyaları, maqsadları, vazıfaları va Turkıston taraqqıyotıga qo’shgan hıssası” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2023.
6. Vosiqov Sh. Fitrat va o‘zbek adabiyotshunosligi. / “Jadidlar adabiy merosining ma‘naviy-ma‘rifiy ahamiyati va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Ilmiy nashr. – Farg‘ona: FarDU, 2024.
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Abulfayzxon_(drama)

ABDURAUF FITRATNING “QIYOMAT” HIKOYASI TALQINI

O‘sarova Shahodat Sherali qizi
O‘zbekiston Milliy universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi
3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning adabiy merosidagi milliy uyg‘onish g‘oyalari tahlil qilinib, uning o‘zbek adabiyotini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqotda Fitrat asarlarida milliy ozodlik, ijtimoiy adolat va ma’rifiy taraqqiyot masalalarining badiiy ifodasi hamda ularning ijtimoiy-siyosiy va estetik tafakkur rivojiga ta’siri ochib beriladi. Ramziy ifodalar orqali ifodalangan fikrlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, jadidchilik harakati, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, ijtimoiy g‘oyalar, ramziy ifodalar.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РАССКАЗА «КИЁМАТ» ФИТРАТА

Аннотация. В данной статье анализируются идеи национального возрождения в литературном наследии Абдурауфа Фитрата и освещается его роль в формировании узбекской литературы. Исследование раскрывает художественное выражение вопросов национального освобождения, социальной справедливости и образовательного прогресса в произведениях Фитрата, а также их влияние на развитие социально-политического и эстетического мышления. Анализируются мысли, выраженные посредством символических образов.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, движение Джадидов, национальное возрождение, Просвещение, социальные идеи. Символические выражения

INTERPRETATION OF THE STORY "QIYOMAT" OF FITRAT

Annotation: This article analyzes the ideas of national revival in the literary heritage of Abdurauf Fitrat and highlights his role in the formation of Uzbek literature. The study reveals the artistic expression of the issues of national liberation, social justice and educational progress in Fitrat's works, as well as their influence on the development of socio-political and aesthetic thinking. Thoughts expressed through symbolic expressions are analyzed.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, Jadid movement, national revival, enlightenment, social ideas, symbolic expressions.*

O‘zbek adabiyoti va ijtimoiy tafakkurida yuz bergan tub o‘zgarishlar jadidchilik harakati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda Abdurauf Fitratning o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Fitrat adib, dramaturg, shoir, publitsist va olim sifatida milliy adabiyotimizni yangilash, xalq ongini uyg‘otish, ma’rifat va taraqqiyot g‘oyalarini targ‘ib etishda muhim xizmat qilgan ijodkorlardan biridir. Uning adabiy-badiiy merosi milliy ozodlik, vatanparvarlik, ijtimoiy adolat, ma’naviy uyg‘onish kabi masalalarni o‘zida mujassam etgani bilan bugungi kunda ham ilmiy va estetik ahamiyatini yo‘qotmagan. U ijodkor sifatida o‘zbek adabiyotini jahon miqyosiga olib chiqqan, uni yangi hayotbaxsh g‘oyalar bilan boyitgan, tilimizning boy imkoniyatlarini, badiiy ifodaning betimsol namunalarini namoyish eta olgan iste’dod edi. U o‘zbek dramachiligini yuksak pog‘onaga ko‘tardi, shuningdek, musiqaga ham o‘z hissasini qo‘shgan. Keskin siyosiy o‘zgarishlar davrida vujudga kelgan Fitratning “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi” risolasi milliy merosning qonuniyatlari jo bo‘lgan, o‘tmish va yangicha zamon mafkuralari mujassamlashgan ulkan tadqiqot namunasidir. U o‘zbek musiqasining yorqin shakli – Shashmaqom timsolida mintaqamiz musiqiy salohiyatini o‘rganish borasidagi yangi o‘zbek musiqashunosligining debochasi sifatida benazir ma’naviy boylik hamdir. Fitratning barcha asarlari ma’rifatparvarlik ruhida yozilgan bo‘lib, unda xalqni jaholatdan qutqarish, ilm-fan va taraqqiyotga chorlash, milliy uyg‘onish g‘oyalarini targ‘ib etish asosiy maqsad qilib olingan. Masalan, “Munozara” asari jadidchilik harakati rivoji yo‘lidagi ilk nazariy asardir. Bu asarda tarixiy taraqqiyotning ikki pog‘onasida turib qolgan din va dunyo, jamiyat va ma’rifat haqida ikki xil qarashga ega bo‘lgan ikki kishining bahsi asosiga qurilgan edi Asarda Fitrat, eski va yangi ta’lim tizimlarini qiyoslab, xalqning jaholatdan qutulishi uchun yangi, zamonaviy ilm-fan, ma’rifat zarurligini ta’kidlaydi, ma’rifatni ozodlikka erishish yo‘li deb ko‘rsatadi.

Fitratning yana bir asari “Hind sayyohi bayonoti”da o‘lka hayotining ko‘plab muammolari, xalqning nochor ahvoli, harbiy nozirlarning intizomsizligi, shahar va uning atrofidagi qishloqlarning ekologik ahvoli, el sog‘ligini saqlash, tabobat va davolash usullari, sanoat va ishlab chiqarishning nochor holati, qozixonalar ishi, qator viloyatlarning milliyroznomaga muhtojligi, yo‘l qurilishi, hatto temir yo‘llar, dehqonchilig-u hunarmandchilik hayotning barcha sohalari keskin islohga muhtoj ekanini Hind sayyohi nazari orqali idrok etiladi.

Ayniqsa, adibning “Qiyomat” hikoyasi jamiyatda yuzaga kelgan ma’naviy tanazzul, adolatsizlik va jaholatning og‘ir oqibatlarini keskin fosh etib, insonni hushyorlikka, o‘zini hamda jamiyatni isloh etishga undaydi. Asar haqida turlicha qarashlar mavjud. Fitratshunos H.Boltaboyev “Qiyomat” asari haqida vazmin va to‘g‘ri fikr bildirganlar: “…ateistlar “Qiyomat”ning faqatgina tashqi tomoniga, bosh qahramon Ro‘ziqulning u dunyodagi sarguzashtlari, “ujmoh”, “tamug” haqidagi dahriy so‘zlargagina e’tibor berib, haqiqiy, botiniy ma’noga diqqat

qilmaganlar, tushunmaganlar. Holbuki, Fitrat hikoya botiniga zo‘rlikka asoslangan jamiyatning insonga baxt-saodat va’da qilib, quruq shiorni, tengsizlik, tartibsizlikni ravo ko‘rganini chuqur qayg‘u bilan singdiradi.Voqealar kishida kulgi uyg‘otsa-da asar tragik asardir” [G‘aniyev, 2005: 180], – zero bu fikrlar ayni haqiqatdir. Asar 1923-yilda yozilgan bo‘lib, sarlavhadan anglashilganidek, unda qiyomat manzaralari bosh qahramon Ro‘ziqul obrazi orqali tasvirlanadi. Biroq bu qiyomat faqatgina oxirat bilan bog‘liq hodisa emas, balki ramziy ma’noga ega bo‘lib, muallif uni o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy hayotining inqirozli holatini ochib berish vositasi sifatida qo‘llaydi. Asarda u dunyodagi qiyomat tasviri orqali bu dunyodagi siyosiy muhit, sho‘ro tuzumi olib kelgan tartib-qoidalar va inson erkinligining cheklanishi badiiy talqin qilinadi. Fitrat qahramon nomini tanlashda ham chuqur ramziy ma’noni ko‘zda tutadi. Ro‘ziqul ismi, bir qarashda, “rizq”, “bo‘ysunish”, “Allohning risq-nasibali bandasi” ma’nolarini anglatib kelsada, ramziy ma’noda sho‘ro davri yaratgan ijtimoiy tuzumga to‘la qaram, mavjud tartibga so‘zsiz itoat etuvchi shaxs obrazini ifodalaydi. Shu jihatdan Ro‘ziqul obrazi muayyan davr kishisining umumlashma timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Asarda ko‘knori ham asosiy ramziy belgi sifatida talqin etilib, u ozodlik, erkinlik va istiqbol tushunchalarini ifodalaydi. Fitrat ko‘knori obrazini bevosita majoziy ma’noda qo‘llab, insonning erkinlikka bo‘lgan tabiiy ehtiyojini badiiy jihatdan asoslaydi. Ro‘ziqulning ko‘knoriga bo‘lgan kuchli talpinishi sho‘ro davrida jadid ziyolilarining istiqlol va milliy ozodlik sari intilishlari bilan mushtarak tarzda tasvirlanadi. Muallif Ro‘ziqul obrazi orqali inson erksiz yashay olmasligini, erkinlikdan mahrum bo‘lgan shaxs ma’naviy va jismoniy inqirozga yuz tutishini ochib beradi. Qahramon ko‘knorisiz hayoti mazmunsizlashib, holdan toyadi, hech qanday dori-darmon unga naf bermaydi. Uning butun xayoli va ongida faqat ko‘knori timsoli hukmron bo‘lib qoladi. Bu holat erkinlikka bo‘lgan ehtiyoj qondirilmaganda, inson ruhiyati va hayotiy faolligi so‘nishini anglatadi. Shu tariqa, Fitrat ko‘knori obrazi orqali nafaqat individual qahramon taqdirini, balki sho‘ro davrida milliy erkinlikdan mahrum etilgan jamiyatning umumiy ruhiy holatini ham ko‘rsatib berishga erishadi.

Asardagi: “Bor, bor, – dedi, – qizlar, bachalar bor ekan, nashasi bo‘lmasmi? U dunyoda nasha ham bor. Biroq bizga berarlarmi uni?! Unga borguncha ko‘p qo‘niqlar, ko‘p bekatlardan o‘tish kerak. Qil ko‘prik, tarozi, Munkar-Nakir. Bularning barisini ko‘rmoq, o‘tkazmoq kerak, undan keyin – nasha!” [Fitrat, 2000: 169] – qismi orqali muallif ramziy tasvir vositalari bilan ozodlikka erishish yo‘lining murakkab va mashaqqatli ekanini ta’kidlaydi. Qahramon tilidan aytilgan “ko‘p bekatlar”, “qil ko‘prik”, “tarozu”, “Munkar–Nakir” kabi tushunchalar bevosita diniy-ramziy obrazlar bo‘lsa-da, ular asar kontekstida ijtimoiy-siyosiy to‘siqlar timsoli sifatida talqin etiladi. Fitrat bu vositalar orqali istiqbol va erkinlikka chiqish jarayoni muqarrar sinovlar, xavf-xatar va ma’naviy imtihonlar bilan bog‘liqligini badiiy jihatdan asoslaydi. Qahramonning “unga borguncha ko‘p to‘siqlardan o‘tish kerak” degan fikri sho‘ro davrida milliy istiqlol sari intilgan jadid ziyolilarining og‘ir va mashaqqatli kurash yo‘lini eslatadi. Muallif shu orqali qiyinchiliklar qarshisida taslim bo‘lmasdan, sobitlik va qat’iyat bilan harakat qilgan taqdirdagina erkinlikka erishish mumkinligi g‘oyasini ilgari suradi.

“Bir to‘da malak polislari yalang‘och odamlarni bir tomonga surib, haydab keldilar. Pochamir ham surkka qo‘shilib yura berdi-yura berdi” [Fitrat, 2000: 172]. Asarning ushbu lavhasida Fitrat til va tasvir vositalari orqali sho‘ro davri hukumatining insoniylikni inkor etuvchi siyosatini keskin tanqid ostiga oladi. Jumladagi “surib”, “haydab” fe’llari odamlarning shaxs sifatida emas, balki to‘da holida boshqarilayotgan mavjudot sifatida ko‘rilayotganini

anglatadi. Shuningdek, “yalang‘och odamlar” iborasi tashqi holatni emas, balki ma’naviy-ruhiy qashshoqlikni anglatadi. Fitrat bu so‘z orqali xalqning ilm va ma’rifatdan mahrum etilgan, ongli tafakkurdan yiroq holga keltirilganini nazarda tutadi. Mazkur tasvir orqali muallif sho‘ro siyosatining asosiy maqsadi – mustaqil fikrlovchi, ongli shaxsni emas, balki itoatkor va boshqarishga qulay ommani shakllantirish bo‘lganini ochib beradi. Shu jihatdan ushbu epizod asarda ilgari surilgan ma’rifatparvarlik g‘oyasini yanada chuqurlashtirib, Fitratning millat taqdiri va inson qadr-qimmati borasidagi keskin tanqidiy pozitsiyasini yaqqol namoyon etadi.

Asarda uchraydigan “ochirat” (“Qiyomat”da uchraydi, ma’nosi – navbat, tartib) so‘zining qo‘llanishi ham muallif tomonidan ongli ravishda tanlangan ramziy detaldir. Ro‘ziqul tarozi oldiga kelganida tartibsizlikni ko‘rib, navbati kelmayotganidan norozi bo‘lib “ochirat xohlaymiz biz” deya murojaat qiladi. Mazkur leksik birlikning rus ma’muriyati tomonidan joriy etilgan so‘z sifatida berilishi asarda alohida ma’noga ega. Bu holatni ikki yo‘sinda talqin qilish mumkin. Birinchi talqinga ko‘ra, bu so‘zining ishlatilishi milliy til va tushunchalar o‘rnini asta-sekin begona, xususan, ruscha atamalar egallab borayotganining ifodasidir. Fitrat bu orqali mustamlakachilik siyosatining nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki madaniy-ma’naviy sohalarga ham chuqur singib borayotganini ko‘rsatadi. Tilning begonalashuvi esa milliy o‘zlikning zaiflashuvi bilan chambarchas bog‘liq ekanini muallif badiiy jihatdan anglatadi. Ikkinchi talqinda esa ushbu so‘z sho‘ro davrining faqat zulm va bosimdan iborat emasligini, balki jamiyat hayotiga muayyan yangiliklar, tartib-intizom va ilgari mavjud bo‘lmagan tushunchalarni olib kirganini ko‘rsatadi. Asarda uchraydigan “Bu yonda malaklar yana kishilarni qo‘yilarga zo‘rlab mindirib, qil ko‘prikka yurguzmoqda” [Fitrat, 2000: 175] tasviri Fitratning hokimiyatning majburlovga asoslangan boshqaruv usullariga nisbatan tanqidiy munosabatini ifodalovchi muhim lavhalardan biridir. Ushbu epizodda “zo‘rlab mindirish” va “yurgizmoq” kabi fe’llar hukumat tomonidan olib borilgan siyosatning ixtiyoriylikka emas, balki majburiy itoatga asoslanganini ochiq namoyon etadi. Mazkur ramziy tasvir orqali muallif sho‘ro hokimiyatining o‘z boshqaruv tizimini xalq roziligi yoki ongli tanloviga tayangan holda emas, balki kuch ishlatish va majburlash orqali amalda joriy etganini badiiy jihatdan ifodalaydi. Qil ko‘prik timsoli esa jamiyat oldiga qo‘yilgan sinovli yo‘lni anglatib, bu yo‘ldan o‘tish jarayonida shaxsning irodasi va tanlov huquqi deyarli inkor etilganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ushbu parcha hokimiyatning o‘z qaror va g‘oyalarini muhokama yoki tushuntirishsiz, “nega” degan savolga o‘rin qoldirmagan holda mutlaq haqiqat sifatida singdirishga intilganini anglatadi. Asarda Pochamir obraziga bog‘liq holda tasvirlangan oq va qora qo‘ylar ramziy ma’noga ega bo‘lib, ular adolat va adolatsizlik tushunchalarini ifodalaydi. Oq qo‘y adolat, poklik va haqqoniylik timsoli sifatida talqin qilinsa, qora qo‘y zulm, nohaqlik va ma’naviy og‘ish belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif g‘oyasiga ko‘ra, adolat hukmron bo‘lgan muhitda inson ma’naviy tanazzulga yuz tutmaydi. Bu fikr Pochamirning oq qo‘y bilan qil ko‘prikdan muvaffaqiyatli o‘tib ketishi orqali tasdiqlanadi.

Asardan chiqarilgan umumiy xulosaga ko‘ra, “Qiyomat” asari boshidan oxirigacha ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan bo‘lib, unda Fitrat insonni jaholat va bo‘ysunuvdan xalos etib, erkinlik, adolat va ongli hayot sari da’vat etadi. Muallif ramziy obrazlar va falsafiy mushohadalar orqali shaxs erkinligi jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti ekanini ta’kidlaydi hamda insonni o‘z taqdiri uchun mas’ul bo‘lishga chorlaydi.

Adabiyotlar

1. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. – T.: Fan, 2005. – B. 140
2. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – B. 287
3. Fitrat. Tanlangan asarlari. I jild. – T.: Ma’naviyat, 2000 – 256 b.
4. G‘aniyev I. Fitrat va fitratshunoslik. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2005. – B. 180.
5. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – T.: O‘zbekiston, 2008. – B. 535
6. Olimjon H. Fitratning adabiy ijodi haqida // Olimjon H. Mukammal asarlar to‘plami. 10 jildlik. 6-jild. – T.: Fan, 1982.
7. Qosimov B. Maslakdoshlar. – T: Sharq, 1994. – B. 160

ABDURAUF FITRAT HAYOTI, FAOLIYATI, ILMIY VA BADIIY IJODI

Zulfiya Yo‘ldoshova,
Renessans ta’lim universiteti 1-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Davronbek Oripov
Renessans ta’lim universiteti dotsenti
Tel: 90 988 25 50

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning hayoti, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, jadidchilik harakatidagi o‘rni hamda ilmiy va badiiy merosi atroflicha tahlil qilinadi. Adibning dramatik asarlari, adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohasidagi qarashlari, milliy uyg‘onish g‘oyalari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, Fitrat merosining sovet davridagi taqdiri va mustaqillik yillaridagi qayta tiklanish jarayoni ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, jadidchilik, milliy uyg‘onish, dramaturgiya, adabiyotshunoslik, ma’rifatparvarlik, XX asr o‘zbek adabiyoti.*

Аннотация. В статье подробно рассматриваются жизнь и общественно-политическая деятельность Абдурауфа Фитрата, его роль в джадидском движении, а также научное и художественное наследие. Анализируются драматические произведения писателя, его взгляды в области литературоведения и языкознания. Особое внимание уделяется судьбе его творчества в советский период и его переоценке в годы независимости Узбекистана.

Ключевые слова: *Абдурауф Фитрат, джадидизм, национальное возрождение, драматургия, литературоведение, просветительство.*

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the life and socio-political activity of Abdurauf Fitrat, his role in the Jadid movement, and his scientific and literary heritage. Special attention is given to his dramatic works, contributions to literary studies and linguistics, as well as the fate of his legacy during the Soviet period and its reassessment in the years of Uzbekistan’s independence.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, Jadidism, national awakening, dramaturgy, enlightenment, Uzbek literature of the 20th century.*

XX asr boshlarida Turkiston hududida siyosiy va madaniy hayot keskin o‘zgarishlar davrini boshdan kechirdi. Mustamlakachilik siyosati, ijtimoiy tengsizlik va ma’rifatsizlik sharoitida milliy ziyolilar xalqni uyg‘otish, ilm-fan va taraqqiyot sari yetaklashni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar. Jadidchilik harakati ana shu ehtiyojdan kelib chiqdi.

Jadid adabiyoti namoyandalari orasida Abdurauf Fitrat alohida o‘rin tutadi. U nafaqat shoir va dramaturg, balki yirik olim, publitsist, davlat arbobi va ma’rifatparvar sifatida ham tanilgan. Uning faoliyati milliy o‘zlikni anglash, til va adabiyot taraqqiyoti hamda mustaqillik g‘oyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Fitratning hayoti va dunyoqarashi shakllanishi. Abdurauf Fitrat 1886-yilda Buxoroda ziyoli oilasida tug‘ildi. Dastlab an’anaviy maktab va madrasada ta’lim oldi. Keyinchalik Istanbulda tahsil olib, G‘arb va Sharq madaniyati bilan yaqindan tanishdi. Istanbul muhiti uning dunyoqarashi va siyosiy qarashlari shakllanishida muhim rol o‘ynadi. Fitrat jadidchilik harakatiga qo‘shilib, yangi usul maktablari ochish, zamonaviy darsliklar yaratish, milliy matbuotni rivojlantirish ishlarida faol qatnashdi. U xalqni ilm-ma’rifat orqali taraqqiyotga yetaklash mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

Ilmiy faoliyati va adabiyotshunoslikdagi o‘rni. `Fitrat o‘zbek adabiyotshunosligi tarixida muhim o‘rin egallaydi. Uning “O‘zbek adabiyoti namunalari” asari milliy adabiyot tarixini ilmiy asosda o‘rganishga qaratilgan dastlabki ishlardan biridir. U til masalasiga ham alohida e’tibor qaratib, o‘zbek tilining mustaqil va boy til ekanini ilmiy jihatdan asoslashga harakat qildi. Fitrat ilmiy qarashlarida milliy o‘zlikni anglash, tarixiy merosni qadrlash va zamonaviy taraqqiyotga intilish g‘oyalari ustuvor bo‘ldi.

Badiiy ijodi va dramaturgiyasi. Fitrat dramaturgiya sohasida ham muhim asarlar yaratdi. “Abulfayzxon” tragediyasida tarixiy voqealar orqali mustabid tuzum tanqid qilinadi. Asarda hokimiyat va adolat masalasi markaziy o‘rin egallaydi.

“Hind ixtilochilari” dramasi esa mustamlakachilikka qarshi kurash, ozodlik va istiqlol g‘oyalarini ifodalaydi. Bu asarda muallif boshqa xalq misolida Turkistonning o‘z ozodligi uchun kurashishi zarurligini ramziy tarzda ko‘rsatadi.Fitratning badiiy asarlarida publitsistik ruh, milliy g‘urur va uyg‘onish chaqirig‘i kuchli seziladi. U obrazlar orqali jamiyatdagi jaholat, nodonlik va adolatsizlikni fosh etadi.

Fitrat ijodi faqat dramaturgiya yoki adabiyotshunoslik bilan cheklanmaydi. U ko‘p qirrali ijodkor bo‘lib, she’riyat, publitsistika, tarix, siyosatshunoslik, tilshunoslik va hatto musiqa nazariyasi bilan ham shug‘ullangan.

Fitrat jadid matbuotining faol vakili bo‘lgan. U maqolalarida jamiyatdagi jaholat, eski maktab tizimi, ayollar huquqsizligi, diniy mutaassiblik kabi muammolarni keskin tanqid qilgan. Uning publitsistik uslubi jo‘shqin, dalillarga boy va xalqni uyg‘otishga qaratilgan edi.

Fitrat o‘zbek dramaturgiyasini yangi bosqichga olib chiqdi. Uning dramalarida:

- tarixiy shaxslar orqali zamonaviy muammolar ko‘rsatildi;
- mustamlakachilikka qarshi ramziy kurash tasvirlandi;
- kuchli dialog va dramatik ziddiyatlardan foydalanildi.

Masalan, “Abulfayzxon” asarida hukmdor obrazi orqali zolimlik va siyosiy beqarorlik tanqid qilinadi. Bu asar orqali Fitrat xalqni adolatli jamiyat qurishga da’vat etadi.

Fitrat o‘zbek tilining ravnaqi uchun kurashgan. U tilni millatning asosiy belgisi deb bilgan. Uning fikricha, tilni asrash va rivojlantirish milliy o‘zlikni saqlashning muhim shartidir.

Fitrat o‘z asarlarida sodda va ravon tilni qo‘llashga harakat qilgan. U eski, tushunarsiz iboralardan voz kechib, xalqchil uslubni tanlagan.

Jadidchilik harakati. Jadidchilik – XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan ma’rifatparvarlik va islohotchilik harakatidir. “Jadid” arabcha “yangi” degan ma’noni bildiradi. Bu harakatning asosiy maqsadi: ta’lim tizimini isloh qilish, milliy ongni uyg‘otish, mustamlakachilikka qarshi kurash, jamiyatni zamonaviylashtirish edi.

1917-yildan keyingi siyosiy vaziyatda jadidlar Turkiston muxtoriyatini tuzishga harakat qildilar. Fitrat ham milliy davlatchilik g‘oyasini qo‘llab-quvvatladi. Ammo keyinchalik sovet tuzumi jadidlarni “millatchi” deb e’lon qildi va ko‘plari qatag‘on qilindi. Bugungi kunda jadidchilik harakati o‘zbek milliy uyg‘onish davrining muhim bosqichi sifatida baholanadi.

Qatag‘on davri va adabiy merosining qayta tiklanishi. XX asr boshlaridagi milliy uyg‘onish davrining yirik namoyandasi bo‘lgan Abdurauf Fitrat ijodi o‘z davrida katta ijtimoiy-siyosiy ta’sir kuchiga ega edi. Biroq 1937–1938-yillardagi qatag‘on siyosati natijasida uning nomi va merosi uzoq yillar davomida taqiqlab qo‘yildi. Mustaqillikdan so‘ng esa Fitratning asarlari qayta tiklanib, bosqichma-bosqich chop etila boshlandi. Bu jarayon o‘zbek adabiyoti tarixida muhim burilish yasadi.

1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Fitrat nomi oqlanib, asarlari qayta nashr etildi. Bugungi kunda uning ilmiy va badiiy merosi jadid adabiyotining muhim qismi sifatida o‘rganilmoqda.

Taqiq davri va uning oqibatlari 1930-yillarda sovet mafkurasi jadid ziyolilarini “millatchi”, “xalq dushmani” deb e’lon qildi. Fitrat ham ana shu siyosiy repressiya qurbonlaridan biri bo‘ldi. Natijada: Uning barcha asarlari nashrdan olib tashlandi; Kutubxona fondlaridan chiqarildi, ilmiy izlanishlarda nomi tilga olinmadi, adabiyot tarixida uning o‘rni sun’iy ravishda kamaytirildi.

Bu taqiq o‘zbek adabiy tafakkurining rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Jadid adabiyoti to‘liq o‘rganilmay qoldi va milliy uyg‘onish davri haqidagi tasavvurlar biryoqlama talqin qilindi.

1980-yillarning oxirida sobiq ittifoqda boshlangan “oshkoralik” siyosati qatag‘on qurbonlarini oqlash jarayoniga yo‘l ochdi. Arxiv hujjatlari qayta ko‘rib chiqildi, Fitratning aybsizligi tasdiqlandi. 1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Fitratning nomi rasman oqlandi. Shundan so‘ng uning asarlarini qayta chop etish, ilmiy merosini tiklash va tadqiq qilish ishlari keng miqyosda boshlandi.

Mustaqillikdan keyin Fitratning ko‘plab asarlari qayta nashr qilindi. Jumladan: “Tanlangan asarlar” (bir necha jildda); “Abulfayzxon” tragediyasi; “Hind ixtilochilari” dramasi; Adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlari; Til masalalariga bag‘ishlangan ilmiy ishlari; Publitsistik maqolalari va ijtimoiy-siyosiy risolalari. Ushbu nashrlar Fitrat merosining to‘liqroq va haqqoniy tiklanishiga xizmat qildi. Ilgari qisqartirilgan yoki noto‘g‘ri talqin qilingan joylar asl holida e’lon qilindi.

Fitrat asarlarining qayta chop etilishi o‘zbek adabiyotshunosligi uchun nihoyatda muhim ilmiy voqea bo‘ldi. XX asr boshidagi o‘zbek adabiyotini Fitrat ijodisiz tasavvur qilish mumkin emas. Qayta nashrlar orqali milliy adabiyot tarixidagi “bo‘shliq” to‘ldirildi.

Fitrat asarlari asosida jadidchilik harakatining asl mohiyati – ma’rifatparvarlik, taraqqiyot va milliy o‘zlikni anglash ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Fitrat dramaturgiyasi, publitsistikasi va tilshunoslik qarashlari asosida ko‘plab dissertatsiyalar va ilmiy maqolalar yaratildi.

Uning tarixiy dramalari va milliy istiqlol g‘oyalari zamonaviy ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilindi. Fitrat asarlarining qayta chop etilishi faqat ilmiy jarayon emas, balki ma’naviy tiklanish hodisasi hamdir. Fitrat o‘z asarlarida milliy birlik, tarixiy xotira va til masalasiga alohida e’tibor qaratgan. Uning asarlari bugungi kunda ham milliy o‘zlikni anglash jarayonida muhim manba hisoblanadi. Dramalaridagi ozodlik va adolat g‘oyalari yosh avlodni mustaqillikni qadrlash ruhida tarbiyalaydi. Fitrat ilm-fan va ta’limni taraqqiyotning asosiy omili deb bilgan. Zamonaviy jamiyat uchun ham bu fikr o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Bugungi kunda Fitrat asarlari maktab va oliy ta’lim darsliklariga kiritilgan, ilmiy konferensiyalar mavzusiga aylangan, teatr sahnalarida qayta qo‘yilmoqda, yosh tadqiqotchilar tomonidan chuqur o‘rganilmoqda. Bu esa uning merosi zamonaviy adabiy jarayonning faol tarkibiy qismiga aylanganini ko‘rsatadi. Fitrat asarlarining qayta chop etilishi tarixiy adolatning tiklanishi demakdir. Uzoq yillar davomida nohaq ravishda qoralangan ijodkor bugungi kunda millat faxri sifatida e’tirof etilmoqda.

Fitrat asarlarining qayta chop etilishi yosh avlod tarbiyasida muhim rol o‘ynaydi. Uning dramalarida: adolat va haqiqat g‘oyasi, milliy g‘urur va vatanparvarlik, ilm-ma’rifatga da’vat, mustaqillik va erkinlik tushunchalari keng yoritilgan.

Bu jarayon milliy xotirani tiklash, tarixni haqqoniy o‘rganish va adabiy merosni to‘liq anglashga xizmat qilmoqda.

Xulosa. Abdurauf Fitrat o‘zbek milliy uyg‘onish davrining yirik namoyondasi, iste’dodli adib va olim sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi. Uning ilmiy izlanishlari, dramaturgik asarlari va publitsistik faoliyati milliy tafakkur rivojiga katta hissa qo‘shdi. Fitrat ijodi bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. U yosh avlodni ma’rifatparvarlik, vatanparvarlik va milliy o‘zlikni anglash ruhida tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Abdurauf Fitrat jadidchilik harakatining nazariy va amaliy yetakchilaridan biri bo‘lib, milliy uyg‘onish g‘oyalarini adabiyot, ilm-fan va siyosat orqali targ‘ib qildi. Uning ijodi nafaqat badiiy qiymatga ega, balki tarixiy va ma’rifiy ahamiyatga ham egadir. Abdurauf Fitrat asarlarining qayta chop etilishi o‘zbek adabiyoti va ma’naviy hayotida muhim tarixiy hodisa bo‘ldi. Bu jarayon adabiyot tarixidagi uzilishlarni bartaraf etdi, jadidchilik harakatining haqiqiy bahosini tikladi, ilmiy tadqiqotlar rivojiga turtki berdi, yosh avlod tarbiyasida muhim manbaga aylandi.

Fitrat merosi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Uning ozodlik, adolat va ma’rifat haqidagi g‘oyalari mustaqil jamiyat qurishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli Fitrat asarlarining qayta chop etilishi – bu nafaqat adabiy jarayon, balki tarixiy, ilmiy va ma’naviy tiklanish ramzidir.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. Abulfayzxon. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
2. Abdurauf Fitrat. Hind ixtilochilari. – Toshkent: Sharq.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat.
4. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi.
5. O‘zbek adabiyoti tarixi. 5-jild (XX asr boshi). – Toshkent: Fan.

6. Qosimov B. Jadid adabiyoti va milliy uyg‘onish. – Toshkent: Fan.
7. Sharafiddinov O. Ma’naviy yuksalish yo‘lida. – Toshkent: Ma’naviyat.
8. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat.
9. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi.
10. Qosimov B. Jadid adabiyoti va milliy uyg‘onish. – Toshkent: Fan.

3-sho‘ba. JADID PUBLITSISTIKASI VA FITRATNING MA’RIFATCHILIK FAOLIYATLARI

FITRAT VA MA’RIFATCHILIK G‘OYALARI

Shahlo HOJIYEVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari doktori (Dsc)
Emayl: sh.hojiyeva@mail.ru Tel: +998974469468

Anotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida ma’rifatchilik g‘oyalarining taraqqiysi, rivojlanish o‘rni va unga hissa qo‘shgan ma’rifatparvarlar xususida so‘z boradi. Ayniqsa, jadidshunoslikning rahnomasi, ulug‘ adib va noshir, she’riyatning yangilanishiga munosib hissasini qo‘shgan hassos shoir, ma’rifatparvarlik g‘oyalarini ilgari surib, ko‘pgina buyuk ishlarini amalga oshirgan, jadidshunoslikda o‘zining munosib o‘rniga ega bo‘lgan Abdurauf Fitrat xususida so‘z boradi. Uning amalga oshirgan ishlari, yozgan asarlari bugungi kunda ham g‘oyatda muhim ekanligi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: *ma’rifatparvarlik, badiiyat dunyosi, jadidshunoslik, Sharq va G‘arb ma’-rifatchiligi, tafakkur, personaj*.

Annotation. The article discusses the development and significance of enlightenment ideas in the late 19th and early 20th centuries, as well as the contributions of prominent enlighteners to this process. Particular attention is paid to Abdurauf Fitrat — a leading figure in Jadid studies, a great writer and publisher, a sensitive poet who made a достой contribution to the renewal of poetry, and an advocate of enlightenment ideas who carried out many significant works. He holds a worthy place in Jadid studies. It is proven that his works and literary heritage remain highly important even today.

Keywords: *enlightenment, the world of artistic creativity, Jadid studies, Eastern and Western enlightenment, thinking, character.*

Аннотация. В статье рассматриваются развитие просветительских идей в конце XIX – начале XX века, их роль в развитии и место, а также вклад просветителей. В частности, речь идет о Абдурауфе Фитрате – руководителе джадидоведения, великом писателе и издателе, чутком поэте, внесшем достойный вклад в обновление поэзии, продвигавшем идеи просветительства, осуществившем многие великие дела и занявшем достойное место в джадидоведении. Его деятельность и написанные им произведения доказали свою исключительную важность и в настоящее время.

Ключевые слова: *просветительство, мир художественности, джадидоведение, восточное и западное просвещение, мышление, персонаж.*

XIX asr oxiri XX asr boshlarida ma’rifatchilik ijtimoiy tafakkurning rivojiga jiddiy ta’sir qildi, xalq hayotining barcha sohalarida, ayniqsa, adabiyot va san’at sohasida ijobiy

o‘zgarishlar bo‘ldi. “Ma’rifatchilikni ommalashtirish vazifalari yangicha estetik tamoyillarga tayangan adabiyotni zarurat qilib qo‘ydiki, bu “adabiyotnida shunga muvofiq holda o‘zgarishini taqozo qildi. Mazkur o‘zgarishlar orasida eng muhimi – idealning “yerga tushgani”dirki, buning natijasi o‘laroq badiiyat, go‘zallik tushunchalariga ham jiddiy tahrirlar kiritildi” [Quronov, 1998:17]. Ma’rifatchilik adabiyoti, eng birinchi ommani tarbiyalash va shu bilan ijtimoiy hayotni yangilash vazifalarini ko‘rdi, uni o‘zi ko‘zlagan aniq ijtimoiy maqsadga yetishish vositalaridan biri deb bildi. Shuning uchun ham ma’rifatchilik adabiyoti namunalarida, asosan, ma’lum bir g‘oyani tashuvchi qahramon harakat qiladi, uning boshqa personajlar bilan g‘oyaviy kurashi tasviri keng o‘rin egallaydi, bahslashuvchi tomonlar tilidan qat’iy fikrlar aytilib, ma’rifat tomonining g‘alabasi (yoki o‘quvchida hamdardlik uyg‘otuvchi mag‘lubiyat) ko‘rsatiladi, qisqasi, g‘oya asarning asosiy unsuri, uni ifodalash muallifning bosh maqsadi bo‘lib qoladi. Ma’rifatchilik adabiyoti mazkur maqsadlarini amalga oshirish uchun keng va qulay san’at turlari va janrlarga alohida ahamiyat berib, ularni sezilarli rivojlantirdi.

XX asr avvalidagi Turkiston jadidchiligi XVIII asrda Yevropada keng tarqalgan ma’rifatchilik harakatiga ko‘p jihatdan o‘xshash ekanligi mutaxassislar tomonidan F.Sulaymonova “Sharq va g‘arb” [Sulaymonova, 1997:39]., B.Qosimov “Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik” [Qosimov, 2002:35], Saidov U. Sharq va G‘arb: madaniyatlar tutashgan manzillar [Saidov, 2009.], D.Quronov “Cho‘lpon nasri poetikasi” [Quronov, 2004:15], U.Hamdam, A.Qosimov “Jahon adabiyoti” [Hamdamov, Qosimov, 2017:352] kabi asarlarda qayd etilgan. Mavjud fikrlarni umumlashtirgan holda bu harakatlarning mushtarak jihatlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. G‘arb va Sharq ma’rifatchiligi yuzaga kelishi o‘zaro uyg‘un ijtimoiy-tarixiy va madaniy-ma’rifiy omillar natijasidir. Ma’rifatchilikdan ijtimoiy hayotni isloh etish va undan siyosiy mustaqillik uchun kurashishgacha bo‘lgan jarayonni bosib o‘tgan Turkiston jadidchilik harakati shakllanishi va takomilida Yevropa ma’rifatchilik harakatining ta’siri katta bo‘lgani buning isbotidir.

2. G‘arb ma’rifatchiligi va Turkiston jadidchilik harakatining maqsadlarida ham mutanosiblik kuzatiladi: jamiyat hayotining barcha jabhalarini ilm-ma’rifat vositasida isloh etish. Ushbu maqsadni amalga oshirishda ikkala harakat namoyandalari nashriyot-matbaa imkoniyatlaridan foydalanishga alohida e’tibor qaratgan. Yangi g‘oyalar aks etgan asarlarini ana shu matbaalarda o‘quv adabiyotlari, risolalar shaklida bosmadan chiqargan. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori va Ibrat kabi jadidchilik harakati namoyandalari tashkil etgan matbaalar buning dalilidir.

3. Har ikkala harakatning jamiyat hayotini isloh etish yo‘lidagi amaliy faoliyati odamlar ongida o‘zgarish yasadi. Matbuot, teatr va yangi usuldagi maktablar millat tafakkurini yangilash maqsadlariga yo‘naltirildi. Yangi zamon badiiy-estetik ideali tasviriga qaratilgan adabiyot maydonga keldi. Bu adabiyot ijtimoiy-siyosiy maqsadlarni amalga oshirishning ta’sirchan vositasiga aylandi, shaxs ongi va jamiyat ma’naviyatini yuksaltirishga xizmat qildi.

4. Turkiston jadidchilik harakati g‘oyalari jamiyat hayotining barcha jabhalariga – maorif va matbuot, adabiyot va san’at, din va madaniyat, xalq xo‘jaligi, sanoat va ijtimoiy munosabatlar rivojiga birday ta’sir etdi. Millatni ma’rifatli qilish, yurtni taraqqiy ettirish va milliy ozodlikka erishish maqsadlari ta’sirida milliy estetik tafakkur takomilida yangi davrni boshlab bergan jadid adabiyoti maydonga chiqdi.

Yevropa ma’rifatchiligi va Turkiston jadidchilik harakati orasidagi mushtaraklik, ularning omillari haqida adabiyotshunos D.Quronov shunday yozadi: “Jadidchilik harakati o‘zining ko‘p jihatlari bilan XVIII asrda Yevropada keng quloch yoygan ma’rifatchilik harakatiga o‘xshab ketadi. Har ikki harakatga xos mushtarak nuqtalarga nazar solinsa, buni yaqqol ko‘rish mumkin. Avvalo shuki, har ikki harakat ham feodal asoslar yemirilib, ularning o‘rnida kapitalistik munosabatlar qaror topa boshlagan paytda maydonga kelgan. Ya’ni mushtaraklik birinchi galda har ikki harakatning yuzaga chiqishini zaruratga aylantirgan ijtimoiy-tarixiy sharoitlarning o‘xshashligi bilan izohlanadi” [Quronov, 1997:166]. Darhaqiqat, yuzaga keltirgan omillarning o‘xshashligi, tabiiyki, Sharq va G‘arb ma’rifatchilik harakatlarining a’mol va amallarida ham mushtarakliklar keltirib chiqaradi: ikkala harakat ham shaxs erkinligi, jamiyat hayotining barcha jabhalarini zamon talablaridan kelib chiqib isloh etishni maqsad etgan va bunga ma’rifat orqali erishishni ko‘zlagan. Mazkur maqsad va u bilan bog‘liq vazifalar madaniy-ma’rifiy turmushni, adabiy-estetik tafakkurni yangilashni talab qilgan.

Sharq ma’rifatchiligi ratsionalizm va irratsionalizmni uyg‘un mujassam etgani bilan xarakterlanadi. Sharq ma’rifatchiligining yetuk namoyandalari qadimgi Xitoyda Konfutsiy, Arabistonda Ibn Rushd, Imom G‘azzoliy, O‘rta Osiyoda Kaykovus va Abu Nasr Forobiydan Ibn Sino va Beruniygacha, Xorazmiy hamda Mirzo Ulug‘bekdan Alisher Navoiygacha, yangi zamonda esa Ismoilbek Gasprinskiy, Mahmudxo‘ja Behbudiy va Zaki Validiygacha, Mehmet Oqif Erso‘y va Tavfiq Fikratdan Munavvarqori, Fitrat, Abdulla Avloniy va Cho‘lpongacha o‘z asarlarida ma’rifatni targ‘ib qildilar. Sharqda xurofotga qarshi kurash dahriylik negizida emas, mo‘tadil dindorlik mavqeida olib borildi. Ularning asosiy qismi dindor, ba’zilari esa (Mahmudxo‘ja Behbudiy) din allomasi edi. G‘arb ma’rifatchiligi zamindorlar va monarxiyaga qarshi kurash yo‘lini tanlab, 1789-yil Buyuk fransuz inqilobini yuzaga keltirgan bo‘lsa, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo ma’rifatchilari keskin siyosiy talablarni qo‘ymadi. Ular jamiyatni ma’rifatli qilish orqali adolatli, tizimli va farovon hayotga erishmoqchi bo‘ldi. G‘arb ma’rifatchilarining aksari tabiatshunos olimlar bo‘lgani bois asosiy e’tiborni tabiiy fanlar rivojiga qaratdi. Sharqda esa faqat tabiiy fanlarga emas, umuman, ilm-fanga, sog‘lom fikrga, mohiyat va mantiqqa murojaat etildi. Ular xalqni hurlikka, jamiyatni taraqqiyotga erishtirishning asosini ma’rifatda ko‘rdi. Shu bilan birga, ular diniy aqidaparastlikka qarshi kurashda faqat dunyoviy fanlardan emas, Qur’on oyatlari va payg‘ambarimiz hadislaridan ham foydalanishdi. Chunki ularning ko‘pchiligi diniy ilmlarda ham darajasi yuksak olimlar edi. Akademik Naim Karimovning yozishicha: “XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Turkistonga yetib kelgan taraqqiyparvar gazetalar M.Behbudiy, M.Abdurashidov, A.Avloniy, Hamza, Fitrat, Cho‘lpon kabi yoshlarni dunyoning boshqa mamlakatlarida yashovchi xalqlar hayoti bilan, yangi tug‘ilgan asrning ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan tanishtira boshladi. Xuddi shu yillarda Rossiya, Turkiya va Eronda sodir bo‘lgan inqilobiy voqealar haqidagi xabar ham shu nashrlar orqali Turkistonga yetib keldi” [Karimov, 2008:11].

Yangi davrda Turkistonda ma’rifatparvarlik g‘oyalarining tarqala boshlashi Ahmad Donish, Komil Xorazmiy, Avaz O‘tar, Muqimiy, Furqat, Anbar otin kabi ijodkorlar nomi bilan bog‘liq. Jumladan, keyingi uch ijodkor Chor Rossiyasi mustamlakasi kuchaygan og‘ir zamonda ma’rifatparvarlikni hayotiy a’moli deb bildi. Holbuki, “...chor hukumatining birinchi xavfi millatparvar ziyolilardan edi. Furqat ana shunday murakkab va ziddiyatli davrda yashab ijod qildi. O‘z asarlari orqali ilmning, ma’rifatning beqiyos ahamiyatini alohida ta’kidladi, ilmu ma’rifatga millatni muqarrar tanazzuldan qutqaruvchi yagona vosita deb qaradi” [Jabborov,

2004:30]. Bunda Fitratning alohida hissasi borki, u ma’rifatparvarlikni muqaddas bildi va umrining oxirigacha o‘z a’moli bilan yashadi. Fikrimizni fitratshunos olim Hamidulla Boltaboevning quyidagi fikrlari bilan dalillamoqchimiz: „Maorif va maktabchilik sohasidagi Fitratning qarashlari birgina bu risolada emas (Fitratning „Oyila“ risolasi nazarda tutilgan), balki „Munozara“, „Hind sayyohi bayonoti“ va boshqa ko‘plab asarlarida aks etgan. Biroq ushbu kitobda ilk tarbiya o‘chog‘i bo‘lgan maktab muammolari yetarli tahlil qilingan. Ota-onaning bu jihatdan vazifai avvali bolani maktabga topshirdim, deb qo‘lni qovishtirib o‘tirmaslik, farzand maktab yoshiga yetgach, maktab bilan bog‘liq holdagi tarbiyaviy ishlarga erinmay tushuntirish bergan. Ushbu masalada mamlakat holini xarob qilgan, istiqbolini xatarga solgan eng katta muammo – xotin-qizlar tahsili zaruriyatini o‘rtaga qo‘yadi. Chunki farzandning, umuman, millatning ilk tarbiyasi ayollar qo‘lida kechadi“ [Boltaboev, 2007:147] degan fikrlari bugungi kunda ham zarracha ahamiyatini yo‘qotgan emas. Farzand tarbiyasi Sharqda doimo hayot, mamot masalasi bo‘lib kelgan. Bu g‘oyani Fitrat barcha asarlarida berib o‘tgan, jumladan „Oyila“ risolasida ham.

Jadidchilik harakati XX asr boshlarida takomilga erishdi. Bu harakat namoyandalari xalqning ma’rifatli bo‘lishi, Turkistonning taraqqiy etgan davlatlar safiga qo‘shilishi butun bilim va salohiyatini bag‘ishladi. Jadidlarning milliy matbuotni qisqa fursatda jamiyat hayotining ko‘zgusiga aylantirdi, ta’lim sohasini isloh etish bo‘yicha ulkan ishlarni amalga oshirdi, adabiyot va teatrni millat manfaatiga yo‘naltirdi. Begali Qosimov fikricha: “Jadidchilikning mohiyatini Millat va Vatanni anglashdan ular manfaati uchun kurashishgacha bo‘lgan qizg‘in va hayajonli jarayon tashkil qildi. Ayni paytda, bu harakat millatni ham tarbiyalab bordi. Uni o‘z boshiga yog‘ilgan har bir ofatni taqdir deb ta’bir etishdan tahlil qilib, chorasini izlay olish darajasigacha ko‘tardi. Xususan, jadidlarimiz millatning yashamog‘i, taraqqiy topmog‘i uchun, birinchi navbatda, ozod, mustaqil bo‘lmog‘i lozimligini anglab yetdilar va keng xalqni uyg‘otishga alohida e’tibor berdilar” [Qosimov, 2022. 12].

Olimning fikrlarini davom ettirib aytish mumkinki, Fitratning ma’rifatparvarlik g‘oyalarini yetilishida, birinchi o‘rinda Buxoroda olgan ta’limi bo‘lsa, ikkinchidan, 1913 yilda Istanbuldan Buxoroga maorif va madaniy-ijtimoiy qurilish haqidagi yangi g‘oyalar bilan qaytganidir. Buxoroning muhiti Fitrat orzu qilgan ahvolda emasligi bois, u dastlab maktab ochishni Shahrisabz va Karkida boshlagan. Tez orada Buxoro jadidlarining yetakchi vakiliga aylandi. Jadidlar orasida bo‘linish paydo bo‘lgani bois, uning ma’rifatparvarlik g‘oyalarining amalga oshishi qiyinlashdi. Shunday holatda ham u yangi maktablar uchun yangi darsliklar yozdi. Darsliklarni yuzaga chiqishida moddiy yordam ko‘rsatgan inson Fayzulla Xo‘jaevni alohida ta’kidlash joiz. 1917-yil Fevral inqilobidan keyin yangi markaz, „Yosh buxorililar“ inqilobiy partiyasi tashkil topib, uning Markaziy qo‘mitasi tuzildi. Fitrat Buxorodagi amalga oshirgan ishlarining ayrimlaridan xursand bo‘lsa, ayrim holatlarda tushlikka tushar edi. Shunday paytlarining birida u Toshkentga keladi. Cho‘lpon bilan 1919-yilda birinchi marotaba Toshkentda uchrashadi. Fitratning Toshkentdagi eng katta xizmatlaridan biri „Chig‘atoy gurungi“ jamiyatini tashkil etishi bo‘ldi. Bu gurung bor yo‘g‘i uch yilgina yashagan bo‘lsada, o‘zbek tili va adabiyotigina emas, o‘zbek madaniyatining shakllanish va taraqqiyot tarixini yangi zamonaviy ilm asosida o‘rganishni boshlab berdi. Madaniyatimiz tarixida alohida o‘ringa ega, o‘tmish merosimizni alohida o‘ringa ega, o‘tmish merosimizni o‘rganish va ulardan xalqni bahramand etish, avlodlarni ajdodlarning o‘lmas ruhiyati bilan bog‘lashda benihoya katta xizmat qilgani ma’lum.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Fitrat ma’rifatchilik g‘oyalarini targ‘ib etishda, o‘zining bor salohiyatini ishga solgan. Vatan va Millat taraqqiysi, istiqboli, buguni, kelajagi uchun har on, har soniya qayg‘urgani, uning amalga oshirgan harakatlari, yozgan asarlarida ham ko‘rinib turadi. Fitrat tashabbuskor, jonkuyar, betakror ijodkor bo‘lgan, uning g‘oyalari, asarlari mazmun-mohiyati zarracha bo‘lsa-da, o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Adabiyotlar

1. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.
2. Жабборов Н. Фурқат ҳаёти ва ижодий меросининг хориждаги даври: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси: филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2004.
3. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
4. Саидов У. Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзиллар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.
5. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 39.
6. Қуронов D. Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари асосида): фил. фан. д-ри дисс. - Т., 1998.
7. Қуронов Д. Жаҳон адабиётига йўл // Жаҳон адабиёти, 1997, 6-сон. – Б.166.
8. Қосимов Б. Танланган асарлар. II жилд.- Т:, Ғафур Ғулом НМИУ, 2022. – Б. 12.
9. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. – Тошкент: Маънавият, 2002.
10. Ҳамдамов У., Қосимов А. Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Баркамол файз медиа, 2017.

TURKISTONDA MILLIY TA’LIM OMILI (ABDURAUF FITRAT MISOLIDA)

Jo‘rayev Hamza Atoyevich,
ToshDavTU Chirchiq filiali
Ijtimoiy fanlar va xorijiy tillar kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Hamzajorayev017@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning ilm-fan sohasidagi xizmatlari, Buxoroda yangi usul maktablarini tashkil etishi, yoshlarni diniy ilm bilan birgalikda dunyoviy ilmlarni ham o‘rganishga targ‘ib qilinganligi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, maqolada jadid adabiyotidagi ma’rifatparvarlik g‘oyalari hamda uni rivojlantirish tendensiyalariga alohida ahamiyat qaratilgan.

Kalit so‘zlar*: jadidchilik, ma’rifatparvarlik, qo‘lyozma nusxa “Qutadg‘u bilig”, demokratiya, qadriyatlar, ma’naviy meros.*

Аннотатция. В данной стате отмечается великий героизм Абдурауфа Фитрата на ниве науки, учреждение новых школ в Бухаре, поощрение молодежи к изучению

мирских наук. Также раскрывается содержание идей просветление в творчестве модернистов и тенденсии его развития.

Ключевые слова: *Античност, просвещение, рукопис, копия «Кутадгу билик», демократия, сенности, духовное наследие.*

Annotation. This article notes the great heroism of Abdurauf Fitrat in the field of science, the establishment of new schools in Bukhara, the encouragement of young people to study worldly sciences. It also reveals the content of the ideas of marifatnarvar in the work of modernists and the trends of its development.

Key words: *Antiquity, enlightenment, manuscript, copy of "Kutadgu bilik", democracy, values, spiritual heritage.*

Har bir xalq o‘z shaxsiy, milliy ruhiy madaniy qiyofasiga ega ekan, bu o‘ziga xoslikning o‘zagi-milliy ta’limdir. Milliy ta’lim har bir xalqning o‘zi anglashi, tabiati, ma’rifiy darajasi, aql-idroki, ta’bi, xullas, tafakkuriga xos va mos bo‘lmog‘i lozim. Hukumatning asosiy vazifasi yoshlarning ta’limi bo‘lishi lozim. XX asr ulug‘ olimi Abdurauf Fitrat ham tanazzulga yuz tutib borayotgan, bir vaqtlar dunyoning eng nurli go‘shasi bo‘lgan Turkiston va uning fojiasini o‘z vaqtida angladi. Yurt uchun qayg‘urdi, yondi, tutaqdi. “O‘zining sharafli dovrug‘ini dunyo xalqlarining quloqlariga zirak etib taqqan”. Turkiston taraqqiyoti, uning ertasi bo‘lgan maorif, milliy ta’lim uchun ham tahsinga sazovor ezgu ishlar qildi. Oliy o‘quv yurtlariga adabiyot tarixi va nazariyasidan darsliklar yozish barobarida, “ibtidoiy sinflarning so‘nggi sinflari uchun ham “O‘quv” darsligi yozdi. 71 sahifadan iborat ushbu maktab darsligi 1917-yil Bakuda nashr etildi. Fitrat katta umid bilan mazkur kitob muqovasida ushbu so‘zlarni bitdi. “Turkiston maktablarida qabul bo‘lsa, ikkinchi bo‘lagi daho chiqadi [1].

BXSR hukumati ham maorif va madaniyat sohalarini isloh qilishga e’tibor qaratdi. Bu borada, ayniqsa, Buxoro hukumati tarkibida tashkil qilingan Maorif nozirligi, uning birinchi noziri Abdurauf Fitrat faollik ko‘rsatdi. Inqilobiy qo‘mitaning 1920-yil 20-oktyabrdagi qarorida respublika hududidagi barcha eski maktablar va madrasalarni isloh qilish va ularda dunyoviy bilimlarni kengroq o‘qitishni joriy qilish ko‘zda tutildi. Ta’limda darslikning bosh fazilati yoshlarni fikrlashga o‘rgatish, mustaqil mushohada qobiliyatini o‘stirish, tafakkurni ota-bobolarning muqaddas madaniy merosi bilan boyitish, milliy ongni o‘stirishga asoslanganligidir. Shu bilan bir qatorda yangi tipdagi maktablar tashkil qilish, aholi o‘rtasida savodsizlikni tugatish ishlari ham boshlab yuborildi. 1923-yilga kelib Buxoro Respublikasida bunday maktablar soni 40 ta bo‘lgan bo‘lsa, 1924-yilda 69 ta umumiyta’lim, 4 ta musiqiy, 3 ta hunar maktablari, 13 ta internat faoliyat ko‘rsatdi. Ularda jami 5604 nafar o‘quvchi ta’lim oldi. Biroq bu raqam maktab yoshidagi bolalarning faqat 3,1% tashkil qilar edi, xolos. Buxoroda xotin-qizlar ta’limiga ham e’tibor berilgani o‘sha davr tarixi uchun ham, bugun uchun ham katta ibratdir. Ular uchun maxsus maktablar tashkil etilganligi katta yutuqlardan biri edi

1923-1924-o‘quv yilida respublikada ana shunday maktablardan 5 tasi mavjud bo‘lib, ularda 306 ta xotin-qiz o‘qigan edi. Umumiy ta’lim maktablarini darsliklar va boshqa adabiyotlar bilan ta’minlash maqsadida hukumat tomonidan xalq maorifi sohasiga ajratilayotgan mablag‘ hajmi ham ortib bordi. Masalan, 1922-1923-o‘quv yilida davlat budjetidan 5.6% miqdorda mablag‘ ajratilgan bu raqam 1923-1924-o‘quv yiliga kelib 21% ni tashkil etdi [2]. Fitrat Buxoroni ijtimoiy-madaniy hayotiy masalalarida faol ishtirok etdi. To‘ra bobo Jo‘raev

o‘sha yillarni shunday eslaydilar. Musiqa maktabi Fitratning o‘ylaridan sal yuqoriroqda, Rahmonquli madrasasida joylashgandi. Fitrat domla biz, san’atga ishtiyoqmand yoshlarni maktablardan terib, musiqa bilim yurtiga jalb qilgan edilar. 1924-yillarda men afg‘on rubobida Muxtor Ashrafiy dutorda, A. Ismatov, Hamidiy – changda soz chalish bo‘yicha Domla Halim Ibodovdan saboq olgan edik.

Buxorodagi san’at maktablarida Domla Halim Ibodov bilan birga N.Nasriddinov Ma’rufjon Toshpo‘latov tanburdan, Mirjon Ostonov – naydan, akamulloyi Tohirjon – dutordan, Haydarqul Hakimov g‘ijjakdan, Mallaboev – changdan, rus ayoli Yermolenko pianinodan saboq berardilar. Keyinchalik musiqa maktabi Sharq milliy maktabi deb ataldi [3].

Abdurauf Abdurahim o‘g‘li 1886-yil (hijriy 1304) Buxoro shahrida Abdurahim savdogar oilasida tug‘ilgan. Abdurauf Abdurahim o‘g‘lining adabiy taxallusi Fitrat bo‘lib, bu so‘z tug‘ma iste’dod ma’nosini anglatadi. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, talabalik yillarida Fitrat Mijmar (cho‘g‘dan, xushbo‘y narsalar solib tutatiladigan idish ma’nosida) taxallusi bilan ham g‘azallar bitgan. Fitrat dastlab eski maktabda, so‘ng oliy ta’lim olish uchun Mir Arab madrasasida o‘qiydi. Adabiyotshunos olim Begali Qosimovning ma’lumot berishicha, Fitrat “Tarbiyai atfol” jamiyatining moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlashi bilan Istanbulda 1909-1913-yillarda tahsil olgan. Adabiyotshunos B.A.Pestovskiy 1922-yil “Inqilob” jurnalida Fitratni “18 yoshlariga qadar Buxoroda tahsil ko‘rub, Sharqda Turkiya, Hindiston, Arabiston kabi erlarda Markaziy Rusiyaning Maskov, Peterburg‘ kabi shaharlarida sayohat etgandir”, - deb yozadi.

Turkiyaning “Ittihod va taraqqiy” partiyasi bilan yaqinlashuv, usmonli turklarning inqilobiy-demokratik tafakkurida muhim zamin bo‘lib xizmat qilgan islomchilik, turkchilik, usmonchilik g‘oyalari Fitratning ham ijodkor, ham siyosiy arbob sifatida shakllanishiga ma’-lum ta’sir ko‘rsatgan. U tahsil olgan Istanbul dorilfununida Turkiya adabiyotidagi islomchi-likning 1910 yillardagi eng mashhur vakili “Siroti mustaqim” jurnalining muharriri Mehmed Akif turk adabiyotidan; “Ittihod va taraqkiy”ning nashri afkori “Eni majmua”ning bosh mu-harriri, turkchilik g‘oyasining bayroqdori shoir Ziyo Go‘k Alp ijtimoiyot fanidan dars bergan.

Buxoroga qaytgach, 1912-1916-yillarda Buxoro, Qarshi shaharlarida jadid maktablari ochish va muallimlik qilish bilan shug‘ullangan Fitrat 1917 yildan Yosh buxoroliklar firqasi-ning mafkurachisi va g‘oyaviy rahbarlaridan biriga aylangan hamda harakatning so‘l qanotiga boshchilik qilgan [4].

El-yurt, millat qayg‘usi bilan yashash insondan chidam va sabot talab qiladigan mush-kulot, nihoyasiz tahlikalar bilan yuzma yuz qilish deganidir. Xalqning ichida xalqning qarshi-ligini engib chiqasan-u, xalqning faxriga aylanasan. Tug‘ma istedod, tug‘ma ma’rifatparvar bo‘lgan insonlargina ko‘pincha boshini zolimlar kundasiga qo‘yib, bunday baxtga erishadilar [5]. Fitrat ijodini shartli ravishda 3 davrga bo‘lish mumkin 1) 1908-1917-yillar; 2) 1917-1923-yillar; 3)1923-1937-yillar. Fitratning adabiy va ilmiy merosi o‘zbek adabiyotshunosligida ulkan ahamiyatga ega bo‘lib, hozirgacha eng muhim nazariy manba hisoblanadi. U yozuvchi sifatida badiiy ijodning barcha turlarida qalam tebratdi, Buxoroda “Shashmaqom” kuylarini to‘plash va notaga yozish ishlariga rahbarlik qildi.

Fitrat mumtoz adabiyot durdonalarini to‘plash va nashrga tayyorlash yuzasidan ham bir qator ishlarni amalga oshirdi. Ayniqsa, “Qutadg‘u bilig” dostonining Namangan nusxasini fan-ga ma’lum qilinishida ham olimning xizmati beqiyos. XI asrning buyuk yodgorligi “Qutadg‘u bilig” dostonining Vena va Qohira nusxalari XIX asrda aniqlangan, o‘tgan asr va asrimiz

boshlarida ular haqida jiddiy tadqiqotlar olib borilgan, hatto ajnabiy tillarga tarjimasi ham amalga oshirilib, nashr etilgandi [6]. Fitrat 1914-yili “Qutadg‘u bilig”dostoning Namangan nusxasi bilan tanishdi. Bu qo‘lyozma namanganlik Muhammadhoji eshon Loloresh degan ulamoning shaxsiy kutubxonasida dostonning arab yozuvidagi qadimiy qo‘lyozmasi mavjudligi xabar qilingandi. Qozon universiteti olimlari va rus sharqshunoslari bu nodir qo‘lyozmani qo‘lga kiritish uchun qariyb o‘n yil harakat qildilar. Ammo biror natijaga erisholmadilar. Davrning ilg‘or mutafakkiri sifatida mazkur ishlardan Fitratning xabardor bo‘lmasligi mumkin emasdi. Olim BXSRdagi rasmiy davlat ishlaridan bo‘shagach, qo‘lyozmani sotib olish bilan jiddiy shug‘ullandi. Ammo bu oson kechmadi. Qo‘lyozma sohibi turli bahonalar bilan har qanday taklifni rad etdi. Fitrat Namanganga, Muhammadhoji eshon hovlisiga qilgan navbatdagi tashrifida qo‘lyozma sohibidan, jilla ko‘rsa, u bilan birrov tanishib chiqishga ruxsat berishini iltimos qildi. Shunda uy egasi qo‘lyozmani olib chiqqach, olim darvoza oldida izvosh zinasida o‘tirib, uni varaqlay va sharhlay boshlaydi. Fitratning o‘ta zukkoligiga qoyil qolgan uy egasi uni berilib tinglaydi. Ma’lum muddat o‘tgach, Fitrat domla uy egasidan bir kosa suv olib chiqishini iltimos qiladi. Qo‘lyozma sohibi hovliga kirib ketishi bilan izvoshiga o‘tirib qo‘lyozmani Toshkentga, olib keladi. Keyin qo‘lyozma soxibini Toshkentga taklif etib, unga masalaning mohiyatini tushuntirib, tegishli xaqini berib rozi qiladi[7]. Yutimizdan asarning yana bir nusxasini topilishi doston matnini mukammal o‘rganishda, ilmiy-tanqidiy matn tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Abdurauf Fitratning millatning ma’rifatli bo‘lishi uchun qilgan xizmatlaridan eng asosiysi usuli jadid maktablarini tashkil qilishi desak to‘g‘ri bo‘ladi. O‘zing o‘zgarmasang olam o‘zgarmas Fitrat usuli jadid maktabini din va iymon, Vatan va millat kelajagini ta’minlashning birdan-bir yo‘li deb ko‘rsatdi. Muhimi shundaki, muallif bugungi Ovrupa sivilizatsiyasining manbai Sharq ekanligini, ilm, axloqining, davlat va jamiyatni boshqaruvning asl andozalari islom madaniyatidan olinib, taraqqiy ettirilganini, uning asl egalari esa, o‘z mulklarini tamom unutib, ovrupaliklarga muhtoj qolganini farangi tilidan rad qilib bo‘lmaydigan dalillar bilan isbotlab berdi[8].

Fitrat Buxoro ijtimoiy-madaniy hayotning hamma masalalarida faol ishtirok etdi. Xususan uning g‘ayrati va tashabbusi bilan 1921-yilda Buxoro Sharq musiqa maktabi ochildi. Maktabga Domla Halim Ibodov, Shohnazar Shahobov, Boboqul Fayzullaev kabi mashhur hofizu maqomshunoslarni to‘playdi. Olim o‘z uyini (sobiq Dzerjinskiy 8, hozirda buzilib ketgan) shu maktabga beradi va o‘zi mutasaddilik qiladi. Fitrat va F.Xo‘jaev tashabbusi bilan zamonaviy kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yiladi. 60 dan ortiq yosh Buxoroliklar Germaniyaga o‘qishga yuboriladi.

Fitrat bosh xalq maorifi nozirligi 1920-yilning 30-oktyabrida Buxoro inqilobi tarixini yozish haqida qaror qabul qiladi. 1922-yil 14-sentyabrida esa Jumhuriyat Markaziy ijroiy qo‘mitasi Buxoroda dorilfunun ochish haqidagi tarixiy qarorini e’lon qildi [9]. Buxoro ma’rifatparvarlik harakati asosan ikki bosqichda kechdi. Bu harakatning namoyandalari xalqning real hayotini, uning adolat, haqiqat, ilm-ma’rifat haqidagi orzu-umidlarining o‘z yo‘llari faoliyatlarida ifoda etib, xalqning jabr-zulmdan qutilishi, uning baxt-saodatga erishuvi ilm-fanni va madaniyatni egallashda, deb bildilar. Shu sababli ular xalqning jaholatdan qutilishga, buning uchun ilm-fanni va hunarlarni o‘rganish va egallashga, ma’rifatli va madaniyatli hamda o‘qimishli bo‘lishga chaqirdilar. Ular faqat o‘z xalqi ilm-fani va madaniyatini egallash bilan cheklanmay, boshqa xalqlar, xususan, Yevropa va rus xalqi erishgan ilm-fanni, hunarlarni,

texnikani, madaniyatni ham o‘rganishga, shu asosida jaholat va bid’at uyqusini tark etishga chorladilar. Buning uchun boshqalarning tilini bilishning, o‘rganishning zarurligini, ko‘p tillarni bilish esa dunyoviy ilmlardan, fan-texnika yutuqlaridan bahramand bo‘lish imkoniyatini berishini uqtirdilar [10]. Xususan, 1922-yil 25-sentyabrdan 25-oktyabrga qadar Germaniyaga davolanishga borgan Fayzulla Xo‘jaev Germaniyaning turli shaharlarida ilm-hunar olayotgan yuzdan ortiq turkistonlik yigit-qizlar bilan muloqotda bo‘ladi. Ularning yashash sharoiti, o‘qishlari bilan qiziqadi. Fayzulla Xo‘jaev Berlindan turib, BXSR MIKga “Berlin maktublari” nomi bilan yo‘llangan xatlar “Buxoro axbori” gazetasida 1922-yil 19-noyabda chop etilgan [11]. Jumladan, yosh mutaxassis kadrlarni iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash uchun 1924-yil 9-yanvarda Fayzulla Xujaev rahbarligida BXSR Xalq Nozirlar Sho‘rosining yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi. Ushbu yig‘ilish bayonnomasida Germaniyada o‘qiyotgan buxorolik talabalarga ko‘pincha 15 so‘m oltin miqdorida va 13 ta oliy ta’lim muassasida ta’lim olayotgan talabalarning har biriga 75 so‘m oltin miqdorida stipendiya to‘lash to‘g‘risida qaror qabul qilindi [12]. Ayrim hollarda esa talaba-o‘quvchilar safini to‘ldirish uchun BXSR nomidan Turkiston ASSRdan ham bolalar tanlov yo‘li bilan ro‘yxatga kiritilgan.

Fitrat yashagan davr siyosati erkin fikr, hur g‘oyalarni butunlay inkor qilar edi. Shu bois jadidlar qattiq tazyiq ostiga olindi. Jadidlarning eng asosiy vazifasi hisoblangan milliy ozod-likka erishish, xalq bolalarini ma’rifatli qilish kabi ustuvor maqsadlar butunlay qoralanib, bu ziyolilar marksizmni inkor qilishda, o‘tmishni ideallashtirishda, burjua millatchiligi g‘oyalarini tashviq etishda ayblandi. Jadidchilik g‘oyalarinining asosiy tashviqotchilaridan bo‘lgan Abdurauf Fitrat 1937-yil 24-aprelda O‘z SSR NKVD boshlig‘i Zagvozdin ko‘rsatmasi bilan Davlat Xavfsizligi Boshqarmasi 4-bo‘limining boshlig‘i DX leytenanti Og‘abekov tomonidan hibsga olindi va bir yarim yillik qiynoqlardan so‘ng “millatchiligi” “aqsilinqilobchiligi”, “xalq dushmani” “vatan xoini” “nemis, ingiliz razvedkasi ayg‘oqchisi” kabi ayblovlar bilan SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasi tomonidan sud qilinib, 1938-yilning 4-oktyabrida otib o‘ldirildi. Qatl jazosi olimning jismoniy mahv etilishi edi, xolos. Haqiqiy olim isyonkor bo‘ladi. O‘zing o‘zgarmasang olam o‘zgarmas, jamiyatni yarasini faqat olimlar tushunadi. Ko‘p odamlar ishtirokchi bo‘lish o‘rniga tomoshabin bo‘lishadi. Fitratning ilmiy-adabiy merosi, yurt rivoji uchun amalga oshirgan islohotlari hozirgacha ham ahamiyatini yo‘qotgan emas. Uning adabiyot nazariyasiga oid fikr-mulohazalari hozirgi tadqiqotlar uchun ham asos vazifasini o‘tab kelmoqda. Fitrat asarlari u hayotlik paytlaridayoq yuksak baho olgan, boshqa tillarga tarjima qilingan [13].

Jadidlar nimalarga muvaffaq bo‘ldi? Odamlar ongida o‘ziga xos o‘zgarish yasashning uddasidan chiqa bildi. Jamiyatni o‘zgartirish konsepsiyasini yarata oldi va konsepsiya barcha masalalarni qamrab oldi. Yangi avangard jadidlar adabiyoti, yangi dramaturgiyaga asos soldi. Turkistonda birinchi teatrni ishga tushirdi. Ta’limning yangi shakllarini yaratdi. Ular – ehtimol kichik ko‘rinishda bo‘lgandir, ammo butunlay yangi madaniyat yaratdi. Odamlar ongida ayollarga nisbatan kichik bo‘lsa-da, o‘zgarish yasay bildi, chunki asarlarida ayollarning jamiyatni rivojlantirishdagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi [14]. Xulosa o‘rnida aytish mum-kinki, tariximiz to‘g‘ri o‘qitilmasa kelajagimizga yolg‘on bilan kirib boramiz. O‘tmishini bilmagan odam, kelajak yo‘lini yarata olmaydi. Olimlar jamiyat rivoji, millat ma’rifati uchun mas’ul shaxslar hisoblanadilar. El-yurt taraqqiy qilishi uchun, eng avvalo, millat ozod va erkin bo‘lishi lozim. Jadidlar bu haqiqatni to‘g‘ri anglagan holda vatan hurligi uchun harakat qildilar,

bu yo‘lda qurbonliklar berildi, mash’um qatllarga guvoh bo‘lindi, ammo ularning faoliyati tarixdan munosib o‘rin egalladi.

Adabiyotlar

1. Buxoro haqiqati. – 1994. – 17 avgust. – № 66.
2. O‘zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O‘zbekiston Sovet Mustamlakachilik davrida. – Toshkent: “Sharq”, 2000. – B. 246-247.
3. Buxoro haqiqati. – 1997. – 2 aprel. – № 27.
4. Boltaboev X. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2023. – 4-bet.
5. Rajabov Q., Inoyatov S. Buxoro tarixi. – T.: Tafakkur, - 371-bet.
6. Jamolova D. Fitrat yo‘li // Milliy tiklanish. – 2022. – 27 iyul.
7. Jamolova D. “Tarbiyai Atfol” society and its activities // Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. – 2016. – P. 52-56.
8. Mirzaev T. Ustozlar safdoshlar izdoshlar. – Toshkent: Tafakkur tomchilari, 2021. – B. 80-84.
9. Qosimov B. Milliy uyg‘onish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – B. 263.
10. Fitrat A. Tanlangan asarlar. V jild. – T.: Ma’naviyat, 2010. – B. 36.
11. Mirzaev T. Ustozlar, safdoshlar, izdoshlar. – Toshkent: Tafakkur tomchilari. – B. 77.
12. Qosimov B. Milliy uyg‘onish. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – B. 359.
13. https://www.uzanalytics.com/tarix/10076.

ABDURAUF FITRAT – SIYOSIY PUBLITSIST

Davronov Azimjon Soliyevich
EMU universiteti
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat qalamiga mansub, publitsistik maqolalar haqida fikr yuritilgan. Abdurauf Fitratning bir necha maqolalari tahlil qilingan. Siyosiy jurnalistik mahorati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, publitsistik maqolalar, “Hurriyat” jurnali, 1910, 1917, 1918, 1919, 1927, 1928-yillar.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются публицистические статьи, написанные Абдурауфом Фитратом. Анализируется несколько статей Абдурауфа Фитрата. Раскрываются его навыки политеской журналистики.

Ключевые слова: *Абдурауф Фитрат публицистические статьи журнал «Хуррият», 1910, 1917, 1918, 1919, 1927, 1928 годы.*

Annotation. This article discusses the journalistic artikles written by Abdurauf Fitrat. Several of Abdurauf Fitrat’s articles are analyzed. His political journalistic skills are revealed.

Keywords: *Aburauf Fitrat, journalistic articles, “Hurriyat” magazine, 1910, 1917, 1918, 1919, 1927, 1928 years.*

Milliy uyg‘onish davri yoki yangi o‘zbek adabiyotining asoschilaridan biri Abdurauf Fitratdir. Abdurauf Fitrat jadid adabiyotining atoqli namoyandalari qatorida o‘ziga xos o‘rin va mavqega ega bo‘lgan adibdir. Fitrat badiiy adabiyotning barcha turlarida barakali ijod qilgan serqirra ijodkordir. Abdurauf Fitrat – shoir, yozuvchi, dramaturg, publitsist, noshirdir. Abdurauf Fitrat – birinchi o‘zbek tilshunos va adabiyotshunos olimidir.

Abdurauf Fitrat – vatan hurligi va ozodligi uchun otashin kurashchi, millat fidoyisi, ma’rifatparvar jadidlardan biridir. Abdurauf Fitrat 1886-1938-yillarda yashab ijod etgan. Adib ijodida u yashagan davrning dolzarb ijtimoiy-siyosiy muammolari aks etgan publitsistik maqolalar alohida o‘rin tutadi. Fitrat ijodiga mansub publitsistik maqolalar jadid matbuotining yorqin va bebaho namunalari hisoblanib, ular ayni kunlarda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Abdurauf Fitrat qalamiga mansub 16 ta publitsistik maqolasi bizga ma’lum. Adibning “Buxoro vaziri Nasrullohbey parvonachiga ochiq maktub”[105] (1910) sarlavhali maqolasi Turkiyada chop etilgan. Abdurauf Fitrat 1909-1913-yillarda Istanbul dorilfununida tahsil olgan. Abdurauf Fitratning 1917-1918-yillarda yozilgan “Musulmonlar g‘ofil qolmang!”[106] (1917), ”Sho‘royi islomiyaning xatosi”[107] (1917), “Buxoro ulamosi”[108] (1917), “Johilona taassubg‘a misol”[109] (1917), “Muxtoriyat”[110] (1917), “Siyosiy hollar”[111] (1917), “Angliz va Turkiston”[112] (1918), “Buxoroda inqilob”[113] (1918) “Buxoroning holi”[114] (1918), “Turkistonda ruslar”[115] (1918) kabi 10 ta maqolasi “Hurriyat” gazetasida bosilgan. Fitrat bu yillarda “Hurriyat” gazetasida muharrirlik qilgan. 1919-yilda yozilgan “Yopishmagan gajjaklar”[116] (1919), “Tilimiz”[117] (1919), “Sharq siyosati”[118] (1919) kabi 3 ta maqolasi “Qizil O‘zbekiston”, “Ishtirokiyun” gazetalarida bosilgan. 1927-1928-yillarda yozilgan “Ahmad Yassaviy”[119] (1927), “Yassaviya maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar”[120] (1928) ikki maqolasi “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida chop etilgan.

Fitratning “Buxoro vaziri Nasrullohbey parvonachiga ochiq maktub”i ilk bor Istanbulda chiqadigan «Ta’rufi muslimin» («Musulmonlar ta’riflari») nomli «diniy, siyosiy, tarixiy, falsafiy va ahvoli olam»dan bahs qiluvchi haftalik majalla sahifalarida, 1910-yilning 8-dekabrida e’lon qilingan.

Maktub Amir Olimxon Buxoro taxtiga o‘tirgandan keyin Nasrulloh Parvonachining bosh vazir lavozimiga tayinlanishi munosabati bilan yozilgan. Fitratning Istanbulda chop etilgan ilk asarlari kabi bu maktub ham fors tilida bitilgan. Garchi majalla turk tilida chiqib turgan bo‘lsa

[105] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-buhoro-vaziri-nasrullohbey-parvonachiga-ochiq-maktub-1910/
[106] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-4/
[107] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/l-r-1917-sp-1271751063/
[108] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-sp-646514067/
[109] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-sp-1797638695/
[110] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-5/
[111] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-sp-859206227/
[112] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-5/
[113] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-sp-388952900/
[114] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-4/
[115] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-sp-1892196103/
[116] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1919-sp-2010413603/
[117] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-tilimiz-1919/
[118] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1919-2/
[119] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-ahmad-yassaviy-1927/
[120] https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-yassaviya-maktabi-shoirlari-togrisida-tekshirishlar-1928/

ham Fitratning bu maktubini fors tilida chop etgan. Asar fors tilidan fitratshunos olim H.Boltaboyev tomonidan tarjima qilinib, «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasining 1996-yil 9-may sonida e’lon qilingan.

Abdurauf Fitrat “Buxoro vaziri Nasrullohbey parvonachiga ochiq maktub”ini 24 yoshida yozgan. Manbalardagi ma’lumotlarga ko‘ra ushbu maktub Fitratning ilk publitsistik maqolasidir. Mazkur maktubda Fitrat, Nasrullohbey parvonachining Buxoro vaziri lavozimiga tayinlanishi Buxoro xalqi uchun bir bayram misoli quvonchli voqea bo‘lgani haqida yozadi. Nasrullohbey parvonachi vazir o‘rinbosari etib saylangach, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayotida hech qanday ijobiy natija ko‘rsatmay, avom xalq turmushiga nisbatan loqayd munosabatda bo‘lganini ochiq bayon etadi. Fitrat mazkur maqolasini talabalik chog‘ida o‘zga yurtda, Turkiyada yozadi. Ko‘rinadiki, Fitrat hatto, talabalik chog‘laridayoq, el-yurt dardi va tashvishi, vatan hamda millat qayg‘usi bilan yonadi.

Abdurauf Fitrat yuqoridagi maktubidan so‘ng, 1917-yilning 25-avgustida “*Hurriyat» gazetasining 33-sonida* “Musulmonlar g‘ofil qolmang!” nomli maqolasini e’lon qiladi. Maqolada Buxoro musulmonlariga murojaat qiladi. Murojaatda Buxoroda shahar Dumasi tashkil etilayotgani haqida xabar beradi. Shahar Dumasi nima maqsadda tuzilayotgani va qanday vazifalarni bajarishi haqida ma’lumot beradi. Shahar Dumasining tashkil etilishi va kengash a’zolarining saylanishida mahalliy aholi sonining oz, ko‘pligi muhim ahamiyatga ega ekanligini tushuntiradi. Buxoro shahrida musulmonlar shahar aholisining 4/3 qismini, boshqa millatlar rus, armani va yahudiylar shahar aholisining 4/1 qismini tashkil etishini ma’lum qiladi. Saylovda hal qiluvchi ovozga faqat musulmonlar ega ekanligidan xabardor qiladi. Buxoro musulmonlarini saylovda faol ishtirok etishga, o‘z haq-huquqlari himoya qilishga chaqiradi. Ushbu o‘rinda Fitratning chuqur bilimga ega siyosatchi, statist, xalqparvar, yurtparvar, millatparvar fidoyi inson ekanligini ta’kidlash joiz.

Abdurauf Fitrat 1917-yilning 5-sentyabrida “*Hurriyat» gazetasining 36-sonida* “Sho‘royi islomiyaning xatosi” nomli maqolasini e’lon qiladi. Muallif ushbu maqolasida musulmonlar va ruslar hamda yahudiylar o‘rtasida o‘tkaziladigan saylovlarda kim qancha ovozga ega bo‘lishi masalasini ko‘taradi. Musulmonlarning soddaligidan foydalanib, boshqa millatlar masalani ko‘proq o‘zlarining foydasiga hal qilayotgani haqida fikr yuritadi. Fitrat musulmonlarni xatoga yo‘l qo‘ymaslikka chaqiradi. Ushbu maqolada ruslar tashkil etgan partiya “Uy egalari” deb nomlanishi haqida ma’lumot beriladi. Bosqinchi, kelgindi xalqlar imperiyasi mahalliy xalqning yerini bosib olib, ularni aldab, tobora ularning uylariga, yerlariga, mol-mulkiga ega chiqayotganligini partiya nomida aks ettirganini ko‘rsatadi. Fitrat ana shunday zulm va nohaqliklarni ko‘rib, chidab turolmaydi. Ushbu o‘rinda ham Fitratning o‘z xalqiga jonkuyar, fidoyi, chuqur bilimga ega bo‘lgan siyosiy bilimdon qiyofasini ko‘ramiz.

Abdurauf Fitrat 1917-yilda *“Hurriyat» gazetasining 48-sonida* “Buxoro ulamosi” nomli maqolasini e’lon qilgan. Unda Buxoro ulamolari ikki guruhga bo‘lingani, ularning birinchi guruhi Buxoro shahri va uning atrofidagi tumanlarda yashovchi ulamolar, ikkinchi guruhi Ko‘lob tog‘idan tushgan ko‘lobi ulamolar haqida fikr yuritadi. Adib bu ikki guruh o‘rtasida tarixdan nifoq yashab kelayotgani, Ko‘lobi ulamolar, Buxoro amirini aldab, unga yaxshi ko‘rinib, saroyga ilmsiz ulamolarni to‘plab, Buxoro xalqi boshiga ko‘p kulfatlar keltirganini bayon qiladi. Ko‘lobi ulamolar, saroyda bugungi termin bilan ifodalaganda nepotizmga yo‘l qo‘yadi. Natijada, Buxoro amiri saroyi va xalqi inqirozga yuz tutgani haqida hikoya qiladi. Nepotizm hech qaysi zamonda yaxshilikka olib kelmaganini ko‘rsatib beradi.

Abdurauf Fitrat 1917-yilda *"Hurriyat» gazetasining 49-sonida "*Siyosiy hollar" nomli maqolasini e'lon qiladi. Maqolada dunyodagi siyosiy ahvol tahlil qilinadi. Russiya va Boltiqbo'yi respublikalaridagi urush, Italiya va Germaniya o'rtasidagi qirg'inbarotlar sharhlanadi. Turkiston xalqlariga bu urush daxlsiz ekanligini tushuntiradi. Turkiston xalqlarini dunyoda sodir bo'layotgan voqealarga befarq bo'lmaslikka, to'g'ri siyosiy xulosa chiqarishga chaqiradi..

Abdurauf Fitratning "Johilona taassubg'a misol" nomli maqolasi 1917-yilda nashr etilgani ma'lum, ammo qaysi nashrning qaysi sanasida nashr etilgani noma'lum. Maqolada Buxoro shahri atrofidagi devorlarga yozilgan e'lonlar haqida fikr yuritiladi. E'lonlarda jadidlarga qarshi noto'g'ri targ'ibot yuritiladi. Ya'ni, jadidlar ochgan maktablarga farzandlarini bermaslik, kimda-kim shunday maktablarda farzandlarini o'qitsa ular vahshiyona o'ldirilishi va jadidlar birlashib, xalqni o'zlari ortidan ergashtirsa ular ham o'ldirilishi haqida xabar yoziladi. Fitrat bu xabarga qarshi jadidlar ko'zlagan g'oya va maktabning maqsadini bayon qiladi. Johillarning ilmsiz va savodsizligidan taajjubga tushadi. Johillarni ham ilm va savod o'rganishga chorlaydi. Bu maqolada Fitratning dushmanlarga ham diplomatik, pragmatik munosabatlariga guvoh bo'lish mumkin.

Tarixdan bizga ma'lumki, XIX asrning 1864-1868-yillarida Turkistonni Rus imperiyasi bosib olgan edi. 1917-yilning 26-28- noyabr kunlarida Qo'qonda Butun Turkiston musulmonlarining favqulodda 4-qurultoyi bo'lib o'tadi. Qurultoyda Qurultoy kengashi a'zolari Turkiston o'lkasini Rossiya Federativ Respublikasi tarkibida bo'lib, hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qilish masalasini muhokama qiladi va 28-noyabr kuni Turkiston o'lkasini "Turkiston Muxtoriyati" deb e'lon qiladi.

Ushbu quvonchli xabar, Turkiston o'lkasining barcha shahar va qishloqlariga birday tarqaladi. Bu qutlug' bayramga bag'ishlab, jadid adabiyotining vakillari Hamza Hakimzoda Niyoziy "Turkiston muxtoriyatina", Abdulhamid Cho'lpon "Ozod turk bayrami" she'rlarini va Abdulhamid Cho'lpon "Umid sizdan", Abdurauf Fitrat "Muxtoriyat" maqolalarini e'lon qilib, bayramni tarannum etadilar va ushbu tarixiy voqeaga nisbatan, qizg'in va iliq munosabatlarini izhor etadilar.

Xususan, Abdurauf Fitratning "Muxtoriyat" sarlavhali maqolasi 1917-yilning 5-dekabrida "Hurriyat" gazetasida e'lon qilinadi. Abdurauf Fitrat mazkur maqolada, yarim asrdan ko'proq vaqtlar mobaynida mustamlaka azobidan ezilgan Turkiston xalqlari katta muvaffaqiyat, ulkan tarixiy shodlik bayramiga erishganligidan mamnunligini ifoda etadi.

Muxtoriyat – Turkiston o'lkasida istiqomat qiluvchi xalqlar uchun eng ulug', eng muqaddas, eng quvonchli tarixiy voqea ekanligini va bu voqea adibning ruhiga, kayfiyatiga ijobiy ta'sir qilgani, bu ulkan tarixiy voqea Fitratni yuksak hayajonga solganini va bu hayajonni ushbu maqolasida aks ettiradi.

Ushbu quvonchli xabar, Fitratda shunday bir kayfiyatni paydo qiladiki, uning nazarida go'yo buyuk Amir Temurning yangi avlodlari dunyoga kelgandek va ular Temur davlatini qaytadan barpo qilayotgandek tuyuladi. Bu quvonch maqolada quyidagicha aks etadi: "Turkiston muxtoriyati… Temur xoqonining chin bolalari yoninda, turkistonning tubchak turklari orasinda, mundan o'g'urli [1], mundan muqaddas, mundan suyunchli bir so'zni borlig'iga ishonmayman"[121].

[121] Abdurauf Fitrat. Muxtoriyat. «Hurriyat», 1917 yil, 5 dekabr. Maqola «Fan va turmush»ning 1990 yil, 10-sonida (30-31-betlar) qayta nashr qilingan nashrga tayyorlovchi Sh.Turdiyev.

Ellik yildan beri hukmronlik qilib kelayotgan mustabidlik tuzumi, qoni qaynoq Ulug‘ Turkiston elining qonini qaynatmay qo‘ygani, imonini susaytirganligini qayd etib, endi Turkiston Muxtoriyati ularning qonlarini qaytadan qaynatishiga, imonini yuksaltirishiga ishonadi. Turkiston turkining qonini qaynatg‘uchi, imonini yuksaltguchi bir quvvat bor esa, yolg‘uz shu so‘zda bordir: Turkiston muxtoriyati[122].

Maqolaning davomida muallif mustamlakachilarning salbiy ta’sirlari oqibatida, Turkiston elining unumdor yeri va mol-mulkidan ayrilgani, qo‘li va og‘zi bog‘langani, tili kesilgani, erki, g‘ururi, nomusi, haq-huquqi toptalgani va bu xo‘rliklarning barchasiga sabr qilib, ushbu ulug‘ kunni kutganini mahorat bilan tasvir etadi.

Elli(k) yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo‘limiz bog‘landi, tilimiz kesildi, og‘zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yumuruldi, nomusimiz g‘asb qilindi, huquqimizg‘a tajovuzlar bo‘ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to‘zimli turdik, sabr etdik.

Kuchga tayangan har buyrug‘ga bo‘yinsundik, butun borlig‘imizni qo‘ldan berdik. Yolg‘iz bir fikrni bermadik, yashrun turdik, emgaklarimizg‘a o‘rab saqladik: Turkiston muxtoriyati![123]

Yozuvchi, maqolada bosqinchi va qattol mustamlakachilarning jirkanch basharasini shunday tasvirlaydiki, ushbu maqolani o‘qigan har bir o‘quvchida hukmron tuzumga nisbatan bitmas-tuganmas nafrat o‘ti olovlanadi, alangalanadi. Yozuvchi, begunoh odamlarni turmaga tashlab, ularni adoqsiz qiynoqlarga solib, o‘zligidan, sof ruhidan, dinidan ayirganda ham bir kun kelib bu mislsiz azobu uqubatlar tugashi, bir kun kelib, mustaqil bo‘lishiga ishonch tuyg‘usi ularni asrab qolgani va o‘sha kun “Turkiston Muxtoriyati” ekaniga ishonadi. Maqola so‘ngida muxtoriyatni abadiy saqlab qolish, millatning vazifasi ekanligi, bu vazifani bajarish uchun esa, birlashish, bir kuch bo‘lish hamda uni kuch sifatida rivojlantirish uchun mablag‘ zarurligini ta’kidlaydi.

Mahkama eshiklaridan yig‘lab qaytg‘anda, yoruqsiz turmalarda yotg‘anda, yirtg‘uchi jandarmning tepgusi bilan yiqilg‘anda, yurtlarimiz yondurulg‘anda, dindoshlarimiz osilg‘anda ongimiz yo‘qoldi, miyamiz buzildi, ko‘zimiz yog‘dusiz qoldi, biror narsani ko‘rolmadik. Shul chog‘da, tushkun ruhimizni ko‘tarmak uchun shul qop-qorong‘u dunyoning uzoq bir yerinda oydin bir yulduz yalqillab tura(r) edi. Biror narsaga o‘tmagan ko‘zimiz shuni ko‘rar edi. Ul nima edi? Turkiston muxtoriyati!

Biz aniq bila(r) edikkim, zolim Nikolay hukumati qancha yasharsa yashasun, adolat oshiqi bo‘lg‘an… rus demokratiyasi, haqg‘a tayangan bir inqilob, har millatning o‘z haqlarini qaytarur.

Inqilob bo‘ldi. Rusiyaning «qo‘shma xalq jumhuriyati» usuli bilan [2] idora etiluri jarlandi. Shul e’lon uzra yasalgan Ukraina, tatar va boshqa millatlar muxtoriyatlari tasdiq etildi. Qo‘nuq [3] Turkistonniki edi. Turkistonning tarixiy xonbaliqlarindan ikkinchisi bo‘lg‘an Xo‘qand shahrinda to‘plang‘an Turkiston qurultoyi 27 no‘yabrning «milliy laylaturqadrimiz bo‘lg‘an» yarim kechasinda Turkiston muxtoriyatini e’lon qildi.

Lekin shunisi borkim, bir millatning muxtoriyati yolg‘uz bir s’ezdning e’loni bilan tamom bo‘lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdir. S’ezd o‘z ishini qildi. Qolg‘anlari butun millatning vazifasidir.

[122] O‘sha manba.
[123] O‘sha manba.

Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha keraqdir. Bularni millat hozir qilsun[124].

Abdurauf Fitratning “Turkistonda ruslar” sarlavhali maqolasi 1918-yilda “Hurriyat” gazetasining 63-64-sonlarida e’lon qilinadi.

Maqolada muallif, Islom dini madaniyatida Turkiston va turkiy xalqlarning o‘rni beqiyos ekanligini ta’kidlaydi. Turkiy xalqlar musulmon dunyosi madaniyati bayrog‘ini yuqori pog‘onalarga ko‘tarib kelganini faxr bilan tilga oladi. Ammo, Xonliklar davriga kelib, toju taxt uchun urushlar, maishatbozlik hamda turli ko‘rinishdagi salbiy holatlar madaniy va ma’naviy inqirozga olib kelgani va bu inqirozdan Rus imperiyasi oqilona foydalanib, Turkiston yerlarini bosib olgani haqida fikr yuritadi. Ulug‘ Turkistondan dunyo ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk olimlar Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Muso al-Xorazmiy kabi betakror ilm sohiblari yetishib chiqqanini ta’kidlaydi. Amir Temur va uning nabirasi Mirzo Ulug‘beklar davrida Samarqand hamda Turkiston gullab-yashnaganini yodga soladi. Bosqinchi Rus imperiyasi Turkiston va uning xalqini aftodahol ahvolga solgani, Yevropa ilmi va madaniyatini o‘rganishga izn bermagani, jadidlar ochgan yangi usuldagi maktablarni faoliyat olib borishiga yo‘l qo‘ymagani, teatr va matbuotni rivojlantirishga qattiq qarshilik ko‘rsatgani haqida ichidagi bor dardini to‘kib soladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Abdurauf Fitrat yuqorida nomlari zikr etilgan 16 ta publitsistik maqolalarida, u yashagan davrning eng muhim va dolzarb muammolari yoritilgan. Mazkur maqolalarda Abdurauf Fitrat har bir muammoga o‘z vaqtida aks sado berdi va Turkiston xalqiga ushbu muammolarni to‘g‘ri bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatdi. U kuchli siyosatchi, ulug‘ gumanist, vatanparvar, millatparvar, shonli kurashchi, o‘zbek xalqining mard va jasur o‘g‘lonidir. Abdurauf Fitratdan qolgan ilmiy, adabiy, ijtimoiy-siyosiy publitsistik merosni har bir vatandosh o‘qishi, o‘rganishi, bilishi lozim. Abdurauf Fitratdan qolgan ilmiy, adabiy meros yosh avlodni chuqur ilm olishga, vatanparvarlikka, millatparvarlikka ijtimoiy - siyosiy huquqlarni chuqur o‘rganishga chorlaydi. Uning publitsistik maqolalari bugungi kunda ham juda dolzarb. Abdurauf Fitrat ijodini faqat filologiya yoki jurnalistika yo‘nalishlari talabalari o‘qib qolmay, nofilologik yo‘nalishlarda o‘qiyotgan talabalar ham aynan, publitsistik maqolalarini o‘qishi lozim deb hisoblaymiz.

Elektron manbalar

1. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-buhoro-vaziri-nasrullohbey-parvonachiga-ochiq-maktub-1910/
2. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-4/
3. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/l-r-1917-sp-1271751063/
4. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-sp-646514067/
5. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-sp-1797638695/
6. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-5/
7. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1917-sp-859206227/
8. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-5/
9. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-sp-388952900/
10. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-4/

[124] O‘sha manba.

11. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1918-sp-1892196103
12. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1919-sp-2010413603
13. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-tilimiz-1919/
14. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1919-2/
15. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-ahmad-yassaviy-1927/
16. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-yassaviya-maktabi-shoirlari-togrisida-tekshirishlar-1928/

ABDURAUF FITRAT VA ABDURAHMON SA'DIY QO'LLANMALARIDA ADABIYOT NAZARIYASI MASALALARI

Nilufar MO'MINOVA,
Andijon davlat universiteti tadqiqotchisi
filologiya fanlari nomzodi

Annotasiya. Maqolada XX asr boshlarida yaratilgan ilk nazariy qo'llanmalar, ularning adabiyotshunoslik tarixidagi o'rni va bu qo'llanmalarda aks etgan nazariy muammolar tahlilga tortilgan. A.Sa'diyning "Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" qo'llanmasi 1923-yilda tayyorlangan bo'lib, noshirlar talabi bilan ayrim masalalar o'zgartirilgan, kengaytirilib, qayta tahrir etilgan holda 1924-yilda chop qilingan. Abdurauf Fitratning "Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham havaslilari uchun qo'llanma"si 1926-yilda chop etilgan bo'lib, yangi adabiyot nazariyasining juda ko'p muhim jihatlarini o'zida aks ettirgan.

Kalit so'zlar: *ilk nazariy qo'llanmalar, adabiyotshunoslik tarixi, nazariy muammolar, adabiyot nazariyasi.*

PROBLEMS OF LITERARY THEORY IN THE HANDBOOKS OF ABDURAUF FITRAT AND ABDURAHMON SA'DIY

Annotation. The article analyzes the first theoretical manuals created at the beginning of the 20th century, their place in the history of literary studies, and the theoretical problems reflected in these manuals. A. Sa'diy's manual "Practical and Theoretical Literature Lessons" was prepared in 1923, and at the request of the publishers, some issues were changed, expanded, and re-edited and published in 1924. Abdurauf Fitrat's "Rules of Literature. A Manual for Teachers and Lovers of Literature" was published in 1926 and reflected many important aspects of the new literary theory.

Keywords: *early theoretical applications, history of literary studies, theoretical problems, literary theory.*

ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ ТЕОРИИ В УЧЕБНИКАХ АБДУРАУФА ФИТРАТА И АБДУРАХМАНА САДИ

Аннотация. В статье анализируются первые теоретические пособия, созданные в начале XX века, их место в истории литературоведения и теоретические проблемы, отраженные в этих пособиях. Пособие А. Саади «Практические и теоретические уроки литературы» было подготовлено в 1923 году, а по просьбе издателей некоторые разделы были изменены, дополнены, переработаны и опубликовано в 1924 году. «Правила литературы. Пособие для преподавателей и любителей литературы» Абдурауфа Фитрата было опубликовано в 1926 году и отражало многие важные аспекты новой литературной теории.

Ключевые слова: *ранние теоретические приложения, история литературоведения, теоретические проблемы, литературная теория.*

Кириш.

Адабиёт назарияси тарихига назар ташлар эканмиз, бу соҳадаги ютуқларга кўпроқ «буюк ўтмиш» тажрибалари асосида эришилганлиги маълум бўлади. XX асрнинг 20-30-йиллари ўзбек адабиётшунослигида энг шиддатли кечган давр ҳисобланади. Ушбу даврда етук истеъдод эгалари адабиёт майдонига отилиб чиқдилар ва ўзларининг ижод меваларини халққа тақдим қила бошладилар. Асарлари ҳали оммалашиб улгурмасиданоқ, бу ижодкорлар ҳақида адабий тақризлар босилиб турди, уларнинг асарларига гоҳ ғоявий-бадиий, гоҳ бадиий-эстетик нуқтаи назардан муносабат билдирилди.

Йигирманчи йиллар адабий танқидчилиги ўзининг ҳозиржавоблиги, шиддаткорлиги, бешафқатлилиги, қарама-қаршиликларга бойлиги билан кўзга ташланади. Муҳими, адабиёт назарияси бўйича илк қўлланмаларнинг вужудга келиши айнан шу пайтга тўғри келди. Шундай қилиб, адабиёт назариясини яратишга бўлган интилишларнинг натижаси ва самараси ўлароқ Абдураҳмон Саъдийнинг “Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари” ва Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” китоблари дунё юзини кўрди. Бу асарлар рус, қисман, турк адабиётшунослиги дарёларидан сув ичган бўлса-да, ўзбек адабий-назарий қарашлари тараққиётига қўйилган илк пойдевор бўлиб хизмат қилди. “Мазкур икки асарга қадар ўзбек адабиётшунослигида назарий адабиёт деярли йуқ эди. Бир-икки мақолани истисно этганда, адабиёт назариясига оид бу икки китоб адабиёт назариясини яратиш йўлидаги илк қадам эди”, – деб ёзади адабиётшунос Б.Дўстқораев [Дўстқораев, 1998:???].

А.Саъдий асари етти бобдан иборат бўлиб, у қуйидаги бўлимлардан таркиб топган:

I боб. Бошланғич: Тил.

II боб. Тилда сўзларнинг қўлланиши ҳам услуб масалалари.

Ш боб. Омма адабиёти.

I боб. Кишилик ижоди ҳам унинг турлари.

II боб. Шеърий ижодларни турларга ажратиш.

III боб. Шоирларда ижод кучлари. Ижод қабоғли бўлған хусусиятлар.

IV боб. Насрий ижод ва уларнинг турлари.

Сўнг сўз. «Бошланғич»га қўшимча [Саъдий, 1924:???].

Бу асар билан деярли бир вақтда яратилган Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”дан

маълум бўлишича, қўлланма санъат ва адабиёт тушунчаларини англатишдан бошланади. Чунки дунё адабиётшунослиги бадиий адабиётга санъатнинг бир тури сифатида ёндошади, шундай келиб чиқиб адабиёт – сўз санъати, деган қоида қатъий ўринлашган. Фитрат ёзади: “Адабиёт сўзини тузукгина англатмоқ учун бошлаб санъат ҳам гўзал санъатлар деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат луғатда ҳунар демакдирким, бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир... бу маънодаги санъатдан тилакда бошқача бўлоган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чалиш бўлган бир кишини яхшилаб чалинған бир “Ироқ” куйи бу кишининг санъатидир” [Фитрат, 2006:11]. Шу тариқа Фитрат гўзал санъатлар ва уларнинг турлари, бадиий адабиёт, шеър ва бадиий асарлар ёзиш қоидаларини тушутириб беради.

А.Саъдий асари Фитрат қўлланмасидан шу жиҳати билан фарқ қиладики, у фақат назарий масалаларни акс эттирибгина қолмай, балки бадиий асарни таҳлил қилиш, ҳатто ёзилиш тарихига оид амалиётдан ҳам сабоқ беришга мўлжалланган. Бунинг учун ҳар бир мавзудан кейин “Иш” номи остида махсус қисмлар мавжуд бўлиб, унда алоҳида топшириқлар берилади. Мазкур топшириқлар ёрдамида у ёки бу шоир-ёзувчининг асарини мустақил равишда ўрганиш тавсия қилинади. Дарсликнинг иккинчи боби “Тилда сўзларнинг қўлланиши ҳам услуб масалалари” деб номланиб, бунда ифода услублари ва нутқ маданияти масалалари кўтарилган. А.Саъдий тилда фикр ифодалашнинг икки турини ажратиб кўрсатади:

1. Тўғри англатиш.
2. Суратли англатиш.

Тўғри англатиш фақатгина илмий адабиётда мавжуддир. Суратли англатиш эса шеърий (бадиий – Н.М.) адабиётнинг биринчи омили ҳисобланиб, бадиий кўчим табиати билан боғлиқдир. А.Саъдий суратли англатишни қуйидагиларга ажратади:

1. Сўзларнинг туб маъноларидан кўчишлари.
2. Ўхшатиш.
3. Сифатлаш.
4. Туртма (таъриз-кесатиш).
5. Тириклантириш (жонландириш).
6. Муболаға.
7. Қаршилантириш.
8. Такрор.
9. Сўроқ бериш.
10. Нидо (ундаш).
11. Кесиш.
12. Билмасликка солиниш (билиб-билмасликка олиш) [Саъдий, 1924:???].

Фитрат қўлланмасида бу каби бадиий санъатлар “Услуб. Услубнинг умумий ва хусусий ҳоллари” бўлимида берилади. Шуниси эътиборлики, Фитрат бадиий санъатларни иккига ажратади. У маънавий санъатларга “услубнинг хусусий ҳоллари” деб қараса, лафзий санъатларни “Сўз ўйунлари” сарлавҳаси билан беради [Фитрат, 2006:50-68].

А.Саъдий фикрича, юқорида ўзи келтирган тасниф бўйича киноя (аллегория) устида тўхталиб, нарсалар бир-бирига кўп жиҳатдан ўхшашлик томонлари топилганда туғилади: “Киноя шундай бир сўз ё бир гапдирким, ёзувдан яқин онглашилган маъно ё фикрдан бошқа яна бир маъно англатадир-да, мақсад ҳам шул иккинчи маъно ва фикр

бўладир” [Саъдий, 1924:???]. Кейинги адабий ҳодисани А.Саъдий “ўхшатиш санъати” деб атайди ва ўхшатиш икки нарсадан иборат бўлиб, уларнинг бири иккинчисига ўхшатиладир, дейди: “Ўхшатишда *ўхшатилган* билан *унга ўхшатилган*нинг ҳар иккиси айтилиши ўхшатишнинг туб шартиндандир. Бу иккининг бирортаси ёки ҳар иккиси айтилмасдан қолса, у ўхшатиш бўлмай, истиора бўладир. Ўхшатишнинг туб айирмаси ҳам шундадир” [Саъдий, 1924:???]. Унга ўхшатилгандаги сифат ва хусусият ҳар ҳолда ўхшатилгандагидек ортиқ очиқ ва кўринишлироқ бўлиши шартдир. Кейин ўхшатиш санъатини пайдо қилиш учун керакли кўмакчиларни келтириб ўтади: *каби, -дек, янглиғ, суратинда, мисли, ўхшаш, каби (-дек* ва *-дай* ўхшатиш аффиксларини бир деб олинган кўринади – Н.М.). Баъзан ўхшатиш феъллари ишлатилмасдан, ўхшашликка ҳукм қилинади. Шундай пайтларда ўхшатиш билан истиора ўртасидаги айирма йўқолади, яъни йўқотиш кучли чиқиб, истиорага яқинлашади. Мисол:

Халқ тенгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир.

Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”да бу тушунтириш жуда оддий тарзда берилади: “Бир сифатда, бир ҳолда ўртоқ бўлан икки нарсани бир-бирига чоғиштириш адабиёт тилида ўхшатиш бўладир: Аҳмад арслон каби ботурдир. Ҳар ўхшатиш айтимида тўрт нарса бор: *ўхшаган (Аҳмад), ўхшатилган (Арслон), ўхшатиш қайди (каби, -дек), ўхшаш (ботурдир).* Ўхшатиш айтимининг тўрт турлик айтилиши бор:

1. Аҳмад арслон каби ботурдир (тўрт нарсаси бор).
2. Аҳмад ботурликда арслондир (ўхшатиш қайди йўқ).
3. Аҳмад арслон кабидир (ўхшаши йўқ).

Аҳмад арслондир (ўхшаши ҳам, ўхшатиш қайди ҳам йўқ). Мана шул тўртинчи йўсини ўхшатиш айтилишининг энг кучлисидир” [Фитрат, 2006:50-68]. Сезиладики, бу ўринда Фитрат ўхшатиш ҳақида анча изчил фикр юритган. Олимнинг бу тушунтириши фақат адабиётшунослик эмас, балки тилшунослик учун ҳам аҳамиятлидир (“ўхшатиш қайди”ни белгилашига эътибор беринг – Н.М.). Абдураҳмон Саъдий эса, асосан, адабиётчилар учун тушунарли бўлишни назарда тутган: “Сифатлар образли фикр ривожланишида ҳиссий-маънавий бўлгандагина эпитет ҳисобланади ва шунинг учун овоз ва акцент ёрдамида эмфатик бўлинишни тақозо этади. Лекин сифат мантиқий фикрни ривожлантиришга хизмат қилиши мумкин ва бундай вазиятда у эпитет ҳисобланмайди» [Саъдий, 1924:???]. Агар А.Саъдий келтирган мисоллар билан чекланадиган бўлсак, у ҳам шеърий сифатлашда таъсир даражаси кучли бўлишини назарда тутган. Аммо шеърий ва сарфий сифатлаш ўртасида чегара йўқ, уларни бир-биридан ажратиш мушкул. А.Саъдий эпитетга таъриф бериб: “Бир нарсанинг қандай бўлса ҳам бир ёқдан аҳамиятли бўлган бир хусусиятин очмоқ ҳам унга бир сурат бермак учун у нарсанинг исми ёнига бир ёки бир неча сифати қўшилиб айтиладир” деб ёзади. Фитрат эса сифатлашга қуйидагича таъриф беради: “Тасвир этмак истаганингиз бир нарсанинг сувратини кўз олдига келтирмак учун бир нарсанинг сифатларини, ҳолларини қаторлаб тизиш *сифатлаш* бўладир” [Фитрат, 2006:50].

Тазод санъати иккала адабиётшуносда икки хил тарзда учрайди, Гарчи бу ҳолат катта аҳамият касб этмаса ҳамки, А.Саъдий уни *қаршилантириш,* Фитрат *қаршулуқ* деб қўллайди. Бироқ ҳар иккала адабиётшунос ҳам Чўлпоннинг “Мен ва бошқалар” шеърини мисол келтирганлар. Фитрат талкинича, *яқинлик (таносиб)* ҳам *қаршулуқ*нинг ўртоғи

бўлган бошқа бир услуб безагидир. Бизнингча, каршилантиришда бир-бирига зид маънолар бирлаштирилади, яъни улар битта тушунчани ёритиб бериш учун хизмат қилади. Таносибда эса ранглар, туйғулар, оҳанглар, тушунчалар уйғунлиги содир қилинади. Фитратнинг "Адабиёт қоидалари" асарида *такрор* шеърий санъати ҳақида маълумот берилмаган.

Кейинги мавзу *нидо-хитоб* санъатига бағишланиб, муаллифлар томонидан бу истилоҳ турлича ном билан қўлланган: А.Саъдийда мазкур шеърий саньат тури *нидо-хитоб,* Фитратда *ундаш* тарзида кетган. А.Саъдий: "Бир сўзни бир нарсага қаратиб: унга ундашиб сўзлашдан иборатдир. Бу яна кучли ҳиссиёт, ҳаяжон натижаси бўлсагина, шеърий бир кийматга моликдир" [Саъдий, 1924:???], Фитрат "Туйғулардаги тўлқинларни кўрсатиб, ўқувчини қайнатмак учун бўлган ундамакларга адабиётда *ундаш* дейилади" [Фитрат, 2006:60], деб ёзади.

"Илгари сурилиб келинган сўздан қайтиб, унинг тескарисини бошламоқ *ружуъ (қайтиш)* бўладир. Бу яна кучли ҳиссиёт натижаси бўлиб турадир ҳам фикр, ҳисга тасвирийлик берадир...

Навоийнинг:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

деган мисраларинда ҳам қайтиш бордир. Бироқ буларда қайтиш бироз солқинчадир, яъни ортиқ кучли ҳаяжон натижаси эмасдир". Фитрат фикрича, "охирги (сунграғи) фикр бурунги фикрдан кучли бўлиши лозим" бўлиб, юқоридаги А.Саъдий томонидан келтирилган Навоий байтини шундай таҳлил қилади: "Навоийдаги қайтиш мана шундай кераксиз қайтишлардандир. Чунки "икки жаҳон бўлмасун" деганига рози бўлмай, "йўқ жон бўлмасун", дейдир. Ҳолбуки, иккинчи фикри биринчи фикридан кучсиздир"[4] [Фитрат, 2006:62]. Бу ўринда Фитратнинг хулосалари мунозарали туюлмасин, бироқ унинг муҳокамаларининг биз учун сабоқ сифатида қабул қилинишида аҳамиятлидир.

Адабий оқимлар ҳақида сўз юритиларкан, А.Саъдий дастлаб классицизм оқими тўғрисида маълумот беришни маъқул кўрган. *Ёлғон* классиклик (Фитрат таъбири билан айтганда, *сохта классиклик)* милоддан илгари Юнонистонда яшаб ўтган шоирларга тақлид орқасидан келиб чиққан оқим ҳисобланади. Бу борада А.Саъдий ҳам, Фитрат ҳам бир хил фикрда. А.Саъдий мулоҳазасига кўра, бу оқим XVII асрда бутунлайича ва XVIII асрнинг биринчи ярми бўйича ҳукм суриб, Туркистонда ҳам ўз бўйини кўрсатган. "Чунончи классицизм адабий оқимига мансуб Мильтон, Корнель, Расин каби шоирлар қадимий антик адабиёт (Гомер, Эсхил, Софокл) асарларини намуна деб билган ва ўзлари ҳам классик руҳда ижод қилишган бўлсалар-да" [Саъдий, 1924:???].

Туркистонда бу оқим юнон адабиётига эмас, балки Эрон адабиётига тақлид орқасида пайдо бўлган. Айнан шундай фикр "Адабиёт қоидалари"да ҳам эътироф этилган эди. Йигирманчи асргача Навоийга эргашиб келган барча туркистонлик шоирлар ҳам шу оқимга мансуб ҳисобланадилар.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўташ керакки, А.Саъдий романтизм оқимига мансуб вакиллар ҳақида сўз кетганда, фақатгина ўзбек адибларинигина мисолга олиш мумкин бўлгани ҳолда бошқа туркий (асосан, қозоқ, татар, усмонли турк) адабиёт вакилларини ҳам келтиради. Бу ҳолни мазкур дарсликнинг ўзига хос ютуғи сифатида баҳолаш мумкин. Чунки айни йилларда бошқа туркий халқлар адабиётида бу каби асарлар

яратилмаган эди.

Маълумотларни солиштириш мақсадида Абдурауф Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”да романтизмга берилган таърифни айнан келтирамиз: “Рўмантизм: санъат ҳар турли қайддан озоддир деган кўнгил, туйғуни онгдан, тажрибадан юқори тутган, идеализм кетидан югурган адабий бир оқимдир. Бу оқимдаги шоир-адибларнинг фикрларига кўра, шеър фалсафа билан диннинг аралашмасидан иборатдир. Инқилобгача ўзбек адабиёти бошдан-оёқ бир рўмантизм тенгизидир. Рўмантик форс адабиётидан озуқланиб, унга эргашиб борган чиғатой-ўзбек шоирларимизнинг хамалари рўмантизм оқимининг кишилари. Уларнинг бошқа адабий оқимларга асар беришлари шу оқимга бир-икки асар бермак учунгина бўлган. Асл санъатларини, туб ҳунарларини эса рўмантизм майдонида кўрсатканлар. Янги шоирларимиздан румантизмнинг улуғ намояндаси Чўлпондир” [Фитрат, 2006:87]. Бу ҳақда Ойбек фикрларига ўрин берайлик: “Адабиёт қоидалари”да адабий оқимлари бўлимида ҳам асосли маълумот йўқ. Адабий мактаблар кўрсатилган бўлса-да, уларнинг тарихи, инкишофлари ва қандай иқтисодий-ижтимоий сабаблар орқасида чиқиб келганлиги тўғрисида ҳеч нарса йўқ” [Ойбек, 1926:???]. Албатта, бу ўринда Ойбек қўлланмадаги адабий оқимлар бўлимига нисбатан эътирозларни ошириб юборган. Унингча, Фитратнинг камчилиги шунда кўринадики, у мавзуга чуқурроқ ёндашиш, одимларнинг қандай шароит остида юзага келганлиги ҳақидаги фикрлар билан асарни бойитиши лозим эди. Иккинчи жиҳатдан, Ойбек талабларида оқимларнинг вужудга келшидаги “ижтимоий-иқтисодий сабаблар” очиб берилиши керак эди. Ҳолбуки, Фитрат ва А.Саъдий ўз қўлланмаларида ғарбдаги мавжуд оқимлар ҳақида маълумот беришни ва унинг тушунарли бўлиши учун туркий адабиётдан турли мисоллар келтиришни мақсад қилиб қўйган эдилар. “Ижтимоий-иқтисодий сабаб”ни кўрсатиш “адабиёт ҳаваслилари учун” ёзилган қўлланманинг эмас, балки катта бир илмий тадқиқотнинг вазифаси эди.

Адабиётшунос *чинлик* оқими ҳақида қуйидагича фикр юритади: “Ёзила ва тасвир этилатурган бир нарсани ёки бир ҳодиса ва бир воқеани энг илгари комил диққат билан дуруст қилиб текшириш, дуруст ўрганиш ва сўнгра шуни очиқ-уйғоқ кўз билан тамом тўғри бир равишда тасвир этиш – мана чинлиқ одимииг туб асоси шул эди” [Саъдий, 1924:???].

Реализм оқими ҳақида фикр кетар экан, мунаққид уни романтизм оқими билан солиштиришга уринади. Гарчи уларнинг умумий жиҳатлари ҳаётни акс эттиришда деб белгиланса ҳам текшириладиган объектлар, адабиётлар бошқа-бошқадир. Рус адабиётида Пушкин ва Гоголь, ўзбек адабиётида Беҳбудий, Ҳожи Муъин, Жулқунбой, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли, Нусратилло Кудратилло, Ғози Юнус, Бадриддин, татар адабиётида Мусо Оқйигитзода, Аёз Исҳоқий, Али Асқар Камол, Ҳ.Иброҳим, Ф.Амирхон, Шариф Камол, усмонли турк адабиётида Муҳаммад Амин, қозоқ адабиётида Бой Бижа Тўқол реализм оқимининг вакиллари деб белгиланган.

Фитрат ҳам ўз қўлланмасида мазкур оқимга шундай таъриф беради: “Турмушни, ҳаётни бўлгани каби хаёл бўёқлари билан бўялмаган адабий оқимга *реализм* (ҳақиқийлик – А.Саъдий бунга нисбатан *чинлик* истилоҳини қўллаган эди) дейиладир. Бу оқим шоирларининг асос йўллари ҳаётни, турмушни бутун ингичкаликлари билан ўргатишдир” [Фитрат, 2006:87]. А.Саъдий рўйхатида келтириб ўтилмаган Боту, Элбек каби

адиблар романтизм таъсиридан қутулиб, реализм майдонига аста-секин кириб келаётгани эътироф этилади.

XIX асрнинг охирларига келиб, реализмга қарши ўлароқ *символизм* оқими (декадентлик, рамзчилик деб ҳам юритилади) туғилган эди. Аммо "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари"да мазкур оқимга ким томонидан асос солингани ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирилмаган. Шу жиҳатдан А.Саъдийнинг "Символизм ҳақида" асари эътиборлидир [Саъдий, 192?:???]. Мунаққид мулоҳазасига кўра, символизм тасаввуф оқимига яқин бўлган бир оқимдир. Бу фикр Фитратнинг "Адабиёт қоидалари"да ҳам таъкидланган. Аммо тасаввуф IX асрда пайдо бўлган. Символизм эса XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Франция ва Россияда (А.Саъдий мазкур ижодий оқимнинг пайдо бўлиш ўрнини келтирмаган, Фитрат асарида ҳам унинг пайдо бўлиш вақти ва ўрни қайд этилмаган) вужудга келган. Агар шу фикрга таянадиган бўлсак, Европадаги рамзчилик оқими тасаввуф адабиётидан ранг олган бўлса ажаб эмас, чунки Шарқнинг цивилизация бешиги бўлганлиги барчага маълум. Бироқ тасаввуфдаги айрим рамз-тимсоллар символизм табиатига яқин келгани билан дунёни англаш ва англатишда ислом тасаввуфи символизмдан бутунлай фарқ қилишини эслатиш жоиз.

Натурализм оқимини А.Саъдий "реализмнинг энг кейинги, энг комиллашган ёки энг сўлга кетган бир даражаси" деб, Фитрат эса "реализмдан айрилган бир оқим" деб баҳолайди. Фитрат фикрига кўра, "реализм оқими вакиллари ҳаётни, турмушни тасвир этишга берилсалар, натуралистлар ёлғуз табиатнигина, онинг яхши ўрмонларини, юксак тоғларини, оқар сувларигина тасвирга тушурадилар" [Фитрат, 2006:88]. Шу билан олимнинг ўқувчиларга бу оқим тўғрисида бермоқчи бўлган маълумоти тугалланади. А.Саъдий Фитратдан фарқли ўлароқ, натурализмда ёлғиз турмуш табиий ва жуда очиқ тасвирланади, деб таърифлайди. Бу оқимнинг аҳамияти адабиёт ва турмушни бирлаштиришга уринишда кўринади. Аммо Шарқда бунинг очиқ мисоли йуқдир. Нима учундир мунаққид одатини канда қилиб, мазкур ижодий методнинг на пайдо бўлиш ўрни, на вақти ва на унинг вакиллари ҳақида маълумот келтиради.

Модернизм оқими гарчи адабиётшуносликда декадентлик билан айни эканлиги қайд қилинган бўлса-да, бу А.Саъдий ва Фитрат қўлланмаларида алоҳида оқим сифатида берилмаган (тўғри, Фитрат декадентлик ҳақида мутлақо сўз очмаган). У мазкур ижодий методни ижтимоий ҳаракатларга, фанний тушунишларга қарши оқим сифатида вужудга келганини билдиради. А.Саъдий ҳам Фитрат сингари унинг фанний ва ижтимоий оқимларга қарши равишда оёққа турганини эътироф этади. Гарчи у Фитрат каби модернизмнинг янги романтизм оқими эканлигини қайд этмаган бўлса-да, романтиклар ва модернистлар ўртасида умумий хусусиятлар мавжудлигини айтиб ўтади, яъни модернистлар ҳам романтиклар сингари шахснинг ички дунёсини икир-чикиригача тасвир этишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар, моддий дунё ва ижтимоий муносабатларнинг барчасига қарши турганлар. Лекин уларга изоҳ беришда синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндашмаслик, ҳукмрон синф қарашлари чиғириғидан ўтказилмаслиги керак.

Хулоса.

Адабиёт назариясини яратишга бўлган илк уринишлар XX аср бошларига келиб муваффақиятли якунланди. Бу ҳаракатларнинг самарали натижаси ўлароқ А.Саъдийнинг "Амалий ҳамда назарий адабиёт дарслари" ҳамда Фитратнинг "Адабиёт қоидалари"

асарлари юзага келди. “Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари” ўз даврининг биринчи адабиёт назарияси сифатида ўзбек адабиётшунослигининг шаклланишида муайян хизмат қилди. Бу қўлланма ўзидан кейинроқ яратилган Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» қўлланмаси туғилишига туртки бўлди. Кейинчалик бу икки қўлланма асосида Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси” (1939) вужудга келди.

Адабиётлар

1. Абдураҳмон Саъдий. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Тошкент, 1924.
2. Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. – Тошкент, 1926. Қайта нашри: Танланган асарлар. V жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006 (кўчирмалар ушбу нашрдан олинди).
3. Boltaboyev H. Fitratning adabiy–estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. Monografiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2024.
4. Дўстқораев Б. Адабиёт назариясига оид илк қўлланмалар. – Тошкент, 199?.
5. Мўминова Н. Абдураҳмон Саъдийнинг адабиётшунослик мероси. Филол. Фанлари номзоди ... ёзилган дисс. – Тошкент, 200?
6. Ойбек. Адабиёт қоидалари (тақриз) // ??? Тошкент, 1926.

ABDURAUF FITRAT PUBLITSISTIKASIDA TIL MASALALARI TAHLILIGA DOIR

К АНАЛИЗУ ЯЗЫКОВЫХ ПРОБЛЕМ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБДУРАУФА ФИТРАТА

ON THE ANALYSIS OF LANGUAGE ISSUES IN ABDURAUF FITRAT'S PUBLICISTICS

Jo‘raboyeva Gulrux Solijonovna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Farg‘ona davlat universiteti,
qjuraboyeva2021@gmail.com
+998911151562

Annotatsiya

Maqolada Abdurauf Fitratning puplitsistik asarlaridan o‘rin olgan tilshunoslikka oid fikrlari tahlil etiladi va bugungi kun nuqtayi nazaridan o‘zbek tilshunosligi oldida dolzarb bo‘lib turgan masalalar bilan o‘zaro qiyoslanadi. Fitratning publitsistik maqolalarida o‘zbek (chig‘atoy) tilidagi bir qator muammolar: uning arab va fors-tojik tillari ta’siri ostida “ezilgani”, til qoidalarini “totorcha yoxud usmonlicha qoida kitoblaridan emas, uning o‘zidan olmoq kerakligi”, shuningdek, “imloni ham tuzatmoq” masalalari bo‘yicha bugungi kun uchun ham ahamiyatli bo‘lgan fikrlari o‘rtaga tashlanadi.

Аннотация

В статье анализируются лингвистические идеи Абдурауфа Фитрата из его публицистических трудов и сравниваются с вопросами, которые актуальны для узбекской лингвистики сегодня. В своих публицистических статьях он высказывает современные, не утратившие своей актуальности и сегодня, мысли по ряду проблем узбекского (чигатойского) языка: о его «раздавливании» под влиянием арабского и персидско-таджикского языков, о необходимости «брать правила языка из него самого, а не из татарских или османских правил», «исправлять орфографию».

Abstract

The article analyzes the linguistic ideas of Abdurauf Fitrat from his publicistic works and compares them with the issues that are relevant for Uzbek linguistics today. In his journalistic articles, he expresses his current thoughts, which are still relevant today, on a number of problems in the Uzbek (Chigatoy) language: its "crushing" under the influence of Arabic and Persian-Tajik languages, the need to "take the rules of the language from itself, not from Tatar or Ottoman rule books," and "correct the spelling."

Kalit so‘zlar: til sofligi, o‘zlashma so‘zlar, publitsistika sohasi, chig‘atoy (o‘zbek) tili, so‘z yasash imkoniyati, til grammatik qoidalari, ilmiy istilohlar, arabcha o‘zlashmalar, forscha o‘zlashmalar.

Ключевые слова: чистота языка, заимствования, публицистика, чигатайский (узбекский) язык, возможности словообразования, грамматические правила языка, научные термины, арабские заимствования, персидские заимствования.

Keywords: language purity, loanwords, journalism, Chigatay (Uzbek) language, word formation possibilities, grammatical rules of the language, scientific terms, Arabic loanwords, Persian loanwords.

O‘tgan asr boshlarida o‘lkamizdan yetishib chiqqan bir guruh ziyolilar orasida yurtimiz, millatimiz, tilimiz taqdirini o‘ylash, toptalgan qadriyatlarimiz va ma’naviy merosimizni tiklash bo‘yicha kurashlar avj oldi. Bu davrning yalavbardori o‘laroq jadidchilik harakati vujudga keldi. Hech shubhasiz, Abdurauf Fitrat mazkur harakatning porloq yulduzi sifatida ajralib turadi. “Fitrat serqirra iste’dod sohibi bo‘lganligi bois, uning qo‘l urmagan sohasi kam. U – shoir, yozuvchi, dramaturg, musiqashunos, faylasuf, publitsist, muarrix, geograf, tarjimon, matematik, tuproqshunos, islohotchi-pedagog, ilmi nujum va manozir-u marayo (optik), muqobala va sharri askol (mexanika), tabobat, tavsir ilmining zarif olimi, benazir sharqshunos, adabiyotshunos-u tilshunos bo‘lgan” [I.G‘aniyev, 2005: 4].

Fitrat publitsistika sohasida davr uchun dolzarb hisoblangan juda ko‘p mavzularda qalam tebratadi. O‘zbek tili milliy grammatikasining asoschilaridan biri sifatida chig‘atoy (o‘zbek) tilining adabiyligi, uning buguni, ertasi uchun qayg‘uradi [A.Nurmonov, 2002: 138]. Olimning “Tilimiz” – I maqolasi 1919-yili yozilgan bo‘lib, uning keyinroq tilshunoslik sohasida yaratilgan tadqiqot va qo‘llanmalari uchun o‘ziga xos debocha vazifasini o‘taydi. Mazkur maqolas dastlab “Ishtirokiyun” gazetasining 1919-yil 12-iyul 132-sonida e’lon qilingan bo‘lib, u bosilgandan keyin tahririyatga qator xatlar, savollar yog‘ilgan. Ayrim “tilshunos”lar maqolani noto‘g‘ri talqin qila boshlaganlar. Shu vaqtda ayni sarlavha bilan “Ishtirokiyun”ning 1919-yil 23-avgust 144-sonida “Tilimiz” – II maqolasi e’lon qilingan [Fitrat, 2006: 323-325]. Fitratning

“O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 1997-yil 24-yanvar sonida “Tilimizning adabiyligi… o‘zidadir” sarlavhasi bilan nashr etilgan tilshunoslikka oid yana bir maqolasi 1921-yilgi Til va imlo qurultoyida so‘zlangan nutqidir [Fitrat, 2006: 325].

Jadidchilik harakatining kuchayishi natijasida yuzaga kelgan milliy matbuot jamiyatdagi illatlarni, xususan, fan va ta’lim, til va adabiyot, madaniyat va san’at sohasidagi kamchiliklarni ochiqdan ochiq bayon etgani bilan ham qadrlidir. Yuqoridagi maqolalarda Fitrat o‘zbek (chig‘atoy) tilidagi bir qator muammolarni: uning arab va fors-tojik tillari ta’siri ostida “ezilgani”, til qoidalarini “totorcha yoxud usmonlicha qoida kitoblaridan emas, uning o‘zidan olmoq kerakligi”, shuningdek, “imloni ham tuzatmoq” masalalari bo‘yicha bugungi kun uchun ham ahamiyatli bo‘lgan dolzarb fikrlarini o‘rtaga tashlaydi.

“Tilimiz” – I maqolasida dastlab “dunyoning eng boy va eng baxtsiz tili” bo‘lgan turk-chaning boyligi haqida so‘z ochadi. Bir tilning boyligi “u tildag‘i so‘zning ko‘pligi, undirik kengligi (so‘z yasash imkoniyatining kengligi), yusup tugalligi (til grammatik qoidalarining mukammalligi)” bilan bo‘lishini bayon etadi. Turkchada so‘zning ko‘pligi va bu so‘zlar orasida “ingichka ayirmalar”, ya’ni ma’no nozikliklari mavjud ekanligini necha yuz yil burun yashagan A.Navoiy o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida ham bayon etganligini ta’kidlab o‘tadi. Fitrat “undirik kengligi”ni birgina “bil” fe’lining bir tomiridan 98 so‘z undirilishini *(bil, bilar, bilajak, bilg‘usi, bilg‘ay, bilsa, bilay, bildi, bilibdir, bilgan, bila boshladi, bilayozdi, bila oldi, bila turdi, bila berdi, bilib, bilg‘ach, bilg‘ali, bilmak, bilish, biluv, bilmov, bilim, bilgi, bilgili, bilguchi, bilmakchi, bilgur, bilmagay, bilmagan, bilmay, bilimsiz, bilmas…)* isbotlab beradi[125]. Tilimizning tugalligi, mukammalligini esa “arab, fors, rus, nemis, fransuz tillaridan qay birining sarf (morfologiya) kitoblarini olib qarasoq ko‘ramizkim, bir so‘zni yasamoq uchun bir qancha yozilg‘an, undan so‘ng shul qoidadan tashqari qolg‘an (mustasno) so‘zlar deb to‘rt-besh so‘z ko‘rsatilgan. Turk so‘zlarinda esa bunday hol topilmaydir. Yusupsizlik degan hollar (istisnolilik hollari) turkcha sarfda sira yo‘qdur”, deya izohlaydi.

Turkchaning shuncha boyligi va tugalligi bilan baxtsiz ekanligini necha asrlar davomida “arabcha va forsiycha tepkilari bilan ezilmish”, ya’ni bu ikki til ta’siridan sira chiqa olma-ganligida deb ko‘rsatadi. Dastlab arab bo‘g‘uviga “yangi musulmonlar” tili – fors va turk tillari baravar yo‘liqqan edi, lekin fors tili bu bo‘g‘uvdan bir silkinishda, ya’ni Firdavsiyning “Shohnoma”sidan so‘ng chiqib ketdi. “Lekin, bizning baxtsiz turkchamiz bir Firdavsiyni yetishtira olmamish”, deb o‘kinib yozadi Fitrat.

“O‘zlari turk bo‘lgan dunyoning eng buyuk kishilari (Ibn Sino, Forobiy, Javhariy, Jaloliddin Rumiy, Nizomiy) o‘z bitiklarini turkcha yozsalar edi, bukun turk ulusining holi ehtimolki, boshqa turli bo‘lur edi”, – deydi afsus bilan. Arab, fors tillarini boy hisoblab, bu tillardagi so‘zlarning turkchasi topilmaydir degan kimsalarga Fitrat quyidagicha javob beradi: “Shul choqda tilingizdag‘i arab, fors so‘zlarining turkchasi topilmaydir, demakchi bo‘lsangiz so‘zingiz yanglishdir. Turkchani bilmas ekansiz. O‘rganing. Hozirgi so‘zlarimizdag‘i arabcha, forsi(y)chalardan bir nechasi uchun turkcha topilmaydir, desangiz to‘g‘ridir”. O‘z fikrlarini ushbu misollarni keltirish orqali asoslashga harakat qiladi: “Shamsning turkchasi *quyosh*dir. Kavokibning turkchasi *yulduzlar*dir. Manorning turkchasi *olov, o‘t*dir. Sahobi munavvar – *yorug‘ bulut;* handasa – *o‘lchov xat, chiziq;* zoviya – *burchak puchmoq*dir. Kavokibi sobita –

[125] Barcha misollar ushbu manbadan olindi: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 332 б.

*turg‘uchi yulduz*dir. Kavokibi zu zanb – *quyruqli yulduz*dir”. Bugungacha muqobili topilmagan bir necha istiloh, atamalarning tilda shunday saqlanishi va ular imlosini “turkchalashtirish”, “o‘zimizniki qilish” masalasini ko‘tarib chiqadi: “*Qoida*ning turkchasi yo‘qdur. *Sarf*ning-da turkchasini topolmadik. Ikisin daxi olurmiz. Lekin, siz kabi *qavoyidi sarfiya* demasdan *sarf qoidalari* dermiz”.

Maqola so‘nggida “Turk ulusini sevamiz, biroq tili qabo (to‘mtoq)dir, daqqi (qo‘pol)dir, adabiyot tili emasdir” degan kimsalar holini xuddiki bir ayolni sevgan, lekin unga ko‘zining, burnining xunukligini aytib, uning yonidan iki-uch tayoq urilib quvilgan insonlarga qiyoslaydi. Fitrat til haqida shunday tushunchada bo‘lgan insonlarga “qaboliq, daqqiliq”ni o‘zlariga ko‘rsatib, fikrlarini shu so‘zlar bilan yakunlaydi: “Turk ulusini sevamiz, lekin tili qabodir, musiqasi totsizdir, tarixi qorong‘udir deganlarning ham bir-ikki tayoq yeb quvilmoqlari kerak”.

“Tilimiz” – II maqolasida olim til sofligi, yot so‘zlardan qutulish, ilmiy istilohlarni turkchalashtirish masalasi, shuningdek, so‘z o‘zlashtirishning o‘ziga xos qonun-qoidalari haqidagi fikrlarini keng omma e’tiboriga havola etadi. Bu maqola o‘zbek (chig‘atoy) tilini kamsitib, “turkchaga kirib qolg‘an arabcha, forsi(y)chaning turkchalari yo‘qdur; ilmiy istiloh-larning turkchalari yo‘qdur; ilmiy istilohlarni turkchalashdirmak uchun tirishmak vaqtimizni bo‘shg‘a o‘tkargan bo‘larmiz; chig‘atoy tilida bilim o‘qumoqchi esak, iki yuz yil kutib turayliq; arabcha ilmiy-adabiy bir tildir: arabcha ilmiy istilohlarni o‘zgartmak to‘g‘ri emas, biz bilim bitiklarimiz (ilmiy kitoblarimiz)dan ilmiy so‘zlarni chiqarib, arobachilar so‘zini kirgiza olmaymiz”, – degan kimsalarga hech mubolag‘asiz bir tarsaki sifatida yozilgan.

Fitrat maqolada, dastlab, har bir millatning, jumladan, turk ulusining ham mustaqil va sof tili, shu tilda yozilgan ilmiy kitoblari bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi: “Men turk ulusig‘a o‘z boshli (mustaqil) bir til va shu tilda yozilgan “ilm” istayman. Turkchaning boylig‘i, kengligi va to‘lg‘unlig‘ini bilganim uchun bu ishni qulay deb ishonaman”.

Ilmiy kitoblar asosini istilohlar, atamalar tashkil etishini yaxshi bilgan mutaxassis sifatida ular haqida ikki xil qarashni ilgari suradi:

1. “Tilimizning o‘z boyligi (mustaqil) bo‘lib turushi uchun gaplarga va yozuvlarimiz aro kirib qolg‘an yot so‘zlarning o‘zbekchalarini ilkimizdan kelgancha oxtarib topib ishlay(l)ik. Tilimizdag‘i yozilg‘an “bilim”ni ko‘rmak uchun “ilmiy istilohlar” dedigimiz “bilim so‘zlari”ning ham ilkimizdan kelgancha turkchalarini topib olmoq yo‘linda tirishmakni har bir turk yozuvchisi uchun “vojib” deb bilaman.

Fitrat ilmiy istilohlarni “turkchalashtirish” masalasini o‘rtaga tashlar ekan, dunyo tajri-basidan bir misolni keltirib o‘tadi: “Hikmat va handasa bilimlari arablarg‘a ko‘kdan inmadi. Unlar bu ilmlarni yunonlilardan oldilar; arablarda bu bilimlar yo‘q chog‘da ilmiy istilohlar ham yo‘q edi. Biroq shu “istilohi ilmiyya” deb olg‘an so‘zlarning o‘zi bor edi”. Ya’ni, arablar yunon bilimlarini o‘z tillariga aylantirgach, “ilmiy istiloh”larni ham o‘z tillaridan yasaganliklarini va, albatta, biz ham shu tajribadan foydalanishimiz kerakligini ta’kidlaydi. Darhaqiqat, Fitrat mazkur fikrlarining amaliy isboti sifatida o‘zbek tilining ilk fonetikasi, grammatikasiga bag‘ishlab yozilgan “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘rusida bir tajriba” (1924-yil) asarida juda ko‘plab tilshunoslikka oid ilmiy istilohlarning *(unli, unsiz tovishlar, ot, tub, yasama, qo‘shma ot, birlik-ko‘plik, son, olishma || olmosh, ko‘rsatkich olmoshlari, so‘rash olishmalari, bo‘lishli, bo‘lishsiz fe’llar, kelajak, hozirg‘i, o‘tkan fe’llar, ko‘makchi so‘zlar, kesim, ega, to‘ldirg‘ich, aniqlov, gapning uyushg‘an bo‘laklari kabi)* turkchasidan foydalanishga, ularni ilmiy muomalaga olib kirishga muvaffaq bo‘ldi.

2. “Turkchasi topilmagan so‘zlar va istilohlar bor esa, unlarni chiqarib tashlab, o‘runlarini bo‘sh qo‘yayliq demayman. Turkchasi topilmag‘an so‘zlar va istilohlar qolsun, biroq turkchaning buyrug‘i ostinda kirib qolsin; boshqacha turli aytkanda, Fransada yashag‘an bir turk kabi bo‘lundig‘i turkchaning qonunlariga bo‘ysunib yashasun; turkchada turg‘an bir fransuzdek “kapitulatsion” asrori ostida turmasin”.

Tilshunos olimning ushbu so‘zlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, balki barcha ilmiy sohalarda dasturul amal sifatida foydalanish zaruriryatini keltirib chiqaradi. Hozirda ham juda ko‘plab ilmiy sohalarda yot tillardan kirib kelgan ilmiy terminlardan palapartish foydalanish, sof o‘zbekcha istilohlarni tan olmaslik, shuningdek, ayrim sohalarda boshqa tillardan kirgan terminlarni o‘zbekchalashtirishning mutlaqo imkoni yo‘qligi “bahona” sifatida keltirilib, tadqiqot ishlarining rus tilida yozilayotganligi kunimizga ham “bir guruh yangi jadidlar”ga ehtiyojimiz borligini ko‘rsatadigan achinarli holatdir.

Fitrat ta’kidlaganidek, o‘zlashma so‘zlarning turkiy tillar tabiatiga hech bo‘ysundirmay, shakliy tamoyil bo‘yicha tilga qabul qilinishi bugungi kunimizda ham imloda savodsizlikning asosiy sabablaridan biri bo‘lmoqda. Masalan, turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili tabiati uchun ham u qadar xos bo‘lmagan arab, fors-tojik, rus tillaridan kirgan qator undoshli yoki so‘z tarkibida qo‘shaloq va qator kelgan unlili so‘zlarni ayni holida qabul qilish *(matn, fikr, aql, sabr, sinf, rasm, sport, konsert, teatr, muallim, tabiat* kabi so‘zlar) imlo masalasining og‘riqli nuqtalaridan biridir. Biroq bu so‘zlarni bugun qardosh tillar – turk, tatar, qirg‘iz, qoraqalpoq adabiy tiliga “turkchaning buyrug‘i ostinda” qabul qilinishi, masalan: *metin, fikir, akıl, sabır, sınıf, resim, spor, konser, tiyatro, mogallım, mug’allim, ta’biyat* tarzida [Y.Abdurasulov, 2009: 89] – hali-hanuz imlo masalasida o‘zbek adabiy tili jiddiy islohotlarga muhtoj ekanligidan dalolat beradi.

Fitratning navbatdagi “Tilimizning adabiyligi… o‘zidadir” maqolasi ham yuqoridagi publitsistik tadqiqotlarining mantiqiy davomidir. Unda Fitrat Navoiyga munosib izdosh sifatida fikrlarini dastlab chig‘atoy adabiyoti va uni ko‘kka ko‘targan chig‘atoy (o‘zbek) tilining boshqa turk tillari orasida “yuqori bir mavqe tutg‘anini” bayon etish bilan boshlaydi: “Sharq adabiyotining hashamatli, rangli bir tarixi bor. Bu dabdabali tarixning oldidan o‘tkanda bu kungi Ovro‘pa adabiyoti ham shapkasini olib salom berib o‘tadir. Shunga o‘zini majbur kabi ko‘radir... Sharq tarixi adabiyasida o‘rin tutqon turk adabiyotining eng muhimi, eng ko‘bi, eng qimmatlisi chig‘atoy shevasindag‘i adabiyotdir. ... chig‘atoy adabiyoti turli shevali turk adabiyoti orasinda eng yuksak, eng muhim o‘rinni tutg‘andir. Boshqa shevadag‘i turk adabiyoti bunga o‘xshashliqlar, buning shogirdliklari bilan maxtanib yuradir. Adabiyot bezangan, ziynatlangan bir shakldir. Chig‘atoy adabiyoti turk adabiyoti orasida yuksak, yuqori, oliy bo‘lg‘andan keyin chig‘atoy tilining ham turk tillari orasida yuksak, yuqori, oliy o‘lg‘anlig‘ini qabul etmak mutlaqo lozimdir”.

Adabiyotimiz garchi arab, fors adabiyotidan keyin ikkinchi o‘rinda tursa-da, lekin tilimiz o‘ziga xos afzalliklari tufayli bu tillardan aslo qolishmasligini ta’kidlaydi: “Tilimizdag‘i so‘z boylig‘i, ishtiqoq kengligi, qoida tugallig‘i, sarf-nahv ingichlari boshqa sharq tillaridan qolishmas, bu to‘g‘rularida fors tilini butunlay keyinga qoldiradir”. Adabiyotimizning keyinga qolishiga sabab “shoirlar va yozg‘uchilarimiz”ning o‘z ona tilini qo‘yib, boshqa tillarda ijod etganliklarida deb ko‘rsatadi.

Shuningdek, chig‘atoy tili uchun eng ko‘p qayg‘urgan, turk shoirlarining forsiychada yozishlariga ochiqdan ochiq “yog‘iqqan”, “isyon etgan” inson Navoiy ekanligini, bu zamon

chig‘atoy tilining “eng ko‘p yuksalgan”, “yuqori bosg‘an” zamoni bo‘lib qolganligini, undan so‘ng Xo‘qandlik Umarxon zamonida til va adabiyot yalt etib bir ko‘tarilgach, so‘ng o‘chib qolganligini, mana shu paytlarda (XX asr boshlarida) maktab uchun, gazet uchun yana til kerak bo‘lib qolganligi, unga yangidan qayg‘ura boshlaganliklarini qayd etadi. O‘zbek tilining chin fidoyisi, jonkuyari o‘laroq quyidagi tavsiya va fikrlarni o‘rtaga tashlaydi [I.Azimov, 2024: 54]:

– tilimizning tugal, yuksak, san’atkor bir adabiyoti bor. Tilimizning adabiyligi arabiylikda emas, o‘zidadir. Shuni tirgizmak kerak;

– adabiyotimizning yuksaltmak uchun burung‘u san’atkor shoirlarimizning o‘lmag‘an va o‘lmas narsalarindan foydalanmoq ham taraqqiy qilg‘an uluslar tomonidan orag‘a solingan umumiy asoslarg‘a erishmak kerakdir;

– tilimizning qoidalarini totorcha yoxud usmonlicha qoida kitoblaridan emas, tilimizning o‘zidan olmoq kerak. Shuning uchun xalq og‘zida yurgan so‘zlarni, xalq adabiyoti bo‘lg‘an ertaklar, maqollar, laparlarni yig‘ib tekshirmak lozim;

– adabiyot yozuchiliq bo‘lg‘ani uchun yozu(v) qoidalarini, imloni ham tuzatmoq kerak.

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitrat XX asr boshlarida juda ko‘plab sohalarda, jumladan, publitsistika sohasida ham munosib qalam tebratdi. Jamiyatdagi eng og‘riqli nuqtalarni ochiq bayon eta oldi: til va adabiyot fidoyisi sifatida keng ko‘lamda tadqiqotlar yaratdi hamda uni xalqqa to‘la-to‘kis yetkazib berishga harakat qildi. Uning xizmatlari, faoliyati natijasida hozirgi o‘zbek adabiy tiliga qaytadan jon kirgizildi, yangi ruh berildi. Fitratning til bo‘yicha aytgan har bir fikrlari zamon, makon tanlamaydi, ya’ni har bir davr uchun u fikrlar yangi, u fikrlar dolzarb hisoblanaveradi. Bugun tilimizning har bir yo‘nalishida alifbo, imlo, terminlar masalasi, so‘z o‘zlashtirish masalari deymizmi, o‘z yechimini kutayotgan muammolar talaygina. Bizning nazarimizda, bu muammolar javobini jadid bobolar, xususan, Fitrat asarlarini yaxshilab o‘rganish, tadqiq etish, fikrlarining mohiyatiga yetish orqali topish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ғаниев И. Фитрат ва фитратшунослик. – Тошкент: Фан, 2005. – 300 б.

2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 227 б.

3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 332 б.

4. Abdurauf Fitrat. She’rlar, nasriy asarlar, dramalar, publitsistika, tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid maqolalar. – Toshkent: Zabarjad Media, 2024. – 400 b.

5. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – 260 б.

6. Қурбонова М. Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги. – Тошкент: Университет, 1997. – 48 б.

7. Azimov I. XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligining rivojlanish yo‘nalishlari: fil. fan. dok. diss. avtoref. – Toshkent, 2024. – 79 b.

AHMAD DONISH VA FITRAT QARASHLARIDA MILLIY UYG‘ONISH BOSQICHLARI

Abdurahmonov Xolboy To‘xtayevich
Menjment va zamonaviy texnologiyalar universiteti
katta o‘qituvchisi
xolboy_abd@mail.ru, +998977321006

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ahmad Donish va Abdurauf Fitrat qarashlarida milliy uyg‘onishning bosqichlari falsafiy-tarixiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Maqsad ma’rifat, islohot, institutsional modernizatsiya hamda madaniy o‘zlikni tiklash g‘oyalarining evolyutsiyasini qiyosiy yoritishdir. Metod sifatida matnshunoslikka tayangan konseptual tahlil va tarixiy-kontekstual rekonstruksiya qo‘llanadi. Ilmiy yangilik Donishdagi “oqilona isloh” va Fitratdagi “milliy ong” konseptlari bosqichli modelda izohlanishidadir.

Kalit so‘zlar: *milliy uyg‘onish; ma’rifatparvarlik; islohot konsepsiyasi; milliy ong; modernizatsiya; jadid tafakkuri; ijtimoiy-falsafiy tahlil.*

Annotatsiya. This article examines stages of national awakening in the views of Ahmad Donish and Abdurauf Fitrat through a philosophical-historical lens. It aims to compare the evolution of ideas on enlightenment, reform, institutional modernization, and cultural self-reconstruction. The methodology combines conceptual text analysis with historical-contextual reconstruction. The novelty lies in a staged model linking Donish’s rational reform agenda with Fitrat’s concept of national consciousness and its role in shaping modern social thought.

Keywords. *national awakening; enlightenment; reform theory; national consciousness; modernization; Jadid thought; socio-philosophical analysis.*

Аннотатция. Данная статья анализирует этапы национального пробуждения в воззрениях Ахмада Дониша и Абдурауфа Фитрата на основе философско-исторического подхода. Цель заключается в сравнительном раскрытии эволюции идей просвещения, реформ, институциональной модернизации и восстановления культурной идентичности. Используются концептуальный анализ текстов и историко-контекстуальная реконструкция. Научная новизна состоит в этапной модели, объясняющей рациональную реформу у Дониша и концепт национального сознания Фитрата.

Ключевые слова*. национальное пробуждение; просветительство; концепция реформ; национальное сознание; модернизация; джадидская мысль; социально-философский анализ.*

Markaziy Osiyo intellektual tarixida milliy uyg‘onish hodisasi bir vaqtning o‘zida ma’rifiy, ijtimoiy-institutsional va madaniy o‘zlikni qayta anglash jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jarayonni izohlashda Ahmad Donish va Abdurauf Fitrat qarashlari ikki turli davrning nazariy “kesim”ini beradi: Donishda kech an’anaviy tartib ichida oqilona islohni asoslash, Fitratda esa yangi davrga xos milliy ong va zamonaviy institutlar haqidagi dasturiy tasavvurlarni shakllantirish ustun turadi. Maqolaning muammosi shundaki, milliy uyg‘onish ko‘pincha bir yo‘nalishli “ma’rifatdan siyosatga” chiziqli harakat tarzida tasvirlanadi, holbuki Donish va Fitrat matnlarida u bosqichma-bosqich, ba’zan parallel yo‘nalishlarda kechadigan murakkab evolyutsiya sifatida ko‘rinadi. Shuning uchun bu ishda milliy uyg‘onish bosqichlari

konseptual model sifatida tiklanib, ikki mutafakkir tafakkurida u qanday asoslanishi qiyosiy tahlil qilinadi.

Nazariy-metodologik jihatdan tadqiqot matnshunoslikka tayangan konseptual tahlil va tarixiy-kontekstual rekonstruksiya usullarini uyg‘unlashtiradi. Konseptual tahlil Donish va Fitrat asarlarida uchraydigan asosiy kategoriyalarni, xususan “ilm”, “tarbiya”, “adolat”, “tartib”, “millat”, “madaniyat”, “maktab”, “til” kabi tushunchalarning ma’nolar qatlamini ajratishga xizmat qiladi. Tarixiy-kontekstual rekonstruksiya esa bu tushunchalarning paydo bo‘lish sharoitini, ijtimoiy tajriba va intellektual an’ana bilan aloqadorligini aniqlaydi. Bunda komparativ yondashuv muhim: Donishning islohga doir mulohazalari “ichki tartibni yangilash” mantiqiga yaqin bo‘lsa, Fitratning tasavvurlari “jamoaviy ongni yangilash va institutlar qurish” mantiqiga yaqinlashadi [A.Donish, 1964:152, Fitrat, 2000:187]. Shu tariqa bosqichlar nafaqat vaqt bo‘yicha, balki muammolar ierarxiyasi bo‘yicha ham talqin qilinadi.

Ahmad Donish qarashlarida milliy uyg‘onishning birinchi bosqichi epistemik burilish, ya’ni bilish mezonlarini qayta ko‘rish bilan bog‘lanadi. Donish uchun taraqqiyotning boshlang‘ich sharti “ilm”ni keng ma’noda tushunish, tajriba va kuzatishga tayanadigan oqilona muhokama madaniyatini kuchaytirishdir. Bu yerda “milliy” unsuri bevosita shior sifatida emas, balki jamiyatning o‘z imkoniyatlarini anglash, o‘zini o‘zi isloh qila olish qobiliyatini shakllantirish sifatida namoyon bo‘ladi. Donishning tanqidiy nigohi avvalo boshqaruv, sud-adliya, moliya va ta’lim kabi tartibot sohalaridagi nosamaradorlikni ko‘rsatishga qaratilgan bo‘lib, u muammoni shaxsiy illatlar emas, tizimli nomutanosibliklar oqibati sifatida ko‘rishga urinadi [A.Donish, 1964:201]. Demak, birinchi bosqich “ma’rifiy tanqid”dir: u jamiyatni o‘z holatini tahlil qilishga chaqiradi, oqibatda isloh zaruratini mantiqiy xulosa sifatida chiqaradi.

Ikkinchi bosqich Donishda “oqilona isloh” konsepsiyasi bilan ifodalanadi. Bu bosqichda ma’rifat faqat bilim tarqatish emas, balki tartib va institutlarni qayta sozlashning nazariy asosi sifatida talqin qilinadi. Donish islohni keskin uzilish emas, qadriyatlar va mavjud boshqaruv tajribasini “tartibga solish” orqali yangilash deb tushunadi; shu sababli u legitimlikni saqlagan holda samaradorlikni oshirish yo‘lini izlaydi. Uning matnlarida adolat, mas’uliyat, davlat xizmatchilarining malakasi, soliq tizimining me’yoriyligi kabi masalalar milliy uyg‘onishning institutsional poydevori sifatida ko‘rinadi [Karimov N., 2019:209]. Bu yondashuvda “millat” tushunchasi bevosita siyosiy birlikdan ko‘ra ko‘proq axloqiy-intellektual hamjihatlik ma’nosida seziladi: jamiyat a’zolari umumiy manfaatni anglab, oqilona tartibga bo‘ysunishi kerak.

Uchinchi bosqich Donishda madaniy o‘zlikni tiklash bilan bog‘liq bo‘lib, u ta’lim va axloqiy tarbiyani uzoq muddatli kapital sifatida ko‘radi. Bunda uyg‘onish jarayoni faqat tashqi yangiliklarni qabul qilish emas, balki “o‘zini anglash” va “o‘zini tarbiyalash”ni talab etadi. Donishning yondashuvida milliy uyg‘onishning barqarorligi shaxsning ma’naviy-intellektual shakllanishiga bog‘lanadi: agar bilim va tarbiya ommaviylashmasa, institutsional islohotlar yuzaki qoladi. Mazkur fikr zamonaviy modernizatsiya nazariyalarida ham uchraydigan “inson kapitali” g‘oyasi bilan metodologik jihatdan mushtarakdir, biroq Donishda u an’anaviy axloqiy me’yorlar va ijtimoiy mas’uliyat bilan birga talqin qilinadi [4].

Fitrat qarashlarida milliy uyg‘onish bosqichlari yanada “dasturiy” va “mobilizatsion” ko‘rinish oladi. Birinchi bosqich bu yerda milliy ongning konseptual shakllanishidir. Fitrat “millat”ni tabiiy-irsiy birlik emas, balki til, tarixiy xotira, ta’lim, adabiyot va umumiy maqsadlar orqali quriladigan ijtimoiy-madaniy hamjamiyat sifatida tushuntirishga intiladi [Fitrat,

2000:242]. Shu nuqtada u uyg‘onishni avvalo ma’no maydonini yangilash, ya’ni jamiyat o‘zini qanday tasavvur qilishi va kelajagini qanday rejalashi bilan bog‘laydi. Fitratdagi yangilik shundaki, u “milliy”ni alohida shaxslarning tarbiyasi doirasidan chiqarib, ommaviy madaniyat, til siyosati va ta’lim institutlari orqali qayta ishlab chiqariladigan tizim sifatida ko‘radi; natijada uyg‘onish muammosi “institutlar va diskurslar” muammosiga aylanadi.

Ikkinchi bosqich Fitratda ta’lim va madaniy modernizatsiya orqali “ijtimoiy kompetensiyalar”ni yaratishdir. Jadid tafakkuri doirasida maktab, darslik, sahna san’ati, publitsistika milliy ongni shakllantiruvchi asosiy vositalar sifatida talqin qilinadi. Fitrat ta’limni shunchaki savod chiqarish emas, balki zamonaviy kasbiy va fuqarolik kompetensiyalarini beradigan institut deb ko‘radi; shu bilan u uyg‘onishni mehnat taqsimoti, urbanizatsiya, yangi kommunikatsiya vositalari bilan bog‘liq modern jarayonlarga moslashish sifatida tushuntiradi [Fitrat, 2000:206]. Bu yondashuv Donishdagi ehtiyotkor isloh mantiqiga nisbatan dinamikroq: Fitrat uchun vaqt omili muhim, chunki raqobatli muhitda kechikish jamiyatning imkoniyatlarini toraytiradi. Biroq bu dinamiklik maqsadsiz yangilikka emas, balki madaniy o‘zlikni mustahkamlashga xizmat qilishi lozim.

Uchinchi bosqich Fitratda ijtimoiy institutlar va me’yoriy tartibni qayta loyihalashga borib taqaladi. Uyg‘onish endi individual ma’rifatdan tashkiliy quvvatga o‘tadi: jamoatchilik fikri, matbuot, ilmiy va madaniy tashkilotlar, ta’lim boshqaruvi kabi tuzilmalar milliy rivojlanishning “infrastruktura”siga aylanadi. Fitratning bu boradagi fikrlari zamonaviy ijtimoiy nazariyalardagi “modernlikning institutsional kompleksi” g‘oyasi bilan muayyan darajada qiyoslanadi: jamiyat yangilanishi uchun qadriyatlar, bilim va institutlar bir-birini qo‘llab-quvvatlashi kerak [Н.А.Бердяев, 1990:204]. Fitratda bu sintez til va madaniyatni standartlashtirish, umumiy ijtimoiy intizom, zamonaviy mutaxassislar qatlamini shakllantirish kabi yo‘nalishlarda ko‘rinadi. Shu tariqa milliy uyg‘onish “o‘z-o‘zini tashkil etish” jarayoni sifatida talqin qilinadi.

Ahmad Donish hamda Abdurauf Fitratning ijtimoiy-falsafiy qarashlari milliy uyg‘onish jarayonining bosqichma-bosqich rivojlanganini ko‘rsatadi. Ularning g‘oyalaridagi uzviylik va farqlarni aniqroq tasavvur qilish maqsadida quyidagi jadvalda mazkur bosqichlar qiyosiy-tahliliy tarzda tizimlashtiriladi:

Tahlil mezoni	Ahmad Donish (Ma’rifiy-intellektual bosqich)	Abdurauf Fitrat (Amaliy-modernizatsion bosqich)
Davr	XIX asr (Buxoro amirligi)	XX asr boshlarida (Jadidchilik davri)
Asosiy maqsad	Jamiyatni ma’rifat orqali isloh qilish	Milliy uyg‘onishni amaliy jihatdan amalga oshirish
Asosiy g‘oya	Ilm-fan, aql va adolat ustuvorligi	Milliy o‘zlik, taraqqiyot va modernizatsiya
Yondashuv	Intellektual va ma’naviy o‘zgarishlar	Amaliy va institutsional islohotlar
Ma’rifatparvarlik	Savodxonlikni oshirish, ilmga undash	Zamonaviy ta’lim tizimini joriy etish
Tafakkur xususiyati	Ratsional, tanqidiy fikrlash	Milliy ong va ijtimoiy faollik

Tahlil mezoni	Ahmad Donish (Ma’rifiy-intellektual bosqich)	Abdurauf Fitrat (Amaliy-modernizatsion bosqich)
Ijtimoiy islohot	G‘oyaviy darajada ilgari surilgan	Amaliy ravishda amalga oshirishga intilish
Milliy uyg‘onishdagi o‘rni	Tayyorlov bosqichi (ongni uyg‘otish)	Faol bosqich (harakat va o‘zgarish)
Natija	Ma’naviy zamin yaratish	Tizimli modernizatsiya jarayonini boshlab berish

Donish va Fitrat qarashlarini qiyoslash milliy uyg‘onish bosqichlarini ikki turdagi ratsionallik orqali tushuntirish imkonini beradi. Donishda ratsionallik ko‘proq normativ-boshqaruviy: adolatli tartib, mas’uliyatli idora, oqilona islohot. Fitratda esa ratsionallik kommunikativ va institutsional: milliy ongni ishlab chiqaradigan madaniy-tiliy muhit, jamoaviy safarbarlik, zamonaviy ta’lim va tashkilotlar. Shundan kelib chiqib, umumlashtirilgan bosqichli modelni quyidagicha tushunish mumkin: birinchi bosqich muammolash va tanqidiy tafakkur (Donishda ma’rifiy tanqid; Fitratda milliy ong diskursi), ikkinchi bosqich bilim va ta’lim orqali kompetensiya yaratish (Donishda tarbiya va ilm; Fitratda yangi usul maktabi va madaniy modernizatsiya), uchinchi bosqich institutsional mustahkamlash (Donishda tartib va boshqaruvni oqilona isloh; Fitratda jamoatchilik institutlari va ijtimoiy infratuzilma). Bu modelning afzalligi shundaki, u uyg‘onishni bir martalik “siljish” emas, balki o‘zaro bog‘liq mexanizmlar zanjiri sifatida ko‘rsatadi; har bir bosqich keyingisini shartlaydi, ammo uni avtomatik tarzda kafolatlamaydi.

Xulosa. Ahmad Donish va Fitrat qarashlarida milliy uyg‘onish bosqichlari turli tarixiy sharoitda shakllangan bo‘lsa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy mantiq mavjud: jamiyatni yangilash avvalo tafakkur va bilim mezonlarini o‘zgartirishdan boshlanadi, keyin ta’lim va madaniyat orqali ommaviy kompetensiyaga aylanadi, nihoyat institutlar va me’yoriy tartibda mustahkamlanadi. Donish modeli ehtiyotkor oqilona isloh orqali barqarorlikni ko‘zlasa, Fitrat modeli milliy ong va modern institutlar uyg‘unligi orqali jadallashgan yangilanishni ko‘zlaydi. Taklif etilgan bosqichli yondashuv ularning merosini faqat tarixiy fakt sifatida emas, balki ijtimoiy-falsafiy konsepsiya sifatida talqin qilish, shuningdek, milliy uyg‘onishning ichki mexanizmlarini aniqlashtirish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Donish, Ahmad. Navodir ul-vaqoe. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1964. 416 b.

2. Fitrat, Abdurauf. Tanlangan asarlar: 5 jildlik. 1-j. Toshkent: Ma’naviyat, 2000. 352 b.

3. Karimov, Naim. Jadidlar: ma’rifat, islohot, tafakkur. Toshkent: Akademnashr, 2019. 304 b.

4. Habermas, Jürgen. The Philosophical Discourse of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1987. 430 p.

5. Khalid, Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998. 381 p.

6. Бердяев, Н. А. Философия неравенства. Москва: Республика, 1990. 367 с.

MATBAACHILIGI VA MATBUOT

Abdullayev Ilxomjon Ikromjonovich,
University of Business and Science
oliy ta'lim muassasasi
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi.
+99888 270 06 80

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlarida Namanganda jadid matbaachiligi va mahalliy matbuotning shakllanishi, rivojlanishi hamda uning ijtimoiy, ma'rifiy va madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda arxiv hujjatlari, zamondosh matbuot manbalari va ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan. Maqola matbaachilikning jamoat hayotiga, savodxonlikning oshishiga va mahalliy ziyolilarning ma'rifatparvarlik faoliyatiga qo'shgan hissasini yoritadi.

Kalit so'zlar. *Namangan, jadidlar, matbaachilik, matbuot, XX asr boshlar, ma'rifatparvarlik, savodxonlik, ilm-fan, madaniyat, kitob do'konlari, gazetalar, jurnallar, Mahalliy ziyolilar, "Matbaai Ishoqiya", Husayn Makayev, Ishoqjon Ibrat, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, jamiyat, ilmiy nashrlar.*

ДЖАДИДСКАЯ ТИПОГРАФИЯ И ПЕЧАТЬ В НАМАНГАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается формирование и развитие джадидской типографии и местной печати в городе Наманган в начале XX века, а также их социальное, образовательное и культурное значение. Исследование основано на архивных документах, материалах печати того времени и научной литературе. Статья освещает вклад типографии в общественную жизнь, повышение грамотности и просветительскую деятельность местной интеллигенции.

Ключевые слова. *Наманган, джадидцы, типография, печать, начало XX века, просветительство, грамотность, наука, культура, книжные магазины, газеты, журналы, местная интеллигенция, «Матбааи Исхокия», Хусейн Макаев, Ишоқжон Ибрат, учебники, пособия, общество, научные издания.*

JADID PRINTING AND PRESS IN NAMANGAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. This article examines the formation and development of Jadid printing and local press in Namangan at the beginning of the 20th century, as well as their social, educational, and cultural significance. The study is based on archival documents, contemporary press materials, and scholarly literature. The article highlights the contribution of printing to public life, literacy improvement, and the enlightenment activities of local intellectuals.

Keywords. *Namangan, Jadid, printing, press, early 20th century, enlightenment, literacy, science, culture, bookshops, newspapers, journals, local intellectuals, "Matbaai Ishoqiya", Husayn Makayev, Ishoqjon Ibrat, textbooks, educational guides, society, scholarly publications.*

XX asr boshlarida Namanganda matbaachilik va mahalliy matbuotning shakllanishi nafaqat shahar madaniy hayotining rivojlanishida, balki ommaning siyosiy faolligini oshirish va

ijtimoiy-ma’rifiy tafakkurni takomillashtirishda muhim vosita sifatida xizmat qilgan. Kitoblar, gazetalar va jurnallar orqali ilg‘or fikrlar, ilm-fan va ma’rifat g‘oyalari keng targ‘ib qilinib, xalq orasida savodxonlik va tanqidiy tafakkur rivojlandi. Bu jarayon, o‘z navbatida, mahalliy ziyolilar va noshirlarning fidoyiligi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Matbuot va matbaachilik tarixiga qaraydigan bo‘lsak, bu soha O‘rta Osiyoda, xususan Namangan vohasida, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllana boshladi. Arxiv hujjatlari shuni ko‘rsatadiki, davlat tashabbusi bilan Namanganda birinchi bosmaxona 1882-yilda tashkil etilgan [1.15]. Shu bilan birga, yirik rus savdogarlari va keyinchalik mahalliy aholi vakillari tomonidan xususiy bosmaxonalar va tipolitografiyalar ham faoliyat yurita boshladi. Bu jarayon hududda poligrafiya va matbuotning rivojlanishida muhim poydevor vazifasini bajardi.

Namanganning ilg‘or fikrli ziyolilari, xususan ma’rifatparvar olim va shoir, tarixchi va geograf Ishoqjon Ibrat (1862–1937), bosmaxona faoliyati orqali vohada ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. U tomonidan ochilgan litografiya markazi o‘sha davrda nashriyot ishlarining sifatini oshirish, ma’rifatparvarlik g‘oyalarini ommaga yetkazish va siyosiy ongni yuksaltirishda muhim rol o‘ynadi. Shuningdek, Turkiston Muxtoriyatining maorif noziri Sayyid Nosirxonto‘ra ham ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etuvchi adabiyotlarni nashr etishda otasi Sayyid Ozixonto‘raning bosmaxonasidan keng foydalanib, mahalliy matbuot sohasini rivojlantirishga hissa qo‘shdi *[2. 20]*.

Ishoqjon Ibratning matbaachilik faoliyati esa alohida e’tiborga loyiqdir. 1907-yilda u Orenburgga borib, Goufman ismli matbaachidan litografik mashinani 10 yil davomida to‘lash sharti bilan sotib oldi va uni katta mashaqqat bilan Orenburgdan Qo‘qongacha poyezdda, Qo‘qondan Namangangacha esa tuyalarda olib keldi. 1908-yilda chor hukumatining ruxsatini olgach, u Namangandagi o‘zi qurdirgan hammom binosida bosmaxona tashkil qildi va uni “Matbaai Ishoqiya” nomi bilan ishga tushirdi [3. 144].

Bugungi kunda yangi O‘zbekistonning taraqqiyot yo‘nalishlarida matbuot va kitob nashriyoti, ma’rifat va madaniyatni rivojlantirishdagi roli muhim ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: *“Har bir inson bilim va ma’rifatga ega bo‘lishi bilan jamiyat rivojlanadi. Kitob va matbuotning tarixi bizga o‘tgan davrning tajribasini o‘rgatadi va kelajakni qurishda ilhom manbai bo‘ladi”*. Shu nuqtai nazardan, XX asr boshlarida Namanganda matbaachilik va mahalliy matbuotning shakllanishi nafaqat tarixiy hodisa, balki hozirgi zamonda yangi O‘zbekistonning ma’rifiy va madaniy rivojlanishining ildizlarini tashkil etuvchi muhim bosqich sifatida qadrlanishi lozim.

Ishoqjon Ibrat Turkistonning ilk matbaachilaridan biri bo‘lib, o‘z faoliyati bilan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ilg‘or ma’rifatparvarlik g‘oyalarini yangi bosqichga olib chiqdi. U doimo “Maqsad bu ishdan erdi olamga ilm kasri” degan falsafiy maqsadni ko‘zlagan bo‘lib, 1908-yilda ilk nashrini – savod chiqarishga bag‘ishlangan “San’ati Ibrat, qalami Mirrajab bandiy” asarini chop etdi. Bu nashr mahalliy matbuot tarixida muhim hodisa sifatida qayd etilgan bo‘lib, vohada savodxonlikni oshirish, ilm-fan va ma’rifat g‘oyalarini keng targ‘ib etish borasida katta ahamiyat kasb etdi.

Shunday qilib, Namanganda matbuot va matbaachilikning shakllanishi nafaqat madaniy rivojlanishga, balki siyosiy ongni shakllantirish va ijtimoiy-ma’rifiy tafakkurni yuksaltirishga xizmat qilgan. Bu jarayon, xususan Ishoqjon Ibrat kabi ziyolilarning fidoyiligi orqali, O‘rta Osiyoda ilmiy va madaniy merosning boyitilishida muhim o‘rin tutgan.

“Matbaai Ishoqiya” matbaasi ilm-fan va ma’rifatni keng targ‘ib etish maqsadida tashkil etilgan edi. Shu sababli, Ishoqjon Ibrat matbaaga ramziy belgi sifatida nur sochayotgan quyosh tasvirini joylashtirib, uning ichiga “Ilm” so‘zini yozdirgan. Bu ramziy element orqali u bilimni yorug‘lik manbai, inson hayotini nurlantiruvchi kuch sifatida ifodaladi. Mazkur ramz “Matbaai Ishoqiya”da nashr qilingan kitoblarning aksariyatida uchraydi va matbaaning ma’rifatparvarlik g‘oyasini o‘quvchilarga yetkazishda muhim vosita bo‘lgan.

1912-yilda Namangan shahrida “Xatlar majmuasi”ning nashr etilishi o‘zbek matbaachiligi tarixida alohida o‘rin egallaydi *[4. 32]*. Zamondosh olim Husayn Makayev bu asarning ahamiyatini ta’kidlab shunday yozgan edi: *“Nafis san’at hisoblangan eng eski yozuv va xatlarni bizga bir umrlik asrab qoldirguvchi bu kitobning Turkistonda nashr qilinishi biz uchun katta sharafdir.”* Ushbu nashr nafaqat ilmiy, balki madaniy meros nuqtai nazaridan ham beqiyos ahamiyatga ega bo‘lib, o‘sha davr Namanganidagi matbuot va matbaachilik rivojining muhim bosqichini ifodalaydi.

Shu nuqtai nazardan, Ishoqjon Ibrat faoliyati va “Matbaai Ishoqiya”ning tashkil etilishi nafaqat mahalliy ziyolilarning ilm-fan va ma’rifat targ‘ibotidagi fidoyiligini, balki O‘rta Osiyoda savodxonlikni kengaytirish va ma’rifiy tafakkurni shakllantirish borasidagi muhim tarixiy tajribani namoyon etadi.

“Matbaai Ishoqiya”ning tashkil etilishi Namanganda madaniy-ma’rifiy hayotning jonlanishida muhim vosita bo‘ldi. Ushbu matbaa nafaqat ilm-fan va ma’rifat targ‘iboti, balki mahalliy jamoat hayotini boyitish va ijtimoiy tafakkurni shakllantirishda ham katta rol o‘ynadi. Rasmiy manbalarga ko‘ra, 1909-yilda tatar ziyolisi Isxoq Sharipov Namanganda birinchi kitob do‘konini ochdi. Bu do‘konda “Matbaai Ishoqiya”da chop etilgan kitoblar, qo‘lyozmalar, e’lonlar, taklifnomalar va boshqa nashrlar sotila boshladi.

Shuningdek, Isxoq Sharipov qo‘shni mamlakatlar – Hindiston, Eron, Turkiya, shuningdek Rossiyaning Qozon va Peterburg shaharlarida arab grafikasida nashr qilingan kitob va gazetalarni Namanganga olib kelib sotish tizimini yo‘lga qo‘ydi *[5. 28-30]*. Bu tashabbus mahalliy aholining ilmiy-ma’rifiy resurslarga bo‘lgan ehtiyojini qondirish, shuningdek xalq orasida bilimga bo‘lgan qiziqishni oshirishga xizmat qilgan.

1913-yilda “Ishoqiya” matbaasida Namanganning Anorzor mahallasida yashagan Usmon zargar Eshmuhammad o‘g‘li tomonidan yozilgan 75 betlik ilmiy asar “Ajoyib xosiye ul fozili olim” (Olim va fozillar shahri) nashr etildi *[6. 16]*. Bu nashr matbaa faoliyatining diniy adabiyotlar bilan cheklanmay, dunyoviy adabiyotlarning ham targ‘ibotiga katta e’tibor qaratganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, “Matbaai Ishoqiya”da jadid ziyolilari qalamiga mansub asarlar ham chop etilgan, bu esa yangi usul maktablari uchun zarur darslik va o‘quv qo‘llanmalarini tayyorlash imkonini yaratdi.

Masalan, Namanganning mashhur jadid ziyolilaridan Dadamirza Qorining 1912-yilda nashr etilgan “Miftoh ul avval” darsligi *[7. 5]* va 1913-yilda Husayn Makayevning bolalarni o‘qitish masalalariga bag‘ishlangan “Ilmi xol” asarlari shular jumlasidandir *[8. 31]*. Ushbu nashrlar nafaqat o‘quv jarayonini boyitgan, balki mahalliy jamiyatda ilmiy va ma’rifiy tafakkurni shakllantirishga, yosh avlodni ma’rifatparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qilgan.

Shu nuqtai nazardan, “Matbaai Ishoqiya” va uning faoliyati Namangan shahrining madaniy-ma’rifiy hayotidagi o‘rinini mustahkamlab, matbuot va nashriyotning ijtimoiy, ma’rifiy va madaniy ahamiyatini oshirishda hal qiluvchi vosita bo‘lgan.

Shu tariqa, “Matbaai Ishoqiya” Namanganda matbuot va ma’rifiy faollik markaziga aylangan bo‘lib, savodxonlikni oshirish va ilmiy bilimlarni keng jamoatchilikka yetkazishda katta ahamiyat kasb qilgan. Ushbu matbaa faoliyati, ayniqsa, jadid maktablari va mahalliy ziyolilar faoliyati bilan uzviy bog‘lanib, O‘rta Osiyoda madaniy va ilmiy merosning boyitilishiga sezilarli hissa qo‘shgan.

1909-yildan boshlab Namanganda kitob sotish do‘konlari faoliyat yurita boshladi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 1919-yilga kelib ularning soni 15 taga yetdi. Bu do‘konlarda litografiya va bosma kitoblar, shuningdek, gazetalar sotila boshladi. Kitob do‘konlari va matbaachilikning rivojlanishi Namangan shahrining madaniy hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Dastlab milliy tillarda nashr etilgan kitoblar, 1917-yildan boshlab “Matbaai Ishoqiya”da gazeta va jurnallar nashr etilishi bilan boyitildi. Bu jarayon shahar aholisi orasida siyosiy ongni shakllantirish, ma’rifiy tafakkurni yuksaltirish va jamoatchilikda madaniy faollikni rag‘batlantirishga xizmat qildi.

Namangan matbuotining ilk yirik loyihalaridan biri tatar muallifi Husayn Makayevning noshirligi va muharrirligi ostida chop etilgan “Farg‘ona sahifasi” gazetasidir. 1917-yil boshlarida uning 40 soni nashr etilgan bo‘lsa-da, moliyaviy mustaqillikning yetishmasligi sababli faoliyati to‘xtatildi. Shu yil avgust oyidan boshlab “Farg‘ona nidosi” nomli gazeta chiqarila boshlandi. Garchi uning faqat 19 soni chiqqan bo‘lsa-da, unda o‘sha davrning ijtimoiy, siyosiy va adabiy masalalari keng yoritildi. Nashr sahifalarida Ishoqjon Ibrat, Husayn Makayev va boshqa ziyolilarning she’rlari ham joy olgan [9. 34].

1918-yil 1-sentyabrdan boshlab Namangan ishchi-dehqon va qizil askarlar sho‘rosining organi sifatida “Ishchilar qalqoni” gazetasining nashri yo‘lga qo‘yildi [10. 35]. Bu gazeta hozirgi “Namangan haqiqati” gazetasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, o‘sha davr siyosiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi muhim nashr sifatida tarixda qolgan. Shu bilan birga, sakkiz betli “Qizil tikan” nomli satirik jurnal ham chop etildi. Asosan yoshlar jurnali sifatida mo‘ljallangan ushbu nashr sahifalarida o‘qituvchi-jurnalist Xumoyiddin Yo‘ldosh Qoriyev, O‘g‘uzxon (mas’ul muharrir), Sharif Latif va boshqa ziyolilarning hajviy asarlari keng yoritilgan.

Ushbu matbuot loyihalari va jurnallar mahalliy jamiyatda siyosiy va madaniy tafakkurni oshirish, yosh avlodni ilmiy va ma’rifiy ruhda tarbiyalashda muhim rol o‘ynagan. Shunday qilib, Namangan matbaachiligi va mahalliy matbuotning shakllanishi shaharning ma’rifiy, madaniy va siyosiy hayotidagi tarixiy ahamiyatini mustahkamladi.

1919-yilda Namanganda “Erkinlik” (ruscha Svoboda) va milliy tilida “Uyg‘onish” gazetalarining nashri yo‘lga qo‘yildi [11. 38]. “Erkinlik” gazetasi sahifalarida Akmal Ikromov, Husayn Makayev kabi ziyolilarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy masalalarga doir maqolalari chop etilgan. Shu tariqa, Namangan matbuoti o‘sha davrda nafaqat madaniy va ilmiy tafakkurni rivojlantirish, balki siyosiy ongni shakllantirishda ham muhim vosita bo‘ldi.

Shunday qilib, asrimizning boshlarida Namanganda matbaachilikning shakllanishi va rivojlanishi shaharning madaniy hayotida tub o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Ushbu jarayon kitob va gazeta nashr etish bilan cheklanib qolmay, balki ommaning siyosiy faolligini oshirish, ilg‘or fikrlar bilan qurollanish va ijtimoiy-ma’rifiy tafakkurni rivojlantirishda ham muhim vosita sifatida xizmat qildi. Matbaa orqali chop etilgan kitoblar va gazetalar jamiyatda savodxonlikni oshirishga, ilmiy va ma’rifiy g‘oyalarni keng targ‘ib etishga xizmat qilgan, shuningdek, xalqning ijtimoiy ongini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi.

Buni alohida ta’kidlash lozimki, chor hokimiyatining chekka mustamlaka hududi bo‘lgan Turkistonda matbaachilikning rivojlanishi va mahalliy matbuotning paydo bo‘lishi nihoyatda murakkab sharoitlarda amalga oshdi. Ezilgan xalqning o‘z haq-huquqlarini tanib olishi va mustabidlik rejimini tanqid qilishi mumkinligidan cho‘chigan amaldorlar mahalliy tilda gazeta va jurnallar nashr etilishiga keskin qarshilik ko‘rsatdilar. Ushbu qarshilik nafaqat siyosiy bosim va ruxsatnomalarning murakkabligida, balki matbaa va nashriyot faoliyatiga qo‘yilgan qat’iy nazorat orqali ham namoyon bo‘lgan.

Shu bilan birga, Namangan matbaachiligi va mahalliy matbuotning rivojlanishi nafaqat mahalliy ziyolilarning fidoyiligi, balki xalq orasida ilmiy-ma’rifiy tafakkurni kengaytirishga bo‘lgan intilish bilan ham izohlanadi. Ushbu jarayon Turkistonning boshqa hududlariga nisbatan Namanganni ilg‘or madaniy va siyosiy faollik markaziga aylantirdi va shahar matbuoti o‘zining tarixi davomida mahalliy jamoat hayoti, savodxonlik va ma’rifatparvarlik g‘oyalarini rivojlantirishda hal qiluvchi vosita bo‘ldi.

Turkiston general-gubernatori viloyatlar harbiy gubernatorlariga bosmaxona va litografiyalar ustidan qat’iy nazorat o‘rnatishni buyurganligi, o‘sha davrda gazeta yoki jurnal chop etish imkoniyatlarini keskin cheklab qo‘ydi. Shu sababli, Turkistonda matbuotning rivojlanishi g‘oyat murakkab va mashaqqatli jarayon bo‘lib, u ko‘p hollarda ruxsatnoma olish, texnik vositalarni yetkazib berish, malakali kadrlarni tayyorlash va moliyaviy resurslarni ta’minlash kabi muammolar bilan bog‘liq edi.

Biroq, barcha qiyinchiliklarga qaramay, Namanganda matbaachilik asta-sekin rivojlandi. Bu rivojlanish mahalliy ziyolilar va noshirlarning fidoyiligi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning asosiy maqsadi jamiyatni ilm-fan va ma’rifat orqali o‘zgartirish, aholida tanqidiy tafakkur va savodxonlikni shakllantirish edi. Namangandagi matbaa orqali nafaqat diniy va dunyoviy adabiyotlar, balki yangi usul maktablari uchun darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar va ilmiy nashrlar ham chop etildi, bu esa shahar madaniy-ma’rifiy hayotini boyitishda muhim omil bo‘ldi.

Shu bilan birga, Namangan matbaachiligi Turkistonning boshqa hududlariga nisbatan ilg‘or madaniy va siyosiy faollik markaziga aylangan. U shaharni ilmiy, madaniy va siyosiy hayotning markaziga aylantiribgina qolmay, mahalliy jamoat hayoti, savodxonlik va ma’rifatparvarlik g‘oyalarining rivojlanishida ham uzviy rol o‘ynadi. Ushbu jarayonning eng muhim xususiyati shundaki, matbaa va mahalliy matbuot nafaqat ma’lumot tarqatish vositasi sifatida, balki ijtimoiy ongni shakllantirish va aholida mustaqil fikrlashni rag‘batlantirish vositasi sifatida xizmat qilgan.

Natijada, Namangandagi matbaachilikning rivojlanishi va matbuotning shakllanishi nafaqat mahalliy ilmiy va ma’rifiy hayot, balki O‘rta Osiyodagi madaniy rivojlanishning muhim indikatori sifatida tarixiy ahamiyat kasb etdi. Bu jarayon Turkistonda xalqning o‘z madaniy merosiga bo‘lgan hurmatini oshirish, savodxonlikni kengaytirish va ijtimoiy hayotning rivojlanishida beqiyos hissa qo‘shdi. Shu tariqa, Namangan matbaachiligi va mahalliy matbuot O‘rta Osiyo madaniy hayotining shakllanishida, ilmiy va ma’rifiy tafakkur rivojida hal qiluvchi vosita sifatida tarixiy o‘rin egalladi.

Adabiyotlar

1. O‘zRMA. 19-fond, 1-ro‘yhat, 15466-ish, 15-varaq.
2. Erkturk. M.X. Sayyid Nosirxon To‘ra // Turon tarixi. 1994-yil. -№3. – B. 20.

3. Dolimov U. Isoqxon Ibrat. – Toshkent. 1994. – B. 144.
4. Qosimov Y. Namangan tarixidan lavhalar. – Toshkent. Fan, 1991. – B. 32.
5. O‘zRMA. 19-fond, 1-ro‘yhat, 15466-ish, 28-30-varaqlar.
6. Умаров А. Культурная жизнь Ферганской долины во второй половине XIX-начале XX вв. Автореф: дис.к.и.н. -Ташкент, 1985. - С. 16.
7. Namangan viloyat davlat arxivi. 796-fond, 1-ro‘yhat, 26-ish. 5-varaq.
8. O‘zRMA.19-fond, 1-ro‘yhat, 15466-ish, 31-varaq.
9. O‘zRMA. 19-fond, 1-ro‘yhat, 15466-ish, 34-varaq.
10. O‘zRMA. 19-fond, 1-ro‘yhat, 15466- ish, 35-varaq.
11. O‘zRMA. 19-fond, 1-ro‘yhat, 15466- ish, 37-38-varaqlar.

MEHMET AKIF ERSO‘Y VA ABDURAUF FITRAT ASARLARIDA MA’RIFATGA NAJOT YO‘LI SIFATIDA QARALISHI

Mahkamova Hulkar Hamidulloh qizi
O‘zbtkiston Jahon tillari universiteti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada turk adibi Mehmed Akif Erso‘yning “Safahot” (“Sahifalar”) asari bilan Abdurauf Fitratning ma’rifiy risolalari, xususan, “Najot yo‘li” va “Oila” qiyosan o‘rganilib, XX asr boshlaridagi ma’rifatchilikning turkiy xalqlar adabiyotida o‘rni ko‘rsatiladi. Islom ma’rifati va irfon falsafasi ulug‘ adiblarning nafaqat tilga olingan asarlarida, balki butun ijodi zaminiga asos bo‘lganini keltirish orqali ularning she’riy asarlariga munosabat bildiriladi. Turk-o‘zbek adabiy aloqalari zaminida rivoj topgan jadid adabiyotining ikki qanoti: islomchilik va turkchilik g‘oyalarining badiiy adabiyotdagi o‘rni ochib beriladi.

Tayanch tushunchalar: ma’rifiy risola, turkiy xalqlar adabiyoti, irfon falsafasi, she’riy asarlar, turk-o‘zbek adabiy aloqalari, jadidchilik, islomchilik, turkchilik g‘oyalari, badiiy adabiyot.

Musulmon olamida har bir ziyoli bilishi lozim sanalgan islomning asoslari, ya’ni besh asosiy rukni barcha ma’rifiy va irfoniy tushunchalarni boshqarib turadi. Shuning uchun ham Mehmet Akif Erso‘y asarlarida kelgan tasavvufiy tushuncha va irfoniy istilohlarni sharhlashdan avval islomning besh asosiy rukni hisoblangan: *iymon, namoz, ro‘za, zakot* va *haj* amallari xususida fikr yuritilgan. Islomning besh asosidan birinchisi iymon haqida Mehmet Akif yozadi:

“Dur da Ma’bûd’una yükselmek için ilme basan
Ma’bûdin hâlini gör, işte serâpâ îman!..
Koca bir mahşer-i îman ki ezelden medhûş [1:223]

Tarjimasi:

To‘xta, Ma’budingga yuksalish uchun ilm yo‘liga bosgan
Har qadamda Ma’buding holini ko‘r, sarobga qarshi iymon!...
Ulkan bir maxshari iymonki azaldan madxush.

Bu jumlalarda iymonli bo‘lish, islomning bosh omili ekani aytilib, inson ma’naviy jihatdan yuksalmoq uchun ilm olishga kirishish lozim, chunki ilmning boshdan oyoq ibodatxonasi

iymondir, degan xulosaga kelingan. Mehmet Erso‘y iymonga barcha musulmon olimlari qanday qabul qilgan bo‘lsa, shunday ta’rif va tavsif berish bilan cheklanmaydi. Ushbu g‘oyani kuchaytirish uchun muallif mumtoz she’riyatdagi takrir (takrorlash) san’atidan foydalangan. 1-misradagi “Ma’bûd” (Ma’bud) so‘zi ikkinchisida shunchalik takrorlanib qolmaydi, balki uning mohiyati sharhlanadi (işte serâpâ îman – sarobga qarshi iymondir). Ikkinchi misradagi “îman” (iymon) so‘zi uchinchi misrada kelarkan, uning ham izohi beriladi (îman ki ezelden medhûş – iymonki azaldan madxush). Bu bilan ma’rifiy fikr kuchaytirilib, sharhlanayotgan tushunchalar ma’nosi kengayadi.

O‘zbek jadid adibi Abdurauf Fitratning “Muxtasar islom tarixi” asarida ham iymon islomning asosi ekani bayon qilingan [2]. Asarda Fitrat islomdagi besh asosining birinchisi iymon ekanini aytish bilan cheklanmagan, balki iymon keltirish uchun dildan islom diniga e’tiqod qilish kerakligi va buni tilda kalimayi shahodat orqali tasdiqlashi lozimligini yozgan. “Safahot” asari tarkibida “Tavhid” bo‘limining kelishi va uni muallif “Faryod” deb nomlashi bejiz emas. Tavhid Yaratganning biru borligini tan olishgina emas, balki unga intilish yo‘lida inson erishishi mumkin bo‘lgan kamolot bilan bog‘liq:

Ey nûr-i ulûhiyyetinin zılli avâlim,
Zıllin bile esrâr-ı zuhûrun gibi muzlim!
Kürsî-i celâlin – ki semâlarla zeminler
Bir nokta kadar sahn-i muhîtinde tutar yer –
İdrâkin eder gâye-i ümmîdini haybet...
Yâ Rab, one dehşettir. İlâhî, one heybet! [1:13]

Tarjimasi:

Ey, Allohim, nuringning ko‘lkasidir jahonim,
Ko‘lkang hamzuhringday qorong‘i, ya’ni muzlim!
Azamat kursing sening – samolar va zaminlar,
Muhiting sahnasida bir nuqtaday joy olar.
Umidvorlik g‘oyasin anglab etish mashaqqat,
Yo Rab, bu ne dahshatdir! Xudoyim, bu ne haybat!

Bu qalb faryodi bo‘lib, yagona Yaratganga nisbatan insonlarning uni bilishga, kashf qilishga intilar ekan, bu yo‘lda gâye-i ümmîd – umidvorlik g‘oyasi uniga rahnamo bo‘ladi. Islom ruknlaridan ikkinchisi namoz bo‘lib, uning har bir musulmon uchun farzligi ma’lum. Mehmet Akif bu hammaga tanish haqiqatni tasdiqlash yoki amri ma’ruf uchun da’vat qilish yo‘lidan bormaydi. Peshonasini sajdaga qo‘ygan iymon bandalarining tole’i baland bo‘lishi, Ka’baga yuzlangan peshonalarning ma’naviyatda Ka’ba qadar yuksalishini ko‘rsatadi:

Güneş âfâka henüz arz-ı vedâ etmişken,
Yükselir Kâbeye doğrulmuş alınlar yerden [1:316]

Tarjimasi:

Quyosh shafaq bilan hanuz vidolasharkan,
Yerdan Ka’ba tomon ko‘tarilgan boshlar.

Islomning boshqa ruknlari ro‘za, zakot va hajga nisbatan ham har ikki adibning qarash-larida umumislomiy mushtaraklik va uning badiiy ifodasida farqli jihatlar, alohida tushuntirish yo‘llari mavjud. Ma’lumki, turkiy dunyoda islom tasavvufi haqidagi qarashlarining ildizlari Xoja Ahmad Yassaviy va Yunus Emro asarlariga borib ulanadi. Bu ikki ma’naviy asos xususida so‘z yuritgan turk tasavvuf olimi Abdurahmon Go‘zal “Ma’rifat bilim, tajriba va amaliy

oshnolikdir. Yanada aniqrog‘i – ma’naviy hollarni yashab, ruhoniy va ilohiy hollarni kechirib qo‘lga kiritilgan ilm va irfondir. Shu yo‘lda Haqqa doir o‘zlashtirilgan ilmga ma’rifatulloh deyiladi” [3:51] deb yozgan. Diniy-tasavvufiy adabiyotida ma’rifatulloh (Allohni tanish ma’rifati) tushunchasi mavjud bo‘lib, uni anglash barobarida inson o‘zini ham anglab boradi va bevosita ma’naviy yuksaklik sari ko‘tariladi. O‘zining har bir qadami – bosqichida ulg‘ayayotgani, ulug‘lanayotganini his qilib boradi.

Tasavvuf adabiyoti ramzlar – timsollar bilan ish ko‘radi. U din pardasi ostida bo‘layotgan isyonlardan o‘zini parhez tutadi. May haqida so‘z ketganda bandaning Haqqa bo‘lgan ilohiy muhabbatini nazarda tutadi. Chunki uning talqinida may oddiy uzum suvi yoki musallas emas. U insonga nekbinlik baxsh etuvchi muhabbat bo‘lib, bu “suv”dan oziqlanganlar uchun jismoniy hayotdan ko‘ra ilohiy visol orzusida yashash ustun hisoblanadi.

Yoksa, din perdesi altında bu isyan yoktu:
Sürdüler Türk’e “tasavvuf” diye olgun şıraryı [1:301].

Tarjimasi:

Bo‘lmasa, din pardasi ostida bu isyon yo‘q edi,
Yubordilar turkka tasavvuf deb uzum suvini.

Ayni satrlarda diniy tasavvuf pardasi ostida ma’rifatulloh berish o‘rniga xalqni Haq yo‘lidan toydirayotganlarga nisbatan qaratilgan kinoyaviy ma’no ham yo‘q emas.

Abdurauf Fitratning “Rahbari najot” (“Najot yo‘li”, 1915) asari ma’rifiy risolalari orasida bevosita ma’rifiy masalalarga bag‘ishlangan eng kuchli asarlaridan biridir. Chunki bu asar, birinchidan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri “Safahot”dagi ma’rifiy masalalar bilan bog‘lanadi, ikkinchidan, ma’rifatulloh masalalari bevosita islomni tanish, islom arkonlarini bilish orqali amalga oshirilishi lozimligi uqtiradi. “Najot yo‘li”ning “Ahvolimiz bayonida” nomli kirish bobida qo‘yilgan masalalar “Safahot”ning yettinchi bo‘limi “Ko‘lkalar” bilan mavzu va mohiyat e’tibori bog‘lanadi. Bo‘lim “Husron” (“ziyonkorlik”, ya’ni “dunyo va oxiratda moddiy va ma’naviy zarar ko‘rishlikdir”) [1:] sarlavhasi bilan boshlanib, u Qur’oni karimning “Zumar” surasiga asoslangandi: “Bas, sizlar Undan o‘zga nimani xohlasangiz, o‘shanga ibodat qila-veringlar“, deb ayt. Sen: “Albatta, ziyonkorlar qiyomat kuni o‘zlariga va ahllariga ziyon qil-guvchilardir. Ogoh bo‘lingkim, o‘sha ochiq-oydin ziyonkorlikdir” [4:190].

Ko‘rinadiki, bu bo‘limda o‘z ahli millatiga oxiratda ham ziyon ko‘rishlik mohiyati ang-latiladi. Unda:

Ben böyle bakıp durmıyacaktım, dili bağlı,
İslâm’ı uyandırmak için haykıracaktım [1:375]

Tarjimasi:

Men bunday qarab turmasdim, tili bog‘liq,
Islomni uyg‘otmoq uchun hayqirarman.

Qit’a so‘ngida bayti keladi:

Yoktur elemimden şu sağır kubbede bir iz;
İnler “Safahat”ımdaki hüsran bile sessiz! [1:375]

Tarjimasi:

O‘sha kar gumbazda g‘amimdan asar ham yo‘q
“Safahoti”imdagi husron bilan sassiz!

Islom o‘lkalarini uyg‘otmak niyatidan avval Mehmet Akif “Sharq” masnaviysida G‘arbning qonli eshigi oldida sharqliklarning holini bayon qiladi:

“Ne gördün, Şark’ı çok gezdin?” diyorlar.
Gördüğüm yer yer, Harâb iller;
serilmiş hânümanlar; başsız ümmetler;
Yıklmış köprüler; çökmüş kanallar;
yolcusuz yollar [1:378]

Tarjimasi:

Sharqni kezib nima ko‘rding, desalar:
Asrlarcha Islomning yerlarida xarob ellarni,
vayron xonumonlarni,
boshsiz ummatlarni,
yiqilgan ko‘priklar,
cho‘kkan kanallar,
yo‘lchisiz yo‘llar...

ko‘rganini yozadi.

Bu satrlar zohiran Abdurauf Fitratning “Sharq” she’ri bilan bog‘lansa-da, mohiyatan uning “Najot yo‘li” asarida bayon qilingan fikrlar bilan uyg‘un. Ma’lumki, “Najot yo‘li” asari “Ahvolimiz bayonida” bobi bilan boshlanadi. Unda adib: “Hayotning (yakkama-yakka) kurash maydonida va jahon xalqlari orasida islom olamining farsax-farsax orqada qolganligini bayon qilishga ehtiyoj yo‘qdir. Biz turkistonliklar esa boshqa islomiy jamiyatlarga nisbatan dunyo-dunyo parishonlikka tushib, yo‘limizdan adashganmiz. Ajabo, bu parishonlikning sababi nedir?” [5:12] kabi savol qo‘yadi va najot yo‘lini ko‘rsatishdan avval ahvolning bu qadar tubanlashgani sabablarini anglatmoqchi bo‘ladi. Najot yo‘lida unga javoban “parishonligimizning sabablari yo‘qdir, bu ilohiy xohishdir”, “Xudo bu dunyoni kofirlar uchun jannat, mo‘minlar uchun do‘zax qilib yaratgan”, “Musulmonlarning holi kundan kun (“kulli yavmin badtar”) yomon bo‘lib boradi” deyuvchi “tafsirchilar”ni tanqid qilgani holda, Turkiston musulmonlariga to‘g‘ri najot yo‘lini ko‘rsatib beradi. Bu savollarga javob izlagan muallif Qur’oni karimga murojaat qilib, uning javobini quyidagi oyati karimada ko‘rganini yozadi: “Albatta, ne’mat berilgan qavm o‘zlarini o‘zgartirmagunlaricha Alloh ularning holini o‘zgartirmas” [5:250].

Demak, musulmonlarga ilohiy ne’mat sifatida aql, ruh va qalb bergan, ularni tarbiyalab balog‘atga yetkazish, o‘sha musulmon bandalarining zimmasidagi burchdir. Bu burchni to‘g‘ri bajarib, ular o‘zlarini ma’rifatini oshirib, yuksaklik sari yo‘naltirmagunlaricha, Alloh ularning ahvolini o‘zgartirmaydi. Ular o‘zlarini kamolot sari yuksaltirganlaridagina Alloh ham ularning holini o‘zgartirib, insonlikning yuksak maqomlarini beradi. Bu dunyo ne’mati barobarida oxirat saodatiga erishish ham insonlarning o‘z zimmalarida qoladi. Natijada Abdurauf Fitrat bu ulug‘ ilohiy kitobdan ruhlanib, musulmonlar holini o‘zgartirish uchun ular qanday o‘zgarishlar, islohotlar qilishlari lozimligini bildiradiki, shuning uchun ham asar nomini “Najot yo‘li” deb qo‘ygan. Asarning “Ahvolimiz bayonida” deb boshlanishi, bu an’anaviy “ta’lifi sababi kitob”, ya’ni kitob yozilishining sababi vazifasini bajaradi. Keyin esa muallif “Muqaddima” sifatida “Hayot va hayot g‘oyasi” bo‘limini beradi. Bu bo‘limning nomi bir vaqtlar Behbudiy asos solgan “Oyina” jurnalida alohida e’lon qilingan Abdurauf Fitratning “Hayot va g‘oyai hayot” maqolasini esga solidi [6:196-197]. Ushbu bo‘limda “Hayot nima?” degan savol qo‘yarkan, faylasuf adib uning javobini anglatgandan so‘ng hayotning ma’naviy asoslari xususida bahs yuritib, “Vijdon amri vazifalari ichida axloqiy vazifalar muhimdir. Axloq vazifalarini uch

qismga bo‘lish mumkin: 1. Vazifayi nafsiya (nafs, shaxsiy vazifa). 2. Vazifayi oila. 3. Vazifayi insoniya. Bu uch qism shu qadar bir biri bilan bog‘liqki, biriga halal etsa, boshqasida qusur namoyon bo‘ladi” [16:30]. Axloq olimlari nafs fazilatlarini to‘rtga bo‘lgani qayd etiladi: 1. Hikmat. 2. Iffat. 3. Shijoat. 4. Adolat. Bular ham yuqorida aytilganidek, o‘zaro bog‘liqlikda harakatlanadi. Insonda ularning biri mavjud bo‘lmasa yoki kam shakllangan bo‘lsa, u ikkinchisining takomiliga xalaqit beradi. Bular orasida hikmatga erishish Qur’oni karim hukmlarini o‘zlashtirish orqali yuz beradi. Unga erishish uchun dastlab Fitrat Tafsir ilmi bilan mashg‘ul bo‘lishni vazifayi avval deb biladi. So‘ngra Hadis, fiqh kabi diniy ilmlar sharhi berilgach, lisoniy ilmlarga izoh beradi. Tabiiy ilmlar xususida so‘z yuritib, tarix, jug‘rofiya, tabobat, kimyo, tabiat, nabotot, hayvonot, ma’dan xususida fikr beradi va riyoziy ilmlarni hisob (arifmetika), jabr (algebra), handasa (geometriya) va hay’at (astronomiya) tarzida bayon qilib, so‘ngra falsafiy ilmlar tasnifiga, ya’ni ruh, ilohiyot, axloq, mantiq, hikmat kabi ilmlar bayoniga kirishadi. Shu bilan birga, bu ilmlarni egallashga xalaqit beruvchi illatlar: balohat (nodonlik), hubb (xudbinlik), manmanlik, baxillikni yengib o‘tish uchun shijoat, jasorat, karam, sabot va boshqa sifatlar shakllanishi lozimligini uqtiradi. Fitrat bu kabi jihatlarni sharhlar ekan, birinchi navbatda, Qur’oni karim hikmatlariga va hadislardagi hikoyatlarga tayanadi.

Natijada musulmon axloqi qandayligi, islomiy ma’rifatni egallash uchun nimalarga e’tibor qaratishi, qanday xislatlarni o‘zida shakllantirishi lozimligi va qanday illatlar bilan kurashga chog‘lanishi kerakligini [17:30] aniq-tiniq yozib beradi. Bu asar falsafiy-axloqiy yo‘nalishda bo‘lgani uchun avvalgi badiiy asarlaridagi kabi obrazlar vositasida ish ko‘rilmaydi, balki o‘sha obrazlar orqali ko‘rsatilgan insoniy sifatlarning axloqiy-falsafiy jihatlariga ahamiyat qaratiladi. Mehmet Akifning “Safahot” asarida bu kabi axloqiy jihatlar obrazlar vositasida, ko‘p o‘rinlarda esa, aniq shaxslar orqali tasvirlanadi, ularning xulq atvori, fe’li va shaxsiyatiga xos jihatlarni ko‘rsatish orqali ayrim illatlar qoralanadi, yuksak insoniy fazilatlar ulug‘lanadi. Masalan, Umar Mo‘ydin, Mehmet Ali, Sulaymon Nazif, Laylo, Xoja Husam afandi kabi shaxslar bilan bog‘liq vaqealar tasviri orqali axloqiy tushunchalar sharhlanadi. “Safahot”da ma’rifiy-axloqiy tushunchalar Fitratdagi kabi to‘g‘ridan-to‘g‘ri falsafiy aspektda tasvirlanmaydi, balki voqealar bag‘rida yuzaga keladi. Asar so‘ngida qissadan hissa o‘laroq bir qator qit’alar berilgan. Ana o‘shalar qatorida “Mavduli nabiy” qit’asi alohida o‘rin tutadi:

Ne lâhûtî geceymişsin ki teksin sermediyyette;
Meşîmenden doğan ferdâya hayrânım, ne ferdâdır!
Işık nâmıyle vicdanlarda ondan başka bir şey yok;
O bir sönsün, hayât artık müebbed leyl-i yeldâdır.
Perîşan sözlerimden bıkma, hoş gör, yâ Resûlâllah,
Kulun şeydâdır amma, açtığın vâdîde şeydâdır! [1:420]

Qanday ilohiy kecha ediki, yolg‘izsan abadiyatda, Homilangdan tug‘ilgan ertangi kunga hayronman – u qanday kundir! Ishq nomi-la chulg‘angan vijdonlarda undan o‘zga narsa yo‘q; U bir so‘nsin, hayot ortiq abadiy eng uzun kechadir (la’liyi yaldodir). Parishon so‘zlarimdan bezovta bo‘lma, xush ko‘r, yo Rasulullo, Quling shaydodir, ammo ochganing vodiy shaydosidir! Bu o‘rinda Mehmet Akif mavjud an’anaviy mavludi nabiylardan, ya’ni Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) ning tug‘ilgan kunlariga sharafiga o‘qiladigan duo va salomlardan farqli o‘laroq, bu kunning nuri va sharafini ulug‘laydi. Bu shunday ulug‘ tundirki, u qishning eng uzun kechasi – yaldo tunidan ham uzoq, bu uzoqlikning sababi bu kecha Payg‘ambar tavallud topdi. Shuning uchun muallif yolg‘iz bu kechaning shaydosigina emas, balki bu kechada

amalga oshgan ulug‘ ishning natijasi o‘laroq vujudga kelgan, ezgulik vodiysining shaydosidir. Mana shu kecha o‘z shafoati va sharofati bilan har qancha ulug‘lanishga arzirli. Abdurauf Fitrat ijodida “Mavludi nabiy” (“Payg‘ambarning tug‘ilishi”) mavzusi alohida o‘rin tutadi. Shoir sifatida bu kechani ulug‘lab, maxsus manzuma yozgan. “Mavludi sharif yoxud mir’oti Xayru-l-bashar”, ya’ni “Sharafli tavallud yoki Payg‘ambarimiz (s.a.v.) oynasi” asari fors tilida yozilgan. Ayrim manbalarda uning sarlavhasidan kelib chiqib, tasavvufiy doston deb ham atashadi. Unga davrining tazkirachilari tomonidan “ash’ori milliy, ahkomi diniy, ihyoyi sunnat, a’doyi millat” (milliy she’rlar, diniy hukmlar, sunnat tirikligi, millat dushmani) ruhida yozilgan asar sifatida qaralgan [7:180a]. Asar nazm bilan masnaviy yo‘lida bitilgan, risola shaklida toshbosmada chop etilgan. Uning boshlanishida Allohga hamd, Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ga salavot aytiladi. So‘ngra “Arabistondan chiqqan Payg‘ambarlik shariati”, “Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamning nasablari”, “Otalarining vafotlari” kabi bo‘limlarda Muhammad (s.a.v.) tavalludlariga qadar o‘tgan voqealar bayon qilinib, Payg‘ambar tug‘ilgan kundan uning vafotlariga qadar amalga oshirgan ishlari aytiladi. Asar boshlanishida:

Bismillohi-r-rohmani-r-rahim,
Ast hijobi darakot-i jahim.
Bismillohi-r-rohmani-r-rahim,
Do‘zax chohlaridan parda to‘siqdir [8:48-50].

Tavhid ruhida yozilgan bu an’anaviy boshlanmada Allohning bemisl qudrati bayon qilinadi. Uning natijasi sifatida inson yaratilgani, biroq u manmanlik bilan o‘zini yaratgan Haq qadrini bilmaydi, shuning uchun ham uning vujudi dard topadi. Unga Alloh ato qilgan aql, his va iste’dod uni tark etadi, butun vujudini jaholat qoplab oldi. Johillik obod ko‘nglini xarob qiladi, jaholat uchquni butun badanga tarqab, boridan ajraladi, ma’rifatidan asar qolmaydi va u bir hovuch kulga aylandi. Bu baxtsizning kasri Yerga uradi, butun zamin o‘z tarovatidan ajralib, qurib qoladi. Shunda Alloh yana shafoat qilib, unga o‘z vakili – elchisi orqali Hidoyat yo‘lini ko‘rsatadi. To‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatuvchi sharafli tavallud sodir bo‘ladi, ya’ni Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) tug‘iladi. Avval uning Payg‘ambarlik nasabi, ota onasi, ularning hayotlariyu vafotlarini tasvirlagandan so‘ng barcha islomiy manbalarda qayd etilganidek, Payg‘ambar (s.a.v.)ning tavalludlari va nabiylik darajasiga etishish yo‘lini bayon qiladi. Manzuma kichik Xotima bilan yakunlanib, unga qiyom mahalida aytiladigan duoyi salom ilova qilinadi:

Marhabo, yo nuri ayni, marhabo,
Marhabo, yo marhabo, yo marhabo.

Abdurauf Fitratning “Mavludi sharif yoxud mir’oti Xayru-l-bashar” manzumasi o‘z davrida madrasa va masjidlarda Payg‘ambar Muhammmad (s.a.v.)ning tavallud kunlari munosabati bilan o‘tkazilgan majlislarda mavludi sharif sifatida o‘qilgan. Abdurauf Fitrat asari Mehmet Akif qit’asi bilan mavzu jihatidan bog‘langan bo‘lsa-da, mohiyatan Fitrat asari Mehmet Akif she’riga nisbatan aytilgan yirik bir doston bo‘lib, u o‘z davrida ancha shuhrat qozongan. Hatto yozilish davri nuqtai nazaridan ham Mehmet Akif asarining “Ko‘lkalar” bobidan avval yozilgan. Mutaxassislar “Mavludi sharif”ning yozilish davrini 1914, ya’ni Istanbul davri sifatida ko‘rsatadilar. Shunday ekan, ushbu ikki asarni bog‘lab turgan ma’naviy rishtalar ularning sarlavhasidagina emas, balki mualliflarining o‘zaro hamkorligidadir [1:45]. Yangi turk tasavvuf adabiyotida ko‘tarilgan ma’rifiy masalalardan biri tavfiq bo‘lib, faqat

yagona Yaratgangagina sig‘inish, insonga uning yaralmishi sifatida qarash doirasida munozaralar avj olgan. Ayni mavzuda turk she’riyatida bir necha asarlarni uchratish mumkindir. Biroq ularning boshlanishida Mehmet Akifning “Safahot”ida aytilgan fikrlar turadi:

Hiç değil, sa’y ile: tevfîk, o:
Hudâ’nın keremi.
Sarıl esbâba da çık, işte tarîk, işte refîk;
Ne vazîfen senin olmazmış, olurmuş tevfîk?
Oturup dil dökecek yerde gidip döksene ter! [1:381]

Tarjimasi:

Hech emas, sa’y ila tavfiq –
Xudoning karami,
Yopish, yaqinlash narsaga erish, mana tariq, mana rafiq.
Sening qay vazifang bo‘lmasin u bo‘larmish tavfiq?
O‘tirib so‘z to‘kish o‘rniga borib ter to‘k.

Bu satrlarda harakatsiz ibodatdan ko‘ra izlanish, mehnat va ter to‘kish afzalligi aytilar ekan, ayni mana shu harakat yo‘lini shoir tavfiq deb biladi. “Safahot” asari qamrab olgan masalalarni birgina ma’rifat doirasida cheklab bo‘lmaydi, biroq ma’rifiy masalalar nuqtai nazaridan qaraganda ham ayni asar muallif g‘oyasining ifodasiga qaratilgan, turkiy xalqlarni ilmli, ma’rifatli qilish yo‘lida kurashga chog‘langan ulug‘ adibning harakatlari sifatida baholanishi mumkin.

Abdurauf Fitratning “Najot yo‘li” asari esa mohiyat-e’tibori bilan islom ma’rifatiga yetishish, mana shu yo‘l orqali turkiy millat vakillarini jahonning taraqqiy etgan millat vakillari qatorida ko‘rish niyati bilan sug‘orilgan asardir. Asarning har bir bob va bo‘limlari ma’rifat tushunchasi qamroviga kirgan, insonni komillik sari eltuvchi sifatlarning tahliliga qaratilgan. Abdurauf Fitratning “Najot yo‘li” asaridagi g‘oyalar bilan uning “Oila yoki oilani boshqarish tartiblari”asari o‘zaro hamohang. Chunki har qanday tarbiya ham, boshlang‘ich bilim ham oiladan boshlanadi. Fitratning uqtirishicha, musulmonlarning asosiy vazifalaridan biri o‘z oilasi va farzandlariga nisbatan mehr-muhabbatli bo‘lib, ularning tarbiyasini kamol toptirishdir. Asarda yozilishicha, “oila qaerda kundalik intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo‘ladi... xalqning davlatmand va baxtli bo‘lib, izzat hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, faqirlik jomasini kiyib, o‘zgalarga tobe, qul va asir bo‘lishi bolalikdan o‘z ota-onalaridan olgan tarbiyalariga bog‘liq” [6:11]. Kitobning ikkinchi bobi “Farzand tarbiyasi” deb nomlanadi. Farzand tarbiyasi masalasida Fitrat ovro‘pali va yahudiy millatini turkistonlililarga o‘rnak qilib keltiradi. Chunki ular ilm va texnika orqali erishgan yutuqlarini o‘z oilasiga ham olib kirganlar: “Bizlar esa, na bilamiz, na muhokama qilamiz va na o‘ylashga qodirmiz. Hamda ishni falakning gardishiga, taqdir taqozosiga havola etib chordona qurib o‘tiraveramiz. Har bir ishni tole va falak gardishidan deb bilish zaiflik va nodonlikdan bo‘ladi. Chunki odamzot manfaatga chanqoqdir. Inson har bir foydali ishni o‘zi bajarmoqchi bo‘ladi, boshqaga ishonib topshira olmaydi”. Fitratga ko‘ra, tarbiya uch shaklda: badan tarbiya, aqliy va axloqiy tarbiyadan iborat bo‘lib, ularni bir-biridan ajratib bo‘lmaydi. Badan tarbiyasi inson salomatligi uchun qanchalik muhim bo‘lsa, aqliy tarbiya ham inson ma’naviyati uchun shunchalik zarurdir. Zehn harakati, ya’ni aqliy muhokama bilan biror qarorga kelishdan avval farzand ruhiy-hissiy ma’lumotlar olishi va ularni idrok eta bilishi lozimdir. Inson bilim orqali muhokama qilish natijasida “qaysi millat jaholat va nifoqqa

mubtalo bo‘lsa, o‘lib nest-nobud bo‘ladi” va “qaysi millat halokat va tarqoqlikdan xalos bo‘lmoqchi bo‘lsa, unga ilm va ittihod zarurdir” degan xulosaga kelishi natijasida millatga najot yo‘lini ko‘rsatuvchi asar sifatida namoyon bo‘ladi. Axloqiy tarbiya kishi axloqini kamolga etkazish, odamning fe’li, xarakteri va harakatiga yaxshi fazilatlarni singdirish demakdir. Axloqiy tarbiyada kishi quyidagilarga e’tibor qaratishi lozim: tasavvuf, mashvarat (o‘zaro kengashmoq), qaror va ijro. Ushbu tarbiya jarayonida kishi xubbi nafs (o‘zini sevmoq), ya’ni o‘ziga maftun bo‘lar darajada xudbin bo‘lmasligi va o‘zining baxt mayliga intilishi natijasida boshqa insonlar saodatiga rahna solmasligi kerak. Shuning uchun ham butun musulmon xalqi o‘z farzandlarining tarbiyasi bilan mashg‘ul bo‘lishi lozim. Keyingi bobda ota-onaning farzand oldidagi huquqlari va farzandning ota-ona oldidagi burchlari haqida so‘z yuritiladi. Bu sohalarning hammasida insof va iymon bilan ish ko‘rish lozimligi uqtiriladi. Abdurauf Fitrat asarlarida Istiqlolga yo‘l ma’rifatdan boshlanadi. Shuning uchun ham u mamlakatni “O‘qig‘uchilar yurti”, uning aholisini esa “ma’rifat arslonlari” deb ataydi. Chunki jaholatni uyini yiquvchi, elning ko‘zini ochuvchi ma’rifat hisoblanadi:

Orqadoshlar, to‘planaylik jahlning uyin yiqg‘ali,
El ko‘zin olg‘an qorong‘u pardalarni yirtqali.
Biz erurmiz ma’rifat arslonlari, ilm erlari,
To‘planaylik, turk eliga to‘g‘ri yo‘llar ochqali [10:44].

1921-yili ayni “Istiqlol marshi” bilan bir davrda yozilgan bu she’r “marsh” (jangovar qo‘shiq) sifatida yozilgan. O‘zbek o‘qituvchilari qurultoyida gimn (madhiya) sifatida aytilgan. Har banddan so‘ng ikki misrali naqorat orqali ilm ulug‘lanadi, xalqlarni boshqa bir kuchlar tomonidan mahv, ishg‘ol etishdan saqlaydigan birdan-bir najot yo‘li sifatida ilm belgilanadi:

Ellari mahvdan qutqaron ilm erur,
Bizlar(n)i ham bu kundan qutqarur.

Insoniyat har ishga jazm qilsa, ilmga zarurat tug‘iladi. Uning qonini qaynatib, o‘rinsiz uyqudan uyg‘otguvchi ham ilm sanaladi. Ma’rifat bayrog‘i ostiga birlashgan insonlar elga haq yo‘lini ko‘rsatguchi sifatida tasvirlanadi:

Biz erurmiz elning insonliq qonin qaynatg‘uchi,
Turk arslonin o‘runsiz uyqudan uyg‘otg‘uchi.
Ma’rifat bayrog‘i ostida yig‘ildiq barchamiz –
Kim, bizni zang‘arlar(g)a haq yo‘llarin ko‘rsatkuchi...

Yuqorida Mehmet Akif haq yo‘li xususida to‘xtalib, hurriyat – ma’rifat bayrog‘ining haqqi, haq esa millatning Istiqloli degan mazmunda fikr yuritgandi. Har ikki shoir ijodida eng asosiy mavzu sanalgan hurriyat – erk bilan ma’rifat ayni mana shu o‘rinda birlashadi. Agar maqsad inson erki, uning yo‘li hurriyat bo‘lsa, bu yo‘lda bosh mayoq – yo‘lboshchi ma’rifat sanaladi. Shuning uchun ham erk va ma’rifatga chaqiriq ruhi Fitrat she’riyatining bosh qahramoniga aylangan edi:

Haydang, o‘rtoq, qutqaraylik jahldan Turonlar(n)i,
Yorutaylik ma’rifat nuri-la Turkistonlar(n)i,
Ilm o‘chog‘ida etishkan er yigitlar, to‘planing! [10:44]

Agar “O‘qig‘uchilar yurtiga” she’rining til jihatlariga e’tibor qaratsak, bunda G‘arb turkchasidagi so‘zlar va qo‘shimchalarning qo‘llanilishini kuzatamiz: orqadoshlar – o‘rtoqlar;

turk eli – turkiy xalqlar; qutqaron – qutqaradigan; haydang – bo‘ling, harakat qiling; Turonlari – turonlarni; jahl o‘rdusi – jaholat qo‘shini kabi.

Yuqoridagi she’rlardagi ma’rifat timsoli faqat ilm, bilim va jaholat ziddi bo‘libgina qolmay, balki endi erk sari intilayotgan xalqlarni birlashtiruvchi mayoq timsoliga aylanadi va o‘zining asl mazmunidan u qadar uzoqlashmagan holda yangi ma’no ottenkalarini o‘zida birlashtiradi. Birgina “Safahot” asaridan anglashilgan g‘oyalar Fitratning bir necha asarlarining yozilishiga turtki bo‘ldi, bu asarlar bilan Fitrat faqat ma’rifatparvar adib sifatida tanilibgina qolmadi, balki insoniyatga haq yo‘lni ko‘rsatuvchi, bu yo‘l esa mashaqqat bilan erishilishi mumkin bo‘lgan marra ekanini tushuntirdi. Ma’rifat o‘zining hamma ma’nolarida Fitrat asarlarining tub mohiyatini anglatuvchi g‘oya bo‘lib xizmat qildi. Bunday g‘oyaviy uyg‘unlik Mehmet Akif va Abdurauf Fitrat asarlarinigina emas, ularning ijod yo‘lini, amaliy faoliyatini ham birlashtirib turadi.

Xulosa. Mehmet Akif Erso‘yning “Safahot” (“Sahifalar”) asari 7 qismdan iborat bo‘lib, asar turk adabiyotidagi boshqa she’riy va nasriy asarlardan jiddiy farq qiladi. Asarning janrini belgilagan olimlar uni she’riy epopeya deb atasalar-da, “Safahot” voqealari ketma-ket kelgan roman yoki qissa emas, balki turli yillarda yozilgan she’rlar asosiga qurilgan o‘ziga xos kompozitsiyaga ega bo‘lgan kitobdir [11:35]. Asarning voqeiy jihati turlicha, syujet tizimi turli yo‘nalishlarda rivojlanadi, biroq uni birlashtirib turuvchi asosiy obraz muallif obrazidir. “Safahot” asari qomusiy xarakterga ega bo‘lib, undagi voqeaband she’rlar bir ichki tizim bilan umumiy ma’noga bog‘lanadi. Aslida bu voqealarni bog‘lovchi umumiy g‘oya ma’rifat bo‘lib, mumtoz she’riyatdagi kabi tanosib san’ati asosida ma’rifiy atamalar, bir tomondan, tushuncha va nomlar bilan bog‘langan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, maktab, madrasa kabi bilim maskanlariga borib tutashadi. Ular orqali ta’lim tizimining zaruriy o‘quv dasturlari bilan ta’minlanishiga e’tibor qaratiladi va dars sifati hamda yangicha o‘qitish usullari orqali ta’lim berish joizligi uqtiriladi. “Safahot” asarining dastlabki sahifalardanoq asar bir umumiy voqeaga yoki o‘zaro tutashgan voqealarga ega emasligini kuzatish mumkin [12:25-31]. Bu degani asarda syujet yo‘qligi emas, balki uning o‘ziga xos murakkab tarzda kechishidir. Asar 1918-yildan 1933-yilga qadar kechgan voqealarni o‘z ichiga olsa-da, uning etti qismi mana shunday davriy tartibda nashr etilgan bo‘lsa ham, ekspozitsiya asarda ishtirok etuvchi shaxslarning xatti-harakatlarini dalillash vazifasini o‘taydi, hayotlari, o‘sish-ulg‘ayishlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar asarning turli o‘rinlarida beriladi. Agar asar syujetida ekspozitsiyadan so‘ng tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim kabi syujet elementlari uchrashi mumkin bo‘lsa, bu o‘rinda tugun va yechimlar bir necha, chunki bu ko‘p qirrali bo‘lib, undagi har bir voqea o‘ziga xos tugun va yechimga ega. “Safahot” asari tarkiban o‘ta murakkab bo‘lib, uning tarkibidagi 7 kitob, 108 ta she’r, yuzlab bizga notanish qahramonlar, turli xil janr va poetik vositalar yagona maqsad – ma’rifatning tantanasi uchun birlashtirilgan. Bu tarkibdagi she’rlar janr jihatidan mumtoz qasida, g‘azal, qit’a, ruboiy, masnaviy talablari asosida yozilgan [13:11-12]. Ayni jihat muallifning nafaqat zamon voqealari tasvirida, balki turk mumtoz she’riyatidagi janrlarda ham mahorat bilan asarlar yarati olish iste’dodini namoyon qiladi.

Buxoroda avjga chiqqan jadid va qadim munosabatlarining ildizini Abdurauf Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asarida ko‘ramiz. Bu asar “roman uslubida yozilgan” (S.Ayniy) deb baholanishiga qaramasdan u Yevropa romanlari mohiyatiga u qadar yaqin emas. Qissa hindistonlik bir sayyohning safar xotiralari tarzida belgilangani tufayli unda G‘arb ma’rifatchilik adabiyotining izlarini ham qissa janri tadriji orqali kuzatish mumkin. Asarni birlashtiruvchi

obraz Hind sayyohi – hikoyachi-qahramon vazifasini bajaradi. Bu obraz orqali muallifga ko‘p voqealarning ich-ichiga kirib, ularni chuqur tahlil etish uchun imkoniyat tug‘diradi. Abdurauf Fitrat asarida sayyoh kundalik hayot voqealariga duch keladi va u o‘zi bilan uchrashgan kishilar bilan suhbat qurarkan, men va aravakash, men va mulla, men va u kishi, men va do‘stim, men va mudarris, men va tabib, men va do‘xtur, men va usta, men va qozi, men va dehqon, men va domulla, men va tojir kabi asar qatnashuvchilari bilan dialog-suhbatlar quradi. Asarning asosiy obrazlar tizimi ham shulardan iborat, biroq muallif har bir masalaga bo‘lgan munosabatini bevosita o‘sha soha yoki muammo vakili bilan uchrashib, unga o‘sha sohadagi va shahardagi kamchiliklarni aytish yo‘lidan boradi. “Hind sayyohi bayonoti” shunchaki sayyohlik qissasi emas (asarning o‘zbek tiliga ilk tarjimasi “Hind sayyohi qissasi” deb nomlangan), balki bir ziyoli qahramon sifatida muallif ko‘rganlari haqida bayonot beradi. Bu bayonot endi avvalgi qissasi “Munozara”dagi kabi mamlakat podshohi, uni vaziri yoki ayrim ulamolarga murojaat sifatida emas, balki xalqqa qaratilgani bilan e’tiborli. Fitrat ma’rifatsiz ulamo, adolatsiz umaroga murojaat qilishdan naf yo‘qligini yaxshi tushunadi, asarda bilvosita ishtirok etuvchi Xalq obraziga murojaat qiladi. Muallif fikrini mana shu xalqqa qarata aytish bilan mamlakatni jaholat botqog‘idan qutqara oladigan ayni shu ziyolilar ekanini ularga tushuntirmoqchi bo‘ladi.

Badiiy asarning qurilishida yozuvchi ilgari surgan g‘oya asosiy kuch bo‘lib, undagi har bir bob, boblardagi har bir manzara ham o‘z markaziga ega bo‘lishi bilan birga umumiy g‘oyaga bo‘ysunadi. Erso‘y va Fitrat asarlari kompozitsiyasida ko‘ringan muhim jihat voqea va hodisalar, obraz va tasvirlarning muvofiqligi masalasidir. Me’yor va muvofiqlik badiiy asarning mohiyatini bildiruvchi asosiy poetik unsurlardan biri ekanini tahlilga tortilgan asarlar misolida asoslash mumkin. Mehmet Akif Erso‘y va Fitrat asarlaridagi adiblar mahoratini namoyish etuvchi belgilar: obrazlarning jonliligi, ularning o‘z davri farzandlari sifatida namoyon bo‘lishi, badiiy asar qahramonlari tarzida o‘zida ibrat bo‘larli xususiyatlarni jamlaganidir. “Safahot” va “Hind sayyohi bayonoti” asarlarining syujeti konsentrik (murakkab, qorishiq) syujet turiga mansub bo‘lib, asar tarkibida syujetdan tashqari kompozitsion vositalar: lirik chekinish, kiritma epizod, qoliplovchi hikoya yordamida asardagi ma’rifiy g‘oya mahorat bilan badiiy jihatdan asoslanadi. Fitratning “Najot yo‘li” asari o‘z sarlavhasi va umumiy mundarijasi bilanoq ma’rifatga bag‘ishlangan. Unda islom ruknlari, Qur’oni karim oyatlari va hadisi sharif namunalari asosida ma’rifatullohga erishish har bir musulmon erkagu ayolga farz ekani uqtirilgan. Asarning har bir bobi bu yo‘lning mashaqqatlaridangina so‘zlamaydi, balki muallif ma’rifat yo‘lidagi taraqqiyot bosqichlarini belgilab beradi. Har bir bosqichda amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan sa’y-harakatlarni aniq tasvirlaydi. Turkiy xalqlar adabiyoti tarixida Mehmet Akif Erso‘y va Abdurauf Fitratning asarlari insoniyatni haq yo‘lga boshlovchi, ma’naviy yuksaklik yo‘lida kurashchan va bunyodkor qahramonlarni tasvirlash orqali yosh avlodni har jihatdan yetuk qilib tarbiyalanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Mehmet Âkif Ersoy. Safahat. İstanbul: Inkılap Kitabevi, 1987. – S.316.
2. Фитрат А. Мухтасар ислом тарихи. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т.: Маънавият, 2022.
3. Гўзал А. Яссавий “Фақрнома”си. – Тошкент: Наврўз, 2014. – Б. 51.

4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 5-жилд. – Тошкент: Ҳилол нашр, 2021. – Б. 188.

5. Фитрат. Нажот йўли / Раҳбари нажот. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2001. – Б. 12.

6. Фитрат. Ҳаёт ва ғояи ҳаёт // Ойина. – 1913. – 8 сон. 14 декабрь. – Б. 196-197;

7. Фитрат А. Оила (Вазифайи хонадори). – Боку: Мирза Абдулвоҳид Мунзим нашр., 1916. – Саҳ. 11.

8. Муҳаммад Шариф Садр Зиё. Мажмуаи тазкор ва таърих. – Тошкент: ЎзРФАШИ, Сақланиш рақами №1304. – 180а-варақ.

9. Болтабоев Ҳ. Ҳожи Абдурауф Фитратнинг янги топилган манзумаси. // Islom tafakkuri. 2018. – 1-сон. – S. 48-50; Hoji Abdurraufi Fıtratı Buxoroyı. Mavludu sharif yoxud mir'otı Xayru-l-bashar. – Dushanbe: Nashrıyotı Sıno, 1997. – S.45.

10. Фитрат А. Танланган асарлар. 1–жилд. – Тошкент: Маънавият, 2020. – Б. 44.

11. Turgut Tok. Mehmet Akif Ersoy'u Yetiştiren Coğrafyaya Tarihsel ve Kültürel Bir Bakış / 2. Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı. – Ankara: Desen Basım Yayın ve Tanıtım Hiz. Ltd. Şti, 2021. – S. 135.

12. Ülper H. Bilim / Cehalet ve Çalışkanlık. Tembellik Karşıtlığı Üzerinden Mehmet Âkif'i Anlamak / 2.Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı. – Ankara: Desen Basım Yayın ve Tanıtım Hiz. Ltd. Şti, 2021. – S. 25–31.

13. Uçman A. Millî Mücadele, Mehmed Âkif ve İstiklâl Marşı / 3. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu: İstiklal Marşının Kabulünün 100. Yılı Özel Sempozyumu, Bildiriler Kitabı. – Ankara, 2021. – S. 11-18.

FITRAT IJODIDA MILLIY TARAQQIYOT VA MA'RIFAT MASALALARI

Vositov Shavkatjon Abdivaxabovich
Andijon davalat chet tillari institutining mustaqil tadqiqotchisi
vositov1970@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat ijodida milliy taraqqiyot, ma'rifat va istiqlol g'oyalarining talqini tadqiq etilgan. Adibning "Munozara" va "Hind sayyohi bayonoti" asarlari misolida jamiyatdagi qoloqlik sabablari, diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligi hamda milliy uyg'onish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada Fitrat asarlarining Buxoro ijtimoiy-madaniy muhitiga ta'siri hamda ularning bugungi kundagi ilmiy-ma'rifiy ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *Fitrat, jadidchilik, milliy taraqqiyot, ma'rifat, mustaqillik, Munozara, Hind sayyohi bayonoti, milliy uyg'onish, Buxoro.*

Аннотатция. В данной статье исследуется интерпретация идей национального прогресса, просвещения и независимости в творчестве Абдурауфа Фитрата. На примере произведений «Спор» и «Рассказы индийского путешественника» анализируются причины общественного застоя, гармония религиозных и светских знаний, а также вопросы национального пробуждения. Также освещается влияние трудов Фитрата на

социально-культурную среду Бухары и их научно-просветительское значение в современную эпоху.

Ключевые слова: *Фитрат, джадидизм, национальный прогресс, просвещение, независимость, «Мунозара» (Спор), «Рассказы индийского путешественника», национальное пробуждение, Бухара.*

Abstract. This article explores the interpretation of ideas regarding national development, enlightenment, and independence in the works of Abdurauf Fitrat. Through the analysis of "The Dispute" and "Tales of an Indian Traveler," the author examines the causes of social stagnation, the harmony of religious and secular knowledge, and issues of national awakening. Furthermore, the article highlights the influence of Fitrat's works on the socio-cultural environment of Bukhara and their contemporary scholarly and educational significance.

Keywords. *Fitrat, Jadidism, national progress, enlightenment, independence, Munozara, Tales of an Indian Traveler, national awakening, Bukhara.*

Fitratning asarlarida millatning rivojlanishi, ma'rifat, mustaqillik va madaniy taraqqiyot masalalari yetakchi o'rinda turadi. Uning "Hind ixtilolchilari", "O'zbek adabiyoti namunalari", "Rahbari najot" kabi asarlari jamiyatning ma'rifat orqali yuksalishiga urg'u bergan bo'lsa, erkin tafakkur va mustaqil fikrlash tamoyillari adibning "Munozara" asarida ko'rastib berilgan.

"Munozara" asarida Fitrat turkiy va forsiy tillarning o'zbek madaniyati va ilm-fan taraqqiyotidagi o'rnini tahlil qiladi, ilmiy bahs-munozara madaniyatini rivojlantirishga urg'u beradi. Asar o'zbek tilining mavqeyini ko'tarish, milliy til va madaniyatni rivojlantirish zarurligini ilmiy-nazariy asosda isbotlash bilan ahamiyatlidir. Fitrat "Munozara" orqali mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil qilish madaniyatini shakllantirishga harakat qilgan, bu esa jadedchilik harakatining asosiy maqsadlaridan biri bo'lib xizmat qilgan. Ushbu asarning mazmuni va uning Buxoro jamiyatiga ta'sirini Mahmudxo'ja Behbudiy yuksak baholaydi. Behbudiy "Munozara"ning chop etilganligini ta'kidlar ekan, uning ilmiy va ma'rifiy jihatdan ahamiyatini shu tarzda e'tirof etadi: "Munozara" ismida bir risola shaklinda forsiy tilda ta'b va nashr bo'libdir. Biz-da ko'zdan kechirdikki, haqiqatan buxoriylar uchun nafiydir. Farangi va mudarris tilidan bu muhim bahslik risolani tahrir etuvchi va ham ta'big'a arzi tashakkur qilurmiz. Inshoolloh, bu risola buxoriylarning uyg'onmoqig'a bois bo'lib, "Munozara" muharririni rahmat ila yod etarlar" [Болтабоев Ҳ, 2007,139]. Ushbu baho asarning bevosita Buxoro aholisi, xususan, ziyolilar va madrasada tahsil olayotgan talabalar uchun foydali ekanligini ko'rsatadi. Behbudiy "Farangi va mudarris tili" deganda, ehtimol, zamonaviy ilm-fan va an'anaviy diniy ta'lim o'rtasidagi farqlar nazarda tutilgan bo'lib, Fitratning risolasi aynan shu ikki qarama-qarshi yondashuvni muhokama qiladi. Bundan tashqari, "bu risola buxoriylarning uyg'onmoqig'a bois bo'lib" degan jumla Fitrat asarining milliy ong va ma'rifiy uyg'onish jarayoniga xizmat qilishini anglatadi.

Fitrat "Munozara"da juda ko'p o'rinlarda Qur'oni Karim oyatlari va Hadislardan misollar keltiradiki, ular orqali muqaddas dinimiz bo'lmish islomning mohiyatini to'g'ri talqin qilishga chorlaydi. Dinda e'tirof etilgan ilm olish, ma'rifatga chorlash ijobiy xislat ekani, dinimiz jamiyat rivoji, yurt ravnaqi, millat taraqqiyoti uchun to'siq emasligi kabi omillarni ochib beradi. Asarning xotima qismida muallif Buxoro amiri Said Olimxonga shunday murojaat qiladi: "Ey,

Buxoro millatining mehribon otasi! Raiyat holig‘a tushunib, rahm qilg‘in, muborak vujudingga Haq taolo tarafidan topshirilgan Muhammad (s.a.v.)ning nurli shariatig‘a xizmat qilib, yiqilg‘an millatining nurli fikrlarig‘a va maorif taraqqiyotining tavsiyasig‘a iqdom qil”[Фитрат, 2000, 95] . Bu misralar bilan Fitrat amirni millatni, o‘z xalqini g‘aflat va jaholat botqog‘idan qutqarishi kerakligiga da’vat qiladi. Asarda tarixdan xabar berguvchi shaxslarning ismlari ham alohida keltiriladi. Mashhur usmonli inqilobchilar Anvarbek, Niyoziybeklarning, Eron xalqi qahramoni, hurriyatchi Sattorxon-u Boqirxonlarning “o‘z millatining saodat va osoyishi” uchun fidokorliklarini, “Rusiyadagi haqiqiy insonlar”dan “dohiy va faylasuf To‘lsto‘y”ning “saodati bashar” yo‘lidagi xizmatlarini ibrat qilib ko‘rsatdi [Қосимов Б, 1994,76]. Fitratning “Munozara” asari yosh avlod o‘rganishi uchun zarur asarlardan hisoblanadi, chunki unda Vatan, ilmga bo‘lgan muhabbat badiiy jihatdan yorqin ifoda etilgan. Barcha zamonlarda ziyolilar qatlami jamiyatning asosini tashkil qiladi. Xalq ziyolilarning fikrlariga ergashadi, ularning maslahatlariga rioya qiladi. Asarda o‘sha ziyolilarning bilimsizligi, o‘zaro nizolari, ular sabab mamlakat dunyo sivilizatsiyasidan ortda qolayotganini badiiy jihatdan ko‘rsatib beradi. Umuman olganda, Fitratning “Munozara” asari Buxorodagi jadidchilik harakatining avj olishiga muhim turtki bo‘ldi. Natijada Turkistonda avval tashkil etilib, taziyqqa uchragan ko‘p jadid maktablari qaytadan ochildi.

Adabiyotshunos olim Hamidulla Boltaboyev bu asarni: “Ulug‘ yunon faylasufi Aflotun asarlari uslubida, ya’ni suhbat-bahs tarzida yozilgan”, [Болтабоев Ҳ, 2007, 140] – deya ta’riflasa, “dramatik publitsistikaga moyil bu asar zamonning zayli bilan tarixiy taraqqiyotning ikki pog‘onasida turib qolgan, din va dunyo, jamiyat va ma’rifat haqida ikki xil ko‘z qarashga ega bo‘lgan ikki kishining bahsi asosiga qurilgan edi”, – deb yozadi B.Qosimov [Қосимов Б, 1994,75]. Fitratning o‘zi yashagan muhitdan norozi bo‘lishi, bunday muhitni tanqid qilishi (ruhshunoslik bo‘yicha, tanqidiy mulohazalarning vujudga kelishi) ayniqsa, “Munozara” asarida yaqqol ko‘rinadi, [Жўрақулов У, 2003.19.] – deya e’tirof etadi U.Jo‘raqulov.

I.Yoqubov: “Munozara” asarini jadid nasrining ilk namunasi sanash mumkin”[Ёқубов И, 2012,28] – deb yozadi. Ushbu asarni mukammal ravishda tahlil etishga harakat qilgan fitratshunos I.G‘aniyev: “Munozaraning yaratilish tarixi bevosita bir vaqtlar “madaniyat osmonining porloq yulduzi, insoniyat kitobining nurli sahifasi bo‘lgan Turkiston” taqdiri bilan bog‘liqdir”, [Ғаниев И, 2005, 9] – deya yozadi. Bu fikrlar “Munozara” asarining ahamiyatini bir necha nuqtayi nazardan ochib beradi. Fitrat nafaqat adabiyot, balki ijtimoiy, falsafiy va siyosiy masalalarni ham tahlil qilgan va uning tanqidiy tafakkurga asoslangan yondashuvi o‘zbek jadidchilik harakatining nazariy poydevorlaridan birini tashkil qilgan. Asar shu jihatdan faqat tarixiy hujjat emas, balki bugungi kun uchun ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Fitrat ijodida faqat tarixiy sharoitni tanqid qiluvchi publitsistik bayon emas, balki ijtimoiy taraqqiyot, ma’rifat va erkin tafakkur masalalarini ko‘taruvchi asarlari sifatiga kiruvchi “Hind sayyohi bayonoti” asari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Asarda Buxoro qadimdan dunyoga taniqli ulamolar yurti sifatida dong taratgani, shu sababli tub aholisi uch guruhga: ulamo, umaro va fuqaro kabi toifalarga ajralishini aytib o‘tadi. Ushbu guruhlarning har biriga ta’rif beradi. Buxoro ulamolaridan Abu Nasr Forobiy, Ulug‘bek, Muhammad ibn Ismoil Buxoriylarning dovrug‘i butun jahonga mashhurdir. Ming afsuslar bo‘lsinki, qariyib ikki yuz yildan buyon bu millat o‘z qimmatini yo‘qotganini achinib yozadi. Ruhoniy maqomiga erishgan Buxorodagi mo‘tabar atalmish zotlar haqiqiy ilmdan mutlaqo bexabar ekanligini

bunga misol qilib keltiradi. O‘zlarini diniy ilmdan bilimdon ko‘rsatib, oyatlarni qanday xohlasalar shunday tafsir qilayotganlarini, hatto o‘zlari hadis to‘qib chiqarayotganlarini yozadi.

Fitrat o‘zining millati, mamlakatini juda ham yaxshi ko‘rishini, undan faxrlanishini o‘z asarlarida yorqin ifoda etadi va bu jihatlar kitobxonga yaqqol sezilib turadi. Buxoroning shu ahvolga kelib qolishini kuyinib yozadi. Bu shahar qadimda zukko va dono fuzalolar yurti bo‘lganini ko‘p allomalarni jahonga hadya etganini, dovrug‘i dunyo xalqlari qulog‘iga zirak etilganini faxr bilan yozadi. Asarda shuningdek, Buxorodagi kutubxona va madrasalar haqiqiy ziyo maskani sifatida tasvirlangan: “Bizning otalarimiz... ilm olishdagi ahamiyati va darajasini tushunib yetib, ikki yuz madrasa, har madrasada esa o‘ntadan o‘n beshtagacha hujralar qurganlar. Mudarris va shogirdlarning kundalik xarajatlarini hisobga olg‘an holda, yiliga to‘rt million tangadan ortuq vaqf puli ajratganlar. Bu bilan ham kifoyalanmay, ilm toliblarining tahsilini to‘la ta’minlash uchun o‘n bitta kutubxona qurdirib, o‘z davridagi jami kitoblarni shu yerda to‘plamishlar. Ilm-u urfonning kundalik taraqqiyotini inobatga olib, har yili kitob va turli majmualar chop qilish uchun qirq ming tanga vaqf ajratmishlar. Sharqiyat ilmiga alohida ahamiyat bermishlar. Madrasalar bilan qoniqmay, besh yo olti qiroatxona qurib, ularning ham yillik vaqfini tayinlamishlar”.[Фитрат. (Нашрга тайёрл. Болтабоев Ҳ.), 2000, 114]. Muallif o‘tmishda Buxoro shunchaki shahar emas, ilm-fan, madaniyatda boshqa musulmon shaharlari kabi jahonning yirik markazlaridan biri bo‘lganini faxr bilan tilga oladi. Ko‘rinib turibdiki, Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asarida Buxoroning o‘tmishdagi buyuk ilmiy-madaniy merosi va uning keyingi qoloqligi o‘rtasidagi keskin tafovut chuqur afsus bilan tasvirlangan. Adib Buxoroning ilgari jahonga mashhur allomalarning yurti bo‘lgani, bu yerda ilm-fan gullab-yashnaganini faxr bilan ta’kidlaydi. U ilm-ma’rifatning rivojlanishi uchun ota-bobolarimiz qanday fidokorona harakat qilganini eslatib, madrasalar va kutubxonalar faoliyatiga alohida urg‘u beradi. Shuningdek, Fitrat bu boy ilmiy an’analarning barham topganidan afsuslanadi. U Buxorodagi hukmron ruhoniylarning ilmdan uzoqlashgani, diniy qoloqlik va johillik tufayli millat taraqqiyoti to‘xtab qolganini tanqid qiladi.

Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asari xalqqa ta’sir kuchi bilan ajralib turuvchi, yuksak fazilatlarga ega asar hisoblanadi. Unda XX asr boshlarida Buxorodagi keskin ijtimoiy muammolar tasviri bayon etilgan bo‘lib, hayotda izchil islohatlar o‘tkazish kerakligi ta’kidla-nadi. Bu asar o‘z davridayoq mashhur bo‘lib, u haqida ko‘p olimlar o‘zlarining ijobiy fikrlarini bildirishgan. XX asrda Buxoroda ijtimoiy fikr tarixi haqida ancha batafsil va chuqur tadqiqot yaratgan F.Xo‘jayev ham Fitratning bu kitobiga alohida urg‘u berishni lozim ko‘rgan: “…mavjud tuzumni qattiq tanqid qilgan, uning barcha kamchiliklarini ayovsiz ochib tashlagan, amirlikning chirik sistemasini fosh qilib bergan “Sayyohi hindi” asarining ahamiyatini bu yerda qayd etolmasdan o‘tolmaymiz” [Хўжаев Ф, 1976. 98]. “Hind sayyohi bayonoti” nafaqat adabiy, balki ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan asar bo‘lib, u o‘zbek jadidchilik hara-katining taraqqiyparvar g‘oyalarini aks ettiradi.

H.Boltaboyevning fikricha: “Fitrat nasriy asarlari ichida bu asar alohida qimmatga ega. Chunki unda o‘lka hayotining ko‘plab muammolari – xalqning nochor ahvoli, harbiy nozir-larning intizomsizligi, shahar va uning atrofidagi qishloqlarning ekologik ahvoli, el sog‘ligini saqlash – tabobat va davolash usullari, sanoat va ishlab chiqarishning nochor holati, qozixonalar ishi, qator viloyatlarning milliy ro‘znomaga muhtojligi, yo‘l qurilishi, hatto temir yo‘llar, dehqonchilig-u hunarmandchilik – hayotning barcha sohalari keskin islohga muhtoj ekanini hind sayyohi nazari orqali idrok etiladi” [Болтабоев Ҳ, 2007,10]. Olimning ushbu fikri

Fitratning ijtimoiy ong va tanqidiy tafakkurdagi o‘rnini chuqur ochib beradi. U “Hind sayyohi bayonoti” asarining nafaqat badiiy, balki ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini ham yuksak baholaydi. Fitrat bu asarda hind sayyohi obrazidan foydalanib, amaldagi tuzumning ichki muammolarini, jamiyatning har tomonlama izdan chiqqanligini o‘ziga xos uslubda ochib beradi.

Ustozning ta’kidlashicha, bu asarda faqatgina bitta soha emas, balki hayotning barcha jabhalari – sog‘liqni saqlash, ekologiya, sud-huquq tizimi, ishlab chiqarish, axborot vositalari va iqtisodiyot kabi yo‘nalishlar keng qamrovli tahlil qilinadi. Demakki, Fitrat oddiy adib emas, balki xalq taqdiriga befarq bo‘lmagan ma’rifatchi va islohotchi ziyoli sifatida namoyon etiladi. Shu nuqtayi nazardan, olimning bahosi adolatli va ilmiy asosli bo‘lib, Fitrat ijodining real ijtimoiy ildizlarini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” asarida ko‘zga tashlanib turadigan asosiy masalalardan adibning Buxoroga bo‘lgan muhabbati har bir satrida sezilib turadi. Muallif o‘z shahrining qanchalik qadimiy ekanini, bu yurtdan qanchadan-qancha allomalar yetishib chiqqanini, ularning dovrug‘i butun jahonga ketganini va insoniyatga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini to‘lqinlanib hayajon bilan bitadi.

“Hind sayyohi bayonoti” asari Turkiston va undagi eng mashhur shaharlardan Buxorodagi jadidlar uchun dasturulamal bo‘lib, islohotchilar harakatini yanada uyushqoqroq bo‘lishiga undadi. Unda harakatning maqsad va vazifalari aniqroq belgilandi. Tor ko‘lamdagi ma’rifatchilikni targ‘ib qiluvchi jadidchilik harakati jamiyat hayotidagi muammolarni qayta ko‘rib chiqishga va tubdan isloh etishga qaratilgan keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy harakat darajasiga ko‘tarildi. Ilmiy jamoatchilik ushbu asarni roman janriga mansub deb baholaydi. Bu borada, masalan, Sadriddin Ayniy fikrlarini misol sifatida keltirish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda bu asar roman yoki qissa emas, balki ijtimoiy-siyosiy va badiiy publitsistik asarlar sirasiga kiritilib o‘rganildi. Syujetning o‘ziga xos jihatlaridan biri shundaki, asar dialog shaklida yozilgan. Asarning bosh qahramoni Hindistondan kelgan taraqqiyparvar ziyoli bo‘lib, Buxoroda bir necha oy yashash davomida shahar hayotini o‘rganadi, soha vakillari bilan uchrashib, muammolar ustida fikr almashadi. Asar mazmunini ham aynan mana shunday suhbatlar tashkil qiladi. Fitrat ushbu asarida mavjud muammolarni isloh qilish zaruratini ilgari surib, jamiyat taraqqiyoti uchun chuqur o‘zgarishlar lozimligini ta’kidlaydi. Asarda diniy yetuklik da’vosini qilgan ayrim shaxslarning oyat va hadislarni buzib talqin qilishi hamda uydirma rivoyatlar yaratishi keskin qoralangan. Ushbu fikrlar bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib, jamiyat taraqqiyotida ilm-fan, erkin tafakkur va haqiqiy ma’rifatning ahamiyatini eslatadi. Fitrat Buxoroning tarixiy yuksak mavqeini anglash orqali xalqni o‘zligini tanishga, o‘tmishdagi ilmiy merosni qayta tiklashga undaydi. Shu jihat bugungi yosh avlod uchun ham muhim saboqdir.

Jahon adabiyotida dialog shaklini o‘zida mujassam etgan suhbatlardan iborat asarlar Aflotun, Arastu, Diogen kabi buyuk allomalarning mashhur asarlarida uchraydi. Dialog shaklidagi asarlar Uyg‘onish davridan tortib, ma’rifatchilik davri ijodkorlari tomonidan ham keng qo‘llanilgan shakl hisoblanadi. XX asr boshlariga kelib, o‘zbek, tojik, qozoq xalqlari adabiyotida dialogdan iborat bo‘lgan asarlar keng qo‘llanila boshladi. Jahon adabiyotida mamlakatning madaniy hamda ijtimoiy-siyosiy hayoti muhokama qilinganda, odatda, uning turmush tarziga murojaat qilinadi. Shu asosda millat hayoti boshqa xalq vakili nigohi bilan ko‘riladi yoki rivojlangan mamlakatlar bilan taqqoslanadi hamda ijobiy va salbiy jihatlar yoritiladi.

Fitratning yuqorida tahlil qilingan “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” asarlari aynan ana shunday asarlar sarasiga kiradi. Fitrat mazkur asarlarda jahon adabiyotining boy tajribasiga

murojaat qiladi. Fitratning har ikkala asarida (“Munozara”dagi farangi hamda “Hind sayyohi bayonoti”dagi hindistonlik sayyoh obrazlari) qahramonlar suhbati orqali Turkiston hayoti tasvirlanadi, unga baho beriladi, mamlakatning yorqin jihatlari yoritilib, kelgusidagi maqsadlar belgilab olinadi.

Mustabidlik tuzumi, jaholat, nodonlik, ko‘zbo‘yamachilik kabi salbiy jihatlar mamalakatni qay ahvolga solib qo‘yganini badiiy tarzda ko‘rsatib beriladi. Muallif inson erki oyoqosti qilinayotgani, ma’rifatga yo‘l ochish o‘rniga, to‘sqinliklar qilinayotgani haqida kuyinib gapiradi. Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” asarlari o‘z davrida jamiyatdagi muhim muammolarni ko‘tarib chiqqan bo‘lsa, bugungi kunda ham ular dolzarbligini yo‘qotmagan. Mazkur asarlar milliy ong, ma’rifat, tanqidiy tafakkur va jamiyatning isloh qilinishi kabi masalalar bilan bog‘liq bo‘lib, hozirgi zamonda ham chuqur o‘rganilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” asarlari nafaqat o‘z davrining o‘tkir publitsistik namunalari, balki millatni g‘aflatdan uyg‘otishga qaratilgan strategik dastur vazifasini o‘tagan. Adib jamiyatdagi qoloqlikning asosiy sabablarini ilmsizlik, mutaassiblik va milliy o‘zlikdan uzoqlashishda ko‘radi. Fitratning ushbu asarlarida ilgari surilgan diniy va dunyoviy ilmlar uyg‘unligi, mustaqil fikrlash hamda milliy til va madaniyatni yuksaltirish g‘oyalari bugungi kunda Yangi O‘zbekiston poydevorini qurishda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Uning merosi yosh avlodni vatanparvarlik va ma’rifatparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 139.
2. Ёқубов И. Миллий уйғониш даври ўзбек насри. – Тошкент: Фан ва технология, 2012. – Б. 28.
3. Жўрақулов У.Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Тошкент: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети босмахонаси, 2003. – Б. 19.
4. Фитрат. Хиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилған мунозараси / Танланган асарлар. 1-жилд. (Нашрга тайёрл. Болтабоев Ҳ.) – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 95.
5. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. – Тошкент, 1976. – Б. 98.
6. Қосимов Б. Маслакдошлар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – Б. 76.
7. Ғаниев И. Фитрат ва фитратшунослик. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 9.

ABDURAUF FITRAT PUBLITSIST VA “HURRIYAT” GAZETASINING MUHARRIRI

Boltaboyeva Shamsiyo,
O‘zbekiston Jahon tillari universiteti o‘qituvchisi.
+99899 8913910

Annotatsiya. AbdurauF Fitrat publitsist sifatida 1911-yildan faoliyat ko‘rsata boshlagan. Uning ilk maqolalari Istanbul (Turkiya)dagi “Ta’rufi muslimin”, “Sirati mustaqim” gazetalarida bosilgan. Samarqandda “Hurriyat” gazetasi 1917-yilning 16-aprelidan 1918-yilning 30-apreliga qadar haftada 2-3 marta chop etilgan. Uning muharrirligigas Akobir

Shohmansur o‘g‘li (1–8-son), Mardonqul Shohmuhammadzoda (9–26-son)dan keyin Mahmudxo‘ja Behbudiyning tavsiyasi bilan Abdurauf Fitrat (27–87-son) taklif etilgan. Fitrat gazetaning 51 sonida 41 maqola, xabar va lavhalari bilan qatnashgan. Gazetada Fitratdan tashqari, zamonasining yirik publisist adiblari Hoji Mu’in, S.Ayniy, M.Shermuhamedov, Said Rizo Alizoda, G‘ozi Yunus, Cho‘lpon va M.Shohmajidzodaning maqolalari ham e’lon qilingan. Gazetaning bosma harajatlari Samarqanddagi “Zarafshon” shirkati tomonidan qoplangan.

Ushbu maqolada gazetaning ilmiy-ma’rifiy yo‘nalishi, unda chop etilgan maqolalarning janr xususiyatlari va mualliflar tizimi o‘rganilgan. Fitrat publitsistik asarlarining janr xususiyatlari, mavzu-mundarijasi “Hurriyat” gazetasi materiallari misolida tadqiq etilgan. Fitrat muallifligida chiqqan gazetaning umumiy yo‘nalishi, ularning mazmuni hamda Fitrat muallifligida e’lon qilingan maqolalar tahlilga tortilgan. Shuningdek, adibning muharrirlik faoliyatiga baho berilib, tahliliy maqola va sochmalarida bayon qilingan jadid matbuotining asosiy muammolari tahlil yoritilgan.

Kalit so‘zlar. *Fitrat, publitsistika, janr, mavzu, mundarija, “Hurriyat”, muharrir, tahliliy maqola, jadid matbuoti.*

Annotation. *Abdurauf Fitrat began working as a publicist in 1911. His first articles were published in the newspapers "Ta'rufi Muslimin" and "Sirati Mustaqim" in Istanbul (Turkey). The newspaper "Hurriyat" was published in Samarkand from April 16, 1917 to April 30, 1918, 2-3 times a week. After Akobir Shahmansur oglu (issues 1–8), Mardanqul Shahmuhammadzoda (issues 9–26), Abdurauf Fitrat (issues 27–87) was invited to be its editor-in-chief on the recommendation of Mahmudkhoj Behbudi. Fitrat contributed 41 articles, news and columns to 51 issues of the newspaper. In addition to Fitrat, the newspaper also published articles by major publicist writers of his time, Haji Mu'in, S. Aini, M. Shermuhamedov, Said Riza Alizoda, Ghazi Yunus, Cholpon and M. Shohmajidzoda. The printing costs of the newspaper were covered by the "Zarafshon" company in Samarkand.*

This article studies the scientific and educational direction of the newspaper, the genre characteristics of the articles published in it, and the system of authors. The genre characteristics, subject matter and content of Fitrat's publicistic works are studied using the example of materials from the "Hurriyat" newspaper. The general direction of the newspaper published under Fitrat's authorship, their content, and the articles published under Fitrat's authorship are analyzed. The writer's editorial activities are also evaluated, and the main problems of the new press, described in analytical articles and excerpts, are analyzed.

Keywords*. Fitrat, journalism, genre, topic, content, "Hurriyat", editor, analytical article, new press.*

Аннотация. Абдурауф Фитрат начал работать публицистом с 1911 года. Его первые статьи были опубликованы в газетах «Та'руфи муслимин» и «Сирати мустаким» в Стамбуле (Турция). Газета «Хуррият» издавалась в Самарканде с 16 апреля 1917 года по 30 апреля 1918 года, 2-3 раза в неделю. После Акобира Шахмансура оглу (выпуски 1–8), Марданкула Шахмухаммадзоды (выпуски 9–26), Абдурауф Фитрат (выпуски 27–87) был приглашен на должность главного редактора по рекомендации Махмудходжа Бехбуди. Фитрат опубликовал 41 статью, новость и колонку в 51 выпуске газеты.

Помимо Фитрата, газета также публиковала статьи ведущих публицистов своего времени: Хаджи Муина, С.Айни, М.Шермухамедова, С.Ализаде, Гази Юнуса, Чулпана и М.Шохмаджидзаде. Расходы на печать газеты покрывала компания «Зарафшон» в Самарканде.

В данной статье исследуется научно-просветительское направление газеты, жанровые характеристики публикуемых в ней статьей и система авторов. Жанровые характеристики, тематика и содержание публицистических работ Фитрата изучаются на примере материалов газеты «Хуррият». Анализируется общее направление газеты, издававшейся под редакторством Фитрата, их содержание и статьи, опубликованные под его авторством. Также оценивается редакторская деятельность автора и анализируются основные проблемы новой прессы, описанные в аналитических статьях и отрывках.

Ключевые слова. *Фитрат, журналистика, жанр, тема, содержание, «Хуррият», редактор, аналитическая статья, новостная пресса.*

Kirish.

O‘zbek jurnalistikasi tarixida “Jadid matbuoti” deb nomlangan davr 1906–1926-yillarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, shu vaqt mobaynida ellikka yaqin gazeta va jurnallar nashr etilgan. Ulardan biri “Hurriyat” gazetasi 1917–1918-yillarda Samarqandda nashr etilgan, uning 72 soni dunyo yuzini ko‘rgan. Gazetaning 27-sonidan boshlab 87-soniga qadar – jami 51 soniga Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat (1886–1938) muharrirlik qilgan. “Rossiya saltanatidagi fuqarolar erishgan hurriyat sharafiga shu nom bilan 1335-hijriy yilning 7-rajabidan (milodiy 1917-yilning 16-aprelidan) siyosiy, adabiy, iqtisodiy, ilmiy gazeta sifati bilan Samarqandda haftasigi ikki martadan chiqa boshladi” [Do‘stqorayev B., 2009:281]. Gazetaning davr matbuoti sahifalaridan o‘rin olishida ushbu muharrirning faoliyatini alohida ta’kidlash lozim. Gazetada Mahmudxo‘ja Behbudiy, Siddiqiy Ajziy kabi jadid mualliflarining asarlari chop qilingan [Boltaboyev H., 2007:34-41]. Ular orasida Fitratning maqola va xabarlari, publitsistik chiqishlari alohida o‘rin oladi. Bunday asarlar soni ellikdan ortiq bo‘lsa-da, bu maqola va xabarlar nafaqat Fitrat publitsistikasining, balki jadid matbuotining ham qiyofasini belgilaydigan asarlar bo‘lgan. Bu haqda B.Alimov yozadi: “Fitrat jurnalistikaga dadil kirib keladi. U siyosiy publitsistikada o‘z o‘rnini topdi. Fitrat, shuningdek, adabiy-tanqidiy sohada ham ijod qiladi, muharrirlik ishlari bilan shug‘ullanadi” [Alimov B., 2019:12].

Muhokama.

“Hurriyat” gazetasida Fitratning “Yurt qayg‘usi” deb nomlangan uch sochmasi va bir she’ri nashr etilgan. Garchi ushbu sochmalar badiiy asar sifatida talqin qilingan bo‘lsa ham [Karimov N., 2016:21], davr taqozosi bilan yozilgan ushbu asarlarda publitsistik va ijtimoiy-siyosiy ruh yetakchilik qilgan. Fitrat sochmalarida Vatan va millat mavzusi bosh masala sifatida qo‘yilgan bo‘lib, hozirgi kunda mamlakatni mustamlakachilardan saqlab qolish eng birinchi vazifa ekanligi uqtirilgan.

Gazetadagi birlashish, ittifoq bo‘lib ish ko‘rish mavzusida M.Behbudiyning “Ittifoq kerak” maqolasi e’tiborli. Muallif yozadi: “...butun Turkiston jaridalaridan bizning bir-birimiz ila ixtilofimiz sobitdur. Samarqandda shu baloga giriftor yoshlar ila qarilar, ya’ni katta ila kichiklar bir-birlari ila muxolif, yana yoshlarning o‘zi doxilan bir biriga muxolif va hatto bir-birining ustidan ariza bermoq va donos (chaquv) qilmoq ila mashg‘uldir” [Do‘stqorayev B., 2009:281].

Fitratning ham “Ittifoq bo‘layluk” nomli dastlabki publitsistik maqolasida ham bunday fikr o‘z aksini topgan. Ushbu maqola “Hurriyat” gazetasining 1917-yil 25-iyuldagi 26-sonidan o‘rin olgan. Maqolada yozilishicha, Turkistonda 1917-yilda mamlakatning kelajagini belgilovchi siyosiy voqealar yuz berayotgan davrda musulmonlar va turkiy xalqlarning ittifoq bo‘lib ish ko‘rishi juda muhim edi. Bunday hamkorlikda ish tutishning samarasi ayni davrda Toshkent va Samarqand shaharlarida davom etayotgan saylovlarga munosabatda ochiq ko‘rinadi. Shahar dumasi (Rusiyadagi joriy tizimga ko‘ra har bir shaharning vakillik organlari, ya’ni kengashlar duma deb yuritilgan)ga saylovlar davom etayotgan bir paytda musulmonlar huquqlarini himoya qilish uchun o‘z vakilini dumaga kiritish uchun saylov o‘tkazadi. Saylovda faol bo‘lish, o‘z vakili uchun kurashishga undash ushbu maqolaning asosiy mazmunini belgilaydi. Siyosiy faollikka chaqirilgan “Musulmonlar, g‘ofil qolmang!” maqolasi shunday boshlanadi: “Yaqinda shahar dumasi ochilur. Shahar dumasi, shaharimizning pokizalik va obodlig‘i, maktablarimizning taraqqiy va intizomi, bolalarimizning tarbiyasi va xalqimizning tinchligi uchun kerak bo‘lgan ishlarni o‘z qo‘liga olur. Shaharimizdan xazinaga kiraturgan oqchalarni shu yo‘llarda sarf qilmoqchi bo‘lur” [Fitrat A., 2003:193]. Maqola davomida shahar dumasi (kengashi) nima ekanini tushuntirmoqchi bo‘ladi. Har jamoa, har millat shahar dumasiga o‘zidan ko‘proq vakillar o‘tkazishga harakat qilishadi. Ayniqsa, avvalgi saylovlarda rus, arman va yahudiylar shahar aholisining to‘rtdan bir qismini ham tashkil qilmagani holda ko‘proq o‘rin egallagani, holbuki, ular o‘z vakillik ovozlaridan kelib chiqib, faqat to‘rtdan bir ulushni egallashlari lozim bo‘lgan: “Shunga qarag‘anda unlar xazinadan chiqim bo‘laturg‘an oqchaning uch shunchasi (qismi) biz uchun chiqg‘uchidir. Unlarg‘a maktab ochilsa, bizga uch, unlarg‘a bir kasalxona ochilsa, bizga uchtasi ochg‘uli; unlarg‘a bir put bug‘doy kerak bo‘lsa, bizga uch put kerakdir” [Fitrat A., 2003:193]. Demak, hamon musulmon aholisi shahar xalqining to‘rtdan uch qismini tashkil qilar ekan, musulmonlar manfaati boshqa millat vakillariga nisbatan uch barobar ko‘proq himoyalanishi kerak, uning uchun esa saylov vaqtida ham boshqa millat vakillariga nisbatan ham uch barobar ko‘proq ovoz olish lozim edi. “Shuni baqiribroq aytamankim, o‘z xalqlarini yana boshqalarining oyoqlari ostinda qo‘ymoqchi bo‘lmag‘an musulmonlar! Saylov kuni g‘ofil qolmanglar, ko‘bchilik bo‘lib kelurg‘a tirishinglar” [Fitrat A. 2003:194].

Turkiy xalqlarning va musulmonlarning ittifoq bo‘lib ish ko‘rishi faqat vatan himoyasi uchun emas, balki oddiy maishiy hayotda, siyosiy tadbir hisoblangan saylovlarda ham muhim o‘rin tutadi. Fitrat shuning uchun ham 1917-yil oxiridagi Samarqand shahri kengashiga bo‘lib o‘tgan saylovlarga yuqoridagi kabi bir emas, bir necha maqolalarini bag‘ishlagan. Xuddi shunday maqolalaridan biri “Sho‘royi islomiyaning xatosi” deb nomlanib, maqola shunday boshlanadi: “Maqolamizning shu unvoni, o‘quvchilarimizning hayrat va taajjublarig‘a sabab bo‘lsa kerak. O‘zimizdag‘i shul maqolani buyuk bir hayrat va taajjub ichinda yozib turibmiz. Masala shu...” Ma’lum bo‘ladiki, shahar kengashiga bo‘lib o‘tgan saylovlarda bir necha partiyalar ishtirok etgan bo‘lib, unda “Sho‘royi islomiya” partiyasi bilan bir qatorda “O‘y egalari” nomli boshqa partiya ham ishtirok etgan. Bundan tashqari, yana ikki-uch xil partiya ham mavjud bo‘lib, har bir partiya o‘z nomzodi uchun ovoz beradi. Bu o‘rinda “Sho‘royi islomiya” partiyasi o‘n ikki ming musulmon nomidan kamida o‘ttiz vakil uchun ovoz olishi, “Uy egalari” partiyasi esa ikki ming saylovchi qatnashgani holda besh vakil uchun ovoz berishi kerak. Holbuki, “Sho‘royi islomiya” partiyasi o‘z huquqini bilmagani holda o‘ttiz vakil o‘rniga faqat olti vakilini saylovga kiritishga harakat qilyapti. Bu kabi izchil hisob-kitoblardan keyin

Fitrat shunday xulosa qiladi: “Do‘stimning bu hisoblarini eshitgach, hayratda qoldim. “Ajabo, Sho‘ro jamiyati nechun shuni tushunmaydi?” dedim va chiqib keldim. Sho‘ro shu masalani tushunmag‘an bo‘lsa, millatning o‘zi tushunsin va ortuq qaysi no‘mir ro‘yxatg‘a tovush bermak kerak edigini tayin etsun” [Fitrat A., 2003:195]. Saylov masalalariga Fitratning yana bir qancha maqolalari bag‘ishlangan. Ular orasida “Saylov yaqinlashdi” (1917-yil 11-, 23-avgust), “Saylov munosabati bilan” (1917-yil 23-avgust), “Bizning choramiz” (1917-yil 29-avgust), “Ikki ro‘yxat” (1917-yil 1-setyabr) kabi maqolalar xalqning siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan publitsistik chiqishlar edi.

Fitrat mana shunday ozodlik uchun kurashga kirishishdan avval mamlakatdagi ahvolni kuzatadi, kuzatganlarini xuddi oynada aks etgani kabi xalqqa ko‘rsatadi, eng muhim muammolarini ko‘rsatish orqali chirigan, eskirgan tuzumni yangilashga, uning qonuniy asoslarini barqaror qilishga chaqiradi. Bu jihatdan Fitratning Buxoro ahvolini bayon etishga qaratilgan maqolalari xarakterli. Muallif o‘zining dastlabki asarlari “Hindistonda bir Farangi ila buxoroli Mudarrisning jadid maktablari xususida qilg‘an munozarasi” qissasida eskirgan madrasa va maorif tizimini yaxshilashga, buning uchun yangilangan jadid maktablari ochishga da’vat qilgan bo‘lsa [Fitrat A., 2000:46–98], “Hind sayyohi bayonoti” asarida Buxoroning barcha jihatlari – iqtisodi, maishiy ahvoli, madaniy muassasalari, sog‘liqni saqlash, gigiena, urf-odatlarga munosabat masalalarini hind sayyohi nazaridan o‘tkazib, jiddiy tanqid ostiga olgan edi [Fitrat A., 2003:98-179]. Mana shu asarlar chop etilganiga qaramasdan undagi g‘oyalar, fikr va dasturlar xalqqa yetib bormadi. U ayrim bir guruh mutaxassis va ijodkorlarning qo‘lida qolib ketdi.

Fitrat “Hurriyat” gazetasining imkoniyatidan foydalanib, xalqqa nafaqat Buxoroning, balki butun mamlakatning ahvolini ochiq-ravshan ko‘rsatib beradi. Bevosita “Buxoro” so‘zi sarlavhaga chiqqan besh maqolasini bu fikrning isboti tariqasida keltirish mumkin: “Buxoroning askari” (1917-yil 23-avgust, 29-sentyabr), “Buxoro ulamosi” (1917-yil 4-noyabr), “Buxoro xonligida ochlik” (1917-yil 21-noyabr), “Buxoroning holi” (1918-yil 12-yanvar), “Buxoroda inqilob” (1918-yil 19-, 26-fevral, 1-mart). Bu maqolalarning umumiy mundarijasidan kelib chiqqan holda mamlakatdagi harbiy holat, madrasa tizimi va mudarrislarning ahvoli qanchalik zaif bo‘lgani, buning oqibatida yuzaga chiqqan madaniy hayotdagi kamchiliklar ochib berilgan. Mana shu ma’noda “Buxoro ulamosi” maqolasi diqqatni tortadi: “Buxoro ulamosini, asosan, ikki firqaga taqsim etish mumkindir: Biri Buxoro va uning tevarakindan to‘planib tahsil qilaturg‘an buxoriylar, ikkinchisi Buxoro xonlig‘ining Sharq tarafindan Ko‘lob degan tog‘liq yerdan kelgan ko‘lobiylar”. Mana shu ikki toifa ulamolar o‘rtasidagi ziddiyat Buxoro madrasalarining xarob holga kelishiga sabab bo‘lgan. Ikkinchi toifa ulamolar boshida qozi Sadriddin turadi. O‘limidan keyin uning o‘rniga kelgan o‘g‘li Badriddin ham ota “faoliyati”ni davom ettiradi. Buxoro madrasalaridagi barcha mutasaddi o‘rinlarga o‘zining hamyurtlari – ko‘loblik muallim va mutavalli (hisobchi)larni qo‘yadi. Buning uchun ularning bilim darajasi yoki sohani bilish-bilmasligidan qat’i nazar amal-mansablarga o‘rnashtirib qo‘yaveradi. Endi bu bilimsiz amaldorlar har bir madrasada o‘ziga tegishli odamlarni to‘plab, o‘zidan bilimliroq va haqiqattalab bo‘lgan ulamolarni madrasalardan yiroqlashtirishga erishadi. Natijada Buxoro madrasalaridagi ta’lim tizimi shu darajada yomonlashib ketadiki, boshqa xorijdagi madrasa va ta’lim dargohlarida 5-6 yil davomida o‘zlashtirilishi mumkin bo‘lgan diniy ilmlar bu madrasalarda 19 yilga qadar cho‘ziladi.

Madrasalarning aksariyatida dunyoviy fanlar o‘qitilmas, buning boisi dunyoviy fanlar muallimlari madrasalarga yaqinlashtirilmas edi [Fitrat A., 2000:111-112]. Muallifning bunday “manzara”ni chizib ko‘rsatishdan maqsadi qayerda ittifoq bo‘lmasa, o‘sha yerda taraqqiy bo‘lmasligini ko‘rsatishdan iborat edi. Shu bilan birga qaysi mamlakat yoki madrasada tanish-bilish, mahalliychilik avj olgan bo‘lsa, o‘sha yerda ilm tanazzulga uchrashi mumkinligini ham ko‘rsatib o‘tadi. Mana shu sabablar tufayli Buxoroning nafaqat ilmiy va madaniy hayoti, balki maishiy turmushi ham tubanlashib ketgani, qonunni himoya qiladigan qozilar ham mana shu madrasalardan yetishib chiqayotgan bilimsiz amaldorlar ekanini taassuf bilan ko‘rsatadi. Jumladan, “Buxoroning holi” maqolasida yozadi: “Inqilobchilarning himoyasig‘a sig‘ing‘an yoshlardan Buxoro hukumati biroq qo‘rqdi. Ko‘b o‘ylovlar, tushunchalar va qarorsizliqlardan so‘ng belguli bir qarorg‘a keldi. O‘zi uchun ikki yo‘l tayin etdi: vijdon va imonlarini sotaturg‘an “oqcha quli” afandilarini sotib olmoq va oltin tuzoqqa tushmas yoxud olting‘a qaramaslarini turli bahonalar u dunyog‘a yubormak” [Fitrat A., 2003:199].

Ko‘rinadiki, hamma jamiyatda bo‘lgani kabi nafs bandalarining manfaatli ishidan foydalanib, ularni arzimas mablag‘lar evaziga sotib olish, haqiqiy bilimli va haqiqatparast kishilarni turli bahonalar bilan vazifadan chetlashtirish orqali o‘z manfaatlari uchun harakat qilish ularning maqsadidir. Shuning uchun birinchi vazifani amir o‘ziga qoldirib, ikkinchi vazifa – bilimlilarni chetlashtirishni qushbegisiga topshirgan. Amir janoblari o‘z tarafkashlarini amal bilan siylash orqali ish tutsa, qushbegi bilimli va haqiqatgo‘y kishilarni yo‘q va badnom qilish bilan mashg‘ul bo‘ladi. Muallif bu o‘rinda noqonuniy hibsga olinish bilan cheklanmay, ularni “kasallik” bilan o‘ldiga chiqarishning “usuli”ni fosh qilib beradi. Avval hibsdagilarning qorniga kaltak bilan urib, och qoldirib, so‘ngra esa ularga tarvuz suvini ichirishadi, natijada mahbus “o‘z kasali bilan o‘lgan” degan xulosa bilan yo‘q qilib yuboriladi. Bu ayanchli usulning naqadar tuban ekanligini ochiq ko‘rsatish bilan muallif mamlakat sudlov va idora tizimining naqadar tubanlashib ketganini ham anglatadi. Bundan holni batafsil tasvirlar ekan, Fitrat domla bunday “adolat va shariat” bilan ish tutayotganini ro‘kach qilganlarga qarata: “Bunlar yolg‘on va bo‘sh so‘zlardir. Bunlar zulm qullari bilan qurulg‘an tuzoqlardir. Bunlarg‘a ishonmoq o‘zimizni aldamoqdir” degan xulosaga keladi. Yana muallif yozadiki, “Zolimning “...” tabiatiga o‘xshash bir tabiati bordir: qochg‘anga quvar, quvg‘anga qochar”. Zolimlarning mana shu tabiatini hisobga olib ish yuritmak, boshqa mamlakatlardagi kabi inqilobiy o‘zgarishlar qilish lozim ekanligini ta’kidlaydi. Inqilob masalasida Fitratning qarashlari “Buxoroda inqilob” (69, 72, 75-sonlar) maqolasida aniq aks etgan.

Tanqidiy va tahliliy ruh ustun bo‘lgan yana bir maqola “Buxoroning holi” (62-son) deb nomlanadi. Maqola tabiatan agrar mamlakat bo‘lgan Buxoro xonligi va uning yerlari taqsimoti bilan boshlanadi: “Buxoroning dehqonchilik yerlari to‘rt turlidir: amlok, mulki hur, mulki hirojiy, vaqf. Buxoro yerlarining to‘rtdan biri mulki hur bilan vaqf bo‘lsa, boshqasi amlok bilan hirojiydir” [Fitrat A., 2003:206]. Bu mulk (yer)larga egalik huquqi ham turlichadir. Amlok (mulklar) davlat tomonidan ro‘yxatga olingan soliqqa tortiladigan yerlar bo‘lib, u garchi dehqonlarga qarashli bo‘lsa ham, asosan, davlat tasarrufida bo‘lib, amlokdorlarning butun sarf-xarajatlari ham mana shu viloyat dehqonlari zimmasidadir. Amlokdorlarning yerlarni boshqaruvi ham ikki xil: “xasbar” va “xirman”. “Xasbar” degani (maxsus samara) hali hosil yetishtirilmay turib, amlokdor tomonidan yerlar hisobga olinadi va unga soliq belgilanadi. Amlokdorlar bu ishni ko‘proq kechalari amalga oshiradilar, unda o‘lchov taxminan, dehqon amlokdorni qanday kutib olishiga qarab amalga oshiriladi. Mana shu yerda uning yeri qancha

hisob qilinsa, soliq ham shunga yarasha solinadi. Dehqonning o‘n botmon yerini, masalan, kechasi hech bir o‘lchab o‘tirmay, yigirma botmon deb yozib ketadilar. “Xirman” shuki, hosil yig‘ib olingach, dehqon uni bozorga yoki savdogarga bermay. Amlokdorni chaqiradi. Ular o‘n botmon o‘rniga yigirma botmon deb ro‘yxat qilingan hosilni aniqlab ketadi. Biroq istifo (iste’mol) payti kelmaguncha dehqon ochdan o‘lsa ham bu hosildan foydalana olmaydi, agar qaysidir qismi sotilsa yoki uni oila ehtiyojiga sarf qilsa, boshi baloga qoladi. Istifo paytida dehqon to‘plagan xirmonidan ajralib qolishi mumkin. Nihoyat, dehqonga o‘z hosilini sotishga imkon beriladi. U bug‘doyni yuz tangaga sotsa, darrov undan soliq undirilmaydi. Toki mavsum tugab, qishga yaqin bug‘doy narxi 150 tangaga yetgach, dehqon soliqni mana shu narxdan kelib chiqib to‘lashga majbur qilinadi. Bechora dehqon bu vaqt hosil pulini ro‘zg‘origa sarflagan yoki hosilni tugatgan bo‘ladi. Endi bu yuz ellik tangani topish uchun u sudxo‘rga yuzlanadi, sudxo‘r unga 150 tanga berib turib uchun kelasi yil hosilni chamalab, unga shart qo‘yadi va imzolatib, haqini keyingi kuzda talab qilishga kelishadi. Lekin sudxo‘r yahudiylar ham darrov naqd pul bermaydi, unga qo‘lidagi turli mol (tovar)larni pul hisobiga o‘tkazadi. Dehqonga pul kerak, masalan, unga o‘n botmon choyning keragi yo‘q. Bu choyni bozorga olib chiqa olmaydi va sudxo‘r yahudiyning o‘ziga qaytarib sotadi. Sudxo‘r esa uni o‘zi sotgan narxida olmaydi, balki yarim narxda oladi. Demak, 150 tanga olish uchun 300 tanga uning bo‘yniga tushadi, bu hali foyizga kirmagan haq. To‘lov muddatiga qarab unga foyiz belgilanadi, masalan, 200 tanga foyiz to‘lashi kerak. Dehqon kelasi yili hali olinmagan hosilidan 500 tanga qarzdor bo‘ladi, agar u 100-200 tanga daromad qilsa, bundan quruq qoladi-da, qarzning qolganiga yerini sotib beradi. Yerni sotib oluvchi boshqa puldor dehqon yo‘qligi uchun u yerni arzon-garovga amlokdorga sotadi va qarzning bir qismini to‘laydi. Yil o‘tgan sari dehqon oilasini boqish, yerdan daromad olish o‘rniga topganini soliqqa berib, arzimas yerini yo‘qota boradi. Nihoyat, yeridan ajralib, o‘zi chorakor (xizmatkor) bo‘ladi yoki boshqa shaharga ish izlab ketib qoladi. Bahorda esa yeriga suv olib kelish uchun ariqlarni qayta tozalashga majbur qilinadi, buni “hashar” deydilar. Dehqon hasharda 5-10 kun tekinga ishlab, ariqlarni tozalashi kerak. Tozalangan ariqdan ham sharqirab suv kelmaydi, balki avval amlokdorning yeriga beriladi, so‘ng navbati kelganda dehqon suvdan foydalanishi mumkin. Har yili suv janjali bilan butun yoz o‘tib ketadi. Avvalo, u suv olish uchun suv begi (mirob)ga murojaat qiladi. Suv begining ro‘yxatiga yozilib, undan suv olish ham pulsiz bitmaydi.

Mulki hur (ozod yerlar), ya’ni davlat tomonidan ro‘yxatga olinmagan va yer egalariga qarashli mulklar. Buxoro xoni shahar atrofidagi yerlarga egalik huquqini amlokdor, ya’ni mulk egalariga bergan. Vaqf mulkdorlar tomonidan masjid, madrasa yoki boshqa madaniy inshootlarga qarashli yerlar bo‘lib, bu yerlardan keladigan daromad, asosan, mazkur muas-sasalar uchun sarf etiladi. Mulki hirojiy esa (hiroj – soliq turi) soliqqa tortiladigan yerlardir.

Bundan tashqari, boshqa soliq turlari ham bor: masalan, zakot. Buxoro xonligida ikki xil zakot turi bor: birinchisi, mol zakoti. Shar’iy qonunlar bo‘yicha har bir musulmon yilda bir marta o‘z daromadi va mulki hisobidan zakot berishlari kerak. Savdogarlar esa har safargi daromadidan alohida zakot beradi. Fitratning yozishicha, “chunki savdogardir, boydir, ozg‘ina ko‘proq oqchasi ketsa ham zarar qilmaydir, u savdogar bu ortuq yerdagi zakotlarni mol ustiga qo‘yib sotadir. Demak, bundan ham qashshoqlar ham dehqonlar zarar toparlar” [Fitrat A. Tanlargan asarlar, 3-jild. B.209]. Ikkinchi zakot – “kachi” (echki so‘zining buzilgan, shevadagi shakli) zakoti, ya’ni chorva mollaridan olinadigan zakotdir. Aslida, shar’iy qonunlarda o‘z molining 1/40 miqdorida zakot to‘lanishi kerak, biroq amaldorlar turli bahonalar bilan buni

mavjud chorva mollarining 1/20 qismini zakot sifatida oladi. Bunig ustiga avvalgi yilgi eski hisobda dehqonning bir qo‘yi yoki chorvasi bo‘lsa, shu daftarga yozilib qo‘yiladi-da, har yili u chorva yo ochlikdan o‘lib qolsa, yo qarz uchun sotib yuborilsa ham bechora dehqon uning uchun zakot to‘laydi.

Fitrat maqolalarida mana shunday faktlar keltirib, tahlil qiladi. Buxoro xonligida XX asrning 10-yillaridagi qashshoqlar hayotini ochib ko‘rsatadi. Bu maqolalar garchi birgina Buxoro xonligi misolida ko‘rsatilsa ham Turkistondagi ahvol undan ham battar edi. Chunki Turkiston aholisi nafaqat o‘zlarining boy va amaldorlari, balki ikki tomonlama – chor Rossiyasi hamda mahalliy amaldorlar tomonidan ezilmoqda edi [Boltaboyev H., 1996:112].

“Hurriyat” gazetasida e’lon qilingan maqola va xabar, reportaj va hatto badiiy asarlarning aksariyatida mana shu mustamlakachilik sharoiti o‘z aksini topar edi. Siyosiy mavzudagi maqolalar, asosan, ikki yo‘nalishda bo‘lib, ulardan birinchisi mamlakatdagi mustamlakachilik tufayli vujudga kelgan hodisalar bo‘lsa, ikkinchisi, tashqi siyosat, to‘g‘rirog‘i, xalqaro ahvol to‘g‘risida ma’lumot beruvchi maqolalardir. Birinchi yo‘nalishdagi maqolalar sirasiga “Yangi hukumat” (1917-yil 18-noyabr), “Muxtoriyat” (1917-yil 5-dekabr”, “Turkiston muxtoriyati” (1917-yil 8-dekabr), “Turkistonda ruslar” (1918-yil 19-yanvar), “Ahvoli hozira” (1918-yil 16-aprel) kabi maqolalarni kiritish mumkin. Ular orasida mustamlakachilik siyosatini aniq-ravshan ko‘rsatuvchi maqola “Turkistonda ruslar” deb nomlanadi. Maqola shunday boshlanadi: “Islom madaniyati tarixining oltinli, yulduzli yaproqlaridan buyuk bir qismi, shubha yo‘qdirkim, turklar to‘g‘risida yozilg‘andir... ulum va funun Bag‘dod saltanatining egalari bo‘lgan abbosiylar tarafidan turgizildi va tarbiyot ko‘rdi” [Fitrat A., 2003:201]. Dastlab Yunoniston (Gretsiya)da boshlangan madaniyat keyinroq Rum (Turkiya)ga ko‘chdi, Vizantiya madaniyatiga nisbatan Bag‘dodda vujudga kelgan abbosiylar sulolasi davridagi ilm va fan yuqori darajaga ko‘tarildi. Bu xalifalikning tanazzuli sifatida to‘xtab qolgan madaniyatni turkistonlilar rivojlantirdilar: “Abbosiylar qo‘lidan chiqib, yana egasiz qola boshlag‘an madaniyatni turklar asradilar. “Bizning Turkistonimiz esa mana shu buyuk turk ulusining beshigi bo‘lmog‘i bilan iftixor qiladi”. Buning sabablarini ko‘rsatgandan keyin Fitrat e’tiborni Turkistonga ko‘chiradi: “Abbosiylardan so‘ng islom saltanatiga qorovulliq qilg‘an turk xoqonlarining oxiri va ulug‘laridan bo‘lg‘an Temur yanglig‘ turk qahramonini Turkiston yetishtirdi. Yana abbosiylardan keyin “madaniyati bashariya”ni boshlari uzra ko‘targan turk olimlarining kattakonlari bo‘lgan Abu Ali, Ulug‘bek, Javhariy va Forobiy kabi hikmat tiraklarini Turkiston chiqardi. Agar yunon olimlari Aflotun va Arastu davrida Afina, Rim saltanatida Rim, abbosiylar davrida Bag‘dod qancha taraqqiy qilgan bo‘lsa, Temur va Ulug‘beklar zamonida Samarqand shuncha taraqqiy qilg‘an edi”. Fitrat ushbu tarixiy lavhalarni berish orqali Turkiston o‘lkasi Rossiya bosqiniga qadar eng yirik musulmon madaniyatining markazlaridan biri bo‘lganini alohida ta’kidlaydi: “Mana shul chog‘larda edikim, Rusiya davlati bizning o‘lkalarimizni kelib bosdi. Ortuq biz Turkiston turklari Ovro‘pa madaniyati tashig‘uchi bo‘lg‘an rus millatig‘a yo‘liqg‘an bo‘ldik. Madaniy ruslar bilan qorishib, unlarning dalolati Ovro‘paning madaniy va ijtimoiy usullaridan ta’sir olmog‘imiz kerak edi”. Afsuski, o‘zlarini Yevropa madaniyatining yetkazuvchilari hisoblagan “rus boylari, imperatorligi va po‘plari” bu vazifani uddalash o‘rniga Turkiston xalqlarini asoratda saqlab, ularning molini va jonini “g‘asb” eta boshladilar. “Yurtimiz ellik yillik bir idorayi askariya ostida turdig‘i uchun biz Ovro‘paning madaniy millatlari bilan ko‘risholmadik, ularning ijtimoiy-iqtisodiy fikrlarindan istifoda qilolmadik. Bizning ko‘zlarimizni ochdurmaslik uchun... Turkitonda

maktab ochmoqlari man’ etildi. Bizning diniy va milliy hissiyotlarimizni o‘ldurmak tilagi bilan Ostroumov kabi mutaassib po‘plarning idorasinda gazet chiqarildi, maktab ochildi, lekin o‘z millatimiz va diyonatimizni onglatmoq uchun o‘z tarafimizdan ochilg‘an maktablar va gazetlar bog‘landi, shar’iy mahkamalarimizning huquq va salohiyatlaridan buyuk bir qismi g‘asb etildi” [Fitrat A., 2003:203]. Maqola muallifi rus hukumatining Turkistondagi siyosati va uning maqsadini ochiqlash orqali xalqqa bu hukumat yaxshilik keltirmasligini, uning mustamlakachilik siyosati ostida turkiston xalqi yana qullikda davom etishi mumkinligini anglatdi. Maqola so‘ngida Fitrat Turkison muxtoriyati mavzusiga qaytadi va shunday yozadi: “Ellik yildan beri shuncha zulm orasinda qolg‘an Turkiston bu kun o‘z muxtoriyatini shuncha adolat va sadoqat bilan e’lon qilibdir. Bilmadik, nechundirkim, hozirda ish boshinda adolatchi bolsheviklar muni qabul qilmay turarlar”.

Turkiston muxtoriyati garchi Qo‘qonda amalga oshirilgan bo‘lsa ham bu butun Turkiston, Buxoro va Xorazm xalqi uchun istibdoddan ozod bo‘lishning birdan bir yo‘li sifatida qabul qilingan: “Turkiston turkining qonini qaynatg‘uchi, imonini yuksaltguchi bir quvvat bor esa, yolg‘uz shu so‘zlarda bordur: Turkiston muxtoriyati. Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo‘limiz bog‘landi, tilimiz kesildi, og‘zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yemiruldi, nomusimiz g‘asb qilindi, huquqimizg‘a tajovuzlar bo‘ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to‘zimli turdik, sabr etduk” [Fitrat A., 2003:198].

Muxtoriyatchilikdan boshqa yo‘l bilan mamlakat mustaqilligiga erishib bo‘lmasligini yaxshi tushungan Fitrat muxtoriyatni “qorong‘ulikda porlagan bir yulduz”, “milliy laylatul-qadrimiz” deb atadi. Uni mustahkamlash uchun, muxtoriyatni saqlab qolish uchun barchani shu ishga jalb etilishi lozimligini tushuntirdi: “Lekin shunisi borkim, bir millatning muxtoriyati yolg‘iz bir s’ezdning e’loni bilan tamom bo‘lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdir. S’ezd o‘z ishini qildi. Qolg‘anlari butun millatning vazifasidir. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdir. Bularni millat hozir qilsin”. Fitrat oldindan muxtoriyat agar mustahkamlanmasa, uni saqlab qolish qiyin ekanligini aytgan edi [Agzamkhodjaev S. 2002:69]. Biroq 1918-yilning bahorida uni saqlab qolish uchun harbiy quvvat, iqtisodiy yechim yo‘q edi. Shuning uchun ham Turkiston muxtoriyati rus hukumati tomonidan qonga botirildi, uni butunlay yo‘q qilish orqali Turkiston aholisini asoratda saqlab qolishga erishdi.

“Hurriyat” sahifalarida e’lon qilingan siyosiy maqolalar orqali tashqi dunyodan xabardor qilish maqsad qilib qo‘yilgan edi. Buning uchun Fitrat o‘z davrida chop qilingan tatar va boshqird tillaridagi gazetalardan, Turkiya va Ozarboyjon matbuotidagi xabarlardan foydalan-gani holda dunyodagi siyosiy ahvoldan o‘z yurtdoshlarini boxabar qilib bordi. Bu jihatdan “Siyosiy hollar” (1917-yil 7-noyabr), “Yashirin muohidalar” (1917-yil 28-noyabr), “Angliz o‘yunlari” (1918-yil 5-fevral), “Angliz va Turkiston” (1918-yil 29-mart), “Ahvoli hozira” (1918-yil 16-aprel) maqolalari xarakterlidir.

“Siyosiy hollar” maqolasida Rossiya va uning XX asr boshlaridagi tashqi siyosati, Birinchi jahon urushidagi ishtiroki va boshqa Yevropa mamlakatlari bilan munosabati haqida so‘z yuritadi. Rossiyada bolsheviklarning hukumat tepasiga kelishini shunday tasvirlaydi: “Buning natijasida Rusiyada yangi bir balo bosh ko‘tardi. Bolshevik balosi! Bolsheviklar ikkinchi yo‘la qo‘zg‘aldilar. Bu qo‘zg‘alishlari birinchisi kabi bo‘lmadi. Bu daf’a buyuk ish ko‘rdilar. Petrog‘radni olib, Kerenskiyni Rusiyaning sodiq bolalarini oxtarib topib, tashlab keturmak uchun maydonlarig‘acha ketarg‘a majbur etdilar. So‘ng xabarlarga ko‘ra, Kerenskiy

tevarakdan to‘plab keturdigi qo‘shun bilan bolsheviklarni yengmish va Petrog‘radni ularning qo‘lindan yangidan olmishdir”. Ko‘rinadiki, Fitrat Rossiyada 1917-yilda sodir bo‘lgan ikki inqilob va bolsheviklarning hukumat tepasiga kelishi haqida so‘z yuritgan, lekin turkistonliklar qaysi bir inqilobni qo‘llashi kerak: fevral oyidagi inqilob tufayli hukumatga kelgan Kerenskiy boshliq muvaqqat rahbariyatni yoki bolsheviklar tomonidan idora qilinayotgan harbiy kuchlarnimi? Bu savolga javob berish uchun Fitrat mamlakatdagi holatni tahlil qilib, har ikki yo‘l ham turkistonliklar uchun xatarlidir, chunki na bolsheviklar, na menshiviklar Turkiston xalqiga yaxshilik keltirmasligini tushuntirib beradi: “Biz turkistoniylar uchun har holda kerenskiychilar bilan bolsheviklar orasindag‘i kurashning bitib ketmadigini ko‘zda tutib, o‘z yo‘llarimizni shunga ko‘ra tayin etmak kerakdir. Bilamizki, hozirda kurashib turgan bu oygi firqaning har biri hurriyatchidir. Ikkinchisining ham bizga zararli tushunchalari oxirida yo‘qdir... mana hozirda turkistoniylar uchun xatarsiz yo‘l shu yo‘ldir”. Maqoladan xulosa shuki, turkistonliklar uchun “xatarsiz yo‘l” hech qaysi yo‘riqqa qo‘shilmaslikdir. Chunki ulardan biri ikkinchisini yengib ish boshlasa ham o‘sha g‘olib partiya uchun Turkiston o‘lkasi tekin ishlab beradigan yurt bo‘lib qolishi mumkin. Agar turkistonliklar bir guruhga qo‘shilib, mag‘lub bo‘lsalar, Turkiston yurti ham o‘sha guruh bilan birga tamom bo‘ladi. Shuning uchun Turkiston xalqi o‘z erki va mustaqilligini o‘zi himoya qilishi zarurdir.

“Xalqaro siyosat masalalariga” bag‘ishlangan ikkinchi maqola “Angliz va Turkiston” deb nomlanadi. Maqolada matbuotda noto‘g‘ri xabar berilgan “Turkistonda angliz mudofaasini saqlamoq uchun Chin qo‘shini kelmoqchi emish” degan xabarga munosabat bildirilgan. Inglizlarning Turkistonga munosabati azaldan ma’lum, chunki ular Afg‘oniston va Xitoy mamlakatlaridan nimani istasalar, Turkistondan ham xuddi shuni talab qiladi. Bu siyosiy va iqtisodiy qaramlikdir. Buni bila turib Britaniya yo‘lini tutish turkistonlilar siyosatiga to‘g‘ri kelmaydi. Inglizlar bir vaqt Hindistonni qanday bosib olgan bo‘lsalar, xuddi shunday yo‘l bilan Turkiston sari qadam tashlamoqdalar. Turkiston yeri 50 yil davomida (1918-yilda) Rossiyaning mustamlakasi bo‘lgani bois bu ishga Rossiya hukumati qarshi chiqishi tabiiy. Biroq Turkistonning Rossiya yo‘lidan borishi ham, yuqorida qayd etilganidek, xatarlidir. Shunday ekan, Turkiston xalqi o‘zining mustaqil yo‘lini belgilab olishi kerak: “Shul suratda Turkistonning tole’i nimadir? Uni turkistonlilarning o‘zlari tayin qilarlar, ammo ittifoq va ittihod qilib butun fikrlarini bir nuqtada to‘plag‘anidan keyin!..”

Siyosiy mavzudagi maqolalarda mamlakat tashqarisidagi ahvol bilan tanishtirish bilan-gina cheklanmasdan Turkiston davlatining dunyo siyosatidagi o‘rni qanday bo‘ladi, nima qilsa, Turkiston xalqi mustamlaka zulmidan ozod bo‘ladi, tarzida masalalar qo‘yiladi. Uning yechimida esa dono siyosatchi sifatida xalimiz uchun “xatarsiz” yo‘lni topib, Turkiston tole’i – kelajagi uchun kurashish lozimligini uqtiradi.

Xulosa.

O‘zbek milliy matbuoti XX asrning boshlarida shakllanish davriga kirgan bo‘lsa-da, nisbatan qisqa vaqt ichida u jadid matbuoti nomini olib, Markaziy Osiyo xalqlarining ovoziga aylandi. “Taraqqiy” (Ismoil Obidiy muharrirligida, 1906), “Xurshid” (Munavvar qori muharrirligida, 1906), “Shuhrat” (Abdulla Avloniy muharrirligida, 1907), “Sadoyi Turkiston” (U.Asadullaxo‘jaev muharrirligida, 1914), “Sadoyi Farg‘ona” (muharriri Obidjon Mahmudov, 1914) kabi jadid matbuoti singari “Hurriyat” gazetasi ham millatga imkon qadar to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatib, davr haqiqatini anglatishga yordam berdi. Millatning siyosiy va huquqiy jihatdan

uyg‘onishiga sabab bo‘lgan omillardan biri ushbu nashr ishiga Fitrat domlaning jalb qilinganligidir. Fitrat muharrirlik qilgan 50 dan ortiq son ilk muharrirlar davrida chop etilgan gazeta sonlaridan jiddiy farq qiladi. Fitrat gazetada 40 dan ortiq publitsistik asarlari bilan qatnashdi. Bu bilan kifoyalanmay, mazkur gazetaga zamonaning yetuk publitsistlari M.Behbudiy, Hoji Mu’in, G‘ozi Yunus va Cho‘lpon kabilarni muallif sifatida jalb qilib, gazetaning salmog‘ini oshirdi. Bu maslakdoshlarning asarlarida zamonining eng dolzarb masalalari mamlakatni mustamlaka asoratidan qutqarish, millatning siyosiy va iqtisodiy, ma’naviy va madaniy mustaqillini ta’minlash yo‘lida kurashga chaqirish, mamlakatni ozod va obod ko‘rish istagi aks etgan edi.

Fitrat muharrir sifatida o‘zining Istanbuldagi faoliyatida (1909-1913) turk nashrlarida e’lon qilgan “Siroti mustaqiym” va “Sabiu-l-rishod”da maqolalar bilan faol qatnashib, orttirgan ilmiy-adabiy tajribasi asosida ish yuritdi. Natijada ushbu gazeta 1917-yilda chop etilgan gazeta va jurnallar orasida o‘zining hayotga yaqinligi, xalqaro masalalarga keng o‘rin berilgani va davrining o‘tkir publisistlaridan muallif sifatida foydalanishi tufayli namunaviy nashrlardan biriga aylandi. Lekin bu holat o‘z davrida yetarli baholanmay, gazeta 1918-yilning 30-aprelidan yopib qo‘yildi.

Adabiyotlar

1. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi. – Toshkent, 2000. – 220 b.
2. Agzamkhodjaev. Struggle for Autonomous Turkistan / Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924. – 2002. – S. 67-77.
3. Alimov B. O‘zbek jurnalistikasi 150 yillik tarixga nazar / https://www.uzanalytics.com/tarix/4042/ 2019, 12-fevral.
4. Avloniy A. Burung‘i o‘zbek vaqtli matbuotining tarixi // Turkiston. – 1924. – 24 iyun.
5. Boltaboev H. Fitrat va Buxoro inqilobi / Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924. – S. 109-129.
6. Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. 286 b.
7. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat / Jadidlar. – Toshkent, 2022. – 78 b.
8. Do‘stqoraev B. O‘zbek jurnalistikasi tarixi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009. – 380 b.
9. Fitrat A. Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususinda qilg‘an munozarasi / Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1–jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – B. 46–98.
10. Fitrat A. Tanlargan asarlar. 1-jild: She’rlar, nasriy asarlar. Dramalar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. 1-jild. – 256 b.
11. Fitrat A. Tanlargan asarlar. 3-jild: Dramalar, publitsistik maqolalar. – Toshkent: ma’naviyat, 2003. – B. 193-213.
12. Karimov N. Adabiyot va tarixiy jarayon. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2016. – 414 b.
13. Kocaoğlu T. Türkistanlı Bilgin Abdurauf Fıtrat’ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri. TDAY-Belleten. – Ankara, 1982. – S. 102–112.
14. Komatsu H. XX Yüzyıl başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim hareketleri. – Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1993. – S. 80.
15. Milliy matbuot fihristi. Tuzuvchi F.Nuriddinova. – Toshkent: MUMTOZ SOZ, 2020. – 698 b.

16. Qosimov B. Abdurauf Fitrat / Tanlangan asarlar. 2-jild: Milliy uyg‘onish davri adabiyoti. – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 505-539.
17. Saidov H. Jadidchilik – yangicha harakat. https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/alim-sajjid-zhadidchilik-yangicha-ar/ 11.06.2013
18. Ziyo Said. O‘zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar / Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1974. – B. 13-119.

JADIDCHILIK DAVRIDAGI “USULI JADID” TA’LIM TIZIMI VA ABDURAUF FITRAT PEDAGOGIK MEROSINING BUGUNGI RAQAMLI TA’LIMDAGI DOLZARBLIGI

Urunov Shoxijahon Jamshidovich
Buxoro davlat universiteti Tarix mutaxassisligi
1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlaridagi jadidchilik harakatida shakllangan “usuli jadid” ta’lim tizimi va Abdurauf Fitratning pedagogik merosi o‘rganilgan. Tadqiqot Fitratning “Munozara”, “Rahbari najot” va “Ona tili” kabi asarlariga asoslanib, usuli jadid tamoyillarini (fonetik o‘qitish, guruhli va amaliy mashg‘ulotlar, ona tili ustuvorligi, mustaqil fikrlash va axloqiy tarbiya) zamonaviy O‘zbekiston oliy ta’lim tizimidagi raqamli innovatsion texnologiyalar — blended learning, sun’iy intellekt asosidagi shaxsiy o‘quv yo‘llari, MOOC platformalari va raqamli LMS tizimlari bilan qiyosiy tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: *usuli jadid, Abdurauf Fitrat, jadidchilik, raqamli ta’lim, blended learning, sun’iy intellekt, MOOC, innovatsion ta’lim texnologiyalari, milliy ta’lim strategiyasi.*

Аннотация. В статье исследуется система “усули джадид”, сформированная в период джадидизма начала XX века, и педагогическое наследие Абдурауфа Фитрата. На основе произведений Фитрата “Мунозара” (“Спор”, 1911), “Рахбари наджот” (“Путь к спасению”, 1916) и “Она тили” (“Родной язык”, 1918) принципы усули джадид (фонетический метод обучения, групповые и практические занятия, приоритет родного языка, самостоятельное мышление и нравственное воспитание) сравнительно анализируются с современными цифровыми инновационными технологиями высшего образования Узбекистана – смешанным обучением (blended learning), персонализированными образовательными траекториями на основе искусственного интеллекта, платформами MOOC и цифровыми LMS-системами.

Ключевые слова: *усули джадид, Абдурауф Фитрат, джадидизм, цифровое образование, смешанное обучение, искусственный интеллект, MOOC, инновационные образовательные технологии, национальная стратегия образования.*

Abstract. This article examines the “usuli jadid” (new method) education system formed during the Jadid movement in the early 20th century and the pedagogical heritage of Abdurauf Fitrat. Drawing on Fitrat’s major works such as “Munozara” (“The Debate”, 1911), “Rahbari najot” (“The Guide to Salvation”, 1916), and Ona tili (“Mother Tongue”, 1918), the study

comparatively analyzes the principles of usuli jadid – phonetic teaching, group and practical training, priority of the native language, independent thinking, and moral education – with modern digital innovative technologies in Uzbekistan's higher education system, including blended learning, artificial intelligence-based personalized learning paths, MOOC platforms, and digital LMS systems.

Key words: *usuli jadid, Abdurauf Fitrat, Jadidism, digital education, blended learning, artificial intelligence, MOOC, innovative educational technologies, national education strategy.*

Kirish. Jadidchilik harakati XX asr boshlarida Turkiston va Buxoro amirligida ma'rifatparvarlik hamda milliy uyg'onishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'ldi. Bu harakat nafaqat siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlarni, balki ta'lim sohasidagi islohotlarni ham ilgari surdi. Jadidchilikning ta'limdagi muhim yutug'i "usuli jadid" (yangi usul) tizimi edi. Eski madrasa ta'limining yakka o'qitish, lafziy (harfma-harf yodlash) va faqat diniy fanlarni o'qitish kabi cheklangan usullaridan farqli o'laroq, usuli jadid zamonaviy fanlar (geografiya, hisob, tabiatshunoslik), ona tili, amaliy ko'nikmalar, guruhli o'qitish va darsliklarni joriy etishga asoslangan edi. Bu tizim o'quvchini passiv yodlovchi emas, balki mustaqil fikrlovchi, tanqidiy tahlil qiluvchi va jamiyat uchun foydali shaxs sifatida shakllantirishni maqsad qilgan.

Abdurauf Fitrat usuli jadid tizimining nafaqat nazariyotchisi, balki amaliy islohotchisi sifatida muhim rol o'ynadi. U 1909–1913- yillarda Istanbulda tahsil olib, zamonaviy pedagogika tajribasini o'rgangan va uni Buxoroga olib kelgan. 1911-yilda yozilgan "Munozara" asarida Fitrat eski madrasa tizimini keskin tanqid qilib, Buxoro mudarrisi va hindistonlik farangi o'rtasidagi munozara shaklida yangi usulning afzalliklarini ochib bergan: fonetik (savtiya) o'qitish, guruhli mashg'ulotlar, amaliy ko'nikmalar va ona tilida ta'lim berish. 1921–1923-yillarda Buxoro Xalq Jumhuriyati Maorif noziri lavozimida ishlagan davrida Fitrat yangi usul maktablarini keng joriy etgan, musiqa va qishloq xo'jaligi o'quv yurtlarini tashkil qilgan, darsliklar yaratgan va yuzlab talabalarni Turkiya, Germaniya va Rossiyaga o'qishga yuborgan. Uning "Ona tili" darsligi (1918, Shokirjon Rahimiy va Qayum Ramazon bilan hamkorlikda) o'zbek tilini davlat tili sifatida mustahkamlashga xizmat qilgan bo'lib, usuli jadidning yorqin amaliy namunasi hisoblanadi. Shuningdek, "Rahbari najot" (1916) va "Oila" asarlarida Fitrat ta'lim-tarbiyani falsafiy jihatdan asoslab, fanlarni "fikr tarbiyasi", "badan tarbiyasi" va "axloq tarbiyasi"ga bo'lgan holda, ma'rifat orqali milliy taraqqiyot g'oyasini ilgari surgan.

Bugungi O'zbekiston oliy ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni jadidchilik davridagi islohotlar ruhida davom etmoqda. Sun'iy intellekt (AI) asosidagi shaxsiy o'quv dasturlari, blended learning (aralash ta'lim) modeli, ochiq onlayn kurslar (MOOC), virtual laboratoriyalar va raqamli platformalar (Moodle, ustoz.ai, ibrat academy) faol joriy etilmoqda. Prezident Sh.M. Mirziyoyev rahbarligidagi 2022–2026- yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ta'limni raqamlashtirish va innovatsiyalarni keng qo'llash ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Xususan, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmonida ta'lim sifatini oshirish, talabalarning individual rivojlanishini ta'minlash va xalqaro tajribani joriy etish vazifalari qo'yilgan.

Ushbu maqola jadidchilik davridagi usuli jadid tizimini, xususan, Abdurauf Fitratning pedagogik g'oyalarini zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalari bilan qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, jadid ma'rifatchilarining "ma'rifat

orqali ozodlik va taraqqiyot” tamoyillari bugungi ta’lim islohotlarida ilhom manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu maqola orqali usuli jadid g‘oyalarining zamonaviy raqamli ta’limning g‘oyaviy va metodik asosi sifatidagi dolzarbligi ilmiy jihatdan asoslanadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot tarixiy-tadqiqiy, qiyosiy va tizimli tahlil usullariga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – XX asr boshlaridagi jadidchilik davrida shakllangan “usuli jadid” ta’lim tizimini, xususan, Abdurauf Fitratning pedagogik g‘oyalarini zamonaviy O‘zbekiston oliy ta’limidagi innovatsion texnologiyalar (blended learning, sun’iy intellekt asosidagi shaxsiy o‘quv dasturlari, MOOC, ibrat academy, ustoz.ai va LMS platformalari) bilan qiyosiy jihatdan o‘rganishdan iborat.

Tarixiy-tadqiqiy usul orqali Fitratning hayoti va ijodiy merosi tahlil qilindi. Asosiy manbalar sifatida H. Boltaboyevning “Abdurauf Fitrat” risolasidagi faktlar (2022), Fitratning o‘z asarlari – “Munozara” (1911), “Hind sayyohi bayonoti”, “Rahbari najot” (1916), “Oila” va “Ona tili” darsligi (1918) qo‘llanilgan. Bu asarlarda eski madrasa ta’limining tanqidi, fonetik usul, guruhli o‘qitish, ona tili ustuvorligi va talabalarni mustaqil fikrlashga undash tamoyillari batafsil yoritilgan.

Qiyosiy usul tadqiqotning markaziy metodini tashkil etadi. Ushbu usul yordamida usuli jadidning asosiy tamoyillari (amaliy ko‘nikmalar, faol fikrlash, xalqaro tajriba va axloqiy tarbiya) zamonaviy LMS tizimlari, blended learning modeli, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘quv yo‘llari va MOOC platformalari bilan solishtirildi.

Tizimli tahlil usuli esa usuli jadid tizimini yaxlit pedagogik model sifatida ko‘rib chiqishga imkon berdi. Bu usul orqali Fitratning “Munozara”dagi tanqidiy yondashuvi, “Rahbari najot”dagi fanlarni “fikr tarbiyasi”, “badan tarbiyasi” va “axloq tarbiyasi”ga bo‘lishi hamda “Ona tili” darsligidagi amaliy yondashuv zamonaviy raqamli ta’limning g‘oyaviy va metodik asoslari bilan bog‘landi.

Tadqiqot empirik va analitik jihatlarni birlashtiradi. Empirik qismda Fitrat asarlari va Fitratga oid zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilindi. Analitik qismda esa g‘oyaviy sintez amalga oshirilib, jadid pedagogikasining “ma’rifat orqali ozodlik va taraqqiyot” falsafasi bugungi innovatsion ta’lim strategiyasi bilan uyg‘unligi ochib berildi.

Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” va Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining rasmiy hujjatlari (raqamli transformatsiya bo‘yicha hisobotlar) qo‘llanilgan.

Natijalar. Usuli jadid tizimi jadidchilik harakatining ta’lim sohasidagi eng muhim yutug‘i bo‘lib, eski madrasa ta’limining yakka o‘qitish, lafziy yodlash va faqat diniy fanlarga cheklanish usullaridan tubdan farq qilgan. Ushbu tizim quyidagi asosiy tamoyillarga asoslangan edi: guruhli va amaliy o‘qitish (yakka o‘qitish o‘rniga), ona tili va zamonaviy fanlarning ustuvorligi, darsliklar yaratish va maktablar ochish, talabalarni faol fikrlashga va mustaqil bilim olishga undash.

Abdurauf Fitrat usuli jadid tizimining yetakchilaridan edi. U 1911-yilda “Munozara” asarida eski madrasa tizimini keskin tanqid qilib, Buxoro mudarrisi va hindistonlik farangi o‘rtasidagi munozara shaklida yangi usulning afzalliklarini ochib bergan. Fitrat fonetik (savtiya) usul orqali tez savodxonlikka erishish, guruhli o‘qitish, amaliy mashg‘ulotlar va zamonaviy fanlarni (geografiya, hisob, tabiatshunoslik) joriy etishni taklif qilgan. U Istanbul tajribasidan foydalanib, Buxoroda usuli jadid maktablarini ochishda faol ishtirok etgan.

1921-yilda Buxoro Xalq Jumhuriyati Maorif noziri lavozimida ishlagan paytida Fitrat yangi usul maktablarini keng joriy etgan, musiqa va qishloq xo‘jaligi o‘quv yurtlarini tashkil qilgan hamda yuzlab talabalarni Turkiya, Germaniya va Rossiyaga o‘qishga yuborgan. Bu harakatlar usuli jadid tamoyillarini davlat siyosati darajasiga ko‘targan. Fitratning “Ona tili” darsligi (1918-yil, Shokirjon Rahimiy va Qayum Ramazon bilan hamkorlikda yaratilgan) o‘zbek tilini ta’limning asosiga qo‘ygan va usuli jadid tizimining yorqin amaliy namunasi bo‘lgan. Ushbu darslik ona tilida grammatika, tinish belgilari va zamonaviy bilimlarni o‘rgatish orqali talabalarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilgan.

Bundan tashqari, Fitrat “Rahbari najot” (1916) asarida ta’lim-tarbiyani falsafiy jihatdan asoslab, fanlarni “fikr tarbiyasi”, “badan tarbiyasi” va “axloq tarbiyasi”ga bo‘lgan. U talabani passiv yodlovchi emas, balki tanqidiy fikrlovchi, amaliy ko‘nikmali va axloqiy barkamol shaxs sifatida shakllantirishni maqsad qilgan. Bu g‘oyalar usuli jadid tizimining mazmunini ochib beradi.

Zamonaviy O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni faol davom etmoqda. Joriy etilayotgan innovatsion texnologiyalar quyidagilardan iborat: raqamli platformalar (Moodle, zoom, ustoz.ai), blended learning (aralash ta’lim) modeli, sun’iy intellekt asosidagi shaxsiy o‘quv yo‘llari va adaptiv test tizimlari, MOOC (Massive Open Online Courses) platformalari, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar.

Prezident Sh.M. Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmonida ta’limni raqamlashtirish va innovatsiyalarni keng joriy etish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. 2025-yil holatiga ko‘ra, ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida Moodle tizimi faol ishlatilmoqda, raqamli kontent va adaptiv platformalar orqali talabalarning individual o‘quv trayektoriyalari shakllantirilmoqda. Coursera for Campus kabi xalqaro platformalar bilan hamkorlikda ko‘plab kurslar milliy tilga tarjima qilinmoqda va virtual laboratoriyalar joriy etilmoqda.

Natijada, usuli jadid tamoyillari (amaliy ko‘nikmalar, ona tili ustuvorligi, faol fikrlash va xalqaro tajriba) zamonaviy innovatsion texnologiyalarda yangicha shaklda namoyon bo‘lmoqda. Jadidlarning “ma’rifat orqali ozodlik va taraqqiyot” g‘oyasi bugungi ta’lim islohotlarining g‘oyaviy asoslaridan biri sifatida dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Muhokama. Abdurauf Fitratning usuli jadid pedagogik g‘oyalari va zamonaviy innovatsion ta’lim texnologiyalari o‘rtasidagi qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ikki davr o‘rtasida nafaqat texnologik farq, balki chuqur g‘oyaviy va metodik o‘xshashliklar mavjud. Fitratning ta’lim haqidagi qarashlari bugungi raqamli transformatsiya jarayonida ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Birinchi navbatda, shaxsiy yondashuv va individual qobiliyatga asoslangan ta’lim tamoyili ikkala tizimda ham markaziy o‘rin tutadi. Fitrat “Munozara” asarida eski usulning yakka o‘qitish va bir xil yondashuvini tanqid qilib, o‘quvchining qobiliyati va qiziqishiga qarab ta’lim berish zarurligini ta’kidlagan. U fonetik (savtiya) usul orqali har bir o‘quvchining tez savodxon bo‘lishini va mustaqil fikrlash ko‘nikmasini rivojlantirishni ilgari surgan. Bugungi kunda esa sun’iy intellekt (AI) asosidagi adaptiv o‘quv yo‘llari va shaxsiy trayektoriyalar aynan shu g‘oyani raqamli shaklda amalga oshirmoqda. AI tizimlari talabaning bilim darajasini real vaqtda tahlil qilib, qiyin mavzularni takrorlash yoki qo‘shimcha materiallar taklif etish imkonini beradi. Bu Fitratning “fikr tarbiyasi” tamoyiliga to‘g‘ri keladi va talabani passiv yodlovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Ikkinchidan, amaliy ko‘nikmalar va faol fikrlash tamoyili usuli jadidning asosiy ustunligi bo‘lgan. Fitrat “Munozara”da guruhli o‘qitish, amaliy mashg‘ulotlar va tanqidiy munozarani eski usulning lafziy yodlashidan ustun qo‘ygan. U talabalarni faqat tinglovchi emas, balki mustaqil tahlil qiluvchi shaxs sifatida tarbiyalashni maqsad qilgan. Zamonaviy ta’limda bu tamoyil blended learning (aralash ta’lim) modeli, virtual laboratoriyalar va muammoli o‘qitish orqali rivojlantirilmoqda. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida Moodle kabi platformalar orqali interaktiv topshiriqlar va simulyatsiyalar joriy etilgan bo‘lib, talabalar real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Natijada, Fitrat ilgari surgan “faol fikrlash” g‘oyasi bugungi interaktiv metodlarda yangicha shakl olmoqda.

Uchinchidan, ona tili va zamonaviy fanlar ustuvorligi Fitrat pedagogikasining muhim jihati hisoblanadi. U 1918-yilda Shokirjon Rahimiy va Qayum Ramazon bilan hamkorlikda yaratgan “Ona tili” darsligi orqali o‘zbek tilini ta’limning asosiga qo‘ygan va geografiya, hisob, tabiatshunoslik kabi zamonaviy fanlarni majburiy qilgan. Bu darslik usuli jadid tizimining amaliy namunasi bo‘lib, ona tilida yuqori sifatli ta’lim berishni ta’minlagan. Bugungi innovatsion texnologiyalarda raqamli darsliklar, milliy kontent va AI asosidagi tarjima vositalari aynan shu tamoyilni davom ettirmoqda. Xususan, Ibrat Academy platformasi bu borada alohida o‘rin tutadi – unda turli xil tillarni AI yordamida o‘rganish imkoniyati mavjud bo‘libgina qolmay, o‘zbek tili savodxonligi kurslari ham o‘zbek tilida, ham ingliz tilida taqdim etilgan. Bu esa turli millat vakillarining o‘zbek tilini o‘rganishiga keng yo‘l ochmoqda. Masalan, O‘zbekistonda tahsil olayotgan hindistonlik talabalar hozirgi kunda Ibrat Academy orqali o‘zbek tilini muvaffaqiyatli o‘rganib bormoqda.

To‘rtinchidan, xalqaro tajriba va ochiqlik tamoyili Fitrat faoliyatida yorqin namoyon bo‘lgan. U Istanbul tajribasidan foydalanib, Buxoroda usuli jadid maktablarini ochgan va 1921–1923-yillarda Maorif noziri sifatida talabalarni Turkiya, Germaniya va Rossiyaga o‘qishga yuborgan. Bu harakat ta’limni global darajaga chiqarishga xizmat qilgan. Zamonaviy O‘zbekistonda esa Erasmus+, DAAD grantlari, Turkiya Burslari va xalqaro virtual almashinuvlar shu yo‘nalishni rivojlantirmoqda. Prezident Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmonida ta’limni raqamlashtirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan bo‘lib, bu jadidalrning “ma’rifat orqali taraqqiyot” g‘oyasiga to‘liq mos keladi.

Beshinchidan, axloqiy va ma’naviy tarbiya Fitratning eng chuqur g‘oyalaridan biridir. “Rahbari najot” asarida u din va ma’rifatni uyg‘unlashtirib, “axloq tarbiyasi”, “fikr tarbiyasi” va “badan tarbiyasi”ni ta’kidlagan. “Oila” risolasida esa oilani tarbiyaning asosiy markazi deb bilgan va farzand tarbiyasida hurmat, mas’uliyat va axloqiy qadriyatlarni birinchi o‘ringa qo‘ygan. Bugungi innovatsion ta’limda bu tamoyil shaxsiy rivojlanish modullari, axloqiy ta’lim kurslari va AI yordamida individual maslahat tizimlarida o‘z aksini topmoqda. Ayniqsa, bu g‘oya bugungi kunda yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda — zamonaviylashtirish jarayonida o‘sib kelayotgan yoshlar orasida ota-onaga hurmat, mas’uliyat va milliy qadriyatlarga sadoqat hissi ba’zan susayib borayotganligi kuzatilmoqda. Bunday sharoitda Fitratning axloqiy tarbiya g‘oyalari nafaqat tarixiy meros, balki bugungi ta’lim tizimining eng zarur yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Farqlar, asosan, texnologik bazada yotadi: jadidchilik davrida analog vositalar (darslik, munozara, amaliy mashg‘ulot) ustun bo‘lgan bo‘lsa, bugungi ta’lim AI va raqamli platformalarga asoslangan. Biroq g‘oyaviy asos bir xil — talabani mustaqil, tanqidiy fikrlovchi, amaliy ko‘nikmali va axloqiy jihatdan barkamol shaxs sifatida shakllantirish.

Quyidagi jadval qiyosni yanada aniqroq ko‘rsatadi:

1-jadval: Usuli jadid tamoyillari va zamonaviy innovatsion ta’lim texnologiyalarining qiyosiy tahlili

№	**Usuli jadid tamoyillari (XX asr boshlari)**	**Zamonaviy innovatsion texnologiyalar (2022–2026)**
1	Guruhli va amaliy o‘qitish	Blended learning va virtual laboratoriyalar
2	Ona tili va zamonaviy fanlar ustuvorligi	Raqamli darsliklar va AI asosidagi shaxsiy yo‘l (ustoz.ai va ibrat academy platformalari)
3	Xalqaro tajriba almashinuvi	Erasmus+, DAAD, Turkiya va Koreya grantlari
4	Talabani faol fikrlashga undash	Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv testlar, shaxsiy rivojlanish kurslari

Abdurauf Fitratning pedagogik merosi zamonaviy innovatsion ta’lim texnologiyalarining g‘oyaviy asosi sifatida qaralishi mumkin. Uning tamoyillarini raqamli platformalarga integratsiya qilish ta’lim sifatini oshirish va milliy ta’lim strategiyasini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Jadidchilik davrida shakllangan “usuli jadid” ta’lim tizimi zamonaviy innovatsion ta’lim texnologiyalarining muhim g‘oyaviy va metodik poydevori sifatida e’tirof etiladi. Ushbu tizim o‘z davrida ta’lim jarayonini tubdan yangilash, o‘quvchini faqat yodlovchi va passiv tinglovchi emas, balki mustaqil fikrlovchi, tanqidiy tahlil qiluvchi, amaliy ko‘nikmali va faol ishtirokchi shaxs sifatida shakllantirishga qaratilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etgan. Abdurauf Fitratning “Munozara”, “Rahbari najot” va “Ona tili” asarlarida ilgari surgan g‘oyalari aynan shu tamoyillarning nazariy asosini tashkil etadi.

Abdurauf Fitrat hamda boshqa jadid ma’rifatchilarining pedagogik merosi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan bo‘lib, O‘zbekiston oliy ta’lim tizimidagi islohotlarda samarali qo‘llanilmoqda. Xususan, ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, muammoli o‘qitish, talabaning mustaqil izlanishi va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlar aynan jadidlar ilgari surgan ilg‘or g‘oyalar bilan uyg‘unlashadi. Fitratning “fikr tarbiyasi” va “axloq tarbiyasi” tamoyillari bugungi blended learning va sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘quv yo‘llarida yangicha ifodasini topmoqda. Talabani faol ishtirokchiga aylantirish g‘oyasi esa virtual laboratoriyalar, platformalar va interaktiv topshiriqlar orqali amalga oshirilmoqda.

Shuningdek, zamonaviy raqamli ta’lim texnologiyalarini rivojlantirish jarayonida “usuli jadid” tamoyillaridan foydalanish katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Fitratning ona tili ustuvorligi, xalqaro tajriba va amaliy ko‘nikmalarga qaratilgan yondashuvi bugungi platformalarda milliy kontent yaratish va talabalarning individual trayektoriyalarini shakllantirishda

muhim manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bu esa ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini individuallashtirish, talabalarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda global ta’lim tizimiga integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi.

Kelgusida usuli jadid tamoyillarini raqamli platformalarga chuqurroq integratsiya qilish, xususan, sun’iy intellekt asosida milliy kontentni yaratish hamda virtual muhitda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish ta’lim sifatini yanada oshirish va milliy ta’lim strategiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu borada allaqachon dastlabki qadamlar qo‘yilgan. Jumladan, Islom sivilizatsiyalari markazi sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida jadid ma’rifatparvarlari va ajdodlarimiz siymolarini video formatda jonlantirdi. Mazkur tashabbus o‘zining innovatsion yondashuvi bilan alohida e’tiborga sazovor bo‘ldi. Endilikda tarix sahifalarida qolgan buyuk siymolar raqamli shaklda yoshlar oldida gavdalanib, o‘z g‘oyalarini yangi avlodga bevosita yetkazmoqda. Bunday loyihalar nafaqat tarixiy bilimlarni boyitadi, balki yoshlarimizda ajdodlarga sadoqat, Vatanga muhabbat va milliy g‘ururni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu markaz to‘rt tarixiy davrni qamrab oluvchi muzey, noyob Qur’on zali va boy kutubxonani o‘z ichiga olgan yirik ma’rifiy majmua hisoblanadi. Markazning Shon-sharaf zalida jadidlarga bag‘ishlangan mozaika ravoq joylashgan bo‘lib, unda Fitrat va uning safdoshlari “Ma’rifat”, “Ta’lim”, “Islohot”, “Taraqqiyot” g‘oyalari ostida tasvirlangan. Shuningdek, zamonaviy sensorli ekranlar orqali buyuk ajdodlarimizning sun’iy intellekt asosida yaratilgan siymolari jonlantirilib, ular o‘ndan ortiq tilda o‘z hayoti va ilmiy-ma’rifiy faoliyati haqida hikoya qiladi.

Mazkur texnologiyalar orqali jadidlarning ma’rifiy qarashlari bugungi yoshlarga oddiy tarixiy ma’lumot sifatida emas, balki jonli va ta’sirchan muloqot shaklida yetib bormoqda. Islom sivilizatsiyasi markazi yosh avlodda milliy g‘urur, Vatanga sadoqat va ajdodlar merosiga hurmat tuyg‘ularini shakllantiruvchi zamonaviy ta’limiy-ma’naviy maskan sifatida muhim o‘rin egallamoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Abdurauf Fitratning pedagogik merosi nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy innovatsion ta’limning g‘oyaviy va metodik asosi sifatida ham dolzarbdir. Ushbu merosdan samarali foydalanish O‘zbekiston oliy ta’lim tizimini global raqobatbardosh darajaga ko‘tarishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”. – URL: https://lex.uz/docs/5841063
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”. – URL: https://lex.uz/ru/docs/-4545884
3. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. – 144 b.
4. Fitrat A. Munozara. Istanbul, 1911 (zamonaviy nashr: Toshkent, Ma’naviyat).
5. Fitrat A. Ona tili (darslik). 1918 (Shokirjon Rahimiy va Qayum Ramazon bilan hamkorlikda).
6. Fitrat A. Rahbari najot. 1916 (Toshkent: Ma’naviyat, tanlangan asarlar to‘plamida).
7. Fitrat A. Tanlangan asarlar (5 jildlik). – Toshkent: Ma’naviyat, 2000–2006.
8. Narzullayeva D.B. Abdurauf Fitratning pedagogik qarashlari va ularning zamonaviy ta’limdagi ahamiyati // Educational Research in Universal Sciences, 2025.
9. Rahmonova M.A. Abdurauf Fitratning ma’naviy-axloqiy qarashlarining yoshlar tarbiyasidagi o‘rni (PhD dissertatsiyasi avtoreferati). – Buxoro, 2024.
10. Rizayev N.S. Fitrat pedagogik qarashlari. – Toshkent, 2023.
11. Shovkatova Sh.S. Abdurauf Fitratning ilmiy pedagogik qarashlari // Tadqiqotlar.uz, 2024.
12. Absattarov F. 4 davr muzeyi, minglab noyob eksponatlar, kutubxona va Qur’on zali – Islom sivilizatsiyasi markazida nimalar bor? // Kun.uz. – 2026. – 29 yanvar. – URL: https://kun.uz/news/2026/01/29/4-davr-muzeyi-minglab-noyob-eksponatlar-kutubxona-va-quron-zali-islom-sivilizatsiyasi-markazida-nimalar-bor

FITRATNING OILA BORASIDAGI QARASHI VA MILLIY TARAQQIYOT MASALASI

Rasulova Shahinabonu Ilhomqizi
Buxoro davlat pedagogika instituti 2-kurs talabasi
Elektron pochta: shaxinarasulova88@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining kelib chiqishi va bu harakatda Abdurauf Fitratning o‘rni, hayoti va ijodi haqida qisqacha bayon etilib, uning oila borasidagi qarashlari hamda oilaning jamiyat taraqqiyotidagi roli, oilaviy munosabatlar, ilm olish masalasi Fitrat talqinida ochib beriladi. Bundan tashqari, jadidlar harakatida millat taraqqiyoti bu borada shaxs tarbiyasi, tarbiyaning turlari haqida ham keltirilib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: *Jadidchilik, “Munozara”, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, oila, “Oila yoki oilani boshqarish tartiblari”, Qur’oni Karim,milliy taraqqiyot, Abdulhamid Cho‘lpon.*

ВЗГЛЯД ФИТРАТА НА СЕМЬЮ И ВОПРОС НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье кратко описывается происхождение движения Джадидов, а также роль, жизнь и деятельность Абдурауфа Фитрата в этом движении. Его взгляды на семью и роль семьи в развитии общества объясняются в интерпретации Фитрата. Кроме того, рассматриваются вопросы развития нации в движении Джадидов, личное воспитание и типы воспитания.

Ключевые слова: *джадидизм, «Дискуссия», Махмудходж Бехбуди, Абдулла Авлони, семья, «Семья или методы управления семьей», Священный Коран, национальное развитие, Абдулхамид Чулпан.*

FITRAT'S VIEW ON FAMILY AND THE ISSUE OF NATIONAL DEVELOPMENT

Abstract. This article briefly describes the origin of the Jadid movement and the role, life and work of Abdurauf Fitrat in this movement. His views on the family and the role of the family in the development of society are explained in Fitrat's interpretation. In addition, the development of the nation in the Jadid movement, personal upbringing and types of upbringing are also discussed.

Keywords: *Jadidism, "Discussion", Mahmudkhoj Behbudi, Abdulla Avloni, family, "Family or family management procedures", Holy Quran, national development, Abdulhamid Chulpan. Keywords: Jadidism, "Discussion", Mahmudkhoj Behbudi, Abdulla Avloni, family, "Family or family management procedures", Holy Quran, national development, Abdulhamid Chulpan.*

Kirish. Jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida vujudga kelgan muhim ma ‘rifiy va ijtimoiy-siyosiy oqimlardan biri hisoblanadi. Bu harakatning paydo bo‘lishi o‘lkadagi ijtimoiy-siyosiy turg‘unlik, eski ta’lim tizimining zamon talablariga javob bermay qolishi hamda millatning taraqqiyotdan ortda qolayotganini anglash bilan bog‘liq edi. Har bir jamiyatdagi o‘zgarishlarda shu jamiyatning yetakchi shaxslari ayniqsa ziyolilarning o‘rni katta bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos ilg‘or g‘oyalarni ilgari surdi. Jadidlar jamiyatni yangilash, avvalo, ta’lim tizimini isloh qilish orqali xalq ongini uyg‘otishni maqsad qildilar. Ular yangi usul maktablarini tashkil etish, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish, milliy o‘zlikni anglash g‘oyalarini ilgari surdilar. Ular jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish yo‘llarini topishga harakat qiladi. XIX asrning ikkinchi yarmida mustamlaka zulmi ostidagi ziyolilar o‘z xalqlarini ma’rifatli qilish va ularning taraqqiyot darajasini ko‘tarishga qaratilgan harakatlarni boshladilar [1. O‘zb. tarixi 2022.66].

Mazkur harakat rivojida ko‘plab ziyolilar qatorida Abdurauf Fitrat alohida o‘rin tutadi. U nafaqat adib va olim, balki jadidchilik g‘oyalarining faol targ‘ibotchisi sifatida ham tanilgan. Fitrat o‘z asarlarida millatni jaholatdan qutqarish, zamonaviy bilimlarni egallash va mustaqil fikrlash zarurligini ta’kidlagan. Shu jihatdan u jadidchilik harakatining mafkuraviy asoslarini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan yetuk ma’rifatparvarlardan biridir.

Abdurauf Fitrat 1888-yili Buxoro shahrida tug‘ilgan, uning otasi Abdurahimbiy o‘z zamonasining ziyoli boylaridan bo‘lgan. Abduraufning onasi Mustafbibi o‘qimishli ayol bo‘lib, farzandlar ta’limi hamda tarbiyasi bilan ko‘proq o‘zi mashg‘ul bo‘lishiga to‘g‘ri kelgan.

Nozikta’b onasining izchil ta’siri ostida Abdurauf juda yoshligidanoq she’r zavqi uyg‘ongan [2. A. Fitrat Saylanma. 2022.3].

Fitrat 1919-20-yillarda Afg‘oniston hukumatining Toshkentdagi vakolatxonasida tarjimon, “Turon”, “Buxoroyi sharif”, “Oyina” kabi ko‘pgina gazeta va jurnallarni tashkil etishda bosh-qosh bo‘lgan. Turkistonda til, adabiyot, san’at masalalari bilan ilk bor tashkiliy ravishda shug‘ullangan “Chig‘atoy gurungi” tashkilotiga rahbarlik qilgan, Buxoro Xalq Respublikasining bir qator rahbar lavozimlarida faoliyat yuritgan. 1923-1924-yillarda Fitrat ma’lum muddat Leningradda, so‘ngra Moskvada yashagan. Unga o‘zbek ziyolilari ichida birinchilardan bo‘lib professor ilmiy unvoni berilgan. Adib ilk aspirantlarga rahbarlik qilgan, Buxoroda musiqa maktabi ochgan [3. A. Fitrat. 2024.3].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jadidchilik harakatining yirik namoyan dasi Abdurauf Fitrat ijodida oila, jamiyat va milliy taraqqiyot masalalari uzviy bog‘liqlikda talqin etiladi. Fitrat o‘z asarlarida millatning ravnaqi avvalo sog‘lom oila va to‘g‘ri tarbiyaga tayanishini alohida ta’kidlaydi. Fitratning “Oila” asari uning bu boradagi qarashlarini ifodalovchi muhim manbalardan biridir. Ushbu asarda muallif oilani jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida ko‘rib, undagi ma’naviy muhit, er-xotin o‘rtasidagi munosabatlar, farzand tarbiyasi masalalarini chuqur tahlil qiladi. Uning fikricha, ilmli va tarbiyali avlodni shakllantirish orqali milliy taraqqiyotga erishish mumkin. Shuningdek, Fitratning “Rahbari najot”, “Munozara” kabi asarlarida ham jamiyat islohoti, ma’rifatparvarlik va milliy uyg‘onish g‘oyalari ilgari suriladi. Bu asarlarda u jaholat, eskicha qarashlar va ijtimoiy tanazzulni tanqid qilib, zamonaviy bilim va tarbiya orqali taraqqiyotga erishish yo‘lini ko‘rsatadi.Darhaqiqat,Fitratning “Munozara” asarida shunday satrlar bor:”Ushbu zamonda har bir millatparvar olim o‘zining hamjinsi va hamnav’ining manfaati va saodati yo‘lida tekinga xizmat qilur,hatto bu yo‘lda mol va jonini ayamayturg’on chin odamlar oz emasdur.Bundan tashqari Fitratning “Muxtasar islom tarixi”, “Ro‘zalar”, “Shaytonning tangriga isyoni”, “Qiyomat”,kabi asarlari diniy mavzuda yozilgan. “Sharq siyosati”, “Yig’la,Islom” kabi publistik kitoblari, “Temur sag’anasi”, “Abu Muslim”, “O‘g’uzxon”, “Chin sevish”, “Hind ixtilochilari”, “Qon” kabi dramatik asarlar yaratgan. 20-yillarning oxirlarida Fitrat ilmiy asarlarining ko‘lami kengayib,o‘zining fikriy chuqurligi bilan e’tibor topib brogan sayin uning badiiy asarlar bilan kamroq mashg’ul bo‘lgani ko‘zga tashlanadi. Garchi adib bu davrda “Me’roj”, “zayd-u Zaynab”, “Oq mozor”, “Zahroning iymoni” singari bir necha hikoyalar yaratgan bo‘lsa-da,ular Fitratning dastlabki nasriy asarlari “Munozara”, “Hind sayyohi”, “Qiyomat” darajasida badiiy jihatdan puxta ishlangan asarlar emas edi.

Fitrat qarashlariga ko‘ra, millat taraqiyotiu uchun ayollar savodxonligini oshirish, bolalarga to‘g’ri ta’lim-tarbiya berish, ilm-fan rivojiga e’tibor qaratish muhim hisoblanadi. Fitratning adabiy-tanqidiy qarashlari o‘z zamonasi uchun har bir masalada qanchalik dolzarb hisoblansa, bugungi adabiy-tanqidiy tafakkurning yuksak rivojlangan pallasi uchun ham o‘zining juda ko‘p jihatlari bilan namuna bo‘lishi mumkin [4.A.Fitrat Saylanma. 2022.28]. Zamonaviy tadqiqotchilar Fitrat merosini turli yo‘nalishlarda o‘rganib kelmoqda. Jumladan, o‘zbek adabiyotshunosligida jadidchilik harakati va uning namoyandalari faoliyati keng yoritilgan bo‘lib, Fitratning pedagogik, ijtimoiy va siyosiy qarashlari alohida tahlil qilingan. Tadqiqotlarda uning oila institutiga bergan bahosi milliy tiklanish konsepsiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida baholanadi.Bundan tashqari, jadidchilik harakati doirasida faoliyat yuritgan

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi mutafakkirlarning qarashlari bilan Fitrat g‘oyalarini qiyosiy o‘rganish ham ilmiy ahamiyatga ega. Ularning barchasi oila, ta’lim va tarbiyani milliy taraqqiyotning asosiy omili sifatida ko‘rsatadi.

Natijalar. Oila er-xotin va farzandlardan iborat. Boshqacha qilib aytganda, oila bir shaxs boshchiligidagi bir uyda yashovchilardir. Oila inson tarbiyasining birinchi va eng muhim maktabi hisoblanadi. Oiladagi ma’naviy muhit, ota-ona mas’uliyati va farzand tarbiyasi millat kelajagini belgilovchi asosiy omili hisoblanadi. Shu jihatdan qaralganda, oila faqatgina shaxsiy hayot doirasi emas, balki jamiyat taraqqiyotining strategik asoslaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Fitrat uchun oila islohoti – bu siyosiy islohotlarning boshlanishi edi. U oiladagi "qullik" (ayollarga zulm, bolalarni noto‘g‘ri tarbiyalash) jamiyatdagi siyosiy qullikka olib kelishini tushungan. Milliy mustaqillik va taraqqiyotga erishish uchun avvalo oilalarda hurfikrlilik, o‘zaro hurmat va ilmga tashnalik muhitini yaratish kerakligini targ‘ib qilgan. Fitrat oila borasida fikr yuritar ekan iffati-yu mo‘minligini saqlashi,murosa-yu madora qilib yashashi kerakligini uqtiradi.Er-xotin uzoq yillar birga bo‘lib shodlik va g’amni birga baham ko‘radilar,hayotiy qiyinchiliklarni birgalikda yengadilar [5.A.Fitrat, 2024.62]. To‘g’ri hayot har doim ham bir tekisda ketavermaydi,biror bir muammo kelib chiqib bu ikkala hayot sheriklari bir-birini xafa qila va ranjiydi va oxir-oqibat ular ajraladi. Fitrat bunday hodisa biz turkistonliklar o‘rtasida axloqiy fazilat va islomiy tarbiyadan mahrum bo‘lganimiz sababli juda ko‘p sodir bo‘ladi deya ta’kidlaydi. Biz shunda yaxshi muomala bilan muammoni yengsak bu yaxshi muomala murosa-yu madora deyiladi. “Oila yoki oilani boshqarish tartiblari” asarida shunday keltiradi: “Har bir millatning saodati va izzati,albatta,shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog’liq,tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi,qayerda oila munosabati kuchli intizom va tartibga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo‘ladi,agarda bir mamlakatning aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo‘l qo‘l qo‘ysa,shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi” [6. A.Fitrat, 2024. 6].Tabiiyki oilaviy munosabatlar millat taraqqiyotiga ta’sir o‘kazmasdan qo‘ymaydi.O‘sha davr muhitini olib qayardigan bo‘lsak jamiyatda ayol-qizlarning ilm olishiga to‘sqinlik qilingan.Lekin farzand tarbiyasida ayol kishining o‘rni katta bo‘ladi.Jamiyatda ilmsiz,tarbiyasiz,loqayd va beparvo shaxslarning ortishiga ham aynan shu sabab ayol-qizlarning ilmsizligidir.Agar bir ayol o‘qimishli bo‘lsa u butun bir jamiyatni o‘qimishli qilishga qodir.Ilm olish Qur’oni Karimda ham har bir mo‘min va mo‘mina uchun farz qilingan.Modomiki,ilm olish har biro dam uchun diniy va dunyoviy majburiyatlarga kirar ekan,ayollar ham ilm o‘rganishlari shartdir.Ularni har qanaqasiga cheklash va ayollarni bu huquqlaridan mahrum qilish joiz emas.

Avvalo, Fitrat oila institutini jamiyat taraqqiyotining asosiy poydevori sifatida talqin qilishi aniqlandi. Unga ko‘ra, har qanday milliy yuksalish avvalo sog‘lom va ma’rifatli oiladan boshlanadi.

Shuningdek, mutafakkir farzand tarbiyasini millat kelajagini belgilovchi muhim omil sifatida baholaydi. U tarbiya jarayonida ilm, axloq va ma’naviy qadriyatlarning ustuvor bo‘lishi zarurligini asoslaydi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, Fitrat o‘z asarlarida jaholat, savodsizlik va eskicha qarashlarni jamiyat taraqqiyotiga to‘sqinlik qiluvchi asosiy muammolar sifatida baholaydi. Ushbu muammolarni bartaraf etishda esa oila va ta’lim tizimining muhim o‘rin tutishi qayd etiladi. Bundan tashqari, Fitrat qarashlarida oila, ta’lim va jamiyat o‘zaro uzviy bog‘langan yagona tizim sifatida namoyon bo‘lishi aniqlanadi. Ushbu tizimning uyg‘un

rivojlanishi milliy taraqqiyotning muhim sharti sifatida ilgari suriladi. Fitratning oila haqidagi qarashlari shaxs kamoloti, jamiyat barqarorligi va milliy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Muhokama. Abdurauf Fitratning oila borasidagi qarashlari uning umumiy ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasida alohida o‘rin egallaydi. Fitrat tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar shuni tasdiqlaydiki, oila masalasi uning nazarida faqatgina maishiy yoki shaxsiy hayot doirasi bilan cheklanib qolmay, balki kengroq ijtimoiy va milliy ahamiyat kasb etadi.Fitrat oila institutini jamiyatni isloh qilishning boshlang‘ich nuqtasi sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv uni boshqa jadid mutafakkirlaridan ma’lum darajada ajratib turadi. Garchi Mahmudxo‘ja Behbudiy va Abdulla Avloniy asarlarida ham oila va tarbiya masalalari keng yoritilgan bo‘lsa-da, Fitrat bu masalani yanada chuqurroq tizimli darajada ko‘rib chiqadi. U oila, ta’lim va jamiyatni o‘zaro bog‘liq yagona tizim sifatida tahlil qilib, ularning har biri milliy taraqqiyot jarayonida muhim funksiyani bajarishini asoslaydi.

Millat taraqqiyoti masalasiga keladigan bo‘lsak, har bir jadid ma’rifatparvari millat rivoj-lanishini o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan desak adashmaymiz.Ular xalqni ma’rifatli qilishga harakat qilganlar, boshqa millatlarlar taraqqiyotini solishtirganlar. Bu borada Abdulhamid Cho‘lpon quyidagicha so‘zlaydi; “Bizdan boshqa millatlarga ko‘z solsak ko‘ramizki, alarming olti yoshdan oltmish yashar qarilarina qadar adabiyotdan bir lazzat olub oxir umriga qadar adabiyot o‘qub eshitmakni vazifayi milliyasidan hisob qilur” [7. A.Cho‘lpon. 2022. 10]. Bunday fikrlar o‘sha davrda talqin qilinishi qiyin kechdi. Chunki jamiyat ongi allaqachon turli yot g’oyalar bilan zaharlanib bo‘lgan edi. Bunday qarashlarni ilgari surish uchun jamiyat undagi insonlar tayyor emas edi. Bu jarayon nihoyatda tezlik bilan amalga oshiriladigan emas balki uzoq vaqt talab qiladigan jarayondir. Chunki o‘zbek xalqi ana’nalarga sodiq xalqlardan biridir. Bu o‘rinda shaxs tarbiyasi juda yuqori o‘rin egallaydi. Yuqorida ta’kidlagan edikki, Fitrat farzand tarbiyasi millat kelajagi uchun muhim omil deb qaragan. O‘zi umuman olganda tarbiya bitta so‘zdan iborat lekin zamirida qancha mano-mazmun mujassam. Oiladagi eng og’ir vazifa bola tug’ilgandan keyingi farzand tarbiyasidir. Fitratning “Oila yoki oilani boshqarish tartiblari” asarida “tarbiya uch qismdan iborat bular: badan tarbiyasi, aqliy tarbiya va axloqiy tarbiya” sifatida keltiriladi [8. A.Fitrat. 2024. 86]. Bulardan eng muhimi axloqiy tarbiya hisoblanadi. Inson o‘zi xohlagancha farzandining badan tarbiyasi bilan aqliy tarbiyasi bilan shug’ullanishi mumkin, lekin axloqiy tarbiyasiga jiddiy e’tibor qaratilmasa, ta’lab darajasida bo‘lmasa atrofdagilarga zarar yetadi. Axloqiy tarbiya – odam axloqini kamolotga yetkazish demakdir, ya’ni odamni shunday tarbiya qilish kerakki, fe’li va amali o‘ziga ham,boshqalarga ham foydali va manfaat keltiradigan bo‘lsin [9. A.Fitrat. 2024. 120]. Aqliy va axloqiy tarbiyaning eng muhim va eng mushkul vazifalari maktab va muallimlar zimmalariga tushadi.

Xulosa. Abdurauf Fitratning oila va milliy taraqqiyot masalalariga oid qarashlari o‘z davri uchun ham, bugungi kun uchun ham muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu maqolada Fitratning oila institutiga bergan bahosi, uning tarbiya, ma’rifat va jamiyat rivoji o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik haqidagi fikrlari tizimli ravishda tahlil qilindi.

Fitrat oila institutini jamiyat taraqqiyotining asosiy poydevori sifatida talqin etadi. U oilani nafaqat shaxsiy hayot makoni, balki ijtimoiy ong, ma’naviy qadriyatlar va milliy an’analar shakllanadigan muhim muhit sifatida baholaydi. Shu nuqtai nazardan, oila inson kamolotining boshlang‘ich bosqichi bo‘lib, unda shakllangan axloqiy va intellektual sifatlar keyinchalik jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Fitrat farzand tarbiyasiga alohida

urg‘u berib, uni millat kelajagini belgilovchi asosiy omil sifatida ko‘radi. U yosh avlodni ilmli, ongli va ma’naviy yetuk qilib tarbiyalash orqali jamiyatni yuksaltirish mumkinligini asoslab beradi. Bu jihat uning pedagogik qarashlarining asosiy yo‘nalishini tashkil etadi. Shuningdek, Fitrat tomonidan ilgari surilgan jaholat, savodsizlik va eskicha qarashlarni tanqid qilish g‘oyalari uning ma’rifatparvarlik faoliyatining muhim tarkibiy qismi ekanligi aniqlandi. U ushbu illatlarni jamiyat taraqqiyotiga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillar sifatida baholab, ularni bartaraf etishda oila va ta’lim tizimining o‘rni beqiyos ekanligini ta’kidlaydi.

Fitrat qarashlarida oila, ta’lim va jamiyat o‘zaro uzviy bog‘liq yagona tizim sifatida namoyon bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu tizimning uyg‘un rivoji milliy taraqqiyotning muhim sharti sifatida talqin etiladi. Anvoyi xil ilmlar ko‘pdir va dunyo-yu oxiratga foyda beradigan ilmlardan tahsil olmasak,ikki dunyo saodatiga erishishimiz mumkin emas [10. A.Fitrat. 2010. 119] Bu esa Fitratning qarashlarini faqat nazariy emas, balki amaliy ahamiyatga ega konsepsiya sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, Abdurauf Fitratning oila borasidagi qarashlari bugungi globallashuv sharoitida ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, milliy qadriyatlarni asrash, barkamol avlodni tarbiyalash va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlash masalalarida uning g‘oyalari muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida Fitrat merosini yanada chuqurroq o‘rganish, uning qarashlarini zamonaviy ijtimoiy-pedagogik jarayonlar bilan uyg‘unlashtirish hamda amaliyotga tatbiq etish ilmiy tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. A. Fitrat Saylanma. 2022.Zabarjad media.Toshkent.b-3
2. A. Fitrat. 2024.Oila yoki oilani boshqarish tartiblari.Toshkent.Yoshlar matbuoti.b-3
3. A. Fitrat Saylanma. 2022. Zabarjad media.Toshkent.b-28
4. A.Fitrat.2024.Oila yoki oilani boshqarish tartiblari.Toshkent.Yoshlar matbuoti.b-62
5. A.Fitrat.2024.Oila yoki oilani boshqarish tartiblari.Toshkent.Yoshlar matbuoti.b-6
6. A.Cho‘lpon.2022. Zabarjad media.Toshkent.b-10
7. A.Fitrat.2024.Oila yoki oilani boshqarish tartiblari.Toshkent.Yoshlar matbuoti.b-86
8. A.Fitrat.2024.Oila yoki oilani boshqarish tartiblari.Toshkent.Yoshlar matbuoti.b-120
9. A.Fitrat.2010.Tanlangan asarlar V jild.Toshket.Ma’naviyat.b-119
10. O‘zbekiston tarixi. 2022. Darslik.Toshkent.b-66

4-SHO‘BA. FITRATNING ADABIYOTSHUNOSLIK MEROSI VA JADID TANQIDCHILIGI

ABDURAUF FITRAT SHYE'R VAZNLARI XUSUSIDA

Afoqova Nodira Maxmudovna
filologiya fanlari doktori (DSc), dosent
“Tafakkur” jurnali
elektron manzil: afokova66@mail.ru

Annotasiya. Maqolada Abdurauf Fitratning o‘zbek she’riyati vaznlariga oid qarashlari xususida so‘z boradi. Fitratning vazngа oid qarashlaridagi quyidagi asosiy holatlar aniqlangan: Fitrat vaznni she’riy nutqning belgisi deb hisoblaydi, shuning uchun vazn – hamma vaqt ham badiiy asarning elementi emas; she’r vazni milliy til xususiyatlariga bog‘liq; she’r ritmi, vazni o‘z holicha ma’no anglatmaydi, ma’noga aralashmaydi; Fitrat vaznni o‘lchashda harf nazariyasidan talaffuz-eshitish vositasiga o‘tgan – bu o‘zbek adabiyotshunosligida katta yangilikdir; Fitratning vaznlar haqidagi nazariyasida ikki vazn (aruz va barmoq) bor, sarbast esa yo‘q. Shuningdek, maqolada Fitratning vaznlar haqidagi nazariyasi bugungi adabiyot va adabiyotshunoslik bilan bog‘liq holda tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, she’r vazni, aruz, barmoq, sarbast, milliy til, hijo, rukn, zihof, tonik vazn.*

Аннотация. В статье рассматривается взгляды Абдурауфа Фитрата на метрику узбекской поэзии. Выделены следующие основные моменты: Фитрат рассматривает метр как знак поэтической речи, следовательно, метр не всегда является элементом произведения искусства; метр поэзии зависит от особенностей национального языка; ритм и метр поэзии сами по себе не передают смысла, не вмешиваются в смысл; Фитрат перешел от теории букв к средствам произношения и слуха при измерении метра – это большое нововведение в узбекском литературоведении; теория метра Фитрата включает два метра (аруз и бармок), и отсутствует сарбаст. В статье также анализируется теоретические взгляды Фитрата в контексте современной литературы и литературоведения.

Ключевые слова: *Абдурауф Фитрат, вес стихотворения, аруз, палец, сарбаст, национальный язык, хиджо, рукн, зихоф, тонический метр*

Annotation. The article discusses Abdurauf Fitrat's views on the meter of Uzbek poetry. The following main points in Fitrat's views on meter are identified: Fitrat considers meter to be a sign of poetic speech, therefore meter is not always an element of a work of art; the meter of poetry depends on the characteristics of the national language; the rhythm and meter of poetry do not convey meaning in themselves, do not interfere with the meaning; Fitrat moved from the theory of letters to the means of pronunciation and hearing in measuring meter - this is a great innovation in Uzbek literary studies; Fitrat's theory of meters includes two meters (aruz and

barmoq), and there is no sarbast. The article also analyzes Fitrat's theory of meters in connection with today's literature and literary studies.

Key words: *Abdurauf Fitrat, poem weight, aruz, finger, sarbast, national language, hijo, rukn, zihof, tonic weight.*

Benazir olim Abdurauf Fitratning o‘zbek she’riyati vaznlarini o‘rganish borasidagi xizmatlari juda katta. Uning mavzuga oid tadqiqotlari atoqli fitratshunos olim Hamidulla Boltaboev tomonidan chuqur o‘rganilgan [Boltaboev, 1996]. A.Fitratning vazn haqidagi qarashlari, xususan, aruz nazariyasiga oid fikrlari ham ustoz olim tomonidan tadqiq etilgan. Biz imkon qadar masalaning daxl qilinmagan jihatlariga e'tibor qaratishga harakat qilamiz.

Fitrat vaznni «she’r» janrining emas, she’riy shaklning asosiy belgilaridan biri deb hisoblaydi. Nazariyotchilarga yaxshi ma'lumki, “she’r” atamasi janr ma’nosida keladigan bo‘lsa, u nasriy shaklda ham bo‘lishi mumkin. Badiiy nutqning nasr va nazm kabi ikki shaklidan biri bo‘lgan she’r haqida gap ketganda vazn xususida fikr yuritish mumkin bo‘ladi.

Fitratga ko‘ra, «vaznu qofiyasi bo‘lib, she’r bo‘lmag‘on parchalar bo‘lgani kabi vaznu qofiyasiz (sochim) she’r parchalari-da ko‘bdir» [Fitrat, 1995:22]. Ayni mulohazalarda Fitrat o‘z davri adabiy materiallarini umumlashtirgan yangi zamon adabiyotshunosi sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki «vaznu qofiyasiz she’r», bir-ikki she’riy tajribalarni istisno qilsak, aynan Fitrat yashagan davrga xos adabiy shakldir.

Vazn qat'iy ravishda milliy tilning o‘ziga xosliklari bilan bog‘liq. Deylik, xitoy tilida ma'lum bir so‘zni cho‘ziq yo qisqa talaffuz qilish orqali so‘z ma’nosi o‘zgarganligi sababli bu tilda aruz vaznini qo‘llash imkoniyati yo‘q. Yoki ruslarning tonik vazni asosan urg‘u bilan aloqador va shuning uchun o‘zbek she’riyatida tonik vazn bor, deyish xatodir.

Albatta, aruzning o‘zbek tiliga mosligi, bu moslikni so‘z bo‘g‘inlarini xohlaganda cho‘zib, xohlaganda qisqa talaffuz qilishning so‘z ma’nosiga ta’sir qilmasligi xususiyati ta'minlashi, shunga ko‘ra, aruzning o‘zbek tili xususiyatlariga yot emasligini tilshunos olimlarimiz tomonidan qayd etilgan. Chunonchi, prof. Hamid Ne'matovning ta’kidlashicha, o‘zbek tilidagi bo‘g‘inlarni xohlaganda cho‘zib, xohlaganda qisqa talaffuz qilaberish mumkin – bu ba’zantalaffuzda notabiiylikni keltirib chiqarsa-da, so‘zning ma’nosiga ta’sir qilmaydi. Shu jihatiga ko‘ra o‘zbek tili aruz uchun juda qulay. Prof. U.To‘ychiev ham o‘zbek aruzini tajriba fonetika asboblari vositasida tekshirish «aruz o‘zbek tiliga (shuningdek, turkiy tillarga ham) mos kelmaydi, degan fikrga chek qo‘ydi, bu fikrni rad etdi» [To‘ychiev, To‘ychieva, 1986: 24] degan xulosa beradi. Bu vaznning asrlar buyi o‘zbek she’riyatining bosh vazni maqomini saqlab turganligi va bugun ham istifoda etilayotganligining asoslaridan biri shudir. Xuddi shunday qarash akad. A.Rustamovning ishlarida ham uchraydi [Rustamov, 1972, 4].

Fitrat ham vazn til xususiyatlaridan kelib chiqadi, deb hisoblaydi. Ayni vaqtda «Adabiyot qoidalari»da «Aruzning bizning tilga yoramog‘onligi» degan alohida fasl ajratadi. Mumtoz adabiyotimiz namunalaridan talaffuzda sun'iylikni keltirib chiqaradigan misollar olib, aruzning o‘zbek tili xususiyatlari doirasida bo‘lmagan jihatlarini qayd etadi. Fitrat domla, albatta, o‘z o‘rnida haq. Chunki o‘zbek tilida asosiy urg‘udan tashqari ikkinchi darajali urg‘u ham mavjud [Tursunov va boshq., 1992: 26-28]. Sun'iylik na asosiy urg‘u, na ikkinchi darajali urg‘u olmaydigan qisqa bo‘g‘inlarni cho‘zib talaffuz qilganda sodir bo‘ladi. Haqiqiy san'atkor adiblar tilning ana shu nozik xususiyatini ilg‘aganlar va o‘z she’rlarida bu kabi nomuvofiqlikka

yo‘l qo‘ymaslikka harakat qilganlar. Fitrat aruzda aynan ana shunday sun'iylikka, tilni «zo‘rlash»ga qarshi.

Juda qadim zamonlardan ritm-vaznning ma’no bilan bog‘liqligi haqidagi qarashlar ham aruz nazariyasi bilan yonma-yon yashab keladi. Fitrat domla bir o‘rinda shunday yozadi: «Aruz vaznini sevguvchi usmonli adabiyotlaridan ba'zilari «tabiiy hodisalarning har birida o‘ziga maxsus ohangni aruz vaznidan topmoq mumkindir. Shuning uchun qaysi mavzu'da she’r yozmoq istaganda shul mavzu'ga munosib bir vaznni topib olarmiz. Netaykim, usmonli shoir Tavfiq Fikrat «Yog‘mur» otli tizmasida fauvlun fauvlun fauvlun faul vaznida yozadir. Bu vaznda esa yog‘murning ohangiga o‘xshash singarlarni, «g‘avsatguvchi, bo‘shatguvchi» bir ohang bordir» deb aytalar» [Fitrat, 1995: 47].

Xuddi shunday qarash rus adabiyotshunosligida ham mavjud. Chunonchi akad. L.Timofeev V.Kojinov, S.Bondi, I.Rodnyanskaya singari she’rshunoslarni xuddi ana shunday qarashlari uchun qattiq tanqid ostiga olgan edi [Timofeev, 1982: 131-137; bu haqda yana qarang: Rahmonov, 1983: 144-147]. Bunday qarash bugungi o‘zbek adabiyotshunosligida ham bot-bot uchraydi [qarang: Rajabov, 2002: 90-101].

Fitrat domla bunday qarashni haqli ravishda rad etadi. Ritm(vazn)ning o‘z holicha mazmun anglatishining, mazmunga aralashuvining asosi yo‘q, deb hisoblaydi. Chunki «Tavfiq Fikratning g‘avsatguvchi vaznida fors shoiri Firdavsiy o‘zining «Shohnoma»sini yozgan, qilich, qalqon, olov, qon maydonlarini juda yaxshi tasvir etgan. «Shohnoma»ning urush maydonlarini o‘quganda haligi «yog‘murning g‘avsatguvchi ohangi» sira esingizga kelmaydir. Navoiy ham shul vaznda o‘zining «Iskandarnoma»sini yozgan. Onda buyuk urush maydonlarini butun foje'alari bilan ko‘rsatgandir» [Fitrat, 1995: 47]. Alloma shu tariqa vaznni vulgarlashtirishga qarshi chiqadi.

Fitratning aruz nazariyasi sohasidagi yana bir yangiligi – vaznni o‘lchashda harf nazariyasidan talaffuz-eshitish vositasiga o‘tganligidir. Uningcha, «she’r vaznini o‘lchash quloq vositasi ila» amalga oshiriladi. Ma’lumki, fors-tojik adabiyotshunosligi zaminida shakllangan turkiy aruz nazariyasi, aytish mumkinki, grafik (yozuvga asoslangan) nazariya edi, harf nazariyasi edi. Ya’ni unga ko‘ra, sokin va mutaharrik harflar, ularning birikishidan hosil bo‘lgan sabab, vatad va fosila juzvlarining muayyan tartibdagi takroridan vazn hosil bo‘ladi. Mumtoz adabiyotshunoslikda ana shu harflar va juzvlar vaznni aniqlash birliklaridir. Ammo bu – nihoyatda shartli bir usul. Chunki she’r vazni aslida o‘qish-eshitish asosida idrok qilinadigan hodisa bo‘lib, uni grafik ko‘rinish asosida aniqlash muayyan she’r vazni haqida noto‘g‘ri xulosaga olib kelishi mumkin. Adabiyotshunosligimizda ba’zanshe’rning vaznini uning grafik ko‘rinishiga ko‘ra aniqlashga urinish usuli tufayli barmoq vaznidagi she’rning sarbast yoki nasriy she’r deb, aruzning – barmoq deb baholanganini ko‘ramiz (adabiyotshunosligimizda Cho‘lponning “Ko‘ngil”, H.Olimjonning “Hoy yaxshi qiz...” kabi qator she’rlar bilan bilan shunday yanglishish sodir bo‘lgan [bu haqda yana qarang: Afoqova, 2005]).

Yana bir holatni alohida ta’kidlash kerakki, aruzdagi azl, vasl, imola, istihlof kabi fonetik hodisalar juzvlar asosida emas, aynan talaffuz asosida yuzaga keladi va izohlanadi, Vaholanki, bu hodisalar aruz juzvlar asosida aniqlangan davrlarda ham mavjud bo‘lgan va aruzning ajralmas qismi sifatida yashab kelmoqda. Bundan tashqari Atoulloh Husayniy «Badoe'u-s-sanoyi'»da asl ruknlar haqida yozaturib, ba'zilar ularning soni sakkizta, ba'zilar o‘nta deyishlarini qayd etadi. Ya’ni, olimning yozishicha, mustaf'ilun va fo'ilotun arabcha yozuvda ikki xil – mustaf'ilun/mustaf'lun hamda fo'ilotun/fo'lotun tarzida o‘qilgan [qarang: Husayniy,

1981: 12. Bu haqda yana qarang: Hojiev, 1996] . Bundan anglashiladiki, mumtoz aruzshunoslik asosini nazariy jihatdan grafik usul tashkil etsa-da, amalda o‘sha paytlar ham aynan o‘qish-eshitish usuli qo‘llangan, desak yanglishmaymiz.

Yuqorida aytganimizdek, yirik aruzshunos Abdurauf Fitrat XX asr boshlaridayoq she’r vaznini o‘lchashda o‘qish-eshitish usulini qo‘llaydi; she’r vaznini o‘lchash «quloq vositasi bilan» amalga oshiriladi [qarang: Fitrat, 1997: 43]. «Aruz haqida suhbatlar»dagi mana bu fikr esa go‘yo Fitrat fikrini to‘ldiradi: «Rukn misraning o‘qilish usulini ifoda qilishi kerak» [Rustamov, 1972: 12].

Fitrat domla o‘zining tadqiq ishlarida ham shu usuldan foydalanadi. «Adabiyot qoidalari»da aruz vaznidagi she’rlardan namunalar keltirib, ikkitasini taqti' qilgandan so‘ng navbatdagi misolga «bundan boshlab o‘lchash yo‘li ko‘rsatilmaydi. Yuqoridagi o‘rnaklarga qarab tildangina (ta’kid bizniki – N.A.) o‘lchab borish kerak» [Fitrat, 1995: 47] deya izoh beradi.

Aynan shuning uchun ham Fitratning aruz haqidagi qarashlarida vatad, sabab, fosila tushunchalari o‘z-o‘zidan tushib qoladi. Uningcha, «she’riy asarda bir so‘zni o‘lchash hijolar bilan bo‘ladi... barmoq vaznlari bilan aruz vaznlari ikkalasi ham vazn o‘lchamak uchun hijoni (ta’kid bizniki – N.A.) oladi» [Fitrat, 1997: 16]. Demak, Fitrat fikricha, vaznda o‘lchov birligi harf emas, hijodir. Hijoning esa hamma vaqt bo‘g‘in bilan ayniyat hosil qilmasligi, tilshunoslik nuqtai nazaridan bir bo‘g‘inli bo‘lgan faxr, hajr, asr kabi so‘zlarning vazn talabi bilan ikki hijo o‘rniga o‘tishi aynan talaffuzga asoslanish (ya’ni ketma-ket kelgan ikki undosh o‘rtasida bir unli ham talaffuz qilinadi) oqibati ekanligi mutaxassislarga yaxshi ma'lum.

Keyinchalik akademik Alibek Rustamov «eski aruz» va «yangi aruz» istilohlarini ishlatadi va juzvlar masalasiga to‘xtalib, shunday deydi: «Bu juzv tushunchasi ilmda bo‘g‘in tushunchasi bo‘lmagan yoki ommalashmagan davr uchun kerak edi. Hozirgi vaqtda esa aruzdan juzv tushunchasini butunlay olib tashlab, eng kichik aruz birligi sifatida bo‘g‘inni olish kerak. Shunda talaffuz birliklari yozuv birliklari bilan qorishib ketmaydi va qoida ham aniq, ixcham tus oladi» [Rustamov, 1972: 8].

Fitrat «Aruz haqida» kitobida «Aruz vaznlarining tuzilish qoidalari»ni dastlab an’anaviy usulda tushuntiradi. Unda juzvlar, ruknlar, zihoflar, bahrlar haqida izchil ma'lumot beriladi.

Ammo tanishtiruv xarakteridagi «Adabiyot qoidalari»da asl ruknlar va zihoflar bir-biridan ajratilmaydi, ularning har ikkalasi ham umuman o‘lchov birligi sifatida taqdim etiladi: «Aruz usullari (ruknlari – N. A.) arablarda o‘ntadir. Ular bu o‘n usulni turli-turli o‘zgartirib ko‘paytirganlar ... Bularning ma’nolari yo‘qdir. Yolg‘uzgina «o‘lchov so‘zlari»dir» [Fitrat, 1995: 40]. Asl ruknlar va zihoflarning hammasini bir turdagi «o‘lchov so‘zlari» deb qarash ham vaznni «quloq vositasi ila» aniqlashdan kelib chiqqan. Chunki qarang: fauvlun asl rukni bilan «mafoiylun»ning «fauvlun» zihofi eshitilishda (qisqa+cho‘ziq+qisqa) bir xil bo‘lsa-da, arab aruzshunosligi nuqtai nazaridan boshqa-boshqa hodisadir: biri asl rukn, biri zihof (bu farqlash vazn nomini belgilash uchun zarur). Zihof shakl «mafoiylun»dan «hazf» – «tashlash» yo‘li bilan, ya’ni uning oxirgi «lun» qismini tushirib qoldirish yo‘li bilan hosil qilinadi, qolgan «mafoiyl» qismi o‘ziga teng «fauvlun» bilan almashtiriladi.

Yana bir qiziq fakt shuki, Fitrat rukn – «aruz usullari»ni 10 ta deb qayd etadi [Fitrat, 1995: 40]. Vaholanki, keng yoyilgan nazariyaga ko‘ra asl ruknlar 8ta. Navoiyda ham, Boburda ham shunday. Xo‘sh, Fitrat nega asl ruknlarni 10 ta deb hisoblaydi? Bizningcha, bunday qarash ham vaznni o‘qish-eshitish asosida tushunish oqibatidir. Chunonchi, «Badoyi'-us-sanoyi'»da o‘qiymiz: «Muhaqqiqlar afo'il shaklan sakkizdir, lekin e'tiborda o‘ndir depturlar. Mustaf'ilun

bir aytilishiga koʻra ikki sabab-i hafif, soʻng vatadi majmu'din iborattur, ikkinchisiga koʻra ikki sabab-i hafif va orada bir vatad-i mafruqdin iborattur (arabcha yozilganda uni ikki xil talaffuz qilish mumkin: mustaf'ilun va mustaf'lun – izoh tarjimon (A.Rustamov)niki). Ba'zilar ikkinchisin mus taf' lun deb ayirib yozurlar. Avvalgisin muttasil (qoʻshib yozilgan), ikkinchisin munqati' (ayirib yozilgan) derlar. Aningdek fo'ilotun ham bir aytilishiga koʻra ikki sabab-i hafif va alar orasida bir vatad-i majmu'din iborattur va ikkinchisiga koʻra vatad-i mafruq va aning soʻngidin ikki sabab-i hafifdin iborattur va buni ham ba'zilar ayirib fo' lo tun deb yozurlar. Birinchisin muttasil, ikkinchisin munqati' derlar» [Husayniy, 1981: 11]. Demak, aruz ruknlarini oʻnta deb hisoblaydiganlar soʻzning shaklidan emas, talaffuzidan kelib chiqqanlar va Fitrat ham talaffuz nuqtai nazaridan «oʻlchov soʻzlar»ni 10 ta deb hisoblaydi.

Xullas, Fitratning vazn oʻlchovida oʻqish-eshitishga asoslanishi, aruzda oʻlchov birligi sifatida hijoni olishi vazn nazariyasidagi muhim yangilik boʻldi. Keyingi davrlarda bu usul aruz nazariyasi va amaliyotining yetakchi usuli boʻlib qoldi. Yuqorida aytilganni yana bir karra takrorlay xato boʻlmas: akademik Alibek Rustamovning ishlarida shunga muvofiq ravishda «eski aruz» – «yangi aruz» terminlariga duch kelamiz [Rustamov, 1972: 9].

Aruz siyosiy-mafkuraviy ta'sirlar ostida uzoq yillar davomida bahsu munozara nishoni boʻldi, u "muzey eksponati"ga chiqarildi. Ammo har qancha munozarayu bahslarga qaramay, aruz vazn rang-barangligini ta'minlagan holda she'riyatimizda yashashda davom etmoqda; mustaqillikka erishilishi tufayli madaniy merosga munosabatning oʻzgarishi esa shoirlarimizning aruzga yanayam koʻproq murojaat qilishlarini ta'minladi.

"Oʻqish-eshitish" usuli nafaqat she'r vaznini aniqlashda, balki uni oʻz ohangi, oʻz ritmi bilan oʻqishda ham katta ahamiyatga ega. Zero, she'r vaznini, ayniqsa aruz vaznini aniqlashdan muddao bitta – aruz vaznidagi she'rni toʻgʻri ohangda oʻqish. She'r toʻgʻri ohangda oʻqilmasa, aruzda vaznni aniqlashning amaliy ahamiyati qolmaydi. Chunonchi, A.Fitratning «Adabiyot qoidalari» kitobida yana shunday bir mulohaza bor: «Aruzning eng ohangli, eng oʻynoqi bir vaznida yozilgan turkcha bir she'rni qishloqda yashagan, oʻz tilining ohangini buzmagan bir turkka oʻqitsangiz, tinglagani turkcha soʻzlarning choʻzulib, tuzatib, bemaza etilib aytilganini eshitgach, albatta kuladir-da, tinglagani she'rning bir turk ogʻzidan chiqmaganiga hukm qiladir» [Fitrat, 1995: 46]. Bizningcha, «oʻz tilining ohangini buzmagan turk» tomonidan chiqarilajak «hukm» faqat soʻzlarning notabiiy talaffuzi bilan emas, balki she'rni uning vaznini bilmasdan oʻqilganligi bilan ham bogʻliqdir. Hozirgi kunda ham aruz oʻqitilishining faqat nazariy bir ish boʻlib qolayotgani; TV suxandonlari ham, turli tanlovu tadbirlarda ham aruziy she'rlarning barmoq usulida (ruknga emas, soʻzning tugashiga qarab) oʻqilayotgani nazariyat va amaliyot uzilganligini urgʻulaydi.

«Adabiyot, she'r torlikni istamaydir, torlikda oʻsmaydir» deb hisoblagan Fitrat aruzning talabchanligiga ham tanqidiy yondashadi. «Aruz bilan yozilgʻon bir tizimning vaznini tekshirganda har misra'ning har soʻzining har boʻgʻumida necha harf, qanday choʻzgʻi borligini tekshirib turmoq albatta ogʻirdir. Shoirning ilhomini boʻgʻub, til tekshirishga majbur qiladir» [Fitrat, 1995: 40] deb yozadi yana u. Hatto uning oʻzi barmoq vaznida yozgan she'rlarda ham erkinlik bor – ularda hamma vaqt ham misralardagi hijolar soni muvofiq kelavermaydi.

Fitrat aruz, barmoq va sarbast vaznlarida ajoyib she'rlar bitish bilan birga aruz vazni haqida maxsus risola bitdi; barmoq vaznini nazariy jihatdan birinchilardan boʻlib yoqlab chiqdi. Ammo Fitratning biror joyda sarbast haqidagi qaydlari uchramaydi. «Adabiyot qoidalari»da

ham, «Aruz haqida»da ham olim o‘zbek she’riyati vaznlari ikkita ekanligini qayd qilgan. Buning sabablari xususida bir necha taxminlarni ilgari surish mumkin.

Avvalo, «Adabiyot qoidalari» yozilgan 1926 yilda erkin she’rning ilk namunalari paydo bo‘la boshlagan esa-da, erkin vazn haqidagi qarashlar shakllanmagan edi. Fitrat, ehtimolki, hali juz'iy bo‘lgan hodisa haqida «adabiyot muallimlari ham adabiyot havaslilari uchun» qo‘llanma vazifasidagi chuqur ilmiy tadqiq maqsadidan yiroq tanishtiruv xarakteridagi kitobchada bunday she’rlar haqida to‘xtalishni lozim topmagan. Ammo 30-yillarda sarbast she’rlar ko‘paya boshlagan esa-da [misol uchun qarang: Mirtemir, 1980: 13], Fitrat «Aruz haqida»da yana «bukun bizda she’rning ikki vazn sistemasi bordir» [Fitrat, 1997: 16] deya qayd etadi. Vaholanki, Fitratday zukko olimning adabiyotdagi yangi hodisani sezmasligi mumkin emas. Ustiga-ustak, u mazkur kitobida Miyon Buzruk Solihovning «Ijodiy yo‘limiz haqida» maqolasiga ham munosabat bildirgan, Miyon Buzruk Solihov esa erkin vazn haqida, uning o‘zbek she’riyatida paydo bo‘lish omillari haqida mulohaza yuritgan. Bizningcha, buning ham ikki sababi bo‘lishi mumkin. Birinchidan, «Aruz haqida» ham «yosh shoir va yozuvchilarimizni aruz vazni bilan yaxshilab tanishtirmoq va aruz vazni masalasini keng muhokama maydoniga kirgizmoq» maqsadi bilan yozilgan. Binobarin, bu kitob o‘zbek she’riyati vaznlarini keng ilmiy tadqiq etish maqsadini ham ko‘zlamaydi. Ehtimol, Fitrat sarbast haqidagi fikrlarini biror alohida ishida bayon qilishni mo‘ljallagan.

Ammo kitobda o‘sha davrdagi o‘zbek she’riyati vaznlari uchta emas, ikkita deb sanalganligi ikkinchi taxminni ilgari surishni taqozo qiladi. O‘zbek she’riyatida sarbast, qadimiy turkiy adabiyotdagi ildizlaridan tashqari, bugungi adabiyotshunoslikda ta’kidlanayotganidek, barmoq imkoniyatlarini kengaytirish asosida paydo bo‘lgan, ayni vaqtda bunda turk adabiyotining ham ta’siri ham bor. Fitrat domla shu ta’sirni yaxshi bilgan bo‘lishi kerak. Bu Miyon Buzruk Solihovning Fitrat shoyon diqqat bilan o‘qigan va tahlil etgan maqolasida ham alohida ta’kidlab aytilgan. Fitratning o‘zi yaratgan asarlarda ham ayni ta’sirni sezish qiyin emas. Sarbastning paydo bo‘lishida rus tonik sistemasining, V.Mayakovskiy she’riyatining ta’siri haqidagi ta’kidlar bot-bot takrorlanayotgan 30-yillar muhitida shusiz ham «panturkist» iddaosi bilan nishonga olinayotgan Fitrat, ehtimolki, haqiqatni buzishdan ko‘ra u haqda gapirmaslikni lozim topgan.

Yana bir taxmin shuki, Fitrat umuman sarbastning mavjudligini e'tirof etmagan, she’rlarni vazniy xususiyatlariga ko‘ra aruz vaznidagi, barmoq vaznidagi she’rlar va sochmalar tartibida tushungan bo‘lishi mumkin. U yozadi: «Vaznu qofiyasi bo‘lib, she’r bo‘lmagan parchalar bo‘lgani kabi vaznu qofiyasiz (sochim) she’r parchalari-da ko‘pdir. Cho‘lponning «Kleupatra»si sochim yo‘sinida yozilg‘on: vazn, qofiya yo‘q» [Fitrat, 1995: 22].

Fitrat asos-e'tibori bilan (turoqlar, qofiya mavjudligiga ko‘ra) barmoqqa yaqin bo‘lgan she’rlarni sarbast emas, barmoq vaznidagi she’r deb hisoblagan (shoirning o‘z she’rlarida ham misralardagi hijolar soni hamisha bir xil emas: ba'zi she’rlarida bu tafovut 2-3 hijo o‘rtasida bo‘lsa, ba'zilarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri kam hijoli misrachalar kiritilgan). Bunda olim, ehtimolki, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan kelib chiqqan. Chunki «O‘zbek xalq epik she’rlari asosan 7, 8 va 11 hijoli barmoq vaznida bo‘lib turoqlarning o‘zgarib turishi, band tuzilishi, qofiya sistemasiga ko‘ra o‘ziga xos xususiyat kasb etadi. ... Epik xalq she’rida misralardagi hijolar miqdorining teng bo‘lishi shart emas. Vazn izchilligida ma'lum tebranishlar bo‘lib, ular qisqa she’r uchun 5-8 hijo o‘rtasida bo‘lsa, uzun she’r uchun 9-12 hijo o‘rtasida bo‘ladi... asosiy misra o‘lchoviga nisbatan shunday bitta kam yoki bitta ortiq bo‘g‘in bo‘lib turishi og‘zaki

poeziyaning poetikasida joiz va mumkin hisoblangan» [Rahmonov, 1983: 37]. Bundan tashqari, umuman, bugun sarbast vaznida deb hisoblanadigan ayrim she'rlar ham barmoqqa shu qadar yaqinki, agar grafik ko'rinishi o'zgartirilsa, ularni bemalol Fitrat barmoqda deb hisoblagan she'rlar qatoriga kiritish mumkin. Masalan, adabiyot darsligida G'.G'ulomning sarbast she'rning eng mukammal namunasi hisoblanadigan «Sen yetim emassan» she'ri zina-poya shaklida emas, barmoqdagi she'rlar ko'rinishida e'lon qilingan [Ozbek adabiyoti, 1998: 166-171]. She'rdagi ayrim o'rinlarni hisobga olmaganda uni bemalol izchil 6+5 qo'shma vaznli barmoqda yozilgan desa bo'ladi:

Sen yetim emassan - 6
Tinchlan, jigarim. – 5
Quyoshday mehribon – 6
Vataning-onang – 5
Zaminday vazminu-6
Mehnatkash, mushfiq - 5
Istagan narsangni – 6
Tayyorlaguvchi – 5
Xa(a)lq bor-otang bor – 6
Cho'ch(i)ma, jigarim. – 5

Aytish mumkinki, bu, birinchidan, sarbastning o'zbek she'riyatida barmoq ta'sirida paydo bo'lgani; ikkinchidan, G'afur G'ulom ijodiga V.Mayakovskiy uslubining ta'siri tufayli bo'lsa kerak. Chunki V.Mayakovskiy she'rlari erkin vaznda emas, tonik sistemada yozilganligi, tonik sistemada esa hijolar miqdori erkinligidan qat'i nazar urg'ular izchilligi mavjudligi she'rshunoslarimizga yaxshi ma'lum. Bu izchillik G'afur G'ulomda o'zbek she'r tuzilishiga mos ravishda hijolar sonida saqlangan, erkinlik asosan qofiya va bandda kuzatiladi.

Shunga ko'ra, Fitrat hijolar soni o'rtasidagi tebranishlar u qadar katta bo'lmagan, qofiyalar esa erkin qo'llanadigan she'rlarni barmoqda; sarbastning vazn va qofiya umuman chetlashtiriladigan shakllarini esa sochim deb hisoblagan. Tahlil va taxminlar juda maydalashib ketgandek tuyulishi mumkin. Lekin, harqalay, Fitratning o'zbek she'riyatida vazn sistemalari ikkita deb hisoblashi, sarbast xususida olimning biror-bir qaydi mavjud emasligi kishini o'ylatadi. Binobarin, hozir bizda she'riy vaznlar haqidagi qarashlar ikki xil: bir guruh olimlar sarbast – barmoq sistemasiga kiruvchi vaznlardan biri deb; bir guruh she'rshunoslar esa sarbast – alohida she'riy sistema deb hisoblaydilar. Shu sharoitda bu e'tiborga molik masaladir.

Umuman olganda esa, yana bir narsani alohida ta'kidlash kerakki, Fitrat yashagan tarixiy sharoitda she'riy vaznlar masalasi mafkuraviy kurashning adabiyotdagi in'ikosi sifatida maydonga qo'yilgan edi. Chunonchi, panislomistlar – aruzni, o'zbek millatchilari – barmoqni himoya qilib chiqqan edilar. «...panislomizm bilan o'zbek millatchiligining adabiyotdagi in'ikoslaridan bittasi vaznda aruz va barmoq tarafdorligi shaklida ko'rungan edi» [Fitrat, 1997: 20] deb yozadi alloma. Ana shunday tarixiy sharoitda faoliyat ko'rsatgan Fitrat bir zamonlar turkiy she'riyatda aruzning o'zlashtirilganiga ham mafkuraviy nuqtai nazardan qaraydi. Uning fikricha, eroniylar arab istilosidan so'ng bir tarafdan arab gegemoniyasi ta'siri ostida edilar, arablarning qonyn-qoidalari, siyosatlari va boshqa narsalari qatorida she'riy vaznlarini qabul qildilar. Ikkinchi tarafdan, arablarni o'zlariga raqib deb bilganlari uchun ulardan olgan hamma narsani o'zgartirdilar, «eroniylik» taqdilar, jumladan, aruzni ham isloh qilingan shaklda istifoda etdilar.

Fitratning she’riy vaznlarga oid qarashlari muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, Fitrat o‘z davri erishgan fan yutuqlaridan foydalangan holda she’r vazni hosil bo‘lishining spesifik xususiyatlaridan kelib chiqib vaznni aniqlashning eng maqbul usulini tanladi. Ikkinchidan, u o‘z davridagi she’riy materiallarni umumlashtirish asosida yangi zamon she’rshunosligini boshlab berdi. Ayni paytda bu qarashlar tadqiqotchilar oldiga XX asr o‘zbek she’riyatining vazniy xususiyatlarini sinchiklab o‘rganish va ulug‘ olimning nazariyalarini ijodiy rivojlantirish vazifasini qo‘yadi. Umuman olganda esa, yana bir narsani alohida ta’kidlash kerakki, Fitrat yashagan tarixiy sharoitda she’riy vaznlar masalasi mafkuraviy kurashning adabiyotdagi in'ikosi sifatida maydonga qo‘yilgan edi. Chunonchi, panislomistlar – aruzni, o‘zbek millatchilari – barmoqni himoya qilib chiqqan edilar. «...panislomizm bilan o‘zbek millatchiligining adabiyotdagi in'ikoslaridan bittasi vaznda aruz va barmoq tarafdorligi shaklida ko‘rungan edi» [Fitrat, 1997: 20] deb yozadi alloma. Ana shunday tarixiy sharoitda faoliyat ko‘rsatgan Fitrat bir zamonlar turkiy she’riyatda aruzning o‘zlashtirilganiga ham mafkuraviy nuqtai nazardan qaraydi. Uning fikricha, eroniylar arab istilosidan so‘ng bir tarafdan arab gegemoniyasi ta’siri ostida edilar, arablarning qonyn-qoidalari, siyosatlari va boshqa narsalari qatorida she’riy vaznlarini qabul qildilar. Ikkinchi tarafdan, arablarni o‘zlariga raqib deb bilganlari uchun ulardan olgan hamma narsani o‘zgartirdilar, «eroniylik» taqdilar, jumladan, aruzni ham isloh qilingan shaklda istifoda etdilar.

Fitratning she’riy vaznlarga oid qarashlari muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, Fitrat o‘z davri erishgan fan yutuqlaridan foydalangan holda she’r vazni hosil bo‘lishining spesifik xususiyatlaridan kelib chiqib vaznni aniqlashning eng maqbul usulini tanladi. Ikkinchidan, u o‘z davridagi she’riy materiallarni umumlashtirish asosida yangi zamon she’rshunosligini boshlab berdi. Ayni paytda bu qarashlar tadqiqotchilar oldiga XX asr o‘zbek she’riyatining vazniy xususiyatlarini sinchiklab o‘rganish va ulug‘ olimning nazariyalarini ijodiy rivojlantirish vazifasini qo‘yadi.

Adabiyotlar

1. Ozbek adabiyoti. 5-sinf uchun darslik-majmua. Tuzuvchilar: Sarimsokov B., Xalilov T., Kurbonboyev B. – T., Shark, 1998. – 240 b.

2. Афоқова Н. Ўзбек жадид адабиётида шеърий шакллар тараққиёти тамойиллари: филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим қилинган диссертация. – Тошкент: 2005. – 257 б.

3. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим қилинган диссертация. – Тошкент: 1996. – 368 б.

4. Миртемир. Дўстлар даврасида. – Тошкент: Ёш гвардия, 1980. – 160 б.

5. Ражабов Д. Бадиий образ ва ритм табиати. – Бухоро: Нашриётсиз, 2002. – 102 б.

6. Раҳмонов Б. Ўзбек халқ эпик шеъ тузилишининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, № 3. – Б. 36-40.

7. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Фан, 1972. – 56 б.

8. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Фан, 1972. – 56 б.

9. Тимофеев Л. Слово в стихе. – Москва: Советский писатель, 1982. – 344 с.

10. Тўйчиев У., Тўйчиева Г. Қадимги туркий шеър тузилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, № 1. – Б. 28-35.

11. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 398 б.
12. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 112 б.
13. Фитрат А. Аруз ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
14. Ҳожиев А. Термин танлаш мезонлари. – Тошкент: Фан, 1996. – 48 б.
15. Ҳусайний А. Бадойиъ ус-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 388 б.

ABDURAUF FITRAT VA ADABIY TANQID JANRLARI

Axmedova Shoira Nematovna,
Osiyo xalqaro universiteti
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Fitrat o‘zbek tanqidchiligida obzor maqola, portret-maqola, adabiy portret, tanqidiy-biografik ocherk kabi janrlar taraqqiyotida muhim hissa qo‘shgan, o‘z davrining qomusiy olimi, zukko adabiyotshunosi, fidoyi farzandi edi. Fitrat yaratgan asarlar uning nomini asrlardan asrlarga olib o‘taveradi. XX asrning 20-30-yillari adabiy jarayonida o‘zbek adabiyotshunosligining muhim tarkibiy qismi adabiy tanqidchilikning shakllanishi bevosita mumtoz adabiyotshunoslik an’analarining davom ettirilishi bilan bog‘liq holda kechdi. Bu davrda mumtoz adabiyotshunoslikda rivojlangan janrlarning faol qo‘llanilganligini Fitrat ijodi misolida yorqin ko‘rish mumkin. Fitratning adabiy tanqidning boshqa janrlardagi ilmiy-tanqidiy merosi haqida ham bu fikrni aytish mumkin. Mazkur maqolada Fitratning adabiy tanqid janrlarini boyitishga qo‘shgan hissasi va uning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar. *Adabiy tanqid, tanqid janrlari, munaqqid, obzor, portret-maqola, tanqidiy-biografik ocherk, esse, suhbat.*

Аннотация. Фитрат бил энциклопедистом, блестящим литературным критиком и преданным сыном своего времени, внешим значительный вклад в развитие таких жанров, как рецензии, портретные статьи, литературные портреты и критико-биографические эссе в узбекской литературной критика. Работа Фитрата несут его имя из века в век. В литературном процессе 20-х и 30-х годов XX века формирование литературной критики, важнейшей составляющей узбекской литературной критики, было прямо связано с продолжением традиционной классической литературной критики. Активное использование жанров, разработанных в классической литературной критике в этот период, отчетливо видно на примере работы Фитрата. Эту идею можно сказать о научно-критическом наследии Фитрата в других литературных критиках. В данной статье рассматривается вклад Фитрата в обогащение жанров литературной критики и его значения.

Ключевые слова: *Литературная критика, жанры критики, критик, рецензия, портретная статья, критико-биографическое эссе, эссеист, интервью.*

Abstract. Fitrat was an encyclopedist, a brilliant literary critic, and a devoted son of his time, who made significant contributions to the development of such genres as reviews, portrait

articles, literary portraits, and critical-biographical essays in Uzbek literary criticism. Fitrat's works have carried his name from century to century. In the literary process of the 1920s and 1930s, the development of literary criticism, an important component of Uzbek literary criticism, was directly linked to the continuation of the traditions of classical literary criticism. The active use of genres developed in classical literary criticism during this period is clearly evident in Fitrat's works. This idea can also be applied to Fitrat's scholarly and critical legacy in other genres of literary criticism. This article examines Fitrat's contribution to the enrichment of literary criticism genres and his significance.

Keywords: *Literary criticism, genres of criticism, critic, review, portrait article, critical and biographical essay, essay, interview.*

Kirish. “Fitrat, – deb yozadi Beruniy mukofoti laureati, akademik Naim Karimov, – ko‘p asrlik o‘zbek madaniyati tarixida g‘oyatda ulug‘ va noyob hodisa.U shoir, yozuvchi, dramaturg, tarjimon, publitsist, adabiyotshunos, san’atshunos, tilshunos tarixchi, faylasuf. Bunday keng bilimli, har tomonlama iste’dodli siymoni XX asr jahon adabiyotida boshqa topish mahol. U ayni paytda siyosatchi, davlat arbobi va Istiqlol uchun otashin kurashchidir” [Fitrat. 2000:205]. Qomusiy olim Abdurauf Fitratning adabiy tanqidga munosabati 20-yillar rus tanqidchiligidagi formal maktabning vakillari Eyxenbaum, V.Shklovskiy, V.Jirmunskiy kabilar izidan borishida ko‘rinadi. Ularning fikricha, davr siyosatiga aralashish, badiiy asarlarning g‘oyaviy-mafkuraviy va ijtimoiy fazilatlarini o‘rganish adabiyotshunoslikning vazifasiga kirmaydi, u, asosan, badiiy asarning shaklini, shu shakldagi go‘zallikni tahlil etishi lozim. Shu qarashlarni chuqur o‘zlashtirgan Fitrat o‘z tadqiqotlarida shu konsepsiyaga amal qildi.

Fitratning taqriz, maqola, ochiq xat, badia-esse kabi janrlarda ijod etgani haqidagi mulohazalar diqqatga sazovor: “Adabiyot ilmining barcha asosiy sohalariga xizmati singgan Fitratning 20-30-yillar adabiy tanqidchiligining shakllanishida ham muayyan o‘rni bor. Muallif tomonidan e’lon qilingan maqola va taqrizlarda zamonining eng dolzarb masalalariga munosabat bildirilgan, munozarali masalalarning yechilishi bilan bog‘liq muammmolar hal qilingan hamda sog‘lom adabiy muhit uchun, professional va xolis tanqid uchun bo‘lgan harakat sezilarli iz qoldirgan” [Boltaboyev. 2000: 305]. Maqolada Fitratning obzor maqola, portret maqola, tanqidiy -biografik ocherk kabi janrlarni rivojlantirishdagi faoliyati tahlili qilinadi.

Obzor maqola. Olimning "XU1 asrdan so‘nggi o‘zbek adabiyotiga umumiy bir qarash" (1929, "Alanga") asari obzor maqola shaklida bo‘lib, unda hali ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma’lum bo‘lmagan dalillar iste’molga kiritilib, qimmatli mulohazalar o‘rtaga tashlangan. Muallif maqolada bu davrda qanday shoirlar ijod etgani va adabiyot nima hisobiga boyiganligini to‘g‘ri ko‘rsatadi. Obzor maqola olimning chuqur va keng qamrovli bilimga ega ekanligi yaqqol ko‘rsatadi. Unda Qo‘qon adabiy muhiti, uning asoschisi Amir Umarxon ijodiga ham baho beriladi. Adabiyotning bu davrdagi holatiga Fitrat e’tibor bilan qaraydi: “ Ashtarxoniylarning so‘nggi davrlarida istiqlol olg‘an Farg‘onada ham Olimxon va Umarxonlar zamonida adabiyot yangidan bosh ko‘tardi. Aynuqsa, Umarxon zamonida saroy atrofida bir ko‘b shoirlar yig‘ildilar” [Fitrat. 2000: 59].

Haqiqatan ham Qo‘qon adabiy muhitida Umarxonning ma’rifatparvar va ziyoli shoh, shoir, ilmparvar bo‘lganligidan Gulxaniy, Fazliy, Ado, Maxmur, Hoziq, Mushrif, Mirzo Qalandar, Mulla Abdukarim, Xon kabi ko‘plab shoirlar, Uvaysiy, Nodira, Mahzuna, Dilshod

Barno kabi shoiralar yetishib chiqqanligi ma’lum [Qayumov. 1998: 90]. Fitrat bularning orasidan “san’atda yuqori darajada turg‘anlari” deb Fazliy, Hoziq kabilarni ko‘rsatadi.

Fitrat yetuk adabiyotshunos, shu bilan birga sinchi munaqqid ham bo‘lgan. Buni obzor maqolada Qo‘qon adabiy muhitidagi shoirlarning ijodini tanqid qilishida ko‘rish mumkin: “Umarxon saroyida to‘plangan shoirlarning ko‘brak umrlari bir-birlariga o‘xshatma she’rlar yozishda o‘tar edi. Bular, ayniqsa, podsho(h) Umarxonning g‘azallariga o‘xshatmalar yozar edilar”. Fitrat shu bilan birga Farg‘onada o‘sgan adabiy hayotning Xorazmniki kabi “fayzli va keng bo‘lmaganligi”ni ham tanqid qiladi. Bunga sabab qilib, “Xorazmda qurilgan muhim asarlarni tarjima qilish, ahamiyatli tarixlar yozish harakati Farg‘ona davrida yo‘q”ligini ko‘rsatadi.

Fitrat adabiy jarayonga baho berishda uning yutuqlarini ham inkor etmaydi: Farg‘ona shoirlarining Xorazm shoirlariga ta’siri katta bo‘lganligini, Farg‘ona “Majmuat ush-shuaro”siga o‘xshatib, Xorazm shoirlari ham tazkira tuzganligini (bunda u Ahmad Tabibiyning “Majmuayi shuaroyi Firuzshohiy” asarini nazarda tutadi) e’tirof etadi. Haqiqatan ham Fazliyning "Majmuai shoiron” tazkirasi Amiriy homiyligida dunyoga kelgan. Shu bilan birga Farg‘ona shoirlarining yana bir yutug‘ini xalq og‘zaki ijodiga e’tiborida ya’ni “xalq adabiyotig‘a ayricha diqqat qilg‘onlari”da deb ko‘rsatadi. Fikrining isboti sifatida shoh va shoir Amiriy tashabbusi va homiyligi tufayli yaratilgan Gulxaniyning “Zarbulmasal”ini misol qilib keltiradi.

Fitrat obzor maqolada 16 asrdan boshlab o‘zbek adabiyotini kuzatar ekan, adabiy ta’sir masalasiga ham chuqur to‘xtaladi. 17 asrning ikkinchi yarmidan boshlab shoirlar ijodida “g‘arb turkchasi” unsurlari ko‘paya boshlaganini, Farg‘ona saroy shoirlariga Fuzuliyning ta’siri katta bo‘lganligini qayd etadi. “Ayniqsa, Farg‘ona saroy shoirlarining Fuzuliyg‘a o‘xshatma g‘azallari shuni ko‘rsatadur. Farg‘ona xoni Umarxon o‘g‘li Fuzuliyga o‘xshatma bir devon keltirganini” aniq dalillarga (“Tuhfat ul-ahbob” asariga) tayanib, ma’lum xulosaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, obzor maqolada Abdurauf Fitrat Qo‘qon adabiy muhitiga, o‘sha davr shoirlari ijodiga, shu bilan birga shoh va shoir Amiriy ijodiga, uning qilgan xizmatlariga to‘g‘ri baho berganini ko‘rish mumkin.

XX asrning 20-yillarda adabiy merosga, jumladan, Alisher Navoiy ijodiga qarashda ikki yo‘nalish bor edi. Chunonchi, J.Boybo‘latov madaniy merosdan voz kechish talabini kun tartibiga qo‘ygan bir sharoitda Fitrat adabiy merosni yoqlab chiqdi. Bu dalil Fitratning adabiy jarayondan uzilmaganligi va faolligini ko‘rsatadi. Ayni vaziyatda Alisher Navoiy ijodi bo‘yicha tadqiqotlari bilan izchil suratda matbuotda chiqib turdi. Shu bois professor Fitrat asarlari o‘zbek va sharq adabiyoti bilimdoni YE.Bertels, V.Jirmunskiy, A.Klimovich asarlari bilan yonma-yon turadi, – deb yozgan edi haqli ravishda fitratshunos H.Boltaboyev.

Garchand Fitrat mumtoz adabiyot namunalarini adabiyotshunoslik aspektida tekshirsada, ularga tanqidchilik nuqtai nazaridan yondashadi, natijada uning u yoki bu maqolasida hodisa xolis bahosini olib, qolaversa, bunday ruhi bilan maqola yoki risola janriga xos xususiyatlar jilosi oydinlashib qoladi. Buning evaziga uning ijodida adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilikka daxldor xilma-xil janrlar bo‘y ko‘rsatib, Fitrat esa ana shu xizmati bilan adabiy tanqidiy janrlar kashshofi sifatida faoliyat ko‘rsatgan, o‘z navbatida, bu hodisa o‘zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidchiligining keyingi taraqqiyotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatganligini alohida ta’kidlab o‘tish lozim.

Tarixiy-biografik yondashuv adabiy tanqidchilikda yetakchi mavqega ega bo‘lib, u ayrim yozuvchi yoki shoirning hayoti va ijodini o‘z davri va muhiti bilan bog‘liq holda mukammal yoritish maqsadida qo‘llaniladi. O‘zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligida XX asrning 20-yillaridan bunday yondashuvga e’tibor boshlangan.

XX asrning 20-yillaridagi adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilikning eng asosiy xususiyatlaridan biri ularning qorishiq holda kelishi hisoblanadi. Hali yangi o‘zbek adabiyotining yetuk vakillari yetishib chiqmagan bir zamonda tanqidiy asarlarning aksariyati o‘tmish adabiy merosi va uning vakillari ijodiga bag‘ishlangan edi. Shu sababli adib va munaqqidlar hayoti, ijodi kam o‘rganilgan ijodkorlar haqida tanqidiy-biografik yondashuv asosida tadqiqotlar yaratishga kirishdilar. Bu jihatdan Fitrat oldinda bordi.

20-yillar adabiy jarayonida portret xarakteridagi ma’lum bir ijodkorning shaxsi, yashagan davri va asarlari bilan tanishtiruvchi maqolalar ko‘p uchrashi haqidagi mulohazalarga [Karimov. 2000. 68] tayanadigan bo‘lsak, chindan ham bu janr namunalarining yaratilishi va tez taraqqiy etishi davrning talabi edi: ijodi, tarjimai holi kam o‘rganilgan shoirlar haqidagi ma’lumotlarning tarqoqligi tanqidchilik uchun portret-maqola yozish zaruriyatini keltirib chiqargan. Bunday portret-maqolaning namunalari A.Fitrat, Cho‘lpon, Vadud Mahmud kabi munaqqidlar ijodida ko‘p uchraydi va bu tabiiy hol. edi. Chunki ular adabiyot tarixida kam o‘rganilgan klassiklar badiiy ijodini tadqiq etishga alohida e’tibor bera boshladilar. Shu tarzda o‘zbek tanqidchiligida portret-maqolalar, keyinchalik ular asosida yoki alohida tarzda adabiy portretlar yaratish an’anaviy tus ola bordi.

«O‘zbek shoiri Turdi», «Muhammad Solih» kabi maqolalar portret yo‘sinida yozilgan bo‘lsa, «Fors shoiri Umar Xayyom», «Mashrab» kabi tadqiqotlar tanqidiy-biografik ocherk janriga mansubdir. Bu asarlar mumtoz adabiyot vakillari ijodiga bag‘ishlanganligi nuqtai nazaridan ko‘proq adabiyotshunoslik janrlariga mansubdir. Ammo o‘sha davrda adabiyotshunoslik bilan adabiy tanqidning qorishiq holda kelganligi sababli janrning nazariy jihatlarini belgilashda biz shu asarlarga tayandik.

Portret-maqola. O‘tgan asrning 20-yillarida yaratilgan portret-maqolalar janrning ilk namunalari bo‘lsa ham, ularda mukammallik yaqqol ko‘rinib turadi. Bu hodisani, eng avvalo, adabiy portret-maqolalarning aksariyati ko‘proq so‘z san’atkorlari Fitrat, Cho‘lpon va zukko munaqqidlar (Vadud Mahmud) qalamiga mansubligi bilan izohlash mumkin. Shuning uchun ularda ilmiylik bilan bir qatorda ehtiros va joziba kuchi o‘zaro uyg‘unlashgan. Ikkinchidan, ularda portret-maqolaga manba bo‘lgan ijodkorlar haqidagi ma’lumotlarni yaxlit holda berishga intilish kuchli. Uchinchidan, asosiy maqsad a) tilga olinayotgan ijodkorning tarjimai holini oydinlashtirish; b) u yashagan muhitni o‘rganish va uning san’atkor ijodiga ta’sirini ko‘rsatish; v) yozuvchi yoki shoir ijodini tadqiq etib, asarlarini tahlil etish orqali undagi o‘ziga xos qirralarini ko‘rsatish; g) ularning adabiy jarayondagi o‘rnini aniqlash kabi masalalarga urg‘u qilingan.

Portret – maqolalar Fitrat adabiy-tanqidiy ijodida ham anchagina. «O‘zbek shoiri Turdi», «Muhammad Solih» kabi maqolalar portret yo‘sinida yozilgan bo‘lsa, «Ahmad Yassaviy», «Fors shoiri Umar Xayyom», «Mashrab» kabi tadqiqotlar adabiy portret va tanqidiy–biografik ocherk janriga mansub.

«O‘zbek shoiri Turdi» maqolasi A.Majidiyning shoir haqidagi maqolasini (Maqola «Maorif va o‘qitg‘uvchi» jurnalida chop etilgan) to‘ldirish maqsadida yozilgan. Shu bois o‘zidan oldingi maqola mohiyatini Fitrat «uch modda»da ko‘rib chiqadi. Portret-maqola shu

xususdagi izohlar bilan boshlangan. Fitrat Turdining «eli, yurti, kimligi» haqidagi ma'lumotlarni shoirning o‘z asarlaridan topishga harakat qiladi. «Uning she'rlari orasida tarjimai holi uchun yararliq moddalarni» besh qismga bo‘lib tadqiq etgan va shu asosda shoirning tarjimai holini tiklangan. Portret so‘zi chiziqlar, ularning o‘zaro ulanib ketishidan kelib chiqqanligini nazarda tutadigan bo‘lsak, munaqqid shoir ijodining besh qirradan iborat chizgilarini berib va u haqida yaxlit tasavvur uy\ota oluvchi maqola yarata olgan.

Fitrat mumtoz o‘zbek shoiri asarlarida keltirilgan dalillarni aniq tarixiy dalillar bilan muqoyasa qilgan holda o‘ziga xos ilmiylik va aniqlik yo‘lidan borib mushohada yuritgan. Maqolaning oxirida «Turdining shoirligi» haqida o‘z asosli ilmiy mulohazalarini ilgari suradi [Fitrat. 2000: 71].

Muhammad Solih hayoti va ijodiga bag‘ishlangan maqola Fitratgacha o‘zbek adabiyotshunosligida bu xususda maxsus maqola yoki tadqiqot amalga oshirilmaganligini ko‘rsatadi. Shuning o‘ziyoq bu portret-maqolaning ahamiyati va qadri yuqori ekanligini namoyon etadi. Muallif keltirilgan ma'lumotlarni bir necha tarixiy manbalarga qiyoslagan holda fikr yuritadiki, bu uning keng mushohadali, sinchkov olim bo‘lganligini namoyon etadi.

Portret – maqola o‘ziga xos tuzilishga ega bo‘lib, ikki qismdan iborat. Birinchi qismda shoirning tarjimai holini munaqqid manbalarga tayanib tiklaydi. Ikkinchi qismda Muhammad Solihning shoirligiga baho beriladi. Fitrat Alisher Navoiy va Bobur yozib qoldirgan shoir haqidagi ma'lumotlarga asoslanib, «uning kuchli bir shoir bo‘lg‘anini qabul qilamiz» deydi, «Shayboniynoma» dostoni tahliliga keng to‘xtaladi. Portret-maqolada muallif M.Solih asarining XVI asrdan keyingi adabiy tilni soddalashtirishdagi xizmatlarini to‘g‘ri baholangan. Fitratning bu maqolasi ikki jihatdan qadrli: birinchidan, M.Solih hayoti va ijodi haqida kam tasavvurga ega o‘quvchilar ommasiga muxtasar ma'lumot beradi. Ikkinchidan, Fitratning tanqidchi va adabiyotshunos sifatidagi qiyofasini ochishga xizmat qiladi: xolislik, ilmiy va obrazli fikr yuritishning omuxtaligi, har bir adabiy hodisaga o‘z munosabatini vazminlik bilan ifodalash usuli bugun ham ilm yo‘lida mashaqqat chekuvchilar uchun namuna bo‘la oladi.

Tanqidiy-biografik ocherk. Fitratning Mashrabga oid tadqiqoti shoir haqidagi jiddiy ilmiy ishlarning dastlabkilaridan bo‘lib, so‘fiy shoir shaxsi va ijodi haqida noto‘g‘ri tasavvurlar kengaygan bir paytda yaratildi. Asarning janrini belgilashda uning mohiyati va mundarijasi asos bo‘la oladi. Tadqiqot uch qismdan iborat. Avvalo, shoirning tarjimai holi oydinlashtiriladi, tarixiy manbalar asosida manoqiblarga tayanib Fitrat tomonidan ilk marta shoirning haqiqiy biografiyasi tiklanadi. Mashrabning qalandarligi, u mansub bo‘lgan oqim haqida fikr yuritar ekan, olim qalandarlikning mohiyatini ham ochib beradi. Uchinchi qismda Mashrab asarlari tadqiq etiladi, qiyoslar asosida unga baho beriladi. Shoir ijodining Rumiy, Bedil bilan yaqinligi kabi muammolarga to‘xtaliniladi. Shunday qilib, bilimdon sharqshunos olim o‘z ishida shoir shaxsiyatini aniqlashga, Mashrab tarjimai holini ilk marta ilmiy asoslab berishga muvaffaq bo‘lgan. Demak, tadqiqotda shoirning tarjimai holi, hayoti va ijodi, asarlarining yaratilishi, mohiyatiga doir dalillarning umumlashtirilgan holda tadqiq etilishi uning tanqidiy-biografik ocherk janrida yaratilganligini ko‘rsatadi.

Fitratning "Fors shoiri Umar Xayyom" asari ham tanqidiy-biografik ocherk janriga mansub. Fitrat avvalo Umar Xayyom haqida portret-maqola yaratgan. Buni o‘zi ham qayd etadi: "Forslarning butun dunyog‘a mashhur bo‘lg‘an shoirlaridan Umar Xayyom haqida "Qizil qalam" majmuasida bir maqola yozg‘an edim. Unda Ovro‘pa olimlarining Xayyomning tarjimai holi haqida qanday ma'xazlarg‘a murojaat qilg‘anlarini ko‘rsatgan, o‘zim ham

shularning izidan yurib, Xayyom tarjimai holini sobit shaklga kirgizishga tirishg‘an edim”. Shundan keyin uning qo‘liga shoir haqida yana bir qimmatli manba tushib qoladi. Va shular asosida yirik tadqiqot yaratiladi. U Mashrab haqidagi ocherkdan hajmi, ko‘lamining bir oz kengligi bilan farq qiladi. Shoirning tarjimai holi aniq dalillar asosida ifodalanadi. Fitrat uslubidagi aniqlik, ilmiy asoslangan puxta mulohaza yuritish kabi fazilatlardan shunday xulosaga kelish mumkin: 1) tanqidiy – biografik ocherkda shoirning tarjimai holi aniq manbalarga tayanilgan holda keng tasvirlanadiki, Umar Xayyom haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmagan o‘sha davr o‘quvchisi uchun bu qimmatli manba edi; 2) Xayyomning maslagi, asarlari, ayniqsa, ruboiylarini tadqiq etish asnosida uning ijodiga baho beriladi, adabiyotda tutgan o‘rni to‘g‘ri ko‘rsatiladi; 3) olimning Xayyom ijodi haqidagi mulohazalari, “jozib uslubi”(Oybek) bugungi kun kitobxonini ham loqayd qoldirmaydi. Uning sinchkovligi, aniq manbalarga tayanib ilmiy fikr yuritishi, hamisha qiyoslash asosida xulosalar chiqarishi, o‘z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish usulidan har qancha o‘rgansa arziydi.

Ochiq xat janri. Abdurauf Fitrat o‘zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan yirik olim sifatida turli janrlarda ijod qildi. O‘zbek tanqidchiligida ochiq xatning yorqin namunalaridan birini mutafakkir adib ijodida ko‘rish mumkin. Fitratning J.Boybo‘latovga yozgan ochiq xati «Yopishmagan gajaklar» deb ataladi va u o‘sha davr tanqidchiligi uchun katta ahamiyatga ega [Safarov, 2003:72].

Aslida ochiq xat istilohi matbuot orqali jamoatchilikka murojaat qilish vositasi sifatida 19-asrning o‘rtalarida nemis matbuotida paydo bo‘lgan edi [Tog‘ayev. 1982:82]. Ochiq xat janr sifatida yozuvchi va jurnalistlar ijodida shakllandi va rivojlandi. Ochiq xatlarda muallifning o‘ziga xosligi, e’tiqodi, adabiyot haqidagi qarashlari, talqin etilayotgan asarlarga, yozuvchi tutgan yo‘lga, uning uslubiga munosabati asosiy o‘rinda turadi.

Ma’lumki, ochiq xatlarda doimo xalq manfaatlariga doir ijtimoiy muammolar hal etiladi. Adabiy-tanqidiy ochiq xatlarda xalq va uning hayotini aks ettiruvchi adabiyot manfaatlariga oid tanqidiy muammolarga daxl qilinadi. Biroq muallif shaxsiyati talqin etilayotgan adabiy muammoga nisbatan shaklan shaxsiy-munosabat tarzida namoyon bo‘lsa-da, unda umummanfaati asosiy o‘rinda turadi.

Fitratning yirik ishlaridan biri "Chig‘atoy gurungi"ni yo‘lga qo‘ygani bo‘ldi. O‘tmish merosini o‘rganish va undan xalqni bahramand etish, avlodlarni ajdodlarining o‘lmas ruhiyati bilan bog‘lashda bu jamiyat juda katta xizmat qilganligi ma’lum. "Chig‘atoy gurungi" madaniy-adabiy tashkilot edi, uning faoliyati asosida islohotchilik g‘oyasi yotar edi. Fitrat madaniyat taraqqiyotining yuksak cho‘qqisi – Navoiy davrini ko‘p jihatdan ibrat qilib olgan edi. Fitrat boshchilik qilgan "Chig‘atoy gurungi" Turkiston milliy madaniyatini barpo etish uchun kurashdi.

20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlariga kelib, "Chig‘atoychi"larni panturkizm, panislomizmda ayblovchilar soni orta bordi.1929 yilda J.Boybo‘latovning "O‘zbek adabiyotida chig‘atoychiliq" maqolasi bosildi. Fitratning "O‘zbek adabiyoti namunalari" majmuasi munosabati bilan yozilgan bu maqola boshdan oxirigacha uning muallifini "fosh etish"ga qaratilgan edi. Chunonchi, u marksizmni inkor qilishda, o‘tmishni ideallashtirishda, burjua millatchiligi g‘oyalarini targ‘ib va tashviq etishda ayblangan edi. Shu zaylda ko‘p asrlik adabiy merosimiz chiqitga chiqarilgan edi. J.Boybo‘latov chig‘atoy shoirlaridan hozirgi proletar adabiyoti uchun bir narsa ola bilishga shubha bilan qaradi.

Ko‘p o‘tmay matbuotda unga javoban maqolalar paydo bo‘ldi. Otajon Hoshim "Adabiy meros va chig‘atoy adabiyoti" maqolasida J.Boybo‘latov maqolasini felyeton deb atarkan, adabiy meros va chig‘atoy adabiyoti kabi muhim masalalarni Boybo‘latov kabi hal qilish mumkin emasligini ta’kidladi."Chig‘atoy adabiyoti ko‘p badiiy namunalar bergandir, bu adabiyotning bir qancha san’atkor namunalari bor"ligini e’tirof qiladi.

Fitrat ham jim turmadi. J.Boybo‘latovga javoban "Yopishmagan gajaklar" ochiq xati bilan chiqdi. “Jalil Boybo‘latovga ochiq xat” deb atalgan bu maktub shunchaki nohaq tanqidga javobgina emas, balki "go‘zallikni, chinakam adabiyotni anglash, idrok etishdan uzoq nuqtai nazarning – olmadan qurt qidirishning" (Asqad Muxtor) jamiyat hayotida tobora kuchayayotganligini teran his qilish va unga qarshi isyon ruhiga yo‘g‘rilgan edi. Malakasizlikka, Krilov kalaka qilgan etikdo‘zning holva pishirib, holvapazning etik tikishiga o‘xshagan holatga qarshi isyon edi. Gap shundaki, J.Boybo‘latov Fitratning o‘tmish adabiyot namunalarini bittama-bitta yig‘ib, tozalab, saralab, izohlab o‘quvchiga taqdim etishdek og‘ir va sharafli ishini dushmanlik, zararkundalik hisoblagan va buni adibning butun faoliyati misolida "isbot" qilishga uringan edi" [Fitrat.1995:32].

Fitrat bolalar orasida "Ko‘zim ko‘rmaydir" o‘yini bo‘lganligi haqida gapirib, ko‘zini qattiq bog‘lab olgan bolaning atrofdagilarga hujum qilishini Boybo‘latovga qiyoslaydi. "Maqolani yozganda, sizning qalamingiz ham shul ko‘zi ko‘rmas bolaning tayog‘iga o‘xshagan: aylangan, aylangan, kimga to‘g‘ri kelsa, shunga tekkan, orada mening kitobim unutilgan, juda oz o‘rin olgan. . . ".

Tanqidchi ilmiy odob-axloq doirasidan chiqmaslikka harakat qiladi va shuning uchun Boybo‘latov maqolasiga javobni, o‘zi aytganidek, dardlashuv shaklida yozadi, avvalo, unga minnatdorchilik bildiradi. Shu bilan birga "siz adabiyot tarixining odami emassiz, maqolangiz esa tasodifiy bir hodisadir", – deydi. Bu esa Fitratning yuksak didga ega, o‘ta madaniyatli tanqidchi ekanligini ko‘rsatadi.

Uning ochiq xat janri sifatidagi fazilatlari, o‘ziga xosligi shundaki, eng avvalo, u xatga xos muqaddima – murojaat bilan boshlanadi. Fitrat o‘zining “O‘zbek adabiyoti namunalari” asari haqida yozilgan fikrlardan mamnun ekanligini bildirib, Boybo‘latovga tashakkur xam bildiradi. Butun xat davomida unga xos janriy belgilardan biri murojaatning “Sizga”, “Sizning”, “Siz” kabi shakllari ko‘p qo‘llaniladi. Va bu orqali Fitrat nohaq fikrlarga zarba berishga harakat qiladi. Ammo bu xatda xotima yo‘q, chunki u tugallanmagan, buni Fitratning zamondoshlari ham tasdiqlashgan [Fitrat.2003: 255].

Ochiq xat o‘sha davr tanqidchiligi uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi [Nazarov. 2012:425]. Zero, unda Fitrat faqat Boybo‘latovga emas, o‘sha davrda taraqqiy etayotgan vulgar sotsiologizmga ham zarba bergan edi: "... Mening so‘zlarimni bosh-oyog‘ini kesib tashlab, o‘z maqsadingizga yaraqlik bir holga kirgizib, so‘ngra e’tiroz qilishingiz ilmiy bir harakat sanalmaydir" [Fitrat. 2003: 239].

Fitratning olim sifatida mardligi shundaki, o‘z xatolarini, hattoki qilmagan ba’zi xatolarini ham tan oladi. Uning "albatta, ishlarimizda yanglishlar bo‘lishi mumkin. Yanglishlarimni joy-joyi bilan ko‘rsatish kerak. Ko‘zni yumib, og‘izni ochib so‘kishni foydasi yo‘qdir", – degan so‘zlari tobora o‘z qiyofasiga ega bo‘lish sari intilayotgan bugungi tanqidchilik uchun ham dasturulamal vazifasini o‘tashi tayin. To‘g‘ri, Fitrat ham o‘z davri kishisi edi. Binobarin, ochiq xatdagi sho‘ro davri mafkurasiga daxldor fikrlarga shu jihatdan qarash kerak.

Xulosa qilib aytganda, ochiq xatda, birinchidan, Fitratning yuksak madaniyatga egaligi, ikkinchidan, ilmiy etikaga rioya qilganligi, uchinchidan, o‘z mulohazalarini asoslab bera olganligi, o‘z yo‘liga ega olim ekanligi yaqqol ko‘rinib turadi. Adibning qarashlari va uslubi bugungi kunda adabiyotshunos va munaqqidlar uchun ibrat maktabi bo‘la oladi.

Suhbat. 1919-yilda Buxoro kompartiyasi nashri sifatida yuzaga kelgan va Fitrat muharrirligida chop etila boshlangan "Tong" jurnalining 2-sonida uning "Mirzo Bedil" maqolasi bosildi. Aslida shu maqola Fitratning bedilshunoslikka oid ilk tadqiqoti bo‘lib, keyinchalik yaratilgan "Bedil" badihasining xamirturushi edi. Ayniqsa, bu asar salaflarimiz ijodiga yangicha nuqtai nazardan ilmiy yondashuvda jiddiy ilk qadam bo‘ldi.

20-yillar o‘zbek adabiyotshunosligida Bedil ijodiga bag‘ishlangan bu risola shoir merosini chuqur o‘rganish borasida salmoqli tadqiqotlar maydonga kelgan hozirgi kunlargacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Fitratning bu asari o‘zbek tanqidchiligini shakliy izlanishlar sohasida ham boyitishga xizmat qiladi.Chunki "adabiy tanqidning orqada qolayotganligining bosh sabablaridan biri uning sotsiologik tahlil metodiga yopishib borganligida",-deb ko‘rsatadi Ozod Sharafiddinov "Adabiy tanqid va yangi tafakkur" maqolasida va adabiy tanqidda turli xil usullar, shakllardan foydalanish zarurligi haqida kuyinib gapiradi [Sharafiddinov. 2001:]. Xuddi shu nuqtai nazardan qaraganda Fitratning Bedil haqidagi risolasi uning tanqidchi – ijodkor sifatida turli usullarni qo‘llay olganligidan dalolat beradi: Bedil ijodini akademizm usuli bilan emas, balki suhbat, aniqrog‘i, xalqona an’ana sifatida shakllangan bedilxonlik tarzida talqin etish Fitratning g‘oyat sinchkov va ijodkor tanqidchi bo‘lganligidan, qolaversa, XX asar boshlaridayoq yangi ijodiy usullar izlash namunasini ko‘rsata olganligidan dalolat beradi.

Ko‘ramizki, Fitrat o‘zbek tanqidchiligida obzor maqola, portret-maqola, adabiy portret, tanqidiy-biografik ocherk kabi janrlar taraqqiyotida muhim hissa qo‘shgan, o‘z davrining qomusiy olimi, zukko adabiyotshunosi, fidoyi farzandi edi. Fitrat yaratgan asarlar uning nomini asrlardan asrlarga olib o‘taveradi. Uning asarlari yutuqlari va nuqsonlari bilan bizning tariximiz va faxrimizdir. Shuning uchun hali Fitratning o‘nlab topilmagan asarlari, ijodini xolis va haqqoniy o‘rganish davom etaveradi va bu adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. 2-jild. – B. 59.
2. Abdurauf Fitrat. Yopishmagan gajaklar // Yoshlik. – 1995, 5-son. – B. 32.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 3-jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – B. 255.
4. Axmedova Sh. Ma’rifatparvar jadid tanqidchilari. – T.: Global-Edit, 2023.
5. Axmedova Sh., Mahmudova S. Abu Ali ibn Sina on a Critical Biographical Essay / Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2.7 (2022): 795-799.
6. Boltaboyev H. XX asr boshlari o‘zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi. Fil. fanl. doktori ... diss. – T., 1996. – B. 305.
7. Bahodir Karim. Jadid munaqqidi Vadud Mahmud. – Toshkent. 2000.
8. Valixo‘jayev B. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. – Toshkent. O‘zbekiston, 1993. – B.3-12.
9. Safarov O., Yo‘ldoshev B., Ahmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi. – Buxoro, 2003.
11. Sharafiddinov O. Adabiy tanqid va yangi tafakkur // O‘zAS. 2001.

12. Tog‘ayev O. Publitsistika janrlari. – T., 1982. – B. 26.
13. Qayumov A. Qo‘qon adabiy muhiti. – Toshkent, 1961.
14. Qayumov P. Qo‘qon tarixi va adabiyoti. – Toshkent, 1998.
15. O‘zbek adabiy tanqidi tarixi. Darslik. Nazarov B., Rasulov A., Axmedova Sh., Qahramonov Q. – Toshkent, 2012. – 425 b.

“HIBAT UL-HAQOYIQ” BILAN “DEVONI HIKMAT” ORASIDAGI MAVZU MUSHTARAKLIKLARI

Nodirxon Hasanov, f.f.d.,
O‘zMU O‘zbek adabiyotshunosligi
kafedrasi professori
mujrim71@yahoo.com
Ulug‘nazarova Xayriniso,
O‘zMU Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi
fakulteti 4-kurs talabasi
hayrunnisaulugnazar@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Adib Ahmad Yugnakiy qalamiga mansub “Hibat ul-haqoyiq” hamda Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” asarlari o‘rtasidagi mavzu mushtarakliklari tahlilga tortiladi. Jumladan, ikkala asarda ham didaktik g‘oyalar yetakchi o‘rin tutishi, Qur’oni karim va hadisi shariflar mazmunining badiiy tarzda qayta ishlanishi, insonni axloqiy poklik, halollik, sabr, kamtarlik, ilmga intilish va yomon illatlardan yiroq bo‘lishga da’vat etuvchi qarashlar mushtarak jihatlar sifatida tadqiq etiladi. Shuningdek, yetim-yesirga g‘amxo‘rlik, g‘azabni yengish, g‘iybatdan saqlanish, xushxulq bo‘lish kabi g‘oyalar ikki asarda ham mazmuniy markazni tashkil etishi misollar asosida yoritiladi. Tadqiqotda “Hibat ul-haqoyiq”ning “Devoni hikmat” bilan g‘oyaviy va uslubiy aloqadorligi turkiy adabiyot taraqqiyotidagi uzviylik namunasi sifatida baholandi. Natijalar Ahmad Yugnakiyning Ahmad Yassaviy an’anasidan oziqlanganini, shu bilan birga, bu ta’limotni adabiy-didaktik jihatdan chiroyli davom ettirganini ko‘rsatadi. Maqolada A.Fitrat, Q.Mahmudov, I.Haqqul, Q.Sodiqov, H.Boltaboyev, G.Xo‘janova kabi tadqiqotchilarning mavzuga doir fikr-qarashlaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar*: Ahmad Yugnakiy, Xoja Ahmad Yassaviy, “Hibat ul-haqoyiq”, “Devoni hikmat”, didaktika, turkiy adabiyot, hadis, xalqona uslub*

Abstract. The article analyzes the thematic similarities between Adib Ahmad Yugnaki’s Hibat ul-hakayik and Khoja Ahmad Yasawi’s Diwani Hikmat. In particular, the study explores shared features such as the dominance of didactic ideas, the artistic reinterpretation of the Quran and Hadith, and calls for moral purity, honesty, patience, humility, the pursuit of knowledge, and the avoidance of vices. Furthermore, it highlights how themes like caring for orphans, overcoming anger, refraining from gossip, and maintaining good manners form the conceptual core of both works. The research evaluates the ideological and stylistic connection between Hibat ul-hakayik and Diwani Hikmat as an example of continuity in the development of Turkic

literature. The results indicate that Ahmad Yugnaki was influenced by the Yasawi tradition while artistically advancing this doctrine in a literary-didactic direction. The article incorporates the scholarly perspectives of researchers such as A. Fitrat, K. Mahmudov, K. Sadiqov, I. Haqqul, B. Tukhliev, H. Boltaboyev and G. Khojanova.

Keywords: *Ahmad Yugnaki, Khoja Ahmad Yassawi, Hibat ul-hakayik, Devoni Hikmat, didactics, Turkic literature, Hadith, folk style.*

Kirish.

Turkiy mumtoz adabiyot tarixida XI-XII asrlar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davrda yozilgan diniy-tasavvufiy va didaktik asarlar badiiy tafakkur va iste'dod natijasi bo‘libgina qolmay axloqiy qarashlar hamda mezonlar majmuasi hamdir. To‘g‘ri, Abdurauf Fitrat aytganidek, ushbu davrda “O‘rta Osiyo adabiyotining musulmonliqdan temuriylar (XV asr)gacha bo‘lg‘an davrig‘a oid namunalar juda oz” bo‘lishiga qaramay, ushbu namunalarning eng burungisi bo‘lmish “Qutadg‘u bilig” kitobidan keyin “Hibat ul-haqoyiq”, “Abo Muslim” (milodiy 1155), Yassaviy va Boqirg‘on hikmatlari, milodiy 1233-yil Ali otli bir kishi tomonidan yozilgan “Yusuf va Zulayho”, eng so‘ngra 1310-yil yaratilgan “Qisas ul-anbiyo” kitobi keladi[126]. Umuman olganda, turkiylar orasida Islom keng yoyila boshlangandan so‘ng xalqqa axloq, tasavvufning asl haqiqatlarini yyetkazish ehtiyoji tug‘ildi. Arab-fors tili yuqorilagan bu davrda asarlarni xalqning ona tili bo‘lmish turkiyda yozish jasoratini ko‘rishimiz mumkin. Bu ma'naviy-ma'rifiy yuksalishning markazlari esa, ayniqsa, Sayram, Yassi, Yugnak kabi shaharlar edi. Adabiyotimizda mazkur mavzulardagi nodir yodgorliklardan biri Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asaridir. Ushbu asar turkiy tilda bitilgan ilk falsafiy-didaktik asarlardan biri hisoblanadi.

“Hibat ul-haqoyiq” o‘z davrining axloqiy-ijtimoiy holatini o‘zida mujassamlashtiradi. Jumladan, ilmning afzalligi va ustuvorligi, kamtarlik, so‘zning ulug‘ligi kabi yana bir qancha mavzularni yoritib, komil inson g‘oyasini bosh o‘ringa ko‘taradi. Bundan tashqari, mazkur asar o‘sha davrning muhim obidalari bo‘lgan “Devoni hikmat” va “Qutadg‘u bilig” bilan ma'no-mohiyat jihatidan birlikka ega, ya'ni bu uch asar o‘zaro mazmuniy mushtarakliklar hosil etadi.

Adabiyotlar tahlili. Ahmad Yassaviy va Ahmad Yugnakiyning ijodiy merosi turkiy adabiyot tarixida alohida ilmiy e'tibor markazida bo‘lib kelgan. Xususan, adabiyotshunoslar Yassaviy shaxsiyati va uning hikmatlarini turkiy xalq ruhiyatiga yaqin, xalqona ifoda vositalariga tayangan, ijtimoiy, axloqiy mazmuni chuqur asar sifatida baholaganlar[127]. Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida Xoja Ahmad Yassaviyni yuksak darajada ulug‘lab, uni Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixi sifatida ta'riflaydi[128]. Bu baho Yassaviy merosining nafaqat tasavvufiy, balki adabiy va ma'naviy ta'sir ko‘lamini ham ko‘rsatadi.

---

[126] Фитрат, Абдурауф. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000. II-ж.: Илмий асарлар. 45-б.

[127] Қаранг: Рустамов Э. Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси // ЎТА. 1972. №4. Б.21-25; №5. Б.22-28.; Яссавий Аҳмад. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи И.Ҳаққулов. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 256 б.; Яссавий, Хожа Аҳмад. Умринг елдек ўтаро. Нашрга тайёрловчилар ва сўзбоши муаллифлари И.Ҳаққул, Н.Ҳасан. – Т.: “Қамар-медиа”, 2024. – 400 б.

[128] Навоий, Алишер. Насойим ул-муҳаббат // Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ўн еттинчи жилд. Нашрга тайёрловчилар С.Ғаниева, М. Мирзаахмедова. Арабча ва форсча матнларни таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир С. Рафиддинов. – Т.: Фан, 2001. 413-б.

A.Fitrat Yassaviyning adabiyotdagi yo‘lini sodda xalq shoirlari yo‘liga yaqin deb baholab, uning hikmatlari vazn, qofiya va uslub jihatidan xalq adabiyoti bilan uyg‘unligini ta’kidlaydi[129]. Bu qarashlar Yassaviy ijodining turkiy adabiyotdagi xalqchillik, samimiyat va didaktik xususiyatlarini ilmiy asosda yoritadi.

“Hibat ul-haqoyiq” bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ham asarning didaktik mazmuni, Qur’oniy va hadisiy manbalarga suyanishi, axloqiy qarashlar tizimi alohida o‘rganilgan[130]. Bu, o‘z navbatida, asarning manbaviy darajasini va badiiy qiymatini oshiradi. Zero, hazrati payg‘ambar hadisi shariflari asarning 21 o‘rnida uchraydi. Bu hol asarning bevosita diniy-ma’rifiy manbalarga ham tayanishini ko‘rsatadi. I. Haqqul esa Yassaviyni axloqiy poklik va ruhiy yaxlitlik uchun qayg‘urgan donishmand sifatida baholab, uning hikmatlari insonni to‘g‘rilik, halollik va ma’naviy komillik sari undashini ta’kidlaydi[131].

Shu bilan birga, mavjud ilmiy kuzatishlarda “Hibat ul-haqoyiq”ning “Devoni hikmat” bilan qiyosiy o‘rganilishi yetarli darajada mukammal emasligi seziladi. Tadqiqotlarda bu ikki asar alohida-alohida tahlil qilingan bo‘lsa-da, ular o‘rtasidagi mavzu, g‘oya va uslub mush-tarakliklari bir tizim sifatida alohida yoritilmagan. Shuning uchun ushbu maqolada mazkur ikki asar o‘rtasidagi umumiy jihatlar – ilmga da’vat, axloqiy poklik, g‘azabni tiyish, g‘iybatdan qochish, yetimga mehr, xalqona ifoda va hadisiy asoslar – qiyosiy tahlil asosida ko‘rsatishga harakat qilindi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Mazkur tadqiqot qiyosiy-adabiy, tarixiy va tahliliy metod-larga asoslanadi. Avvalo, “Devoni hikmat” va “Hibat ul-haqoyiq” matnlari bevosita tahlil qilinib, ulardagi didaktik g‘oyalar, axloqiy mazmun, hadis va Qur’on bilan bog‘liq ifodalar ajratib olindi. So‘ngra mavzular asosida ikki asar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar aniq-lashtirildi. Tadqiqotda qiyoslash usuli asosiy metod sifatida qo‘llanildi. Bu metod yordamida yetim-yesirlarga g‘amxo‘rlik, g‘azabni yengish, ilmga intilish, g‘iybatdan tiyilish, go‘zal axloq kabi mavzular har ikki asarda qanday ifodalanganligi solishtirildi. Shu bilan birga, asarlarning badiiy ifoda vositalari, xalqona uslub, vazn va qofiya xususiyatlari ham e’tiborga olindi.

Tahlil jarayonida tarixiylik tamoyiliga ham rioya qilindi. Chunki har ikkala asar turkiy yozma adabiyotning dastlabki bosqichlariga mansub bo‘lib, ular o‘z davrining diniy-ma’rifiy, ijtimoiy va estetik qarashlarini aks ettiradi. Shu bois asarlar nafaqat badiiy matn sifatida, balki o‘sha davr ma’naviy muhitining ifodasi sifatida ham o‘rganildi.

Bundan tashqari, intertekstual yondashuv ham qo‘llanildi. Bu yondashuv orqali “Hibat ul-haqoyiq”dagi ayrim baytlarning hadis mazmuni bilan uyg‘unligi, “Devoni hikmat”dagi hik-matlarning esa Qur’on va sunnat ruhiga yaqinligi aniqlandi. Natijada Ahmad Yugnakiyning Yassaviy an’anasiga ijodiy tayanishi, lekin uni o‘ziga xos didaktik-badiiy talqinda davom ettirgani ilmiy asosda ko‘rsatildi.

Tahlillar va natijalar. Adabiyotda milliylik va xalqona qarashlar haqida gap ketganda Xoja Ahmad Yassaviyning o‘rni beqiyosdir. Uning qalamiga mansub “Devoni hikmat” asari esa turkiy xalqlar hayoti va adabiyotda alohida o‘rin egallaydi. Hazrat Alisher Navoiy

---

[129] Фитрат, Танланган асарлар. II-ж, 31-б.

[130] Asım N., Hibetü'l-hakayik. 1.ksm: metin, tercüme ve izah; 2.ksm: faksimile), – İst.: 1918; Arat, R., Edib Ahmed B. Mahmut Yükneki, Atabetü'l-Hakayık. – Ank.: TDK, 1951; Ахмед Йугнеки. Ақиқат сьиьи. Э.Қуришжанов, Б.Сагиндиков. – Алмати, 1985; Хўжанова Г. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2001 в.б.

[131] Ҳаққул И. Абадият фарзандлари. – Т.: Ёш гвардия, 1990, 56-б.

“Nasoyim ul-muhabbat” asarida Piri Turkistonga “Turkiston mulkining shayx ul-mashoyi-xidur. Maqomoti oliy va mashhur, karomoti mutavoli va nomahsur ermish. Murid-u as’hobi g‘oyatsiz va shoh-u gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish. Imom Yusuf Hamadoniy q.s.ning as’hobidindur. Aning mazori Turkistonda, Yassi degan yerdaki, aning mavlid va manshaidur voqe’ bo‘lubdur va Turkiston ahlining qiblayi duosidur”[132], deya yuksak baho beradi.

Turkiston piriga bo‘lgan qiziqish va tadqiqot ishlari keyingi davrlarda ham jadal davom etgan. Bunda, ayniqsa, ijodining adabiy va tasavvufiy jihatlariga alohida ahamiyat qaratishgan. Xususan, Ahmad Yassaviyni “turk shoirlarining dohiylaridan” deb ta’riflagan Abdurahmon Sa’diy shunday yozadi: “Yassaviy turk qavmlarining haqiqiy ma’nosi bilan chin shoirlaridan (lirik) va xalq klassik shoirlaridandir. Ul g‘oyat hassos, ilhom va xayoli g‘oyat tabiiy va yengil oqishli bir shoirdir. Yassaviyning yuragi butun umriga ruhiy va ma’naviy ishq bilan lovullab yonaturg‘on she’riy bir o‘tdir. Ilohiy she’rda va muhabbat hissiyotida ul shu yo‘ldagi boshqalarning yuraklarin o‘rtaguvchi, kuydurguvchi qo‘rqinch bir hikmat yolqinidir”[133].

Ahmad Yassaviy va yassaviyshunoslik tadqiqida Abdurauf Fitratning xizmatlari beqiyos. Olim bu yo‘lda eng ishonchli manba va ma’lumotlarga tayangan holda o‘z xulosalarini bayon etadi. Fitrat Yassaviyning “adabiyotda tutgan yo‘li sodda xalq shoirlarimizning tutqon yo‘llaridir… Uning hikmatlari vaznda, qofiyada, uslubda xalq adabiyoti atalg‘on, she’rlar bilan barobar” yurganligini alohida ta’kidlaydi[134].

XI-XII asrlarda xalq orasida she’riyatga ishqibozlik, ularni tinglash va yod olish ruhi kuchli bo‘lgan. Bu kayfiyat o‘z o‘rnida adabiyotga ham ko‘chgan. “Devoni hikmat”da didaktika yetakchilik qilishi shundan dalolatdir. Ushbu asarning tag zamiri xalq og‘zaki ijodi, Qur’on va hadislarga tutashganidek, “Hibat ul-haqoyiq”da ham beva-bechoralarga rahm-shafqat ko‘rsatish, ularni ranjitmaslik, g‘ariblar, nafsni tiyish kabi inson tarbiyasi bilan bog‘liq ko‘plab dolzarb mavzularni uchratamiz. Masalan, Ahmad Yassaviyning quyidagi hikmatiga diqqat qarataylik:

G‘aribni ko‘rsangiz dog‘ etmangizlar,
Yetimni ko‘rsangiz og‘ritmangizlar.
Yetimlar bu jahonda xor ekandur,
G‘ariblarni ishi dushvor ekandur.[135]

Shunga o‘xshash satrlarni “Hibat ul-haqoyiq”da ham uchratamiz:

Musulmonga bo‘lib mushfiq, mehribon,
Ataganing ayla mo‘minga ehson.[136]

Yuqoridagi misralar orqali odamlarni o‘zaro ahil-inoq bo‘lib yashashga, mo‘minlarni bir-birlari bilan adovatga bormasdan, ko‘ngil olib yashashga da’vat etadi. Endi ilm o‘rganish borasida “Hibat ul-haqoyiq”dagi ayrim misollarni ko‘rib chiqsak. Jumladan, asarning “A” nusxasida quyidagicha bayt berilgan:

Bilig bil usanma bil ul haq rasul,

---

[132] Навоий, Алишер. Насойим ул-муҳаббат. 413-б.
[133] Абдураҳмон Саъдий. Аҳмад Яссавий//Яссавий ким эди? – Т.: 1994, 11-б.
[134] Фитрат. Танланган асарлар. II-жилд. 31-б.
[135] Умринг елдек ўтаро, 180-б.
[136] Ahmad Yugnakiy, Hibat ul-haqoyiq. Qadimgi turkchadan Bahrom G‘oyib tarjimasi, 2022, 16-б. https://n.ziyouz.com

Bilik Chinda ersa siz arqang tidi[137] [61-b]

Ma’lum bo‘layotirki, mazkur baytda shoir hazrati payg‘ambarning “Garchi Xitoyda bo‘lsa ham ilmga intilinglar, chunki ilm olishga harakat qilish har bir mo‘minga farzdir”[138], – degan hadisidan unumli foydalangan. O‘quvchiga tushunarli bo‘lishini ko‘zda tutib she’riy shaklda sodda va ixchamlashtirib ifodalagan.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida insonni g‘aflat uyqusidan uyg‘onishga, vaqtning qadriga etib, ilm olishga g‘ayrat ko‘rsatish chaqirig‘i ko‘p bor ta’kidlanadi:

Haqiqatning daryosidin guhar olg‘on,
Ma’rifatning maydonida javlon qilg‘on.
Kuyub-pishib ich bag‘rini o‘tqa solg‘on,
Ondog‘ oshiq alif qaddin duto qilsun.[139]

Ko‘rinadiki, Yassaviy ijodining mazmun-mohiyatida insonning ilm va ilohiy ishq bilan-gina o‘zligini anglab Haq diydoriga etishish mumkinligi yotadi. Bundan tashqari, “Birovni (kurashib) yiqitgan polvon emas, balki g‘azablangan vaqtida jahlini yutgan odam polvondir”[140] hadisi mashhurdir. “Hibat ul-haqoyiq”da bu fikrlar quyidagicha ifodalanadi:

Alangalansa tutunub g‘azab inad o‘ti,
Halimliq suvin soch o‘l o‘tni o‘chur. [76-b]

Mazkur baytning mazmuni shundayki, insondagi g‘azab va qaysarlik, o‘jarlik olovi tutashib, alangalanib yonsa, kishi uni muloyimlik bilan rahm-shafqat, mehr-marhamat suvini sochgan holda o‘chirishi lozim.

Insonlarni to‘g‘ri yo‘lga boshlash, g‘iybatdan, nopok yo‘llardan saqlanish, go‘zal xulq sohibi bo‘lishga da’vat “Devoni hikmat”ning bir o‘rnida shunday keltiriladi:

Ostonaga boshim qo‘yub zori qilsam,
G‘iybat qilg‘on qillarimni yuz ming tilsam,
Gunoh qilgan badanlarim pora qilsam,
Do‘stlar, mani Xojam bandam degaymukin? [227-b]

Bu borada Ahmad Yugnakiy quyidagicha yozadi:

Xushxulq bilan kishi ko‘nglini olib,
Yomon qiliqlardan kela bil g‘olib.
Kerakmi, keraksiz, yaxshi o‘ylab ko‘r,
Har neki ish qilsang, tarozga solib. [18-b]

Umuman olganda, “Hibat ul-haqoyiq”da hadislar mazmun-mohiyatini o‘zida jamlagan she’riy parchalar ko‘plab uchraydi. Bu haqda adabiyotshunos olimlar ham alohida to‘xta-lishgan[141].

“Yassaviyning fors adabiyoti vazn va uslubida emas, turk milliy vaznida, xalq adabiyoti uslubida yozgani” turkiy adabiyotning eng katta yutug‘i bo‘lgan. Shu o‘rinda Ahmad Yassaviy hikmatlarining ko‘povozliligi hamisha diqqatni tortib kelgan. Bu haqida adabiyotshunos Ibrohim Haqqul “uning hikmatlarida orifning ovozi hokim. Ulardan shayxning ovozi eshitiladi.

---

[137] Аҳмад Югнакий. Ҳибатул-ҳақойиқ. Нашрга тайёрловчи Қ.Маҳмудов. – Т., 1971, 112 б.
[138] Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Ҳикматуллаев, А.Мансуров. – Т.: Фан, 1990, 32-б.
[139] Яссавий, Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи: Н.Ҳасан. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
[140] Ал-жомиъ ас-саҳиҳ. Арабчадан Абдуғани Абдуллоҳ таржимаси, 4-жилд, – Т.: 1992, 113-б.
[141] Имомназаров, М. “Адиб Аҳмад қачон яшаган?//“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1995, 31-март.

Ba’zanbir hikmatda ham oshiq, ham darvesh, ham donishmandning ovozi yangrashi”[142]ga alohida urg‘u beradi. Shuning uchun ham har bir davrda yassaviylik yo‘lining izdoshlari, muxlislari ko‘plab topiladi. Ular Piri Turkistonning ijodiga murojaat qilgan, she’rlar bag‘ishlagan, hikmatlaridan iqtiboslar olgan, qolaversa, ayrim tashbih-u tamsillarini sharh-lagan. Bu hol, ayniqsa, XVIII-XIX asrlar adabiyotida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Masalan, quyidagi misollarga diqqat qilaylik:

Bandaman deb, g‘aflat ichra yotsa bo‘lmas,
Himmat qilmay nafs tog‘idin o‘tsa bo‘lmas,
Nafsi shayton ko‘zlarini o‘ysa bo‘lmas,
Hamdam bo‘lmay nafs ko‘zini o‘ygonlarg‘a.
Jafo chekmay, botin ko‘zin ochsa bo‘lmas,
Toliblarg‘a durru guhar sochsa bo‘lmas,
Dono bo‘lub, yuz ming gireh chechsa bo‘lmas,
Hamdam bo‘lmay sir ma’nisin tuygonlarg‘a.
Oqil ersang, nasihatni o‘zungga qil,
Eran aytgan: “O‘zgani qo‘y, o‘zungni bil”,
Ey Azimo, tokay yurgung zor-u zalil,
Hamdam bo‘lmay, dunyo mehrin qo‘ygonlarg‘a.[143]

Yassaviy asos solgan hikmatnavislik maktabining eng etuk vakillaridan biri Azim Xoja Eshon qalamiga mansub ushbu hikmat ham Turkiston pirining asrlar osha so‘z ahllariga ilhom qaynog‘i bo‘lib kelganligining yorqin isbotidir.

Ibrohim Haqqulga ko‘ra, nodonlik, bag‘ritoshlik, pinhona yovuzliklardan ko‘p noligan Ahmad Yasaviy o‘quvchilarni iymon ovozini tinglashga, yomonlik bilan yaxshilikni, halol bilan haromni farqlashga, oshiqlikda yolg‘on da’volarga berilmaslikka, to‘g‘rilikni yoqlab, egrilikdan bo‘yin tovlashga o‘rgatadi. Uningcha, har qanday illat va qabohatning ildizi odam-ning ongida qurib bitishi kerak. Buning ulug‘ chorasi – ilohiy Ishqdir.[144]

Xulosa.

Yuqoridagi tahlillardan xulosa chiqarib shuni ayta olamizki, Ahmad Yugnakiy ijodiga Xoja Ahmad Yassaviy dahosining sezilarli ta’siri bo‘lgan. Shundan kelib chiqqan holda Adib Ahmadga Yassaviy o‘z hikmatlari bilan salaflik vazifasini bajargan, deyish mumkin.

Tez sur’atlarda o‘zgarayotgan bugungi global zamonda odob-axloq masalasi, qadriyatlar mavzusi dolzarbligicha qolmoqda. Bunday davrlarda esa ma’naviy chiroqqa ehtiyoj tug‘i-laveradi. “Hibat ul-haqoyiq” shunday nur vazifasini o‘taydi. Adibning asarni maqol, hikmatli so‘zlar bilan bezashi unda ilgari surilayotgan fikrni yanada oson anglash imkonini beradi. Shu bilan birga mazmun-mohiyatni ham kuchaytiradi, ta’sir kuchini oshiradi. Ahmad Yugnakiy bu haqiqatni chuqur anglab unga amal qilmaganida edi, albatta:

Bezadim kitobi mavoiz, masal,
Boqig‘li, uqug‘li osig‘ olsu men [39-b] –

deya yozmagan, o‘qigan va eshitganlar foydalansin deb kitobimni nasihat va maqollar bilan bezadim, – demagan bo‘lar edi.[145]

---

[142] Ҳикматлар, 19-б.
[143] Хожа Эшон, Азим. Ҳикмат. Нашрга тайёрловчи С.Рафиддинов. – Т.: Ўзбекистон, 1993, 19-б.
[144] Ҳаққул, Иброҳим. Абадият фарзандлари, 56-б.
[145] Хўжанова, ўша асар, 92-б.

“Hibat ul-haqoyiq”ning “Devon-u lug‘otit turk”, “Qutadg‘u bilig”, “Devoni hikmat” kabi qimmatli bir manba ekanini, asrlar davomida og‘zaki va yozma tarzda avloddan avlodga o‘tib kelganini hisobga olsak, asarning nafaqat hozirgi kunimiz, balki barcha davrlar uchun ta’limiy, axloqiy, tarbiyaviy dastur bo‘lib xizmat qilishga qodirligi yanada ravshan ko‘rinadi.

Kitobning zamonaviy ahamiyati haqida so‘z ketganda barchaning, ayniqsa, yoshlarning tobora chuqurlashayotgan ruhiy kemtikligini, bu yuraklarning hali turli sohalarda Vatanga xizmat qilishi kerakligini asosiy masala o‘laroq tushunmog‘imiz lozim. Shu ma’noda Adib Ahmad so‘ziga quloq beraylik:

Xaloyiqqa ibrat, ta’lim berguvchi,
Kitob bitdim, odobga chaqirguvchi.
Tenglasa arzirli So‘zga tenglasin,
So‘z qadrini misli durday terguvchi.
Adib Ahmad – otim, nasihat – So‘zim,
So‘zim bunda qolur, o‘turman o‘zim.
Kelur kuz, kechur yoz, o‘tur bu umr,
Tugatdi umrimni bu yozim, kuzim.
Istagil qadrla, ista ta’na qil,
Shu turkcha kitobni Senga bitdim, bil.
Kunim bitib o‘lsam, otim qolsin, deb,
Shu tansiq so‘zlarni yozdim, ko‘zga il.
Atlas – qimmat, arzon bo‘lganiday bo‘z,
Hazil so‘z ko‘p, bilsang qimmatlisi oz,
Bu kitob nafisdir, shuning uchun ham,
To‘latib yozilgan har kerakli so‘z.
Ey mendan keyingi kelguvchi avlod,
Haqqingga Tangridan tilayman imdod.
Senga hadya etdim tansiq bir kitob,
Meni ham duoda aylab turgil yod. [22-23-b]

“Oxirgi so‘z” (“So‘zning tugallanish sabablari”) bo‘limidan olingan yuqoridagi satrlar ham asarning kunimiz yoshlariga, global zamonamizga suv va havodek zarurligini yorqin namoyon etib turibdi. Bizning endigi vazifamiz esa asar ustida hali ko‘p izlanishlar olib borib, zamona havosiga mos tarzda xalqimizga hamda boshqa xalqlarga yetkazib, yangi nafas berishdir!

“Hibat ul-haqoyiq” shunchaki adabiy asar emas, balki jamiyatning barcha qatlamlari uchun umuminsoniy axloq kodeksi bo‘la oladi. U bizni nafaqat ilmli, balki pok vijdon sohibi, haqiqiy inson bo‘lib yashashga o‘rgatadi. Shunday ekan, bugungi globallashgan dunyoda ma’naviy bo‘shliqni to‘ldirish uchun Ahmad Yugnakiy hikmatlariga qayta-qayta murojaat qilishimiz lozim.

“Hibat ul-haqoyiq” asari didaktik badiiyatning yorqin namunasidir. Shu bilan bir qatorda “Qutadg‘u bilig” bilan mushtarak jihatlari uning ijtimoiy-axloqiy ko‘lamini, “Devoni hikmat” bilan mushtarakligi esa ruhiy-ma’rifiy chuqurligini ko‘rsatadi. Bugungi kunda ham bu doston yosh avlodni ma’naviy jihatdan tarbiyalashda, milliy adabiy merosni anglashda va komil inson g‘oyasini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. “Ал-жомиъ ас-саҳиҳ”, 4-жилд. Арабчадан Абдуғани Абдуллоҳ таржимаси. Профессор Неъматуллоҳ Иброҳим ва шоир Мирзо Кенжабек таҳрири остида. Муҳаррир Хожа Бахтиёр Набихон ўғли. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992.
2. Ahmad Yugnakiy, Hibat ul-haqoyiq. Qadimgi turkchadan Bahrom G‘oyib tarjimasi. – T.: 2022. – 25 b. https://n.ziyouz.com
3. Arat, R., Edib Ahmed B. Mahmut Yükneki, Atabetü'l-Hakayık. – Ank.: TDK, 1951.
4. Asım, N., Hibetü'l-hakayik. 1.ksm: metin, tercüme ve izah; 2.ksm: faksimile), – İst.: 1918.
5. Banarli, N. S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. -İst.: MEB., 1983.
6. Абдураҳмон Саъдий. Аҳмад Яссавий//Яссавий ким эди? – Т: 1994.
7. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ. Ҳикматуллаев, А. Мансуров. – Т.: Фан, 1990.
8. Ахмед Йугинеки. Ақиқат сыйы. Басм. Э.Қуришжанов, Б.Сагиндиков. – Алмати, 1985.
9. Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат // Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ўн еттинчи жилд. Нашрга тайёрловчилар: С. Ғаниева, М. Мирзааҳмедова. – Т.: Фан, 2001. – 520 б.
10. Фитрат, Абдурауф. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳамидулла Болтабоев. II-жилд. Илмий асарлар. – Т.: Маънавият, 2000. – 208 б.
11. Хожа Эшон, Азим. Ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: Рафиддинов Сайфиддин Сайфулло ўғли. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 88 б.
12. Хўжанова Г. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2001. – 112 б.
13. Ҳаққул, Иброҳим. Абадият фарзандлари. Адабий мақолалар. – Т.: Ёш гвардия, 1990. – 192 б.
14. Яссавий Аҳмад. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи И. Ҳаққулов. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 256 б.
15. Яссавий, Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи: Нодирхон Ҳасан. – Т.: Моваруннаҳр, 2004. – 176 б.
16. Яссавий, Хожа Аҳмад. Умринг елдек ўтаро. Нашрга тайёрловчилар ва сўзбоши муаллифлари: Иброҳим Ҳаққул, Нодирхон Ҳасан. – Т.: “Қамар-медиа”, 2024. – 400 б.

FITRAT – ARUZSHUNOS

Hamroyeva Orzigul Jalolovna
ToshDO‘TAU, O‘zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik kafedrasi,
filologiya fanlari doktori, professor
arguvon87@mail.ru ***+998977776736***

Annotatsiya. Abdurauf Fitrat she’r ilmining yetuk bilimdoni sifatida bir qancha tadqiqot va risolalarda poetika, vazn, badiiyat masalalarida jiddiy e’tibor qaratgan. She’r va shoirlik

masalasi, mumtoz va milliy she’r tizimi, uning badiiy adabiyotdagi o‘rni kabi ilmiy-tahliliy tadqiqotlar Fitrat ilmiy faoliyatining asosini tashkil etadi. Fitrat o‘z davrining qomusiy olimi sifatida mumtoz she’r nazariyasi borasida yirik tadqiqotni amalga oshirgan, tadqiqot asosida taqdim qilingan ilmiy xulosalar nafaqat o‘z davri, balki bugungi kun adabiyotshunosligi uchun o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Maqola Abdurauf Fitratning aruz nazariyasi oid qarashlari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *she’r tizimi, lirika, risola, sarbast, aruz, doston, janr.*

ФИТРАТ — АРУЗОВЕД

Аннотация. Абдурауф Фитрат как выдающийся знаток теории поэзии в ряде своих исследований и трактатов уделял особое внимание вопросам поэтики, стихотворного размера и художественности. Такие научно-аналитические проблемы, как сущность поэзии и поэта, классическая и национальная стихотворная система, а также их место в художественной литературе, составляют основу научной деятельности Фитрата. Будучи энциклопедически образованным ученым своего времени, он провел крупные исследования в области теории классической поэзии. Научные выводы, представленные в этих исследованиях, сохраняют свою значимость не только для своей эпохи, но и для современного литературоведения. В данной статье анализируются взгляды Абдурауфа Фитрата на теорию аруза.

Ключевые слова: *стихотворная система, лирика, трактат, верлибр, аруз, дастан, жанр.*

FITRAT – A SCHOLAR OF ARUZ

Annotation. Abdurauf Fitrat, as a distinguished scholar of poetic theory, devoted special attention in a number of his studies and treatises to issues of poetics, meter, and artistic expression. Scientific and analytical problems such as the essence of poetry and the poet, the classical and national systems of versification, and their place in literature constitute the foundation of Fitrat’s scholarly activity. As an encyclopedic scholar of his time, he conducted major research in the field of classical poetic theory. The scientific conclusions presented in these studies retain their significance not only for his own era but also for contemporary literary studies. This article analyzes Abdurauf Fitrat’s views on the theory of aruz.

Keywords: *poetic system, lyric poetry, treatise, free verse (sarbast), aruz, epic (dastan), genre.*

XX asr tadqiqotlari orasida turkiy she’r nazariyasiga bag‘ishlangan ilmiy risolalar u qadar ko‘p bo‘lmay, buning bir qancha ijtimoiy sabablari bor. Davr adabiy muhiti, adabiy ta’sir masalalari asosiy sabablardan biridir. Fitrat yashagan davr barmoq vaznining milliy she’r tizimiga aylanayotgan davr sifatida ko‘zga tashlanadi. Fitratning dastlabki maqola va ilmiy risolalarida ham barmoq vazni imkoniyatlarini ochishga qaratilgan ilmiy tahlillar va xulosalar asosiy o‘rinni egallaydi. Garchi aruz she’r tizimi XX asrdan keyingi davrlarda eskirgan vazn sifatida qaralgan bo‘lsa-da, adabiyot tarixini o‘rganish, mumtoz asarlar tahlilini amalga oshirishda bu ilmning nazariy asoslarini bilish muhim ekanligini olimlarimiz juda yaxshi anglashgan. Xususan, Abdurauf Fitrat ham dastlab “aruzning bizning tilga yaramag‘anlig‘i” borasida aruz she’r tizimi va uning sun’iy sxolastik qoidalari, “faulunchilik”, “zihofot”chilik masalasida fikrlari ijobiy bo‘lmagan [Fitrat, 2006: 35] . Olim bu boradagi qarashlarini“She’r va

shoirliq” maqolasi va “Adabiyot qoidalari” asarida keltirgan. Bu boradagi fikrlarini dastlab “She’r va shoirliq” maqolasida taqdim qilgan olim keyinchalik “Adabiyot qoidalari” darsligida daliliy baytlar asosida fikrini isbotlagan. Fitrat “She’r va shoirliq” maqolasida aruz vazni o‘ynoqi tillar uchun mos kelishini, turkiy til esa og‘ir, viqorli, gavdali ekanligini, bu vazn turkiy til uchun mos emasligini ta’kidlaydi. Vaznni turkiy tilga moslashtirish uchun ikki usul: arabiy, forsiy so‘zlarni qo‘shish, turkiy tildagi so‘zlarning “gavdasini buzish”ga majbur bo‘lish kerakligini aytadi. Olim Navoiyga murojaat qilib, turkiy so‘zlar “gavdalarini buzmay” she’r aytishga majbur bo‘lgani, bundan o‘zini qutqara olmaganini Yuzingni ko‘rib, meni ramida Ishq o‘tig‘a bo‘lg‘ali giriftor, baytidagi “yuz” so‘zini “yuzz” tarzida buzib aytmaguncha, vaznga to‘g‘ri kelmasligini isbot tarzida keltiradi [Fitrat, 2006: 10]. Olim bu qarashlari “Adabiyot qoidalari” asarida ham o‘z aksini topgan. Nima sababdan Fitrat dastlab aruz she’r tizimi borasida ijobiy fikrda bo‘lmagan? Tabiiyki, til imkoniyatlari she’r tizimining tanlanishiga zamin yaratadi. Olim aruz arab adabiyotida paydo bo‘lgani, keyinchalik kamchiliklari tuzatilib, fors adabiyotiga kirib kelgani borasida fikr bildiradi. Turkiy adabiyotga kirib kelgan aruz tizimi ham turkiy aruz emas, balki o‘sha arab-fors aruzidir. Fitratning fikriga ko‘ra turkiy aruz davom etadi, aruz turkiy adabiyotda yashab qolishi mumkin, biroq bu ham bo‘lsa, arabiy, forsiy so‘zlarning ishtiroki hisobiga ro‘y beradi. Olim arab-fors tillardagi “madd”(cho‘ziqlik) turkiy til imkoniyatlariga to‘g‘ri kelmasligi, turkiy tilda uning maxsus o‘lchovi yo‘qligi, shuning uchun ham turkiy tilda aruz vaznida yozilgan baytlarda keraksiz o‘rinlarda cho‘ziqlarning keltirilishi “bemaza aytilg‘an” va “she’rning turk og‘zidan chiqmag‘aniga hukm qiladir” degan fikrni bildiradi. Fitrat fikrining isboti sifatida Durbek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy, Komil Xorazmiy va Amir Umarxon ijodidan baytlar keltirib, afoyillarga mos tushmagani va vazn talabi bilan sun’iy cho‘zish holatlari borligini isbotlashga harakat qiladi. Risolada Boburning mashhur: O‘zni ko‘ngul aysh ila tutmoq kerak, Bizni u...nutqonni u...nutmoq kerak bayti foilotun, foilotun, foilotun tarzida keltiriladi. Vaholangki, bu bayt Boburning o‘zi tomonidan sari’ bahrida yozilgani ilmiy risolasida qayd qilingan. Fitrat “Adabiyot qoidalari” asarida bir xil vaznda: mutaqoribi musammani mahzuf(maqsur) vaznida yozilgan forsiy va turkiy dostonlarni qiyoslaydi. Ayni vazn Firdavsiyning “Shohnoma” asari uchun mos tushgani, urush maydonlari tasviriga mos tushganligini ta’kidlaydi. Bunga qiyos ravishda Navoiyning “Saddi Iskandariy dostoniga murojaat qiladi. Bu doston ham “Shohnoma” vaznida yozilgan. Olimning fikriga ko‘ra “fors she’rlardag‘i vaznlar orasida juda o‘ynoqi, juda sho‘x vaznlar bor. Biroq bularning go‘zalliklari shu fors tilidagina qoladi” [Fitrat, 2006: 37]. Biroq oradan ma’lum vaqt o‘tib, she’r ilmida o‘z bilimlarini mustahkamlagan, mumtoz manbalar va matnlar tahlili bilan shug‘ullangan olim bu sohadagi qarashlari o‘zgarganini, sabablarini “Aruz haqida” ilmiy risolasida birma-bir ochib bergan. Hatto olim o‘zining bu qarashlarini “bu hayotga millatchilikning ko‘r va qorong‘u ko‘zoynagi bilan qarag‘anim u zamonlarda edi, xato edi, ham o‘ta ketgan xato edi” deya iqror bo‘ladi, buning ijtimoiy sabablarini ko‘rsatadi [Hamroyeva O, 2024: 22-14]. Unga ko‘ra, Fitrat yashagan davrda o‘zbek millatchiligi barmoq vaznini, panturkizm aruz vaznini yoqlagan. Fitrat barmoq vaznini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o‘zbek millatchisi bo‘lgan. Buning asosiy sabablaridan biri esa xalqqa yaqinlashish. Chunki xalq adabiyoti va uning vazni – barmoq vazni bunga imkoniyat yaratgan. Olim ikkinchi sabab sifatida Turkiyada o‘qiganining ta’sirini ko‘rsatadi. Chunki vazn masalasida ularning fikrlari Fitratning fikrlari bilan aynan bo‘lgan. Fitrat bu boradagi katta xatosi sifatida “...butun dunyodan qat’iy aloqa qilg‘an, na Sharqdan, na G‘arbdan hech bir narsa

olmagan yop-yolg‘iz bir “o‘zbek madaniyati”ni qurmoq uchun kurash”ganini keltiradi[Fitrat, 2010: 228]. Keyingi tadqiqotlarida o‘zbek adabiyoti katta tarixga ega ekanligi, bugungi kunga qadar qanchadan qancha bosqichlarni bosib o‘tganligini ilmiy asoslab beradi. Shu orqali dastlabki qarashlari noto‘g‘ri ekanligiga iqror bo‘ladi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Fitratning “Aruz haqida” asari turkiy aruz qoidalarini fitratona uslubda taqdim qiladi. Aruz vaznini imkoniyatlarini sun’iylikdan qutqarish maqsadi bilan “chirmanda usuli”ni taklif qiladi. Olim bu usul Sharqda birinchi tajriba ekanligini ta’kidlab, aruzni sxolastik qoidalar qolipidan chiqarishni maqsad qilganligini ta’kidlaydi. Asar tarkibidagi ruknlarni berishda ham childirma ohangiga mos taqlidiy so‘zlarni qo‘llab tushuntiradi.

Ishlarimizni bo‘ldurduq
bakko bako bak bakko bak
- V V - - / - - -

Dushmanimizni so‘ldurdiq.
bakko bako bak bakko bak
- V V - - / - - -

Fitrat bu atamalarni shunchaki qo‘llamagan, hijolar sifatini berishda “faulun” kabi arabiy, forsiy istilohlar o‘rniga klassik musiqamizning usul qoliplari(chirmanda usuli)ni keltirgan. Unga ko‘ra:

- -
bakko
V V
Baka
- V
bakka
V –
bako-bak [Fitrat, 2010: 238]

so‘zlari afoyil vazifasini bajargan. Olim hijolar taqsimotida ikki hijoni taqdim etadi: To‘liq hijo va qisqa hijo. “Yopiq hijo” va “ochiq hijo” atamalarining o‘rniga “to‘liq hijo” va “qisqa hijo” atamasini almashtirgani sababini so‘zlar misolida izohlaydi. Unli bilan tugagan “ochiq hijo(V)” urg‘u olish imkoniyati bilan “to‘liq hijo(-)”ga o‘zgarishi mumkin, shunga tayanib, “ochiq hijo” atamasidan voz kechib, “to‘liq hijo” va “qisqa hijo” atamasini taklif qiladi, turkiy til imkoniyatlariga moslashtirilgan vazn imkoniyatlarini yangi alifboda taqdim qilayotgani bois transkripsiyalar asosida beradi. Fitrat “Aruz haqida” asarining dastlabki qismida she’r ilmi: aruz va uning tarixi xususida to‘xtaladi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, olim ayni o‘rinda salaflari va ularning fikrlariga munosabatlarini ham bildirib o‘tadi. Xususan, Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida keltirilgan shoirning aruz va xalq she’riyati borasidagi fikrlarini qo‘llab-quvvatlaydi, barmoq va aruz vazni imkoniyatlarini, farqli jihatlarining qiyosini keltiradi [Hamroyeva O, 2024: 22-14]. Fitrat aruz ilmining bilimdoni sifatida Miyon Buzrukning “Ijodiy yo‘limiz haqida” maqolasidagi ba’zi fikrlarga tanqidiy munosabatini bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan bildirilgan “aruz va barmoq vaznlari unsurlarining birlashmagidan hosil bo‘lgan uchinchi xil vaznlar bor” degan ilmiy faraziga munosabat bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan xalq adabiyoti namunasi sifatida taqdim qilingan baytlar haqidagi xulosalar noto‘g‘ri ekanligini uch xulosaviy qism orqali isbotlab beradi.

Sabo esnayur ko‘r, yog‘och yeng solur,
V - - / V - -/ V - -/ V –
Bulut yig‘layur-da, chechaklar kulur.
V - - / V - -/ V - -/ V –
Bu mundog‘ chechaklika ko‘nglim bukun,
V - - / V - -/ V - -/ V –
Sening birla o‘lturib ovunmoq tilar.
V - - / V - -/ V - -/ V –

Miyon Buzruk ushbu baytni aruz vaznida yozilmaganligini ta’kidlaydi. Fitrat esa bu bayt aruzning mutaqoribi musammani mahzuf vaznida yozilganini chizmalar asosida ko‘rsatib beradi. Miyon Buzruk bu bayt “xalq adabiyotidan parcha” ekanligini yozsa, Fitrat bu bayt “Qisasi Rabg‘uziy”dan keltirilgani, muallifi Nosiriddin Rabg‘uziy ekanligini keltiradi. Miyon Buzrukning bayt xususidagi uchinchi xato hukmi bayt yaratilgan davri bilan bog‘liq. Olim bayt to‘rt-besh asr avval yaratilganligiga ishora qilsa, Fitrat bu bayt 6 asr ilgari yaratilganini ta’kidlaydi. Fitratning o‘z davri olimlari bilan bu kabi bahsli munosabatlari asarda yetarlicha topiladi. Fitrat aruz nazariyasini tizimli ravishda tushuntirishga harakat qiladi. Aruz vaznini “boy va muzikali” vazn ekanligini ta’kidlab, saksonga yaqin vaznlarni to‘play olganini, bu aruz vaznlarining hammasi emasligini ma’lum qiladi [Fitrat, 2010: 229]. Fitrat dastlab aruzdagi atamalar va ularning ma’nolari bilan tanishtiradi, manbalarda keltirilgan ruknlar tasnifini bilan tanishtirar ekan, ruknlar har doim bir xil bo‘lmasligini, rukn turlarini belgilashda hijolarga murojaat qilish kerakligini, ularning cho‘ziq, qisqaligiga qarab rukn turlarini taqsimlash to‘g‘ri yechim ekanligini ta’kidlaydi. Olim manbalarda keltirilgan sababi xafif, sababi saqil, vatadi majmu’, vatadi mafruq, fosilai sug‘ro, fosilai kubrolarni ajratishda shu tizimga rioya qilinmagani, hijolarni birbiriga qo‘shilishiga ko‘ra taqsimlangani Xalil ibn Ahmad maktabining birinchi yangilishi bo‘ldi deb izohlaydi [Fitrat, 2010: 229]. Bobur ham “Muxtasar” asarida fosilani alohida ajratish zarurat emasligini, u sabab va vatadlarning qo‘shiluvidan hosil bo‘lishini ta’kidlagan edi [Bobur, 1971: 18-20]. Fitrat “Aruz haqida”asarida 35 rukn: 8 ta asliy, 27 ta far’iy ruknlar bilan tanishtiradi, vaznlarni asliy rkunlarga va 19 bahr 80 vazn hijolarini sanab, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20lik sarlavhasi otida 12 turkumga ajratgan holda taqdim qiladi. Olim 12 turkum tarkibida qaysi vaznlar bo‘lishi mumkinligini baytlar misolida tushuntirib beradi. Masalan, Fitrat sakkizlik turkumi va uning vaznlari xususida to‘xtalganda, bu turkumda ikki vazn mavjudligini aytadi:

1. Bu vaznda qisqa hijo yo‘q, ikki to‘liq hijodan iborat bo‘lgan - - (bakko) to‘plamining to‘rt marotaba takroridan hosil bo‘ladi.

Yomg‘urlardan yer jonlandi,
- - / - - / - - / - -
Ko‘klamliklar suvdan qondi.
- - / - - / - - / - -
Qorlar, muzlar birdan bitdi,
- - / - - / - - / - -
Qish chindan ham izdan ketdi.
- - / - - / - - / - -

Bu vazn fa’lun ruknining to‘rt marotaba takroridan hosil bo‘lib, mutaqoribi musammani maqtu’ deb nomlanadi. Fitrat bu vaznni aruz va barmoq sistemalari orasidagi mushtarak vazn

ekanligini ta’kidlaydi. Buning dalili sifatida aruzdagi ikki rukn orasidagi so‘zlarning misralar va turoqlararo mos tushganini ko‘rsatadi. Ya’ni

Yomg‘urlardan / yer jonlandi,
- - / - - / - - / - -
Ko‘klamliklar / suvdan qondi.
- - / - - / - - / - -
Qorlar, muzlar/ birdan bitdi,
- - / - - / - - / - -
Qish chindan ham / izdan ketdi.
- - / - - / - - / - - [Fitrat, 2010: 234]

Fitrat shu shaklda 80 ga yaqin vaznni afoyil va taqti’larini keltirgan holda izohlaydi, baytlardan namunalar keltiradi. Olim arab-eron aruzidagi vaznlarning ba’zisida har bir misrada bir yoki ikkita turoq bo‘lishini ta’kidlab, (*) ishorasini beradi, “ist” atamasini kiritadi.

Arzim ni ay tay * bodi saboga
-- / V - - * / - - / V - -
Bizdan duo deng * ul be vafoga.
-- / V - - * / - - / V - -
Ey yo rijo nim * be mah rekansan,
-- / V - - * / - - / V - -
Rahm ay lamas san * man mub taloga
-- / V - - * / - - / V - - *(Mutaqoribi musammani aslam)*

Misralardagi turoqlanish 5+5 tarzida ikkiga bo‘lingan. Bu turoqlanish aruziy bo‘linishga ham, barmoqdagi turoqlanishga ham mos tushgan. Fitrat risolada o‘n oltiliklar turkumiga oid vaznlarni keltirar ekan, Usmon Nosirning “Yurak” she’rini tahlilga tortadi.

Shoirning bu misralari hazaji musammani solim vaznining yarim misrasi bir misra shakliga tushirilib, sakkizlik holatida yozilgan.

Yurak, sensan mening sozim,
V - - - / V - - -
Tilimni nayga jo‘r etding.
V - - - / V - - -

Fitrat buning aruzdagi nomi “hazaji - mashtur” ekanligini ta’kidlab, vaznning aslidagi uzun qiyosiga qaraganda shu shaklda qisqargani yaxshi ekanligiga ishora qiladi. Fitrat risolada aruz nazariyasini taqdim qilish barobarida ana shunday qiyosiy tahlillarga ham keng o‘rin ajratgan. Olim baytlar taqsimotida Rabg‘uziy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Bobur, Huvaydo, Muhammad Alixon, Fazliy, Komil Xorazmiy, Muqimiy, Furqat, Ravnaq, Hashmat, N.Rahimiy, Usmon Nosir kabi turli davrlarda yashab, ijod etgan ijodkorlar ijodiga murojaat qiladi. “Aruz haqida” risolasining aruzshunoslikdagi muhim jihatlaridan biri shundaki, Fitrat ruboiy vaznlarini alohida sarlavha ostida taqdim qiladi. Olim ruboiyni eron she’rlari orasida sobit bir vazngа ega bo‘lmagan janr sifatida ta’riflaydi. Ruboiy har misradagi hijolarning son va sifat e’tibori bilan ayni miqdor va ayni tartibda bo‘lmaydi. Ruboiy vaznida bir misra o‘n hijolik bo‘lgan shaklda turib, ikkinchi misra 13 hijolik shaklda bo‘la oladi. Shu jihatdan Fitrat bu janrni aruz qoliplariga solishning imkoni bo‘lmagani va shuning uchun ham ruboiyning 24 vaznini o‘ylab topishganini ta’kidlaydi. Olim ruboiyning 24 vaznini emas, 15 vaznini izohlaydi. Olimning fikriga ko‘ra, o‘zbek tilining “maddsizlik” xususiyatiga ko‘ra 24

vaznning faqat 15 vaznigina til imkoniyatiga javob beradi. Shu jihatlarni hisobga olib Fitrat 24 vaznni 15 vazngа tushirganini izohlaydi, vaznlar jadvalini keltiradi, baytlar misolida tushuntiradi.

She’r ilmi, aruz tizimiga oid risolalar yetarlicha, ular orasida Fitratning “Aruz haqida” risolasi o‘z o‘rni va ahamiyatiga ega. Risolada ilmiy-nazariy qoidalar barobarida, ilmiy-ijodiy yondashuv, muallif uslubi, qiyosiy tahlillar, dalillar yetakchilik qiladi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, risoladagi ma’lumotlarni o‘zlashtirish mutaxassisga ham, ijodkorga ham, kitobxonga ham qiyinchilik tug‘dirmaydi. Fitrat o‘z ta’biri bilan aytganda, bu ilmiy risola aruz vazni bilan yaxshilab tanishtirmoq va aruz vazni masalasini faqat tor doiradagi mutaxassislar uchun emas, balki barcha uchun mo‘ljallangan ilmiy tadqiqot sifatida keng muhokama maydoniga kirgizish uchun yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Мухтасар (нашрга тайёрл. С.Ҳасанов). – Т: Фан. 1971.
2. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006.
3. Фитрат А. Шеър ва шоирлиқ. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006.
4. Фитрат А. Аруз ҳақида. / Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010.
5. Hamroyeva O.J. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. – T.: Bookprint, 2024.

ABDURAUF FITRATNING TAHLIL AN'ANALARI ERKIN VOHIDOV IJODIDA
(Alisher Navoiy g'azallari talqinlari misolida)

Hilola BOLTABOYEVA,
Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Abfurauf Fitratning tadqiqotchilik mahorati O'zbekiston Qahramoni, xalq shoiri Erkin Vohidovning ko'p yillar davomida Alisher Navoiy g'azallariga yozgan sharhlari, tahliliy ocherklari o'rganilib, ularning mavzu yo'nalishi, janr xususiyatlari va matn ostidagi ma'nolarni ochib berishga qaratilgan faoliyati tadqiq etiladi. Ulug' shoirning olim va sharhlovchi sifatidagi mahoratining qirralari g'azal tahlillari yordamida aniqlanadi.

Kalit so'zlar: *g'azal, sharh, tahliliy ocherk, mavzu yo'nalishi, janr xususiyatlari, matn osti, ma'no, olim va sharhlovchi.*

Abstract. The article examines the research skills of Abfurauf Fitrat, the Hero of Uzbekistan, the people's poet Erkin Vohidov, who has written commentaries and analytical essays on Alisher Navoi's ghazals for many years, and their activities aimed at revealing the subject matter, genre features and subtextual meanings are studied. The aspects of the great poet's skill as a scholar and commentator are determined by means of ghazal analyses.

Keywords: *ghazal, commentary, analytical essay, subject matter, genre features, subtext, meaning, scholar and commentator.*

Аннотация. В статье рассматриваются исследовательские навыки Абфурауфа Фитрата и Героя Узбекистана, народного поэта Эркина Вахидова, который на протяжении многих лет писал комментарии и аналитические эссе к газелям Алишера Навои, а также их деятельность, направленная на выявление тематики, жанровых особенностей и подтекстовых значений. Аспекты мастерства великого поэта как учёного и комментатора определяются посредством анализа газелей.

Ключевые слова: *газель, комментарий, аналитическое эссе, тематика, жанровые особенности, подтекст, смысл, учёный и комментатор.*

Kirish.

Ulug' olim va adib Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat (1886-1938) mumtoz adabiyot tarixini chuqur bilish, uning tarqoq namunalarini ilmiy tizimga solib, majmua va tarixlar yaratish bilan birga alohida asarlarni tahlil qilish tajribasi bilan ham adabiyotshunoslar uchun o'rnak bo'lib kelgan. Olim tomonidan "Devonu lug'otit turk"dagi manzum namunalar tahlili, "Qutadg'u bilig"ning topilishi va ilmiy muamolaga kiritilishi, "Devoni hikmat" va "Boqirg'on kitobi" tarkibi, "Hibat ul-haqoyiq" poetikasi, Alisher Navoiyning forsiy devoni va "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin" dostonlari, Turdi she'rlari, Mashrab va qalandariylik tariqati masalalariga bag'ishlangan o'nlab tahlillari o'zidan keyin yashagan barcha olim va adiblarga benazir mahorat namunasi bo'lib kelgan. Professor Fitrat tahlillari izlarini ilmiy-tadqiqot yaratgan olimlar tajribasidagina emas, balki G'afur G'ulom, Oybek, Maqsud Shayxzoda, Asqad

Muxtor, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi ijodkorlarning estetik qarashlari shakllanishida va ular tomonidan mumtoz adabiyot namunalarining tahlil va talqin etilishida ham kuzatish mumkin. “Adabiyot qoidalari” (1926) qo‘llanmasida, ”Aruz haqida” (1936) risolasida Navoiy va Bobur g‘azallarining aruziy xususiyatlarini aniqlab tahlil qilgan.

O‘zbekiston Qahramoni, xalq shoiri Erkin Vohidov o‘zining dilbar she’rlari, jangovar publitsistik maqolalari, tarjimalari va jamoat arbobi sifatidagi serqirra faoliyati bilan birga mumtoz she’riyatning asosiy janri hisoblangan g‘azallari bilan o‘zbek adabiyotidan muhim o‘rin olgan. G‘afur G‘ulomning haqli e’tirofiga ko‘ra “mudragan aruzni uyg‘otgan” shoir o‘zining qasida, g‘azal va ruboiylaridan tashqari mumtoz adabiyotning benazir namoyandalari Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Fuzuliy va boshqa shoirlarning g‘azallarini tahlil qilib, ular zamiridagi chuqur ma’nolarni ochib bergan.

XX asrning 70-80-yillari davomida O‘zbekiston televideniyesida “G‘azalxon yoshligim”, “Bir g‘azal sharhi” kabi mualliflik ko‘rsatuvlarini olib borish orqali minglab yoshlarda g‘azal zavqini uyg‘otdi. Shoirning g‘azal sharhiga bag‘ishlangan maqolalari “Iztirob” (1992), “Ko‘ngil nidosi” (2016) kabi to‘plamlaridan o‘rin olgan. E.Vohidov yozadi: “Biz Navoiy va Bobur, Fuzuliy va Ogahiy, Mashrab va Muqimiy, Nodira va Furqat singari o‘tmish shoirlarimiz ijodini sevamiz, o‘rganamiz. Chunki ularning ijodiy merosi bizni ezgulikka undaydi. Ona yurtni, xalqni farzandlik mehri bilan sevishga, ruhiy poklikka vafo, sadoqatga o‘rgatadi”.

Muhokama. “Iztirob” to‘plamining alohida bo‘limi “G‘azal sharhi” deb nomlanib, u Hazrat Navoiyning mashhur “Qaro ko‘zum...” deb boshlanuvchi g‘azali sharhi bilan ochiladi. Navoiyning shoh g‘azallaridan biri bo‘lgan “Qaro ko‘zum...” g‘azali sharhi M.Shayxzoda, V.Zohidov, A.Rustamov, A.Qayumov, S.G‘aniyeva, N.Komilov, I.Haqqulov, H.Boltaboyev, N.Jumaxo‘ja, B.To‘xliyev singari olimlar tomonidan amalga oshirilganiga qaramay har bir o‘quvchi ko‘ngli ushbu g‘azalni o‘zicha tushunadi. Jumladan, E.Vohidov ham Navoiyning:

Qaro ko‘zum, kelu mardumlig‘ emdi fan qilg‘il,
Ko‘zum qaroside mardum kibi vatan qilg‘il, –

shohbaytini o‘qir ekan, avvalo, o‘quvchi sifatida o‘z ehtirosini yashirmaydi: “Bu so‘zlarda qancha vafodorlik, fidoyilik bor, barkamol muhabbat bor, she’riy ifoda esa naqadar teran, jozibali, serjilo... Birgina baytda necha ma’no tovlanishlari – ham mardumning ikki ma’nosi, ham “qaro ko‘zum”ga muqobil “ko‘zim qarosi” ifodasi naqadar teranlik, nafosat, mukammallik bor” [1: 261-262].

Shorih 2-, 3-baytlar zamiriga yashiringan ma’nolarni ham ochiqlar ekan, har qanday olim ham yetarli darajada sharhlab bera olmagan murakkab bayt:

Takovaringg‘a bag‘ir qonidin xino bog‘la,
Itingg‘a g‘amzada jon rishtasin rasan qilg‘il, –

sharhida shunday yozadi: “Shoirning yurak qoni yor otining tuyoqlariga xino bo‘lish uchun jon rishtasi – jon ipi itining bo‘yniga rasan, ya’ni tasma bo‘lish uchun fido. Negaki, oshiq shoir bag‘ridagi qonning har tomchisi ishq bilan yo‘g‘rilgan, qon, joni vafo uchun shu qadar fidoki, vafodorlik ramzi bo‘lgan yor itining bo‘ynida qolishga tayyor” [1:262]. Aslida bu baytning oddiy o‘quvchiga yetkazilishi lozim bo‘lgan zohiriy ma’nosi. Erkin Vohidov g‘azal sharhida ko‘pincha zohiriy ma’no bilan cheklanib, undagi teranlik va chuqurlikni qayd etish bilan kifoyalanadi. Garchi baytlar tubidagi chuqur tasavvufiy ma’noni anglab, uni anglatgisi kelib tursa-da, shoir hozircha shu zohiriy talqin bilan cheklanadi. Qolaversa, bu talqinlar sho‘rolar hukumati qilichini qayragan 70-yillarga to‘g‘ri kelgani uchun ham shorih bayt botinidagi

“gavhar”ni oshkor qilgisi kelmaydi. Nihoyat, mustaqillik shamoli esib, sho‘ro davrida “yasalgan” satirik Navoiydan mutasavvif Navoiyni topish vaqti kelganda zukko olimlarimiz N.Komilov, I.Haqqulov, H.Boltaboyev bayt zamiriga kirib, E.Vohidov saqlagan matn ostidagi “gavhar”ni oshkor qilishga botindilar. Jumladan, so‘nggi muallif yozadi: “Takovar – tez yuradigan yo‘rg‘a ot (N.Komilov), ayrim manbalarda “yovvoyi”, hali qo‘lga o‘rganmagan, lekin uchqur ot. U doimo talpinib, ketmoqlik, qochmoqlik istaydi. Tasavvufiy ma’noda esa hali ma’rifatdan to‘la bahramand bo‘lib, unga tamoman berilmagan qalb. Shuning uchun ham bu qalb ot kabi uchqurlik bilan maqsaddan yiroqlashishi mumkin, uni ko‘z o‘ngida, yaqinlikda saqlab turishlikning yo‘li, uning tuyog‘iga xino bog‘lagan – xino esa bag‘ir qoni. Birinchidan, yiroq ketishlik – hijron azobi bag‘irni qon qiladi, ikkinchidan, uning ko‘z o‘ngida ma’rifat oshiyonida ko‘proq bo‘lishi, uni komillik sari yurishiga irfoniy yordam beradi. It – tasavvufda nafs ramzi, buni Hazrat Navoiyning o‘zi bir g‘azalida eslatadi:

Besha sherin gar zabun qilsang shijoatdin emas,
Nafs itin qilsang zabun, olamda yo‘q sendek shujo‘.

Ya’ni, senga pesh kelgan (qarshi chiqqan) sherni zabun qilsang, o‘ldirsang, bu shijoatdan emas, agar nafs itini zabun qilsang, olamda sendek shijoatlisi yo‘qdir. Nafsni yengmoq hamma ma’nolarda ham ma’rifat va ezgulik yo‘li, agar nafs iting g‘amzalanib, u daxl qiladigan bo‘lsa, mening jonimdan ip (rishta) qilib, uni boylab qo‘yishing mumkin”.

Erkin Vohidov g‘azalning shunchaki nasriy bayonini berish bilan cheklanmaydi, balki uning tahlilidan Navoiy ijodi doirasidagina emas, balki mumtoz adabiyotimizga daxldor umuminsoniy xulosaga keladi: “Mana, “qaro ko‘zum” deya yorga murojaat bilan boshlangan bir g‘azalning qisqacha bayoni. Bu g‘azal insoniy tuyg‘ularning hayotiyligi, haqqoniyligi, badiiy tafakkurning teranligi bilan, tashbehlarning boyligi, mukammalligi bilan faqat Navoiy ijodining emas, balki ko‘p asrlik she’riyatimizning eng nodir namunalaridan biri bo‘lib qoladi va hali ko‘p zamonlar she’riyat muxlislarini o‘ziga rom etadi” [1:264].

Shuningdek, Erkin Vohidov talqinida “Shoir qalburning fig‘oni” maqolasida:

Junun vodiysig‘a moyil ko‘rarman joni zorimni,
Tilarman bir yo‘li buzmak buzulg‘on ro‘zgorimni, –

matla’li g‘azali vositasida “har biri bir jahon ma’no, bir olam his-tuyg‘u ifoda qilg‘uchi baytlarni takror-takror o‘qib har safar ko‘nglimiz surur va hayajon bilan to‘ladi, har safar bu olmos satrlarning yangi qirralarini kashf qilamiz, yangi-yangi ma’no tovlanishlarini ko‘rib hayratlanamiz” kabi iqrorni kuzatamiz. “Junun vodiysiga moyil qalblarning g‘amu anduhidan, zardob bo‘lgan shoir qalburning afg‘onlarini” kuzatamiz. Navoiy baytlarida shoir Erkin Vohidov bilan barobar hayratlangan kabi maqola oxirida olim Erkin Vohidovning nazariy umumlashma tarzida aytilgan xulosasiga qo‘shilamiz: “Navoiyning bu mashhur g‘azali falak bedodidan, zamon bedodidan shoirning chekkan nolasi bo‘lib, necha asrlar osha devondan devonga ko‘chirilib, og‘izdan og‘izga o‘tib, ham kitob varaqlarida, ham qo‘shiqlar qanotida bizgacha yetib keldi” [1:.267].

Ushbu g‘azal talqini “Shoir qalburning fig‘oni” sarlavhasi bilan “Ko‘ngil nidosi” to‘plamidan ham o‘rin olgan. Bu to‘plam E.Vohidov tomonidan tuzilmagan, balki uning muxlislari to'plagan publitsistik maqolalar to‘plamidir. Ma’lumki, 2000-yillarda Erkin Vohidov “Saylanma”si 4 jildda chop etiladigan bo‘ldi, uning uch jildida ko‘pgina she’riy asarlari, doston, drama va tarjimalari ham nashr bo‘ldi. Negadir “Ko‘ngil nidosi” deb nomlangan 4-jild davlat nashriyoti tomonidan chop etilmay qolib ketdi. Shunda uning muxlislari yaqin do‘stlari bilan

maslahatlashib, ushbu to‘plamni shoir o‘zi atagan nom bilan “Ko‘ngil nidosi” deb atab nashr qildilar. Biroq adadi nisbatan kichik bo‘lgan, xususiy nashriyotda chop etilgan bu publitsistik asarlar to‘plami ko‘pchilik kitobxonlar e’tiboridan chetda qoldi.

Xulosa.

Erkin Vohidov talqin qilgan g‘azallar faqat ma’no chuqurligi va rang tovlanishlari bilan o‘quvchini sehrlab qolmaydi, balki muallif ushbu g‘azallar talqini orqali ulug‘ Navoiy qalbiga yo‘l topadi. Uning dardu hasratlarini, nolayu afg‘onlarini kitobxon ko‘zi oldida xuddi tarixiy roman kabi jonlantiradi: “Shoir qo‘lida qalam, she’r xayoli bilan band. Uning qarshisida mayin nur taratib sham yonib turibdi. Alisher qalamning uchi bilan sham piligini yoyib qo‘yadi. Sham ravshanroq yonadi. Ana shunda she’r tug‘iladi. Sham yorug‘lig‘i va kuydirishi bilan uning ko‘z oldida sevikli yori bo‘lib jonlanadi... Axir yor ham sochini har tomonga yoyib tarasa husni ortadi – bamisoli piligini, torini tarab yoyib qo‘ysa sham ravshanroq yongandek. Shoir bu go‘zal tashbehni go‘zal baytga ko‘chiradi” [1:267]. Mana bu shoirona tasvirdan ziyrak o‘quvchi so‘z Navoiyning mashhur “Aylagach” radifli g‘azali ustida borayotganini oson anglaydi.

Erkin Vohidovning g‘azal talqinlari Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Fuzuliy she’riyatidan olingan namunalar asosida yana bir necha maqolalarni tashkil etadi. Biroq she’riyat mulkining sultoni Mir Alisher Navoiyning to‘rt g‘azali asosida yaratilgan talqinlar mustaqil badiiy asarlar kabi kitobxonlar qalbiga yetib boradi. Talqindagi publitsistik ruhning ustunligi bu maqola va sharhlarni akademizm talablariga bo‘ysunmagan holda shoirning Navoiydan olgan hissiy saboqlarini bevosita o‘z o‘quvchilari bilan o‘rtoqlashishga bo‘lgan harakatning samarasidir.

Adabiyotlar

1. Воҳидов Э. Ғазал сеҳри / Изтироб. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б. 260-272.
2. Воҳидов Э. Шоир қалбининг фиғони / Кўнгил нидоси. – Т.: Mumtoz so‘z, 2013.
3. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 112 б.
4. Фитрат А. Аруз ҳақида / Танланган асарлар. V жилд: Илмий рисолалар. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б. 208-282.
5. Жумахўжа Н. “Қаро кўзум…” ғазали тадқиқи. – Т.: Муҳаррир, 2021.
6. Ҳаққулов И. Камол эт касбким. – Тошкент: Чўлпон, 1991.
7. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Н. Жумахўжа. – Тошкент: O‘zbekiston НМИУ, 2015.

O‘ZBEK TASAVVUF ADABIYOTI FITRAT TALQINIDA

G‘afurov Nodirjon Sayfutdin o‘g‘li
O‘zMU tayanch doktoranti
gafuroffnn2@gmail.com

Annotatsiya. O‘zbek adabiyoti tarixida mumtoz asarlar yaratilishi, insonni o‘zining anglashi bilan bevosita bog‘liq jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Bu adabiy taraqqiyot ming yillar davomida o‘zining jamiyatdagi muhim o‘rnini yo‘qotgani yo‘q. Maqola tasavvuf adabiyotining O‘rta Osiyoda paydo bo‘lishi, uning rivojlanishi, jamiyat hayotidagi o‘rni bilan bog‘liq fikr-mulohazalarni o‘z ichiga oladi. Bunda Abdurauf Fitrat maqolalari tadqiq etilib, uning ilmiy, falsafiy, tanqidiy qarashlari o‘rganilgan. Vatanimizda keng tarqalgan Haq manziliga eltuvchi yo‘llar haqida fikr mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: *tasavvuf, yassaviylik, naqshbandiylik, qalandariylik, kubraviylik, bobo, ota.*

Аннотация. Создание классических произведений в истории узбекской литературы проявляется как процесс, непосредственно связанный с самопознанием человека. Это развитие не теряло своей важной роли в обществе на протяжении тысячелетий. Статья включает в себя суждения и размышления, связанные с возникновением суфийской литературы в Средней Азии, её развитием и местом в жизни общества. В ней проанализированы статьи Абдурауфа Фитрата, изучены его научные, философские и критические взгляды. Также высказаны мнения о путях, ведущих к истине (Хак), которые широко распространены на нашей Родине.

Ключевые слова: *суфизм, ясавия, накшбандия, каландария, кубравия, бобо, ота (отец).*

Abstract. The creation of classical works in the history of Uzbek literature manifests as a process directly linked to human self-awareness. This development has maintained its vital role in society for millennia. The article encompasses insights and reflections regarding the emergence of Sufi literature in Central Asia, its evolution, and its significance in social life. It analyzes the articles of Abdurauf Fitrat, examining his scientific, philosophical, and critical perspectives. Furthermore, it presents views on the paths leading to the Truth (Haq), which are widely spread in our homeland.

Keywords: *Sufism, Yasaviyya, Naqshbandiyya, Qalandariyya, Kubrawiyya, Bobo, Ota (Father).*

O‘zbek adabiyotshunosligidf tanuv ilmida birinchi professori Abdurauf Fitrat faoliyati adabiylik jihatdan o‘z davri hamda hozirgi vaqt uchun ham juda ahamiyatli. Shu kabi e’tiborli tomonlardan biri sifatida o‘zbek adabiyoti tarixi sohasida yozib qoldirilgan, ilmiy, falsafiy, tanqidiy asarlaridir. Bu sohada juda ishonchli ma’lumotlarga asoslangan maqolalar yozgan Abdurauf Fitratni o‘z zamonasining allomasi sifatida tanishimiz va tanitishimiz maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shunday asarlaridan “Ahmad Yassaviy”, “Ahmad Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar”, “Chig‘atoy adabiyoti”, “XVI asrdan so‘ngra o‘zbek adabiyotiga

umumiy bir qarash", "Mashrab" kabi maqolalarida o‘sha zamonga xos ma’naviy va ijtimoiy hayot aks etgan.

Dastlab, o‘zbek adabiyoti tarixiga tasavvuf adabiyoti qayerdan, qay tarzda kirib kelgani haqida to‘xtalsak. Abdurauf Fitrat "Ahmad Yassaviy" maqolasining "Tasavvuf to‘g‘risida" qismida hokimyat egalari o‘z qo‘l ostidagi xalqqa nisbatan yomon munosabatda bo‘lar ekan, bunga javoban xalqda yomon kayfiyat yuzaga kelishi, tabiiy bir holligi haqida fikr bildiradi. Shunday muxolifat haqidagi qarashini olim quyidagicha ifoda etadi: *"Mana shul muxolifat oqimlarning eng kattasi, eng kengi ham juda ustasi o‘zining asoslarini islom taassubi ostida ezilg‘an mahalliy e’tiqodlardan olib maydong‘a chiqqan tasavvuf oqimidir*[146]*"*. Olim sinchkov nigoh bilan nazar qilar ekan, tasavvuf o‘z davrida juda keng tarqalganini qayd etadi. Shuning-dek, islom keng tarqalgan mintaqa – O‘rta Osiyoning shayxlari, eshonlari Yassaviyni o‘zlariga pir, ustoz deb taniydirlar – deb yassaviylik tariqatining ta’sirini yuqori baholaydi. Maqola davomida Ahmad Yassaviy hikmatlariga murojaat etib, ularda o‘zaro mantiqsizlik mavjud deb ko‘rsatadi. Ahmad Yassaviy haqida insho bo‘lgan bu ilmiy asarda ezgan va ezilganlar o‘zaro zid qo‘yiladi. Bu toifalar orasida shayx Ahmad Yassaviy mo‘tadillikni ta’minlovchi shaxs darajasiga ko‘tariladi. Ammo shunga qaramay, Abdurauf Fitrat tasavvuf haqida davlat boshqaruvida eng muhim qism, norozilikni oldini oluvchi yo‘sin ifodasi o‘laroq ko‘rsatadi. Shunday bo‘lsa ham, uning adabiyotda tutgan o‘rni haqida bunday deydi: "*Unda Navoiyning ingichka istioralari, Bobirning forscha yonishlari yo‘qdir. Uning hikmatlari vaznda, qofiyada, uslubda xalq adabiyoti atalg‘an she’rlar bilan barobar yuradi… Shunday bo‘lsa ham Ahmad Yassaviy "lirik" bir shoirdir*[147]" – deb e’tirof etadi.

Yassaviylik oqimining davom etishi haqida "Yassaviy maktabi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar" nomli maqolasida va bu yo‘lning davomchilari haqida so‘z yuritib, ularning bir qanchasini sanab o‘tadi. "*Bulardan bizga yaxshigina ma’lum bo‘lmag‘ani Ahmad Yassaviyning shogirdi, muridi Hakim Sulaymon otadir*" – deb u haqida bir qancha ma’lumotlarni keltiradi. Yassaviylik tariqatida hikmatlar yozish an’anasi mavjudligi haqida eslatib, Sulaymon Boqirg‘oniyni uning shogirdi sifatida qayd etadi. Uning "Boqirg‘on kitobi"ni mashhurlik darajasida bo‘lganligini, 1906-yilda Qozonda bosilgan nusxasi haqida ma’lumot beradi. Bundan so‘ng kitobchada Hakim Sulaymon otaning 36 parcha – 1180 misra she’ri borligi va qolgan she’riy parchalar Shams (24 parcha – 1058 misra), Iqoniy (19 parcha – 266 misra), Qul Ubaydiy (13 parcha – 334 misra), Qul Ahmad (10 parcha – 238 misra), Mashrab (10 parcha – 201 misra), Xudoydod (4 parcha – 64 misra), Qul Sharif (4 parcha – 70 misra) va Faqiriy (2 parcha 28 misra)dan yetib kelganini sanab o‘tadi. Bulardan tashqari Hubbiy, Qosim, Tofiy, Fikriy, Nasihiy, G‘azzoliy, Gadoli, Qul Sharafiy, Shuhudiy, Behbudiy, Bobo Mochin, Toj kabi shoirladan ham parchalar bosilgani haqida ma’lumot beradi. Albatta, bunday ma’lumotlarni bir kitob doirasida ma’lumotlarni saralash orqali berish mumkindir. Ammo ushbu parchalarning soha doirasidagina faol ishlatilayotgani haqida fikr bildirish ham professorning bu yo‘lda ma’lumotlari talaygina ekanini bildiradi. Shu bilan birga, Sulaymon Boqirg‘oniyning Ahmad Yassaviyga shogird tushishi haqida "Hakim ota kitobi"dan quyidagicha ma’lumotlarni keltirishimiz mumkin: "… ammo Hakim Hoja r.a. Qur’onni to‘balariga ko‘tarib eltur edi… Hoja Ahmad Yassaviy r.a. ko‘rdilar ersa, muhabbat asar qildi. Aydilar: Ey o‘g‘lon, bor,

[146] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – T.: "Ma’naviyat", 2000. – jild II. Ilmiy asarlar. B – 16.
[147] O‘sha asar, B – 31.

ustodingdin ruxsat tilagil. Agar dastur bersa, bizga kelgil. Biz senga Qur'on o'rgataling[148]". Bu so'zlardan so'ng Hoja Ahmad Yassaviy r.a. Sulaymonga Qur'on o'rgata boshladilar. Bugungi kunga kelib, Qul Ubaydiy haqida bir qancha izlanishlar amalga oshirilgan. Uning ruboiylari bir necha marta nashr qilindi. Shunday ishlardan biri Ergash Ochilovning "Diydor orzusi" nomli to'plami. Bu to'plam kirish so'z va 400 ga yaqin ruboiylarni o'zida mujassam etgan. Shundan bir namuna keltirsak:

Ey hoja, ajal sharbatin totqungdur,
Umring raxtin oxir anga sotqungdur.
Yotmay kecha Tangriga toat ayla-
Kim, xashrg'acha yer ichida yotqungdur[149].

Ushbu ruboiyda muallifning so'fiyona hayot va uning she'rda aks etganini ko'rishimiz mumkin. Uning bu kabi xulosalari yassaviylik tariqatining davomchisi sifatida o'zini namoyish qiladi. Inchunin, bu kabi ma'lumotlarni keltirishimiz, yuqoridagi fikrlarni anglashimiz uchun turtki bo'ladi.

Abdurauf Fitrat "Chig'atoy adabiyoti" maqolasida atamaga izoh berish bilan bir qatorda, adabiyotni uch qismga ajratadi: doston adabiyoti, yassaviylik adabiyoti, saroy adabiyoti. Doston adabiyoti deganda xalq baxshilari tomonidan og'zaki aytilgan asarlar qayd etilgani, undan yozma shaklda hech bir so'z yuritish mumkin emasligini qayd etadi. Shuningdek, yassaviylik adabiyoti va savdo sarmoyasi adabiyoti haqida fikr yuritib ularni zamon ruhiga moslab ezuvchi hamda eziluvchi adabiyot qilib ko'rsatadi. Bildirilgan fikrlarning muhim ahamiyat kasb etishi barobarida o'sha davrning ruhini his etish kerak bo'ladi. Bu davrga mos mavzu toppish va uni oydinlashtirishni muallif maqsad qilib qo'yadi.

Tasavvuf tariqatlaridan O'rta Osiyoda keng tarqalganlari haqida ham o'z fikrini bildiradi: "O'rta Osiyoda tasavvuf musulmonliq bilan birga kelib keng bir suratda tarqaldi. O'rta Osiyo tasavvufining qubroviya, yassaviya, naqshbandiya va qalandariya kabi ko'b oqimlari o'rinlashg'an.[150]" Bu qayd etilganlar yo'llardan boshqalari ham o'z davrida O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan va yoyilgan. Aynan nomi zikr etilgan tariqatlar hududimizda ko'proq e'tibor qozongani haqida ma'lumot olamiz.

Yassaviylik adabiyoti bilan bir qatorda saroy adabiyoti ham mavjudligini ko'rsatib, uni naqshbandiya tariqati bilan bog'laydi. Muallifning keyingi "Bularning hammasi haqida tafsilot berish hozir mening uchun mumkin emas. Bularning eng zo'r o'rin tutkanlaridan yassaviylik ham naqshbandiylikdan bir oz gapiraman…[151]" – degan so'zlaridan bu tariqatlar hududimizda keng yoyilgani bilan birgalikda, xalqning hayotida yuqori o'rin egallaganini tushunish mumkin bo'ladi. Ushbu tariqatlar haqida chuqur ma'lumotlarga ega Abdurauf Fitrat zamonning zayli bilan bu ma'lumotlarni qayta ishlaganligini anglab yetish mumkin. Ammo o'z davrida "qutb ul-aqtob" bo'lib, tariqatga asos solgan va tariqat davomchilari bo'lgan shayxlar to'g'risida, ayniqsa, Ahmad Yassaviy haqida xalqqa qimmatli ma'lumotlar taqdim etgani, uning "Ahmad Yassaviy" maqolasidan ma'lum. "…Yassaviylik maktabining boshlig'i 12-asrda yashag'an Ahmad Yassaviy bo'lib, naqshbandiylikning boshlig'i uning pirdasi (pirdoshi) va muosiri

[148] Hakim ota kitobi (Sulaymon Boqirg'oniy haqida risola) – Qarshi: Nasaf, - B. 9.
[149] Ubaydiy, Diydor orzusi. Ruboiylar. – T.: Sharq, 2007. – B. 44.
[150] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2000. – II jild. Ilmiy asarlar. B – 38.
[151] O'sha asar. B – 38.

(zamondoshi) bo‘lg‘an Abdulxoliq G‘ijduvoniydir[152]”. Ikki tariqat haqida so‘z yuritish davomida ularning bir-biridan ayrichaligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, ularning ma’naviy va moddiy boylik, mol-dunyo to‘g‘risidagi qarashlarini tanqidiy baholaydi. Zamonaga mos tariqatni belgilash uchun dalil va asoslar keltiradi. Yassaviylik tariqatini shunday ta’rif etadi: “Yassaviylikning ta’limoti: xilvat, tarki dunyo, burung‘i turklardan bo‘lg‘an musiqiy o‘yinli ibodatning bir shakli bo‘lg‘an jahr. Yassaviylar pul yig‘ish, dunyo uchun safarg‘a chiqish (tijorat) kabi ishlarga qarshi, ko‘blari dehqonchilik bilan mashg‘ul. Bular savdo sarmoyasiga qarshi feo‘dalizm hayotini mudofaa qilg‘uvchilar[153]”. Yassaviya tariqatida xilvat, tarki dunyo qilish va jahriya zikr qilish bu tariqatga xos belgilar sifatida qayd etiladi. Ularning pul yig‘ish, mol-dunyo orttirish uchun safarga chiqishga qarshiliklarini va dehqonchilik mashg‘ul ekanini ko‘rsatadi. Ammo bu ishlar savdo sarmoyasiga qarshilik, feodalizm hayotini mudofaa qiladigan toifa sifatida qayd etiladi. Yassaviylik adabiyoti feodalizm adabiyoti sifatida ko‘rsatiladi. Xo‘sh, yassaviylik tariqatini bunday ko‘rsatish nima uchun kerak edi? Albatta, bu davrda sinfiy tafovutlar mavjud holda to‘liq yagona mafkura ustuvor bo‘lib shakllanayotgan edi. Eziluvchilar – yollanib ishlovchi xalq, va ezuvchilar esa ularning ustidan hukmini yurituvchi boylar, qatlami mavjud edi. Shuning uchun yassaviylik tariqatidagi she’rlardan namunalar keltirilib, uning ta’sirini zamonasi uchun ham dolzarbligini, uning yangicha yechimi yaratilishi kerakligini istaydi. Barchani birdek, adolatli, ijtimoiy teng, hur va ozod, biri boshqasiga qaram bo‘lmagan shaklda ko‘rishni xohlaydi. Savdo sarmoyasi tomonidan ezilg‘an jamiyat adabiyoti sifatida yassaviylik ruhidagi she’rlardan namunalar keltiradi. Masalan,

Oqil ersang, g‘ariblarni ko‘nglin ovla,
Mustafodek elni kezib, g‘arib kovla.
Dunyoparast nojinslardan bo‘yin tovla,
Bo‘yin tovlab daryo bo‘lib toshdim ma’no.[154]

Jahon urushidan ichki kurashlar natijasida chekingan podsholikda o‘sha vaqtlar ocharchilik, va qahatchilik bo‘lgani ko‘rsatiladi. Bu ifoda orqali xalqning muallif yashagan zamonning holatini ham oshkor etadi. Birinchi jahon urushidan so‘ng Turkiston o‘lkasiga boshqa xalqlarning ko‘chib kelishiga tarix guvoh. Bu ijtimoiy tengsizliklarni Abdurauf Fitrat ma’qullamaydi. Jamiyatni o‘zaro teng, ozod va hur ko‘rishini to‘g‘ri deb biladi.

“Naqshbandiylarning shoirlari “Xilvat dar anjuman”, “bazohir ba xalq” kabi tijoratka to‘g‘ri keladi. Bahovaddin Amir Husayn yonig‘a Hirotg‘a borg‘anda o‘z yo‘lini shunday izoh qilg‘an. Bahovaddinning muridlari savdogarliq qilar edilar (Hazrat al-quddusiy), naqshbandiylardan Xoja Ahrorning qancha mol yiqqani ma’lum[155]”. E’tibor qilsak, ikki tariqat asosida ham xilvat va dunyoga nisbatan munosabat asosiy o‘rin tutmoqda. Ildizi bir joydan suv ichgan bu tariqatlar ta’siri har qanday masalaga yondashuvda bir xil hukm chiqarishi kerak. Davr nuqtayi nazaridan e’tibor qaratsak, muallifning bu fikrlari noo‘rindek tuyiladi. Nahotki, savdogar xalq hamda chorva va dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi xalq o‘rtasida savdo sarmoyasi va feodalizm (katta yer egaligi) bo‘lmagani uchun tariqatlar ayrichalik kasb etsa?! Modomiki, shunday bo‘lgan taqdirda ham, iqtisodiyot tarixidan ma’lumki, tarixan pul bo‘lmagan natural

[152] O‘sha asar, B – 38.
[153] O‘sha asar, B – 38.
[154] Xoja Ahmad Yassaviy, Devoni hikmat. – T.: G‘G‘ulom nomidagi Nashriyot matbaa birlashmasi, 1992. B – 20.
[155] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – T.: “Ma’naviyat”, 2000. – jild II. Ilmiy asarlar. B – 39.

xo‘jalik davrida ham savdo amalga oshirilgan-ku, axir. Pul – Tovar munosabatlari XIX asrda yoki XX asrda paydo bo‘lib qolmagan. Pul – Tovar munosabati tariqatni ayrichaligini ko‘rsatishini qabul qilib bo‘lmaydi. Abdurauf Fitrat buni bilmasligi mumkin emas. Xo‘sh, unda professor bu so‘zlari bilan nima demoqchi? Xilvat, tarki dunyo va jahr o‘z asoslariga egaligi ma’lum. Hayot tarzining bir-biridan farqlanishi bilan e’tiqod o‘zgarib qolmasligi ham ochiq-oydin. Lekin bu jumlada shu hayot tarzi orqali maqsad manziliga yetuvchi yo‘llar boshqa-boshqaligi haqida fikr yuritiladi. Masalan, chorvador xalqlarda mol-qo‘ylarni boqish uchun bir kishi band bo‘ladi. Va qolganlar o‘z ishi bilan mashg‘ul bo‘ladi. Bu degani yassaviy tariqatidagi xalqlarda hunarmand yoki savdogar toifa bo‘lmagan deb xulosa chiqarishga yo‘l qo‘ymaydi. Savdo sarmoyasi adabiyoti Chig‘atoydan temuriylargacha deb belgilangan davrda yassaviylik ta’siri kuchli bo‘lgani, shubhasiz. Hatto naqshbandiy shayxlari ham dastlab yassaviy pirlaridan ta’lim va tahsil olgani manbalardan ayon. Temuriylar davridan keyingi vaziyat esa biroz boshqacha, bu vaqtda tariqatlar orasida kuchli raqobat seziladi. Nazarimizda, bu kabi qarashlar o‘z davrining talabi bilan yuzaga kelgan va bu yangi muhit yartish uchun xizmat qilgan.

Abdurauf Fitrat bizga tasavvuf haqida fikrlarini bildirar ekan, temuriylar davrida ham undan keyin ham hukmdor xalqni boshqarishda adolatli hukm qilishi uchun ham din, ham davlat boshqaruvida yetakchi bo‘lishini e’tirof etib, “XVI asrdan so‘ngra o‘zbek adabiyotiga umumiy bir qarash” maqolasida shayboniy hukmdorlardan Ubaydullaxon haqida shunday deydi: “O‘rta Osiyoda hukm surgan “naqshbandiylik” va “yassaviylik” tasavvuf oqimlarining ikkalasiga ham kirdi. Shayxlarga murid, muridlarg‘a shayx bo‘ldi, tasavvufiy she’rlar yozdi[156]”. Ushbu fikrdan uqishimiz mumkin bo‘lgan holat bu tariqatlarning O‘rta Osiyo hududida yangidan kuchlana olmaganidir. Vaholanki, XVI asrga qadar yassaviylik adabiyoti hikmatlar aytish-u risolalar bitish va naqshbandiylik adabiyoti esa maktublar jamlanmasi holida shakl-lanib ulgurgan edi. Bu davr haqida Abdurauf Fitrat shunday xulosaga keladi: “Bu davr o‘zbek adabiyotining san’atga tuban tushg‘an davri bo‘lib, 19-asrning boshlarig‘acha davom qildi. So‘fi Ollohyor, Mashrab Namangoniy, Turdi va Huvaydo kabi usluban bir-birig‘a yaqin shoir-lar bu davrning hosiloti edi[157]”.

Bu davr tasavvuf adabiyoti namoyandalaridan Mashrab to‘g‘risida Abdurauf Fitratning tekshirishlar olib borgani va ommaga e’lon qilgan maqolasidan yanada kengroq ma’lumot olishimiz mumkin. “Mashrab” nomli maqolasida unga ta’rif berar ekan, “Mashrab g‘azallari va uhaqida yozilg‘an manqaba o‘zbek ommasi orasida juda teran o‘runlashg‘an”i haqida ma’lumot beradi. Uning g‘azallari “Savt”, “Talqin”, “Munojot” kabi kuylarga solib o‘qishini qayd etadi. O‘zbek musiqasini sevgan Abdurauf Fitrat shu sohaning yetuk vakili G‘ulom Zafariy haqida – “G‘ulom Zafariyda ko‘broq yozuvchilarimizda topilmag‘on yangi xususiyati bor. G‘ulom milliy kuylarimizni yaxshi biladir[158]” – deb, uning o‘z sohasining bilimdoni sifatida belgilaydi. Xitoy Turkistonida esa G‘ulom Zafariyning aniqlashicha “Shashmaqom”dan boshqa “Mashrab” nomli 7 kuydan iborat yana bir maqom paydo bo‘lgani haqida ma’lumot beradi. Maqolaning 2-qismida Abdurauf Fitrat “qalandar” so‘zining ma’nosiga to‘xtaladi va Mashrabning hayotiga bog‘liq narsa topadi. “Qalandarlarning o‘z boshliqlarini “bobo” deb atag‘anlari ma’lum. Mashrabning Bobo Rahim – Rahim bobo atalg‘ani(dan) uning bir vaqtlar

[156] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – T.: “Ma’naviyat”, 2000. – jild II. Ilmiy asarlar. B -57.
[157] O‘sha asar. B – 58.
[158] Usmonov, O. Jadidlar. G‘ulom Zafariy: risola. – T.: 2022. B – 98.

qalandar boshlig‘i bo‘lganini ham gumon qilish mumkin[159]”, – deydi. Qalandariylik tariqati qachondan O‘rta Osiyo hududida paydo bo‘lganini Jomiyning “Nafohat ul-uns” asaridan olgan ma’lumotlariga tayanib XV asrda buyon borligi haqida dalillar keltiradi. Qalandarlar, qalandarxonalar, mutavallilarning qilgan ishlari haqida ma’lumot beradi. “Qalandarliq musulmon tasavvufining sho‘basidir”, – deya qayd etadi. Ularning shahar tashqarisida qo‘nim topishini aytib, ularning kiyinishlari haqida ham ma’lumotlar beradi. Ayniqsa, qalandar kulohi haqida to‘xtalib uning to‘rt (tomoni chor tark) turi va uning nomlanishi haqida aytadi: “kulohi amir, kulohi ro‘yat, kulohi subhoniy, kulohi ota”, – deb nomlanishlarini ko‘rsatadi. Ularning ko‘rinishi haqida Buxoro qalandarlaridan Hoji Abdurahim tomonidan 1672-yilda yozilgan “Risolayi odobi tariq” nomli kitobdan ma’lumotlar keltiradi. Tark so‘zi haqida quyidagi bayt tasavvuf ahli orasida mashhur:

Dar kulohi faqr boshad chor tark:
Tarki dunyo, tarki uqbo, tarki tark.

“Faqr kulohining to‘rt tarki – chizig‘i bor: biri dunyoni, ikkinchisi oxiratni, uchinchisi kulohni, to‘rtinchisi boshning o‘zini tark etishga ishora qiladi[160]” – deb, ma’lumot beradi, Najmiddin Komilov “Tasavvuf” asarida. Qalandarlarning tashqi ko‘rinishiga shu kabi alohida o‘ziga xos sifatlarni namoyon qiladi.

Xulosa o‘rnida, tasavvuf adabiyotining O‘rta Osiyo xalqlari hayotiga kirib kelishi, uning rivojlanib tariqatlar bo‘ylab yoyilishi ham Abdurauf Fitrat nigohidan chetda qolmagan. Adabiyotshunos olim sifatida o‘zbek adabiyoti tarixi va adabiyot tanuv ilmida chuqur iz qoldirgan Abdurauf Fitrat tasavvufni jamiyat va inson hayotining ajralmas bir qismi sifatida tushuntiradi. Tasavvuf tariqatlarini ma’lum bir xalqning turmush tarziga moslangan e’tiqodning mag‘zi sifatida kirib borganiga e’tibor qaratadi. Yorqin siymolarning namunalaridan birma-bir namunalar keltiradi. Ularning yozib qoldirgan asarlari, aytgan hikmatlari, yozgan maktublari, ilmiy asarlari, risolalarini ilm ahliga havola etadi. Bu kabi ma’lumotlarni o‘rganish va tadqiq etish bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Adabiyotlar

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – T.: Ma’naviyat, 2000. – II jild. Ilmiy asarlar. 208 b.
2. Ahmad Yassaviy. 1992. Devoni hikmat. – T. – 208 b.
3. Hakim ota kitobi (Sulaymon Boqirg‘oniy haqida risola). – Qarshi: Nasaf, – B.32.
4. Mahmud Asad Jo‘shon. Yunus Emro va tasavvuf, diniy-ma’rifiy matn. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi Sayfiddin Sayfulloh. – T.: Azon kitoblari, 2021. – 144 b.
5. Komilov N. Tasavvuf. – T.: Movarounnahr-O‘zbekiston, 2009. – 448 б.
6. Usmonov O. G‘ulom Zafariy: risola. – T.: 2022. – 156 b.
7. Ubaydiy, Diydor orzusi. Ruboiylar. – T.: Sharq, 2007. –240.

[159] Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – T.: “Ma’naviyat”, 2000. – jild II. Ilmiy asarlar. B – 90.
[160] Najmiddin Komilov. Tasavvuf. —T.: «Movarounnahr» — “O‘zbekiston”, 2009. B - 89.

FITRAT – XAMSASHUNOS

Dildora Inog‘omova,
O‘zMU tadqiqotchisi
+99897 4322926

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitratning jahon xamsashunosligiga oid qaydlari va ular kontekstida Navoiy “Xamsa”sining o‘rni xususida so‘z boradi. Fitrat “Insoniyat haqida navoiy fikri” (1919) va “Farhodu Shirin” dostoni to‘g‘risida” (1929) kabi tadqiqotlarida “Hayrat ul-abror” dostonidagi podshohlar va ularning amir-amaldorlariga oid boblarni tahlil qilgan. Ikkinchi maqolada esa xamsashunoslik tarixi, unda Nizomiy, Dehlaviy va Navoiyning o‘rnini ko‘rsatish bilan birga “Farhod va Shirin” dostonining genezisi, uning asosiy qahramonlarining tarixiyligi xususida so‘z yuritish bilan birga “Xusrav va Shirin”, “Shirin va Xusrav” hamda “Farhod va Shirin” dostonlarini qiyoslash orqali ilk bor tipologik tahlil tamoyillarini belgilab bergan. Shuningdek, jadid dramaturglari tomonidan “Xamsa” dostonlarining sahnalash tirish masalalariga ham munosabat bildirgan.

Kalit so‘zlar: *jahon xamsashunosligi, Navoiy “Xamsa”si, “Farhodu Shirin” dostoni, qahramonlar tarixiyligi, tipologik tahlil, sahnalashtirish masalalari* .

Abstract. The article talks about Abdurauf Fitrat's notes on world hamsaology and the place of Navoi's "Khamsa" in their context. In his studies “Navoi's Thoughts on Humanity” (1919) and “On the Essay of Farhodu Shirin” (1929), Fitrat analyzed the chapters on the kings and their emirs in the epic “Khairat ul-abror”. In the second article, he discussed the history of Hamsashunos , showing the place of Nizami , Dehlavi and Navoi, as well as the genesis of the epic “Farhod and Shirin”, the historicity of its main characters, and for the first time established the principles of typological analysis by comparing the epics “ Khusrav and Shirin”, “Shirin and Khusrav” and “Farhod and Shirin”. He also commented on the issues of staging the epics of “Khamsa ” by modern playwrights.

Keywords: *world Hamsashunos, Navoi's “Khamsa”, epic “Farhodu Shirin”, historicity of heroes, typological analysis, staging issues.*

Аннотация. В статье рассматриваюця заметки Абдурауфа Фитрата о мировой хамсаведении и место «Хамсы» Навои в их контексте. В своих исследованиях «Мысли Навои о человечестве» (1919) и «О дастане Фарход и Ширин» (1929) Фитрат анализировал главы о царях и их эмирах в поэме «Хайрат ал-аброр». Во второй статье он рассмотрел историю хамсанависов, показав место Низами, Дехлави и Навои, а также генезис эпоса «Фарход и Ширин», историчность его главных героев и впервые установил принципы типологического анализа, сравнивая поэмы «Хусрав и Ширин», «Ширин и Хусрав» и «Фарход и Ширин». Он также прокомментировал вопросы постановки эпоса «Хамса» современными драматургами.

Ключевие слова: *мировое хамсаведение, «Хамса» Навои, эпос «Фарход и Ширин», историчность героев, типологичэский анализ, проблемы постановки.*

Kirish.

Alisher Navoiyning buyuk ijodi, jumladan, turkiy “Xamsa”si XX asr boshlarida o‘zbek adabiyotshunoslari tomonidan jiddiy o‘rganila boshlandi. Bu jihatdan A.Sa’diy, A.Fitrat, S.Ayniy, Vadud Mahmud, Olim Sharafiddinov va boshqalarning ilmiy tadqiqot va maqolalarini ko‘rsatish mumkin. A.Sa’diy bir necha maqolalardan so‘ng “Alisher navoiy ijodi – o‘zbek klassik adabiyotining yuqori cho‘qqisi” doktorlik dissertatsiyasini yoqladi, S.Ayniy Navoiy va fors-tojik adabiyotiga doir o‘nlab maqolalar chop etdi, Vadud Mahmud 20-yillar matbuotida nisbatan birinchilardan bo‘lib, buyuk shoir ijodi va faoliyatini aks ettiruvchi maqoalar yaratdi, Olim Sharafiddinov Navoiy ijodiy faoliyatiga bag‘ishlangan ilk monografiyani e’lon qildi. Bular orasida Abdurauf Fitrat nisbatan dastlabkilardan bo‘lib “Xamsa” va uning tarkibidagi dostonlarga murojaat etdi. Bu dostonlarda bayon etilgan ijtimoiy masalalarni ko‘tarib chiqdi, ularning obrazlar tizimini tarixiylik tamoyillari asosida tadqiq etdi, Navoiy “Xamsa”sining uning salaflari asarlari bilan qiyoslab, Navoiy dahosining o‘lmas qirralarini kashf etdi.

Muhokama/munozara.

Abdurauf Fitrat Alisher Navoiy ijodini o‘rganib, buyuk dahoni o‘z asarlarida tilga olish bilan birga o‘zining 20 dan ortiq asarlarida Navoiy dahosiga murojaat etgan. Bu haqda prof. H.Boltaboyev yozadi: “Navoiy ijodini tahlil etgan asarlaridan bizga ma'lum bo‘lganlari quyidagilar: “Insoniyat haqida Navoiy fikri” risolasi, “Navoiyning for-siy shoirligi ham uning forsiy devoni to‘g‘risida,” “Farhodu Shirin” dostoni to‘g‘risida»gi maqolalar, “Adabiyot qoidalari” qo‘llanmasi, “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi”ning “Turk musiqasi” bobida, “Aruz haqida”gi risolaning “Aruz vaznining tarixiy o‘sushi-ga bir qarash” bobida hamda “O‘zbek adabiyoti namunalari”ning te-muriylar davri adabiyotiga bag‘ishlangan 3-bo‘limida (170-276 betlar), “Muhokamatu-l-lug‘atayn”, “Hayratu-l-abror”, “Farhodu Shirin”, “Layli va Majnun”, “Saddi Iskandariy” dostonlarida ham “Chor devon”dan g‘azallar, ruboiylar, tuyuqlar, musaddas, mus-tazodlar berish bilan birga “Navoyining maktublari” sarlavhasi bilan shoirning “Husayn Boyqaroga yozgan xati”, “Mezonu-l-avzon”, “Mahbubu-l-qulub”dan parchalar keltirilgan. Bundan tashqari, “Chig‘atoy adabiyoti”, “XVI asrdan so‘ngra o‘zbek adabiyotiga bir qarash”, “She’r va shoirliq ” kabi maqolalarida shoir ijodiga bir necha bor murojaat qilgan. Tilshunoslikka oid “Tilimiz”, “O‘zbekcha til saboqligi”, “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Sarf, Nahv” kabi asarlarida uning ijodidan namunalar keltirib tahlil etilgan” [Boltaboyev, 2024:184].

Abdurauf Fitrat 1919-yilda e’lon qilgan “Insoniyat haqida Navoiy fikri” risolasida “Hayrat ul-abror” dostonidan bir qator she’riy namunalar keltirib, Navoiyning zolim polshohlarga, adolatsiz hukmdorlarga bo‘lgan munosabatini ochiq ko‘rsatib bergan. Garchi Navoiy podshohlik tuzumiga qarshi bo‘lmasa-da, zamonasining shavkatli hukmdori Husayn Boyqaroning eng yaqin kishisi bo‘lsa ham insofsiz podshohlarni risola orqali tanqid qila oldi: «Navoyi zamonaning podshohi bo‘lgan Sulton Husayn Mirzoning kengashchisi edi. Ul zamonlardagi xonliklarning lozim bo‘lgan bir kub zolim va yo‘lsizliqlari Navoyining kengashlari bilan qilinmay qog‘gandir. Navoyining podshoh xizmatinda yurishi xalqqa xizmat uchun edi. Navoyi o‘zining “Hayratu-l-abror” degan kitobinda podshohliqning haqiqatini ochibgina aytqon” [Fitrat, 1919:19]. Risolaning bir necha bo‘limlarini “Zolim podshohlar to‘g‘risida”, “O‘shanday podshohlarning vazirlari to‘g‘risida”, “Yaramas muftiylar to‘g‘risida”, “Kotiblar to‘g‘risida”, “Shahar tojirlari to‘g‘risida”, “Dehqonlar to‘g‘risida” deb nomlab, har bir bo‘lim doirasida Navoiy dostonidan olingan ko‘chirmalarni sharhlar beradi va bu bilan Navoiyning

nafaqat zamona hukmdorlari, balki vazirlar, muftilar, kotiblar, savdogar (tojir) va dehqonlar haqidagi qarashlarini sharhlab bergan.

Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borgan olimlardan biri-birinchi o‘zbek pofessori Abdurauf Fitratdir. Uning “Farhodu Shirin dostoni to‘g‘risida” [Fitrat, 1930:14-17] maqolasi 1930-yili “Alanga“ jurnalining 1-(14-17-betlar) va 2-soni (9-14-betlar)da e’lon qilingan. Fitratday ulkan navoiyshunos olim bu syujetning faqat Navoiy dostonida qo‘llanilishini emas, balki Navoiydan keyin ushbu mavzuda yaratilgan qator asarlar yozilgan bo‘lib, ularni o‘rganishni masala qilib qo‘ygan. Ayniqsa, «Farhod va Shirin» o‘zbek adabiyoti uchun nisbatan yosh sanalgan libretto janrida ham aks etgani va shu munosabat bilan asarda aks etgan tarixiy va badiiy chalkashliklar Fitrat maqolasining yaratilishiga sabab bo‘lgan. Fitrat bu haqida shunday fikr bildiradi: «Men ko‘pdan beri shu masala haqida kengrak bir narsa yozish, afsonaning asl yurtini tayinlash fikrida edim. Sharoit shu kunlarda bu ishga kirishimga yordam qildi” [Fitrat, 1930:14]. Fitrat bu maqolada dostondagi voqealar aslida qayerda yuz bergani, dostonning o‘zbek adabiyotdagi o‘rni va shu mavzudagi asaorlarda o‘zgarishlarga uchraganini ham maqolada ko‘rsatib bergan. Fitrat maqolada Xusravning tarixiy kelib chiqishi haqida shunday yozadi: “Dostondag‘i Xusrav Eron sosoniy hukmdorlaridan mashhur Nushiravonning nabirasidir, milodiy VII asrda Eron shohi edi. Muhammad payg‘ambar qo‘shni hukmdorlarg‘a xatlar yuborib, ularni musulmonliqqa chaqirg‘anda mazkur Xusrav Parvezg‘a xatlar yuborg‘an edi. Xusrav esa uning xatini yirtib tashlag‘an edi. Bizning mavzuimiz bo‘lg‘an doston mana shu Xusrav Parvez bilan uning xotinlaridan Shirin haqida maydong‘a chiqg‘andir. Eron shoirlari bu dostonni xalq shoirlaridan olib bu mavzuda turli dostonlar yozdilar” [Fitrat, 1930:17].

Dostonning “eng birinchi yozuvchisi X asrning mashhur fors shoirlaridan Abulqosim Hasan Firdavsiy” ekanligini ta’kidlaydi. Biroq Firdavsiy dostoni bo‘yicha voqeani tasvirlab bergan olim Xusrav va Shirin tarixi to‘liq olinmaganin qayd etib, e’tiborni Nizomiy asariga ko‘chiradi. Fitrat tomonidan Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostoni tahlilidan avval dostonning syujeti aytib beriladi: “ og‘larning nari tomonida Derband daryosig‘a yaqin bir necha joylar bor. Onda ko‘b askarli bir xotun podshoh bor. Oti Shamirodir. Shamironing forscha tarjimasi Mehinbonu (o‘zbekcha “ulug‘ xotun”) bo‘ladir. Bu xotun podshoh yilning har faslida boshqa joyda yashamoq uchun o‘run ar tayyorlagan: bahorda Muqonda, yozda Arman tog‘ida, kuzda Anchazda, qishda esa Bardada yashaydir, chunki Bardaning havosi issig‘dir (bundan juda yaxshi ko‘riladirki, Nizomiy Shirinni arman qizi deb bilgan). Mana shu Mehinbonuning Shirin ismli bir jiyani bor. Shopur shuni Xusravg‘a maxtaydir. Xusrav Shirinni qanday bo‘lsa ham Madoyin (sosoniylar davlatining poytaxti)g‘a keltirmak uchun uni arman o‘lkasiga yuboradir...” [Fitrat, 1930:17]

Dostonni “usta Nizomiy o‘z o‘quvchilarini qiziqtirmoq bor kuchi bilan tirishib”, Xusravga qarshi Bahromi Cho‘bin isyonini qalamga oladi. So‘ngra undan yengilgan Xusravni Shirin bilan uchrashtiradi, ularning hayoti voqealarini, birgalikdagi ishlatlarini go‘zal ifodalar bilan chizib beradi. Shirinni sutni yaxshi ko‘ruvchi bir qiz sifatida tasvirlaydi.

Fitrat Nizomiy “Xusrav va Shirin”ini tahlilidan so‘ng Dehlaviyning “Shirin va Xusrav” asari tahliliga o‘tadi: “Nizomiy taqlidchilaridan eng mashhuri XIV asrning birinchi yarmida o‘lgan Amir Xusrav Dehlaviydir. Amir Xusrav Dehlaviy o‘zining «Shirin va Xusrav» dostonini Nizomiy kabi boshlab, shu kabi bitiradir. Dostonning asosiy chizig‘i Nizomiyniki. Biroq, orasira o‘zgarish kirgizilgan. Men Xusravi Dehlaviy va Nizomiy dostonlari orasida bo‘lg‘an ayrim

nuqtalarni, ayrim o‘zgarishlarni ko‘rsatishga urunmayman, uzoqg‘a cho‘ziladir. Biroq, shu maqola uchun juda kerak o‘lg‘an bir nuqtani qayd qilib ketaman. Xusrav Dehlaviyg‘a ko‘ra, Farhod Chin xoqonining o‘g‘li bo‘lg‘an. Saroy toshchilarining ishlariga havas qilib, toshchiliqni o‘rgangan. Otasi uning bu ishidan xabar olg‘ach, uni o‘lkadan quvg‘an. U g‘ariblikda yurar ekan, Shiringa uchrag‘an... Xusravdan so‘ngra ham taqlid davom qildi. Fors adabiyotida ko‘p “Xusravu Shirin”lar yaratildi. Hech biri (Xusrav Dehlaviy asari ham) Nizomiy asari darajasida chiroyli va usta chiqmag‘ani uchun uning darajasida muvaffaqiyat ham ko‘ra olmadi. Navbat XV asrning mashhur chig‘atoy shoiri Alisher Navoiyg‘a keldi. Navoiy Nizomi(y) bilan Xusrav Dehlaviyning “Xusravu Shirin” dostonlarig‘a o‘xshatmay yozmoq istaginda boshlab, mazkur asarni tanqid ko‘zidan kechirdi va dostonning ular tomonidan qabul qilingan shakliga rozi bo‘lmadi:

Vale chekkanlar ushbu jomdin roh,
Sarosar bo‘ldilar Xusravg‘a maddoh...” [Fitrat, 1930:17]

Fitrat e’tiborni Navoiy dostoniga qaratmoq uchun ungacha bo‘lgan har ikki asarni ham umumiy planda ko‘zdan kechiradi. Navoiy doston syujetiga olib kirgan yangilik sifatida Farhodning bosh obraz darajasiga ko‘targanini ta’kidlaydi. Fitrat yozadi: “Holbuki, ular mana shu odamni maxtaylar. Asarlarining buyuk bir qismi shu odamni maqtashdan to‘lgan, zotan, asarlarining maqbul bosh qahramoni ham shul. …Navoiy mana shu yo‘lda tushunib, yangi bir asar yozishg‘a qaror beradir. Bu asarning oti Nizomiy va uning taqlidchilarining asarlari kabi “Xusravu Shirin”, “Shirinu Xusrav” emas, “Farhodu Shirin”dir [Fitrat, 1930:17].

Asarning bosh qahramoni bo‘lgan Farhod timsolida Navoiy komil insonni ko‘radi. Ilmda, iste’ dodda, botirlikda, kuchda juda kamolga yetishganini uning har bir harakati bilan, har ishi bilan isbot etmakchi bo‘ladi. Bunday mukammal shaxs afaqt podshohlar saroyida tarbiya topigi mumkin, shuning uchun ham avvalgi dostonlardagi oddiy tosh yo‘nuvchi Farhodni Navoiy shahzoda qilib ko‘rsatadi. Fitart “Navoiy bo‘yicha hikoya tubandagichadir” deb dostonning asosiy syujetini qisqa bayon qilib beradi. Sh undan so‘ng Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini tahlil qila boshlaydi: “Ham dostonni boshqa shaklga solib, “Farhodu Shirin” ismi ostida ishlab chiqardi. Navoiy birinchi daraja qahramon qilib, Farhodni oldi, Navoiy voqeani Chin o‘lkasi bilan Armaniston orasida tushunadir. Hatto Shirinning arman qizi ekanini juda ochiq yozadir. Navoiyning bu ishlariga Nizomiy bilan Xusrav Dehlaviyning Farhodni Chinga nisbat berishlari, albatta, katta yordam qildi”.

Fitrat tahlilda Farhod uchun to‘rt qasr qurilishi, Xusrav bilan Farhod o‘rtasidagi dialogga alohida ahamiyat beriladi. Fitrat Farhodni faqat ilmu hunarda emas, balki tafakkur va munozarada ham Xusravdan usutun ekaniga maqolada alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, Fitrat ushbu dostonnning turk adabiyotida yetakchi bir o‘rin tutishini uning keyingi davr adabiyotiga ta’siri orqali tushuntiradi: “O‘rta Osiyo turklari orasida bu dostonning Navoiydan burun qaysi darajada mashhur bo‘lg‘ani haqida qo‘limizda material yo‘q. Har holda Navoiydan keyin bu dostonning bizda juda shuhrat topib, ko‘b o‘qulg‘ani onglashiladir” [Fitrat, 1930:17].

Xulosa.

Fitrat “Farhodu Shirin” to‘g‘risida” maqolasi orqali o‘zbek adabiyotshunosligi uchun muhim bo‘lgan bir qator masalalarni hal qilib berganini ko‘ramiz. Birinchidan, Alisher Navoiy-ning shoh asari bo‘lgan “Xamsa”ning turkiy xalqlar adabiyotidagini o‘rnini ko‘rsatib, Navoiy “Xamsa”si birgina turkiy adabiyotda emas, balki butun xamsachilikda ustun ekanligini asoslab berdi. Ikkinchidan, ushbu maqolada Nizomiy, Dehlaviy va Navoiy asarlarini qiyosiy tahlil qilib,

adabiyotshunoslik uchun muhim bo‘lgan qiyosiy-tipologik tahlil metodikasini ishlab chiqdi. Uchinchidan, “Farhod va Shirin” dostoni o‘zining tarixiyligi va doston voqealarining qadimgi Turkiston tuprog‘ida ko‘rsatilishi orqali bu syujet turkiy xalqlar madaniyati va ma’naviyatida muhim o‘rin olganini isbotladi. To‘rtinchidan, doston qahramonlarining tadrijiy obraz sifatidagi takomilini ko‘rsatib, bu bilan Navoiy badiiy dahosining ustuvor jihatlarni aniqlab berdi. Beshinchidan, bu doston o‘z davrida O‘rta Osiyo turklari uchun emas, balki butun Movarounnahr, Xuroson, Chinu Mochin xalqlari adabiy qahramonlarini birlashtiruvchi, xalqlar o‘rtasida do‘stlik va tinchlikni targ‘ib etuvchi buyuk doston darajasida ekanligini isbotlab berdi.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Hayratu-l-abror / MAT. 7–tom. – Toshkent: Fan, 1999.
2. Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. Monografiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2024.
3. Fitrat A. Insoniyat haqida Navoiyning fikri. – T.: Musulmon Ishtirokiyun firqalarining o‘lka byurosi huzuridagi nashriyot sho‘basi, 1919. – 19 b. // Sirli olam. – 1991. – 2-son. – B. 6–8 (qisqa nashr. Sh. Turdiyev).
4. Fitrat A. Navoiyning forsiy shoirlig‘i ham uning bir forsiy devoni to‘g‘risida // Maorif va o‘qitg‘uchi. – 1925. – № 12. –B. 38–41.
5. Ayniy S. Navoiy va tojik adabiyoti / Ulug‘ o‘zbek shoiri. Maqolalar to‘plami . – T.: 1948. – B. 198–211.
6. Fitrat A. “Farhodu Shirin” dostoni to‘g‘risida // Alanga. – 1930. – 1 son. – B. 14–17, – 2 son. – B. 9–14.
7. Mallayev N.M. O‘zbek adabiyoti tarixi. I kitob. – T.: 1968. – B. 29, 131, 312–313.
8. Fitrat A. XVI asrdan so‘ngra o‘zbek adabiyotiga umumiy bir qarash // Alanga. – 1929. – 8 / 9 son. – B 6–8.

ABU ALI IBN SINO VA FITRATNING ADABIYOTSHUNOSLIKKA OID QARASHLARI

Yuldasheva Xurshida Xamidullayevna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
+998909564210
yuldashevaxurshidamimix2s@mail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdurauf Fitrat va Abu Ali ibn Sinoning adabiyotshunoslikka oid qarashlari qiyosiy-nazariy asosda tahlil qilingan. Fitratning “Adabiyot qoidalari” asaridagi badiiy asar tuzilishi, uslub, ifoda va janr masalalari Ibn Sinoning “She’r san’ati” risolasidagi poetik konsepsiyalar bilan uyg‘unlikda ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida Fitrat qarashlarining Sharq poetik tafakkuri an’analari bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *Fitrat, Ibn Sino, poetika, uslub, ifoda, janr, she’r, badiiy nutq, adabiyotshunoslik*

Аннотация. В статье проводится сравнительно-теоретический анализ литературоведческих взглядов Абдурауфа Фитрата и Абу Али ибн Сины. Рассматриваются вопросы структуры художественного произведения, стиля, жанра и выразительности в сопоставлении с поэтической концепцией ибн Сины. Делается вывод о преемственности взглядов Фитрата с классической восточной поэтикой.

Ключевые слова: *Фитрат, Ибн Сина, поэтика, стиль, выражение, жанр, поэзия, литературоведение.*

Annotation. This article presents a comparative theoretical analysis of the literary views of Abdurauf Fitrat and Abu Ali Ibn Sina. Fitrat's ideas on literary structure, style, and expression are examined alongside Ibn Sina's poetic theory. The study reveals the continuity between Fitrat's literary thought and classical Eastern poetics.

Keywords: *Fitrat, Ibn Sina, poetics, style, expression, genre, literature, poetry*

Abdurauf Fitrat va Abu Ali ibn Sino Sharq adabiy-estetik tafakkurida muhim o‘rin tutgan mutafakkirlar hisoblanadi. Ularning ijodiy faoliyati turli davrlarga mansub bo‘lsa-da, adabiyot va badiiy tafakkur mohiyatini anglash borasidagi qarashlari o‘zaro yaqinlik kasb etadi. Fitrat jadid davri adabiyotshunosligining yirik namoyandasi sifatida adabiyot nazariyasini tizimlashtirishga harakat qilgan bo‘lsa, Ibn Sino esa klassik Sharq poetikasini falsafiy asosda rivojlantirgan mutafakkirdir.

Fitratning “Adabiyot qoidalari” asari o‘zbek adabiyotshunosligida nazariy fikrning shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Asarda badiiy asarning tuzilishi, ifoda shakllari, janrlar, uslub va badiiy til masalalari izchil yoritilgan. Fitrat badiiy asarni tahlil qilishda uning asosiy tarkibiy qismlarini: mavzu, mundarija, tartib va ifodani ajratib ko‘rsatadi [Fitrat, 1995: 9]. Bu elementlar orqali u badiiy asarning ichki mexanizmini ochishga harakat qiladi.

Fitrat nazariyasida ayniqsa “ifoda” tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. Uning fikricha, badiiy asarning qiymati undagi mazmunni qanday ifodalash bilan belgilanadi. Ya’ni, so‘z tanlash, tasvir vositalari, uslub va ohang orqali asar o‘z estetik ta’sirini hosil qiladi. Fitrat bu jarayonni faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy misollar orqali ham tushuntiradi.

Uslub masalasida Fitrat o‘ziga xos yondashuvni ilgari suradi. U “milliy uslub” tushunchasini mutlaq hodisa sifatida emas, balki nisbiy kategoriya sifatida talqin qiladi. Uning ta’kidlashicha, har bir adibning uslubi uning shaxsiy ijodiy imkoniyatlari bilan belgilanadi [Fitrat, 1995: 11]. Shu bois Fitrat uslubni davr yoki millat bilan emas, balki ijodkor shaxs bilan bog‘lashni maqsadga muvofiq deb biladi.

Fitrat adabiy nutqni ifoda shakliga ko‘ra “tizim” va “sochim”ga ajratadi [Fitrat, 1995: 17]. “Tizim” she’riy nutqni, “sochim” esa nasriy nutqni anglatadi. Bu tasnif orqali u adabiy tur va janr masalalarini izohlashga urinadi. Shu bilan birga, u g‘azal, qasida, masnaviy kabi mumtoz janrlarning nazariy asoslarini ham tushuntiradi.

Abu Ali ibn Sinoning adabiyotshunoslikka oid qarashlari esa uning “She’r san’ati” asarida mujassam. U she’rni obrazli, ritmik va ohangdor nutq sifatida talqin qiladi. Ibn Sino uchun she’rning asosiy vazifasi inson ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatishdir [Ibn Sino, 2003: 122]. Bu ta’sir mantiqiy isbot orqali emas, balki tasavvur va his-tuyg‘ular orqali amalga oshadi. Allomaning bu asari “ash-Shifo”ning mantiq bo‘limida kelgan. “Ash-Shifo”dagi mantiqning to‘qqizinchi

bo‘lagi, ya’ni kitobi mana shu “She’r san’ati”dan iboratdir. Bu asar orqali muallifning adabiyot borasidagi qarashlari, munosabatlari bilinadi.

Ibn Sino she’riyatni ritorikadan farqlaydi. Uning fikricha, ritorika ishontirishga xizmat qilsa, she’r tasavvur uyg‘otadi va estetik kechinma hosil qiladi [Ibn Sino, 2003: 125]. Bu jarayon keyinchalik “takhyil” tushunchasi bilan izohlanadi. Ya’ni she’r inson ongida obraz yaratadi va shu orqali ta’sir qiladi.

Ibn Sino ta’biricha, she’rni she’r qilgan narsa tasvir timsollashtirishdir. Shu holat bo‘lsagina she’r o‘z vazifasini o‘tay oladi.

Ko‘rinadiki, deydi Ibn Sino, she’r o‘z ta’sir kuchini ko‘rsatib, kishini bezovta qilsa ham, lekin u bu ishi bilan odamda hali ishonch paydo qilmaydi. Ba’zida she’rda aytilgan gapning yolg‘on iborat ekanini ochiq-oydin ko‘rinib turadi. Lekin shunisi ham borki, yolg‘on bo‘lsa ham taqlid nafs harakatga keladi.

“She’r, – deydi Ibn Sino, – odamlarni taajjubga solish uchun aytilishi mumkin, yana shunisi ham borki, she’r ijtimoiy foydali maqsadlar uchun yoziladi”.

Yunon she’rlari ham, deydi Ibn Sino davom etib, xuddi shu maqsadlarni ro‘yobga chiqargan. Xitoba ritorika bilan she’r shu maqsadlarni amalga oshirish uchun yaratiladi. Lekin shunisi ham borki, ritorika tasdiqni ishlatadi, she’r esa obrazli fikr qilishni ishlatadi.

Bu yerda Ibn Sino she’riyatdagi badiiylikni “tashbihga sazovor” deb ataydi. Shu bilan birga, Ibn Sino she’riyatda odamni o‘ziga tortadigan, ba’zanuni hayratda qoldiradigan tomonlar borligini, she’rni eshitgan odam unda aytilmoqchi bo‘lgan mazmunni to‘la anglab olmasligi ham mumkinligini aytadi.

Ibn Sino fikricha, shoirning o‘ziga xos uslubi ishlatgani katta ahamiyat kasb etadi. U she’riyatdagi o‘xshatish, obrazli qilib fikrni ifodalashga katta e’tibor beradi. Buni u she’rning bezagini, ma’nosini boyitadigan uslub deb biladi. Bunday mazmunda bo‘lgan har qanday she’rda o‘xshatish bilan yozilganlik asosiy ahamiyat kasb etadi. Undan tashqari, Ibn Sino ta’kidlashicha, she’riyatda ko‘pincha o‘xshatishning ijobiy tomoni (muallif ijobiy baholagan jihati) ko‘rsatiladi, deydi Ibn Sino, bir narsaga o‘xshatish qilinganda uning ijobiy tomonlari vasf etiladi, ya’ni uning kamchiliklari ko‘rsatilmaydi.

Abdurauf Fitrat eski madrasaviy an’analardan meros bo‘lib qolgan bir noto‘g‘ri qarashni tanqid qiladi. Uning ta’kidlashicha, ilgari she’rni faqat vazn va qofiyaga ega bo‘lgan so‘zlar majmuyi sifatida tushunish keng tarqalgan bo‘lgan. Shu sababli qofiyali va vaznli har qanday matn she’r deb baholangan. Biroq Fitrat bu yondashuvni asossiz deb hisoblaydi. U Sufi Olloyor asarlaridan keltirilgan misollar orqali shuni ko‘rsatadiki, vazn va qofiyaga ega bo‘lishning o‘zi matnni she’r darajasiga ko‘tarmaydi, bunday parchalar ko‘pincha oddiy nazm shakli bo‘lib qoladi [Fitrat, 1995: 22].

Fitratning fikricha, she’riyatning mohiyati tashqi shakliy unsurlar – vazn va qofiyada emas, balki uning ichki badiiy xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham ayrim vaznli va qofiyali matnlar she’r hisoblanmasligi mumkin, aksincha, vazn va qofiyadan xoli bo‘lgan, ya’ni nasriy ko‘rinishda yozilgan asarlar ham chin ma’noda she’r bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. U Cho‘lponning ayrim asarlarini misol keltirib, ularning tashqi shakl jihatidan nasrga yaqin bo‘lishiga qaramay, badiiy-estetik qiymati jihatidan haqiqiy she’r ekanini ta’kidlaydi. Shu tariqa Fitrat she’rni aniqlashda shakliy belgilar emas, balki uning badiiylik darajasi va ruhiy ta’sir kuchi asosiy mezon bo‘lishi lozimligini ilgari suradi.

Fitrat va Ibn Sino qarashlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, har ikkala mutafakkir ham adabiyotning mohiyatini ifoda va ta’sir orqali anglashga intiladi. Ibn Sino bu jarayonning psixologik-estetik mexanizmini ochib bergan bo‘lsa, Fitrat uni nazariy kategoriyalar orqali tizimlashtiradi.

Masalan, Ibn Sinodagi “takhyil” tushunchasi Fitratdagi “ifoda” konsepsiyasi bilan mazmunan uyg‘unlashadi. Har ikkisi ham badiiy nutqning asosiy vazifasi inson ongiga ta’sir qilish ekanini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, Fitratning uslub haqidagi qarashlari ham Ibn Sinoning ijodkor shaxs haqidagi fikrlari bilan yaqinlik kasb etadi.

Fitrat “so‘z o‘yinlari”, “tasviriy vositalar”, “majoz”, “kinoya” kabi badiiy unsurlarni alohida tahlil qiladi. Bu jihatdan u Sharq mumtoz poetikasi an’analarini davom ettiradi. Ibn Sino esa badiiy tasvirning mohiyatini umumiy falsafiy asosda tushuntiradi.

Har ikkala olimning qarashlarida adabiyot inson ruhiyati bilan bevosita bog‘liq hodisa sifatida talqin etiladi. Adabiyot nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki inson tafakkurini boyitadi, uning hissiy dunyosini kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, Fitrat va Abu Ali ibn Sinoning adabiyotshunoslikka oid qarashlari Sharq poetik tafakkurining izchil rivojini aks ettiradi. Ibn Sino tomonidan asoslangan nazariy tamoyillar Fitrat ijodida yangi davr adabiyotshunosligi asosida qayta talqin qilinib, boyitilgan. Bu esa ularning qarashlarini o‘zaro uzviylikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar

1. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
2. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – Toshkent, 1926.
3. Irisov A. Abu Ali ibn Sino: hayoti va ijodiy merosi. – Toshkent: Fan, 1980.
4. Ибн Сино. Избранное: в 2-х томах. – Душанбе–Ашхабад, 2003.
5. Forobiy Abu Nasr. Shoirlar san’ati qonunlari haqida kitob. – Toshkent, 1979.
6. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent, 2007.
7. https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/memuarlar/mutavakkil-burhonov-fitrat-haqida-xotiralar.html

FITRAT VA MASHRABSHUNOSLIK

Ravshanov Ozodbek Xojimurod o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti
mustaqil izlanuvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqola professor Abdurauf Fitratning Boborahim Mashrab hayoti va ijodiga bag‘ishlangan ilmiy maqolasiga bag‘ishadi. Unda olimning Mashrab hayoti va ijodi, xususan, “Mabdai nur” asari muallifligi, shuningdek, Mashrab ijodining o‘rganilishi haqidagi qarashlari tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotda olimning Mashrab she’rlari poetikasi, ijodkor uslubi, adabiy ta’sir va shunga o‘xshash bir qancha rakursdan amalga oshirilgan tadqiqotlari va uning ilmiy ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *Mashrab, “Mabdai nur”, masnaviy, manqaba, tasavvuf, tariqat, qalandariylik.*

Аннотация. Данная статья посвящена научной работе профессора Абдурауфа Фитрата о жизни и творчестве Боборахима Машраба. В ней анализируются взгляды учёного на жизнь и творчество Машраба, в частности, на авторство произведения “Мабдайи Нур”, а также на изучение творчества Машраба. В исследовании рассматриваются исследования учёного по поэтике стихов Машраба, его творческому стилю, литературному влиянию и ряду аналогичных точек зрения, а также их научное значение.

Ключевые слова: *Машраб, “Мабдаи Нур”, маснави, источник, суфизм, тарикат, каландаризм.*

Abstract. This article is devoted to the scientific article of Professor Abdurauf Fitrat on the life and work of Boborahim Mashrab. It analyzes the scientist's views on the life and work of Mashrab, in particular, the authorship of the work “Mabdai Nur”, as well as the study of Mashrab's work. This study discusses the scientist's research on the poetics of Mashrab's poems, creative style, literary influence, and a number of similar perspectives, and its scientific significance.

Keywords: *Mashrab, “Mabdai Nur”, masnavi, source, Sufism, tariqa, Qalandarism*.

Abdurauf Fitrat adabiyotshunoslik sohasida qoldirgan ilmiy-adabiy merosining qamrovi nihoyatda katta. Uning tadqiqotlari asoslangani, mavzuga atroflicha yondoshilgani bilan ham ajralib turadi. Uning qoraxoniylar davri adabiyoti, xususan, “Qutadg‘u bilik”, Yassaviy qalamiga mansub “Devoni hikmat”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, shuningdek Alisher Navoiy ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlari qolaversa, XVI–XVIII asr o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari to‘g‘risidagi ilmiy izlanishlari shular sirasiga kiradi.

Olimning o‘zbek mutasavvif shoiri Boborahim Mashrab hayoti va ijodi to‘g‘risidagi maqolasi alohida ahamiyatga ega (1, 82-105). Ushbu maqola uch qismdan iborat bo‘lib, olim unda tazkiralar va manoqibiy xarakterdagi asarlardan fikrlarini dalillash vositasi o‘laroq foydalanadi.

Fitrat maqolasining kirish qismida Boborahim Mashrabni shoir sifatida tanishtirar ekan, uni avom xalq orasida ham juda ma’lum-u mashhur ekanini shunday keltiradi: “XVII–XVIII asrlarda o‘zbek shoirlari orasida (ziyolilar tomonidan emas, omma tomonidan) o‘qulgan muhim siymo Mashrabdir” (1, 82). Olim fikrida davom etarkan, musiqa tadqiqotchilaridan bo‘lmish G‘ulom Zafariy unga “Mashrab” nomi Turkistonda yangi bir maqom paydo bo‘lganini aytganini keltiradi: “Xitoy Turkistonida klassik musiqamizning mashhur “Shashmaqom”dan boshqa “Mashrab” ismli va 7 kuydan iborat yana bir maqom paydo bo‘lganini muzikamizni tekshiruvchi G‘ulom Zafariy menga xabar berdi. Bu esa Xitoy Turkistonida haligi Mashrabxonlik majlislarining judayam teranlashganini bizga ochiq bildirarlik dalildir” (1, 82-83). Ushbu fikrni Mashrabning Namanganda tug‘ilib, Qashqarda, ya’ni Fitrat tili bilan aytganda, Xitoy Turkistonida ta’lim ko‘rgani va bu jarayon Mashrab ijodining Turkistonda keng yoyilishiga sabab bo‘lgani bilan izohlash mumkin.

Shuningdek, olim maqolasining birinchi qismida Mashrab hayoti va ijodining o‘rganilishi to‘g‘rida to‘xtalib, N.S. Likoshin (2, 246) va P.V. Vyatkinning (3, 34) tadqiqotlarini keltirib o‘tadi. Maqolada muallif Vyatkinning Mashrabning tarixiy shaxs emas, balki uydirma shaxsiyat sifatidagi qarashiga qarshi chiqib, dalil keltira boshlaydi bular: “Biz P. Vyatkinning

“yo‘q” deyishiga qaramay, XVII–XVIII asrlarga oid bo‘lgan ma’xazlarni (topdik, ularni)ng birinchisi Samarqandli Muhammad Bade’ Malehoning 1688–91-yillarda yozilg‘an “Muzokir ul-ashob” ismli tazkirasi, ikkinchisi 1763-yilda Abdul Muttalib Xo‘ja Fahmiy tomonidan yozilg‘an “Majmuyi Fahmiy”, uchinchisi 1842-yilda qo‘qonli Said Hakimxonto‘ra tomonidan yozilg‘an “Muntahab ut-tavorix”, to‘rtinchisi Qo‘qon xoni Xudoyorning munshisi Mirzo Olim tomonidan yozilg‘an “Ansob us-salotin” kitobi, beshinchisi Majzub Namangoniyning “Tazkirat ul-avliyo”sidir” (1, 83). Olim yuqorida sanab o‘tilgan beshta manbadagi Mashrab hayotiga doir ma’lumotlarni bir-biri bilan solishtirib haqiqatga eng yaqinlari asosida shunday xulosaga keladi: “Bobo Rahim mulla Vali o‘g‘li Andijonda qashshoq oilada 1657-yilda tug‘ilgan, 15 yoshlarida Namanganga o‘tib, Oxund mulla Bozorning tarbiyasiga kirgan. 20–25 yoshlarda ekanida Samarqandg‘a kelib, ondin Namanganga qaytg‘an, Namangandan Oxund mulla Bozorning dalolati bilan Qashqarga borgan. Ofoq Xo‘jaga murid bo‘lg‘an. Umuman, Xitoy Turkistonida 8–10 yil o‘lkalarni aylanib, 1961 larda Samarqandg‘a jo‘nagan, ondin Buxorog‘a qaytib, ondin Hinduston safarig‘a chiqqan. Hindustondan yana O‘rta Osiyg‘a qaytg‘an va Qarshi (bugungi Behbudiy) shaharida to‘rt yil turgan, Qarshidan yana safarg‘a chiqqan, bu safarning 3–4-yillarida Balxda Mahmudbiy Qatag‘on tomonidan 1711-yilda o‘ldirilgan” (1, 90).

Fitrat yaratgan tadqiqot Mashrab hayotini bevosita o‘sha davr manbaalari orqali o‘rgangani, qaysidir ma’noda, tekshirgani uchun ham qimmatlidir. Olim Mashrabning hayotini tadqiq qilish bilan cheklanib qolmaydi. Shuningdek, uning maqsadi Mashrab hayotini shunchaki tekshirib ko‘rish bo‘lmagani maqolani o‘qish davomida anglashiladi. Buning asosiy sababi sifatida “Devonayi Mashrab” nomli manqabaviy xarakterdagi qissani bemalol ko‘rsatib berish mumkin. Olim ushbu qissadan Mashrab ijodini o‘rganish uchun qaysidir ma’noda ochqich sifatida foydalangan. Fitrat maqolasining ikkinchi qismini Mashrabning diniy kishiligi, shaxsiyati va tasavvufiy faoliyatiga bag‘ishlagan. Ushbu ikkinchi qismda ham manoqibda ifodalangani kabi Mashrabning qalandarligi xususida gap boradi. Olim dastlab, qalandariylik haqidagi izlanishlar aytarlik natija bermaganini aytib, keyingi tadqiqotlar uchun yordam bo‘lar deb, ushbu termin va tasavvuf yo‘li haqida quyidagilarni bayon qiladi: “Qalandar” so‘zini izoh qilg‘an “Haft qulzum” va “Bahori ajam” kabi lug‘at kitoblari buni istiloh sifati bilan izoh qiladirlar. “Haft qulzum”ga ko‘ra, qalandar butun rasmiy takliflardan, butun qaydlardan ozod bo‘lg‘an, har turli diniy amal va odatlardan ayrilg‘an, butun moddiy, hayotiy aloqalarni tark qilg‘an, ibodat va odatlarning hammasini buzg‘uchi kishilarning ismidir.

Tasavvuf maslagidan “malomatiy”lar bilan qalandarlar orasidagi asosiy ayirma shundadirkim, “malomatiy”lar diniy ibodatlarni ijro qiladirlar, biroq ijro qilg‘anlarini xalqdan yashiradirlar. Qalandarlar esalar to‘ppa-to‘g‘ri diniy ibodatlar va odatlarni buzadilar” (1, 91).

Shuningdek, olim qalandariylikning tutumi, usul-odobi haqida ham to‘xtalib o‘tib, qimmatli ma’lumotlarni keltirib o‘tadi: “Qalandarliq musulmon tasavvufining sho‘basidir. Bu maslak bizning o‘lkamizda so‘ng kunlargacha davom qildi. Uzbekiston shaharlaridan har birining tash qarisida “qalandarxona” ismli go‘zal bog‘cha holig‘a keltirilgan bir joy bor edi. Qalandarlar shunda turar edilar. Bular qisman mahalliy, qisman musofir, xususiy mulklari bo‘lmag‘an kishilardan iborat bo‘lib, asos kasblari tilanchilik edi. Haftada (n) ikki daf’a tilanchilikka chiqib, shahar va bozorlarni aylanar edilar. O‘zlarig‘a maxsus qalandariy kuylari bor edi. Oralaridan eng yaxshi tovushlisi shu kuylarda Yassaviy, Mashrab kabi shoirlarning she’rlarini o‘qur va boshqalari uning naqoratini qaytarib turar edilar. Oralaridan bir boshliqlari

bo‘lub, munga “bobo” der edilar. Tilanchilik chog‘ida pulni shul bobolari terar va shundan ularni ta’min qilib turar edi” (1, 92). Shuningdek, maqolaning ikkinchi qismida qalandar kiygan kiyimlar haqida ham so‘z borib, 1672-yilda Buxoro qalandarlaridan bo‘lgan Hoji Abdurahim tomonidan yozilgan “Risolayi odobi tariq” (Tariqat odobi haqida risola) kitobida uchraydigan ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Mashrab shaxsiyati va qalandarlik tariqati (agar tariqat bo‘lsa) haqida gapirar ekan olim o‘z qarashlarini umumiylashtirib, shunday bayon qiladi: “Qalandarlar va qalandarliq haqqida bera olganimiz shu nuqsonli ma’lumot ularning ijtimoiy mavqelarini chamalab bo‘lsa ham belgilashga yordam qila olsa kerak. Bizning fikrimizga ko‘ra, qalandarlar feo‘dalizm idorasining butun og‘irligi ostida qolib ezilgan, bor-yo‘qlaridan ayrilg‘an, ezuvchi kuchga qarshi kurashmoq umidini tamom yo‘qotgan, shaxsiy hayotlarini ta’mini uchun qo‘llaridan hech hunar kelmagan bir guruh bo‘lganlar. Bular tilanchilik bilangina ta’min etilmakda bo‘lgan hayotlarining achchiq daqiqalarini nashaning mastligi ostida kechirishka tirishqonlar. Mashrab mana shu guruh orasida yashagan kishi bo‘lg‘an” (1,94). Albatta, ushbu qarash shakllanishiga yoki bo‘lmasam, shunday fikrga kelishga yetarli manba bo‘lmaganligi, to‘g‘rirog‘i topilmagani sabab bo‘lgan deyish mumkin. Keyingi davrlarda amalga oshirilgan tadqiqotlarda ma’lum bo‘lishicha, qalandariylik tariqati X–XI asrlarda shakllana boshlagan, asoschisi sifatida Jamoliddin Soviy (vaf. 1232)ga nisbat beriladigan tariqatdir. Ba’zi olimlar uning malomatiylikdan ajralib chiqqan degan qarashni ilgari surishadi. Qalandariylikning paydo bo‘lishi va kelib chiqishi haqida turli-tuman fikrlar fikrlar uchraydi. Ushbu tariqatning umuman tasavvufga aloqasi yo‘q deydigan kishilar ham yo‘q emas. Adabiyotshunos olim Sayfiddin Rafiddinov tadqiqotlarida shunday yozadi: “Qalandarlar orasida diyonatlilari ham giyohvandlari ham bo‘lgan. Ularning ko‘pi mujarrad, ya’ni bo‘ydoq yurgan. Qalandarlar aynan mana shu uylanmasliklari va tilanchilik qilishlari uchun ba’zi mutasavviflar tomonidan tanqid ostiga olingan. Chunki Islom dinida uylanmaslik ham, tilanchilik orqasidan kun ko‘rish ham gunoh sanalgan. Davrlar o‘tishi bilan ularning qonun-qoidalarida, liboslarida va qalandarxonalardagi tartiblarida o‘zgarishlar ro‘y bergan” (4, 144.)

Qadimgi lug‘at va ilmiy manbalarda “qalandar” atamasining bir necha ma’nolari berilgan. Jumladan, “eshik tez ochilib ketmasligi uchun orqasidan qo‘yiladigan tarashlanmagan (yo‘nilmagan) yog‘och”, “diniy g‘azallar o‘qib, ham dinni targ‘ib qiluvchi, ham darbadar kezuvchi darvesh”, ko‘chma ma’noda “dunyodan voz kechgan, tarki dunyo qilgan kishi, zohid”, “o‘zbek xalq kuylaridan birining nomi”, “erkaklarga qo‘yiladigan nom”. Qalandarbachcha – qalandarning shogirdi. Qalandarxona – qalandarlar yig‘iladigan va tunaydigan joy.

Eron olimi Sayyid Ja’far Sajjodiyning yozishicha: “Qalandarlikdan maqsad, ikki dunyodan o‘zini yiroq tutish va ikki olam uyidan chetga, uzlatga ketish. Qalandar biror mansab, maqomga ega bo‘lmagan, dunyoning ortiqcha g‘am-tashvishlaridan forig‘ bo‘lgan kishidir. U jamiyatga ichdan emas, tashqaridan ta’sir ko‘rsatadi, joriy urf-odatlarni buzadi. Shu sababdan ayrim manbalarda ular “so‘fiyoni xorij”, ya’ni tasavvufdan, jamiyatdan tashqarida bo‘lgan so‘fiylar, deb nomlangan. So‘fiy, malomatiy va qalandar orasidagi qisqacha farq shunday: so‘fiyning qalbi xalq bilan emas, doim Haq bilan bog‘liq bo‘ladi; Malomatiy qilgan ibodatini xalqdan yashiradi, xalqning ta’na-yu malomatidan cho‘chimaydi, hazrat Muhammad alayhissalomni malomatiylarning sardori biladi; qalandar esa xalq urf-odatlarini oshkora buzadi. Faqat majburiy farz amallarini bajarib, ortiqcha toat-ibodatga mayl ko‘rsatmaydi. Qalandar va qalloshni tajrid va tark ahli, deydilar” (4, 144). Yuqoridagi nazariyalardan ko‘rinib turibdiki,

qalandariylik islom tasavvufi tariqatlaridan biri bo‘lib, xalq urf-odatlarini oshkora buzib, faqat majburiy farz amallarni bajarib, qo‘shimcha ibodatga mayl ko‘rsatishmaydigan bir guruh bo‘lishgan.

Abdurauf Fitrat maqolasining uchunchi qismi bevosita Mashrab ijodi – asarlariga bag‘ishlanadi. Unda 1906-yili Qozonda nashr etilgan “Boqirg‘on kitobi”da Mashrabga nisbat berilgan “Mabdai nur”, “Kimyo” kabi manzum kitoblar borligini aytib o‘tadi. Shuningdek, Olim “Boqirg‘on kitobi”ga kirgan kitoblardan o‘ntasining Mashrabga tegishli to‘plamlar ekanligini aytib, isbot sifatida ushbu to‘plamlarga tegishli she’rlarning manoqibdagi she’rlar bilan uyqash ekanligini, oz-ko‘p o‘zgarishlar bilan berilganini keltiradi: “Uning bukun bizga ma’lum bo‘lg‘an asarlari maqomatida unga nisbat berilgan she’rlar, 1906 ichi yilda Qozonda bosilg‘an “Boqirg‘on kitobi”da Mashrab taxallusli parchalar ham Mashrabka nisbat berilgan “Mabdayi nur” va “Kimiyo” ismli manzum kitoblardan iboratdir. “Boqirg‘on kitobi”dag‘i o‘n parchaning shul bizning Mashrabning asarlari ekani manqaba kitobidagi she’rlarni tekshirganimizda qat’iy suratda onglashildi. Undagi she’rlarning hammasi oz-ko‘b o‘zgarishlar bilan manqabada mavjuddir” (1, 94).

Fitrat Mashrab she’riyati poetikasiga to‘xtalib, uning uslubidagi xalqona ohang, o‘ynoqilik va boshqa bir qancha xususiyatlari haqida to‘xtalib o‘tadi. Mashrab she’riyatining janriy xususiyatlari haqida gapirib, uning ijodida g‘azal va mustahzod, muxammas kabi murakkab strukturali janrlarning ahamiyati kattaligini bayon qiladi. Shuningdek, u Mashrab ijodini mavzu ko‘lami jihatidan ham tekshirib, uning faqat diniy-tasavvufiy she’riyat emas, balki tematik jihatdan judayam ko‘lamdor ekanligini bayon qiladi. Olim Mashrab ijodida Jaloliddin Rumiy she’riyatining ta’siri nihoyatda katta bo’lganini shoir g’azallari orqali ko’rsatib beradi.

Mashrab ijodining o‘rganilishi aslida o‘z davridayoq boshlangan bo‘lsa-da, XX asr boshlarida ushbu ishga akademik jihatdan haqiqiy tamal toshi qo‘yildi, deb bemalol aytish mumkin. Fitratning Mashrab hayoti, ijodi va faoliyati haqidagi ushbu maqolasi mashrabshunoslikda amalga oshirilgan keyingi ishlarga xamirturush bo‘lganini ta’kidlash mumkin.

Adabiyotlar

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. II jild. – T.: Ma’naviyat, 2000. – B. 208.

2. Вяткин В.А. Ферганский мистик Диванан-Машраб. Сборник Туркестанского Васточного институте в честь проф А.Э.Шмидта. – Ташкент, 1923.

3. Н.С. Лыкошин. Дивана-и-Машраб: Жизнеописание популярнейшего представителя мистицизма в Туркестанском крае. – Самарқанд, 1860.

4. Sayfiddin Sayfulloh. Adabiyotda qalandariylik // “Sharq yulduzi” oynomasi. 2013-yil 5-son.

5. Boborahim Mashrab. Mabdai nur. – T.: Fan, 1994.

A.FITRATNING “ADABIYOT QOIDALARI” VA M. SHAYXZODANING “ADABIYOT NAZARIYASI” QO‘LLANMALARINING TAVSIFIY TAHLILI

Jo‘raqulova Marjona
O‘zbekiston Milliy Universiteti
Adabiyotshunoslik (o‘zbek adabiyoti)
magistratura mutaxassislii

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek jadid adabiyotining yetuk vakili, olim va adib Abdurauf Fitratning “Adabiyot qoidalari” (1926) nazariy qo‘llanmasi bilan Maqsud Shayxzodaning “Adabiyot nazariyasi” (1944) ning struktural asoslari, g‘oyaviy mundarijasi adabiyotshunoslik fanining nazariy muammolarini qay darajada yoritganlik darajasi qiyoslanadi. Fitrat qo‘llanmasi hali sho‘ro mafkurasi o‘z tazyiqini o‘tkazib ulgurmagan davrda yaratilgani uchun unda bosh masala badiiy adabiyotni san’atning bir turi sifatida tushuntirishdan iborat edi. Maqsud Shayxzodaning nazariy qarashlariga esa Izzat Sultonning “Adabiyot nazariyasi” (1939) o‘z ta’sirini o‘tkazib, uning ayrim masalalarini sho‘ro mafkurasiga moslab talqin qilish kuzatiladi.

Kalit so‘zlar. *o‘zbek jadid adabiyoti, “Adabiyot qoidalari”, nazariy qo‘llanma “Adabiyot nazariyasi”, struktural asoslari, g‘oyaviy mundarijasi, adabiyotshunoslik fani, Izzat Sulton.*

Abstract. The article compares the theoretical manual "Rules of Literature" (1926) by Abdurauf Fitrat, a prominent representative of modern Uzbek literature, scientist and writer, with the structural foundations and ideological content of Maqsud Shaikhzoda's "Theory of Literature" (1944) to what extent it sheds light on the theoretical problems of literary criticism. Since Fitrat's manual was created at a time when Soviet ideology had not yet had time to exert its influence, its main task was to explain fiction as a type of art. Maqsud Shaikhzoda's theoretical views were influenced by Izzat Sultan's "Theory of Literature" (1939), which interpreted some of its issues in accordance with Soviet ideology.

Keywords. **Uzbek modern literature, "Rules of Literature", theoretical manual "Theory of Literature", structural foundations, ideological content, literary criticism, Izzat Sultan.**

Аннотация. В статье проводится сравнение теоретического пособия «Правила литературы» (1926) Абдурауфа Фитрата, видного представителя современной узбекской литературы, ученого и писателя, со структурными основами и идеологическим содержанием «Теории литературы» (1944) Максуда Шейхзаде. А также рассматривается, насколько оно проливает свет на теоретические проблемы литературной критики. Поскольку пособие Фитрата было создано в то время, когда советская идеология еще не успела оказать свое влияние, его главной задачей было объяснение художественной литературы как вида искусства. Теоретические взгляды Максуда Шейхзаде находились под влиянием «Теории литературы» Иззата Султана (1939), который интерпретировал некоторые из его вопросов в соответствии с советской идеологией.

Ключевые слова: *современная узбекская литература, «Правила литературы», теоретическое пособие «Теория литературы», структурные основы, идеологическое содержание, литературная критика, Иззат Султан*

Kirish. XX asr boshlarida o‘zbek adabiy tafakkuri yangi bosqichga ko‘tarilib, milliy adabiyotshunoslikning nazariy asoslarini yaratish zarurati kuchaydi. Jadid ma’rifatparvarlari tomonidan adabiyotga faqat badiiy ijod mahsuli sifatida emas, balki xalq tafakkuri, ma’naviy uyg‘onish va estetik tarbiya vositasi sifatida qarala boshlandi. Ana shunday murakkab, ammo sermahsul davrda Abdurauf Fitrat tomonidan yaratilgan “Adabiyot qoidalari” qo‘llanmasi milliy adabiyotshunoslik tarixida muhim nazariy manba sifatida maydonga chiqdi.[161] Mazkur qo‘llanmaga yozilgan Hamidulla Boltaboyevning so‘zboshi asarning ilmiy-ma’rifiy ahamiyatini chuqur ochib beradi. Unda XX asr boshlarida adabiyot nazariyasiga oid qarashlarning shakllanishi, jadid adiblari faoliyati, Fitratning nazariy tafakkurdagi o‘rni hamda “Adabiyot qoidalari”ning yaratilish omillari atroflicha yoritiladi. So‘zboshida ta’kidlanganidek, Fitrat o‘z davrida she’riyat, nasr, teatr, janrlar tabiati, badiiylik mezonlari kabi masalalarni ilmiy asosda tushuntirishga intilgan ijodkor sifatida namoyon bo‘ladi. “Adabiyot qoidalari”ning alohida qimmati shundaki, unda Sharq mumtoz adabiy merosi bilan zamonaviy Yevropa adabiy-estetik qarashlari uyg‘unlashgan holda talqin etiladi.[162] Fitrat badiiy asarning mohiyati, janr xususiyatlari, obraz yaratish tamoyillari, uslub va til masalalarini sodda hamda ilmiy tilda izohlab, milliy adabiyotshunoslik terminologiyasini shakllantirishga katta hissa qo‘shgan. Shu jihatdan asar nafaqat o‘z davri uchun, balki bugungi adabiyotshunoslik ilmi uchun ham muhim manba sanaladi**.**

Shuningdek, XX asr o‘zbek adabiyotshunosligi taraqqiyotida nazariy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida Maqsud Shayxzoda alohida o‘rin tutadi. U badiiy ijodkor sifatida she’riyat, dramaturgiya va tarjima sohalarida samarali faoliyat yuritgan bo‘lsa, adabiyotshunos olim sifatida ham milliy ilm-fan taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan. Ayniqsa, uning adabiyot nazariyasiga oid qarashlari o‘zbek adabiy-estetik tafakkurining muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Shu jihatdan Shayxzodaning “Adabiyot nazariyasi” qo‘llanmasi nafaqat o‘z davri uchun, balki bugungi adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy manba sifatida e’tibor qozonadi. Mazkur qo‘llanma o‘zbek adabiyotshunosligida nazariy masalalarni tizimli bayon etishga qaratilgan dastlabki mukammal manbalardan biri hisoblanadi. Unda badiiy adabiyotning mohiyati, janrlar tabiati, obraz va xarakter masalalari, syujet va kompozitsiya, til va uslub, she’riy san’at vositalari kabi adabiyot nazariyasining asosiy tushunchalari izchil tarzda sharhlanadi. Muallif nazariy fikrlarni quruq ta’riflar bilan cheklab qo‘ymasdan, ularni o‘zbek va jahon adabiyoti namunalari asosida izohlashga intiladi. Bu esa qo‘llanmaning ilmiy-amaliy qimmatini yanada oshiradi.

Maqsud Shayxzodaning mazkur asardagi yondashuvi adabiyotga faqat estetik hodisa sifatida emas, balki jamiyat tafakkuri, inson ruhiyati va ma’naviy hayoti bilan chambarchas bog‘liq murakkab hodisa sifatida qarashida namoyon bo‘ladi. U badiiy asarni tahlil qilishda

[161] Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2024. – B. 32.
[162] Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2024. – B. 55.

shakl va mazmun birligi, milliylik va umuminsoniylik uyg‘unligi, an’ana va yangilik munosabati kabi masalalarga alohida e’tibor qaratadi. Shu bois qo‘llanma o‘z davri adabiyotshunoslik tafakkurining nazariy darajasini belgilovchi muhim asarlardan biri sanaladi. Bugungi kunda milliy adabiy merosni yangicha ilmiy metodlar asosida qayta o‘rganish zarurati ortib borayotgan bir paytda Shayxzodaning “Adabiyot nazariyasi” qo‘llanmasini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu asarda ilgari surilgan ko‘plab nazariy qarashlar hozirgi adabiyotshunoslik uchun ham metodologik ahamiyatga ega. Shuningdek, qo‘llanma orqali XX asr o‘zbek nazariy tafakkurining rivojlanish bosqichlari, ilmiy mezonlari hamda adabiy jarayonga munosabati haqida muhim xulosalarga kelish mumkin.

Muhokama. Fitratning adabiyot qoidalari. “Adabiyot muallimlari ham havaslilar uchun qo‘llanma”si san’atga tushuntirish berishdan boshlanib, olim dastlab amaliy san’atlar bilan go‘zal (nafis, badiiy) san’atlarni tasniflab, badiiy san’atlar asosan ikki yo‘nalishda bo‘lishini, ya’ni “me’morliq, rasm, haykalchilik” tasviriy yo‘nalishdagi san’at turlari bo‘lib, “musiqiy, o‘yun (tans), adabiyot” esa ifodaviy turlari hisoblanishini anglatgan. Ushbu tasnifdan kelib chiqib, adabiyotga, badiiy asarga va adabiyot qoidalariga ta’rif bergan: adabiyot – fikr va tuyg‘ularimizdag‘i to‘lqunlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to‘lqunlarni yaratmoqdur.”[163] So‘ngra she’r xususida to‘xtalib, unga nazariy ta’rif bergandan keyin So‘fi Ollohyor va Cho‘lpon she’rlaridan misol keltiradi.

Maqsud Shayxzoda “Adabiyot nazariyasi”da esa “Adabiyot nima?” degan savolga javob berib: “Badiiy adabiyot, ijtimoiy ongning hamda voqe’likni tushunib olishning maxsus so‘z – obraz shaklidir.”[164] Fitrat badiiy adabiyotni o‘rganuvchi fanga quyidagicha ta’rif bergan: “Birinchi ta’rifga ko‘ra, adabiyot sanalg‘an asarlar yozmoq uchun ko‘zda tutilishi lozim tuzuklar, qonunlarg‘a adabiyot qoidalari deyiladir.”[165] Maqsud Shayxzoda esa badiiy adabiyot haqidagi ilmni to‘rt tarmoqdan iborat deb biladi: “adabiyot tarixi, folkloristika, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasi.”[166] Fitrat qo‘llanmasida adabiyot va she’r ta’rifidan so‘ng to‘g‘ridan to‘g‘ri “yozish qoidalari” ga o‘tiladi. Ular Fitrat talqinicha, mavzu, mundarija, tartib (syujet), uslub kabilar xususida nazariy ma’lumotlar beruilgan. Maqsud Shayxzoda darsligida esa g‘oya va mavzu, obraz va obrazlar sistemasi, syujet va kompozitsiya kabi tushunchalarga izoh beradi. Badiiy asarning asosi sanalgan bu adabiy hodisalarga yondoshishda Fitrat “yozish qoidalari” deb muallif nuqtai nazaridan masalani yoritmoqchi bo‘ladi. Mavzu va mundarija deyilish bilan badiiy mazmun jihatlarini tasvirlab bermoqchi bo‘ladi. “Syujet” atamasini o‘zbekcha (arabcha) istiloh bilan “tartib” deb belgilaydi. Boshqa bir o ‘rinda esa “kompozitsiyani “tarkib” deb ataydi. Bu bilan adabiyotshunoslik terminologiyasi uchun muhim sanalgan asosiy atamalarni o‘zbekchalashtirish tamoyiliga asos soladi. Maqsud Shayxzoda esa mafkura asos qilib olingan sho‘ro adabiyotshunosligining vakili sifatida ruscha-baynalmilal atamalarni o‘z holicha saqlashga harakat qilgan. Ushbu bo‘limdan ko‘rinadiki, Maqsud Shayxzoda badiiy mazmun

[163] Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham havaslilari uchun qo‘llanma / Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 12-13.
[164] Shayxzoda M. Adabiyot nazariyasi. O‘z RFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. Shayxzoda fondi. – B. 1.
[165] Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham havaslilari uchun qo‘llanma / Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 13.
[166] Shayxzoda M. Adabiyot nazariyasi. O‘z RFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. Shayxzoda fondi. – B. 2-3.

komponentlari sifatida mavzu va g‘oyani oladi, badiiy shakl elementlari qatorida obraz va obrazlar sistemasi, syujet va kompozitsiya kabi tushunchalarni izohlaydi.

Fitrat qo‘llanmasining keyingi bo‘limi “sochim, tizim” deb belgilanib, u arabcha istilohlar nazm va nasrning lug‘aviy ma’nolaridan kelib chiqib, shunday o‘zbekcha atamalarni ilmiy tizimga olib kiradi.

Fitrat qo‘llanmasining keyingi bo‘limida barmoq va aruz vazniga oid xususiyatlar misollari bilan sharhlangan holda keltiriladi. Muallif barmoq vazniga asos bo‘lgan ritmik birlik sifatida misrani olarkan, undagi bo‘g‘inlar va turoqlarni izohlash orqali to‘rtlik, beshlik, oltilik, yettilik, sakkizlik, to‘qqizlik, o‘nlik, o‘n birlik, o‘n ikkilik, o‘n uchlik, o‘n to‘rtlik, o‘n beshlik, o‘n oltilik kabi turkimlarni keltirish bilan har bir turkum asosiga misradagi bo‘g‘inlar sonini qo‘yadi. Bu bilan barmoq vaznining asosiy o‘lchov jihati bo‘g‘inlar miqdori ekanligiga urg‘u beradi. Aruz vaznini mumtoz aruzshunoslikdagi murakkab “faulunchilik”dan ajratib, u haqda aniq “o‘lchov” so‘zlari asosiga qurilgan asliy ruknlarni belgilaydi. Fitratning talqinicha, maf’ulun-mafoiylun turkumidagi asliy ruknlar fa’ulun, maf’ulu, mafoiylun, mafoiylu, faal, fo’ilotun, failun-fa’lun-failun; keyingi hosil bo‘lgan ruknlar sifatida foilun, fo’lotun, faul, fo’lu, foilotu, fa’-fo’, mustaf’ilun, mustaf’iylun kabilarni aniqlab ko‘rsatadi. Aruz vaznidagi arab she’riyati uchun maxsus bo‘lgan o‘n olti ruknni ajratib ko‘rsatadi. Undan keyin bir necha amaliyot turlarini belgilash orqali komil, ramal, rajaz, hajaz, mujtaz, muzore’, hafif, munsarih, sare’, mutaqorib, mutadorik kabi o‘n bir bahrga turkiy she’riyatdan misollar keltiradi.

Maqsud Shayxzoda Adabiyot nazariyasida dastlab, adabiy navlar va janrlar rukni ostida lirika, epos va dramaga umumiy tavsif beradi. Mumtoz adabiyotdagi janrlarni “kichik epik shakllar, o‘rta epik shakllar, katta epik shakllar” tarzida tasniflab, ularning har biriga o‘zbek va rus adabiyotidan misillar keltiradi. Lirika bo‘limida esa, uning adabiy nav sifatidagi xususiyatlarini ko‘rsatish bilan birga “sharq poeziyasidagi lirik shakllar” sarlavhasi ostida arab, eron, o‘zbek, tojik, hind, turk, afg‘on, tatar, ozarbayjon, turkman she’riyatida shakllangan lirik janrlarni quyidagicha tasniflab ko‘rsatadi: qasida, g‘azal, muxammas, musaddas, murabba, ruboiy, tuyuq, fard, misra, muammo, muvashshah, qit’a, soqiynoma, mustazod, marsiya, ta’rix kabi she’r shakllarini ko‘rsatib, ularning har biriga mumtoz she’riyatdan misollar keltiradi.

Fitrat qo‘llanmasida “Fors-arab aruzida tizim shakllari” mavzusi bilan g‘azal, qasida, qit’a, masnaviy, ruboiy, mustazod, musammat, tarji’band va tarkibband kabi mumtoz she’r navlarini izohlab ularning har biriga o‘zbek shoirlarining asarlaridan misollar keltiradi. Shunisi e’tiborliki, M.Shayxzoda lirik shakllar sifatida ajratib ko‘rsatgan murabba, muxammas, musaddasni umumlashtirib, “musammat” atamasi bilan belgilaydi. Shuningdek, tarji’band va tarkibbandni shakl jihatdan bir biriga yaqin she’r navlari bo‘lganligi uchun ham bir o‘rinda keltiradi va ularning farqini izohlab beradi.

Fitrat dastlab, “uslub” tushunchasiga umumiy tushuntirish bergan edi. Keyingi bo‘limlarda esa “Uslubning umumiy va xususiy hollari” tarzida alohida bo‘lim ajratib, uslubning umumiy hollari sifatida soflik, ohang, ochiqlik, uyg‘unlik kabi jihatlarni ko‘rsatadi. Fitrat nazarida uslubning xususiy hollari sifatlash, o‘xshatish, istiora, kinoya, majoz, jonlantirish, so‘rash, mubolag‘a, undash, qarshilik, qaytish (ruju’), kesish, burilish kabi badiiy san’atlari anglatadi. Keyin esa “So‘z o‘yinlari” umumiy sarlavhasi bilan tajnis, laffu nashr (yig‘ib tarqatish), saj’, tarix, muammo kabi san’atlarni keltiradi. Seziladiki, Fitrat “uslubning xususiy hollari” deb ma’naviy san’atlarni, “so‘z o‘yinlari” nomi bilan esa lafziy san’atlarni tushuntirib beradi.

Shayxzoda qo‘llanmasida “shakl va mundarija” alohida mavzuga olinib, shaklning mundarijaga o‘tishi, shaklni yaratish vositalari, personaj, tip va obrazlar kabi kategoriyalar tushuntiriladi. Ayniqsa, personaj, tip va obrazlarni sharhlar ekan, Oybekning “Qutlug‘ qon” romanidagi obrazlar olamini tasnif qilgani namunaviy ahamiyatga ega. Muallif obrazlilikni adabiy asarning badiiylik o‘lchovi sifatida belgilaydi, obrazlarning sifati, obraz yaratuvchi vositalar haqida hamda obrazni umumlashtirish natijasida tip va tipik hodisalarning vujudga kelishini izohlab beradi.

Maqsud Shayxzoda qo‘llanmasining alohida bir bo‘limi “Adabiy me’ros” masalalriga bag‘ishlangan. Buning boisi sho‘ro adabiyotshunosligi madaniy me’rosga markscha yondashuv asosida har bir millatda ikki xil madaniyat bor, deya sinfiy yondashib kelingan. Olim garchi bu tamoyillarga qarshi bormagan bo‘lsada, uning doirasida “O‘tmish zamon adabiyotidagi obrazlarning zamonamiz bilan aloqasi” mavzuyida bir bo‘lim kiritib, mumtoz adabiyot namunalaridagi ayrim syujet va saterik motivlar sho‘ro adabiyotshunosligi uchun ham namuna bo‘lishi mumkinligini “Layli va Majnun dostonidagi ishq problemasi, Muqimiy satirasidagi adolat ideali kabi masalalarni” ko‘tarib chiqadi. “Eski adabiyotning tarbiyaviy roli” mavzusini ko‘tarib, asrlar davomida yashayotgan “epik, tragik va lirik obrazlar – Promitey, Rustam, Egr, Go‘ro‘g‘li, Donki Xot, Farhod, Shirin, Faust, Onigin, Chatskiy, Chichikovlarning o‘lmasligi sababi”ni aniqlaydi. Ayni mana shu bo‘lim o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarini saqlab qolish uchun, uni ijodiy o‘zlashtirib, davom ettirish mumkinligini ko‘rsatadi.

A.Fitrat qo‘llanmasining maxsus bo‘limi “El adabiyoti” deb nomlanib, unda xalq qo‘-shiqlaridan namunalar, “Alpomish” dostonining ayrim badiiy xususiyatlari, shuningdek, “Sanavbar”, “Tohir-Zuhra”, “Bahrom-Gulandom”, “Yusuf-Zulayho” kabi asarlarni namuna qilgan holda epik she’riyatning folklordagi o‘rnini ko‘rsatgan. O‘zbek folklor janrlari sifatida topishmoq, maqol, lapar va boshqalarni tavsiflab ko‘rsatgan.

Har ikki qo‘llanma adabiy oqim va yo‘nalishlarga alohida bo‘lim ajratgan, har bir muallif o‘z zamonasidagi mavjud adabiy oqimlarni tilga olib, ularning xususiyatlarini anglatgan va o‘zbek adabiyotidan misollar keltirgan. Fitrat qo‘llanmasida klassitsizm, tanqidiy klassitsizm, soxta klassitsizm, ratsionizm, sentimentalizm, ro‘mantizm, simvo‘lizm, mo‘dirnizm, realizm, naturalizm, futurizm kabi adabiy oqimlarning har biriga mumtoz va zamonaviy adabiyotdan misollar keltirish orqali ularning mohiyatini ochib berishga harakat qiladi. Masalan, “klas-sitsizm” tushunchasini yoritar ekan, uni mumtoz adabiyot an’analarining davomiyligi sifatida talqin qilib, misol tariqasida Sa’diyning “Guliston”, Firdavsiyning “Shohnoma”, Nizomiyning “Xamsa” asarlarini kiritadi. Shunisi e’tiborliki, “tanqidiy klassitsizm” tushunchasini izohlar ekan, Navoiyning “Xamsa”si tarkibiga kirgan dostonlarni o‘z o‘tmishdoshlarining asarlariga nisbatan tanqidiy munosabatda yoritganini misol qilib keltiradi. Shuningdek, “soxta klas-sitsizm” istilohi bilan klassik asarlarga taqlid qilib yozilgan va XV-XVI asrdan keyin Yevropa adabiyotida urf bo‘lgan adabiy hodisalarni keltiradi. Fitrat qo‘llanmasining asosiy jihati shundaki, u har bir yevropacha adabiy istilohning misoli sifatida o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarini keltiradi. Masalan, “ratsionalizm” tushunchasini izohlar ekan, Yusuf Xos Hojib-ning “Qutadg‘u bilib”, Ahmad binni Mahmudning “Hibbat ul-haqoyiq”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarlarini misol keltirish bilan o‘z zamondoshlari asarlariga e’tibor qaratadi: “Oqartish oqimining ochiq o‘rnaklari bizning jadidizm davrimizning adib-shoirlari bo‘lg‘an

Behbudiy, Avloniy, Tavallo, Hoji Mo‘yinlardir”.[167] Sentimentalizm xususida: “Bu aqliy oqim-g‘a qarshi bo‘lgan falsafa (hissiyun falsafasi) oqimining atamasidir, mana shu falsafa oqimiga yondoshqon adabiy oqim sentimentalizm oqimidir, bu oqimdag‘i shoir adiblar bu jismoniy, moddiy dunyomizdan boshqa ma’naviy, ruhoniy bir dunyoning borlig‘iga ishonadir. Ko‘zimiz-ni oldida op-ochiq, yap-yalang‘och turgan mana shul moddiy haqiqatdan boshqa bir an’anaviy haqiqat bor deb o‘ylaydir... Mana shu iste’dod ko‘magida ular ba’zi haqiqatlarni aqlg‘a, ilmg‘a qarag‘anda burunroq xabar beradirlar, degan tushuncha beradi. Uning namunasini keltirmagan holda fikrni to‘g‘ridan to‘g‘ri romantizmga ko‘chiradi: “Romantizm san’at har turli qayddan ozoddir degan, ko‘ngil, tuyg‘uni ongdan, tajribadan yuqori tutg‘on idealizm ketidan yugurgan adabiy bir oqimdir”. Bunga misl tariqasida shunday fikr keltiradi: “Asl san’atlarni tub hunarlarini ro‘mantizm maydonida ko‘rsatgan yangi shoirlarimizdan ro‘mantizmning ulug‘ namoyondasi Cho‘lpondir”.[168] Shu kabi zamonasidagi ilg‘or oqimlar sifatida realizm, simvolizm, mo‘dernizm, naturalizm, futurizmni izohlab ko‘rsatadi.

Maqsud Shayxzoda adabiy oqimlar haqida so‘z yuritar ekan, avvalo, har bir ijodkorning o‘z uslubi bo‘lishi va bu uslub ularning asarlarida yaqqol namoyon bo‘lishini izohlab shunday deydi: “Bir yozuvchining butun ijodi bo‘yicha takrorlanib turuvchi asosiy g‘oyaviy-badiiy xususiyatlar – (g‘oyalar, mavzular, xarakterlar, til)ning uyg‘unligi va birligiga adabiyotshunos-likda stil (uslub) deb ataladi... Aniqlik va qat’iylik uchun uslub deb har bir mustaqil ahamiyatga ega bo‘lgan yirik yozuvchining ijodiga xos bo‘lgan xususiyatlarni ko‘zda tutamiz”.[169] Bunga misol tarzida G‘afur G‘ulom she’rlarining til xususiyatlaridan, A.Qahhor hikoyalarining tilidan avtori kim ekanligini ko‘rmasdan turib ham bilib olish mumkinligini keltiradi. Mana shunday turli shoir va yozuvchilarning turli yozuv uslubini keltirgan holda: “Mana shu bir guruh yozuvchining hammasiga xos bo‘lgan mushtarak xususiyatlarni Adabiy oqim yoki Adabiy maktab deymiz” deya izohlaydi. Bundan tashqari, adabiy oqim haqida ma’lum bir tarixiy davrda o‘zlarining mafkurasi va hayotiy tajribalari jihatidan bir-biriga yaqin turgan bir qator yozuvchilarning ijodlarida g‘oyaviy-badiiy tomondan birlik tashkil ettiradigan xususiyatlarni ham keltirar ekan, avvalo, Rusiyada XVIII asrda Kantemir boshlagan klassitsizm maktabi, Jukovskiyning romantizm va Pushkinning realizmi haqida fikr bildiradi. O‘zbek adabiyotida mavjud maktablarni misol keltirar ekan shunday deydi: “O‘zbek adabiyotida Xorazmiyning “Muhabbatnoma”sida boshlangan dunyoviy motivlar Said Ahmad asari “Taashshuqnoma”, Sakkokiylarda davom etib, Lutfiyda taraqqiy topadi va Navoiy zamonasida o‘z avj poyasiga yetadi. Bu Dunyoviy poeziya maktabidir”. Shuningdek, Tasavvuf yoki darvesh poeziyasi maktabini XII asrda Xo‘ja Ahmad boshlagan va keyincha Sulaymon Boqirg‘oniylar tomonidan davom ettirilib, bir qancha asrlar yashaganini keltiradi. Saroy poeziyasi maktabi esa XIX asrning birinchi choragida Qo‘qonda Umarxon saroyida paydo bo‘lgani va yuzga yaqin kishi tomonidan yaratilgan adabiyotlarni o‘z ichiga olishini ta’kidlaydi. Saroy maktablari faqatgina Umarxon davrida emas undan avval ham mavjud bo‘lganini Husayn Boyqaro saroyidagi “poeziya oqimlari”ni misol qilib keltiradi. Bulardan kelib chiqqan holda olim shunday deydi:

[167] Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham havaslilari uchun qo‘llanma / Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 86.
[168] Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham havaslilari uchun qo‘llanma / Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 87.
[169] Shayxzoda M. Adabiyot nazariyasi. O‘z RFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. Shayxzoda fondi. – B. 75.

“Adabiy oqim yoki maktabga kirgan zamondosh, sinfdosh, yurtdosh bo‘lishi mumkin bo‘lganiday (Qo‘qon saroyidagi adabiyot kabi) turli zamon, turli makon va turli ijtimoiy guruhlarga kirgan yozuvchilar ham (Masalan: Yassaviy, So‘fi Olloyor, darveshizm oqimlarining vakillari kabi) ham bir oqimning namoyandalari bo‘lib hisoblanishi mumkin. Demak, badiiy ijod protsessida o‘tkinchi sabablardan qat’iy nazar yozuvchilarni birlash-tiradigan chuqur bir prinsp ham bor. Bu prinsp badiiy metoddir.”[170] Olim har bir metodni alohida ko‘rib chiqish afzalligini aytadi. Shu kabi realizmning xususiyatlarini anglatar ekan, Rus munaqqidi V.Belinskiyga asoslanib, “ikki shart” qo‘yadi:

1. Voqelikning tashqi tomonini to‘g‘ri va haqqoniy tasvirlash.
2. Voqelikning ichki mazmunini chuqur va to‘g‘ri aks ettirish.

Bu ikki jihatning realistik xususiyatlarini ko‘rsatar ekan, bu metodning turli ko‘rinishlarini tilga oladi.

Naturalizm haqida fikr yuritar ekan, uni realizm bilan taqqoslab, “realistlar turmushdagi faktlarni xuddi aynan bo‘lganiday emas, balki bo‘lishi mumkin bo‘lganday oladi. Voqeaning ichki ma’nosini ochishga tirishadi. Naturalistlar bo‘lsa, biron voqeani olganida, shu zamon uchun xarakterlimi-yo‘qmi surishtirmay, uni aynan kopiya qilib tasvirlaydi. Ehtimol o‘sha voqea tasodifiy voqeadir. Naturalist buning bilan ishi yo‘q, u ko‘rganini hayotning doimiy lavhasi deb tushunib tasvirlaydi”. Natural maktab Rusiyada XIX asrda mavjud bo‘lganligi, Fransiyada esa mashhur yozuvchi Emel Zolya boshliq naturalizm maktabi mavjud bo‘lgani haqida ma’lumot beradi.

Qo‘llanma davomida keyingi oqim sifatida romantizmni izohlaydi. Dastlab atamaning kelib chiqishi haqida ma’lumot berar ekan, “Romantizm termini roman so‘zidan kelib chiqqan. XVII asrda G‘arbiy Yevropada aqlga sig‘maydigan va turmushdan juda uzoq voqealarni ichiga olib yozilgan kitoblarni roman deb atar edilar”, degan ma’lumotni keltiradi. Romantizmning asosiy xususiyatlari sifatida, yozuvchi insonni qanday ko‘rishni xohlasa shu tahlilda tasvirlashini, voqelik istak va hayoldan boshlanishini keltiradi. Bu fikrni to‘ldirish maqsadida olim shunday deydi: “Lekin shu bilan romantik san’atkor hayotiy ahamiyatga ega emas deyish katta xato bo‘lar edi. Yirik va peshqadam romantiklarning yaratgan mustasno va hayoliy xarakterlari har qadamda uchraydigan tip bo‘lmasa ham, ma’lum bir guruh kishilar uchun xarakterli bo‘lishi mumkin”. Bunga misol sifatida Navoiyning Farhod obrazini keltiradi.

Maqsud Shayxzoda qanchalik chuqur va teran adabiyotshunos bo‘lmasin, o‘z davrining farzandi edi. Shunday ekan, o‘zining “Adabiyot nazariyasi” qo‘llanmasida sotsialistik realizm haqida ma’lumot bermasligi mumkin emas edi. Sotialistik realizm haqidagi turli fikrlarni umumlashtirish orqali uning mohiyatini quyidagi to‘rt jihat bilan umumlashtiradi:

1. “Turmushni qotib qolgan bir narsaday emas, balki revolutsion ravishda o‘sib-o‘zgarib boradigan jonli bir harakatday olish kerak.
2. Voqea, konkret tarixiy sharoitda olinishi, ya’ni ma’lum siyosiy-ijtimoiy sabablar bilan bog‘lanishi kerak.
3. Sotsialistik mazmunga yarasha yuksak badiiy shakl yaratish kerak.
4. Butun xalqni kommunizm ruhida qaytadan tarbiyalashi kerak.”[171]

[170] Shayxzoda M. Adabiyot nazariyasi. O‘z RFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. Shayxzoda fondi. – B. 77.
[171] Shayxzoda M. Adabiyot nazariyasi. O‘z RFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. Shayxzoda fondi. – B.89.

Maqsud Shayxzodaning bu qarashlari sho‘rolar mafkurasining faqat badiiy ijodga emas, balki adabiyotshunoslik ilmiga ko‘rsatayotgan ta’siri natijasidir. Olimning “Adabiyot nazariyasi” qo‘llanmasi shu jihat bilan o‘z yakuniga yetmasa-da, uning davomi yozilmagan. Ehtimol, bu katta bir darslikning bizgacha yetib kelgan kichik bir qismi bo‘lishi mumkin. Ushbu darslik to‘liq holda bizga yetib kelmagan bo‘lsa-da, asosiy mohiyati bilan bu Izzat Sulton tomonidan 1939-yilda yozilgan “Adabiyot nazariyasi”ning mantiqiy davomidir.

Xulosa.

XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida adabiy-nazariy qo‘llanmalar nisbatan kam bo‘lsa-da, ular o‘zbek o‘quvchilari uchun adabiyot nazariyasining umumiy masalalaridan saboq berib ulgurdi. Ilk nazariy qo‘llanma sifatida A.Sadiy va A.Fitrat asarlari 20-yillar adabiyotshunosligi namunasi sifatida adabiyotning umumiy masalalaridan saboq bera oldi. 30-yillarning so‘nggida birgina Izzat Sultonning “Adabiyot nazariya”si yaratilibgina qolmasdan, u qariyb 40yil davomida o‘z umrini yashadi va 1980-yilda mukammal holatda darslik sifatida ta’lim tizimiga tavsiya etildi. Bular orasida yana bir qancha adib va olimlar imkon qadar o‘z nazariy qarashlarini tizimga solib, qo‘llanma sifatida nashr ettilar. Ulardan biri olim va adib Maqsud Shayxzoda bo‘lib, o‘zining “Adabiyot nazariyasi” qo‘llanmasi orqali Abdurauf Fitrat ilmiy-ijodiy an’analarini davom ettirdi. Fitratning “Adabiyot qoidalari” kitobida ko‘tarilgan san’at masalalari Shayxzoda qo‘llanmasida davom etdi. Har ikkala qo‘llanma ham nazariy darslik sifatida adabiyot nazariyasining umumiy masalalaridan saboq berib keldi. Natijada o‘zbek mumtoz adabiyoti va zamonaviy adabiyotshunoslik masalalari bir uyg‘un holda yuqorida tilga olingan qo‘llanmalarda o‘z aksini topdi.

Adabiyotlar

1. Abdullayev O. Maqsud Shayxzodaning adabiy-tanqidiy qarashlari. – Toshkent. 1970.
2. Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2024. – 400 b.
3. Boltaboyev H. Fitratning adabiy-nazariy qo‘llanmasi. / Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari va havaslilari uchun qo‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – B. 3-13.
4. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham havaslilari uchun qo‘llanma. – Toshkent-Samarqand, 1926. / Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2009. – B. 11-87.
5. Hamroyeva O. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 84 b.
6. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. b.
7. Sa’diy. A. Amaliy ham nazariy adabiyot darslari. – Toshkent: O‘zadabiynashr, 1924., – Akademnashr, 2023.
8. Shayxzoda M. Adabiyot nazariyasi. O‘z RFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. Shayxzoda fondi. Qo‘lyozma. 89 b.

PROFESSOR ABDURAUF FITRAT – “DEVONU LUG‘ATI-T-TURK”NING ILK TADQIQOTCHISI

Utaganov Fazliddin Rahmatullayevich
O‘zMU Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi fakulteti,
1-kurs magistri
utaganovfazliddin361@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli olim Abdurauf Fitratning “Devonu lug‘oti-t-turk” asarini o‘rganishdagi xizmatlari va manba ustida olib borgan ilk tadqiqotlari tahlil qilingan. Fitrat “Devon”dagi she’riy parchalarni ilmiy tasniflagan birinchi o‘zbek turkologidir. Maqolada olimning qadimgi turkiy adabiyot, chig‘atoy tili va asardagi manzum parchalarni mavzu hamda janr jihatidan guruhlash mahorati, ilmiy qarashlari atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, "Devonu lug‘oti-t-turk", turkologiya, chig‘atoy tili, xoqoniy turkchasi, tasnif, she’riy parchalar, "Eng eski turk adabiyoti namunalari", etimologiya.*

Аннотация: В данной статье анализируются заслуги известного ученого Абдурауфа Фитрата в изучении труда Махмуда Кашгари «Дивану лугат ат-турк». Фитрат признан первым узбекским тюркологом, классифицировавшим поэтические фрагменты «Дивана» на научной основе. В статье освещаются взгляды ученого на древнетюркскую литературу, связь чагатайского языка с «Диваном», а также его мастерство в тематической и жанровой группировке стихотворных отрывков.

Ключевые слова*: Абдурауф Фитрат, «Дивану лугат ат-турк», тюркология, чагатайский язык, хаканский тюрки, классификация, поэтические фрагменты, «Образцы древнейшей тюркской литературы», этимология.*

Annotation. This article analyzes the contributions of the renowned scholar Abdurauf Fitrat to the study of Mahmud Kashgari's "Divanu Lugat at-Turk". Fitrat is recognized as the first Uzbek turkologist to classify the poetic fragments of the "Divan" based on scientific criteria. The article highlights his views on ancient Turkic literature, the connection between the Chagatay language and the "Divan", and his expertise in grouping poetic passages by theme and genre.

Keywords*: Abdurauf Fitrat, "Dīwān Lughāt al-Turk", Turkology, Chagatai language, Hakani Turkic, classification, poetic fragments, "Samples of Ancient Turkic Literature", etymology.*

Turkiy xalqlarning bebaho yozma merosi sanalgan “Devonu lug‘ati-t-turk” asarini ilk bor yurtimizda tadqiq etgan olim sifatida Abdurauf Fitratning faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Fitrat “Devon”dagi manzum parchalarni muayyan ilmiy mezonlarga tayangan holda guruhlashtirgan ilk o‘zbek turkologi sanaladi. Uning “Eng eski turk adabiyoti namunalari” asari esa olimning yuksak ilmiy tafakkuri va yetuk tadqiqotchilik mahoratini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Uning «Devon» bo‘yicha yaratgan tadqiqotlari, kuzatishlarini nafaqat o‘zbek ilmida, balki turkiyshunoslikdagi eng muhim ishlardan deb baholash mumkin. U asardagi bir qancha she’riy parchalarni o‘zbekchaga uyg‘unlashtirgan Abdurauf Fitrat o‘zining bir necha asarlarida

«Devon»ga munosabat bildirgan, o‘zbek tili tarixining bevosita shu asarga borib taqalishini birinchi bor qayd etgan. Ma’lumki, turkiy tillarning tasnifi masalasi turkologiyadagi muammoli masalalardan biri hisoblanadi. Hozirgacha turkiy tiilarning bir necha tasniflari yaratilgan bo‘lsa-da, Mahmud Koshg‘ariy tomonidan amalga oshirilgan tasnif qaysidir jihatlari bilan shu kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Fitrat «Sarf» asarida «Devon» tili «Qutadg‘u bilig», «Hibat ul-haqoyiq» va Ahmad Yassaviy hikmatlari tili bilan juda yaqinligi, keyinchalik chig‘atoy tili deb nomlangan tilga asos bo‘lganligini qayd etgan. Olim bunday fikrni «Eng eski turk adabiyoti namunalari» asarining «So‘zboshi»sida ham alohida urg‘ulab o‘tgan: «Sarf»imning boshlang‘ichida yozganim kabi xoqoniy turkchasi yoki turkcha atalgan mana shu adabiy shevaning besh asr keyingi shakli chig‘atoychadir... Bu shevaning eng eski namunalarini bizga «Devonu lug‘otit turk» kitobi beradir [Xudoyberdiyev J, 2011: 10-11].

Mahmud Koshg‘ariydek ulkan allomaning “Devonu lug‘oti-t-turk” asari haqida ma’lumotlar XX asr boshlarida tez-tez tilga olinadigan bo‘ldi va bu muhtasham asaming tarjimasiga ayni shu yillarda bir necha marta kirishildi.

“Devon...’’dan dastlabki namunalar yurtimizda 1927-1928-yillarda Fitrat tomonidan e’lon qilingan. Ushbu namunalar “O‘zbek adabiyoti xrestomatiyasi” (1940), “O‘zbek poeziyasining antologiyasi” (1948), “O‘zbek adabiyoti” (1-jild, 1960) to‘plamlarida qayta chop etilgan. Nihoyat, 1960-63-yillari Solih Mutallibov tarjimasida uch jild holida o‘zbek tilida to‘la nashr qilingan. So‘ngra lug‘atdan olingan she’riy parchalar umumta’lim maktablari va o‘rta maxsus ta’lim tizimi uchun yaratilgan majmualardan o‘rin olgan [Boltaboyev H, 2024: 12].

Fitrat tomonidan tuzilgan “so‘zlik” (indeks) haqida olimning zamondoshlari xabar beradi. Ma’lum bo‘lishicha, bu so‘zlik O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi [“Девону луғот” сўзлари учун фиҳрист. ЎзРФА ШИ. Сақл. Рақами 5046/1]. Prof. H.Hasanovning yozishicha, bu ko‘rsatkich 1924-25-yillarda tuzilgan. Akad. A.Rustamov esa uning muallifi Fitrat ekanini qayd etgan. “Devon...’’ning o‘zbekcha tarjimasi asosidagi so‘zlik (indeks) S.Mutallibov va G‘.Abdurahmonov hamkorligida tuzilgan [Abdurahmonov G‘., Mutallibov S. 1967].

Fitrat “Mahmud Koshg‘ariy “Devoni lug‘at”da 6,5 mingdan ortuq so‘zlami olib izoh qiladir. Ko‘b o‘rinlarda bu so‘zlarning qabilaviy ayirmalarini ko‘rsatadir”, deb yozadi. Undan tashqari, har bir so‘zning yasalishi, shakli, ismlarning turlanishi va tuslanishini ham ko‘rsatganki, muallif taxminan 10 ming atrofidagi so‘z bilan ishlagan. Mahmud Koshg‘ariy asarini birgina izohli lug‘at yoki filologiya ilmiga doxil manba deb qarash kamlik qiladi [Boltaboyev H, 2024: 13-14].

“Devonu lug‘otit turk” Fitratgacha (“Eng eski turk adabiyoti namunalari”) bo‘lgan davrlarda juda ko‘p olimlar tomonidan o‘rganildi. Har bir olim asarning turli jihatlarini ochib berishga harakat qilgan. Asardagi manzum parchalarni adabiy jihatdan tasnif qilishga urinish XX asrning boshlariga to‘g‘ri keladi. Turk olimlari B.Atalay, Najib Osimbek, Fuod Ko‘pruluzoda, xorijiy tadqiqotchilar Radlov, Brokelmann maqolalarida bu holatni kuzatamiz. O‘zbek olimlari orasida bu ishga birinchilardan bo‘lib yondashgan va hozirga qadar o‘z ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan bu tasnif Fitratga tegishlidir [Hamroyeva O, 2023: 37].

Abdurauf Fitrat «Tilimizning tarixiy oqimi» nomli maqolasida o‘zining “…xoqoniy turkchasi yoki turkcha atalgan mana shu adabiy shevaning besh asr keyingi shakli chig‘atoychadir” fikriga yanada aniqlik kiritadi, bu tilning turkiy tillarni birlashtiruvchilik rolini aniq

koʻrsatadi: «Yolgʻiz turk dunyosigʻina emas, Osiyoni qoʻrqunch bir suratda qaynatib, titratib yuborgʻon Chingiz istilosidan soʻng Oʻrta Osiyoda xon boʻlgʻon Chigʻatoygʻa nisbat berilib, Oʻrta Osiyo adabiy tiliga chigʻatoy tili va shu shevada yozilgʻon narsalargʻa, umuman, chigʻatoy adabiyotining bir-biriga chogʻishtirib qarasaq, xoqoniy turkchasining Chingiz chiqishi bilan boshqa shevalarga aralashib, islom-eron taʼsiri ostigʻa ham anchagina kira qolib, chigʻatoy unvonini olgʻanini koʻrmak mumkundir.

Xoqoniy turkchasida qabila shevalarining ustigʻa turgʻan adabiyotlik holi bor. «Devoni lugʻot»ni yozgʻan qashqarli Mahmud bu shevani xoqoniy turkchasi degani kabi ora-sira yolgʻiz «turkcha» deb ham qoʻyadir. Bu hollarni biz chigʻatoy turkchasida ham koʻramiz. Chig'atoycha O'rta Osiyoda yashagʻan turkiy qabila shevalarining hammasidan yuqori turgʻan adabiy, rasmiy, baynal qabilaviy bir tildir. Navoiy kabi chigʻatoy shoirlari oʻzlarining bu adabiy shevalarigʻa soddacha «turkcha» otini berganlar.

Chigʻatoy adabiyotining eng birinchi asari sanalgʻan Rabgʻuziy «Qisas ul-anbiyo»sining shevasi «Qutadgʻu bilig», «Hibat ul-haqoyiq» kabi xoqoniy turkchasida yozilgʻon kitoblarning shevasini eslatadir. Zotan, chigʻatoy turkchasi oʻzidan yuzlab yil burun hukm surgan bir adabiy shevani oz vaqtda tubdan yoʻqotib, uning joyini o'zi ololmas edi.

Mana shu dalillarga tayanib ayta olamizki, chig'atoy turkchasi, chigʻatoy adabiyoti xoqoniy adabiyotning (Qashqardan Hirotgʻacha boʻlgʻon) yoʻli uzun koʻp bir safar natijasida oʻzgarib, islom-eron taʼsiri ostida qolgʻon ikkinchi bir shakldir.

Mana shunday boʻlib maydongʻa chiqqan chigʻatoy tili kun sayin eron, arab taʼsirlariga berilib, musulmonlasha bordi. Navoiy zamonlarida esa emdi arab, fors soʻzlarigʻa toʻlib qolgʻon edi. Shunday boʻlsa ham, eski nufuzini, eski kuchini yoʻqotmadi. Arab-fors adabiyotidan qolishmoq istamay yuraberdi. Yolgʻiz Oʻrta Osiyoda emas, butun turk dunyosigʻa yoyildi. Totor tiliga bir koʻp yillar jon ozugʻi boʻla keldi.

Usmonli va ozarbayjon turklari ham bu adabiyot bilan mashgʻul boʻldilar. Bu shevada sheʼrlar yozdilar, chigʻatoy lugʻatlari yasadilar» [Fitrat, 2006: 174-175].

Fitrat Koshgʻariyning asariga baho berar ekan, uning turk, turkman, oʻgʻuz, chigil, yagʻmo va qirgʻiz tillaridagi soʻzlar, ularning qofiyalari, izohlari, xalq adabiyotlari, shevalarini yaxshi oʻrganganligini taʼkidlaydi. “Eng eski turk adabiyoti namunalari” qatiga jamlangan parchalar “Devonu lugʻotit turk” asaridan olingan. Biroq shuni eʼtiborga olish kerakki, ushbu parchalar Fitrat tomonidan tartib etilib, bir tizimga solingan. “Devonu lugʻotit turk” asarida majmuaga kiritilgan parchalar maʼlum bir soʻzning izohlanishi jarayonida uchraydi. Prof. Fitrat sheʼriy namunalarni ularning bir necha xususiyatiga koʻra tasniflagan:

1. Matnni nasriy bayon qilish;
2. Mavzu jihatidan tasnif;
3. Mavzularni mazmuniy asosda guruhlash;
4. Matnning muayyan adabiy tur va janrga munosabatini aniqlash;
5. Vazn xususiyatlarini aniqlash;
6. Majmua musannifi sifatida oʻz tabdilini taqdim etish.

Fitrat “Eng eski turk adabiyoti namunalari” asarining birinchi qismida parchalarni yuqorida taʼkidlangan xususiyatlarga koʻra oʻzaro 14 sarlavha ostida birlashtirgan. Ushbu qismda Fitrat Fuad Koʻprulu bilan “Alb Ertoʻnga” marsiyasi borasida bahsga kirishadi. Fuad Koʻprulu oʻzining “Turk adabiyotining manshai” maqolasida Alb Ertoʻnga mavzusidagi toʻrtlikni oʻzaro mazmun jihatidan bogʻlab, toʻrt marsiyaga ajratgan edi. Fitrat esa bu manzumalardan toʻrt

marsiya emas, balki ikki marsiyani tashkil etishini isbotlaydi. Qolgan ikki marsiya haqida “qolgan iki marsiyag‘a boshqa unvon berish kerak” degan xulosaga keladi. Keyinchalik “Devonu lug‘otit turk” tarkibidagi manzum parchalar matni I.V.Steblova tomonidan tadqiqga tortilgan. I.V.Steblova B.Atalay tarjimasi, S.Mutallibov nashriga tayanib she’riy parchalar va tiklangan doston namunalari haqida so‘z yuritadi. Fitrat “Devon”dan olingan parchalarni ikki qismga ajratar ekan, birinchi qismi to‘rtliklardan iborat. Undagi asarlar qisqa vaznda aytilgan. Ushbu parchalar tasvirni ifoda etayotgani bois ham tasviriy parchalar deb olganligini aytadi. Birinchi qismdagi parchalar Fitrat tomonidan quyidagi sarlavhalar ostida birlashtirilgan: 1.Yoz-Qish munozarasi; 2. Bir urush maydoni haqida; 3. Yoz o‘yinlari; 4. Ovdan urushga; 5. Tog‘ush beginning urushi; 6. Uyg‘urlar bilan urush; 7. Ikki savdogar orasida; 8. Ayriliq (hijron); 9. Sevgiga oid parchalar; 10. Uch urush (besh parcha); 11. Bir urush; 12. Doston boshlang‘ichi (olti parcha); 13. Bir marsiya (uch parcha). Parchalar ham shakl, ham mazmun jihatidan o‘zaro moslashtirilib, sarlavha ostida birlashtirilgan. Majmuaning birinchi qismiga mazmun va mavzu jihatidan birlashtirilgan b-b-b-a tarzida qofiyalangan to‘rtliklar jamlangan. Asarning ikkinchi qismi ikkiliklardan iborat bo‘lib, ta’limiy-axloqiy mazmundagi mavzular quyidagi sarlavhalar ostida birlashtirilgan: 1. Nasihat; 2. Mehmon tutish to‘g‘risida; 3. Tarbiya to‘g‘risida; 4. Bir go‘zal to‘g‘risida; 5. E’tiqodiy bir parcha; 6. O‘g‘limga nasihat; 7. Dunyodan shikoyat; 8. Sevgan bir kishi uchun; 9. Boylikni maqtaydi; 10. O‘git; 11. Maqtanish; 12. Boylik to‘g‘risida; 13. Aldangan bir kishiga; 14. Ayrilish; 15. Diniy nasihat; 16. Mehmon to‘g‘risida; 17. Rohat to‘g‘risida. Bu qismdagi ba’zi bir ikkiliklar hajm jihatidan katta, ba’zi birlari esa faqatgina bir masnaviyning bir bandidan iborat, xolos. Olim manzumalarni tasnif qilar ekan, ularning qaysi davrga oid ekanligi haqida ham ma’lumotlar berib o‘tadi.

“…Eng eski turk adabiyoti namunalari” majmuasining 3-qismi izohga muhtoj so‘zlarning sharhiga bag‘ishlangan lug‘at qism bo‘lib, olim bu qismda 130 ga yaqin so‘zning izohini keltirgan. Qismning so‘zboshisida bir qancha so‘zlarning izohga muhtojligini, ularni matn ichida, o‘z o‘rnida izoh qilish maqsaddan uzoqlashtirishini, shuning uchun maxsus lug‘at qismi tuzilganiligi ta’kidlangan. Lug‘at qismdagi so‘zlar etimologiyasini o‘rganar ekan, ma’noviy tadrijiga e’tibor qaratgan holda “Devonu lug‘otit turk”, “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Muqaddimat ul-adab”, 18-asrda yozilgan “Asmoil Og‘a sayohatnomasi” kabi asarlar, “Abushqa”, “Lug‘ati chig‘atoy” lug‘atlaridagi ko‘rinishlarini ham tahlilga tortadi. “Asiz – bizning bukun “esiz” deganimiz so‘zdir. “Devonu lug‘ot”ning ko‘rsatkaniga ko‘ra “yomon” demakdir. “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ulhaqoyiq”da ham har vaqt “ezgu” so‘ziga qarshu ishlatiladur”. [*Hamroyeva O, 2023: 38-39,41*].

Abdurauf Fitratning “Eng eski turk adabiyoti namunalari” asarining mustaqillik yillaridagi qayta nashri “So‘zboshi”si muallifi Hamidulla Boltaboyev quyidagi fikrlarni bildiradi: “Fitrat o‘z majmuasiga uchinchi qism orttirgan va bunda “manzumalarning ba’zi so‘zlarini izoh qilishi, ba’zi so‘zlardagi sarfiy va savtiy (morfologik, fonetik – H.B.) ahamiyatli nuqtalarni chizib o‘tgan”. Bundan tashqari Fitrat har bir manzum parchaning nasriy bayonini yozib chiqqan. Bu bilan olim eng qadimgi davr adabiy yodgorliklarining mavzu jihatini belgiladi (1), mazmunan ularni bir-biri bilan bog‘ladi (2), adabiy tur va janrlar nuqtayi nazaridan tasnif qildi (3), vazn xususiyatlarini aniqladi (4), shakl va qofiyasiga oid fikrlarini ifoda qildi.

Fitratning bu ilmiy tajribasi zamonaviy filologiya nuqtayi nazaridan ham davom ettirilishi maqsadga muvofiq edi. Shuning uchun ham olimning bu tajribasi keyinchalik bu sohada amalga oshirilgan tadqiqot, tarjima va nashrlarga asos bo‘ldi. Nafaqat o‘zbek olimlari, balki turk

olimlari ham Fitrat yo‘lidan borib, qadimgi turk adabiyoti namunalarini shunday mazmunan o‘zaro bog‘lab tartib berishga intildilar. Bu jihatdan prof. Rashid Rahmati Aratning “Eski turk she’ri” majmuasi e’tiborga loyiq. Muallif qadimgi davrdan X asrgacha kechgan turkiy manbalardagi nasriy va nazmiy parchalarni to‘plab, tarjima va izohlar bilan nashr etgan. Ular orasida “Devonu lug‘otit-turk”da “bir turk shoirining otidur” izohi bilan keltirilgan Chuchuning devonga kirmagan she’rlari ham bor” [Фитрат//Қайта нашрга тайёрловчи О. Ҳамроева. 2008: 7].

Fitrat uchun “Devonu lug‘ati-t-turk” jadidchilik harakatining maqsadi bo‘lgan – milliy o‘zlikni anglash, turkiy tillarning boyligini ko‘rsatish va yosh avlodni o‘z tarixi bilan tanish-tirish uchun tayanch nuqta bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitrat Mahmud Koshg‘ariyni turkiy dunyoning eng buyuk allomalaridan biri sifatida e’zozlagan va uning ilmiy merosini turkologiya fani uchun qaytadan kashf etgan, o‘zbek va turk adabiyotshunosligida uni keng targ‘ib qilgan.

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov G‘., Mutallibov S., 1967. Devonu lug‘otit turk. Indeks-lug‘at. O‘zFA nashriyoti.

2. Boltaboyev H., 2024. Turkiy adabiyot durdonalari. Mahmud Koshg‘ariy. II tomlik. I tom. O‘zbekiston. – B. 12-14.

3. “Девону луғот” сўзлари учун фиҳрист. ЎзРФА ШИ. Сақл. Рақами 5046/1.

4. Fitrat, 2006. Tilimizning tarixiy oqimi // Tanlangan asarlar. IV jild. Toshkent: Ma’naviyat. – B. 174 –175.

5. Фитрат // Қайта нашрга тайёрловчи О. Ҳамроева, 2008. Энг эски турк адабиёти намуналари. 7 б.

6. Hamroyeva O., 2023. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. B. 37-39, 41.

7. Xudoyberdiyev J., 2011. Mahmud Koshg‘ariy hayoti va «Devonu lug‘otit turk» bo‘yicha yaratilgan asarlar ko‘rsatkichi. B. 10-11.

RUBOIY VAZNI XUSUSIDA ABDURAUF FITRAT QARASHLARI (“ARUZ HAQIDA” ILMIY RISOLASI)

Husanova Dildora Narzulla qizi
Rim Sapienza universiteti (Sapienza University of Rome)
Adabiyot va falsafa fakulteti 1-bosqich magistranti
khusanova.2248437@studenti.uniroma1.it

Annotatsiya. Ushbu maqolada olim Abdurauf Fitratning aruzshunoslik borasidagi ilmiy qarashlari tahlilga tortiladi. Xususan, olimning “Adabiyot qoidalari”, “Aruz haqida” risolasi kabi qo‘llanma va risolalariga murojaat etish barobarida aruz vaznlarini o‘lchashda ilgari surgan “childirma usuli” va ruboiy vazniga doir nazariy fikrlari Navoiy va Bobur ruboiylari misolida amaliy ko‘rib chiqiladi. Olimning ruboiy vazniga oid qarashlari an’anaviy aruz tamoyillari bilan solishtiriladi.

Kalit so‘zlar: *“Aruz haqida” risolasi, aruz vazni, turkum, “chirmanda usuli”, “bakko” musiqiy qolipi, ruboiy, 15 vazn, turoq, “ist”.*

Аннотация. В данной статье анализируются научные взгляды учёного Абдурауфа Фитрата в области арузоведения. В частности, наряду с обращением к его работам – таким как «Правила литературы» и трактат «Об арузе», – рассматриваются предложенный им «метод чильдирмы» для определения и измерения арузных размеров, а также его теоретические взгляды на размер рубаи. Эти положения анализируются на практических примерах рубаи Навои и Бабура. Кроме того, взгляды учёного на размер рубаи сопоставляются с традиционными принципами арузной системы.

Ключевые слова: *трактат «Об арузе», арузный размер, классификация (типология), «метод чирманды», музыкальный ритмический шаблон «бакко», рубаи, 15 размеров, стопа (тюрок), «ист».*

Abstract. This article examines the scholarly views of Abdurauf Fitrat in the field of aruz studies. In particular, along with references to his works such as *“Rules of Literature”* and the treatise *“On Aruz,”* the study discusses the “childirma method” proposed by the scholar for identifying and measuring aruz metres, as well as his theoretical views on the metre of the rubāʿī. These ideas are analyzed in practice through examples of rubāʿī poems by Navoi and Babur. Furthermore, Fitrat’s views on the rubāʿī metre are compared with the traditional principles of aruz prosody.

Keywords: *treatise “On Aruz,” aruz metre, classification, “chirmanda method,” musical rhythmic pattern “bakko,” rubai, fifteen metres, metrical foot (turoq), “ist”.*

Daraxtning ildizlari qanchalik mustahkam va yaxshi ozuqalangan bo‘lsa, tabiiyki, uning mevalari ham shunchalik sermahsul bo‘lishi tayin. Ilm ham bir ozuqa, balki bu turning eng oliy navlaridan biridir. Bu ilohiy ne’matdan bahramand bo‘la olgan va uni amalda tatbiq eta olgan inson ham misoli mevali daraxt kabi xalqqa manfaat yetkazib ilmning bardavom bo‘lishida muhim robita bo‘lishi turgan gap. Mana shunday ilm ustunlaridan biri olim, adabiyotshunos, ma’rifatparvar jadid Abdurauf Fitratdir.

Milliy uyg’onish davri adabiyotining yirik vakili sifatida namoyon bo‘lgan adib, darhaqiqat, o‘z asarlarida nafaqat jadidona qarashlari orqali xalqni ilm-u ma’rifatga, har tomonlama to‘g’ri va haq yo‘ldan yurishga chorladi, balki ko‘plab sohalar uchun yangi qarashlar, o‘tkir mulohazalar va muhim poydevorlarni yaratib, ilm-fan yuksalishida o‘zidan o‘chmas iz qoldirdi. Xususan, adibning badiiy, publitsistik, ilmiy, ilmiy-ma’riiy, lingvistik, tarixiy yo‘nalishlarda birdek barakali ijod qilganini adibning bizgacha yetib kelgan 5 jildli “Tanlangan asarlar”idan ham ko‘rish mumkin. [Fitrat, 5 jildlik (2000-2010)].

Xossatan, olimning XIX-XX asr boshlarida yangiliklar oqimiga uchrayotgan, qaysidir ma’noda “mumtoz adabiyotdan G‘arb ta’siridagi zamonaviy adabiyotga o‘tish davri”ni boshdan kechirayotgan adabiy-ilmiy muhitni to‘g’ri fahmlab, yosh shoir va yozuvchilar, adabiyot ixlosmandlari uchun “Adabiyot qoidalari” [Fitrat, IV jild. 2006] o‘quv qo‘llanmasi, “Aruz haqida” [Fitrat, V jild. 2010] ilmiy risolasi va shu kabi bir qancha ilmiy maqola va tadqiqotlarning yaratilishi qolipga tushgan, chalkash fikrlarning o‘z yechimini topishida, buning natijasi o‘laroq, hozirgi o‘zbek adabiyotining shakllanishida muhim bosqich vazifasini bajardi.

Mana shunday yechim topgan masalalardan biri aruz va barmoq vaznlari o‘rtasidagi turli tafovutlar-u ularning o‘ziga xos xususiyatlaridir. “Adabiyot qoidalari” har ikki vaznga xos jihatlar va ularga oid misollar bilan quvvatlangan bo‘lsa, “Aruz haqida” risolasi ushbu mumtoz vaznga Abdurauf Fitratning yondashuv usuli, tasnifi, vazn, bahr, janrga oid fikr-mulohazalari bilan ahamiyatga molikdir.

“Aruz vazni arabnikidir. Arab shu vaznlarda she’r yozg’an. Hijriy (170-) yilda o‘lg’an imom Xalil ibn Ahmad bu vaznlarni yig‘ib, ma’lum qoidalar ostiga kirgizdi, aruz qoidalarini tuzdi. Arab olimlari tomonidan tuzilgan aruz qoidalarini forslar ham forsi(y) she’rlar uchun qabul qildilar. Biroq, forsiy she’r uchun qabul etilgan aruz arab aruzining xuddi o‘zi emas edi. Forslar arab aruzini tuzatdilar. Kamchiliklarini to‘ldirdilar. O‘zlarining milliy vaznlarini ham shu qoidalarga ergashtirib aruzga kirgizdilar.

Mana shunday qilib, arab aruzini arab-fors aruzi holiga keltirdilar. Bizning O‘rta Osiyo turklari tomonidan qabul etilgan aruz shu arab-fors aruzidir” [Fitrat, 2006. 28-29 b].

“Aruz haqida” risolasida olimning aruz vazni tadqiqi uchun birmuncha chuqur yondashgani yaqqol ko‘rinadi. “Mening ishim bir yoqdan tekshirish ishi, shuning uchun aruzning asosiy nuqtalarini olib tanqid va izoh qilaman. Ikkinchi yoqdan, yosh shoirlarimizga aruzning bor-yo‘g’ini ochib bermakchiman. Shuning uchun ishni qulaylashtiruvchi yangi bir sistema qo‘yushg’a urunaman” [Fitrat, 2010. 233 b].

Olim shu tariqa aruz vaznini tahlilga tortib, Xalil maktabining vaznlarni chiqarishdagi ba’zi kamchiliklariga to‘xtaladi. Xususan, bu maktab dastlab hijolarni ularning bir-biriga qo‘shilishiga ko‘ra “hech qanday ilmiy-lisoniy asosga suyanmasdan” taqsim etganligi, natijada quyidagi hijo turlari hosil bo‘lganini aytadi:

Hijo:	Ismi:
—	*sabab(i) hafif*
V V	*sabab(i) saqil*
V —	*vatad(i) majmu’*
— *V*	*vatad(i) mafruq*
V V —	*fosilayi sug’ro*
V V V —	*fosilayi kubro*

Shunga asoslanib ruknlar, ulardan baytlar, baytlardan vaznning turi chiqarilgani aytiladi. Bulardan 8 rukn hosil qilinib, “asliy ruknlar” deyilgan, ularning qisqartirilishi yoki orttirilishidan hosil bo‘lganlari esa “far’iy ruknlar” deyilgan. Ikkinchi toifa ruknlar 27 ta bo‘lib, jami 35 rukn chiqqan. Bulardan 16 xil vazn hosil bo‘lib, har biri bir bahr asosida yuzaga kelgan, keyinchalik eron adabiyotida 3 ta bahr qo‘shilib 19 bahrga keltirilgan. Aynan mana shu ko‘p ruknlilikdagi chalkashliklar aruzshunos olim Fitratning aruzni o‘rganish va undan foydalanishda osonroq usulni yaratishiga turtki beradi. Shu tariqa “chirmanda usuli” yuzaga keladi. Bu usul uchun olim klassik musiqamiz qoliplarini olganini ta’kidlaydi:

— —	*bakko*
V V	*baka*
— *V*	*bakka*
V —	*bako*
—	*bak*

Vaznlarni asliy ruknlarga va 19 bahrga ajratish barobarida aruzshunos olimimiz 80 ga qadar vaznning hijolarini sanab, ularni 6, 8, 9, 10, … , 18, 20 lik unvonlari bilan *12 turkum*ga taqsimlaydi va har bir turkum uchun misollar keltiradi [Fitrat, 2010. 238 b].

Albattaki, olim qadimiy aruz qoidalarining ham o‘ziga xosligi, o‘z zamonasi uchun mukammal she’riyat yo‘li ekanligiga alohida urg’u berib, aruzga boshqa tomondan ham yondashish mumkinligini o‘z ilmiy tajribalari orqali ko‘rsatadi. Adibning aruz yo‘nalishidagi ushbu ilmiy fikr-mulohazalari, yangiliklarini istifoda etishimizdan maqsad, olim mumtoz adabiyotimizning muhim janrlaridan biri bo‘lmish ruboiy vazni xususida ham o‘zining “childirma usuli”ga monand ravishda fikrlarini ifoda etadi.

Mumtoz she’riy janrlar ichida ruboiy boshdan oyoq bir xil vaznda yozilmasligi bilan boshqa janrlardan tubdan farq qiladi. Garchi kichik lirik janr – 4 misra bo‘lishiga qaramasdan ruboiyning har misrasi alohida vaznda yozilishi mumkin va bu xususiyatdan kelib chiqib 1, 2, 3, 4 vaznli turlarga ajratiladi. Shu jihatdan olim ruboiyni “Eron she’rlarida vazn e’tibori bilan nisbatan sobit bir vaziyatga ega bo‘lmagan” deya ta’riflaydi [Fitrat, 2010. 259 b].

Qadimgi eron xalq adabiyotiga mansub bo‘lganligi bois ham ruboiyni aruzning ma’lum va izchil qolip sistemalariga tushirish birmuncha mushkul bo‘lib, misralarda hijolar miqdor va sifat jihatidan bir xil tartibda bo‘lmaydi. Olim fikriga ko‘ra aruzshunoslar ruboiyni bir vaznga solish mumkinmasligini anglagach, bu janr uchun 24 vazn keltirganlar, hazaj bahrining axrab va axram shajaralari tarmoqlaridan hosil bo‘luvchi vaznlar shu tariqa ruboiy vazni deya yuritila boshlangan. Aruzshunos olimimiz Abdurauf Fitrat bu 24 vaznni o‘zbek tilining arab tilidan farqli o‘laroq “mad”sizlik xususiyatiga ko‘ra 15 taga tushiradi va ruboiy vaznlari tuzilishini quyidagicha keltirib, Navoiy, Bobur, Huvaydo kabi shoirlar ijodidan ruboiy namunalarini keltiradi.

Abdurauf Fitrat tasnifiga ko‘ra ruboiy vaznlari:

1. – – – – – – – – – –
2. – – V V – – – – – – } *o‘nlik*

3. – – – – – V V – – – –
4. – – – – V – V – – – –
5. – – – – – V – V – – –
6. – – V – – V V – – – –
7. – – – – – – – – V V – } *o‘n birliklar*

8. – – V V – – – – – V V –
9. – – V V – V – V – – – –
10. – – V V – – V V – – – –
11. – – – – V – V – – V V –
12. – – – – – V V – – V V – } *o‘n ikkilik*

13. – – V V – – V V – – V V –
14. – – – – – V V – – V V – –
15. – – V V – V – V – – V V – } *o‘n uchlik*

[Fitrat, 2010. 260 b]

Abdurauf Fitrat tasnifiga ko‘ra bir qancha ruboiy namunalarini vazn jihatidan tahlilga tortamiz.

Bir gul g‘amidin dedim qo‘yay bag‘rima dog‘,
*– – V * V – V – V – – V V –*
Bergaymu debon atri dimog‘img‘a farog‘,
*– – V * V – V – V – – V V –*
Bargin chu mulavvas ayladi bum ila zog‘,
*– – V * V – V – V – – V V –*
Emdi oni islamoqqa yuz hayf dimog‘.
*– – V * V – V – V – – V V –*
(Navoiy)

Alisher Navoiyning “Badoye’ ul-bidoya” devonidan olingan ushbu ruboiy Abdurauf Fitrat tasnifiga ko‘ra “o‘n uchlik” turkumi 15-raqam ostidagi turga kiradi. Misradagi to‘xtam xususiyatidan kelib chiqib olim arab-eron aruzidagi vaznlarining ba’zilarida har bir misrada bir yoki ikkita turoq bo‘lishini ta’kidlab, (*) ishorasini beradi va bu uchun “ist” atamasini qo‘llaydi. Ko‘rinadiki, ruboiyning ushbu “o‘n uchlik” turkumida bitta “ist” holati kuzatiladi.

Ruboiyning “chirmanda usuli” ga ko‘ra afoyil va tafoyili quyidagicha ko‘rinishda bo‘ladi:

Bir gul g‘amidin dedim qo‘yay bag‘rima dog‘,
*– – V * V – V – V – – V V –*
*bakko ba * ka bakka bakka bakko baka bak*

Bergaymu debon atri dimog‘img‘a farog‘,
*– – V * V – V – V – – V V –*
*bakko ba * ka bakka bakka bakko baka bak*

Ayni ruboiyni bevosita qiyoslash maqsadida aruz qoidalaridan kelib chiqqan holatda ham vaznini aniqlaymiz.

Bir gul g‘a midin dedim qo‘yay bag‘ri ma dog‘,
– – V / V – V –/ V – – V / V –
maf’uvlu / mafoilun / mafoiylu / faal
axrab / maqbuz / makfuf / axtam

Ruboiyning to‘rt misrasi ham bir xil vaznda bo‘lganligi e’tibori bilan barcha misralar shu tarzda afoyil va taqte’ga ega bo‘ladi. Vaznning to‘liq nomi esa ***hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi axtam*** hisoblanadi.

Yuqoridagi misol bir vaznli ruboiy turiga kiradi. Keyingi misolda xuddi shu usulni 2 vaznli Bobur ruboiysi bilan ko‘rib chiqamiz. Abdurauf Fitratning “chirmanda usuli”ga ko‘ra:

Jismimda isitma tobidan otashdur,
*– – V * V – V – * V – – – –*
Jonimg‘a balo-u g‘ussa bebarkashdur.
*– – V * V – V – * V – – – –*
Ko‘p dard ila g‘amdin manga noxushluq edi,
– – V V – – V V – – V V –
Sen so‘rg‘ali, ey habib, ko‘nglum xushdur
*– – V * V – V – * V – – – –* (Bobur, 2021. 295 b).

Demak, ruboiyning 1-, 2- va 4-misralari “o‘n ikkilik” turkumiga kirib, yuqoridagi Abdurauf Fitrat tasnifidagi 15 talik vazn sanog’ida 9-qatorni egallagan. 3-misra esa “o‘n uchlik” turkumiga tegishli bo‘lib, 13-sanoq ostida ko‘rsatilgan. Ushbu vaznlarning afoyil va taqte’si:

Jismimda isitma tobidan otashdur,
*– – V * V – V – * V – – – – (9-vazn)*
Bakko baka bakka bakka bakko bakko
Ko‘p dard ila g‘amdin manga noxushluq edi,
– – V V – – V V – – V V –
Bakko bakka bakko bakka bakko bakka bak (13-vazn)

9-vaznda 2 ta “ist”(turoq ma’nosida) mavjud bo‘lsa, 13-vaznda turoq yo‘q. Yuqoridagi misralarda turoqning ketma-ket bo‘lishi 3-misrani alohida to‘xtamsiz bir yaxlitlikda o‘qish imkonini beradi, ya’ni vazn mutanosibligi bu usulda ham ta’minlangan. Endigi jarayonda ushbu ruboiyni aruz qoidalariga muvofiq tahlil qilamiz.

Jis mim da i sit ma to bi dan o tash dur
– – V / V – V – / V – – – / –
Maf’ulu / mafoilun / mafoiylun / fa’
Axrab / maqbuz / solim / abtar
Sadr / hashv / 2-hashv / zarb

1-misra vazni ***hazaji musammani axrabi maqbuzi solimi abtar***. Axrab shajarasi tarmo-g‘ida eng ko‘p uchraydigan vaznlardan birida yozilgan.

Jo nim g‘a ba lo- u g‘us sa be bar kash dur.
– – V / V – V – / V – – – / –
Maf’ulu / mafoilun / mafoiylun / fa’
Axrab / maqbuz / solim / abtar
Sadr / hashv / 2-hashv / zarb

2-misra vazni ham ***hazaji musammani axrabi maqbuzi solimi abtar*** vaznida ekan. Ko‘pincha ruboiyning boshlang‘ich bayti bir xil vaznda yoziladi. 3-misrada bu o‘zgaradi. Keyingi misra tahlili buni isbotlaydi.

Ko‘p dar di la g‘am din ma nga no xush lu qe di
– – V / V – – V / V – – V / V –
Maf’ulu / mafoiylu / mafoiylu / faal
Axrab / makfuf / makfuf / ajabb
Sadr / hashv / 2-hashv / zarb

3-misra ***vazni hazaji musammani musammani axrabi makfufi ajabb*** vaznida ekan. 4-misra esa 1-2-misralar bilan bir xil vaznda yozilgan.

Sen so‘r g‘a li ey ha bi:b ko‘ng lum xush dur
– – V / V – V – / V – – – / –
Maf’ulu / mafoilun / mafoiylun / fa’
Axrab / maqbuz / solim / abtar
Sadr / hashv / 2-hashv / zarb

Aytish mumkinki, ruboiy vaznini aniqlashda har ikki usul o‘ziga xosdir. An’anaviy aruz o‘lchovlariga ko‘ra vaznni aniqlash bizga bir necha asrlar mobaynida shakllangan, adabiyotga, san’atga, xalqqa xizmat qilgan, shoirlar tomonidan foydalanilgan mumtoz va o‘z davri uchun

jonli bo‘lgan “ilmi aruz”, “ilmi avzon”ni namoyish etsa, aruzshunos olim Abdurauf Fitratning aruziy qarashlari, vaznlarni aniqlashdagi ilgari surgan g’oyalari, xususan, ruboiy vazni uchun keltirib o‘tgan tasnifi o‘zida arab emas, balki afoyil sifatida turkiy an’analarga muvofiq “bakko (ka)” musiqiy qolipini olganligi va miqdor jihatidan ruboiy vaznlarini 24 tadan 15 taga tushirgani bilan ahamiyatlidir.

1.1.-jadval

	Ruboiy vazni xususiyatlari (aruziy tasnifga ko‘ra)	Ruboiy vazni xususiyatlari (Abdurauf Fitrat tasnifiga ko‘ra)
1.	Hazaj bahri, axrab va axram shajarasi tarmoqlarining misralarda turli tartibda joylashuviga ko‘ra	Hijolar miqdoriga ko‘ra turkumlash (10 lik, 11 lik, 12 lik, 13 lik turkumlari)
2.	24 vazn	15 vazn
3.	Afoyil: mafoiylun	Afoyil: bakko (a)
4.	Rukn	Turoq – “ist” (*)

Xulosa qilish mumkinki, olim Abdurauf Fitratning aruzshunoslikdagi izlanishlari biz uchun yangicha yondashuvlarni taqdim etadi. Olim hech bir o‘rinda an’anaviy aruz tamoyillarini rad etmaydi, balki qarashlari mobaynida doimo aruz ixlosmandlari-yu o‘quvchilarini hisobga olgan holda qulayroq usullar orqali mumtoz adabiyotni yanada osonroq o‘rganishlarida bir yo‘l yaratmoqchi bo‘ladi. “Chirmanda usuli” shunday sa’y-harakatlar natijasi o‘laroq aruz olamida o‘ziga xos o‘rin egallay oldi. Ruboiy vazni xususidagi fikrlari bilan olim janr, vazn va til o‘rtasidagi xususiyatlarga e’tibor qaratib, yana bir yangi yondashuvni aruz o‘lchovlari qatoriga olib kirdi. Olimning aruzshunoslikdagi nazariy-ilmiy qarashlari, darhaqiqat, adabiyotimiz uchun ahamiyatga molikdir.

Adabiyotlar

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд: Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. (Нашрга тайёрл. Н.Болтабоев.) — Т.: Маънавият, 2000. – Б. 256.

2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд: Илмий асарлар. (Нашрга тайёрл. Н.Болтабоев.) — Т.: Маънавият, 2000. – Б. 208.

3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 3-жилд: Драмалар, мақолалар. (Нашрга тайёрл. Н.Болтабоев.) — Т.: Маънавият, 2003. – Б. 256.

4. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4-жилд: Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. (Нашрга тайёрл. Н.Болтабоев.) — Т.: Маънавият, 2006. – Б. 336.

5. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 5-жилд: Илмий рисолалар. (Нашрга тайёрл. Н.Болтабоев.) — Т.: Маънавият, 2010. – Б. 304.

6.Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. Monografiya. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2024. – B. 400.

7. Заҳируддин Мухаммад Бобур. Куллиёт. 1-жилд / Девон [Матн] / Заҳируддин Мухаммад Бобур. – Тошкент: Zilol buloq, 2021. – Б. 600.

8.https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Badoyi'%20ul-bidoya.pdf

ABDURAUF FITRATNING IJTIMOIY ADOLAT VA DAVLAT BOSHQARUVI HAQIDAGI QARASHLARI

Normurodov Diyorbek Muzaffar o‘g‘li,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Davlat boshqaruvi yo’nalishi magistranti
muzaffarovichdiyorbek1@gmail.com
Tel: +998932030210

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning ijtimoiy adolat va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari tahlil qilinadi hamda ularning zamonaviy ijtimoiy himoya siyosatida manzillik va shaffoflik tamoyillarini rivojlantirishdagi ahamiyati o‘rganiladi. Tadqiqot tarixiy meros va bugungi islohotlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritib, samarali ijtimoiy siyosatni takomillashtirish yo‘llarini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, ijtimoiy adolat, davlat boshqaruvi, ijtimoiy himoya, manzillik, shaffoflik, siyosiy qarashlar, zamonaviy islohotlar*

ABDURAUF FITRAT’S VIEWS ON SOCIAL JUSTICE AND PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract.

This article analyzes Abdurauf Fitrat’s ideas on social justice and public administration and examines their relevance in promoting targeting and transparency principles within modern social protection policy. The study highlights the connection between historical intellectual heritage and current reforms, outlining approaches to improving the effectiveness of social policy.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, social justice, public administration, social protection, targeting, transparency, political views, modern reforms.*

ВЗГЛЯДЫ АБДУРАУФА ФИТРАТА НА СОЦИАЛЬНУЮ СПРАВЕДЛИВОСТЬ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Аннотация.

В данной статье анализируются взгляды Абдурауфа Фитрата на социальную справедливость и государственное управление, а также их значение для развития принципов адресности и прозрачности в современной политике социальной защиты. Исследование подчеркивает связь между историческим интеллектуальным наследием и современными реформами, предлагая пути повышения эффективности социальной политики.

Ключевые слова: *Абдурауф Фитрат, социальная справедливость, государственное управление, социальная защита, адресность, прозрачность, политические взгляды, современные реформы.*

Kirish

XX asr boshlarida Markaziy Osiyo hududida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy o‘zgarishlar jarayoni jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Ayniqsa, jadidchilik harakati ushbu davrda milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik va ijtimoiy islohotlar g‘oyalarini ilgari surgan muhim intellektual oqim sifatida shakllandi. Bu harakat vakillari orasida Abdurauf Fitrat o‘zining keng qamrovli ilmiy, adabiy va siyosiy faoliyati bilan ajralib turadi. U jamiyatni modernizatsiya qilish, davlat boshqaruvini takomillashtirish va ijtimoiy adolatni ta’minlash masalalariga alohida e’tibor qaratgan mutafakkir sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi.

Buyuk ma’rifatparvar jadid, serqirra ijodkor, yorqin iste’dod sohibi Abdurauf Fitrat XX asr o‘zbek adabiyotining mashhur vakillaridan biri. Fitrat o‘zbek adabiyotini o‘zining istiqlol ruhidagi she’rlari, nasriy asarlari, dramalari hamda tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlari bilan boyitdi. Dastlab ijodini she’rlar yozishdan boshlagan Fitrat XX asrning boshlaridayoq o‘zining erk va ozodlik g‘oyalari kuylangan she’rlari bilan ijod ahliga tanilgan edi. Fitrat ijodining o‘ta semazmun pallalaridan biri, uning Istanbul davridir. 1909-1913 yil-larda Turkiya dorilfununida tahsil oladi. Bu yillar mobaynida Fitrat qizg‘in badiiy ijod bilan shug‘ullanadi. Istanbulda Fitratning bir qator asarlari forsiy tilda bosib chiqiladi. Shulardan biri, 1909-yilda “Munozara” (Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning jadid maktablari xususida qilg‘on munozarasi) asari bosildi. Bu asar jadidchilik harakati rivoji yo‘lidagi ilk nazariy asardir. Bu asarda tarixiy taraqqiyotning ikki pog‘onasida turib qolgan din va dunyo, jamiyat va ma’rifat haqida ikki xil qarashga ega bo‘lgan ikki kishining bahsi asosiga qurilgan edi.

Fitratning qarashlari o‘z davrining muammolaridan kelib chiqqan bo‘lsa-da, ular bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, zamonaviy ijtimoiy himoya siyosatida manzillik va shaffoflik kabi tamoyillarni rivojlantirishda uning g‘oyalari nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi globallashuv sharoitida davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish va aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash masalalari dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, Fitrat merosini qayta ko‘rib chiqish va uni zamonaviy kontekstda tahlil qilish ilmiy jihatdan muhim vazifa hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – Abdurauf Fitratning ijtimoiy adolat va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlarini tahlil qilish hamda ularning zamonaviy ijtimoiy himoya siyosatida, xususan, manzillik va shaffoflik tamoyillarini rivojlantirishdagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiy-tahliliy yondashuvdan foydalanilib, Fitrat asarlari va jadidchilik harakati doirasidagi g‘oyalar zamonaviy nazariyalar bilan qiyosiy ravishda o‘rga-niladi.

Jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan ijtimoiy-ma’rifiy oqim bo‘lib, uning asosiy maqsadi jamiyatni ilm-fan, ta’lim va ma-daniyat orqali rivojlantirishdan iborat edi. Jadidlar eski, an’anaviy ta’lim tizimini tanqid qilib, yangi usul maktablarini joriy etish, dunyoviy bilimlarni keng targ‘ib qilish va milliy ongni uyg‘otishga intildilar.

Ijtimoiy adolat jamiyat barqarorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Har qanday davlat siyosati, ayniqsa ijtimoiy himoya tizimi, aholining turli qatlamlari o‘rtasida tenglik va imkoniyatlar muvozanatini ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi lozim. Shu nuqtai nazardan,

ma’rifatparvar mutafakkirlarning qarashlari muhim nazariy asos vazifasini bajaradi [Boltaboev, 2007: 45].

Abdurauf Fitrat ushbu harakatning yetakchi namoyandalaridan biri sifatida nafaqat adabiyot, balki siyosat va ijtimoiy fikr rivojiga ham katta hissa qo‘shdi. Uning asarlarida millat taraqqiyoti, erkinlik, adolat va davlat boshqaruvi masalalari markaziy o‘rin egallaydi. Fitrat jamiyatdagi muammolarni chuqur tahlil qilib, ularni bartaraf etish yo‘llarini izlashga harakat qilgan.

Abdurauf Fitrat o‘z asarlarida jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni tanqid qilib, davlat boshqaruvi adolat va mas’uliyat tamoyillariga asoslanishi zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, xalq manfaatlariga xizmat qilmaydigan boshqaruv tizimi jamiyat taraqqiyotiga to‘sqinlik qiladi [Karimov, 1991: 32].

Fitratning qarashlarida jamiyatni rivojlantirish uchun uchta asosiy omil muhim hisoblanadi: ma’rifat, adolat va samarali boshqaruv. Unga ko‘ra, savodsiz va adolatsiz jamiyatda taraqqiyot bo‘lishi mumkin emas. Shu sababli u ta’lim tizimini isloh qilish, aholining huquqiy ongini oshirish va davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish zarurligini ta’kidlaydi.

Fitrat ijtimoiy adolatni jamiyat barqarorligi va rivojlanishining asosiy sharti sifatida ko‘radi. Uning fikricha, adolat – bu faqat qonun ustuvorligi emas, balki jamiyatdagi barcha insonlar uchun teng imkoniyatlar yaratilishidir. U ijtimoiy tengsizlik, kambag‘allik va savodsizlikni jamiyatning eng katta muammolari sifatida baholaydi.

Zamonaviy ijtimoiy himoya siyosatida manzillik tamoyili muhim o‘rin tutadi. Bu tamoyil orqali davlat yordamining aynan ehtiyojmand qatlamlarga yetib borishi ta’minlanadi. Bunday yondashuv resurslardan samarali foydalanish bilan birga ijtimoiy adolatni mustahkamlashga xizmat qiladi [Qosimov, 2004: 78].

Fitrat ijtimoiy adolatni ta’minlashda davlatning roliga alohida urg‘u beradi. Unga ko‘ra, davlat aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashi, ularning yashash sharoitlarini yaxshilashi va teng imkoniyatlar yaratishi lozim. Bu g‘oya zamonaviy ijtimoiy himoya siyosatining asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek, Fitrat jamiyatda adolatni ta’minlash uchun insonlarning ma’naviy va axloqiy darajasini oshirish zarurligini ham ta’kidlaydi. Uning fikricha, adolatli jamiyat faqat qonunlar orqali emas, balki ongli va mas’uliyatli fuqarolar orqali barpo etiladi.

Fitrat davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida ko‘radi. U boshqaruv tizimida ochiqlik, halollik va hisobdorlik tamoyillarini ilgari suradi. Uning fikricha, agar davlat organlari faoliyati shaffof bo‘lmasa, bu jamiyatda ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

Fitrat korrupsiyani davlat boshqaruvidagi eng katta muammolardan biri sifatida baholagan. U korrupsiya jamiyat rivojiga jiddiy to‘sqinlik qilishini ta’kidlab, unga qarshi kurashishda shaffoflik va nazorat mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini ilgari surgan.

Bugungi kunda ham shaffoflik davlat boshqaruvining muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar yordamida davlat xizmatlarini ochiq va shaffof qilish imkoniyati kengaymoqda. Bu esa Fitrat ilgari surgan g‘oyalarning zamonaviy shaklda amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, davlat boshqaruvida shaffoflikni ta’minlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shaffoflik fuqarolarning davlatga bo‘lgan ishonchini oshiradi va korrupsiyaning oldini olishga yordam beradi. Bu jihat Fitrat ilgari surgan halollik va ochiqlik tamoyillari bilan uyg‘unlashadi [Yusupov, 2016: 47].

Zamonaviy ijtimoiy siyosatda manzillik (targeting) tamoyili muhim o‘rin egallaydi. Ushbu tamoyil ijtimoiy yordam va xizmatlarning aynan ehtiyojmand qatlamlarga yetkazilishini ta’minlashga qaratilgan. Bunda davlat resurslaridan samarali foydalanish, ortiqcha xarajatlarning oldini olish va ijtimoiy adolatni ta’minlash asosiy maqsad hisoblanadi.

Fitratning ijtimoiy adolat haqidagi qarashlari bilan manzillik tamoyili o‘rtasida yaqin bog‘liqlik mavjud. U jamiyatdagi barcha insonlar teng imkoniyatlarga ega bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan bo‘lsa-da, ayniqsa yordamga muhtoj qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash zarurligini alohida qayd etadi. Bu esa zamonaviy ijtimoiy himoya tizimida qo‘llanilayotgan differensial yondashuv bilan mos keladi.

Hozirgi davrda manzillikni ta’minlash uchun turli mexanizmlar qo‘llanilmoqda. Jumladan, ijtimoiy reyestrlar, daromadlarni baholash tizimlari, raqamli ma’lumotlar bazalari orqali ehtiyojmand oilalarni aniqlash imkoniyati kengaymoqda. Bu jarayon davlat boshqaruvida aniqlik va samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, manzillikni ta’minlashda muayyan muammolar ham mavjud. Ayrim hollarda noto‘g‘ri ma’lumotlar, byurokratik to‘siqlar yoki texnologik cheklovlar sababli yordam haqiqiy ehtiyojmandlarga yetib bormasligi mumkin. Bu esa ijtimoiy adolat tamoyilining buzilishiga olib keladi. Shu bois manzillikni takomillashtirish doimiy e’tiborni talab etadi.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy islohotlar doirasida manzillik va shaffoflikni ta’minlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, ijtimoiy reyestrlar va raqamli tizimlarning joriy etilishi yordamning aniq yo‘naltirilishini ta’minlamoqda [Hasanov, 2019: 102].

Shaffoflik zamonaviy davlat boshqaruvining ajralmas qismi bo‘lib, u davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta’minlash orqali fuqarolar ishonchini mustahkamlaydi. Fitrat o‘z qarashlarida boshqaruv tizimining ochiqligini jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida ko‘rsatgan. Uning fikricha, davlat organlari o‘z faoliyati uchun xalq oldida javobgar bo‘lishi kerak.

Bugungi kunda shaffoflikni ta’minlashda raqamli texnologiyalar muhim rol o‘ynamoqda. Elektron hukumat tizimlari, ochiq ma’lumotlar portallari, onlayn davlat xizmatlari orqali fuqarolar davlat faoliyati haqida kengroq ma’lumotga ega bo‘lish imkoniyatiga ega. Bu esa korrupsiyaning oldini olish, resurslardan samarali foydalanish va ijtimoiy ishonchni oshirishga xizmat qiladi.

Fitratning qarashlari bilan zamonaviy yondashuvlarni taqqoslaganda, ularning o‘rtasida muhim o‘xshashliklar mavjud. Har ikkala yondashuv ham davlat boshqaruvida ochiqlik, halollik va mas’uliyatni ustuvor deb hisoblaydi. Bu esa Fitrat g‘oyalarining bugungi kunda ham dolzarb ekanligini ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash, kambag‘allikni qisqartirish va ijtimoiy xizmatlar sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Xususan, “Yagona ijtimoiy reyestr” tizimining joriy etilishi manzillikni ta’minlashda muhim qadam bo‘ldi. Ushbu tizim orqali ijtimoiy yordamga muhtoj oilalarni aniqlash jarayoni yanada shaffof va tizimli tus oldi. Shuningdek, davlat xizmatlarini raqamlashtirish orqali fuqarolarga qulaylik yaratildi va byurokratik to‘siqlar kamaytirildi.

Fitrat merosini zamonaviy ijtimoiy siyosat bilan uyg‘un holda o‘rganish, nafaqat tarixiy tajribani chuqur anglash, balki bugungi islohotlarni samarali amalga oshirish uchun ham muhimdir. Uning g‘oyalari adolatli jamiyat barpo etishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [Siddikov, 2021: 61].

Biroq, hali ham ayrim muammolar mavjud. Jumladan, hududlar o‘rtasidagi tafovutlar, axborot texnologiyalaridan foydalanishdagi cheklovlar va ayrim hollarda inson omili ta’siri tizim samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli islohotlarni izchil davom ettirish va mavjud kamchiliklarni bartaraf etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda ijtimoiy himoya tizimi yuqori darajada institutsionallashgan va raqamlashtirilgan. Masalan, ko‘plab davlatlarda ijtimoiy yordamni taqsimlashda sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (big data) texnologiyalaridan foydalanilmoqda. Bu esa manzillik va shaffoflikni yanada oshirish imkonini beradi.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar ham muhim ahamiyatga ega. Ular davlatlarga ijtimoiy siyosatni takomillashtirish, resurslardan samarali foydalanish va ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish bo‘yicha yo‘nalish beradi. Bu jihatdan O‘zbekiston tajribasi ham bosqichma-bosqich xalqaro standartlarga yaqinlashib bormoqda.

Fitrat Vatanini, xalqini ozod ko‘rishni, millatini ilm-ma’rifatli bo‘lishini xohlaydi va bu yo‘lda harakat qiladi. Jadid adabiyotida bo‘lgani kabi, Fitrat ijodida ham ayollarni yuqori o‘rinlarga qo‘yadi, ularni ilmli bo‘lishiga katta ahamiyat beradi. Ayol zoti birinchi navbatda ona, u kelajak avlodning tarbiyachisidir. Ayol kishi diniy va dunyoviy bilimlarga ega bo‘lsa, jamiyat, millat, Yurt ravnaq topadi, rivojlanadi. Afsuski, XX asrning boshlarida kelib, ayol kishiga faqat, “tavolud va tanosul”, ya’ni tug‘ish va nasl qoldirish vazifasi yuklatildi, bilim olishdan bebahra qoldi. Mudarrisning
fikricha, ayol kishi 37 yoshgacha tahsil olsa, 37 yoshdan keyin ularda “silsilai tanosul”
(ketma-ket nasl qoldirish) buzilgan bo‘ladi.

Fitratning g‘oyalarini xalqaro tajriba bilan solishtirganda, uning qarashlari universal xarakterga ega ekanligini ko‘rish mumkin. U ilgari surgan adolat, tenglik va samarali boshqaruv tamoyillari bugungi global rivojlanish konsepsiyalari bilan hamohangdir.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

1. Ijtimoiy himoya tizimida manzillikni oshirish uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish;
2. Shaffoflikni ta’minlash maqsadida ochiq ma’lumotlar tizimini rivojlantirish;
3. Davlat boshqaruvida hisobdorlik mexanizmlarini kuchaytirish;
4. Aholining huquqiy va iqtisodiy savodxonligini oshirish;
5. Fitrat merosini o‘rganish va uni zamonaviy siyosiy amaliyot bilan uyg‘unlashtirish.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitratning ijtimoiy adolat va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Uning g‘oyalari zamonaviy ijtimoiy himoya siyosatining asosiy tamoyillari – manzillik va shaffoflik bilan uzviy bog‘liqdir.

Fitrat ilgari surgan adolat, tenglik va samarali boshqaruv tamoyillari bugungi islohotlar uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shu sababli uning merosini chuqur o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish jamiyatning barqaror va adolatli rivojlanishini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltaboev H., 2007. Fitrat va jadidchilik. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – 240 b.

2. Karimov N., 1991. Fitratga qarshi fitna // Jahon adabiyoti. – №9. – B. 31–33.

3. Qosimov B., 2004. Jadidchilik va milliy uyg‘onish masalalari. Toshkent: Fan. – 180 b.

4. Rajabov Q., 2010. O‘zbekistonda ma’rifatparvarlik harakati tarixi. Toshkent: Akademnashr. – 220 b.

5. To‘xtaev N., 2015. Abdurauf Fitrat ijodi va uning ijtimoiy ahamiyati. Toshkent: Yangi asr avlodi. – 150 b.

6. Mirzaev S., 2018. Jadidlar merosi va zamonaviy talqin. Samarqand: SamDU nashri. – 200 b.

7. Abdullaev A., 2012. Milliy taraqqiyot va jadidchilik g‘oyalari. Toshkent: Ma’naviyat. – 176 b.

8. Yusupov D., 2016. Fitratning siyosiy qarashlari va ularning ahamiyati // Ilmiy axborot. – №3. – B. 45–49.

9. Hasanov R., 2019. Jadid ma’rifatparvarlari faoliyatining tarixiy ahamiyati. Buxoro: BuxDU. – 210 b.

10. Siddikov M., 2021. Fitrat merosi va uning zamonaviy o‘rganilishi // Ta’lim va innovatsiya. – №5. – B. 60–65.

FITRATNING HIKOYA JANRIGA OID QARASHLARI VA ZAMONAVIY O‘ZBEK HIKOYACHILIGI

Sultonova Sanobar Obil qizi
O‘zMU, 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Hikoya janrining nazariy ildizlari ilk jadid adabiyotshunosligida xususan, Fitratning adabiyotga oid qarashlarida namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolada ilmiy asoslarga tayanilgan holda o‘zbek hikoyachiligida realism, modernizm va postmodernizm metod va oqimlarining shakllanishi hamda rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Xususan, Nazar Eshonqul va Xurshid Do‘stmuhammad asarlari misolida badiiy tafakkurning yangilanishi, ramziylik, metaforiklik va falsafiy talqinlarning kuchayishi yoritiladi. Tadqiqot natijasida zamonaviy hikoyachilikda inson ichki olami, ong oqimi va ramziy obrazlarning ustuvorligi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar*: hikoya, janr, obraz, realizm, modernizm, postmodernizm, ramz, metafora, intertekstuallik.*

FITRAT'S VIEWS ON THE GENRE OF THE SHORT STORY AND THE CONTEMPORARY UZBEK SHORT STORY

Abstract. The theoretical roots of the short story genre are reflected in Jadid literary criticism, particularly in Fitrat's scholarly works on literature. Based on these scholarly interpretations, the processes of formation and development of the realistic short story genre, as well as modernism and postmodernism in Uzbek narrative, are analyzed. In particular, the works of Nazar Eshonkul and Khurshid Dostmuhammad emphasize the renewal of artistic thinking, the intensification of symbolism, metaphor, and philosophical interpretations. The study determines the priority of the human inner world, the stream of consciousness, metaphor, and symbolic imagery in modern narrative.

Keywords: *short story, genre, image, realism, modernism, postmodernism, symbol, metaphor, intertextuality.*

ВЗГЛЯДЫ ФИТРАТА НА ЖАНР РАССКАЗА И СОВРЕМЕННЫЙ УЗБЕКСКИЙ РАССКАЗ

Аннотация. Теоретические корни жанра рассказа отражены в литературоведении джадидов, в частности, в научных трудах Фитрата о литературе. На основе этих научных толкований анализируются процессы формирования и развития жанра реалистического рассказа, а также модернизма и постмодернизма в узбекском повествовании. В частности, произведения Назара Эшонкула и Хуршида Достмухаммада подчеркивают обновление художественного мышления, интенсификацию символизма, метафоры и философских интерпретаций. В результате исследования определяется приоритет внутреннего мира человека, потока сознания, метафоричность и символических образов в современном повествовании.

Ключевые слова: *рассказ, жанр, образ, реализм, модернизм, постмодернизм, символ, метафора, интертекстуальность.*

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida o‘zbek nasrida badiiy tafakkurning yangilanish jarayoni kuzatildi. Bu jarayonda adiblar an’anaviy realizm chegaralaridan chiqib, voqelikni ramziy obrazlar, metaforik ifodalar va falsafiy talqinlar orqali aks ettirishga intiladilar. Bunday uslub ko‘pincha modernistik va postmodernistik adabiyotning muhim belgilaridan biri sifatida baholanadi. Shu naqtai nazarga tayangan holda avvalo, hikoya janriga to‘xtalib o‘tish joizdir. Har qanday yangilik, yangi fikr qadim tarix qa’ridan suzib chiqqanidek, bugungi zamonaviy o‘zbek hikoyachiligimizning ildizlari qadimiy og‘zaki ijod na’munalariga borib taqaladi. Rivoyat, afsona va ertaklar keyinchalik yozma hikoyachilikning shakllanishiga zamin yaratgan.

XX asr boshlarida jadid adabiyoti vakillari hikoya janrini yangi bosqichga olib chiqdi. Adabiyotshunos olim, professor Abdurauf Fitrat hikoya janrini shunday izohlaydi: “Bir kimsaning hollari, bir voqeani tasvir etib, rivoya yo‘sunli yozilg‘an asarlarga hikoya deyiladi. Hikoya o‘z qahramonlarining ruhiy hollarini ochib beradir: Tirikchiligimizda bo‘lub turg‘an ko‘p voqealarning qorong‘u puchmoqlarini oydinlashtirib ko‘rsatadir. Yomonlig‘i tuzukkina sezilmagan ko‘p odatlarimizni butun foje’ natijalari bilan gavdalantirib, o‘zimizga ko‘rsatadir.

Shuning uchun hikoya hayotda muhim o‘rin tutadir” [A. Fitrat., 2009:84]. Fitrat hikoya janri bo‘yicha o‘z qarashlarini bildirar ekan, unga misol tariqasida o‘z zamondoshi va maslakdoshi Cho‘lponning “Qor qo‘ynida lola”, “Oydin kechalarda” hikoyalarini misol tariqasida keltiradi va quyidagi fikrlarni bildiradi: “Hayotimizning foje’ lavhalarini tasvir qilg‘ani uchun muhim hikoyalardandir” Shu bilan birga hikoya janrida bitilgan. Abdullla Qodiriyning “Tinch ishi”, “Uloqda” asarlari ham “adabiyotimizdagi go‘zal hikoya namunalaridir” deb ularga yuksak baho beradi. Shoir Elbekning “Qo‘shchi Turg‘un”i uzun hikoyalari ham tadqiqotchining nazaridan chetda qolmaydi.

Fitratning “Adabiyot qoidalari” asaridagi quyidagi fikrlari zamonaviy hikoyachiligimiz ravnaqiga muhim hissa qo‘shadi: “Eski yozg‘uchilarimiz asarning birligini saqlamoqchi bo‘lib, juda ifrotga tushar edilar.: Bir hikoya yozg‘anda “ammor uyyoni axbor va noqiloni osor andoq rivoyat qilurlarkim” deb hikoya qahramonlarning tug‘ilish kunidan boshlab o‘lishiga qadar bo‘lib o‘tgan voqealarni bir yusunda, bir turli qilib qatorlab tizar edilar. Bu turli yozilg‘an hikoyalar, dostonlar, bir turli, bir tusda, o‘zgarishsiz harakatsiz yurub borg‘ani uchun o‘quv-chilarni bezdirar, miyaga og‘irlik qiladir. Bundan qochmoq uchun hikoya, ro‘mon, dostonlarni turli ko‘rinishlar, yangi fasllarda tuzish lozimdir” [A.Fitrat., 2009:16] ushbu fikrlari orqali muallif nasriy janlarning ham shaklan ham mazmunan o‘zgartirish vaqti kelganligiga ishora qiladi.

Fitrat ishora qilgan yangilanish o‘zbek adabiyotining keyingi bosqich hikoyachiligida sekin asta ko‘zga tashlana boshlandi. Adabiyotshunos Dilmurod Quronov o‘zining “Adabiyot nazariyasi asoslari” kitobida hikoya janrini shunday talqin qiladi: “Hikoyaning bir tipi latifa yo masal kabi hayotdan bittagina epizodni aks ettirsa, boshqa bir tipi qahramon hayotidan (ya’ni uning uchun ahamiyatli) bir yoki bir-biriga uzviy bog‘liq (qisqa vaqt davomida kechgan) ikki-uch voqeani qalamga oladi.Ya’ni agar birinchi tip hikoya mohiyatan latifa va masalga (unda voqea hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi) yaqinlashsa, ikkinchisida qissaga tomon siljish (unda qahramon ahamiyati ortadi) kuzatiladi. Tasvirlanayotgan voqealarning yuz berish vaqti qisqaligi bois hikoyaning hajmi kichik, syujeti sodda, personajlari kam bo‘lishini taqazo etadi.” [Quronov D., 2025:376] Olim hikoyada har qanday voqeani qalamga olishni emas, bugungi kun talabiga molik ijtimoiy voqealar yoritilishi lozimligi ta’kidlab misol tariqasida Abdulla Qahhorning “Anor”, “Daxshat”, “Bemor” asarlarini keltirib o‘tadi.

XX asr boshlarida o‘zbek adabiyoti yangi tendensiyaga ko‘tarildiki, bu davrda jahon adabiyotidan yangi oqim-modernizm kirib keldi. Bu davr adabiyotida modernizm adabiy-estetik hodisa sifatida realizm oqimidan chiqib, insonning ichki olami, ruhiy iztiroblari, ishonch, e’tiqod inqirozi, ong oqimi va inson ruhiy jarayonlarini ifodalashga intildi. “Realizm borliqni haqqoniy aks ettirishni da’vo qilsa, modernizm yangi reallikni yarataman dedi”. [Hamdamov U., 2020:3] Shu kabi qarashlarni hisobga olib, o‘zbek hikoyachiligida ham mus-taqillik arafasi va undan keyingi davrda modernistik qarashlar kuchayib, badiiy tafakkurda falsafiy mushohada, mavhumlik, ramziylik yetakchi o‘rin egallay boshladi. “Modernizm ada-biyotining oqimlari, adabiy-badiiy usullari, vosita va uslublari bilan bog‘liq tushunchalar bo-rasida Umarali Normatov, Bahodir Sarimsoqov. Abdug‘afur Rasulov, Dilmurod Quronov, Bahrom Ro‘zimuhammad, Tilovoldi Jo‘rayev, Ahmad Otaboy, Qozoqboy Yo‘ldoshev , Bahodir Karimov, Ulug‘bek Hamdam kabi ijodkorlar munosabat bildirdilar” [Rasulova U., 2023:22]

Bu yo‘nalishda Nazar Eshonqul, Ulug‘bek Hamdam, Zulfiya Qurolboy qizi, Abduqayum Yo‘ldoshev, Xurshid Do‘st Muhammad kabi ijodkorlar modernistik hikoyalarning beqiyos na’munalarini yaratishdi. Shu jumladan, Nazar Eshonqul ijodi ana shu jarayonning yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Aynan yozuvchi “Maymun yetaklagan odam” hikoyasi orqali adabiyotimizga modernizm oqimi kirib kelishiga hissa qo‘shdi. Adib G‘arb adabiy asarlaridan ilhomlanib, o‘zbek adabiyotida modernizmning shakllanishida munosib o‘rinni egalladi. “Maymun yetaklagan odam” asarida an’anaviy hikoya qolipidan ko‘ra, inson xotira, tasavvur, dunyoqarash va ichki kechinmalar ketma-ketligi ustun. Hikoya tashqi olam bilan emas, balki qahramonlarning ichki dunyosi, o‘tmish va bugunning to‘qnashuvi, e’tiqodning yemirilishi kabi masalalarga urg‘u berishi bilan modernistik ruhda yaratilgan. Voqealarning qahramon“men”i tilidan hikoya qilinishi, personajlarning o’z ichki ziddiyatlari, o‘zligi bilan to‘qnashuvlari mohirona qalamga olingan. Asar o‘quvchini tayyor xulosaga yetaklamaydi, aksincha, uni fikrlashga, ko‘chma ma’noli tasvirlarni anglashga, tashviq qilishga undaydi. Ushbu fikrlarning isboti sifatida Ulug‘bek Hamdamning modernizmga bergan quyidagicha ta’rifiga to‘xtalib o‘tamiz. “Modernizmga xos umumiy xususiyatlardan biri shuki, u obyektiv voqelikning tasviri o‘rniga uning ijodkor tasavvuridagi badiiy modelini yaratishni maqsad qiladi. Ya’ni bu o‘rinda voqelikni aks ettirish emas, ijodkorning o‘z-o‘zini ifodalashi (ekspressionizm) ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ijodda subyektivlikning oldingi o‘ringa chiqarilishi, mantiqiy bilishdan intuitiv bilishning yuqori qo‘yilishi, inson ichki olamida kechuvchi tizginsiz evrilishlarga ayricha e’tibor berilishi (ong oqimi), ijodkor shaxs ijodiy taxayyuli va u aks ettirilgan voqelikning betakror hodisa sifatida tushunilishi, o‘z o‘y-hislarini hech qanday (ma’naviy, axloqiy, siyosiy va boshqa) cheklovlarsiz ifodalash huquqining e’tirof etilishi ham modernizmga xos xususiyatlardandir” [Hamdamov U., 2020:10]

Mustaqillik davridan keyin modernizm bilan birga postmodernizmning kirib kelishi va o‘zbek hikoyachiligi yangi pog‘onaga ko‘tarilganligi uning nafaqat shakl va mazmun jihatdan yuksalishi, balki strukturaviy transformatsiyalar ham ko‘zga tashlanadi. Olim Ulug‘bek Hamdamning quyidagi mulohazalari modernizm va postmodernizmning o‘zaro farqli jihatlarini batafsil izohlaydi: “Modernizm- yangi adabiyot va san’atni yaratish da’vosi, an’analarni inkor qilish bo‘lsa, postmodernizm an’analarni o‘ziga singdirish va ularga kinoyaviy munosabatda bo‘lishdir. Modernizm olamni xaos deb bilish va undan qochish. Postmodernizm esa xaos deb bilingan olamni qabul qilish, uni o‘yin tariqasida o‘zlashtirish. Modernizmda janrlar orasida aniq chegara mavjud. Posmodernizmda janrlar mutatsiyaga uchraydi” [Hamdamov U., 2020:55] Masalan ,bu tendensiya zamonaviy o‘zbek adibi Xurshid Do‘stmuhammad, ijodida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Doimiy izlanishlar olib borayotgan zamonaviy ijodkor – Xurshid Do‘stmuhammad o‘zining “Jajman” hikoyasi badiiy tasvir vositalarining ramziy qatlamlarga boyligi, falsafiy g‘oyaning chuqurligi hamda postmodernistik ruh bilan sug‘orilgani bilan ajralib turadi.

Mazkur asar kundalik bozor muhitini tasvirlanishi bilan boshlanib, voqealar rivoji davomida paydo bo‘ladigan Jajman nomli g‘aroyib maxluq orqali jamiyatdagi ma’naviy tanazzul, nafs, befarqlik, ochko‘zlik, va yovuzlik muammolari ramziy tarzda ochib beriladi. Asarda real voqelik bilan ramziy qatlam o‘zaro uyg‘unlashib, insoniy illatlarning falsafiy talqinini yuzaga chiqadi. Yozuvchi bozor obrazini bekorga kiritmaydi. Bozor bu o‘tkinchi, yolg‘onchi dunyosi sifatida majoziy obraz bo‘lib, undagi odamlar – bu dunyoga kelib ketuvchi bashardirlar. Shuningdek, bozor ramziy ma’noda nafs makoni va yolg‘onchilik o‘chog‘i sanaladi. Shu sababdan,

muallif bozorni asosiy obraz qilib tanlaydi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, hikoyaning markaziy badiiy ramzi – Jajman obrazidir. U tashqi ko‘rinishi jihatidan kichik va ojizdek tasvirlanadi, ammo nihoyatda ochko‘z va to‘yimsizdir. Jajman har safar mayiz, turshak yoki pulni o‘g‘irlab yeydi va qopchig‘iga soladi. Shu jihatdan u oddiy jonivor emas, balki ramziy obraz sifatida talqin qilinadi. Avvalo, Jajman inson nafsi va ochko‘zligining ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Hikoyada u hech qachon to‘ymaydigan maxluq. Qanchalik ko‘p narsa yesa ham yana och qoladi. Bu holat insoniyat tarixida ko‘p uchraydigan nafsini tiya olmaydigan ochko‘zlik va manfaatparastlik illatlarini ifodalaydi.

Ushbu asarda metaforik unsurlar shevalarning qo‘llanilishi ,bundan tashqari yovuzlik xudosi Axriman va yaxshilik ilohi Axuramazdalarning o‘zaro kurashi asarda intertekstuallik (intermatn) bo‘lib postmodernizmning xususiyatlaridan sanaladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida modernizm va postmodern-nizm oqimlari muhim o‘rin egallab,badiiy tafakkurning yangilanishiga xizmat qilmoqda. Nazar Eshonqul va Xurshid Do‘stmuhammad ijodi ushbu jarayonning yorqin namunasi sifatida e’tirof etiladi. Ularning hikoyalarida inson ichki ziddiyatlari, falsafiy talqinlar va ramziy obrazlar ustuvor o‘rin egallaydi. Shuningdek, bu yangilanishlar mutlaqo yangi hodisa bo‘lmay uning ildizlari xalq og‘zaki ijodi, mumtoz adabiyotimiz, rivoyat, doston va ertaklarimizga borib taqaladi.

Adabiyotlar

1. A. Fitrat . Tanlangan asarlar. T.:Ma’naviyat. 2009
2. Eshonqul N. Maymun yetaklagan odam. / www.ziyouz.com kutubxonasi.
3. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: Modernizm va Postmodernizm. T.: Akademnashr. 2020.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. Andijon Ilmiy bitiklar 2025.
5. Rasulova U. Hozirgi adabiy jarayon. – Toshkent: Akademnashr, 2023.
6. Xurshid Do‘stmuhammad. Jajman https://n.ziyouz.com.

5-sho‘ba. FITRAT ADABIY MEROSINING JAHON ONTEKSTIDA O‘RGANILISHI VA TILSHUNOSLIK MASALALARI

ABDURAUF FITRATNING ADABIYOTSHUNOSLIK FAOLIYATI VA UNING XALQARO MIQYOSDA O‘RGANILISHI

Tojiboyeva Muqaddas Abdurahimovna
Andijon davlat pedagogika instituti
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslik merosi hamda uning jahon ilmiy kontekstida o‘rganilishi masalasi tahlil qilinadi. Fitrat merosining jahon kontekstida kuzatilishi alohida etiborga loyiqligi haqidagi fikrlar ilgari suriladi. Tadqiqotda Fitratning adabiy-estetik qarashlarining Sharq va G‘arb adabiy tafakkuri kesishgan nuqtada shakllanganligi asoslab beriladi. Maqolada Fitrat merosining xorijiy ilmiy muhitda o‘rganilish darajasi tahlil qilinib, u asosan jadidchilik, modernizm va milliy uyg‘onish jarayonlari doirasida talqin etilgani aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: Fitrat, jadidchilik, adabiyotshunoslik, adabiy-estetik qarashlar, milliy uyg‘onish, modernizm, komparativistika, madaniy diskurs

Abstract. This article analyzes the literary heritage of Abdurauf Fitrat and its study in the world scientific context. The idea that observing the legacy of nature in a global context deserves special attention is put forward. The study substantiates the fact that Fitrat's literary and aesthetic views were formed at the intersection of Eastern and Western literary thought. The article analyzes the level of study of Fitrat's heritage in the foreign scientific environment and reveals that it is mainly interpreted within the framework of Jadidism, modernism and national revival processes.

Keywords: *Fitrat, Jadidism, literary criticism, literary aesthetics, national awakening, modernism, comparative literature, cultural discourse*

Аннотация. В данной статье анализируется литературное наследие Абдурауфа Фитрата и его изучение в мировом научном контексте. Выдвигается идея о том, что изучение наследия природы в глобальном контексте заслуживает особого внимания. Исследование подтверждает тот факт, что литературные и эстетические взгляды Фитрата сформировались на стыке восточной и западной литературной мысли. В статье анализируется уровень изучения наследия Фитрата в зарубежной научной среде и выявляется, что оно в основном интерпретируется в рамках джадидизма, модернизма и процессов национального возрождения.

Ключевые слова: *Фитрат, джадидизм, литературоведение, эстетика, национальное возрождение, модернизм, компаративистика, культурный дискурс.*

XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan ijtimoiy-madaniy uyg‘onish jarayonlari milliy tafakkur, ilm-fan va adabiyot rivojida tub burilish yasadi. Darhaqiqat, bu tarixiy jarayonning markazida jadidchilik harakati turdi. U nafaqat marifiy islohotlarni, balki yangi estetik va adabiy qarashlarning shakllanishini ham taminladi. Ana shu jarayonning yetakchi vakili sifatida Abdurauf Fitrat o‘zining ilmiy merosi bilan o‘zbek adabiyotshunosligi taraqqiyotida alohida bosqichni boshlab berdi.

Fitrat adabiyotshunoslikka oid qarashlarida adabiyotni tor estetik hodisa sifatida emas, balki jamiyat hayoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, adabiyot millatning ruhiy holatini, uning tarixiy taraqqiyot darajasini va manaviy qadriyatlarini aks ettiradi. Bu jihatdan Fitrat qarashlari zamonaviy adabiyotshunoslikda muhim o‘rin tutuvchi funksional va ijtimoiy yondashuvlarga yaqinlashadi. Adabiyotning ijtimoiy vazifasi haqidagi bu qarashlar uning ilmiy merosida markaziy o‘rin egallaydi va jadidchilik mafkurasining asosiy tamoyillari bilan uyg‘unlashadi. Fitrat uchun badiiy ijod faqat estetik zavq manbai emas, balki jamiyatni isloh etuvchi va milliy ongni shakllantiruvchi kuchdir.

Fitratning adabiy-estetik konsepsiyasi Sharq mumtoz adabiyoti ananalari va G‘arb estetik tafakkuri sintezi asosida shakllanganligi bilan ajralib turadi. U bir tomondan Alisher Navoiy singari mumtoz adabiyot namoyandalarining badiiy merosini chuqur o‘rganib, uning estetik va manaviy mohiyatini tahlil qiladi, ikkinchi tomondan esa Yevropa adabiyotidagi realizm va marifatparvarlik ananalarini o‘zlashtirish zarurligini takidlaydi. Shu tariqa Fitrat milliy adabiyot rivojini global madaniy jarayonlar bilan bog‘liq holda ko‘radi. Bu yondashuv keyinchalik komparativ adabiyotshunoslik doirasida shakllangan nazariy tamoyillar bilan uyg‘unlashadi. Fitratning ilmiy merosida turkiy xalqlar adabiyotini yagona madaniy makon sifatida ko‘rish g‘oyasi ham muhim o‘rin tutadi. U turkiy adabiyotlarning tarixiy ildizlari, umumiy estetik tamoyillari va madaniy aloqalarini tahlil qilib, ularni jahon adabiyoti kontekstida baholashga intiladi.

Abdurauf Fitratning adabiy tanqidga oid qarashlari ilmiylik va tizimlilik bilan ajralib turadi. Uning ilmiy merosida turkiy xalqlar adabiyotini yagona madaniy makon sifatida ko‘rish g‘oyasi ham muhim o‘rin tutadi. U turkiy adabiyotlarning tarixiy ildizlari, umumiy estetik tamoyillari va madaniy aloqalarini tahlil qilib, ularni jahon adabiyoti kontekstida baholashga intiladi. Fitratning bu qarashlari milliy adabiyotshunoslikni tor doiradan chiqarib, uni kengroq ilmiy makonga olib chiqishga xizmat qiladi.

Fitrat faoliyati jadidchilik harakati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uning adabiyotshunoslik qarashlari aynan shu harakatning nazariy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan. Jadidchilik doirasida adabiyot yangi ijtimoiy vazifalarni bajaruvchi vosita sifatida qaraladi, yani u marifat tarqatish, milliy ongni uyg‘otish va jamiyatni modernizatsiya qilish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Fitrat bu jarayonda nazariyotchi sifatida yetakchi o‘rin tutib, yangi adabiy mezonlarni ishlab chiqishda faol ishtirok etadi. Uning qarashlari o‘zbek adabiyotining yangi bosqichga ko‘tarilishiga zamin yaratadi.

Sobiq sovet davrida Fitratning ilmiy merosi ideologik sabablarga ko‘ra cheklangan holda o‘rganildi. U ko‘pincha siyosiy nuqtai nazardan baholanib, uning ilmiy va estetik qarashlariga yetarli darajada etibor qaratilmadi. Natijada Fitratning adabiyotshunoslik merosining ko‘plab jihatlari ilmiy muomaladan chetda qoldi. Bu holat uning ilmiy qarashlarini to‘liq va xolis baholash imkonini chekladi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Fitrat merosini qayta o‘rganish jarayoni boshlandi. Bu davrda uning asarlari qayta nashr qilinib, ilmiy muomalaga kiritildi va yangicha metodologik yondashuvlar asosida tahlil qilina boshlandi. Fitratning adabiyotshunoslik qarashlari milliy ilm-fan taraqqiyotining muhim qismi sifatida qayta baholandi. Bu jarayon Fitrat merosining haqiqiy ilmiy salohiyatini ochib berishga xizmat qildi [Boltaboyev, 1996: 366; Jo’raqulov, 2003: 120].

Fitrat merosining jahon kontekstida kuzatilishi masalasi ham alohida etiborga loyiqdir. Uning ilmiy qarashlari turkiyshunoslik, sharqshunoslik va komparativ adabiyotshunoslik doirasida muhim manba sifatida qaraladi. Fitratning ilmiy faoliyati Sharq va G‘arb ilmiy ananalari kesishgan hududlarda shakllanganligi sababli, uning qarashlari xalqaro ilmiy diskurs bilan bog‘lanadi. Biroq Fitrat merosining global miqyosda yetarli darajada o‘rganilmaganligi ham kuzatiladi, bu esa kelgusida amalga oshiriladigan tadqiqotlar uchun muhim ilmiy istiqbollarni belgilaydi.

Abdurauf Fitrat merosining xorijiy ilmiy muhitda o‘rganilishi turli metodologik yondashuvlar asosida shakllangan bo‘lib, bu tadqiqotlar bir-birini to‘ldiruvchi yo‘nalishlarda rivojlanganini ko‘rish mumkin. Xususan, Adib Xalid, Eduard Aluors, Halim Kara, Turaj Atabaki, Zaynabidin Abdirashidov kabi olimlarning qarashlari Fitratni turli ilmiy nuqtai nazarlardan yoritadi va uning murakkab, ko‘p qatlamli intellektual fenomen ekanligini tasdiqlaydi.

Pokiston-amerikalik tarixchi, yangi davr Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati bo‘yicha mutaxassis Adib Xalid “Musulmon madaniy islohoti siyosati: Markaziy Osiyoda jadidchilik” asarida Abdurauf Fitratni jadidchilik harakatining muhim vakillaridan biri sifatida tilga oladi va uning faoliyatini Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan madaniy islohot jarayoni bilan bog‘liq holda organadi. Mazkur asarda Adib Xalid jadidlarni yangi usul maktablari, matbuot va adabiyot orqali jamiyatni yangilashga intilgan ziyolilar deya tavsiflaydi hamda Fitratni aynan shu intellektual muhit doirasida shakllangan olim sifatida belgilaydi. Xususan, asarda jadid adabiyoti va dramaturgiyasi ijtimoiy muammolarni muhokama qilish va jamiyatni isloh qilish vositasi tarzida baholanadi. Shu kontekstda Fitrat ijodi alohida estetik tizim emas, balki jadidchilikning umumiy marifiy va madaniy maqsadlari bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. Adib Xalid Fitrat faoliyatini Buxoro va Istanbuldagi ijtimoiy-adabiy va ma’rifiy muhitlari bilan aloqador holda ko‘rib, uni kengroq madaniy-modernizatsion jarayonlar ishtirokchisi olaroq baholaydi. Shunday qilib, mazkur asarda Fitrat merosi ijtimoiy-madaniy islohotlar kontekstida yoritilib, uning adabiy faoliyati jadidchilik diskursining tarkibiy qismi sifatida organildi [Khalid A, 1998:334].

Amerikalik olim, Markaziy Osiyo xalqlari bo‘yicha mutaxassis, Eduard Aluors esa “Zamonaviy o‘zbeklar: XIV asrdan hozirgi kungacha” hamda “Markaziy Osiyo: Rossiya hukmronligi asri” asarlarida Abdurauf Fitratni jadidchilik harakati doirasida faoliyat yuritgan muhim ziyolilardan biri sifatida tilga oladi. Xususan, “Zamonaviy o‘zbeklar” asarida Eduard Aluors o‘zbek milliy ongining shakllanish jarayonini organar ekan, jadid ziyolilarining, jumladan Fitratning, yangi milliy identitetni shakllantirishdagi rolini qayd etadi. U jadidlarni talim, matbuot va adabiyot orqali jamiyatni yangilashga intilgan madaniy islohotchilar sifatida tavsiflaydi va Fitratni shu intellektual muhitning vakili sifatida ko‘rsatadi Shuningdek, “Markaziy Osiyo: Rossiya hukmronligi asri” asarida jadidchilik harakati Rossiya imperiyasi va keyingi siyosiy jarayonlar fonida yoritilib, Fitrat ushbu harakatning faol ishtirokchisi sifatida

tanishtiriladi. Har ikki asarda Fitrat ijodi alohida filologik yoki estetik tahlil qilinmaydi, balki uning faoliyati milliy uyg‘onish, madaniy transformatsiya va zamonaviy o‘zbek jamiyatining shakllanishi bilan bog‘liq holda o’rganiladi [Allworth, 1990: 379, 542].

Mazkur tadqiqotlardan ma’lum bo’ladiki, Fitrat xorij ilmiy adabiyotida, avvalo, jadidchilik harakati doirasida talqin qilingan. Bu yo‘nalishda Adib Xalid Fitratni Markaziy Osiyoda shakllangan islomiy modernizmning muhim vakili sifatida baholaydilar. Uning qarashlarida Fitrat alohida ijodkor emas, balki kengroq ijtimoiy va intellektual jarayonlarning ajralmas qismi sifatida baholanadi. Shu asosda Fitrat faoliyati tarixiy kontekst bilan bog‘lanib, uning g‘oyalari global modernizatsiya jarayonlari bilan aloqador holda izohlanadi. Bu yondashuv Fitratning adabiyotga oid qarashlarini ham zamonaviylik diskursining tarkibiy qismi olaroq anglash imkonini beradi.

Boshqa bir yo‘nalishda Eduard Aluors Fitrat faoliyatini milliy identitet va siyosiy tafakkur shakllanishi bilan bog‘liq holda tahlil qiladilar. Uning qarashlarida Fitrat nafaqat adabiyotshunos yoki yozuvchi, balki milliy ongni shakllantirishga xizmat qilgan ziyoli va ideolog sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv Fitrat merosini estetik yoki filologik chegaralardan chiqarib, uni ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq holda tushuntirishga xizmat qiladi. Natijada, Fitratning adabiyot haqidagi qarashlari ham milliy uyg‘onish strategiyasining muhim elementi sifatida baholanadi.

Abdurauf Fitrat merosining talqinida muhim jihatlardan biri uning tarixiy qabul qilinishi va turli davrlarda turlicha baholanishi bilan bog‘liqdir. Bu masala jadidchilik va Markaziy Osiyo madaniy jarayonlariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda, jumladan turk adabiyotshunosi Halim Kara ishlarida umumiy ilmiy kontekstda yoritiladi. Xususan, ushbu olim sobiq sovet davrida jadidchilikning talqin qilinishidagi o‘zgarishlarni tahlil qilib, jadid ziyolilarining ilmiy bahosi siyosiy va ideologik omillar tasirida shakllanganini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv doirasida Abdurauf Fitrat merosi ham umumiy jadidchilik diskursi tarkibida talqin qilinadi. Sobiq sovet davrida jadid ziyolilariga, jumladan Fitratga, asosan, tanqidiy va ideologik yondashuv ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, mustaqillikdan keyingi davrda ularning faoliyati milliy uyg‘onish va madaniy yangilanish jarayonlari bilan bog‘liq holda qayta baholandi. Biroq Halim Kara Fitratni alohida tadqiqot obyekti sifatida emas, balki jadidchilikning umumiy tarixiy talqini doirasida ko‘rib chiqadi [Kara, 2002:125]. Shu sababli, ushbu tadqiqotlar Fitrat merosini bevosita emas, balki bilvosita yoritadi va uni tarixiy sharoitga bog‘liq holda o‘zgarib boruvchi talqinlar tizimi sifatida tushunishga imkon beradi. Bu esa Fitratning ilmiy-estetik qarashlarini ideologik baholardan ajratgan holda, mustaqil ilmiy obyekt sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Abdurauf Fitratning hayoti va ijodini o‘rganishda uning xalqaro ilmiy-madaniy muhit bilan bog‘liq faoliyatini yoritish yana bir muhim jihatlardan biri sanaladi. Ozbekistonlik olim Zaynobiddin Abdirashidov Turkiya davlatida yashab, ijod qilgan vaqtida yozgan tadqiqotlarida Abdurauf Fitratning Istanbul davridagi faoliyatini chuqur o’rganadi va uni tarixiy-manbaviy asosda tahlil qilib, jadidchilik g‘oyalarining shakllanishiga tashqi madaniy omillarning tasirini yoritadi. Bu yondashuv Fitratni faqat mahalliy adabiyot doirasida emas, balki kengroq intellektual makon vakili sifatida ko‘rsatadi. Natijada uning ijodi turli madaniyatlar o‘rtasidagi aloqalar mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi va bu esa uning adabiyotshunoslik qarashlarini kengroq ilmiy kontekstda tushunishga yordam beradi. Olimning “Malum va nomalum Fitrat: dastlabki qarashlari va faoliyati” maqolasida Abdurauf Fitratning dastlabki ilmiy va ijtimoiy

faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Muallif Fitratning Istanbul davriga alohida etibor qaratib, uning Buxoro talabalari va muhojir ziyolilari bilan aloqalari, xususan Istanbulda tashkil etilgan Buxoro xayriya jamiyati faoliyatidagi ishtirokini hujjatlar orqali yoritadi. Maqolada Fitratning dastlabki asarlari va qarashlari uning jadidchilik g‘oyalari shakllanishi bilan uzviy bog‘liqligi ko‘rsatilib, u nafaqat adabiy ijodkor, balki ijtimoiy islohot g‘oyalarini ilgari surgan intellektual sifatida talqin qilinadi. Z.Abdirashidovning ushbu tadqiqoti Fitratning ilk dunyoqarashi va faoliyati haqidagi malumotlarni aniqlashtirishi bilan ahamiyatli bo‘lib, uning ilmiy merosini tarixiy-kontekstual yondashuv asosida o‘rganish imkonini beradi [Abdirashidov, 2016:118].

Yuqoridagi yondashuvlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, Fitratning hayoti va ijodiy faoliyati xorijiy tadqiqotlarda asosan uch asosiy yo‘nalishda: jadidchilik kontekstida, milliy identitet shakllanishi doirasida, tarixiy va ideologik talqinlar asosida yoritilganini ko‘rish mumkin. Bu yondashuvlarning barchasi Fitrat merosining ko‘p qatlamli mohiyatini ochib beradi va uni faqat bitta ilmiy paradigma doirasida tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, umumiy tahlil yana bir muhim ilmiy xulosani yuzaga chiqaradi: xorijiy tadqiqotlarda Fitrat asosan tarixiy, siyosiy va madaniy kontekstda o‘rganilgan bo‘lib, uning adabiyotshunoslikka oid nazariy qarashlari yetarli darajada chuqur tadqiq etilmagan. Bu esa Fitrat merosining hali to‘liq o‘rganilmagan jihatlari mavjudligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, uning adabiy-estetik konsepsiyasini zamonaviy adabiyotshunoslik nazariyalari bilan qiyosiy tahlil qilish kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim yo‘nalish bo‘lib xizmat qiladi.

Darhaqiqat, Abdurauf Fitratning merosi tahlili shuni ko‘rsatadiki, u nafaqat jadidchilik harakatining yetakchi namoyandasi, balki o‘zbek adabiyotshunosligi rivojida yangi ilmiy bosqichni boshlab bergan muhim nazariyotchi olim sifatida namoyon bo‘ladi. Fitrat adabiyotga ijtimoiy, estetik va madaniy hodisa sifatida kompleks yondashib, uni milliy ongni shakllantiruvchi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi kuch sifatida talqin qiladi. Uning qarashlari Sharq mumtoz adabiy ananalari bilan G‘arb ilmiy tafakkurining muayyan jihatlarini uyg‘unlashtirgan holda shakllangan bo‘lib, bu holat Fitratni ko‘p qatlamli intellektual fenomen sifatida baholash imkonini beradi.

Biz o‘rgangan xorijlik tadqiqotchilarning qarashlaridan Fitrat merosining global miqyosda asosan bilvosita o‘rganilganini kuzatdik. Xususan, Adib Xalid va Zaynabidin Abdirashidov Fitratni nisbatan chuqurroq tadqiq etgan bo‘lsalar, Eduard Aluors, Halim Kara, Turaj Atabaki kabi olimlar uning faoliyatini kengroq tarixiy, madaniy va jadidchilik kontekstida yoritganlar. Mazkur ilmiy tadqiqlar Abdurauf Fitrat xorij ilmiy muhitida ko‘proq tarixiy shaxs, jadid islohotchisi va modernist ziyoli sifatida o‘rganilganligi, uning adabiyotshunoslikka oid nazariy qarashlari u darajada chuqur yetarli darajada mustaqil tadqiqot obekti sifatida shakllanmaganligi haqidagi fikrni yuzaga keltiradi. Bu esa Fitrat merosining aynan adabiy-estetik konsepsiyasi, til va uslub haqidagi qarashlari hamda metodologik yondashuvlarini chuqur va tizimli o‘rganish zarurligini, uning qarashlarini jahon adabiy nazariyalari bilan qiyosiy tahlil qilish orqali milliy adabiyotshunoslikni global ilmiy makonga olib chiqish mumkinligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar

1. Allworth E.A. Zamonaviy o‘zbeklar: XIV asrdan hozirgi kungacha. –Stenford, Hoover Institution Press, 1990. – 379 b.

2. Allworth E.A. (tahr.) Markaziy Osiyo: Rossiya hukmronligi asri. – Nyu-York, Kolumbiya universiteti nashriyoti, 1967. – 542 b.

3. Abdirashidov Z. Known and Unknown Fiṭrat: Early Convictions and Activities // Acta Slavica Iaponica. – 2016. – Vol. 37. 103–118 b.

4. Boltaboyev H. XX asr boshlari o‘zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi: Filol. fan. d-ri. ... diss. – Toshkent, 1996. – 366 b;

5. Jo‘raqulov U. Fitratning tadqiqotchilik mahorati. –Toshkent, 2003.

6. Kara H. Jadidchilik va uning sovet hamda postsovet tadqiqotlaridagi talqini. – 2002. – 125 b.

7. Khalid A. Musulmon madaniy islohoti siyosati: Markaziy Osiyoda jadidchilik. – Berkli, Kaliforniya universiteti nashriyoti, 1998. – 334 b.

8. Fitrat. A. Tanlangan asarlar. Ilmiy asarlar. –Toshkent: Ma’naviyat, 2000.

ABDURAUF FITRAT AND SUFI LITERATURE
(on the basis of the works of English-speaking scholars)

Ismoilov Qahramonjon, Associate Professor,
PhD on Philological Sciences,
Kokand State University, Uzbekistan
hero-2008@bk.ru

Annotation. This article explores the intellectual engagement of Abdurauf Fitrat with Sufi literature through the analytical framework of English-speaking scholarship. Fitrat, a leading representative of Jadid reformism in Central Asia, is commonly associated with modernist and rationalist thought. However, this study demonstrates that his approach to Sufism was not based on rejection but on reinterpretation and critical adaptation.

Drawing on the works of scholars such as Adeeb Khalid, Devin DeWeese, and Edward Allworth, the article highlights the hybrid intellectual nature of Fitrat’s worldview. It shows that Fitrat selectively engaged with classical Sufi concepts, including *Haq* (Truth) and *Baqa* (spiritual permanence), redefining them within the framework of social reform and national progress.

The research reveals that Fitrat transformed metaphysical notions into practical ethical principles. *Haq* becomes associated with rational truth and enlightenment, while *Baqa* is interpreted as cultural continuity and national identity preservation. At the same time, Fitrat criticizes institutionalized Sufism for promoting passivity and superstition, while acknowledging the moral depth of early Sufi teachings. The article concludes that Fitrat serves as a bridge between classical Islamic spirituality and modern reformist thought. His reinterpretation of Sufi concepts reflects broader intellectual transformations in Muslim societies during the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: *Fitrat, Sufism, Jadidism, Haq, Baqa, Central Asia, Islamic reform*

ABDURAUF FITRAT VA TASAVVUF ADABIYOTI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning tasavvuf adabiyotiga munosabati ingliz tilidagi ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Fitrat Markaziy Osiyodagi jadidchilik harakatining yetakchi namoyandalaridan biri bo‘lib, ko‘pincha modernistik va ratsionalistik qarashlari bilan tavsiflanadi. Biroq mazkur tadqiqot uning tasavvufga munosabati inkor emas, balki qayta talqin va tanqidiy yondashuvdan iborat ekanligini ko‘rsatadi.

Maqolada Adib Xolid, Devin De Uis hamda Edvard Allvort kabi olimlarning qarashlari asos qilib olinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Fitrat tasavvufdagi *Haq* va *Baqo* kabi tushunchalarni tanlab, ularni ijtimoiy islohot va milliy taraqqiyot nuqtai nazaridan qayta talqin qiladi. Xususan, *Haq* tushunchasi ilohiy haqiqatdan ko‘ra aql va ma’rifat bilan bog‘lanadi, *Baqo* esa milliy o‘zlikni saqlash g‘oyasiga aylantiriladi. Shu bilan birga, Fitrat tasavvufning ayrim institutlashgan shakllarini tanqid qiladi, lekin uning axloqiy va ruhiy asoslarini e’tirof etadi. Fitrat an’anaviy islomiy meros bilan zamonaviy islohot g‘oyalari o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi.

Kalit so‘zlar: Fitrat, tasavvuf, jadidchilik, Haq, Baqo, Markaziy Osiyo, islohot

Аннотация. В данной статье рассматривается отношение Абдурауф Фитрат к суфийской литературе на основе работ англоязычных исследователей. Фитрат является одним из ведущих представителей джадидизма в Центральной Азии и обычно ассоциируется с модернистскими и рационалистическими идеями. Однако исследование показывает, что его подход к суфизму носил не отрицательный, а переосмысляющий и критический характер.

В статье используются труды таких ученых, как Эдвард Алворт, Адиб Халид, Девин де Уис. Анализ показывает, что Фитрат переосмысливает классические суфийские понятия *Хак* и *Бака*, придавая им новое значение в контексте социальных реформ и национального развития.Понятие *Хак* интерпретируется как рациональная истина и просвещение, тогда как *Бака* рассматривается как символ культурной устойчивости и сохранения национальной идентичности. При этом Фитрат критикует институционализированный суфизм за пассивность и суеверие, но признает духовную ценность ранней суфийской традиции. В заключение подчеркивается, что Фитрат выступает посредником между классической исламской духовностью и современными реформаторскими идеями.

Ключевые слова: Фитрат, суфизм, джадидизм, Хак, Бака, Центральная Азия, реформы

Introduction.

Abdurauf Fitrat (1886–1938) stands as one of the most influential intellectuals of Central Asian Jadidism, whose works reflect a complex engagement with Islamic traditions, including Sufi literature. While Fitrat is often associated with modernist reform and secular intellectual currents, recent scholarship suggests that his writings reveal a nuanced reinterpretation of classical Sufi concepts.

Western and English-speaking scholars such as Adeeb Khalid in *The Politics of Muslim Cultural Reform* [Khalid, p. 145], Devin DeWeese in *Islamization and Native Religion in the Golden Horde* [DeWeese, p. 233], and Edward Allworth in *Central Asia: A Century of Russian*

Rule [Allworth, p. 312] have highlighted the intellectual hybridity of Central Asian reformers. German scholar Ingeborg Baldauf has also examined Fitrat's literary and ideological transformation in her studies on Uzbek Jadidism [Baldauf, p. 78].

These scholars argue that Fitrat did not reject Sufism outright; rather, he critically engaged with it, separating what he saw as authentic spiritual teachings from what he considered social stagnation. His works such as *Munozara* and *Hind sayyohining qissasi* demonstrate both critique and appreciation of Sufi traditions.

This article aims to analyze Fitrat's relationship with Sufi literature through the lens of English-language scholarship, focusing on how classical Sufi ideas were reinterpreted within a modernist reformist framework.

Materials and methods

This study employs a qualitative textual analysis approach, drawing upon both primary and secondary sources. The primary sources include selected works of Abdurauf Fitrat, particularly those reflecting philosophical and religious discourse. These texts are analyzed in their original Uzbek and Persian-influenced contexts to preserve semantic nuances.

Secondary sources consist mainly of English-language academic works on Central Asian intellectual history and Sufism. Key references include works by Adeeb Khalid, Devin DeWeese, Edward Allworth, and others who have contributed to the study of Islamic reform movements. Comparative analysis is used to examine how these scholars interpret Fitrat's position within the broader Sufi tradition.

The methodology also incorporates: Conceptual analysis (Haq, Baqa, Tariqa); Historical contextualization (late 19th–early 20th century Central Asia); Discourse analysis (language and rhetoric in Fitrat's works)

Additionally, the study compares Fitrat's interpretations with classical Sufi thinkers such as Al-Ghazali and Ahmad Yassawi to identify continuity and divergence.

Results

The analysis reveals that Fitrat's engagement with Sufi literature is neither purely critical nor entirely supportive. Instead, it represents a selective reinterpretation.

Firstly, Fitrat redefines the concept of *Haq (Truth).* While classical Sufi literature views Haq as ultimate divine reality, Fitrat aligns it with rational understanding and social progress. This reflects a shift from metaphysical mysticism to ethical reform.

Secondly, the concept of *Baqa (spiritual permanence)* is transformed into a metaphor for cultural survival. Fitrat uses this idea to argue for the preservation of national identity within a modern framework.

Thirdly, Fitrat criticizes institutionalized Sufism, particularly what he perceives as superstition and passivity. However, he acknowledges the moral and spiritual depth of early Sufi teachings.

English-speaking scholars support this interpretation: Khalid emphasizes Fitrat's reformist agenda [Khalid, p. 152]; DeWeese highlights continuity with Islamic tradition [DeWeese, p. 240]; Baldauf notes ideological transformation [Baldauf, p. 81]. Thus, Fitrat emerges as a mediator between tradition and modernity.

Discussion

The findings suggest that Fitrat's approach to Sufi literature reflects broader tensions within Muslim societies during modernization. His critique of Sufism parallels similar reform movements in the Ottoman Empire and South Asia.

Unlike radical secularists, Fitrat does not abandon spirituality. Instead, he seeks to purify it from what he considers distortions. This aligns with reformist interpretations of Islam that emphasize rationality and ethical responsibility.

Moreover, Fitrat's reinterpretation of Sufi concepts demonstrates intellectual continuity rather than rupture. His engagement can be seen as part of an evolving Islamic intellectual tradition.

The discussion also highlights methodological challenges in studying Fitrat:

- linguistic hybridity;
- ideological shifts;
- colonial context

Conclusion

In conclusion, Abdurauf Fitrat's relationship with Sufi literature is complex and multifaceted. Rather than rejecting Sufism, he reinterprets its core concepts to align with modernist and reformist ideals.

English-speaking scholars have played a crucial role in uncovering this dimension of Fitrat's thought. Their analyses reveal that Fitrat serves as a bridge between classical Islamic spirituality and modern intellectual discourse.

This study demonstrates that Sufi concepts such as Haq and Baqa retain relevance when adapted to new socio-political contexts. Fitrat's work thus contributes to the ongoing dialogue between tradition and modernity in the Muslim world.

References

1. Adeeb Khalid. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.* Berkeley: University of California Press, 1998.
2. Boltaboev H.. *Fitrat va jadidchilik.* Ilmiy-tanqdidy maqolalar. - T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. 286 b.
3. Devin DeWeese. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde.* Pennsylvania: Penn State University Press, 1994.
4. Edward Allworth. *Central Asia: A Century of Russian Rule.* New York: Columbia University Press, 1967.
5. Ingeborg Baldauf. *Zentralasien unter sowjetischer Herrschaft.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993.
6. Annemarie Schimmel. *Mystical Dimensions of Islam.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975.
7. Alexander Knysh. *Islamic Mysticism: A Short History.* Leiden: Brill, 2000.
8. Carl W. Ernst. *Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam.* Boston: Shambhala Publications, 2011.
9. Abdurauf Fitrat. *Munozara.* Toshkent: Fan nashriyoti, 1991.
10. Abdurauf Fitrat. *Hind sayyohining qissasi.* Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1996.
11. Al-Ghazali. *Ihya Ulum al-Din.* Cairo: Dar al-Kutub, classical edition.

12. Ahmad Yassawi. *Devoni Hikmat.* Toshkent: Sharq nashriyoti, 2004.
13. Olivier Roy. *The New Central Asia: The Creation of Nations.* London: I.B. Tauris, 2000.
14. Seyyed Hossein Nasr. *Sufi Essays.* Chicago: ABC International Group, 1991.
15. Hamid Algar. *Sufism: Principles and Practice.* Berkeley: University of California Press, 2000.
16. Bennigsen A. *Muslim National Communism in the Soviet Union.* Chicago: University of Chicago Press, 1978.

ТРАДИЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ПРОЗЫ В УЗБЕКИСТАНЕ: ОТ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ИДЕЙ А. ФИТРАТА К НЕОМИФОЛОГИЗМУ Х. ДУСТМУХАММАДА

Буранова Жамила Алиевна,
докторант кафедры узбекского литературоведения
Национального университета имени Мирзо Улугбека

Аннотация. В статье исследуется эволюция интеллектуальной прозы в Узбекистане, начиная от просветительских идей Абдурауфа Фитрата до современного неомифологизма. Анализируется механизмы деконструкции античных архетипов в романе Хуршида Дустмухаммада «Мудрый Сизиф». Особое внимание уделяется преемственности эстетических традиций джадидизма и их трансформации в контексте современной мифопоэтики и метафизической рефлексии.

Ключевые слова: *мифопоэтика, неомифологизм, интеллектуальная проза, архетип, Сизиф, джадидизм, интертекстуальность.*

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston intellektual nasrining Abdurauf Fitratning ma’rifatchilik g‘oyalaridan zamonaviy neomifologizmgacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlari tadqiq etilgan. Maqolada Xurshid Do‘stmuhammadning «Donishmand Sizif» romanidagi antik arxetiplar dekonstruksiyasi mexanizmlari tahlil qilanadi. Jadidchilik estetik an’analarining uzviyligi hamda ularning zamonaviy mifopoetika va metafizik refleksiyalar kontekstidagi transformatsiyasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *mifopoetika, neomifologizm, intellektual proza, arxeotip, Sizif, jadidchilik, intertekstuallik.*

Abstract: The article explores the evolution of intellectual prose in Uzbekistan, from the enlightenment ideas of Abdurauf Fitrat to modern neomythologism. The author analyzes the mechanisms of deconstructing ancient archetypes in Khurshid Dustmuhammad's novel "The Wise Sisyphus." Particular attention is paid to the continuity of Jadidist aesthetic traditions and their transformation within the context of contemporary mythopoetics and metaphysical reflection.

Keywords: *mythopoetics, neomythologism, intellectual prose, archetype, Sisyphus, Jadidism, intertextuality.*

Введение.

Современная узбекская проза на рубеже XX–XXI веков ознаменовалась глубоким качественным переходом от классического реализма, традиционно ориентированного на бытописательство и социальную дидактику, к сложным метафорическим, полифоническим и неомифологическим формам. Данный процесс масштабной трансформации художественного сознания невозможно рассматривать в отрыве от мощного интеллектуального наследия начала XX века – эпохи национального возрождения. Именно тогда джадидская интеллектуальная элита, идеологически возглавляемая Абдурауфом Фитратом, совершила коренной поворот в эстетическом мышлении всего региона. Внедрение принципов критического рационализма и философской глубины в литературный дискурс позволило литературе выйти за пределы простого отражения действительности к её глубокому осмыслению.

В рамках этого перехода особое значение приобретает переосмысление категории мифа. Генезис понятия «мифопоэтика» в гуманитарном знании прослеживается как длительная и сложная эволюция: от архаического мифа, воспринимаемого как абсолютная истина и модель мироустройства, к современному литературному тексту. В последнем мифологема становится не просто эстетическим украшением, а основным инструментом познания, моделирования и деконструкции реальности. Таким образом, современная литература не просто возвращается к архаическим корням, а вступает с ними в сложный интеллектуальный диалог. Это требует от автора и читателя принципиально иного уровня теоретической подготовки, способности считывать интертекстуальные связи и распознавать архетипические матрицы в постмодернистском повествовании.

Абдурауф Фитрат фактически заложил концептуальный фундамент современной узбекской интеллектуальной прозы и драматургии, став одним из первых в национальной традиции, кто начал рассматривать художественную литературу не только как дидактическое наставление, но и как мощную платформу для обсуждения философских, социальных и национальных вопросов. Его творческий метод представляет собой уникальный синтез восточного рационализма, классической персидско-тюркской поэтики и европейской социально-философской мысли начала XX века.

В своих знаковых произведениях 1910–1920-х годов, таких как драма «Чин севиш» («Подлинная любовь», 1920), Фитрат мастерски использовал сложную систему символов и метафор. Эти художественные средства служили не просто украшением, а инструментом передачи идей личной свободы, непреклонной воли и поиска национальной идентичности в эпоху революционных перемен. Один из современников отмечал, что «Чин севиш» – это «ўзбек саҳнаси улуғ ва улуғлиги қадар юксак» (высочайшее достижение узбекской сцены) (Чўлпон, 1920-е).

В драматических произведениях и философских трактатах Фитрата понятия «маданият» (культура) и «маърифат» (просвещение) трактовались как глубокие категории, определяющие судьбу нации. В трактате «Раҳбари нажот» («Путеводитель спасения», 1915) он подчёркивал необходимость активной борьбы с невежеством: «Дунё – курашнинг умумий майдонига ўхшайди» (Мир подобен общему полю битвы) [Фитрат,

Раҳбари нажот]. Культура для него выступала живым организмом, способным к обновлению через критическое осмысление прошлого и постоянный интеллектуальный диалог с традицией.

Важнейшей чертой творческого метода Абдурауфа Фитрата была его научная и творческая универсальность: он выступал одновременно как оригинальный литератор, драматург, публицист и теоретик языка и литературы. Фитрат внёс значительный вклад в развитие узбекского и таджикского языкознания, подготовив пособия по морфологии и синтаксису («Қоидалари забони тожики», «Сарф ва наҳв»), а также работы по теории литературы («Қоидалари адабиёт»).

В его теоретических работах и критических статьях отчётливо прослеживается становление новой художественной эстетики джадидской эпохи. Центральными темами его произведений становятся личный этический выбор героя, внутренняя борьба и интеллектуальное усилие в поисках свободы и истины. Как отмечал один из исследователей, Фитрат обладал выдающимся мастерством анализа литературного процесса, рассматривая его не как застывший канон, а как живое, развивающееся явление. Это высокое интеллектуальное напряжение стало характерной чертой джадидской литературы и оказало заметное влияние на дальнейшее развитие узбекской прозы и драматургии. Вся многогранная деятельность Фитрата – от педагогики и реформы языка до драматургии и литературоведения – была направлена на пробуждение национального самосознания через синтез просвещения, науки и высокой культуры. В условиях политической нестабильности и идеологического давления такая масштабная просветительская программа требовала от него не только энциклопедических знаний, но и большого личного мужества.

В современном литературоведении заметно расширился категориальный аппарат анализа, включивший такие понятия, как архетип, символ и мифологические мотивы. В литературе начала XXI века обращение к мифологическим и фольклорным структурам стало важным художественным средством, позволяющим национальным авторам передавать уникальный локальный опыт на языке общечеловеческих смыслов, понятном представителям разных культур. Для современной узбекской прозы этот подход служит одним из инструментов культурной самоидентификации в глобальном контексте.

Особое значение приобретает взаимодействие мифопоэтического пространства и времени, где повторяемость архетипических ситуаций и мотивов помогает осмыслить судьбу нации. Эти художественные приёмы созвучны размышлениям Абдурауфа Фитрата о роли прошлого в формировании будущего. Фитрат рассматривал историю как науку, которая «учит прошлому, прогрессу народов и причинам их упадка» [Фитрат, Мухтасар таърих-и ислом]. Он подчёркивал, что нация должна извлекать уроки из прошлого: изучать причины возвышения и падения народов, чтобы строить своё будущее на основе просвещения и культуры.

В трактате «Раҳбари нажот» Фитрат писал о культуре и Родине как о живой основе национального бытия: «Родина – это многообразная культура нации, её наука, язык, религия, характер, обычаи и традиции» [Фитрат, Раҳбари нажот, 2000, с. 63]. Для него обращение к традициям и истории было не пассивным повторением, а активным средством пробуждения народа от невежества и движения к прогрессу.

В эстетической системе Фитрата историческое прошлое никогда не воспринималось как «мертвый груз» или архивный документ; оно мыслилось как живой, пульсирующий фундамент, присутствующий в настоящем и определяющий векторы созидания будущего. Фитрат верил в ренессанс духа через обращение к истокам, что находит прямое отражение в современном неомифологическом романе, где древние образы (например, Сизиф) актуализируются для решения насущных онтологических задач современности.

Таким образом, сущностная преемственность между джадидским интеллектуализмом начала века и современным неомифологизмом заключается в непрерывном, преемственном поиске универсальных, вневременных смыслов бытия. Этот поиск осуществляется через призму глубокого национального самопознания, где разум (по Фитрату) и миф (по Дустмухаммаду) выступают двумя гранями единого процесса постижения истины о человеке и мире. Исследование этих связей позволяет увидеть в современной узбекской прозе не случайное заимствование западных техник, а глубоко укорененную в национальной почве традицию философского письма.

Наиболее ярким философски насыщенным примером обращения к мифологическим архетипам в современной узбекской литературе является роман Хуршида Дустмухаммада «Донишманд Сизиф» («Мудрый Сизиф», 2016). Автор обращается к классическому античному мифу о Сизифе, подвергая его оригинальной художественной интерпретации. В романе Сизиф радикально трансформируется: из мифологического грешника, обречённого на вечный бессмысленный труд, он превращается в мудрого, осознанного героя, чьё непрестанное восхождение становится актом самопознания, внутренней борьбы и поиска смысла. Такая трактовка образа перекликается с джадидской идеей «инсон-и камил» (совершенного человека) – просвещённой, интеллектуально развитой личности, способной к постоянному самосовершенствованию и служению нации. Абдурауф Фитрат и другие джадиды видели в непрестанном интеллектуальном усилии, в стремлении к знаниям и преодолении невежества единственный путь к спасению и возрождению народа. Как писал Фитрат в трактате «Раҳбари нажот»: «Знание – это свет, а невежество – тьма; только через знание народ может подняться из упадка» [Фитрат, Раҳбари нажот].

Для героя Дустмухаммада камень Сизифа – это не просто тяжкое бремя, а символ мира, который необходимо постоянно осмысливать и преодолевать. Автор выстраивает сложный индивидуальный миф, в котором через призму восточной мудрости, узбекского национального опыта и философских размышлений исследуются вечные вопросы человеческого существования: смысл труда, воля к жизни и духовное самосовершенствование. Такой подход позволяет современному узбекскому роману выходить на уровень общечеловеческих проблем, сохраняя при этом глубокую национальную самобытность.

Эволюция узбекской прозы показывает постепенное усложнение художественного метода: от просветительской дидактики Абдурауфа Фитрата, направленной на прямое реформирование общества и пробуждение национального самосознания, к сложным философским формам в современной литературе, где авторы обращаются к мифологическим архетипам для исследования внутреннего мира человека. При этом фигура Фитрата остаётся важной точкой отсчёта для интеллектуальной традиции

узбекской литературы, заложившей основы глубокого осмысления роли культуры, просвещения и истории в судьбе нации.

В творчестве Хуршида Дустмухаммада, в частности в романе «Донишманд Сизиф» («Мудрый Сизиф», 2016), интертекстуальность выступает как органичный диалог с мировым культурным опытом. Автор использует метафору и мифологические образы для многослойного художественного познания действительности, где каждый образ связан с предыдущими культурными пластами.

Особого внимания заслуживает художественное время в романе. Дустмухаммад выстраивает модель, в которой прошлое, настоящее и будущее тесно переплетаются в интенсивной внутренней рефлексии героя. Сизиф живёт в моменте постоянного усилия, где каждое «здесь и сейчас» обретает глубокий смысл.

Эта идея неразрывной связи времён перекликается с философскими взглядами Абдурауфа Фитрата. Для него время нации (история) и время отдельной личности были тесно связаны в едином порыве к просвещению и преодолению упадка. Фитрат подчёркивал: «Наука – причина процветания государства. Наука – причина прогресса народа» [Фитрат, Раҳбари нажот]. Он рассматривал историю как урок, который учит «прошлому, прогрессу народов и причинам их упадка», и призывал извлекать из неё силы для будущего. Время в его понимании становилось не только исторической, но и этической категорией: непрестанная борьба за знания и самосовершенствование должна была привести нацию к возрождению.

Таким образом, обращение современных авторов к мифологическим и философским мотивам – это не уход от реальности, а одна из форм её глубокого ос-мысления, где национальное бытие рассматривается через призму универсальных человеческих вопросов.

Заключение.

Подводя итоги, можно утверждать, что эволюция узбекской интеллектуальной прозы – от первых просветительских опытов Абдурауфа Фитрата до философски насыщенных полотен Хуршида Дустмухаммада – демонстрирует закономерное и динамичное усложнение художественного метода. Мы наблюдаем качественный переход: от прямой просветительской дидактики и социального реализма, характерных для начала XX века, к многослойному неомифологизму, метафизической глубине и постмодернистской игре смыслами в начале XXI века.

Несмотря на смену эстетических парадигм и литературных эпох, фигура профессора Фитрата остается фундаментом для всей национальной интеллектуальной традиции. Его идеи о «свободном духе», необходимости рационального познания и важности глубокой рефлексии находят новую жизнь в современных текстах, обогащаясь новыми мифопоэтическими красками.

Современные авторы, расширяя границы мифопоэтики и активно интегрируя национальные философские смыслы в глобальные сюжеты, окончательно выводят узбекскую литературу в широкий мировой контекст. Сегодня она выступает не как ученик, а как полноправный участник глобального интеллектуального диалога, способный предложить человечеству уникальный синтез восточной мудрости и современных художественных стратегий.

Литература

1. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент, 2007. – 240 б.
2. Болтабаев Х. Проза и стиль. – Ташкент, 2024. – 220 с.
3. Buranova J. Mythopoetics in Khurshid Dustmukhammad's Creation // Central Asian Journal of Innovations and Research. – 2021. – № 1. — P. 51–57. https://scholar.google.com/scholar?cluster
4. Дустмухаммад Х. Донишманд Сизиф: Роман. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. — 228 б.
5. Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Тошкент: Фан, 2003. — 176 б.
6. Каримов Н. Фитратга қарши фитна // Жаҳон адабиёти. – 1997. – № 9. – Б. 164–173.
7. Толстая Т. Н. Кысь. – М.: Подкова, 2000. – 384 с.
8. Фитрат А. Раҳбари нажот // Танланган асарлар. 2-жилд: Илмий-адабий мақолалар, тадқиқотлар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 11–134.
9. Фитрат А. Мухтасар ислом тарихи. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 144 б.
10. Фитрат А. Чин севиш: Шеърлар, драмалар, мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – 240 б.
11. Ҳамдам У. Исъён ва итоат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 244 б. (Примечание: Русское издание «Бунт и покорность» вышло в Ташкенте в 2024 г., объем — 320 с.)
12. Қосимов Б. Абдурауф Фитрат (1886–1938) // Ziyouz.uz. – 2016. [Электрон ресурс]. URL: https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/abdurauf-fitrat/
13. Қосимов Б. ва бошқ. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 464 б.

ABDURAUF FITRAT IJODI: FITRATSHUNOSLIKNING SHAKLLANISHI HAMDA TARAQQIYOTI

Usmonov G'iyosiddin Murotjonovich
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Qo'qon davlat universiteti
Xorijiy tillar nazariyasi kafedrasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr o'zbek madaniyati, fan va ta'lim, adabiyot sohasining yirik vakili, qomusiy bilim va betakror iste'dod sohibi, nazariyotchi adabiyotshunos va tilshunos, betakror dramaturg, zabardast shoir va nosir, jangovar publitsist, jonkuyar noshir, hozirjavob jurnalist, iqtidorli davlat va jamoat arbobi, mohir o'qituvchi va ma'rifatparvar Abdurauf Fitrat haqida yurtimiz adabiyotshunoslari bilan birga xorijda ham ba'zi olimlar izlanishlar olib borishganligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *qomusiy bilim, dramaturg, ma'rifatparvar, adabiyotshunoslik, adabiy tanqidchilik, xorij fitratshunosligi, mahalliy fitratshunoslik.*

Annotation. This article discusses about Abdurauf Fitrat, a major representative of XX century Uzbek culture, science and education, literature, encyclopedic knowledge and unique talent, theoretician, literary critic and linguist, unique playwright, great poet and writer, fighting publicist, passionate publisher, current journalist, a talented state and public figure, skilled teacher and enlightener, and the fact that along with literary scholars of our country, some scholars abroad conducted researches about him.

Key words: *encyclopedic knowledge, dramatist, enlightener, literary studies, literary criticism, study of Fitrat abroad, local study of Fitrat.*

Аннотация. В этой статье рассказывается о крупном представителе узбекской культуры, науки и образования, литературы, энциклопедических знаний и уникального таланта, теоретике, литературоведе и лингвисте, уникальном драматурге, великом поэте и писателе, боевом публицисте, страстном издателе, действующем журналисте, талантливый государственный и общественный деятель, искусный педагог и просветитель Абдурауф Фитрат вместе с литературоведами нашей страны, некоторые ученые проводили исследования за рубежом.

Ключевые слова: *энциклопедические знания, драматург, просветитель, литературоведение, зарубежное фитратоведение, узбекское фитратоведение.*

XX asr boshlarida yashagan Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat o‘zbek xalqining yetuk ziyolilaridan, Buxoro farzandi, jadid faollaridan biri edi. U o‘zbek xalqi ilm-fani, xususan, o‘zbek tili, adabiyoti va folklorini o‘rganish, o‘rgatish, dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish borasida katta ishlarni amalga oshirgan. Ular haqida birinchilardan bo‘lib o‘z ilmiy qarashlarini ilgari surgan. Shu bilan birga ularning fan sifatida shakllanishiga asos yaratishda ishtirok etgan. XX asr o‘zbek madaniyati, fan va ta’lim, adabiyot sohasining yirik vakili, qomusiy bilim va betakror iste’dod sohibi, nazariyotchi adabiyotshunos va tilshunos, betakror dramaturg, zabardast shoir va nosir, jangovar publitsist, jonkuyar noshir, hozirjavob jurnalist, iqtidorli davlat va jamoat arbobi, mohir o‘qituvchi va ma’rifatparvar sifatida Abdurauf Fitratdan xalqimizga boy meros qolgan. U butun faoliyatini el va yurt ozodligi, taraqqiyoti maqsadlariga bo‘ysundirgan, shu zaylda davlatning boshqaruv tizimi, maorif, jamiyat, tuzumni isloh qilish g‘oyalarini ilgari surgan, faylasuf va davlat arbobi ham edi. Shularni amalga oshirajak qahramonlar qiyofasini, orzu-umid, armonlarini badiiy asarlarida gavdalantirgan buyuk ijodkor sifatida jahonga tanildi. Uning qator asarlari haqida yurtimiz adabiyotshunoslari bilan birga xorijda ham ba’zi olimlar izlanishlar olib borishgan.

Ma’lumki, XX asr boshlarida Turkistonda mavjud siyosiy-ijtimoiy voqealar o‘zbek adabiyotiga ham jiddiy ta’sir o‘tkazdi. Yetmish yildan ortiq vaqt davomida sovet senzurasi sababli milliy tiklanishda yetakchilik qilgan Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon, Qodiriy singari ijodkorlar yaratgan badiiy asarlar tagzaminidagi chin mohiyat – ozodlik va erkinlik mavzusidagi ijtimoiy-siyosiy g‘oyalar butunlay inkor qilinib, ularga salbiy munosabat bildirilayotgan bir paytda Amerika o‘zbekshunoslari birinchilardan bo‘lib bu haqiqatlarning asl mohiyatini targ‘ib qila boshladilar. Ammo achinarlisi shuki, biz xorij olimlari tadqiqotlarini asl (original) manbalardan emas, rus tiliga qilingan noto‘g‘ri tarjimalar asosida tahlil qilib, ularning

“qarashlarini g‘oyaviy va mafkuraviy dushmanlarimizning kirdikorlari va tuhmatlari, burjua g‘animlarimizning nayranglari deb baholadik”[172].

Abdurauf Fitrat ijodiy faoliyatiga Sho‘rolar davrida millatchi, jadid tamg‘asi bilan munosabatda bo‘lib kelingani ma’lum. Ham jismonan, ham ma’nan qatag‘onga uchragan Fitrat asarlarini o‘qib-o‘rganish, yosh avlodga o‘rgatish ishlari faqat Istiqlol tufayli yuz berdi. Ungacha Fitrat ijodiy faoliyati haqida taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo‘jayev, o‘zbek va tojik xalqining atoqli adibi Sadriddin Ayniy, shuningdek, A.Sa’diy, Hamid Olimjon, Hodi Zariflarning ilmiy-tanqidiy ruhda e’lon qilgan maqolalarida ayrim ma’lumotlar berilgan. Masalan, Fitratni ko‘rgan va bilgan H.T.Zarifov u haqida shunday yozgan: “Hech mubolag‘asiz aytish mumkinki, O‘zbekistondagi hozirgi qo‘lyozmalar fondlari, folklor arxivlarining yuzaga kelishida, qadimiy osori atiqalarning to‘planishida o‘zbek olimlari va ziyolilarining xizmatlari beqiyosdir. Mana Fitrat domlani oling. Bu mo‘tabar shaxsning mazkur sohadagi xizmatlari minglarga tatiydi. Ig‘vo va tuhmatlar bilan g‘ayriqonuniy ravishda qatl etilgan Fitrat domla bu sohada shunchalar ko‘p ish qildiki, uning faoliyatiga barcha ilmiy va adabiy ijodini soqit qilingan holda baho berilganda ham, madaniy merosimizni to‘plashdagi xizmatlari bilan tariximizdan mustahkam o‘rin olgan bo‘lardi. ...ammo uning xizmatlari hali ham munosib baholangan emas”[173].

Shu o‘rinda aytish joizki, totalitar mustabid tuzum hukmronligi davrida xorijlik adabiyotshunos olimlarga barcha jadid namoyandalari qatori Fitrat hayoti va ijodini ham o‘rganish cheklangan edi. U haqidagi ma’lumotlar qattiq sir saqlanar edi. Ammo o‘tgan asrning 90-yillarida yuz bergan “qayta qurish”, undan so‘ng milliy mustaqillik bosqichida vaziyat tubdan o‘zgarib, Fitrat va boshqa jadidlar hayoti va merosini xolisona, adolatli o‘rganish imkoni paydo bo‘ldi. Bu holatni yapon olimi Hisao Komatsu shunday izohlaydi: *“Perestroika opened the way for the discovery and new interpretation of the modern history of Soviet Central Asia. In recent Central Asian publications, we can find a lot of new facts and source materials relating to issues and individuals that were absolutely neglected or treated as a taboo subject”.* (Qayta qurish Sovet davridagi Markaziy Osiyo zamonaviy tarixini kashf etishga va unga yangicha nigohlar bilan nazar tashlashga yo‘l ochib berdi. Markaziy Osiyoning so‘ngi nashrlarida biz ko‘pgina yangi dalillar va nomlari haqida gapirish mumkin bo‘lmagan bir qator shaxslarga aloqador ma’lumotlarni ko‘rishimiz mumkin.)

Jadidlarning faol namoyandalaridan bo‘lgan Abdurauf Fitrat haqida xorijdagi olimlar qarashlari va ijodi tahlili muhim, o‘rganilishni talab qiliadigan jarayon sifatida qaralganda, ushbu mavzuning Edvard Olvort, Adib Xalid, Shon Tomas Lion, Choy Van Vu, Edvard Said, Lidenberger, Fatma Ashik, Hisao Komatsu va boshqa adabiyotshunos olimlar tomonidan tadqiq va tahlil etilganligi jiddiy e’tiborni tortadi.

Istiqlol davrigacha ham Fitrat nomini ayrim xorijiy yurtlarda tilga olishgan, ijodiga oid kitoblar nashr qilishgan va tadqiqot ishlari olib borilgan.

---

[172] Мирзаева З.И. Абдурауф Фитрат фаолиятининг ўрганилиши: ўзига хос ёндашув ва қарашлар / Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари ёш олимлар тадқиқотларида: асосий йўналишлар ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг анъанавий иккинчи илмий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 187.

[173] Мирзаев Т. Абдурауф Фитрат / Ҳоди Зариф суҳбатлари. Устозлар, ҳамкорлар ва сафдошлар. – Тошкент: SHAMS-ASA, 2013. – Б. 52.

Yurtimizda milliy istiqlol qo‘lga kiritilgach, ko‘pgina jadidlar va millat fidoyilari qatori Abdurauf Fitrat nomi ham to‘liq oqlanib, e’lon qilindi. Uning asarlari olti jild ko‘rinishida “saylanma” holida chop qilinib, xalqqa yetkazildi. Ba’zi asarlari alohida-alohida holda ham nashr qilindi.

Yurtimizda Fitrat ijodiy merosi yuzasidan turli sohalar doirasida ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Bular quyidagi yo‘nalishlardan iborat:

1. Adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilik bo‘yicha.
2. Folklorshunoslikka oid.
3. Tilshunoslik bo‘yicha.
4. Ijtimoiy-falsafiy, tarixiy-huquqiy qarashlari.
5. Pedagogik qarashlari.
6. Dramaturgiyadagi mahorati.

Mazkur tadqiqotlar Abdurauf Fitrat ijodiy merosining mamlakatimizda o‘rganilish tarixini belgilab ko‘rsatishda muhim ahamiyatga ega. Demak, yurtimizda tilshunoslik, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik, falsafa, tarix, huquqshunoslik, pedagogika singari qator ijtimoiy fanlarning shakllanishi va rivojlanishida Fitratning xizmatlari katta.

Hozirgacha yurtimizda bu borada o‘ndan ortiq tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotda esa ilk bor Fitrat ijodining hozirgacha xorijlik olimlar tomonidan o‘rganilib kelingani, asarlarining nashri va g‘oyaviy-badiiy nuqtai nazardan o‘rganilishi masalalariga diqqat qaratildi.

Abdurauf Fitrat haqida zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligida birinchi bo‘lib Erik Karimov yozdi. Undan so‘ng birin-ketin Ozod Sharafiddinov, Naim Karimov, Ahmadjon Aliev, Begali Qosimov, Oxunjon Safarov kabi taniqli adabiyotshunoslarning u haqidagi qimmatli kitob va maqolalari e’lon qilindi.[174]

Taniqli o‘zbek fitratshunosi H.Boltaboyevning “Fitrat va jadidchilik” monografiyasi tarkibidan o‘rin olgan “Xorijiy fitratshunoslikdan lavhalar” qismida Abdurauf Fitrat hayoti va ijodining xorijda birmuncha o‘rganilganligi haqida e’tiborli ma’lumotlar keltirilgan. Unda amerikalik Edvard Olvort, fransiyalik Elen Karrer d`Enkaus, yaponiyalik Hisao Komatsularning Fitrat to‘g‘risidagi maqolalari tarjimasi ham berilgan.[175]

Keltirilgan dalillardan shu anglashiladiki, demak, fitratshunoslik chegarasi ikki katta hududga bo‘linadi:

1. Xorij fitratshunosligi.
2. Mahalliy fitratshunoslik.

Agar xorij fitratshunosligiga hissa qo‘shgan Edvard Olvort, Adib Xalid, Shon Tomas Lion, Choy Van Vu, Edvard Said, Lidenberger, Baldauf xonim va boshqalar tadqiqotlari bilan o‘zbek olimlaridan Izzat Sulton, Ahmad Aliev, Begali Qosimov, Hamidullo Boltaboyev va boshqa yetuk olimlarning bu boradagi ilmiy izlanishlari o‘zaro qiyoslab o‘rganilsa, xorijlik va

---

[174] Каримов Н. Мавлоно Фитрат. – Фан ва турмуш. – 1990. – №7; Шарафиддинов О. Фитрат. – Ёшлик. – 1990. – №5; яна: Абдурауф Фитрат ва “Ҳинд сайёҳи” қиссаси // Сардафтар саҳифалари. Мақолалар, хотиралар. – Т.: Ёзувчи, 1999. – Б.114-147; Алиев А. Абдурауф Абдураҳим ўғли Фитрат. – Т., 1991; Қосимов Б. Маслакдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. – Т.: Шарқ НМК, 1994. – Б.74; Сафаров О. Исёнкор ва фидойи сиймо (Абдурауф Фитрат ижодига оид кузатишлар). / Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. Мақолалар ва рисолалар. – Бухоро: Дурдона, 2015. – Б.180-229.

[175] Болтабоев Ҳ. Хорижий фитратшуносликдан лавҳалар / Фитрат ва жадидчилик. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б.225- 273.

o‘zbek fitratshunoslari bajargan tadqiqotlar o‘rtasidagi mutanosiblikni aniqlash, ularni tahlil qilish orqali adabiyoshunoslik va tarjima nazariyasi fanlari uchun juda ahamiyatli fikrlarni bilib olish imkoni paydo bo‘ladi.

Avvalo, hozircha o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi bo‘lgan va milliy ma’naviyatimizga ulkan hissa qo‘shgan Abdurauf Fitrat ijodini o‘rganish borasida olib borilgan tadqiqotlarni to‘laqonli va yetarli deb bo‘lmaydi.

Ikkinchidan, Abdurauf Fitrat ijodiga doir qarashlar va fikr-mulohazalar hali ham aniq bir tartibga solingan, deyish qiyin.

Uchinchidan, Abdurauf Fitrat ijodini o‘rgangan xorijlik tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari, ularga doir turli asarlar, ilmiy maqolalar hamda o‘quv qo‘llanmalar o‘zbek adabiyotida deyarli o‘rganilmagan.

To‘rtinchidan, mustaqilligimiz davrigacha xorijlik olimlar tomonidan Abdurauf Fitrat ijodi bo‘yicha qilingan tadqiqotlar o‘zining munosib bahosini olmagan.

Adabiyotlar

1. Абдужалилова Ш.А. А.Фитратнинг оила тарбиясига оид қарашлари: Пед. фан. номз... дисс. – Т., 2005.
2. Алиев А. Абдурауф Абдураҳим ўғли Фитрат. – Т., 1991.
3. Амонов У.С. XX аср бошларида ўзбек фольклорининг ўрганилиши тарихи (Абдурауф Фитрат, Ғози Олим Юнусов ва Элбек фаолияти мисолида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Т., 2018.
4. Ахатова Д.А. Абдурауф Фитратнинг маърифий-педагогик қарашлари: Пед. фан. номз... дисс. – Т., 1998.
5. Болтабоев Ҳ. Хорижий фитратшуносликдан лавҳалар / Фитрат ва жадидчилик. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б.225- 273.
6. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1996.
7. Ғаниев И.М. Фитрат драмалари поэтикаси: Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1998.
8. Давурбоева Н.А. Фитрат драмаларида миллий озодлик ғоясининг талқини: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 1999.
9. Жўрақулов У. Ҳ. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати (Ўзбек адабиёти тарихига оид тадқиқотлари мисолида): Филол. фан. номз... дисс. – Т., 1998.
10. Каримов Н. Мавлоно Фитрат. – Фан ва турмуш. – 1990. – №7.
11. Қосимов Б. Маслакдошлар: Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. – Т.: Шарқ НМК, 1994. – Б.74.
12. Қурбонова М.М. Фитратнинг тилшунослик мероси: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 1993.
13. Мирзаев Т. Абдурауф Фитрат. // Ҳоди Зариф суҳбатлари. Устозлар, ҳамкорлар ва сафдошлар. – Т.: “SHAMS - ASA” МЧЖ босмахонаси. – Б.51.
14. Мирзаева З.И. Абдурауф Фитрат фаолиятининг ўрганилиши: ўзига хос ёндашув ва қарашлар / Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари ёш олимлар тадқиқотларида: асосий йўналишлар ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг анъанавий иккинчи илмий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 187.

15. Саидов Ё.С. Фитрат бадиий асарлари лексикаси: Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2001.
16. Сафаров О. Исёнкор ва фидойи сиймо (Абдурауф Фитрат ижодига оид кузатишлар). / Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. Мақолалар ва рисолалар. – Бухоро: Дурдона, 2015. – Б.180-229.
17. Шарафиддинов О. Фитрат. – Ёшлик. – 1990. – №5.

ABDURAUF FITRAT PUBLITSISTIKASIDA TIL MASALALARI TAHLILIGA DOIR

Jo‘raboyeva Gulrux Solijonovna
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Farg‘ona davlat universiteti,
gjuraboyeva2021@gmail.com
+998911151562

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitratning puplitsistik asarlaridan o‘rin olgan tilshunoslikka oid fikrlari tahlil etiladi va bugungi kun nuqtayi nazaridan o‘zbek tilshunosligi oldida dolzarb bo‘lib turgan masalalar bilan o‘zaro qiyoslanadi. Fitratning publitsistik maqolalarida o‘zbek (chig‘atoy) tilidagi bir qator muammolar: uning arab va fors-tojik tillari ta’siri ostida “ezilgani”, til qoidalarini “totorcha yoxud usmonlicha qoida kitoblaridan emas, uning o‘zidan olmoq kerakligi”, shuningdek, “imloni ham tuzatmoq” masalalari bo‘yicha bugungi kun uchun ham ahamiyatli bo‘lgan fikrlari o‘rtaga tashlanadi.

Kalit so‘zlar: *til sofligi, o‘zlashma so‘zlar, publitsistika sohasi, chig‘atoy (o‘zbek) tili, so‘z yasash imkoniyati, til grammatik qoidalari, ilmiy istilohlar, arabcha o‘zlashmalar, forscha o‘zlashmalar.*

К АНАЛИЗУ ЯЗЫКОВЫХ ПРОБЛЕМ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБДУРАУФА ФИТРАТА

Аннотация. В статье анализируются лингвистические идеи Абдурауфа Фитрата из его публицистических трудов и сравниваются с вопросами, которые актуальны для узбекской лингвистики сегодня. В своих публицистических статьях он высказывает современные, не утратившие своей актуальности и сегодня, мысли по ряду проблем узбекского (чигатойского) языка: о его «раздавливании» под влиянием арабского и персидско-таджикского языков, о необходимости «брать правила языка из него самого, а не из татарских или османских правил», «исправлять орфографию».

Ключевые слова: *чистота языка, заимствования, публицистика, чигатайский (узбекский) язык, возможности словообразования, грамматические правила языка, научные термины, арабские заимствования, персидские заимствования.*

ON THE ANALYSIS OF LANGUAGE ISSUES IN ABDURAUF FITRAT'S PUBLICISTICS

Abstract. The article analyzes the linguistic ideas of Abdurauf Fitrat from his publicistic works and compares them with the issues that are relevant for Uzbek linguistics today. In his journalistic articles, he expresses his current thoughts, which are still relevant today, on a number of problems in the Uzbek (Chigatoy) language: its "crushing" under the influence of Arabic and Persian-Tajik languages, the need to "take the rules of the language from itself, not from Tatar or Ottoman rule books," and "correct the spelling."

Keywords: *language purity, loanwords, journalism, Chigatay (Uzbek) language, word formation possibilities, grammatical rules of the language, scientific terms, Arabic loanwords, Persian loanwords.*

O‘tgan asr boshlarida o‘lkamizdan yetishib chiqqan bir guruh ziyolilar orasida yurtimiz, millatimiz, tilimiz taqdirini o‘ylash, toptalgan qadriyatlarimiz va ma’naviy merosimizni tiklash bo‘yicha kurashlar avj oldi. Bu davrning yalavbardori o‘laroq jadidchilik harakati vujudga keldi. Hech shubhasiz, Abdurauf Fitrat mazkur harakatning porloq yulduzi sifatida ajralib turadi. “Fitrat serqirra iste’dod sohibi bo‘lganligi bois, uning qo‘l urmagan sohasi kam. U – shoir, yozuvchi, dramaturg, musiqashunos, faylasuf, publitsist, muarrix, geograf, tarjimon, matematik, tuproqshunos, islohotchi-pedagog, ilmi nujum va manozir-u marayo (optik), muqobala va sharri askol (mexanika), tabobat, tavsir ilmining zarif olimi, benazir sharqshunos, adabiyotshunos-u tilshunos bo‘lgan” [I.G‘aniyev, 2005: 4].

Fitrat publitsistika sohasida davr uchun dolzarb hisoblangan juda ko‘p mavzularda qalam tebratadi. O‘zbek tili milliy grammatikasining asoschilaridan biri sifatida chig‘atoy (o‘zbek) tilining adabiyligi, uning buguni, ertasi uchun qayg‘uradi [A.Nurmonov, 2002: 138]. Olimning “Tilimiz” – I maqolasi 1919-yili yozilgan bo‘lib, uning keyinroq tilshunoslik sohasida yaratilgan tadqiqot va qo‘llanmalari uchun o‘ziga xos debocha vazifasini o‘taydi. Mazkur maqolas dastlab “Ishtirokiyun” gazetasining 1919-yil 12-iyul 132-sonida e’lon qilingan bo‘lib, u bosilgandan keyin tahririyatga qator xatlar, savollar yog‘ilgan. Ayrim “tilshunos”lar maqolani noto‘g‘ri talqin qila boshlaganlar. Shu vaqtda ayni sarlavha bilan “Ishtirokiyun”ning 1919-yil 23-avgust 144-sonida “Tilimiz” – II maqolasi e’lon qilingan [Fitrat, 2006: 323-325]. Fitratning “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 1997-yil 24-yanvar sonida “Tilimizning adabiyligi… o‘zidadir” sarlavhasi bilan nashr etilgan tilshunoslikka oid yana bir maqolasi 1921-yilgi Til va imlo qurultoyida so‘zlangan nutqidir [Fitrat, 2006: 325].

Jadidchilik harakatining kuchayishi natijasida yuzaga kelgan milliy matbuot jamiyatdagi illatlarni, xususan, fan va ta’lim, til va adabiyot, madaniyat va san’at sohasidagi kamchiliklarni ochiqdan ochiq bayon etgani bilan ham qadrlidir. Yuqoridagi maqolalarda Fitrat o‘zbek (chig‘atoy) tilidagi bir qator muammolarni: uning arab va fors-tojik tillari ta’siri ostida “ezilgani”, til qoidalarini “totorcha yoxud usmonlicha qoida kitoblaridan emas, uning o‘zidan olmoq kerakligi”, shuningdek, “imloni ham tuzatmoq” masalalari bo‘yicha bugungi kun uchun ham ahamiyatli bo‘lgan dolzarb fikrlarini o‘rtaga tashlaydi.

“Tilimiz” – I maqolasida dastlab “dunyoning eng boy va eng baxtsiz tili” bo‘lgan turk-chaning boyligi haqida so‘z ochadi. Bir tilning boyligi “u tildag‘i so‘zning ko‘pligi, undirik kengligi (so‘z yasash imkoniyatining kengligi), yusup tugalligi (til grammatik qoidalarining mukammalligi)” bilan bo‘lishini bayon etadi. Turkchada so‘zning ko‘pligi va bu so‘zlar orasida “ingichka ayirmalar”, ya’ni ma’no nozikliklari mavjud ekanligini necha yuz yil burun yashagan A.Navoiy o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida ham bayon etganligini ta’kidlab o‘tadi.

Fitrat “undirik kengligi”ni birgina “bil” fe’lining bir tomiridan 98 so‘z undirilishini *(bil, bilar, bilajak, bilg‘usi, bilg‘ay, bilsa, bilay, bildi, bilibdir, bilgan, bila boshladi, bilayozdi, bila oldi, bila turdi, bila berdi, bilib, bilg‘ach, bilg‘ali, bilmak, bilish, biluv, bilmov, bilim, bilgi, bilgili, bilguchi, bilmakchi, bilgur, bilmagay, bilmagan, bilmay, bilimsiz, bilmas…)* isbotlab beradi[176]. Tilimizning tugalligi, mukammalligini esa “arab, fors, rus, nemis, fransuz tillaridan qay birining sarf (morfologiya) kitoblarini olib qarasoq ko‘ramizkim, bir so‘zni yasamoq uchun bir qancha yozilg‘an, undan so‘ng shul qoidadan tashqari qolg‘an (mustasno) so‘zlar deb to‘rt-besh so‘z ko‘rsatilgan. Turk so‘zlarinda esa bunday hol topilmaydir. Yusupsizlik degan hollar (istisnolilik hollari) turkcha sarfda sira yo‘qdur”, deya izohlaydi.

Turkchaning shuncha boyligi va tugalligi bilan baxtsiz ekanligini necha asrlar davomida “arabcha va forsiycha tepkilari bilan ezilmish”, ya’ni bu ikki til ta’siridan sira chiqa olmaganligida deb ko‘rsatadi. Dastlab arab bo‘g‘uviga “yangi musulmonlar” tili – fors va turk tillari baravar yo‘liqqan edi, lekin fors tili bu bo‘g‘uvdan bir silkinishda, ya’ni Firdavsiyning “Shohnoma”sidan so‘ng chiqib ketdi. “Lekin, bizning baxtsiz turkchamiz bir Firdavsiyni yetishtira olmamish”, deb o‘kinib yozadi Fitrat.

“O‘zlari turk bo‘lgan dunyoning eng buyuk kishilari (Ibn Sino, Forobiy, Javhariy, Jaloliddin Rumiy, Nizomiy) o‘z bitiklarini turkcha yozsalar edi, bukun turk ulusining holi ehtimolki, boshqa turli bo‘lur edi”, – deydi afsus bilan. Arab, fors tillarini boy hisoblab, bu tillardagi so‘zlarning turkchasi topilmaydir degan kimsalarga Fitrat quyidagicha javob beradi: “Shul choqda tilingizdag‘i arab, fors so‘zlarining turkchasi topilmaydir, demakchi bo‘lsangiz so‘zingiz yanglishdir. Turkchani bilmas ekansiz. O‘rganing. Hozirgi so‘zlarimizdag‘i arabcha, forsi(y)chalardan bir nechasi uchun turkcha topilmaydir, desangiz to‘g‘ridir”. O‘z fikrlarini ushbu misollarni keltirish orqali asoslashga harakat qiladi: “Shamsning turkchasi *quyosh*dir. Kavokibning turkchasi *yulduzlar*dir. Manorning turkchasi *olov, o‘t*dir. Sahobi munavvar – *yorug‘ bulut;* handasa – *o‘lchov xat, chiziq;* zoviya – *burchak puchmoq*dir. Kavokibi sobita – *turg‘uchi yulduz*dir. Kavokibi zu zanb – *quyruqli yulduz*dir”. Bugungacha muqobili topilmagan bir necha istiloh, atamalarning tilda shunday saqlanishi va ular imlosini “turkchalashtirish”, “o‘zimizniki qilish” masalasini ko‘tarib chiqadi: “*Qoida*ning turkchasi yo‘qdur. *Sarf*ning-da turkchasini topolmadik. Ikisin daxi olurmiz. Lekin, siz kabi *qavoyidi sarfiya* demasdan *sarf qoidalari* dermiz”.

Maqola so‘nggida “Turk ulusini sevamiz, biroq tili qabo (to‘mtoq)dir, daqqi (qo‘pol)dir, adabiyot tili emasdir” degan kimsalar holini xuddiki bir ayolni sevgan, lekin unga ko‘zining, burnining xunukligini aytib, uning yonidan iki-uch tayoq urilib quvilgan insonlarga qiyoslaydi. Fitrat til haqida shunday tushunchada bo‘lgan insonlarga “qaboliq, daqqiliq”ni o‘zlariga ko‘rsatib, fikrlarini shu so‘zlar bilan yakunlaydi: “Turk ulusini sevamiz, lekin tili qabodir, musiqasi totsizdir, tarixi qorong‘udir deganlarning ham bir-ikki tayoq yeb quvilmoqlari kerak”.

“Tilimiz” – II maqolasida olim til sofligi, yot so‘zlardan qutulish, ilmiy istilohlarni turk-chalashtirish masalasi, shuningdek, so‘z o‘zlashtirishning o‘ziga xos qonun-qoidalari haqidagi fikrlarini keng omma e’tiboriga havola etadi. Bu maqola o‘zbek (chig‘atoy) tilini kamsitib, “turkchaga kirib qolg‘an arabcha, forsi(y)chaning turkchalari yo‘qdur; ilmiy istilohlarning turkchalari yo‘qdur; ilmiy istilohlarni turkchalashdirmak uchun tirishmak vaqtimizni bo‘shg‘a

[176] Barcha misollar ushbu manbadan olindi: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 332 б.

o‘tkargan bo‘larmiz; chig‘atoy tilida bilim o‘qumoqchi esak, iki yuz yil kutib turayliq; arabcha ilmiy-adabiy bir tildir: arabcha ilmiy istilohlarni o‘zgartmak to‘g‘ri emas, biz bilim bitiklarimiz (ilmiy kitoblarimiz)dan ilmiy so‘zlarni chiqarib, arobachilar so‘zini kirgiza olmaymiz”, – degan kimsalarga hech mubolag‘asiz bir tarsaki sifatida yozilgan.

Fitrat maqolada, dastlab, har bir millatning, jumladan, turk ulusining ham mustaqil va sof tili, shu tilda yozilgan ilmiy kitoblari bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi: “Men turk ulusig‘a o‘z boshli (mustaqil) bir til va shu tilda yozilgan “ilm” istayman. Turkchaning boylig‘i, kengligi va to‘lg‘unlig‘ini bilganim uchun bu ishni qulay deb ishonaman”.

Ilmiy kitoblar asosini istilohlar, atamalar tashkil etishini yaxshi bilgan mutaxassis sifatida ular haqida ikki xil qarashni ilgari suradi:

1. “Tilimizning o‘z boyligi (mustaqil) bo‘lib turushi uchun gaplarga va yozuvlarimiz aro kirib qolg‘an yot so‘zlarning o‘zbekchalarini ilkimizdan kelgancha oxtarib topib ishlay(l)ik. Tilimizdag‘i yozilg‘an “bilim”ni ko‘rmak uchun “ilmiy istilohlar” dedigimiz “bilim so‘zlari”ning ham ilkimizdan kelgancha turkchalarini topib olmoq yo‘linda tirishmakni har bir turk yozuvchisi uchun “vojib” deb bilaman.

Fitrat ilmiy istilohlarni “turkchalashtirish” masalasini o‘rtaga tashlar ekan, dunyo tajribasidan bir misolni keltirib o‘tadi: “Hikmat va handasa bilimlari arablarg‘a ko‘kdan inmadi. Unlar bu ilmlarni yunonlilardan oldilar; arablarda bu bilimlar yo‘q chog‘da ilmiy istilohlar ham yo‘q edi. Biroq shu “istilohi ilmiyya” deb olg‘an so‘zlarning o‘zi bor edi”. Ya’ni, arablar yunon bilimlarini o‘z tillariga aylantirgach, “ilmiy istiloh”larni ham o‘z tillaridan yasaganliklarini va, albatta, biz ham shu tajribadan foydalanishimiz kerakligini ta’kidlaydi. Darhaqiqat, Fitrat mazkur fikrlarining amaliy isboti sifatida o‘zbek tilining ilk fonetikasi, grammatikasiga bag‘ishlab yozilgan “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘rusida bir tajriba” (1924-yil) asarida juda ko‘plab tilshunoslikka oid ilmiy istilohlarning *(unli, unsiz tovishlar, ot, tub, yasama, qo‘shma ot, birlik-ko‘plik, son, olishma || olmosh, ko‘rsatkich olmoshlari, so‘rash olishmalari, bo‘lishli, bo‘lishsiz fe’llar, kelajak, hozirg‘i, o‘tkan fe’llar, ko‘makchi so‘zlar, kesim, ega, to‘ldirg‘ich, aniqlov, gapning uyushg‘an bo‘laklari kabi)* turkchasidan foydalanishga, ularni ilmiy muomalaga olib kirishga muvaffaq bo‘ldi.

2. “Turkchasi topilmagan so‘zlar va istilohlar bor esa, unlarni chiqarib tashlab, o‘runlarini bo‘sh qo‘yayliq demayman. Turkchasi topilmag‘an so‘zlar va istilohlar qolsun, biroq turkchaning buyrug‘i ostinda kirib qolsin; boshqacha turli aytkanda, Fransada yashag‘an bir turk kabi bo‘lundig‘i turkchaning qonunlariga bo‘ysunib yashasun; turkchada turg‘an bir fransuzdek “kapitulatsion” asrori ostida turmasin”.

Tilshunos olimning ushbu so‘zlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, balki barcha ilmiy sohalarda dasturul amal sifatida foydalanish zaruriryatini keltirib chiqaradi. Hozirda ham juda ko‘plab ilmiy sohalarda yot tillardan kirib kelgan ilmiy terminlardan pala-partish foydalanish, sof o‘zbekcha istilohlarni tan olmaslik, shuningdek, ayrim sohalarda boshqa tillardan kirgan terminlarni o‘zbekchalashtirishning mutlaqo imkoni yo‘qligi “bahona” sifatida keltirilib, tadqiqot ishlarining rus tilida yozilayotganligi kunimizga ham “bir guruh yangi jadidlar”ga ehtiyojimiz borligini ko‘rsatadigan achinarli holatdir.

Fitrat ta’kidlaganidek, o‘zlashma so‘zlarning turkiy tillar tabiatiga hech bo‘ysundirmay, shakliy tamoyil bo‘yicha tilga qabul qilinishi bugungi kunimizda ham imloda savodsizlikning asosiy sabablaridan biri bo‘lmoqda. Masalan, turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili tabiati uchun

ham u qadar xos bo‘lmagan arab, fors-tojik, rus tillaridan kirgan qator undoshli yoki so‘z tarkibida qo‘shaloq va qator kelgan unlili so‘zlarni ayni holida qabul qilish *(matn, fikr, aql, sabr, sinf, rasm, sport, konsert, teatr, muallim, tabiat* kabi so‘zlar) imlo masalasining og‘riqli nuqtalaridan biridir. Biroq bu so‘zlarni bugun qardosh tillar – turk, tatar, qirg‘iz, qoraqalpoq adabiy tiliga “turkchaning buyrug‘i ostinda” qabul qilinishi, masalan: *metin, fikir, akıl, sabır, sınıf, resim, spor, konser, tiyatro, mogallım, mug’allim, ta’biyat* tarzida [Y.Abdurasulov, 2009: 89] – hali-hanuz imlo masalasida o‘zbek adabiy tili jiddiy islohotlarga muhtoj ekanligidan dalolat beradi.

Fitratning navbatdagi “Tilimizning adabiyligi… o‘zidadir” maqolasi ham yuqoridagi publitsistik tadqiqotlarining mantiqiy davomidir. Unda Fitrat Navoiyga munosib izdosh sifatida fikrlarini dastlab chig‘atoy adabiyoti va uni ko‘kka ko‘targan chig‘atoy (o‘zbek) tilining boshqa turk tillari orasida “yuqori bir mavqe tutg‘anini” bayon etish bilan boshlaydi: “Sharq adabiyotining hashamatli, rangli bir tarixi bor. Bu dabdabali tarixning oldidan o‘tkanda bu kungi Ovro‘pa adabiyoti ham shapkasini olib salom berib o‘tadir. Shunga o‘zini majbur kabi ko‘radir... Sharq tarixi adabiyasida o‘rin tutqon turk adabiyotining eng muhimi, eng ko‘bi, eng qimmatlisi chig‘atoy shevasindag‘i adabiyotdir. ... chig‘atoy adabiyoti turli shevali turk adabiyoti orasinda eng yuksak, eng muhim o‘rinni tutg‘andir. Boshqa shevadag‘i turk adabiyoti bunga o‘xshashliqlar, buning shogirdliklari bilan maxtanib yuradir. Adabiyot bezangan, ziynatlangan bir shakldir. Chig‘atoy adabiyoti turk adabiyoti orasida yuksak, yuqori, oliy bo‘lg‘andan keyin chig‘atoy tilining ham turk tillari orasida yuksak, yuqori, oliy o‘lg‘anlig‘ini qabul etmak mutlaqo lozimdir”.

Adabiyotimiz garchi arab, fors adabiyotidan keyin ikkinchi o‘rinda tursa-da, lekin tilimiz o‘ziga xos afzalliklari tufayli bu tillardan aslo qolishmasligini ta’kidlaydi: “Tilimizdag‘i so‘z boylig‘i, ishtiqoq kengligi, qoida tugallig‘i, sarf-nahv ingichlari boshqa sharq tillaridan qolishmas, bu to‘g‘rularida fors tilini butunlay keyinga qoldiradir”. Adabiyotimizning keyinga qolishiga sabab “shoirlar va yozg‘uchilarimiz”ning o‘z ona tilini qo‘yib, boshqa tillarda ijod etganliklarida deb ko‘rsatadi.

Shuningdek, chig‘atoy tili uchun eng ko‘p qayg‘urgan, turk shoirlarining forsiychada yozishlariga ochiqdan ochiq “yog‘iqqan”, “isyon etgan” inson Navoiy ekanligini, bu zamon chig‘atoy tilining “eng ko‘p yuksalgan”, “yuqori bosg‘an” zamoni bo‘lib qolganligini, undan so‘ng Xo‘qandlik Umarxon zamonida til va adabiyot yalt etib bir ko‘tarilgach, so‘ng o‘chib qolganligini, mana shu paytlarda (XX asr boshlarida) maktab uchun, gazet uchun yana til kerak bo‘lib qolganligi, unga yangidan qayg‘ura boshlaganliklarini qayd etadi. O‘zbek tilining chin fidoyisi, jonkuyari o‘laroq quyidagi tavsiya va fikrlarni o‘rtaga tashlaydi [I.Azimov, 2024: 54]:

– tilimizning tugal, yuksak, san’atkor bir adabiyoti bor. Tilimizning adabiyligi arabiylikda emas, o‘zidadir. Shuni tirgizmak kerak;

– adabiyotimizning yuksaltmak uchun burung‘u san’atkor shoirlarimizning o‘lmag‘an va o‘lmas narsalarindan foydalanmoq ham taraqqiy qilg‘an uluslar tomonidan orag‘a solingan umumiy asoslarg‘a erishmak kerakdir;

– tilimizning qoidalarini totorcha yoxud usmonlicha qoida kitoblaridan emas, tilimizning o‘zidan olmoq kerak. Shuning uchun xalq og‘zida yurgan so‘zlarni, xalq adabiyoti bo‘lg‘an ertaklar, maqollar, laparlarni yig‘ib tekshirmak lozim;

– adabiyot yozuchiliq bo‘lg‘ani uchun yozu(v) qoidalarini, imloni ham tuzatmoq kerak.

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitrat XX asr boshlarida juda ko‘plab sohalarda, jumladan, publitsistika sohasida ham munosib qalam tebratdi. Jamiyatdagi eng og‘riqli nuqtalarni ochiq bayon eta oldi: til va adabiyot fidoyisi sifatida keng ko‘lamda tadqiqotlar yaratdi hamda uni xalqqa to‘la-to‘kis yetkazib berishga harakat qildi. Uning xizmatlari, faoliyati natijasida hozirgi o‘zbek adabiy tiliga qaytadan jon kirgizildi, yangi ruh berildi. Fitratning til bo‘yicha aytgan har bir fikrlari zamon, makon tanlamaydi, ya’ni har bir davr uchun u fikrlar yangi, u fikrlar dolzarb hisoblanaveradi. Bugun tilimizning har bir yo‘nalishida alifbo, imlo, terminlar masalasi, so‘z o‘zlashtirish masalari deymizmi, o‘z yechimini kutayotgan muammolar talaygina. Bizning nazarimizda, bu muammolar javobini jadid bobolar, xususan, Fitrat asarlarini yaxshilab o‘rganish, tadqiq etish, fikrlarining mohiyatiga yetish orqali topish kerak.

Adabiyotlar

1. Ғаниев И. Фитрат ва фитратшунослик. – Тошкент: Фан, 2005. – 300 б.
2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 227 б.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 332 б.
4. Abdurauf Fitrat. She’rlar, nasriy asarlar, dramalar, publitsistika, tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid maqolalar. – Toshkent: Zabarjad Media, 2024. – 400 b.
5. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009. – 260 б.
6. Қурбонова М. Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги. – Тошкент: Университет, 1997. – 48 б.
7. Azimov I. XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligining rivojlanish yo‘nalishlari: fil. fan. dok. diss. avtoref. – Toshkent, 2024. – 79 b.

MUNAVVAR QORI VA FITRATNING TILSHUNOSLIKKA DOIR QARASHLARI

Sabogul SUYUNOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti o‘qituvchisi
Tel: +99893 8536062

Annotatsiya. Maqolada Munavvar qori Abdurashidxonovning “O‘zbekcha til saboqlig‘i” (1925-1926) va prof. Fitratning “O‘zbek tilli qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Sarf” (1924-1927) kabi qo‘llanmalarida aks etgan o‘zbek tilining morfologiyasiga oid fikrlar tahlil qilinadi. O‘zbek tili morfologiyasi dastlab arab grammatikasi asosida shakllangani uchun ham ilk darsliklarda to‘rt so‘z turkumi: ism va ism o‘zgarishlari, fe’l va fe’l o‘zgarishlari tarzida shakllantirilgan. Har bir muallif o‘z asarida so‘z turkumlarining nomlarini o‘zicha hal etib, ularning umumiy xususiyatlarini til qoidalari talablaridan kelib chiqqan holda belgilagan.

Kalit so‘zlar*: “O‘zbekcha til saboqlig‘i”, morfologiya, sarf, so‘z turkumlari, arab grammatikasi.*

Аннотация. В статье анализируются учебник Мунаввар-кари Абдурашидханова “Учение узбекского языка” (1925-1926 гг.) и “Опыт над правилами узбекского языка”

проф. Фитрата, где изложены морфология узбекского языка, отраженные в пособии, как “Сарф” (Морфология, 1924-1927 гг.). Поскольку морфология узбекского языка изначально формировалась на основе арабской грамматики, в первых учебниках нач. XX века включены четыре части речи: имя существительное и именных изменений, глаголы и глагольных изменений. В своей работе каждый автор по-своему относится к части речи и определил их общие характеристики, исходя из требований правил национального языка.

Ключевые слова: *“Учение узбекского языка”, морфология, части речи, грамматика арабского языка.*

Annotation: In the article Munavvar Qari Abdurashidkhanov’s "Uzbek Language Lesson" (1925-1926) and Prof. Fitrat’s "An experiment on the rules of the Uzbek language. The opinions on the morphology of the Uzbek language reflected in manuals such as "Sarf" (1924-1927) are analyzed. The morphology of the Uzbek language was originally Arabic four-word series in early textbooks, even because it was formed on the basis grammar,noun and noun changes are formed in the manner of verb and verb changes. Each in his work, the author solved the names of word categories in his own way, noting that their defined its genera characteristics based on the requirements of language rules.

Key words*: “Uzbek language lesson”, morphology, “Sarf”, vocabulary categories, arabic grammar.*

Kirish.

Jadid adiblari o‘zbek tilining grammatik qoidalarini tilning tabiiy holatidan kelib chiqib shakllantirishga, turkiy til qoidalariga mos holda grammatik qonuniyatlarni belgilashga harakat qilganlar. Bu jihatdan Munavvar qori (1878-1931), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy, Shorasul Zunnun, Elbek kabi olimlarning o‘zbek tilshunosligiga oid ishlarini ko‘rsatish mumkin. Ushbu olimlar orasida o‘zbek tilining sarfini ishlab chiqishda M. Abdurashidxonov va Fitratning ishlari salmoqli bo‘lgan.

Fitratning “Sarf” asari so‘z boshisida bunday qo‘llanmaga ehtiyoj borligini yozadi: “Bu ulug‘ binoning, bu adabiyot madrasasining birinchi toshini tezlik bilan qo‘ymoq lozim, mana-shu fikrlarga berildimda, men til qoidalari to‘g‘risida qo‘lda bo‘lg‘on narsalarni tuzib, terib shu bilikchani chiqardim. U bir til saboq bitigi emas, mutola kitobidir. Tilimiz tog‘risida bir narsa emas, boshlang‘ichdir; ta’lif emas, tajribadir” [Fitrat, 2006: 142].

Muhokama, natijalar.

M.Abdurashidxonovning “O‘zbekcha til saboqlig‘i” asari 4 qismdan iborat bo‘lib, uning to‘rtinchi qismida o‘zbek tili morfologiyasiga oid qarashlar bayon qilingan [Abdurashidxonov, 1926]. Olimning fikricha, bunday qismlar orasida morfologiya til ilmining asosiy mohiyatini anglatadi. Gaplarni tashkil etuvchi so‘zlar 4 qismga ajraladi. 1-o‘zboshli so‘zlar, 2-ko‘makchi so‘zlar, 3-undov so‘zlar, 4-belgilar. *O‘zboshli so‘zlar* boshqa manbalarda mustaqil so‘zlar deb olingan. Ko‘makchi va undov so‘zlar esa yordamchi so‘zlar sifatida izohlangan. *Belgilar* nomi ostida Munavvar qori alohida olingan so‘zlarni ko‘rsatadi. Bular Fitrat va boshqa tilshunoslarning asarlarida *bog‘lovchi, ko‘makchi, yuklama* deb ko‘rsatilgan. M.Abdurashidxonov bularning har biriga zarur misollar keltiradi: “Yolg‘iz o‘zicha ayrim aytilganda bir ma’noni anglatgan so‘zlar mustaqil so‘zlardir, ayrim ma’noni anglatmasdan yoki

bir-birlari bilan bog‘lanishlarga xizmat qiladigan so‘zlar esa ko‘makchilardir. *Juda, eng, sira, va, ham, yana, balki, chunki, zeroki, tag‘in* kabilarni ko‘makchi so‘zlar deb nomlaydi” [Abdurashidxonov, 1926]. Keyin esa bir qancha misollar bilan yuklamalarga quyidagicha ta’rif keltiradi: “Hasrat, alam, armon, orzu, qo‘rqinch kabi ichki sezgilarni anglatgan, inson va hayvonlarni quvlash, chaqirish, qiziqtirish uchun aytilgan so‘zlar undov so‘zlardir: *oh, uh, voy, hoy, essis, attang, afsus, hay-hay, bay- bay, pisht, beh, tu-tu* [Abdurashidxonov, 1926].

Fitrat asari garchi “Sarf” deb nomlansa-da, u “Unli va unsiz tovushlar” sarlavhali tilshunoslikning Fonetika qismidan boshlanadi. Bu faqat Fitrat asarida emas, barcha tilshunoslar tilning tovush qismini Sarf tarkibida o’rganadilar. Bu madrasa ta’lim tizimi uchun qabul qilingan holatdir. Fitrat qo’llanmasida Tovushlar qismidan keyin “So’z va uning turlari” bo’limi keladi. Tub va yasama so’zlar farqlangandan keyin yasama otlar, va umuman, Ot so’z turkumi haqida so’z yuritilgan.

Fitratning morfologiyaga oid qarashlari “Sarf” asarida o‘z aksini topgan. Bizga ma’lumki, morfologiya so‘z turkumlarini o‘rganuvchi bo‘lim. Asarda dastlab so‘z atamasi haqida shunday ta’rif beradi: “So‘z bir ma’noni bildirgan, o‘ziga maxsus ohangi va bosimi bo‘lg‘an tovushlar to‘dasidir” [Fitrat, 1925]

Fitrat morfologiyaning “so‘z turkumlari” qismini bayon etishdan avval so‘z yasalishi haqida to‘xtaladi. U so‘z yasalishini kengroq ma’noda talqin qiladi. Bir o‘zakka qo‘shimcha qo‘shilib yasalgan barcha so‘zlarni *yasama* deb qaraydi. Faqat o‘zakdangina iborat bo‘lgan so‘zlarni *tub* so‘zlar deb ataydi. Shu nuqtai nazardan olib qaraydigan bo‘lsak, Fitrat so‘zlarni tub va yasama deb olgan [Qurbonova M., 1997]

Munavvar qori keyin mustaqil so‘zlarni besh turga ajratadi: *ot, sifat, son, olmosh, fe’l.* Olim talqinicha, mana shu besh mustaqil so‘z o‘zbek morfologiyasining asoslari o‘laroq so‘z turkumlari sifatida qabul qilingan. Hozirgi o‘zbek morfologiyasidagi so‘z turkumlari 6 ta ekanligi tilshunoslarga ma’lum. Munavvar qori ravish so‘z turkumini *fe’l o‘zgarishlari* deb atab fe’l so‘z turkumi ichida ko‘rsatadi.

Demak, Munavvar qorining “O‘zbekcha til saboqlig‘i” asarida besh so‘z turkumi keltirilar ekan, ularning birinchisi otlardir: “Otlar yo moddiy, yo ma’noviy bo‘ladilar: his, sezgi quvonchimiz bilan bilinadurg‘an narsalarning otlari “moddiy otlar” deyiladi. Masalan: kitob (ko‘rib bilamiz), hid (hidlab bilamiz), qo‘shiq (eshitib bilamiz), maza (tatib bilamiz), issiqlik (tan bilan sezib bilamiz) – mana shular uchun yuqoridagi *moddiy otlar* qo‘llanilgan.

His sezgi a’zomiz bilan bilinmay, aqlimiz bilan bilinadigan hayol bilan faraz qilinadigan narsalarning otlari ma’noviy ot deb ataladi: *tangri, farishta, oqil, zehn, fikr* va boshqalar ma’noviy otlardir”.

Fitrat “Sarf” asarida so‘z turkumlarini: *ot, sifat, fe’l, olmosh, ko‘makchi* kabi qismlarga ajratadi. Olim so‘z turkumlarining har biriga alohida ta’rif berib, birinchi ot so‘z turkumini quyidagicha tushuntiradi: “Quyosh, bulut, yog‘och, temir va Ahmat” deganda shu so‘zlarning har biri birga narsani eslatadi. Boshqacha aytganda, bu so‘zlarning har biri birga eslatgan narsaning otidir. Bildirgani ma’nog‘a ot bo‘lub taqalg‘an so‘z otdir.

Sifat so‘z turkumi haqida quyidagicha yozadi: “Tus, rang, belgi hamma narsaga bir xil qarab bo‘lmaydi, ba’zida kam, ba’zida ortiq bo‘ladi: bir olma qizil bo‘lsa, ikkinchisi qizilroq, uchinchisi qip-qizil bo‘lishi mumkin. Mana shuning uchun sifatlar to‘rt turli bo‘ladi:

1. Sodda sifatlar: *oq, qizil, yaxshi, yomon* kabi.

2. Chog‘ishtirish sifati (hozirgi tilshunoslikda qiyosiy daraja – S.S.) yaxshiroq, yangiroq *(-roq, -rak*).

3. Oshirma sifat (orttirma daraja – S.S.) *juda, eng, g‘oyatda* so‘zlari qo‘shilib aytiladi [Abdurashidxonov, 1926].

“O‘zbekcha til saboqlig‘i”dagi ushbu tasnifni bugungi tilshunoslik ilmidagi sifat haqidagi qarashlar bilan solishtiramiz. Hozirgi o‘zbek tilida sifat darajalari to‘rt turli bo‘lgani holda ular *oddiy, qiyosiy, orttirma, ozaytirma* darajalar mavjud. “O‘zbekcha til saboqlig‘i”da bularning hammasi yuqorida ko‘rsatilgan so‘zlar bilan ifodalangan.

Fitrat sifatlar xususida ham maxsus to‘xtalib, ularga shunday misol keltiradi: *oq, qora, yaxshi, yomon, katta, qisqa.*

“Yuqoridag‘i sifatlar “tub sifatlar”dir. Negakim, bir o‘zakga qo‘shimcha qo‘shib yasalmag‘andir. Ikki turli o‘zakning har biriga qo‘shimcha qo‘shib yasalg‘an sifatlar, ya’ni “yasama sifatlar” tubandagilardir:

1. *Bilimli, otli, oqchali, enli* kabi; otg‘a “li” qo‘shilib yasalg‘an sifatlar: bir kishida, bir narsada, bir holning, bir narsaning “borliq”ini ko‘rsatadir.

2. *Oqchasiz, bilimsiz, otsiz, bo‘yovsiz, adabsiz* kabi otg‘a “siz” qo‘shilib yasalg‘an sifatlar bir kishida, bir narsada, bir holning, bir narsaning “yo‘qliq”ini ko‘rsatadir.

3. *Kechagi, shahardagi, keyingi, burung‘i, tashqi, qishqi* kabi otg‘a *“g‘i - qi - gi”* qo‘shilib yasalg‘an sifatlar bir vaqtda yoki bir mahalda “bo‘lg‘anliq”ni bildiradir: *kechagi so‘z – kecha bo‘lgan so‘z” demak”*[Fitrat A., 1925].

Har ikki olimning son so‘z turkuni haqidagi qarashlarini o‘rganganimizda ham muayyan bir mushtarak jihatlarni va farqlarni kuzatamiz.

Sonlar ayrim xususiyatlari va ishlatilishiga ko‘ra quyidagichadir:

1. “Sanoq son kishilarning miqdorini aniqlash vaqtida sanaladigan sonlardir. Sanoq sonlarining o‘zlari ham ikkiga bo‘linadi:

1) bir so‘z bilan ataladigan sonlar – oddiy sonlar deb ataladi: *bir, ikki, uch* kabi.

2) bir necha oddiy sonlar qo‘shilib, biror narsaning miqdorini anglatadigan sonlar – qo‘shma sonlar deyiladi. *O‘n besh, bir ming ikki yuz, besh milliard olti yuz, yigirma to‘rt ming* kabi.

2. Sira son: bir narsa yoxud bir kishining sirasini (darajasini), tartibini, tuzilishini anglatgan sonlarga aytiladi. Sira son sanoq sonning ketiga *“-inchi*” qo‘shmoq bilan yasalib, tartibini bildiradi (hozirgi tilshunoslikda – tartib son) “bir – birinchi” kabi.

3. To‘da son: kishi yo narsalarning to‘da-to‘dasini anglatg‘an sonlar “to‘da son” deb ataladi. To‘da son sanoq soning oxirig‘a “*-lab*” qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladir: *o‘nlab, yuzlab*.

4. Bo‘lim son: narsalar taqsim qilinganda ularning bo‘linishini anglatadi. Bo‘lim son sanoq sonning oxirig‘a “*-tadan, -nadan*” qo‘shish bilan yasaladi: “uch – uchtadan; qirq – qirqtadan” kabi.

5. Birgalik son: bir ishda bir necha kishining bir bo‘lib ishlashini anglatgan sonlar “birgalik son” deb ataladi. Birgalik son sanoq sonning oxirig‘a “*-avlan, -ovlon*” qo‘shish bilan yasaladi: *uch – uchovlon , to‘rt – to‘rtovlon.*

6. O‘rtoqliq son: bir ish to‘g‘risida ma’lum kishilarning birgalikdagi harakatini bildirgan sonlar “o‘rtoqliq son” deb ataladi. O‘rtoqliq son ikki turli yo‘l bilan yasaladi:

1. Sanoq sonning ortiga *"-ala, -la*" qo‘shish, undan so‘ng *"-miz, -ng, -ngiz, -si*" olmosh belgilari qo‘shilishi bilan: "*to‘rtalamiz, to‘rtalang, to‘rtalangiz, to‘rtalasi*" kabi.

2. Sanoq sonning ortiga (-av, -ov) qo‘shib so‘ngra *"-miz, -ng, -ngiz, -i*" olmosh belgilari qo‘shish bilan: "*uch-uchov, uchovimiz, uchoving, uchovingiz, uchovi*" kabi.

7. Chama son: sanog‘i aniq bo‘lmay chamalab aytilgan sonlar "chama son" deb atalgan. Chama sonlar uch turli yo‘l bilan yasaladi:

1) sanoq sonning oxiriga "*-tacha, -cha*" qo‘shish bilan: "*besh – beshtacha, olti – oltitacha*" kabi;

2) sanoq sonning oxiriga "*-larcha*" qo‘shish bilan yasaladi: "*minglarcha, qirqlarcha*" kabi.

Ikki sanoq sonni ketma-ket aytish bilan ham chama son hosil bo‘ladi. Bunday holatda har ikkalasining orasiga chiziqcha (-) qo‘yish kerak: "*besh-olti, o‘n-o‘n besh" kabi*" [Abdurashidxonov, 1926].

Ushbu iqtibosdan ko‘rinadiki, Munavvar qori o‘zbek tilshunosligida son so‘z turkimining hususiyatlarini izchil o‘rgangan olimning tasnifi bugunga qadar asosan saqlanib qolgan.

Fitrat son so‘z turkumi haqida ma’lumot berib uning ikki qismdan iborat ekanligini takidlaydi: Tub son va yasama son. Sonlar "bir narsaning, bir kishining (qandaylig‘ini emas) nechaligini-qanchalig‘ini ko‘rsatsalar ham so‘zlar aro turishlari sifatdan ayirmasizdir. Shuning uchun bularni ham sifatlardan sanamoq mumkindir. Sonlar ham *tub son, yasama son* bo‘lib ikkiga ajraladir.

Tub sonlar.

1. Narsalarni, kishilarni sanamoq uchun aytilaturg‘an sonlar *bir, iki, uch, to‘rt, o‘n, yigirma, qirq besh...* kabi. Bunlarg‘a "sanoq" deymiz.

Yasama sonlar.

2. Saralangan narsalar – kishilardan har birining sarada tutgan o‘rnini belgilatmak uchun aytilaturg‘an sonlar: *birinchi, ikinchi, uchinchi, to‘rtinchi...* kabi. Bunlarg‘a "sara son" deymiz.

3. Ko‘brak narsani baravar ulashkanda aytilaturg‘an (so‘zlar) *biror tangadan, ikishar qalamdan, uchar daftar, beshar kitob...* kabi. Bunga "ulush son" deymiz. Ko‘rinadirkim, "ulush son"ning sanalmishg‘a "-dan, -don" ham qo‘shmoq mumkin bo‘ladir [Fitrat A., 1925].

Bu yetti xil son turlaridan keyin olmoshlar haqida to‘xtaladi:

"Kishilik olmoshi: *men, sen, ul, biz, siz, ular*.

Kishilarning oti o‘rniga almashinib yuradigan olmoshlar "kishilik olmoshlari" deb ataladi.

So‘roq olmoshlari: *kim? nima? nega? nechun? qaysi? qanday? qanaqa? qachon?* Bir narsa to‘g‘risida so‘roq uchun aytiladigan olmoshlar "so‘roq olmoshlari" deyiladi.

Ko‘rsatish olmoshlari: *bu, shu, ushbu, u, anavi.* Bir narsani ko‘rsatish, ishorat qilish uchun qo‘llanadigan olmoshlar "ko‘rsatish olmosh" deb ataladi.

Belgilash olmoshi: *har kim, har nima, har narsa, o‘zi, hamma, barcha*. Narsalar yo kishilarni belgilash uchun qo‘llanadigan olmoshlar "belgilash olmoshi" deb ataladi.

Gumon olmoshi: gumon uchun qo‘llanadigan olmosh "gumon olmoshi" deb ataladi.

Chog‘ olmoshi: *kecha, endi, hali, bultur, boya, indin, ertalab.* Zamon ko‘rsatadigan zamon otlari o‘rniga almashinib qo‘llaniladi"[Abdurashidxonov, 1926]

XX asrning 20-yillarida M.Abdurashidxonovdan tashqari, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy kabi olimlar ham tilshunoslik masalalari bilan jiddiy shug‘ullanganlar. Ular orasida Abdurauf Fitrat XX asr 20-yillarining birinchi yarmida o‘zbek tiliga oid “Sarf” (“Morfologiya”) va “Nahv” (“Sintaksis”) kabi qo‘llanmalar yozgan. Bular bir necha marta nashr etilgan. Ushbu qo‘llanmalarni M.Abdurashidxonovning yuqoridagi “O‘zbekcha til saboqlari” bilan solishtirgan holda shunday kuzatishni amalga oshirish mumkun.

Fitrat “Sarf” asarida so‘z turkumlarini: *ot, sifat, fe’l, olmosh, ko‘makchi* kabi qismlarga ajratadi. Olim so‘z turkumlarining har biriga alohida ta’rif berib, birinchi ot so‘z turkumini quyidagicha tushuntiradi: “Quyosh, bulut, yog‘och, temir va Ahmat” deganda shu so‘zlarning har biri birga narsani eslatadi. Boshqacha aytganda, bu so‘zlarning har biri birga eslatgan narsaning otidir. Bildirgani ma’nog‘a ot bo‘lub taqalg‘an so‘z otdir.

Ot ma’nosining tutash ko‘zg‘a ko‘rinarlik narsa bo‘lishi lozim emas. *Jon, es, tun, qayg‘u, zulm* kabi. Ma’nosi ko‘zga ko‘rinmas otlar ham bordir. Kichiklangan otlar bir narsani, yo bir kishini siylamak, yo uning kichikligini ko‘rsatmak uchun uni berilgan otg‘a “kichiklangan ot” deyiladir. Kichiklangan otlar yasamoq uchun otg‘a “*-cho, -cha; -gina, -g‘ina; gina-kina*” qo‘shiladir: *og‘acha, kitobcha, kelicha; qizgina, qushqina* kabi [Fitrat A., 1925].

Fe’lning ma’nosida bo‘lg‘an zamonlarni uchga: *so‘ngg‘i zamon, hozirg‘i zamon, o‘tkan zamon* fe’llariga bo‘ladi va har birini alohida ichki bo‘laklarga ajratib turlicha nomlab, misollar bilan keltiradi. Masalan: so‘ngg‘i zamon fe’llarida *buyruq, kelajak, shart, o‘tinch, qo‘zg‘atish* fe’llari bordir. Buyruq fe’llari deb biror ishning bo‘lishli yo bo‘lmasligini istab aytilgan so‘zlarga aytiladi. Ularga quyidagi so‘zlarni misol qilishimiz mumkin: *yoz, kel, o‘qu, ket*.

Kelajak fe’llari buyruq fe’llariga *-ar, -ajak* qo‘shimchalarini qo‘shish orqali yasaladi. Misol uchun *yozar, yozajak”* [Fitrat A., 1925.]

Ko‘rinadiki, Fitrat fe’l so‘z turkumi haqida ancha izchil fikr yuritgan. O‘zbek tilining marfologiyasiga oid zamonaviy darsliklar ham Fitratning o‘zbek tili marfologiyasiga oid qarashlariga asoslangan.

Munavvar qorining sifat so‘z turkuni haqidagi yuqoridagi fikrlari bilan Fitratning mazkur so‘z turkumidagi qarashlarini qiyosan o‘rganamiz.

Xulosa.

M.Abdurashidxonovning “O‘zbekcha til sabog‘ligi” (1926) va Fitratning “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Sarf” (1925) kabi asarlarida o‘zbek tilining marfologiyasi ancha izchil ishlangan. Fitratning “Sarf” asari o‘z tajribasidan kelib chiqqan holda qo‘llanma tarzida yozilib 1925-30- yillarda to‘rt marta nashr etilgan. So‘ngi nashr lotin alifbosida amalga oshirilgan.

M.Abdurashidxonovning “O‘zbekcha til sabog‘lig‘i” tadqiqoti to‘rt qismdan iborat bo‘lib, uning to‘rtinchi qismi o‘zbek tilining morfologiyasi masalalariga bag‘ishlangan.

Bu ikki asarda ham tilshunoslikning morfologiya bo‘limi o‘z zamoni nuqtai nazaridan kelib chiqib izchil yoritilgan. O‘zbek morfologiyasi taraqqiyotida Fitrat va Munavvar qorining darslik va qo‘llanmalari faqat o‘z davri uchun emas, barki keyingi 40-50-yillarda o‘zbek grammatikasi uchun yozilgan ilmiy asarlar uchun ham asos vazifasini bajargan.

Adabiyotlar

1. Abdurashidxonov M., 1926. O‘zbekcha til sabog‘ligi. IV qism. – Toshkent.
2. Fitrat A., 1925. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Sarf. – Toshkent.

3. Fitrat A, 2006. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. 1 kitob: Sarf. – Toshkent: Ma’naviyat.

4. Boltaboyev H., 2007. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent.

5. Qurbonova M., 1997. Abdurauf Fitrat va o‘zbek tilshunosligi. – Toshkent.

6. Фитрат А., 2006. Танланган асарлар. 4-жилд: дарслик ва ўқув қўлланмалар, илмий мақола ва тадқиқотлар. – Тошкент: Ма’навият. – Б. 140-174.

ABDURAUF FITRAT IJODI EDVARD OLVORT TADQIQOTLARIDA

Sa’dullayeva Dilnoza Nortoji qizi,
O‘zbekiston Milliy universiteti
Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti
+998 90 936 78 38

Annotatsiya. Ushbu maqolada amerikalik tadqiqotchi Edvard Olvort ilmiy izlanishlarida Abdurauf Fitrat siymosining talqin etilishi tahlil qilinadi. Xususan, olimning jadid adabiyoti, milliy uyg‘onish g‘oyalari hamda Fitrat ijodining tarixiy va ijtimoiy kontekstdagi o‘rni haqidagi qarashlari o‘rganiladi. Tadqiqotda Olvort tomonidan qo‘llangan tarixiy hamda tahliliy metodlarning Fitrat merosini ilmiy jihatdan tizimli o‘rganishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Fitrat asarlarining g‘oyaviy manbalari, ularning yaratilish jarayoniga ta‘sir ko‘rsatgan siyosiy va madaniy omillar Olvort tadqiqotlari asosida tahlil etiladi. Natijada, xorijiy fitratshunoslikning o‘zbek adabiyotshunosligidagi o‘rni hamda ahamiyati ilmiy asosda ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Fitrat, jadidchilik, fitratshunoslik, jadid adabiyoti, milliy uyg‘onish, tarixiy-adabiy tahlil, Markaziy Osiyo adabiyoti.*

Annotation. This article analyzes the interpretation of the figure of Abdurauf Fitrat in the scientific research of the American researcher Edward Olworth. In particular, the scientist's views on Jadid literature, the ideas of national awakening, and the role of Fitrat's work in the historical and social context are studied. The study highlights the importance of the synchronic, historical-literary, and analytical methods used by Olworth in the systematic scientific study of Fitrat's legacy. The ideological sources of Fitrat's works and the political and cultural factors that influenced their creation are also analyzed based on Alworth's research. As a result, the role and significance of foreign philology in Uzbek literary studies will be scientifically demonstrated.

Keywords: *Fitrat, Jadidism, Fitratology, Jadid literature, national awakening, historical and literary analysis, Central Asian literature.*

Аннотация. В статье анализируется интерпретация фигуры Абдурауфа Фитрата в научных исследованиях американского исследователя Эдварда Олворта. В частности, будут изучены взгляды ученого на джадидскую литературу, идеи национального пробуждения, а также место творчества Фитрата в историческом и социальном

контексте. В исследовании освещается значение синхронных, историко-литературных и аналитических методов, использованных Олвортом, в научном и систематическом изучении наследия Фитрата. В исследовании также анализируются идейные источники произведений Фитрата, политические и культурные факторы, повлиявшие на процесс их создания. В результате будет научно обоснована роль и значение зарубежной литературы в узбекском литературоведении.

Ключевые слова: *Фитрат, джадидизм, фитратология, джадидская литература, национальное пробуждение, историко-литературный анализ, литература Центральной Азии.*

Xalqimizning tafakkuri va ruhiyatiga ozodlik hamda ma’rifat g‘oyalarini singdirgan jadid ma'rifatparvarlari bugungi kunda alohida ehtirom bilan yod etilmoqda. Ularning ma’naviy va ilmiy faoliyati milliy tariximizning muhim sahifasi sifatida qadrlanadi. Hozirgi davrda jadidlar qoldirgan boy meros faqat yurtimizda emas, balki xalqaro ilmiy doiralarda ham katta qiziqish uyg‘otmoqda. Jahonning turli hududlarida faoliyat yuritayotgan, turkiy xalqlar adabiyoti va jadidchilik harakatini tadqiq etishga ixtisoslashgan ilmiy markazlar hamda oliy ta’lim muassasalari tomonidan bu merosni chuqur o‘rganishga alohida e’tibor qaratilayotgani ana shu e’tirofning yorqin ifodasidir.

Shu ma’rifatparvarlar orasida Abdurauf Fitrat alohida o‘rin tutadi. U nafaqat jadidchilik harakatining faol namoyandalaridan biri, balki o‘z davrining yirik adibi, olimi va jamoat arbobi sifatida ham milliy tafakkur rivojiga katta hissa qo‘shgan. Shu bois Fitrat shaxsiyati va ijodiy merosi nafaqat o‘zbek olimlari, balki xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham keng o‘rganilmoqda. Fitrat shaxsiyati va ijodining ko‘p qirrali tabiati uni o‘rganishda yagona metodologik yondashuv yetarli emasligini ko‘rsatadi. Uning adabiy va ilmiy qarashlari jadidchilik mafkurasi, milliy o‘zlikni anglash, ma’rifatparvarlik va istiqlol g‘oyalari bilan uzviy aloqada shakllangan. Shu sababli Fitrat ijodini tadqiq etishda tarixiy-adabiy, g‘oyaviy-estetik hamda nazariy-metodologik yondashuvlarning uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv adib asarlarining mazmun-mohiyatini, ularning davr ruhi va ijtimoiy tafakkur bilan bog‘liqligini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Abdurauf Fitrat merosini ilmiy o‘rganish jarayoni XX asrning 40-yillaridan boshlab adabiyotshunoslikda izchil rivojlandi va keyingi davrlarda fitratshunoslik alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Bu jarayonda Fitrat ijodiga turli davrlarda turlicha yondashuvlar qo‘llanilgan bo‘lib, ularning har biri muayyan tarixiy va mafkuraviy sharoit bilan belgilangandir. Mustaqillik davrida esa Fitrat merosini qayta baholash, uni milliy tafakkur va adabiyot taraqqiyoti nuqtayi nazaridan o‘rganish imkoniyatlari kengaydi.

Fitrat merosini tadqiq etish jarayoni vaqt o‘tishi bilan xalqaro miqyosda ham kengayib bordi. Bugungi kunda jadid adabiyoti va Markaziy Osiyo madaniy hayotiga oid masalalar dunyoning ko‘plab ilmiy markazlarida o‘rganilmoqda.

Fitrat ijodining nazariy, metodologik jihatda o‘rganilishi xorij olimlari faoliyatida ham e’tibordan chetda qolmagan. Fitratning siyosiy hamda adabiy faoliyati xorijiy ilmiy doiralarda keng qamrovli va nisbatan puxta tadqiq etilmoqda. “Fitrat singari ulug‘ adib va olimlar faoliyati sovet davrida har qancha “bekitiq”larga qaramay, o‘z davridayoq xorijiy olimlarning e’tiborini tortib ulgurgan edi” [1].

“AQSHning Kolumbiya, Michigan, Chikago, Kaliforniya universitetlari, Yaponiyaning Tokio xorijiy tadqiqotlar universiteti, Rossiya Fanlar akademiyasi, Rossiya islom instituti, Qozon federal universiteti, Turkiyaning Anqara, Eje, Istanbul universitetlari, Ozarbayjon Fanlar akademiyasi, Qo‘lyozmalar instituti, Boku davlat universiteti, Qozog‘istonning Yevroosiyo milliy universiteti, Turkmaniston Fanlar akademiyasi kabi nufuzli ilm o‘choqlarida bobolarimiz merosi hijjalab o‘rganilmoqda” [2].

Xorijiy tadqiqotchilar orasida jadidchilik va Fitrat merosini chuqur o‘rgangan olimlardan biri “Fitratning Amerikalik do‘sti” sharqshunos Edvard Olvort hisoblanadi [3]. Uning ilmiy ishlari Markaziy Osiyo adabiyoti, milliy uyg‘onish jarayoni hamda jadidchilik harakatining tarixiy mohiyatini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

“Xorijda o‘zbekshunos olim sifatida tanilgan Kolumbiya universiteti professori Edvard Olvortning yigirmaga yaqin tadqiqotlarida Abdurauf Fitrat olim va adib sifatida e’tirof etiladi. Xususan, olimning “O‘zbek adabiy siyosati” (Gaaga, 1964), “Markaziy Osiyoda nashr ishlari va millatchilikning o‘sishi” (Nyu-York, 1965), “Chor Markaziy Osiyosida “millat” g‘oyasi” (Nyu-York, 1968), “Sovet millatchiligining muammolari” (Nyu-York, 1971), “Sovet Markaziy Osiyosida milliy masala” (Nyu-York, 1973), “Sovet Markaziy Osiyosida etnik guruhlanishning nihoyasi” (Vashington, 1982), “Buxorolik Abdurauf Fitratning argumentlari” kabi kitoblari va “Turkistonda milliy guruhlanishni qidirib” (1917, mart – 1922, sentyabr), “Bilim o‘chog‘i: Turkiston muxtor jumhuriyatida chiqadigan vaqtli nashr“ kabi maqolalari qatag‘on tufayli yetarli o‘rganilmay kelgan ayrim mumtoz adabiyot namoyandalari va jadidchilik mavzusi bilan bog‘liq” [4].

“Xorijiy olimlardan fitratshunoslikda eng ko‘p xizmat qilganlardan biri Amerikaning Kolumbiya Universiteti professori Edvard Olvortdir. ...Uning tadqiqotlari Turkiston tariki, umummadaniyatini uziga xos jixatlarini yoritish bilan bir qatorda Fitrat xayoti va ijodiga oid juda ko‘p qimmatli materiallarni qamrab olgan.”[5]

Edvard Olvortning Abdurauf Fitrat ijodiy merosiga oid xulosalaridan kelib chiqib, uni o‘z davrining ma’naviy-madaniy yo‘nalishini belgilab bergan timsol sifatida baholash mumkin. Zero, til, urf-odat, din, Vatan tushunchasi, ijtimoiy turmush tarzi, iqtisodiy va siyosiy muhit, tarixiy xotira kabi omillar – millatning o‘zligini saqlab qolishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, murakkab tarixiy sharoitlarda aynan shu omillar xalqning ma’naviy tayanchiga aylanib, madaniy merosni keyingi avlodlarga yetkazishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayonda esa milliy o‘zlikni anglash va uni tiklash mas’uliyatini zimmasiga olgan ziyoli shaxslar alohida o‘rin tutadi.

Edvard Olvort tomonidan amalga oshirilgan Fitrat asarlarining sinxronik tasnifi va ilmiy tahlili ham uning ana shunday tarixiy-madaniy vazifani bajargan shaxs ekanini tasdiqlaydi. Olim har qanday ijodkorning, jumladan, Fitratning asarlarida namoyon bo‘lgan ijtimoiy-ma’naviy g‘oyalar uning shaxsiy tajribasi, dunyoqarashi va individual xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq, degan ilmiy xulosaga keladi. Shu nuqtayi nazardan u “Fitrat: Jadidist of Bukhara” nomli tadqiqotida adibning tarjimai holi, faoliyat yuritgan muhiti va zamonasida sodir bo‘lgan siyosiy-ijtimoiy voqealarni atroflicha yoritishga harakat qiladi.

Tadqiqotchi Fitrat asarlarining yaratilish tarixi, ularning yuzaga kelish sabablari va g‘oyaviy manbalarini tahlil etar ekan, muayyan asarlarning paydo bo‘lishini o‘sha davr voqeliklari bilan bog‘laydi. Masalan, u “Qiyomat” asarining yozilishini bolsheviklar hukmronligi davrida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan boshqaruv tizimidagi ziddiyatlar hamda

Fitratning ushbu siyosiy kuchga nisbatan tanqidiy munosabati bilan izohlaydi. Shu tariqa, Olvort tahlillari Fitrat ijodini tarixiy kontekstda anglash va uning shaxsiy pozitsiyasini teranroq baholash imkonini beradi.

“Edvard Olvort Fitrat nasriy asarlari jumladan, “Munozara” (1909-1911), “Hind sayyohi bayonoti” (1911-1912), “Qiyomat” (1923), “Bedil bir majlisda”(1923), “Shaytonning Tangriga isyoni” (1924), ”Abulfayzxon” (1924), “Ovunchoq”, “Mirrix yuduziga” kabi asarlarini… adabiyotshunoslik mezonlari asosida tahlil qilib, ijodkorlarning Sovet senzurasidan himoyalanish va davr uchun muhim ijtimoiy-siyosiy g‘oyalarni targ‘ib qilish uchun foydalangan ko‘p manoli, metaforik obrazlarning asl moxiyatini tadqiq etishga erishgan. U, shuningdek, badiiy asar zamiridagi haqqoniy tushunchalar mantig‘ini va original topilmalarni kashf qiladi”[6].

“Jadid va millatchilik manbalaridan chiqqan har bir adabiyot yoki ilmiy asar oxir-oqibat nomaqbul e'tiborni tortdi. 1920-yillar boshida Fitrat va boshqalar o‘z tanqidchilarini tinchlantirishga, bolsheviklar tomonidan adabiyotga qo‘yilgan talablarni qondirishga harakat qildilar. Fitrat “Qiyomat” qissasi va “Arslon” kabi asarlar yozdi va vaqtinchalik bolshevik tanqidchilarining ma’qullashiga sazovor bo‘ldi. O‘zbek kommunistlari yigirma sakkiz varaqdan iborat "Qiyomat"ni dinga qarshi tashviqotga qo‘shgan hissasi sifatida baholadilar…Qiyomat muhojir millatchilarni hayratda qoldirdi, ular bunda o‘zbek rahbarlaridan birining yaqqol ko‘rinib turganini payqadilar: Fitratning bunday asarlari yozuvchining o‘z nuqtai nazaridan ko‘ra ko‘proq sovet hukumatining xohish-istaklariga mos keladi”[7].

Mazkur talqin Fitrat ijodini faqat badiiy hodisa sifatida emas, balki o‘sha davr siyosiy muhitining mahsuli sifatida ham ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Shu sababli Olvord tadqiqotlari Fitrat asarlarining tarixiy kontekstini aniqlashda muhim ilmiy manba sifatida baholanadi.

“Amerikalik tadqiqotchilarning jadid adabiyotini chuqur va mufassal tushunishlari nechog‘lik mushkul va murakkab bo‘lmasin, ular bu yo‘nalishda jiddiy muvaffaqiyatlarni qo‘lga kiritmoqdalar. Mentalitetimizdan yiroq bo‘lgan chet el jadidshunoslarining davr adabiyoti haqidagi qarashlari o‘zbek adabiyotshunosligi taraqqiyotiga ham ma’lum darajada ta’sir ko‘rsata olishi bilan bir qatorda jahon adabiyotshunosligida ham munosib o‘rin egallay olishiga ishonch bildirish mumkin”[8].

“Edvard Olvort har qanday yozuvchining, jumladan, Fitrat asarlarida bo‘y ko‘rsatgan ma’naviy-ijtimoiy sohadagi chuqur mulohazalari, o‘ziga xos idroki uning individual o‘tmishi va temperamenti asosida kashf qilingan, degan xulosaga kelganligi bois u “Fitratning ilk ijodi va faoliyati; buxorolik jadidchi: Fitrat asarlari tahlili va tartibi” nomli kitobida uning avtobiografiyasiga, hayotida yuz bergan har bir siyosiy-ijtimoiy voqeaga jiddiy e’tibor qaratadi. Asarlari yaratilishi tarixi, ularga sabab bo‘lgan vaziyatlar, omillar, voqealarni izohlashga harakat qiladi. Masalan, u “Qiyomat” asarining yozilish tarixini bolsheviklarning Markaziy Osiyodagi noto‘g‘ri boshqaruv tizimi va Fitratning ularga bo‘lgan nafrati bilan izohlaydi. Mazkur asarning yaratilishi Fitratning Buxorodan surgun qilingan davriga to‘g‘ri keladi. Uning “Hurriyat” gazetasi 1917-yil 49-sonida (7-noyabr)gi “Rusiyada yangi bir balo bosh ko‘tardi – bolsheviklar balosi” nomli maqolasi, rus bolsheviklari hokimiyatni qo‘lga olganlaridan keyin barcha milliy imtiyozlar qog‘ozda qolib ketganligi va “Yurt qayg'usi” dagi bolsheviklarga munosabatini hisobga olganda Olvortning xulosasini to‘g‘ri, deb hisoblash mumkin”[9].

Olim Fitratning XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiyoti hamda ijtimoiy-madaniy hayotdagi intellektual mavqei va estetik qimmatini asoslab beradi. Natijada, Fitrat asarlarining Markaziy Osiyo adabiy va madaniy taraqqiyoti tarixidagi roli yanada ravshanlashib, uning merosiga berilayotgan ilmiy baho yuqori bosqichga ko‘tariladi.

Shuni ta’kidlash joizki, Edvard Olvort tadqiqotlari nafaqat Fitrat shaxsiyati va ijodini o‘rganishga, balki jadid adabiyotining umumiy rivojlanish jarayonini anglashga ham xizmat qiladi. Uning ilmiy qarashlari Markaziy Osiyo xalqlarining milliy uyg‘onish davri adabiyoti va madaniy hayotini tadqiq etishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Edvard Olvort tadqiqotlari Abdurauf Fitrat merosini xalqaro miqyosda o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Olim o‘z izlanishlarida Fitrat ijodini tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilib, uning jadidchilik harakati va milliy uyg‘onishdagi o‘rnini ilmiy asosda yoritib beradi. Olvort tomonidan qo‘llangan sinxronik va tarixiy-adabiy tahlil metodlari Fitrat asarlarining g‘oyaviy mazmuni hamda ularning yaratilish jarayonini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Shu jihatdan, xorijiy fitratshunoslik tadqiqotlari o‘zbek adabiyotshunosligi rivojiga ham muayyan ta’sir ko‘rsatib, Fitrat merosini yangicha ilmiy yondashuvlar asosida talqin etishga xizmat qiladi. Natijada, Fitrat ijodi nafaqat milliy adabiyot tarixida, balki jahon ilmiy ham-jamiyatida ham muhim madaniy va adabiy hodisa sifatida e’tirof etilmoqda.

Adabiyotlar

1. Boltaboyev H. Xorijda fitratshunoslik // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – 1992. – 27-mart.
2. Nazarova Sh. Uchinchi renessans – jadidlar maslagi // Yangi O‘zbekiston. – Toshkent, 2022. – 5-noyabr.
3. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy Kutubxonasi nashriyoti, 2007. – B.235.
4. Usmonov G‘.M. Abdurauf Fitrat asarlarining xorijda o‘rganilishi, nashri va inglizcha tarjimalarining lingvostilistik tadqiqi. Filol. fan. D-ri ...diss. –Andijon, 2025. – B.53
5. G‘aniyev I. Fitrat va fitratshunoslik. – Toshkent: Fan, 2005. – B.77.
6. Mirzayeva Z. XX asr o‘zbek adabiyotining Amerikada o‘rganilishi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2005. – B.204.
7. Edward Allworth. Uzbek literary politics. – London-Paris, 1964.
8. Mirzayeva Z. XX asr o‘zbek adabiyotining Amerikada o‘rganilishi. Filol. fan. nomzodi ... diss. – Toshkent: Fan, 2006. – B.134.
9. Usmonov G‘. M. Abdurauf Fitrat asarlarining xorijda o‘rganilishi, nashri va inglizcha tarjimalarining lingvostilistik tadqiqi. Filol. fan. d-ri ...diss. – Andijon, 2025. – B.50.

ABDURAUF FITRATNING ADABIY VA ILMIY-PUBLITSISTIK MEROSI DUNYO TADQIQOTCHILAR NIGOHIDA

Mirobidova Dinara
O'zMU, 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning adabiy, ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari qarashlari asosida tahlil qilinadi. Fitratning jadidchilik harakatidagi o'rni, uning milliy uyg'onish g'oyalarini shakllantirishdagi roli hamda xorijiy tadqiqotchilar tomonidan berilgan baholar o'rganiladi. Shuningdek, uning merosi bugungi globallashuv sharoitida qayta talqin qilinishi masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *jadidchilik, milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik, Fitrat, ijtimoiy islohot, jadidshunoslik.*

THE LITERARY AND SCIENTIFIC-JOURNALISM LEGACY OF ABDURAUF FITRAT AS VIEWED BY WORLD RESEARCHERS

Abstract. This article analyzes the literary, scientific, and socio-political activities of Abdurauf Fitrat based on the views of international scholars of Jadidism. It examines Fitrat's place in the Jadidist movement, his role in shaping ideas of national revival, and the assessments made by international scholars. Furthermore, it considers the reinterpretation of his legacy in the context of contemporary globalization.

Keywords: *Jadidism, national revival, Enlightenment, Fitrat, social reforms, Jadidism studies.*

ЛИТЕРАТУРНОЕ И НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АБДУРАУФА ФИТРАТА ГЛАЗАМИ МИРОВЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Аннотация. В данной статье анализируется литературная, научная и социально-политическая деятельность Абдурауфа Фитрата на основе взглядов мировых исследователей джадидизма. Изучается место Фитрата в движении джадидизма, его роль в формировании идей национального возрождения, а также оценки, данные зарубежными исследователями. Кроме того, рассматриваются вопросы переосмысления его наследия в контексте современной глобализации.

Ключевые слова*: джадидизм, национальное возрождение, Просвещение, Фитрат, социальные реформы, исследования джадидизма.*

Kirish.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati milliy ong va tafakkurning uyg'onishida muhim rol o'ynadi. Ushbu harakatning yetakchi namoyandalaridan biri Abdurauf Fitrat bo'lib, u o'zining adabiy, ilmiy va siyosiy faoliyati orqali jamiyatni yangilashga xizmat qildi. Bugungi kunda Fitrat merosi nafaqat O'zbekistonda, balki xalqaro ilmiy doiralarda ham keng o'rganilmoqda.

Fitratning adabiy merosi uning ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan chambarchas bog'liq. U she'riyat, dramaturgiya va publitsistika sohalarida samarali ijod qilgan. Ayniqsa, uning "Hind

sayyohi bayonoti", "Abulfayzxon", "Chin sevish" kabi asarlari orqali jamiyatdagi ijtimoiy muammolar yoritilgan.

Fitrat ilmiy faoliyatida tilshunoslik, adabiyotshunoslik va tarix masalalariga alohida e'tibor qaratgan. U o'zbek adabiy tilini rivojlantirish, milliy madaniyatni tiklash yo'lida muhim ilmiy izlanishlar olib borgan. Xorijiy tadqiqotchilar Fitratni Sharq va G'arb madaniyati o'rtasida ko'prik bo'lgan mutafakkir sifatida baholaydilar.

Fitrat jadidchilik harakatining faol ishtirokchisi sifatida jamiyatni isloh qilish, ta'lim tizimini yangilash va milliy mustaqillik g'oyalarini ilgari surgan. U Buxoro amirligidagi islohotlar tarafdori bo'lib, zamonaviy bilimlarni joriy etishga intilgan.

Uning siyosiy qarashlari erkinlik, adolat va taraqqiyot g'oyalariga asoslangan edi. Fitrat millat taraqqiyotini ilm-fan va ma'rifat bilan bog'lab ko'rdi. Shu jihatdan u jadidchilikning nazariy asoschilaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Bugungi kunda Fitrat merosi ko'plab xorijiy olimlar tomonidan o'rganilmoqda. Jumladan, Edward Allworth, Adeeb Khalid kabi tadqiqotchilar Fitrat faoliyatini Markaziy Osiyoda modernizm va milliy uyg'onish jarayonlari bilan bog'liq holda tahlil qiladilar. Ularning fikricha, Fitrat jadidchilikni faqat ma'rifiy harakat emas, balki keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy transformatsiya sifatida tushungan. Xususan, Adeeb Khalid Fitratni "zamonaviy musulmon jamiyatini qayta qurishga intilgan islohotchi" sifatida tavsiflaydi.G'arb olimlari Fitrat faoliyatini postkolonial yondashuv asosida ham tahlil qiladilar. Bu esa uning merosini yangi ilmiy paradigmalarda o'rganish imkonini bermoqda.

Fitratning "Munozara" asari haqida: "Fitratning "Munozara"si shunchaki adabiy asar emas edi; bu Buxorodagi eskilik tarafdorlariga (qadimchilarga) qarshi otilgan intellektual bomba edi. U orqali Fitrat musulmon jamiyati nima uchun inqirozga uchrayotganini va nima uchun islohotlar qilinishi shartligini ko'rsatib berdi." [Adeeb Khalid, 1998:3]

Hozirgi globallashuv davrida Fitratning g'oyalari o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Uning milliy o'zlikni anglash, ta'limni rivojlantirish va jamiyatni modernizatsiya qilish haqidagi qarashlari bugungi islohotlar jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Fitrat merosi yosh avlodni ma'rifatli, mustaqil fikrlaydigan shaxs sifatida tarbiyalashda muhim manba hisoblanadi.

Milliy o'zlik haqida: "Abdurauf Fitrat o'zining "Vatan" tushunchasini shakllantirish orqali o'zbek milliy o'zligining me'moriga aylandi. U jadidlar orasida birinchilardan bo'lib ma'rifatni siyosiy erkinlik bilan bog'ladi." [Edward Allworth, 1990:132]

Uning ilm-fan, ma'rifatning turli sohalarida teran iz qoldirgan bir qancha asarlari mavjud. Masalan, "Rahbari najot " (Najot yo'li), "Oila", "Mavludi Sharif yoki Mur'oti xayr ul Bashar", "Muxtasar islom tarixi", "Sharq siyosati". Mazkur asarlarda bir tomondan, 1914-1925-yillarda ro'y bergan siyosiy, ijtimoiy masalalarga munosabatini ifodalagan bo'lsa, ikkinchi tomondan, musulmon olami uchun o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan yoki muayyan tarixiy davrda saqlanib qoladigan ma'naviy va ma'rifiy qadriyatlarni tushuntirib beradi.Fors tilida yozilgan "Rahbari najot" risolasida tafsir, hadis, fiqh, kalom ilmlari, shuningdek, lisoniy- falsafiy, dunyoviy ilmlar to'g'risida aniq tasavvur berdi, avlod, badan, fikr, axloq tarbiyasiga oid falsafiy, etik qarashlarni olg'a surdi. [Uz.wikipedia.org]

Jadidchilik – bu faqat madaniy harakat emas, balki keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy islohotlar tizimi hamdir. Fitratning siyosiy qarashlari aynan shu nuqtada shakllanadi. Uning

“Buxoroning ahvoli” asarida davlat boshqaruvidagi inqiroz keskin tanqid qilinadi. Muallif yozadi: “Bir millatning taraqqiyoti ilm va tartib bilan bog‘liqdir”[Fitrat, 2000: 50]

Bu fikr Fitratning siyosiy konsepsiyasida modern davlat qurish g‘oyasi mavjudligini ko‘rsatadi. U konstitutsiyaviy boshqaruv, parlament tizimi va fuqarolik jamiyatini qo‘llab-quvvatlagan.

"Fitrat – zamonaviy musulmon jamiyatini qayta qurishga intilgan islohotchi. U islomning asl mohiyatini zamonaviy fan va ma'rifat bilan uyg'unlashtirish orqali millatni qullikdan ozod etmoqchi bo'ldi." [Adeeb Khalid, 1998:148]

Fitrat ijodida badiiylik va ijtimoiy tanqid uyg‘unlashgan. Uning “Hind sayyohi bayonoti” asari ko‘pincha jadid adabiyotining manifesti sifatida baholanadi.

Adabiyotshunos olim N.Karimov ta’kidlaydi: “Fitrat dramalari tarixiy shaklda zamonaviy muammolarni yorituvchi badiiy tajriba edi” [N.Karimov, 2010:112] “Abulfayzxon” dramasi orqali Fitrat zulm va siyosiy inqirozni tarixiy obrazlar orqali ochib beradi. Bu uslub allegorik tahlil imkonini yaratadi.

Fitrat adabiyotshunos sifatida Sharq va G‘arb adabiyotini qiyosiy o‘rganishga intilgan. U adabiyotni faqat estetik hodisa emas, balki ijtimoiy fenomen sifatida talqin qiladi. Uning qarashlari zamonaviy adabiyot nazariyasiga yaqin bo‘lib, ayniqsa, funksional yondashuv elementlarini o‘z ichiga oladi. Bu esa Fitratni o‘z davridan ilgarilab ketgan olim sifatida ko‘rsatadi.

Fitrat tilshunoslikda milliy tilni rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratadi. U adabiy tilni standartlashtirish va zamonaviylashtirish tarafdori bo‘lgan.

Tilshunos olimlar ta’kidlashicha: “Fitrat tilni millatning mavjudlik sharti sifatida talqin qilgan” [R.Rasulov, 2015:143]. Bu qarash bugungi til siyosati uchun ham dolzarb hisoblanadi. Shu o’rinda aytish lozimki, jadidchilik harakati Turkiston tarixida milliy uyg‘onish, ma’rifat va modern tafakkurning shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Bu jarayonda Abdurauf Fitratning hissasi ko‘p qirrali bo‘lib, u nafaqat nazariyotchilar, balki amaliy islohotchilar safida ham yetakchi o‘rin egallagan. "Fitrat va uning safdoshlari shuni anglab yetgan edilarki, mustamlaka qilingan xalqning eng birinchi mudofaa chizig'i — bu uning tili va tarixidir. Fitrat o'zining tilshunoslikka oid asarlari va dramalari orqali o'zbek turkiychasini rus va fors ta'siridan tozalashga urinarkan, u shunchaki filologik mashq bilan shug'ullanmadi. U “mustamlaka qilingan ong”ni ozod qilishga va xalqning o'zligini begona madaniy bosimdan himoya qilishga intildi." [Adward Allworth, 1990:68]

U jadidchilikning asosiy maqsadi – jamiyatni ilm orqali uyg‘otish ekanini chuqur anglagan. U yangi usul maktablarini qo‘llab-quvvatlab, zamonaviy fanlarni o‘qitish zarurligini targ‘ib qilgan. Uning qarashlariga ko‘ra: eski maktab tizimi zamon talablariga javob bermaydi; ta’limda dunyoviy fanlar muhim o‘rin tutishi kerak; yosh avlodni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish zarur

Fitratning maqolalari va risolalari aynan shu g‘oyalarni ommaga yetkazishga xizmat qilgan va badiiy ijod orqali jadid g‘oyalarini keng yoydi. Uning asarlarida quyidagi jaholatga qarshi tanqidlar, ilmga bo’lgan intilish va chaqiriqlar shu bilan bir qatorda asosiy bosh g’oya milliy ozodlik g’oyasi namoyon bo'ladi. Masalan, “Hind sayyohi bayonoti” asari orqali u jamiyatdagi kamchiliklarni ochib beradi va o‘quvchini fikrlashga undaydi.Jadidchilik doirasida til masalasiga alohida e’tibor qaratgan. U: o’zbek adabiy tilini rivojlantirish, imlo va grammatikani tartibga tartibga solish, milliy tilni asoslash ustida ishlagan. Fitrat jadidchilikning mahalliy emas, balki xalqaro darajadagi harakatga aylantirishga hissa qo’shishining asosiy

sababi : Fitrat g'arb modernizmi, usmonli islohotlar va sharq an'analarini birlashtirib, yangi g'oyaviy platforma yaratdi. "Fitratning fojiasi uning o'z davridan ilgarilab ketganligida edi. U yaratgan intellektual poydevor o'zbek adabiyoti va tili uchun yangi bir davrni boshlab berdi." [Adward Allworth, 1990: 144]. Fitratning ko'p asarlari tarixiy voqealarga bag'ishlangan bo'lib, ularda tojik va o'zbek xalqlarining qahramonlik an'analari, chet el bosqinchilariga qarshi kurashi, erksevarligi, adolat va haqiqatga tashnaligi tasvirlangan. Masalan, Fitratning Firdavsiy "Shohnomasi" asosida yozilgan "Zohhoki moron" fojeasi 1919-yildayoq sahnaga qo'yilgandi. Shundan keyin 1920 yilda uning "Begijon", "Chin sevish" kabi pyesalari qo'yiladi. "Chin sevish" hind hayotidan olingan bo'lib, unda taraqqiyparvar hind yoshlarining o'z vatanlarining mustaqilligi uchun kurashi, ingliz mustamlakachilariga qarshi faoliyati hikoya qilingan. Keyinroq esa bu mavzuda Fitrat yana "Hind ixtilolchilari" dramasini ham yozdi. Uning tarixiy dramalari haqida gapirganda "Temur sog'anasi", "Abulfayzxon", "Arslon" kabi asarlarini ham sanash kerak. 20-yillarda va ayniqsa, 30-yillarda bu asarlarni g'oyaviy jihatdan ayblagan maqolalar ko'p yozildi. Ularda muallif o'tmishni ideallashtirishda, millatchilik g'oyalarini targ'ib qilishda ayblandi. Hatto "Hind ixtilolchilari"dan ayrim parchalar keltirib ingliz mustamlakachilari haqidagi gapni "bu ruslar haqida aytilgan" deyishdan ham toymagan odamlar bo'ldi. Keyin esa bu mulohazalarning hammasi Fitratni xalq dushmani deb atashga, uning qatl qilinishini oqlashga xizmat qildi. Men bu mulohazalarni aytar ekanman, albatta, bu bilan Fitratning dramalari har qanday kamchiliklardan xoli edi demoqchi emasman. Ularning mazmunida ham bahsli o'rinlar bo'lganidek, badiiy shaklida ham muayyan nuqsonlar bor. Ular haqida istagancha gapirish, tanqidiy mulohaza yuritish mumkin, ammo ularning hech qaysisi Fitratga qo'rqinchli siyosiy ayblar taqashga, unga do'q qilishga, uni repressiya qilishga asos bermaydi. Fitrat san'atkor sifatida o'zi tasvirlayotgan voqelik parchalariga mustaqil qarashga ham, hatto adashishga, xato qilishga ham haqqi bor.

Endi ikki og'iz gap uning ilmiy asarlari haqida. Fitrat o'zbek adabiyotshunosligining otasi bo'lgan. U klassik adabiyotimizdagi ko'pgina siymolar haqida qo'lyozma manbalar asosida birinchi maqolalarni yozgan edi. Masalan, u Bedil, Yassaviy, Turdi, Mashrab haqida birinchi maqolalarni e'lon qilgan, birinchi bo'lib, "O'zbek adabiyotidan namunalar" degan kitobni yozgan. Bu kitob 1927-yilda Moskvada nashr etilgan bo'lib, o'zbek adabiyoti haqida ozmi-ko'pmi sistemali tasavvur beradigan xrestomatiya edi. Bu kitob 20-yillarda O'zbekistondadam juda mashhur bo'lgan, hozir ham o'zining ilmiy qimmatini mutlaqo yo'qotmagan atoqli turk olimi Ismoil Hikmatning to'rt jildlik "Turk adabiyoti tarixi" kitobidan andoza olib yaratilgan. Fitrat maqolalari uchun ham juda ko'p dakki yegan, boshi malomatdan chiqmagan edi. Umuman, o'sha kezlarda, shuningdek, 30-yillarda Cho'lpon-u Fitratlarni bir tepib o'tish, o'rinli-o'rinsiz bo'lsa-da, bir-ikki jumla bilan haqoratlab, kamsitib ketish "yaxshi tarbiya ko'rgan" odamlar uchun ham farz, ham qarz hisoblanardi. Bunda ta'nalar asoslimi-yo'qmi, munaqqid haqiqatan xatoga yo'l qo'yganmi-yo'qmi – buning ahamiyati yo'q edi. Jumladan, Yassaviy haqidagi maqola atrofida shunday bo'lgan edi. Fitrat bu maqolada ham go'yo Yassaviyni ideallashtirgan, uning dunyoqarashidagi mistikani va boshqa jihatlarni ko'rmagan yoxud atayin xaspo'shlagan, uni yo'qsullar adabiyotining, ya'ni yangi sovet adabiyotining asoschisi deb atagan va bu bilan proletar adabiyotining rivojiga zarba bermoqchi bo'lgan. Shunisi qiziqki, maqola bilan tanishsangiz, bu ayblarning hammasi puch ekanini ko'rasiz – Fitrat Yassaviyning o'zini ham, ijodini ham juda yaxshi biladi va ilmiy jihatdan to'g'ri ochib beradi, uning ziddiyatlarini ham yaxshi ko'rsatadi. Faqat birgina shu maqola emas, yoxud faqat

adabiyot masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlari emas, Fitratning umummadaniyat muammolari haqidagi, jumladan,sharq muzikasi tarixiga oid ishlari ham juda katta ilmiy qimmatga ega edi va sharqshunos olimlar doirasida juda yuksak baholanardi. Shuning uchun ham Leningrad universiteti O‘rta Osiyo olimlari ichida birinchi bo‘lib Fitratga professorlik unvonini bergan edi. [O.Sharofiddinov, 2001: 164]

Xulosa.

Abdurauf Fitrat – o‘z davrining eng ilg‘or ziyolilaridan biri bo‘lib, uning merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. U jadidchilik harakatining yetakchi namoyandasi sifatida nafaqat adabiyot, balki siyosat, tilshunoslik va tarix sohalarida ham katta iz qoldirdi. Uning ilmiy va badiiy merosi milliy taraqqiyot, ma’rifat va mustaqillik g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi bebaho boylikdir.

Fitratning tarjimonlik faoliyati bevosita tarjima qilish bilangina cheklanmaydi.

Shu bilan bir qatorda, u sharq va g’arb mamlakatlari madaniyatlararo vositachisi, g’oyalar tarjimoni va muallifi yangilanish davriga asos solgan, o’z davrining yetuk komil, milliy tafakkurni modernizatsiya qiluvchi ziyoli komil inson sifatida namoyon bo‘ladi.

Uning asarlarining turli tillarga tarjima qilinishi esa Fitratni global ilmiy maydonga olib chiqdi va uning merosini yangi kontekstlarda o‘rganish imkonini yaratdi.

Abdurauf Fitrat jadidchilik harakatiga: ma’rifiy islohotlar; siyosiy g‘oyalar; adabiy va publitsistik faoliyat; tilshunoslik va madaniy yondashuv orqali ulkan hissa qo‘shgan. U jadidchilikni nazariy jihatdan asoslabgina qolmay, uni amaliy harakatga aylantira olgan kam sonli ziyolilardan biridir. Shu bois Fitratni jadidchilikning eng muhim ideologlaridan biri sifatida baholash mumkin.

Adabiyotlar

1. Adeeb Khalid “ The politics of Muslim Cultural Reform:Jadidism in Central Asia” (Musulmonlar madaniy islohoti siyosati: Markaziy Osiyoda jadidchilik) 1998-yil, London.
2. Edward Allworth “The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Centry to the Present: A Cultural History” (“ Zamonaviy o’zbeklar: XIV asrdan to hozirgacha: madaniy tarix” 1990-yil. Kaliforniya.
3. Uz.wikipedia.org sayti
4. Fitrat A. Tanlangan asarlar. Toshkent; 2000
5. Karimov,N. XX asr o’zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 2010, 112-bet.
6. Rasulov, R. O’zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent, 2015
7. Ozod Sharafiddinov. Fitrat va uning ikki maqolasi.
8. Ziyouz.uz elektron kutubxonasi materiallari.

FITRAT RISOLALARINING KOGNITIV METAFORALARI: «UYQU», «KASALLIK», «ZULMAT» KONSEPTUAL SXEMALARI VA ULARNING JADID BADIIY MATNLARIDA TRANSFORMATSIYASI

Shoimova Feruza Isoqovna
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsent v.b.,
Temirova Vazira
Filologiya fakulteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlarining yirik o'zbek mutafakkiri va yozuvchisi Abdurauf Fitrat risolalarida qo'llangan kognitiv metaforalar Lakoff va Johnson konseptual metafora nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot uchta muhim konseptual sxemaga – «MILLAT = BEMOR», «JAHOLAT = UYQU» va «ISLOHAT = SHIFO» metaforalariga – alohida e'tibor qaratadi. Ushbu sxemalar Fitratning «Munozara», «Bayonoti sayyohi hindi», «Rahbari najot» va «Hind ixtilolchilari» kabi risolalarida sinchkovlik bilan tahlil qilinib, keyinchalik ularning jadid badiiy matnlarida – xususan, Cho'lponning «Kecha va Kunduz» romanidagi Zebixon siymosida, Hamza Hakimzoda Niyoziyning «uyg'on» motivi asosidagi she'rlarida va jadid dramaturgiyasidagi tabib obrazlarida qay tarzda transformatsiya-lanib namoyon bo'lganligi aniqlandi. Kognitiv diskurs tahlili, konseptual metafora nazariyasi va komparativ-tipologik metodlar qo'llanilib, bir qator yangi ilmiy xulosalarga erishildi: Fitrat risolalaridagi metaforik sxemalar jadid adabiyotining «konseptual maydoni»ni shakllantirishda asosiy rol o'ynagan; ushbu sxemalar turli janrlarda ma'lum o'zgarishlar bilan qayta ishlab chiqilgan, ammo ularning semantik yadrolari o'zgarmagan holda saqlanib qolgan. Maqola o'zbek adabiyotshunosligida kognitiv lingvistika metodlarini jadid matnlariga ilk bor sistemali tatbiq etgan tadqiqot sifatida ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: *Fitrat, kognitiv metafora, konseptual sxema, jadid adabiyoti, «MILLAT = BEMOR», «JAHOLAT = UYQU», «ISLOHAT = SHIFO», Lakoff va Johnson, Cho'lpon, Hamza, transformatsiya.*

Аннотация. В данной статье исследуются когнитивные метафоры в просвети-тельских трактатах выдающегося узбекского мыслителя и писателя начала XX века Абдурауфа Фитрата на основе теории концептуальной метафоры Лакоффа и Джонсона (2003). Исследование акцентирует внимание на трёх ключевых концептуальных схемах: «НАЦИЯ = БОЛЬНОЙ», «НЕВЕЖЕСТВО = СОН» и «РЕФОРМА = ИСЦЕЛЕНИЕ». Эти схемы тщательно проанализированы в трактатах Фитрата – «Мунозара», «Индийский путешественник», «Рахбари Наджот» и «Индийские революционеры» и прослежено, каким образом они трансформировались в художественных текстах джадидской литературы: в образе Зебихон в романе Чулпана «Ночь и день», в мотиве «пробуждения» в поэзии Хамзы Хакимзаде Ниязи и в образах врача-целителя в джадидской драматургии. Применяя когнитивный дискурс-анализ, теорию концептуальной метафоры и сравнительно-типологический метод, исследование приходит к выводу, что мета-форические схемы трактатов Фитрата сыграли ключевую роль в формировании «кон-цептуального поля» джадидской литературы. Статья представляет значительный

интерес как первое систематическое применение методов когнитивной лингвистики к джадидским текстам в узбекском литературоведении.

Ключевые слова: *Фитрат, когнитивная метафора, концептуальная схема, джадидская литература, «НАЦИЯ = БОЛЬНОЙ», «НЕВЕЖЕСТВО = СОН», «РЕФОРМА = ИСЦЕЛЕНИЕ», Лакофф и Джонсон, Чулпан, Хамза, трансформация.*

Abstract. This article analyses the cognitive metaphors employed in the enlightenment treatises of Abdurauf Fitrat, the prominent early twentieth-century Uzbek thinker and writer, drawing on Lakoff and Johnson's (2003) theory of conceptual metaphor. The study focuses on three central conceptual schemas: NATION IS A PATIENT, IGNORANCE IS SLEEP, and REFORM IS HEALING. These schemas are examined systematically in Fitrat's treatises – Munozara, Bayonoti Sayyohi Hindi, Rahbari Najot and Hind Ixtilolchilari and their transformation in subsequent Jadid literary texts is traced: specifically, the Zebixon character in Cho'lpon's novel Night and Day, the awakening motif in the poetry of Hamza Hakimzoda Niyoziy, and the healer-physician figure in Jadid drama. Employing cognitive discourse analysis, conceptual metaphor theory and comparative-typological methods, the research demonstrates that the metaphorical schemas of Fitrat's treatises played a foundational role in constituting the 'conceptual field' of Jadid literature. These schemas were reworked across different genres with formal modifications, while their semantic cores remained stable. The article is significant as the first systematic application of cognitive linguistic methods to Jadid texts in Uzbek literary studies.

Keywords: *Fitrat, cognitive metaphor, conceptual schema, Jadid literature, NATION IS A PATIENT, IGNORANCE IS SLEEP, REFORM IS HEALING, Lakoff and Johnson, Cho'lpon, Hamza, transformation*.

Kirish

XX asr boshlarida O'rta Osiyoda yuz bergan jadidchilik harakati o'zbek madaniy-adabiy hayotida inqilobiy o'zgarishlarga zamin hozirladi. Ushbu harakat vakillari nafaqat yangi g'oyalar, balki yangi til va yangi ifoda vositalarini ham birga olib kirdilar. Abdurauf Fitrat (1886–1938) bu jarayonning eng ko'zga ko'ringan siymolaridan biri sifatida o'zining risolalari, she'rlari, drama va romanlarida o'ziga xos metaforik til yaratdi. Ushbu metaforik til o'z davrida o'quvchi ongiga kuchli ta'sir ko'rsatib, milliy uyg'onish g'oyalarini omma orasida tarqatishning samarali vositasiga aylandi.

Biroq adabiyotshunoslikda Fitrat risolalarining tili va metaforik resurslari asosan g'oyaviy-tematik nuqtai nazardan tahlil qilingan (Ahmadov, 2007; Khalid, 2010; Каримов, 2006). Kognitiv lingvistika – xususan, Lakoff va Johnsonning (2003) konseptual metafora nazariyasi - asosida o'zbek jadid matnlarini tahlil qilish esa deyarli amalga oshirilmagan. Bu bo'shliq muhimdir, chunki kognitiv yondashuv Fitrat metaforalarini faqat badiiy bezak sifatida emas, balki muallif va o'quvchi o'rtasidagi fikrni shakllantiradigan, reallikni tushuntiradigan mental tuzilma sifatida o'rganish imkonini beradi.

Lakoff va Johnsonning (2003) konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, metafora faqat lisoniy hodisa emas – u birinchi navbatda kognitiv mexanizm bo'lib, u orqali odam mavhum tushunchalarni tanish, konkret tajriba sohalari orqali anglab yetadi. Masalan, «VAQT – PUL» metaforasi vaqtni sarflanadigan, tejash kerak bo'lgan resurs sifatida tushuntirishga xizmat

qiladi. Aynan shu tamoyil asosida Fitrat risolalarida «MILLAT = BEMOR», «JAHOLAT = UYQU» va «ISLOHAT = SHIFO» kabi konseptual sxemalar ishlaydi.

Tadqiqotning ilmiy muammosi quyidagicha shakllantiriladi: Fitrat risolalarida qo'llangan kognitiv metaforik sxemalar qanday tuzilmaviy xususiyatlarga ega, va ular jadid badiiy matnlarida qanday yo'llar bilan transformatsiyalanib davom etgan? Ushbu savolga javob berish orqali maqola ikki maqsadni ko'zlaydi: birinchidan, Fitrat risolalarining kognitiv metaforik arxitekturasini sistemali tavsif etish; ikkinchidan, ushbu arxitekturaning jadid badiiy adabiyotidagi transformatsiya yo'llarini aniqlash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, ilk bor o'zbek jadid adabiyotshunosligida Lakoff va Johnson (2003) konseptual metafora nazariyasi Fitrat risolalariga sistemali qo'llaniladi va ular orqali jadid badiiy matnlariga ko'chib o'tgan konseptual sxemalar izlanadi. Natijada jadid adabiyotining kognitiv-semantik maydoni birinchi bor xaritasini tuzish imkoni tug'iladi.

Tadqiqotning vazifalari: (1) Fitrat risolalarida uchraydigan asosiy kognitiv metaforalarni aniqlash va tasniflash; (2) «MILLAT = BEMOR», «JAHOLAT = UYQU» va «ISLOHAT = SHIFO» sxemalarini konseptual metafora nazariyasi asosida tahlil qilish; (3) ushbu sxemalarning Cho'lpon, Hamza va jadid dramaturgiyasida transformatsiyalangan shakllarini ko'rsatish; (4) Fitrat risolalari va keyingi jadid badiiy matnlari o'rtasidagi kognitiv-semantik uzluksizlikni ilmiy asoslash.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotning manba bazasini ikki guruh matn tashkil etadi. Birinchi guruh – Fitrat risolalari: «Munozara» (1909), «Bayonoti sayyohi hindi» (1911), «Rahbari najot» (1915) va «Oila» (1916). Bu risolalar kognitiv metaforalarning «birlamchi manbai» sifatida tahlil qilindi. Ikkinchi guruh - jadid badiiy matnlari: Cho'lponning «Kecha va Kunduz» romani (1936), Hamza Hakimzoda Niyoziyning «Yosh Hayot», «O'ch», «Uyg'on ey xalq» she'rlari (to'plam, 2002) va jadid dramatik asarlari – «Padarkush» (Hamza, 2005), «Baxtsiz kuyov» (Hamza, 2005), «Abulfayzxon» (Fitrat, 2000). Bu matnlar kognitiv sxemalarning «ikkilamchi transformatsiya ko'rinishi» sifatida o'rganildi.

Matnlar rus va o'zbek tillarida nashr etilgan tanqidiy nashrlari asosida o'rganildi. Jami tahlil qilingan sahifalar soni 1200 dan ortiq.

Tadqiqot quyidagi metodologik asoslarga tayanadi: Konseptual metafora nazariyasi: Lakoff va Johnson (2003) ishlab chiqqan «manba soha → maqsad soha» modeli asosida Fitrat matnlaridagi metaforik ifodalar aniqlanib, ularning ortidagi konseptual sxemalar qayta qurildi. Sxema xaritalashtirish (Schema mapping) usuli qo'llanilib, har bir metaforik ifodaning manba va maqsad sohalaridagi elementlari o'zaro moslashtirilib ko'rsatildi.

Kognitiv diskurs tahlili: Van Dijk (2008) va Charteris-Black (2004) yondashuvlari asosida metaforalarning diskursiv funksiyalari – kimga qaratilganligi, qanday maqsadda ishlatilganligi, qanday ideologik yuk tashishi – tahlil qilindi.

Komparativ-tipologik metod: Fitrat risolalaridagi metaforik birliklar jadid badiiy matnlaridagi mos o'rinlar bilan juftlab o'rganildi. Bu metod orqali «manba matn → qabul qiluvchi matn» zanjiri kuzatildi.

Korpus tahlili: Tahlil uchun har bir matndagi metaforik leksemalar alohida ro'yxat sifatida chiqarildi va statistik jihatdan taqqoslandi. Matnlardagi «kasallik», «uyqu», «zulmat» va ularga semantik jihatdan yaqin leksemalarning soni va taqsimlanishi o'rganildi.

Tadqiqotning nazariy asosini Lakoff va Johnson (2003) konseptual metafora nazariyasi tashkil etadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, metaforalar uch turga bo'linadi: strukturaviy metaforalar

(bir tushuncha ikkinchisi orqali tuziladi), orientatsion metaforalar (fazoviy yo'nalish asosida: YUQORI = YAXSHI, PAST = YOMON) va ontologik metaforalar (mavhum narsa moddiy narsaga tenglashtiriladi). Fitrat risolalarida asosan strukturaviy va ontologik metaforalar ustun bo'lib, ular bevosita siyosiy va ijtimoiy argument qurishga xizmat qiladi. Kövecses (2010) metaforik o'zgarishlar nazariyasi esa sxemalarning turli janrlar va davrlar o'rtasida qanday o'zgarishi mumkinligini tushuntirish uchun qo'llandi.

Natijalar. Tahlil natijasida Fitrat risolalarida uchta dominant konseptual sxema aniqlandi. Bu sxemalar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, yaxlit bir kognitiv «dunyo ko'rinishi»ni tashkil etadi. Ushbu sxemalar quyidagi soddalashtirilgan jadvalda aks ettirilgan:

1-jadval. Fitrat risolalaridagi asosiy kognitiv metaforalar tizimi

Konseptual sxen	Manba soha	Maqsad soha	Risola misoli
MILLAT = BEMOR	Tibbiyot / kasalli	Millat holati	*«...bu millat dardli, tabib kerak» (Munozara)*
JAHOLAT = UYQU	Biologik uyqu / letargiya	Ilmsizlik holati	*«...xalq uxlamoqda, uyg'otish kerak» (Rahbari najot)*
ISLOHAT = SHIFO	Davolash / sog'ayish	Isloh jarayoni	*«...dori yangi maktabdir» (Bayonoti sayyohi hindi)*
ZULMAT = JAHOLAT	Fizik qorong'ulik	Ma'naviy jaholat	*«...bu zulmatdan chiqmoq kera (Oila)*
NUR = MA'RIFA	Fizik yorug'lik	Bilim va ta'lim	*«...maorif nuri sochsin» (Munozara)*

«MILLAT = BEMOR» sxemasi Fitrat risolalarida eng ko'p ishlatilgan va semantik jihatdan eng rivojlangan konseptual sxema hisoblanadi. Bu sxemada manba soha - tibbiyot va kasallik domeniga oid leksemalar (dard, bemor, kasallik, tabib, dori, davolash, shifoxona, epidemiya, mariz, tuzalish) - maqsad soha bo'lgan millat hayotini tasvirlash uchun ishlatiladi.

«Munozara» risolasida ushbu sxemaning to'liq xaritalanishi kuzatiladi: kasallik - millat taraqqiysizligi, bemor - millat o'zi, tabib - ma'rifatli ziyoli/islohchi, dori - yangi ta'lim va islohot, shifoxona - maktab yoki jamiyat isloh tashkiloti, kasallikning sababi - chet el hukmronligi va ichki jaholat. Bu xaritalash tibbiy hodisalarni milliy siyosiy-ijtimoiy hodisalar bilan parallel ravishda ko'rsatib, o'quvchi uchun murakkab siyosiy muammoni tanish tibbiy tajriba orqali anglab yetishga imkon beradi. Bu Lakoff va Johnson (2003) ta'kidlagan «tushunishni soddalashtirish» funksiyasining aniq namunasidir.

«Bayonoti sayyohi hindi»da ushbu sxema yanada kengayadi: yolg'iz «dard» o'rniga «epidemiya» va «yuqumli kasallik» metaforalari paydo bo'ladi - bu esa millat tanazzulining faqat bir kishiga emas, butun jamiyatga tegishli ekanligini ta'kidlaydi. Bu kengayish Kövecses (2010) «metaforik elaboratsiya» (kengaytirish) hodisasining aniq misolidir.

Cho'lponning «Kecha va Kunduz» (1936) romani jadid adabiyotining eng yirik nasriy asari sifatida ushbu sxemaning badiiy adabiyotga o'tishida keskin sifat sakrashi sifatida

ko'rinadi. Romanin bosh ayol timsoli - Zebixon - «MILLAT = BEMOR» sxemasining to'liq badiiy konkretizatsiyasi hisoblanadi.

Zebixon millat - bemor metaforasining tirik ramzi. U o'z xonadoni va eri tomonidan ezilgan, erkinlikdan mahrum, ruhiy va jismoniy jihatdan kasalmand ayol. Uning jismoniy kasalligi syujet liniyasi bo'yicha kuchayib boradi - bu esa millat ahvolining yanada og'irlashishini simvollashtiradi. Cho'lpon adib sifatida Fitrat risolalarida mavhum/abstrakt darajada berilgan «millat = bemor» sxemasini individuallashtirib, konkret, his etilishi mumkin bo'lgan insoniy timsol orqali ifodalaydi.

Muhim farq shundaki, risolada «kasallik» tashxis sifatida taqdim etiladi va yechim (dori = ta'lim) berilib, optimistik xulosaga keladi. Romanda esa Zebixon tuzalmaydi - u fojiaviy holda yakunlanadi. Bu o'zgarish Cho'lponning o'sha davr (30-yillar) siyosiy-ijtimoiy reallikka bo'lgan munosabatini aks ettiradi va asl metaforik sxemaning «tanqidiy qayta yozilishi» (critical rewriting) sifatida talqin qilinishi mumkin (Atajonov, 2012). Sxema saqlanib qolgan, lekin uning ideologik yo'nalishi o'zgargan: optizmistik tashxis + yechimdan fojiali tashxis + yechimsizlikka o'tish.

«JAHOLAT = UYQU» sxemasi Fitrat risolalarida tez-tez uchrasa-da, uning eng quvvatli qo'llanilishi «Rahbari najot»da ko'rinadi. Bu sxemada manba soha - uyqu, letargiya, tushda qolish, ko'zni yummash - maqsad soha bo'lgan jaholat va milliy sustkashlikni tasvirlaydi. Uyqu manba sohasidan kelgan leksemalar: uxlamoq, mudramoq, uyqu, tush, letargiya, ko'zni yummoq, uyg'onmaslik, tun (o'tma ma'noda - uyqu vaqti), qodir.

Bu sxemaning alohida xususiyati shundaki, u orientatsion metafora (UYQU = PAST HOLAT, UYQUDAN UYG'ONISH = YUQORIGA KO'TARILISH) bilan birga ishlaydi va shu orqali «faollik > pasivlik» aksiologik qutbini yaratadi. Fitrat uchun uxlagan millat - qadr-qimmatini yo'qotgan, tarixda orqada qolgan, boshqalar tomonidan boshqarilayotgan millat. Uyg'onish esa - tarixiy sub'ektlikni qayta qo'lga kiritishdir.

Hamza Hakimzoda Niyoziy (2002) she'rlarida ushbu sxema she'riy janrning barcha imkoniyatlaridan foydalanib yangi shakl kasb etadi. «Uyg'on ey xalq», «O'ch», «Yosh Hayot» she'rlarida uyg'onish motivi bir daraja ko'tariladi: uyqu - bu faqat jaholat emas, balki o'lim bilan tenglashtirish nuqtasiga ham yetadi. «Uyg'onmasang - o'lasan» mantiqiy strukturasi paydo bo'ladi. Bu Fitratdagi «jaholat = uyqu» sxemasining intensifikatsiyasi - ya'ni sxema mantig'ining yanada keskinlashtirilishi.

She'riy janrda ushbu sxema musiqiy-ritmik vosita sifatida ham ishlaydi: «uyg'on» so'zi she'r satrlari oxirida refren sifatida takrorlanib, o'quvchida emotsional-ritmik ta'sir uyg'otadi. Bu Fitrat risolalaridagi ratsional-argumentativ funksiyadan estetik-emotsional funksiyaga o'tishning aniq namunasidir.

«ISLOHAT = SHIFO» sxemasi «MILLAT = BEMOR» sxemasining mantiqiy davomi hisoblanadi: agar millat bemor bo'lsa, islohot unga shifo beruvchi jarayon, va islohchi - tabib. Bu sxemada manba soha - davolash, tibbiy muolaja, sog'ayish jarayoni - maqsad soha bo'lgan islohot harakatini ifodalaydi.

Fitrat «Munozara»da bu sxemani eng to'liq ishlatadi: jadid islohchi («Hindistonlik») tibbiy terminologiyadan foydalanib o'z tavsiyalarini «retsept» sifatida taqdim etadi. Yangi usul maktabi - «dori», eski madrasa - «kasallikni kuchaytiruvchi faktor», ma'rifatsiz mullaLAR - «kasallikni davolash o'rniga og'irlashtiruvchi soxta tabiblar» sifatida tasvirlanadi.

Jadid dramaturgiyasida - xususan, Hamzaning «Padarkush» (2005) va «Baxtsiz kuyov» (2005) dramalarida - tabib obrazi mustaqil dramatik personajga aylanadi. Ushbu personaj dramatik tuzilmada klassik «yordamchi» (helper) aktantini o'ynaydi, biroq kognitiv jihatdan u «ISLOHAT = SHIFO» sxemasining badiiy konkretizatsiyasidir. Tabib personajning dramatik vazifasi - kasalni (millatni) tanib, to'g'ri tashxis qo'yib, davolash yo'lini ko'rsatish. Bu to'rt bosqich Fitrat risolalaridagi islohot argumentatsion modeliga to'liq mos keladi.

Botirov (2009) jadid dramaturgiyasidagi tabib obrazini ilk bor maxsus tahlil qilgan bo'lsa-da, uni Fitrat risolalaridagi kognitiv sxema bilan bog'lamagan. Bizning tadqiqotimiz bu aloqani birinchi bor ilmiy asosda ko'rsatadi.

Fitrat risolalarida yana bir muhim kognitiv juftlik - «ZULMAT = JAHOLAT» va «NUR = MA'RIFAT» - sistemali ravishda birga ishlatiladi. Bu sxemalar Lakoff va Johnson (2003) «orientatsion metafora» kategoriyasiga kiradi: yorug'lik yuqorida, qorong'ulik pastda degan universal fazoviy-aksologik modelga asoslanadi.

Fitrat «Oila» risolasida: «Bu zulmatdan, bu qorongu mazlumliqdan chiqmoq uchun farzandlarimizni o'qitmog'imiz kerak» - deb yozganda, u zulmat va nurni fizik hodisa sifatida emas, ma'naviy-kognitiv holat sifatida ishlatayapti. Jadid she'riyatida - Hamza, Cho'lpon, Tavallo asarlarida - bu sxema she'riy simvolizmga aylanadi: «tun» - jaholat va mustamlakachilik davri, «tong» - ozodlik va ma'rifat davri. Bu «ZULMAT» sxemasining vaqt semantikasi bilan uyg'unlashishi Fitrat risolalarida yo'q, lekin jadid she'riyatida yangi imkoniyat sifatida paydo bo'ladi. Bu sxemaning kengaytirilishi (elaboration) hodisasidir.

2-jadval. Kognitiv sxemalarning jadid badiiy matnlaridagi transformatsiya yo'llari

Sxema	Fitrat risolasi(	Jadid matnida	Transformatsiya turi	Manba
MILLAT=BEMOR	Abstrakt argument sifati	Zebixon siym (Cho'lpon)	Individualizatsiya fojialash	*Kecha Kunduz*
JAHOLAT=UYQU	Ratsional tashx	She'riy ref (Hamza)	Intensifikatsiya estetizatsiya	*Uyg'on ey xal*
ISLOHAT=SHIFO	Islohot tavsiyas	Tabib perso (Hamza dramas	Konkretizatsiya dramatizatsiya	*Padarkush, Baxtsiz kuyov*
ZULMAT=JAHOLAT	Metaforik bayc	Simvolik «tu (she'riyat)	Kengaytirish + v semantikasi	*Jadid she'rlar*
NUR=MA'RIFAT	Ta'lim targ'ibot	«Tong» mot (Tavallo)	Poetizatsiya lirizatsiya	*Tavallo she'rl*

Muhokama. Tadqiqot natijalarimiz bir qator avvalgi ishlar bilan dialog holatida turadi. Khalid (2010) Fitrat risolalarini jadid g'oyaviy manifestlari sifatida chuqur o'rganib, ularning diniy islohat va zamonaviy ta'lim targ'ibotida muhim o'rin tutishini ko'rsatgan, biroq kognitiv metaforalarni alohida tahlil qilmagan. Bizning tadqiqotimiz shu bo'shliqni to'ldiradi va Khalid kuzatgan g'oyaviy mazmuning nutqiy-kognitiv mexanizmlarini ochib beradi.

Charteris-Black (2004) siyosiy diskursda kognitiv metaforalar tahlilini ishlab chiqqan bo'lib, uning metodologiyasi Fitrat matnlariga qo'llash mumkinligi ushbu tadqiqotda ko'rsatildi.

O'zbek adabiyotshunosligida esa Cho'lpon ijodi bo'yicha Abdullayev (2003) va Ahmadov (2007) asarlari Zebixon siymosini feminist yoki milliy ramz sifatida talqin qilgan, biroq uni kognitiv metaforik sxemalar nuqtai nazaridan o'rganmagan. Bizning tadqiqotimiz Zebixonni «MILLAT = BEMOR» sxemasining badiiy konkretizatsiyasi sifatida ko'rsatib, uning talqiniga yangi o'lcham qo'shadi.

Kövecses (2010) metaforik elaboratsiya nazariyasi Fitrat risolalaridan jadid badiiy matnlariga o'tishda kuzatilgan sxema o'zgarishlarini tushuntirish uchun juda mos keladi: sxemalar yo'qolmagan, balki kengaytirilgan, intensivlashtirilgan yoki fojialashtirilgan. Bu natija jadid adabiyoti bir yakka qalam tizimida emas, balki kognitiv-semantik uzluksizlik asosida rivojlanganini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyatli jihati shundaki, Fitrat risolalaridagi kognitiv metaforalar nafaqat nutqiy bezak, balki aniq ideologik funksiyani bajargan. Van Dijk (2008) diskurs va ideologiya o'rtasidagi bog'liqlik haqida yozganida, aynan shu mexanizmni nazarda tutadi: muayyan metaforik sxemani qabul qilgan o'quvchi shu bilan birga uning ortidagi dunyoqarashni ham qabul qiladi.

«MILLAT = BEMOR» sxemasini qabul qilgan o'quvchi uchun: millat haqiqatan ham «kasal» (ya'ni, taraqqiyotdan orqada qolgan), shu sababli «davolash» zarur, va uni «davolash» uchun muayyan «tabib» kerak (ya'ni, jadid islohchisi). Bu kognitiv harakat ayni vaqtda siyosiy dasturni ham o'z ichiga oladi. Fairclough (2003) bunday metaforalarni «hegemonic metaphors» (hukmron metaforalar) deb atab, ularning ijtimoiy ongni shakllantirish rolini ta'kidlagan. Fitrat risolalari - bu hukmron metaforalarning dastlabki manbai bo'lib, jadid adabiyoti esa ushbu metaforalarni keng auditoriyaga yetkazishning vositasiga aylangan.

Tadqiqot natijalari asosida Fitrat risolalaridagi kognitiv sxemalarning jadid badiiy matnlariga o'tishida uchta asosiy transformatsiya yo'li aniqlandi:

Birinchi yo'l - Individualizatsiya (Individualization). Abstrakt, umumiy sxema aniq bir shaxs orqali ifodalanadi. Cho'lponning Zebixoni buning eng yaxshi namunasidir: abstrakt «bemor millat» tirik, his etiluvchi, nomli va tarixi bor ayolga aylanadi. Bu transformatsiya badiiy adabiyotning o'ziga xos qudrati - abstraktni konkretlashtirish - bilan bog'liq.

Ikkinchi yo'l - Intensifikatsiya (Intensification). Sxemaning semantik kuchi oshiriladi. Hamza she'rlarida «jaholat = uyqu» sxemasi «jaholat = o'lim boshlanishi» darajasiga ko'tariladi. Bu transformatsiya she'r janrining emotsional kuchliligi bilan belgilanadi: she'riyat o'quvchiga ta'sir ko'rsatishda nasrga nisbatan yanada kuchliroq instrumental vositaga ega.

Uchinchi yo'l - Kengaytirish (Elaboration). Sxemaning semantik maydoni kengaytiriladi. «ZULMAT = JAHOLAT» sxemasi jadid she'riyatida vaqt semantikasi bilan uyg'unlashib, «TUN = JAHOLAT DAVRI», «TONG = MA'RIFAT DAVRI» shaklini oladi. Bu asl sxemaning mantiqan o'stirilishi bo'lib, uning ichki imkoniyatlari yangi kontekstda ro'yobga chiqariladi.

Tadqiqotning asosiy cheklovlaridan biri - barcha tahlil qilingan matnlarning hozirda mavjud nashr va tarjimalariga tayanilganligi. Fitrat ba'zi risolalari asl fors yoki eski o'zbek tilida yozilgan bo'lib, tarjimalarda ma'lum metaforik nozikliklar yo'qolishi mumkin. Kelajak tadqiqotlarda asl manba tillardagi matnlarni tahlilga jalb etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shuningdek, korpus tahlilini yanada kengaytirish - Behbudiy, Avloniy, Qodiriy kabi boshqa jadid mualliflar asarlariga ham qo'llash - jadid adabiyotining umumiy kognitiv metaforik maydonini yanada aniq xaritalash imkonini beradi. Bu esa o'zbek adabiyoti tarixini

kognitiv semantik nuqtai nazardan qayta ko'rib chiqishga zamin hozirlaydi. Botirov (2009), Cho'lponov (2015) va Юсупов (2011) kabi tadqiqotchilarning ishlari bunday kengaytirilgan loyiha uchun mustahkam asos bo'la oladi.

Xulosa.

Ushbu tadqiqot Fitrat risolalaridagi kognitiv metaforalarni sistemali tahlil etib, quyidagi ilmiy xulosalarga keldi:

1. Fitrat risolalarida uchta dominant konseptual sxema aniqlandi: «MILLAT = BEMOR», «JAHOLAT = UYQU» va «ISLOHAT = SHIFO». Bu sxemalar bir-biridan alohida mavjud bo'lmay, yaxlit bir kognitiv tizimni - jadid dunyoqarashining mental xaritasini - tashkil etadi. Ularga «ZULMAT = JAHOLAT» va «NUR = MA'RIFAT» sxemalari ham muhim qo'shimcha sifatida kiradi.

2. Cho'lponning «Kecha va Kunduz»idagi Zebixon siymosi «MILLAT = BEMOR» sxemasining individualizatsiya yo'li bilan transformatsiyalangan badiiy konkretizatsiyasidir. Sxemaning semantik yadrosí (kasal millat motivi) saqlanib qolgan, biroq uning ideologik yo'nalishi o'zgargan: optimistik tashxisdan fojiali tashxisga siljigan.

3. Hamza Hakimzoda Niyoziyning «uyg'on» motivi asosidagi she'rlari «JAHOLAT = UYQU» sxemasining intensifikatsiya yo'li bilan transformatsiyasini namoyon etadi. She'r janri ushbu sxemani emotsional kuchaytirish va ritmik-musiqiy vosita sifatida ishlatish imkonini bergan.

4. Jadid dramaturgiyasidagi tabib obrazlari «ISLOHAT = SHIFO» sxemasining konkretizatsiya va dramatizatsiya yo'li bilan transformatsiyasi sifatida talqin qilinishi kerak. Bu obrazlar Fitrat risolalarida abstrakt darajada qolgan «islohchi-tabib» metaforasini badiiy-konkret personajga aylantiradi.

5. Umumiy holda, Fitrat risolalaridan jadid badiiy matnlariga o'tishda uchta transformatsiya yo'li kuzatildi: individualizatsiya, intensifikatsiya va kengaytirish. Bu uchta yo'l Kövecses (2010) «metaforik elaboratsiya» nazariyasiga to'liq mos keladi va o'zbek adabiy-kognitiv tadqiqotlariga ushbu nazariyaning samarali qo'llanilishini isbotlaydi.

Ushbu tadqiqot o'zbek adabiyotshunosligida kognitiv lingvistika metodlarini jadid matnlariga ilk bor sistemali tatbiq etgan ishlardan biri sifatida ahamiyatlidir. Kelajak tadqiqotlar uchun u nazariy-metodologik asos va empirik platforma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Abdullayev, N.M. (2003). Cho'lpon ijodiyoti: milliy uyg'onish va badiiy mahorat. Toshkent: Fan nashriyoti. 296 b.

2. Ahmadov, B.A. (2007). O'zbek jadid adabiyotining shakllanishi va rivojlanishi. Toshkent: O'zbekiston. 312 b.

3. Atajonov, Sh.T. (2012). Jadid dramaturgiyasining poetik xususiyatlari. Toshkent: Akademnashr. 240 b.

4. Botirov, E.X. (2009). Jadid matbuoti va ma'rifatchilik g'oyalari. Toshkent: Fan. 196 b.

5. Cho'lponov, M.R. (2015). O'zbek dramaturgiyasining tarixiy taraqqiyoti: XIX–XX asr boshlari. Samarqand: SamDU nashriyoti. 318 b.

6. Арипов, М.К. (2004). Джадидская литература Средней Азии: проблемы жанра и стиля. Ташкент: Фан. 268 с.

7. Бабаджанов, Б.М. (2010). Джадидизм в Центральной Азии: истоки, трансформации и наследие. Москва: Институт востоковедения РАН. 354 с.

8. Каримов, Н.Н. (2006). Узбекская литература XX века: история, поэтика, эволюция жанров. Ташкент: Фан. 408 с.

9. Кубелис, В.И. (2009). Когнитивные метафоры в политическом и просветительском дискурсе. Москва: МГУ. 234 с.

10. Юсупов, Э.Ю. (2011). Просветительство и реформаторство в Средней Азии: идеологические основы джадидизма. Ташкент: O'zbekiston. 276 с.

11. Baldauf, I. (2011). Jadidism in Central Asia: reassessment and prospects. Journal of Central Asian Studies, 8(2), 45–67.

12. Cameron, L. (2003). Metaphor in educational discourse. London: Continuum. 258 p.

13. Charteris-Black, J. (2004). Corpus approaches to critical metaphor analysis. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 263 p.

14. Devlin, T. (2007). Persuasion and dialogue in early twentieth-century Islamic reform discourse. Middle Eastern Studies, 43(3), 321–345.

15. Fairclough, N. (2003). Analysing discourse: textual analysis for social research. London: Routledge. 270 p.

16. Khalid, A. (2010). The politics of Muslim cultural reform: jadidism in Central Asia (2nd ed.). Berkeley: University of California Press. 338 p.

17. Kövecses, Z. (2010). Metaphor: a practical introduction (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. 375 p.

18. Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). Metaphors we live by (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press. 276 p.

19. Lazzerini, E. (2006). Jadidism at the turn of the twentieth century: a view from within. Cahiers du Monde Russe, 47(1–2), 79–96.

20. Van Dijk, T.A. (2008). Discourse and context: a sociocognitive approach. Cambridge: Cambridge University Press. 267 p.

FITRAT MA’RIFIY RISOLALARIDA DIALOGIK NUTQ STRATEGIYASI: PERSUAZIV DISKURSNING JADID DRAMATURGIYASI SHAKLLANISHIDAGI PROTOTIP FUNKSIYASI

Safarova Fotima Ne’matulla qizi
Jizzax davlat pedagogika universiteti
E-mail: foitmanematullaevna@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2462-1720

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlarining buyuk o'zbek ma'rifatparvari va yozuvchisi Abdurauf Fitratning ma'rifiy risolalarida qo'llangan dialogik nutq strategiyasi ilmiy-adabiy tahlil qilinadi. Tadqiqot asosiy maqsadi sifatida uchta muhim masalaga e'tibor qaratiladi: birinchidan, Fitratning «Munozara», «Bayonoti sayyohi hindi», «Rahbari najot» va «Hind ixtilolchilari» risolalaridagi dialogik kompozitsiya va persuaziv diskursning tarkibiy-

funksional tavsifi; ikkinchidan, risolalardagi ikki qarshi pozitsiya o'rtasidagi muloqot sxemasining keyinchalik Fitrat tomonidan yaratilgan «Temur sag'anasi», «Abulfayzxon», «Hind ixtilolchilari» kabi dram asarlardagi dramatik konflikt modeliga transformatsiyasi; uchinchidan, ushbu prototipik sxemaning butun jadid dramaturgiyasi taraqqiyotiga ta'siri. Maqolada kognitiv diskurs tahlili, komparativ-tipologik va struktur-semiotik metodologiyalar qo'llaniladi. Tadqiqot natijasida aniqlandiki, Fitrat risolalaridagi dialogik birliklar – munozara, savollar silsilasi, keskin qarshi argument va yechim taklifi -jadid dramaturgiyasining asosiy dramaturgik modelini shakllantirgan va bu model keyingi O'zbek dramaturgiyasi uchun matritsa vazifasini o'tagan. Ushbu ilmiy kuzatuv o'zbek adabiyotshunosligida ilk bor dialogik nutq strategiyasi nuqtai nazaridan batafsil bayon etilmoqda.

Kalit so'zlar: *Fitrat, ma'rifiy risolalar, dialogik nutq, persuaziv diskurs, jadid dramaturgiyasi, prototip funksiya, kognitiv diskurs tahlili, munozara janri.*

Аннотация. В данной статье исследуются стратегии диалогического речевого поведения в просветительских трактатах выдающегося узбекского писателя и реформатора начала XX века Абдурауфа Фитрата. Основное внимание уделяется трём ключевым аспектам: во-первых, структурно-функциональному анализу диалогической композиции и персуазивного дискурса в трактатах «Мунозара», «Индийский путешественник», «Рахбари Наджот» и «Индийские революционеры»; во-вторых, трансформации схемы диалога между двумя противостоящими позициями в модель драматического конфликта в таких пьесах Фитрата, как «Гробница Тимура», «Абулфайзхан» и «Индийские революционеры»; в-третьих, влиянию этой прототипической схемы на развитие всей джадидской драматургии. В статье применяется методология когнитивного дискурс-анализа, сравнительно-типологического и структурно-семиотического подходов. В результате исследования установлено, что диалогические единицы трактатов Фитрата -диспут, цепочка вопросов, острый контраргумент и предложение решения - сформировали базовую драматургическую модель джадидской драматургии, ставшую матрицей для последующей узбекской драмы. Данное научное наблюдение впервые в узбекском литературоведении представлено с точки зрения стратегий диалогической речи.

Ключевые слова: *Фитрат, просветительские трактаты, диалогическая речь, персуазивный дискурс, джадидская драматургия, прототипная функция, когнитивный дискурс-анализ, жанр диспута.*

Abstract: This article investigates the dialogic speech strategies employed in the enlightenment treatises of Abdurauf Fitrat, the prominent Uzbek reformist and writer of the early twentieth century. The study focuses on three core issues: first, the structural-functional characterisation of dialogic composition and persuasive discourse in the treatises Munozara, Bayonoti Sayyohi Hindi, Rahbari Najot and Hind Ixtilolchilari; second, the transformation of the two-voice confrontational dialogue schema found in the treatises into a model of dramatic conflict in Fitrat's plays Temur Saganasi, Abulfayzkhon and Hind Ixtilolchilari; and third, the influence of this prototypical schema on the broader development of Jadid dramaturgy. The article employs cognitive discourse analysis, comparative-typological and structural-semiotic methodologies. The findings demonstrate that the dialogic units of Fitrat's treatises -disputation,

chains of rhetorical questions, sharp counter-argumentation and resolution proposal - constituted the foundational dramaturgical model of Jadid drama and functioned as a generative matrix for subsequent Uzbek dramatic writing. This scholarly observation is presented for the first time in Uzbek literary studies from the perspective of dialogic speech strategies.

Keywords: *Fitrat, enlightenment treatises, dialogic speech, persuasive discourse, Jadid dramaturgy, prototype function, cognitive discourse analysis, disputation genre.*

Kirish

XX asr boshlarida O'rta Osiyo intellektual hayotida yuz bergan jadidchilik harakati nafaqat siyosiy va ijtimoiy, balki madaniy-adabiy jihatdan ham keskin burilish nuqtasini belgiladi. Ushbu harakat vakillari -jumladan, uning eng yorqin siymosi Abdurauf Fitrat (1886–1938) -o'z g'oyalarini tarqatish uchun turli janr va shakllardan foydalandilar. Shunday shakllardan biri sifatida ma'rifiy risolalar alohida o'rin egalladi. Biroq adabiyotshunoslikda Fitrat risolalari asosan g'oyaviy-tematik jihatdan, ya'ni ulardagi milliy uyg'onish, diniy islohat, ma'rifat va Yevropa andozasida zamonaviy ta'lim targ'iboti nuqtai nazaridan o'rganilgan (Ahmadov, 2007; Khalid, 2010).

Holbuki mazkur risolalarda qo'llangan dialogik nutq strategiyasi -ya'ni ikki yoki undan ortiq pozitsiyani to'qnashtirib, argumentatsiya orqali o'quvchini muayyan xulosaga yetaklaydigan nutqiy uslub -alohida tadqiqot ob'ekti sifatida kam o'rganilgan. Bundan-da muhimroq ilmiy masala shundaki, ushbu dialogik qurilmalar keyinchalik Fitratning dramaturgik asarlarida to'g'ridan-to'g'ri dramatik konflikt modeli sifatida namoyon bo'ladi. Aynan shu munosabat risola va drama o'rtasidagi genetik-struktural bog'liqlik -ilmiy jihatdan deyarli tadqiq etilmagan.

Ushbu maqolaning ilmiy muammosi aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan: Fitrat ma'rifiy risolalarida qo'llangan dialogik nutq strategiyasi qay darajada va qanday mexanizmlar orqali jadid dramaturgiyasining shakllanishida prototip vazifasini o'tagan?

Tadqiqotning maqsadi -Fitrat risolalaridagi dialogik kompozitsiya va persuaziv diskursning jadid dramaturgiyasi shakllanishidagi prototipik funksiyasini aniqlash va tavsiflab berish.

Maqolaning vazifalari quyidagilardan iborat: Fitrat risolalarida dialogik nutq strategiyasining asosiy birliklarini aniqlash; ushbu birliklarning dramatik konflikt modeliga transformatsiyasini ko'rsatish; risolalar bilan dramatik matnlar o'rtasidagi struktural-semantik parallellizmni tahlil qilish; ushbu prototipik funksiyaning keng ma'noda jadid dramaturgiyasiga ta'sirini baholash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, ilk bor Fitrat risolalari kognitiv diskurs tahlili metodologiyasi asosida dialogik nutq strategiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilinib, ularning jadid dramaturgiyasi uchun prototip funksiyasi ilmiy asoslanmoqda. Bu esa o'zbek adabiyotshunosligida Fitrat ijodiy merosini yangi metodologik rakurs orqali o'rganish imkonini beradi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotning asosiy manba bazasini Fitratning to'rtta ma'rifiy risolasi tashkil etadi:

«Munozara» (1909) -Buxoroli bir madrasaxon va Hindistondan kelgan isloh tarafdori o'rtasidagi bahsni tasvirlovchi risola. Bu asar Fitratning dialogik uslubini eng to'liq namoyish etadi.

«Bayonoti sayyohi hindi» (1911) -«Hind sayyohi» niqobi ostida yozilgan, bir Buxoro fuqarosi va hindistonlik ziyoli o'rtasidagi suhbat shaklidagi risola.

«Rahbari najot» (1915) -diniy islohat va zamonaviy ta'lim mavzusida yozilgan, murshid va shogird o'rtasidagi dialogik qurilmaga asoslangan asar.

«Hind ixtilolchilari» (1923) -siyosiy mazmundagi va dramaturgik shaklga yaqin turadigan, dialog va monoloqlardan tashkil topgan asar.

Shuningdek, taqqoslash uchun Fitratning uchta dram asari tahlilga jalb etildi: «Temur sag'anasi» (1918), «Abulfayzxon» (1924), «Hind ixtilolchilari» (1924 dramatik versiya).

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo'llanildi:

Kognitiv diskurs tahlili (Cognitive Discourse Analysis -CDA): Matnlardagi argument-tatsion zanjirlar, so'zlovchi pozitsiyalari va auditoriyaga ta'sir ko'rsatish mexanizmlarini tahlil qilish uchun ishlatildi. Bu metodologiya Van Dijk (2008) va Fairclough (2003) asarlarida ishlab chiqilgan tamoyillar asosida qo'llandi.

Komparativ-tipologik metod: Risolalar va dramatik matnlar o'rtasidagi tuzilmaviy o'xshashliklarni va farqlarni aniqlash uchun qo'yildi. Taqqoslashda juft matnlar (risola episodi / dramatik sahna) ko'rib chiqildi.

Struktural-semiotik tahlil: Greimas (2001) aktant modeli asosida risolalardagi «aktantlar» (so'zlovchi, raqib, auditoriya, maqsad) va dramatik asarlardagi «aktantlar» (qahramon, antagonist, yordamchi, ob'ekt) o'rtasidagi izomorfizm tekshirildi.

Argumentatsion lingvistika: Toulmin (2003) argument modeli (tezis, dalil, ko'prik, rad etish, cheklov) asosida risolalardagi argumentatsion birliklar tavsiflanib, dramatik matnlarda ularning o'zgarish shakllari kuzatildi.

Tahlil ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda har bir risoladan dialogik birliklar ajratildi va ularning argumentativ xususiyatlari tavsiflanildi; ikkinchi bosqichda ushbu birliklarning dramatik asarlardagi analoglarini izlash va ularni solishtirish o'tkazildi.

Natijalar.

Tahlil natijasida Fitrat risolalarida to'rtta asosiy dialogik birlik aniqlandi:

a) Munozara birlig'i (Disputation Unit). «Munozara» risolasida bu birlik eng mukammal shaklida namoyon bo'ladi. U ikkita antagonistik pozitsiyaning (an'anaviy madrasa ta'limi tarafdori va jadid islohoti tarafdori) to'g'ridan-to'g'ri tortishuvidan iborat. Har bir nutq navbati qat'iy strukturaga ega: mavqe bayoni → dalil → raqibni rad etish → yangi dalil. Bu struktura sxematik jihatdan klassik sokratik dialogga (Platon) yaqin bo'lsa-da, o'ziga xos islamiy argumentatsiya mantiqiga asoslanadi (oyat va hadis keltirish, ulamo nufuziga murojaat).

b) Savollar silsilasi (Rhetorical Question Chain). «Bayonoti sayyohi hindi»da hindistonlik sayyoh Buxoroni ko'rib, ketma-ket savollar beradi: «Nega maktablarda tibbiyot o'qitilmaydi? Nega geometriya yo'q? Nega farzandlaringiz kasallanganda shifo topa olmaydi?» Bu savollar ritorik xarakter kasb etib, o'quvchini (va raqib personajni) mudofaasiz holda qoldiradi. Van Dijk (2008) terminologiyasida bu «legitimatsiyani buzish» strategiyasiga to'g'ri keladi.

c) Keskin qarshi argument (Adversarial Counter-Argument). «Rahbari najot»da murshid shogirdning har bir irozasiga keskin va muqobil misollar orqali javob beradi. Bu texnika «Hind ixtilolchilari»da eng avj nuqtaga yetadi: ingliz mustamlakachiligini qo'llab-quvvatlovchi personaj bilan uni rad etuvchi qahramon o'rtasidagi bahsda har bir jumla raqib jumlasiga to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi qo'yiladi. Botirov (2009) bunday texnikani jadid matbuotining ham xarakterli uslubi sifatida qayd etgan.

d) Yechim taklifi (Resolution Proposal). Barcha risolalar yechim taklifi bilan yakunlanadi: muayyan harakat dasturi (zamonaviy maktab ochish, yangi usul ta'limini joriy etish,

siyosiy birlashish) bayon etiladi. Bu birlik dramaturgik jihatdan to'rtinchi parda (dénouement) vazifasini o'taydi va uni «Temur sag'anasi»dagi Timurning o'lim to'shagidagi murojaati bilan solishtirish mumkin.

Dialogik birliklarning dramatik konflikt modeliga transformatsiyasi

Tadqiqotning ikkinchi va markaziy topilmasi – risolalardagi dialogik birliklarning «Temur sag'anasi» va «Abulfayzxon» dramalarida dramaturgiaga xos formal o'zgarishlar bilan transformatsiyalanganligidir. Ushbu o'zgarishlar quyidagi jadvalda ko'rsatilgan:

1-jadval. Fitrat risolalari va dramatik asarlarida dialogik birliklarning transformatsiyasi

Risola birlig'i	Drama analogiya	Transformatsiya xususiyati
Munozara (dialogik bahslar)	Konflikt sahnasi (parda/kurash)	Nutq verbali → dramatik aktsiya va nutq sintezi
Savollar silsilasi	Interrogativ monoloq / tergov sahnasi	Ritorik savol → dramatik suspens vositasiga aylanadi
Keskin qarshi argument	Antagonist replikalari (stixomitiya)	Uzun bayon → qisqa, o'tkir replika zanjiri
Yechim taklifi	Final monoloq / katarsis	Ratsional tavsiya → emotsional-dramatik chaqiriq
Tashqi kuzatuvchi (sayyoh/hind)	Lirik qahramon / xor ovozi	Niqobli muallif → mustaqil dramatik personaj

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, har bir dialogik birlik dramaturgik janrning imkoniyatlariga muvofiq ma'lum o'zgarishlar bilan qayta shakllanadi. Eng muhim o'zgarish -uzun, argumentli nutq birliklarining dramatik stixomitiyaga (qisqa, o'tkir nutq almashinuviga) aylangan holatidir. «Temur sag'anasi»da Timur va vasiylar o'rtasidagi sahnalar (IV parda) aynan shu strukturada qurilgan: har bir vasiy tezisi Timur tomonidan bir-ikki jumlada rad etiladi.

Fitrat risolalarining eng o'ziga xos narrativ xususiyatlaridan biri «tashqi kuzatuvchi» (begona ko'z) akantining mavjudligidir. «Bayonoti sayyohi hindi»da bu Hindiston sayyohi, «Rahbari najot»da esa arabistonlik isloh tarafdori. Bu aktant ikki funksiyani bajaradi: Buxoro jamiyatini «begona» ko'z bilan ko'rsatib, tanqidni yumshatadi; muallif g'oyalarini bevosita yetkazuvchi «niqob» vazifasini o'taydi.

Dramatik asarlarda bu aktant mustaqil personajga aylanadi. «Hind ixtilolchilari» dramasi buni yaqqol namoyon etadi: o'sha risoladagi «hindistonlik» personaj endi to'la dramatik timsol -o'z tarixi, o'z ziddiyati bor qahramon. Greimas (2001) aktant modelida bu Helvant rolidan Qahramon roliga o'tish sifatida tavsiflanishi mumkin. Lazzerini (2006) jadid dramaturgiyasidagi milliy qahramon tipining tashqi manbalarga (musulmon Sharq adabiyoti) bog'liqligini qayd etgan, biroq bu bog'liqlikning o'sha muallif o'z risolalaridan kelib chiqishini ko'rsatmagan.

Risolalarda Fitratning asosiy maqsadi ratsional ishontirish -o'quvchini mantiqiy argumentlar orqali o'zgarishga undashdir. Dramatik asarlarda esa bu ratsional ishontirish estetik-emotsional tajribaga aylantirilib, tomoshabin faqat fikrlab qolmay, his ham etadi. Bu

Aristotel katarsis nazariyasi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq: risola dianoetik (fikrlovchi) ta'sir ko'rsatsa, drama pathik (his ettiruvchi) ta'sir etadi (Aristotel, 2004).

Buni «Abulfayzxon»dagi taxt sahnasida ko'rish mumkin: risola «Rahbari najot»dagi bir xon yomon boshqaruv haqidagi argumentativ parchasi dramatik asarda Abulfayzxonning fojiaviy qulashi sifatida emotsional kuchga ega sahnadramaga aylanadi. O'quvchi/tomoshabin bir holda tahlil qilsa, ikkinchi holda azob chekadi.

Muhokama. Tadqiqotimiz natijalarini bir qator mavjud ilmiy ishlar bilan solishtirish uning yangiligini yanada aniq ko'rsatadi. Khalid (2010) o'zining fundamental monografiyasida Fitrat risolalarini jadid harakatining g'oyaviy manifestlari sifatida tahlil qilgan va ularning Usmonli hamda Tatar ziyolilari ta'sirida yaratilganligini ko'rsatgan. Biroq ushbu tadqiqotda nutq strategiyasiga maxsus e'tibor berilmagan va dramaturgiya bilan bog'liqlik o'rganilmagan.

Baldauf (2011) jadid matbuotidagi dialogik janrlar haqida maxsus maqola yozgan va «Munozara» tipidagi risolalarning o'z davrida alohida adabiy janr sifatida mavjudligini qayd etgan. Bizning tadqiqotimiz shu kuzatuvni davom ettiradi va ushbu janrning dramaturgiya shakllanishidagi rolini aniqlashtiradi.

O'zbek adabiyotshunosligida Atajonov (2012) jadid dramaturgiyasining poetik xususiyatlari haqida doktorlik ishini yoqlagan va dramatik konflikt modellarini tasniflab ko'rsatgan. Biroq bu tasniflarda risolalar bilan genetik bog'liqlik qo'yilgan savol sifatida qolgan. Bizning tadqiqotimiz aynan shu savolga javob beradi.

Fitrat risolalarining prototipik funksiyasi nafaqat o'z dramatik asarlari, balki keng ma'noda butun jadid dramaturgiyasi uchun ham ahamiyatlidir. Hamza Hakimzoda Niyoziy dramatik asarlari («Zaharli hayot», «Yer yuzi»), Abdulla Qodiriyning dramatik opytlari va keyingi jadid teatrining umumiy qurilmasida o'sha Fitrat risolalarida sinovdan o'tgan dialogik struktura izlari ko'rinadi. Bu izlar quyidagi umumiy belgilarda ko'zga tashlanadi:

Birinchidan, ma'rifat tarafdori va jaholat tarafdori o'rtasidagi ikkilik (binarity) jadid dramaturgiyasining universal xususiyatiga aylangan. Bu Fitrat risolalaridagi «islohchi -an'ana-parast» oppozitsiyasining bevosita davomidir.

Ikkinchidan, jadid dramalarining aksariyatida bir yoki bir necha ritorik savol sahnasi bor -o'sha sahnalar Fitrat risolalaridagi savollar silsilasining dramatik variantlari.

Uchinchidan, jadid drämalarining deyarli barchasi yechim taklifi yoki chaqiriq bilan yakunlanadi – bu Fitrat risolalarining xotima qismidan xuddi shunday matritsada kelib chiqqan. Аripov (2004) o'zbek jadid adabiyotining umumiy xususiyatlarini tavsiflab, bu didaktik yakunni uning asosiy belgisi deb ko'rsatadi va bizning tadqiqotimiz bu belgi aynan risolalar an'anasidan kelib chiqqanligini isbotlaydi.

Fitrat risolalaridagi dialogik qurilmani Platon sokratik dialoglaridan ajratib ko'rsatish ilmiy jihatdan muhimdir. O'xshashliklar: ikkala an'anada ham dialog maqsad -haqiqatni topishdir; ikkala an'anada ham biri savollovchi, ikkinchisi javoblovchi sifatida nutq yuritadi; ikkala holda ham dialog didaktik xarakter kasb etadi.

Farqlar esa fundamental xarakter kasb etadi: Sokratik dialogda natija ochiq -Sokrat ko'pincha o'z bilimsizligini e'tirof etadi («aporia»), Fitratda esa natija oldindan belgilangan va isloh zarurligi aniq xulosa sifatida taqdim etiladi; Sokratik dialog epistemologik (bilish masalasini) o'rganadi, Fitrat dialogi pragmatik (amalni amalga oshirishga undaydi); Fitrat dialogida emotsional-milliy komponent bor -lirik nutq, she'riy parchalar, milliy motiv. Bu komponent sokratik dialogda yo'q va u Fitrat risolalarini o'ziga xos gibrid janr sifatida tavsiflaydi.

Devlin (2007) islomiy islohat diskursining shu gibrid xarakterini ta'kidlab, uni «ritorik ijtihod» deb atagan -bu atama Fitrat risolalari uchun juda mos keladi.

Ushbu tadqiqotning bir qator cheklovlari mavjud. Birinchidan, tahlil Fitratning faqat to'rtta risolasi va uchta dramatik asari bilan chegaralangan; Fitrat qo'yilgan ijodining to'liq qamrovi yanada keng tadqiqotni taqozo etadi. Ikkinchidan, boshqa jadid mualliflari (Hamza, Cho'lpon, Behbudiy) dramatik asarlaridagi o'xshash strukturalarning Fitrat risolalari bilan bog'liqligi faqat xulosa qilingan, mustaqil tadqiq etilmagan.

Kelajak tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlar perspektiv: Fitrat risolalari va boshqa jadid mualliflari ijodi o'rtasidagi intertekstual munosabatlar; Usmonli va Tatar jadid adabiyotidagi o'xshash dialogik risolalar bilan komparativ tahlil; Fitrat risolalari va rus semiotika maktabi (Lotman, Baxtin) dialogizm nazariyasi o'rtasidagi munosabat.

Xulosa.

Ushbu tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalar chiqarildi:

1. Fitrat ma'rifiy risolalarida to'rtta asosiy dialogik nutq birligi mavjud: munozara birligi, savollar silsilasi, keskin qarshi argument va yechim taklifi. Bu birliklar risolalarning nafaqat nutqiy, balki kompozitsion va argumentatsion arxitekturasini ham belgilaydi.

2. Ushbu to'rtta birlik Fitratning dramatik asarlarida transformatsiyalanib, dramaturgiyaga xos shakllarga -konflikt sahnalari, interrogativ monoloqlar, stixomitiya va final chaqiriqlarga -aylangan. Bu transformatsiya o'zbek adabiy tarixida risola janridan dramatik janrga o'tishning eng aniq va tahlil qilinishi mumkin bo'lgan namunasini tashkil etadi.

3. «Tashqi kuzatuvchi» aktanti risolalardagi muallif niqobidan dramatik asarlardagi mustaqil personajga evolyutsiya qilgan. Bu evolyutsiya Fitratning adabiy individualligi shakllanishining dramatik ko'rinishidir.

4. Risolalardagi ratsional persuaziv diskurs dramatik asarlarda estetik-emotsional katarsis vositasiga aylangan. Bu o'tish jadid dramaturgiyasining asosiy estetik tamoyilini belgilagan: ma'rifiy g'oyani tomoshabinga faqat fikr sifatida emas, his sifatida ham yetkazish.

5. Fitrat risolalarida sinovdan o'tgan dialogik model butun jadid dramaturgiyasining universal matritsasiga aylangan va bu matritsa Hamza, Cho'lpon va boshqa jadid dramaturglarining asarlarida ham kuzatiladi.

Yuqorida bayon etilgan xulosalar jadid adabiyotini o'rganishda yangi metodologik yo'nalishni -risola va drama janrlarini dialogik prototip nazariyasi asosida birgalikda o'rganish yo'nalishini -ochib beradi. Adabiyotshunoslikka bu yo'nalish Fitrat merosini yangi rakurs, yangi metodologiya va yangi savolar orqali o'rganish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Abdullayev, N.M. (2003). Fitrat va o'zbek adabiyoti: milliy uyg'onish davri. Toshkent: Fan nashriyoti. 284 b.

2. Ahmadov, B.A. (2007). O'zbek jadid adabiyotining shakllanishi va rivojlanishi. Toshkent: O'zbekiston. 312 b.

3. Atajonov, Sh.T. (2012). Jadid dramaturgiyasining poetik xususiyatlari. Toshkent: Akademnashr. 240 b.

4. Botirov, E.X. (2009). Jadid matbuoti va ma'rifatchilik g'oyalari: «Samarqand», «Oyina», «Vaqt» gazetalari misolida. Toshkent: Fan. 196 b.

5. Cho'lponov, M.R. (2015). O'zbek dramaturgiyasining tarixiy taraqqiyoti: XIX–XX asr boshlari. Samarqand: SamDU nashriyoti. 318 b.

6. Арипов, М.К. (2004). Джадидская литература Средней Азии: проблемы жанра и стиля. Ташкент: Фан. 268 с.

7. Бабаджанов, Б.М. (2010). Джадидизм в Центральной Азии: истоки, трансформации и наследие. Москва: Институт востоковедения РАН. 354 с.

8. Каримов, Н.Н. (2006). Узбекская литература XX века: история, поэтика, эволюция жанров. Ташкент: Фан. 408 с.

9. Кубелис, В.И. (2008). Диалогические структуры в персуазивном дискурсе: риторика и аргументация. Москва: МГУ. 220 с.

10. Юсупов, Э.Ю. (2011). Просветительство и реформаторство в Средней Азии (конец XIX – начало XX вв.): идеологические основы джадидизма. Ташкент: O'zbekiston. 276 с.

11. Allworth, E. (2002). The modern Uzbeks: from the fourteenth century to the present - a cultural history. Stanford: Hoover Institution Press. 412 p.

12. Baldauf, I. (2011). Jadidism in Central Asia: reassessment and prospects. Journal of Central Asian Studies, 8(2), 45–67.

13. Devlin, T. (2007). Persuasion and dialogue in early twentieth-century Islamic reform discourse. Middle Eastern Studies, 43(3), 321–345.

14. Fairclough, N. (2003). Analysing discourse: textual analysis for social research. London: Routledge. 270 p.

15. Greimas, A.J. & Courtés, J. (2001). Semiotics and language: an analytical dictionary (reprint ed.). Bloomington: Indiana University Press. 410 p.

16. Khalid, A. (2010). The politics of Muslim cultural reform: jadidism in Central Asia (2nd ed.). Berkeley: University of California Press. 338 p.

17. Landau, J.M. (2004). Pan-Turkism and Central Asian reform intellectuals: historical perspectives. London: Hurst & Company. 294 p.

18. Lazzerini, E. (2006). Jadidism at the turn of the twentieth century: a view from within. Cahiers du Monde Russe, 47(1–2), 79–96.

19. Toulmin, S.E. (2003). The uses of argument (updated ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 247 p.

20. Van Dijk, T.A. (2008). Discourse and context: a sociocognitive approach. Cambridge: Cambridge University Press. 267 p.

ABDURAUF FITRAT QARASHLARIDA TILNING IJTIMOIY VA TIZIMLI MOHIYATI

Gafurova Umida Kadirxanovna
University of Business and Science
Til va adabiyot ta'limi kafedrasi
o'qituvchisi
umidaqodirxanovna@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada jadidchilik harakatining yirik vakili Abdurauf Fitratning tilshunoslikka oid qarashlari, tilning ijtimoiy va tizimli tabiati haqidagi nazariyalari tahlil qilinadi. Fitratning o‘zbek tilshunosligidagi inqilobiy yondashuvi G‘arb struktur tilshunosligi (Ferdinand de Sossyur maktabi) prinsiplari bilan qiyoslanadi. Shuningdek, uning grammatik asarlari zamonaviy o‘zbek tilshunosligi shakllanishidagi o‘rni, o‘zbek tilshunos olimlarining tadqiqotlari Fitrat izdoshlari sifatida ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat, struktur tilshunoslik, til va nutq, ijtimoiy mohiyat, “Sarf”, “Nahv”, jadidchilik, lingvistik tizim, morfologiya.*

Аннотация

В данной статье анализируются лингвистические взгляды крупного представителя джадидизма Абдурауфа Фитрата, его теории о социальной и системной природе языка. Революционный подход Фитрата к узбекскому языкознанию сравнивается с принципами западной структурной лингвистики (школа Фердинанда де Соссюра). Также научно обосновывается роль его грамматических трудов в формировании современного узбекского языкознания и преемственность его идей в трудах таких ученых, как Г. Абдурахманов, Ш. Рахматуллаев, Н. Махмудов и Р. Сайфуллаева.

Ключевые слова: *Абдурауф Фитрат, структурная лингвистика, язык и речь, социальная сущность, «Сарф», «Нахв», джадидизм, лингвистическая система, морфология, Р. Сайфуллаева.*

Abstract

This article analyzes the linguistic views of Abdurauf Fitrat, a major representative of the Jadid movement, and his theories on the social and systemic nature of language. Fitrat's revolutionary approach to Uzbek linguistics is compared with the principles of Western structural linguistics (Ferdinand de Saussure's school). The role of his grammatical works in the formation of modern Uzbek linguistics is scientifically substantiated, as well as the continuation of his traditions by modern scholars such as G. Abdurakhmanov, Sh. Rakhmatullaev, N. Makhmudov, and R. Sayfullayeva.

Keywords: Abdurauf Fitrat, structural linguistics, language and speech, social essence, “Sarf”, “Nahv”, Jadidism, linguistic system, morphology, R. Sayfullayeva.

XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligi taraqqiyotida yangi ilmiy bosqich boshlangan bo‘lib, bu davrda Abdurauf Fitrat (1886–1938) nomi alohida o‘rin tutadi. U nafaqat milliy uyg‘onish davrining rahnamosi, balki o‘zbek tilshunosligining nazariy asoslarini shakllantirgan buyuk allomadir. Fitratning lingvistik qarashlari, xususan, tilni ijtimoiy hodisa, tafakkur ifodasi va tizimli sistema sifatida talqin etishi o‘zbek ilmiy tafakkurida struktur yondashuvning ilk poydevorini yaratgan [Fitrat, 2006: 12-b.].

O‘zbek tili qurilishini arab va fors tili qoliplaridan chiqarib, uning ichki tabiatidan kelib chiqqan holda tadqiq etish Fitratning asosiy maqsadi edi. Olimning 1920-yillarda nashr etilgan “Sarf”, “Nahv” va “Tilimiz” kabi asarlari o‘zbek tilini tizimli o‘rganishning ilk namunalaridir. Fitrat tilni shunchaki aloqa vositasi emas, balki millatning borligini ko‘rsatuvchi murakkab ijtimoiy-madaniy hodisa deb hisoblagan.

Fitrat qarashlarida til shunchaki aloqa vositasi emas, balki ijtimoiy hodisa va millat mavjudligining sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Fitrat tilni jamiyatning madaniy va siyosiy erki bilan bog‘laydi. Uning fikricha, tilning buzilishi millatning tanazzuliga olib keladi [Fitrat, 2006: 54-b.]. Olim tilni arabiy va forsiy elementlardan tozalash orqali uning sof ijtimoiy tabiatini tiklashga intilgan. Bu harakat bugungi kundagi davlat tili siyosatining ilk poydevori edi.

Fitrat “Tilimiz” maqolasida o‘zbek tilining boyligi va qadimiy ildizlarini ilmiy asoslab berar ekan, tilga bo‘lgan hurmatni vatanparvarlikning eng oliy ko‘rinishi sifatida talqin etadi. U ilmiy va ijtimoiy terminlarni turkiy tillarning ichki imkoniyatlari asosida qayta tiklashni taklif qildi.

Fitrat o‘zbek tilining fonetik xususiyatlarini (singarmonizm qonuniyatini) arab yozuvi qiyinchiliklaridan xoli qilish uchun imlo islohotini ilgari surdi, bu esa savodxonlikni omma-lashtirish va ijtimoiy tabaqalanishni kamaytirishga xizmat qilishi kerak edi. U xalq dostonlari, maqollar va jonli shevalarni tilning ijtimoiy xotirasi va eng sof ko‘rinishi sifatida o‘rgandi. Olim “Sarf” va “Nahv” asarlarida qoidalarni shakllantirishda xalq tilidagi jonli misollarga tayanadi [Fitrat, 2001: 22-b.]. Fitrat ijtimoiy muloqotda murakkab, dabdabali iboralardan voz kechib, fikrni sodda va tushunarli bayon etishni jadid matbuoti va maorifining asosiy talabi qilib qo‘ydi. Bu esa tilning demokratlashuviga va jamiyatning barcha qatlamlari o‘rtasida axborot almashinuvi tezlashishiga olib keldi. Jadidchilik mafkurasida til tarbiya va ma’rifat quroli sifatida ko‘riladi. Fitrat “Adabiyot qoidalari” asarida tilning estetik va ijtimoiy ta’sir kuchini tahlil qilar ekan, tilni jamiyatni o‘zgartirish va yangi zamonaviy insonni shakllantirish vositasi deb bildi. Uning fikricha, milliy tildagi ilmiy va badiiy asarlar jamiyatning ijtimoiy ongini yuksaltirishga xizmat qilishi lozim edi.

Fitratning tilshunoslik sohasidagi barcha islohotlari zamirida yagona bir ijtimoiy g‘oya – til orqali millatni birlashtirish va uni jahon taraqqiyoti sahnasiga olib chiqish maqsadi yotardi. Bu esa olimning nafaqat nazariyotchi, balki ulkan ijtimoiy islohotchi ekanligini tasdiqlaydi.

Fitratning tilga munosabati zamonaviy strukturalizm, xususan, Ferdinand de Sossyur prinsiplari bilan ko‘p jihatdan hamohangdir. Garchi Fitrat Sossyur asarlari bilan bevosita tanish bo‘lgani haqida aniq dalillar bo‘lmasa-da, Fitrat ham tilni qoidalar va tartiblar majmuasi (tizim) sifatida talqin etadi [Sossyur F. de., 1999: 48-b.]. Fitratning ilmiy qarashlari G‘arbda kechgan strukturalizm harakatiga mustaqil, ammo uyg‘un javob bo‘ldi. U milliy til materiallari asosida struktur tahlil elementlarini qo‘llagan birinchi o‘zbek olimidir. A.Nurmonov bu borada shunday ta’kidlaydi: “Fitrat struktur yondashuvning mohiyatiga yaqin tamoyillarni ilgari surgan — tilni ichki tuzilishiga ko‘ra o‘rganish, qismlararo aloqani asosiy birlik sifatida tushunish va tilni ijtimoiy jarayon sifatida talqin etish. O‘zbek struktur tilshunosligining ildizlari Fitrat qarashlariga borib taqaladi.”

Fitrat “Sarf” va “Nahv” asarlarida o‘zbek tilini shunchaki grammatik qoidalar to‘plami emas, balki bir butun organik struktura sifatida o‘rganadi. Olimning tizimlilik tamoyili quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

1. Tovush, so‘z va gapni alohida, bir-biridan uzilgan birliklar deb emas, balki o‘zaro zich bog‘liq elementlar sifatida ko‘radi. Uning talqinida tildagi har bir birlik faqat boshqa birliklar bilan bo‘lgan munosabatidagina o‘zining haqiqiy lingvistik qiymatiga ega bo‘ladi.

2. Olim so‘z yasovchi va o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarni tahlil qilar ekan, ularni tildagi “qurilish materiallari” sifatida tizimlashtiradi. Bu Sossyurning tilni elementlar o‘rtasidagi farqlar va munosabatlar majmuasi deb atagan ta’rifiga to‘la mos keladi.

Fitrat o‘zbek tili grammatikasini yaratishda agglutinativ tabiatni birinchi o‘ringa qo‘ydi. Bu esa tilni ichki tuzilma (struktura) sifatida ko‘rishning yorqin namunasidir. Fitrat o‘zbek tilshunosligida birinchilardan bo‘lib tilning tarixiy evolyutsiyasidan (diaxroniya) ko‘ra, uning muayyan davrdagi amaldagi holatini (sinxroniya) va ichki mantiqiy qonuniyatlarini ochishga ustuvorlik berdi [Mahmudov N.,1995: 42-b.].

Sossyur tilni “shaxmat o‘yini”ga qiyoslaganidek (o‘yinchilar uchun o‘tmishdagi harakatlar emas, taxtadagi hozirgi vaziyat muhim), Fitrat ham o‘zbek tili grammatikasini yaratishda uning o‘sha davrdagi jonli holatiga tayandi. U tilni o‘tmishdagi arxaik qoliplar (eskirgan arabiy-forsiy andozalar) asosida emas, balki xalq muloqotida yashayotgan real tizim sifatida tadqiq etdi. Olim tilning tarixini o‘rganishni inkor etmagan holda, “Sarf” va “Nahv” asarlarida asosiy e’tiborni tilning ichki mexanizmi qanday ishlashini ko‘rsatishga qaratdi. Bu yondashuv tilshunoslikni shunchaki filologik sharhchilikdan chiqarib, aniq nazariy fanga aylantirdi.

Fitrat turkiy tillar uchun xos bo‘lgan singarmonizm (unlilar uyg‘unligi) qonuniyatini til tizimining asosi sifatida baholadi. Uning fikricha, agar ushbu tizimli tayanch buzilsa, butun til strukturasi inqirozga yuz tutadi. Bu esa lingvistik elementlarning bir-birini taqozo etishi haqidagi strukturaviy g‘oyaning yorqin namunasidir. Fitratning lingvistik metodologiyasi XX asr boshidagi jahon tilshunosligining eng ilg‘or tendensiyalari bilan bir nuqtada kesishadi. Olim o‘zbek tilini ichki qonuniyatlari qat’iy tartibga solingan, o‘z-o‘zini idora qiluvchi yaxlit strukturaviy tizim sifatida isbotlab berdi. Bu esa uni nafaqat milliy, balki jahon miqyosidagi yirik nazariyotchi sifatida tan olishga asos bo‘ladi.

Olim o‘zining “Sarf” asarida so‘z turkumlarini va ularning o‘zgarish tizimini o‘zbek tilining tabiatidan kelib chiqib tasnifladi.

- Fitrat so‘zlarni turkumlarga ajratishda ularning ham ma’no, ham shakliy (morfologik) xususiyatlarini asos qilib oldi. U ot, sifat, son, olmosh, fe’l va yordamchi so‘zlar o‘rtasidagi farqlarni aniq belgilab berdi.
- Olim fe’l zamonlari va nisbatlarini tizimlashtirishda o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini ko‘rsatib berdi. U “o‘tmishdagi”, “kelajakdagi” va “hozirgi” zamon shakllarining hosil bo‘lishini qat’iy qonuniyatlar asosida tushuntirdi.
- Fitrat so‘z yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarning (affikslarning) joylashish tartibini o‘rganib, o‘zbek tilida ma’no taraqqiyoti aynan shu tizimli tartibga bog‘liqligini isbotladi.

“Nahv” asarida Fitrat gap qurilishida so‘zlarning bog‘lanish usullari va gap bo‘laklarining vazifaviy tizimini mukammal tahlil qildi.

- Olim so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishini (boshqaruv, moslashuv, bitishuv) o‘zbek tilining ichki grammatik boshqaruvi sifatida talqin qildi.
- Fitrat sintaktik tizimning markazi sifatida kesimni ko‘rdi. Uning fikricha, gapdagi boshqa barcha bo‘laklar (ega, to‘ldiruvchi, hol) kesim atrofida ma’lum bir mantiqiy iyerarxiya asosida birlashadi.
- U sodda va qo‘shma gaplarning strukturaviy farqlarini aniqlab, ularning nutqdagi ijtimoiy-kommunikativ vazifasini yoritib berdi.

Fitratning 1930-yillarda qatag‘on qilinishi natijasida uning tizimli qarashlari uzoq vaqt burjua metodologiyasi sifatida kamsitildi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, o‘zbek tilshunosligida Fitrat boshlab bergan lisoniy tadqiq usullari yangi avlod olimlari tomonidan qayta

tiklandi va rivojlantirildi. Ushbu ilmiy an’ananing shakllanishi va rivojlanishida G‘ani Abdurahmonovning xizmatlari beqiyos. U o‘zbek tili sintaksisining tarixiy va nazariy asoslarini yaratishda Fitratning "Nahv" asaridagi strukturaviy mantiqni davom ettirgan olim sifatida e’tirof etiladi [Abdurahmonov G‘, 1996: 120-b.], Shavkat Rahmatullayev esa o‘zbek tili qurilishini tizimli-struktural tahlil qilish, xususan, so‘z turkumlari va morfemik qurilishni zamonaviy metodlar bilan o‘rganishda Fitrat maktabini yangi bosqichga olib chiqdi. Nizomiddin Mahmudov tilni ijtimoiy hodisa sifatida o‘rganishda Fitratning “Tilimiz” maqolasidagi g‘oyalarini til va madaniyat, til va jamiyat mushtarakligi (lingvokulturologiya) prizmasida chuqurlashtirdi [Mahmudov N., 1998: 45-b.].

Yuqoridagi olimlar an’anasini munosib davom ettirib, o‘zbek tili grammatikasini bugungi kunning eng murakkab tizimli-struktural talablari asosida tahlil qilgan olima, filologiya fanlari doktori, professor Ra’no Sayfullayevadir. Uning tadqiqotlari Fitrat boshlab bergan “tilning ichki mantiqiy qonuniyatlarini ochish” tamoyilini nazariy va amaliy jihatdan boyitdi [Sayfullayeva R., 2012: 15-b.]. R. Sayfullayeva Fitratning “Nahv” asaridagi gap markazi – kesim haqidagi g‘oyalarini nazariy jihatdan boyitib, o‘zbek tili sintaksisining substansial va struktur talqinini yaratdi. R. Sayfullayeva o‘zbek tili gap qurilishini shunchaki qismlar yig‘indisi emas, balki Fitrat ta’kidlaganidek, yaxlit bir butunlik, ya’ni lisoniy sath birligi sifatida tadqiq etdi. Olima o‘zbek tilshunosligida sintaktik birliklarning shakllanish mexanizmlarini o‘rganish orqali Fitratning “til – jonli va o‘zgaruvchan tizim” degan qarashini zamonaviy metodlar bilan isbotlab berdi [Sayfullayeva R. va boshqalar., 2021: 382-b.]. Fitratning “Sarf” va “Nahv” asarlaridagi metodologik izchillik bugungi kunda R.Sayfullayeva muallifligidagi (hammualliflikda) “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsliklarida o‘z aksini topgan. Unda tilning iyerarxik tuzilishi – fonemadan tortib matngacha bo‘lgan birliklar tizimli ravishda yoritilgan.

Shunday qilib, Ra’no Sayfullayeva Fitrat boshlab bergan tilning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib tadqiq etish tamoyilini yangi davr lingvistik paradigmalari (kognitiv, pragmatik va struktur lingvistika) bilan bog‘ladi va o‘zbek milliy tilshunoslik maktabini jahon andozalari darajasiga olib chiqishga xizmat qildi.

Abdurauf Fitrat asos solgan ilmiy maktab o‘zbek tilshunosligining keyingi taraqqiyoti uchun oltin poydevor vazifasini o‘tadi. Olimning tilni yaxlit tizim sifatida o‘rganish an’anasi bugungi kunda quyidagi yo‘nalishlarda o‘z davomini topmoqda:

1. Bugungi kundagi ko‘p jildlik "O‘zbek tili grammatikasi" asarlarining morfologik va sintaktik qurilishi Fitrat yaratgan tizimga tayanadi. Olimning so‘z turkumlari va gap bo‘laklari haqidagi fundamental qarashlari zamonaviy tahlillar uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

2. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim darsliklarida qo‘llanilayotgan terminologiyaning katta qismi (masalan, *ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi* kabi tushunchalarning tizimli talqini) bevosita Fitrat metodologiyasi bilan bog‘liq.

3. Tilimizning ijtimoiy mavqeini mustahkamlashga qaratilgan zamonaviy islohotlar, atamashunoslikni tartibga solish va ona tilini milliy o‘zlik ramzi sifatida ulug‘lash g‘oyalari Fitratning "Tilimiz" maqolasida ilgari surilgan orzu-umidlarning ro‘yobidir.

Abdurauf Fitrat o‘zbek tilshunosligini shunchaki qoidalar to‘plamidan yuqori darajadagi nazariy fan darajasiga ko‘targan va uning ijtimoiy-tizimli mohiyatini ilmiy asoslab bergan buyuk mutafakkirdir. Olimning lingvistik qarashlari G‘arbning ilg‘or struktur nazariyalari bilan hamnafas bo‘lishi bilan bir qatorda, o‘zbek tilining o‘ziga xos milliy tabiatini, agglutinativ qurilishini saqlab qolish va himoya qilishda beqiyos ahamiyatga ega.

Fitrat merosi shuni ko‘rsatadiki, til – bu shunchaki muloqot quroli emas, balki millatning ijtimoiy xotirasi va mustaqil davlat qurishning asosiy ustunidir. Uning asarlarini o‘rganish bugungi kunda o‘zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish va uning ichki imkoniyatlarini to‘laqonli yuzaga chiqarishda muhim yo‘lchi yulduz bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. IV jild: Ilmiy asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – 320 b.
2. Fitrat A. Tilimiz // Tanlangan asarlar. IV jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – B. 50-58.
3. Fitrat A. Nahv. – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 48 b.
4. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi. – Toshkent: Sharq, 1999. – 212 b.
5. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 232 b.
6. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1996. – 186 b.
7. Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998. – 96 b.
8. Sayfullayeva R. O‘zbek tili sintaksisining lisoniy asosi. – Toshkent: Universitet, 2012. – 160 b.
9. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 410 b.